

પ્રથમ વર્ષ એમ.એ. - સંસ્કૃત

સેમેસ્ટર- 02

પેપર - 06

MASKT - 06

સાહિત્ય: મેઘદૂતમ્ અને ઉત્તરરામચરિતમ્

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઇ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમતા પૂર્વક કરે છે. સમાજના વિશાળ વર્ગને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ મેળવતાં છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખૂ રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘર સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન આપવા સાથે અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.
અસ્તુ!

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય
કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

MASKT-06

સાહિત્ય : મેઘદૂતમ્ અને ઉત્તરરામચરિતમ્

નિદર્શન:	
પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમિનિટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
વિષયસમિતિ:	
પ્રો. નિરંજન પટેલ	કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ
પ્રો. લલિત પટેલ	આચાર્ય, ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર
ડૉ. વિનોદ માજીરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
સંપાદન	
ડૉ. વિનોદ માજીરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સહ-સંપાદન	
ડૉ. રાખી જૈન	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
લેખન	
ડૉ. વિનોદ માજીરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. સ્વાતિ શાહ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એલ.આર. વાળિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી.આર.મેહતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર
વિષય પરામર્શન	
ડૉ. મહેન્દ્ર દવે	આચાર્ય, સી.બી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, નડિયાદ
ડૉ. હર્ષદેવ માધવ	નિવૃત્ત પ્રોફેસર, શ્રી એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પ્રકાશક: કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ-2025

ISBN : 978-93-5598-869-0

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

પ્રથમ વર્ષ એમ.એ.-સંસ્કૃત

સેમેસ્ટર-02

પેપર : 6

MASKT : 06

સાહિત્ય : મેઘદૂતમ્ અને ઉત્તરરામચરિતમ્

વિભાગ : 1 મેઘદૂતમ્

એકમ : 1	1
મહાકવિ કાલિદાસ : જીવન, સમય અને કૃત્તિઓ	
એકમ : 2	24
મેઘદૂતમ્ પૂર્વમેઘ શ્લોક 1 થી 15 મૂળ પાઠ અને અનુવાદ મલ્લિનાથની ટીકા સહ	
એકમ : 3	42
મેઘદૂતમ્- પૂર્વમેઘ શ્લોક 16 થી સમાપ્તિ સુધી (મૂળપાઠ અને અનુવાદ)	
એકમ : 4	70
મેઘદૂતમ્ : ઉત્તરમેઘ શ્લોક 1 થી 30 (મૂળ પાઠ અને અનુવાદ)	
એકમ : 5	96
મેઘદૂતમ્ : ઉત્તરમેઘ શ્લોક 31 થી સમાપ્તિ સુધી	
એકમ : 6	116
મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ નિરૂપણ	
એકમ : 7	142
મેઘદૂતમ્માં ભૌગોલિક સંદર્ભ	
એકમ : 8	161
મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્ય – વિભાવના	

વિભાગ : 2 ઉત્તરરામચરિતમ્

એકમ : 9 ભવભૂતિ: જીવન, સમય, કૃતિઓ	192
એકમ : 10 ઉત્તરરામચરિતમ્ : પરિચય	207
એકમ : 11 કારુણ્યં ભવભૂતિરેવ તનુતે ।	225
એકમ : 12 ઉત્તરરામચરિતમ્ : સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશિષ્ટ નાટક	239
એકમ : 13 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 1થી 3(મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)	253
એકમ : 14 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 4 અને 5 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)	329
એકમ : 15 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 6 અને 7 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)	369
એકમ : 16 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 4 અને 5 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)	406

भेधदूतम्

એકમ : 1 : મહાકવિ કાલિદાસ : જીવન, સમય અને કૃતિઓ

રૂપરેખા

1.0 ઉદ્દેશ

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 કાલિદાસનું જીવન

1.3 કાલિદાસનો સમય

1.3.1 પૂર્વસીમા મત

મૂમ્ 1.3.2 ઉત્તરસીમા મત

1.4 કાલિદાસની કૃતિઓ

1.5 મેઘદૂતમ્ ની કથાના પ્રેરણાસ્થાનો

1.6 મેઘદૂતમ્ નો સાહિત્યપ્રકાર

1.7 મેઘદૂતમ્ : એક દૂતકાવ્ય તરીકે

1.8 મેઘના માર્ગ વિશે અને તેમાં આવતા ભૌગોલિક સ્થાનોની ચર્ચા કરો.

1.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1.0 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે.

- મહાકવિ કાલિદાસના જીવન, સમય અને કૃતિઓનો પરિચય મેળવી શકશો.
- મેઘદૂતમ્ ના પ્રેરણાસ્થાનો વિશે વિસ્તૃત માહિતી મેળવી શકશો.
- મેઘદૂતમ્ ના સાહિત્ય પ્રકાર વિશે જાણી શકશો.
- કાલિદાસની વિશેષતાઓ અને લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય મેળવી શકશો.

પેપર -6 ના વિભાગ-1 મેઘદૂતમ્ ના અભ્યાસ દ્વારા અધ્યેતાને ઉત્તમ સંસ્કૃત સાહિત્યનો વ્યાપક પરિચય કરાવવાનો છે. જેમાં ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની ઉદાત્ત પરંપરાને જાણવામાં અભિરુચિ રાખવાવાળાને સંતુષ્ટિ મળશે, જે મુખ્ય હેતુ છે.

1.1 પ્રસ્તાવના

મહાકવિ કાલિદાસ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનોખી છાપ ધરાવે છે. વિશ્વ સાહિત્યમાં પણ તે અગ્રહરોળમાં બિરાજે છે. તેમની વિદ્વાનો સાત કૃતિઓ માને છે. તેમાં રઘુવંશ,

અભિજ્ઞાનશાકુંતલ અને મેઘદૂતમ્ સુપ્રસિદ્ધ છે. કાલિદાસનો પરિચય આપીને તેમની કૃતિઓનો ટૂંકો પરિચય મળી રહે અને મેઘદૂતમ્ વિશેની વિશેષ માહિતી મળી રહે તેની વિશે ચર્ચા આ એકમમાં મેળવીશું.

1.2 કાલિદાસનું જીવન

પુરા કવીનાં ગણનાપ્રસન્ને કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિતકાલિદાસઃ।

અઘાપિ તત્તુલ્યકવેરભાવાત્ અનામિકા સાર્થવતી બભૂવા||

અર્થાત્ પ્રાચીનકાળમાં કવિઓની ગણના કરવાના પ્રસંગમાં કાલિદાસનું નામ (હાથમાં આવેલી પાંચ આંગળીઓ પૈકી સૌથી નાની) કનિષ્ઠિકા ઉપર મુકાયું. એ પછી આજ સુધી તે કવિના જેવો બીજો કોઈ કવિ ન મળતો હોવાથી (બીજા નંબર આપેલી) અનામિકા આંગળીનું નામ (અ-નામિકા અર્થાત્ નામ વગરની એમ) સાર્થક બન્યું છે.

કાલિદાસ સંસ્કૃત સાહિત્યના તો મહાન કવિ હતા જ સાથે – સાથે વિશ્વ સાહિત્ય જગતમાં પણ તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. આવા મહાન કવિને ભારતીય અને વિદેશી સાહિત્યકારોએ ભાવપૂર્ણ અંજલિ આપીને તેમનું મહત્વ પ્રગટ કરે છે. કવિ બાણે હર્ષચરિતમાં કાલિદાસની મધુરસાદ્ર સૂક્તિઓની પ્રશંસા કરી છે. “નિર્ગતાસુ ન વા કસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિશ્ચુ 1”. ‘પ્રસન્નરાઘવઃ’ કાવ્યમાં જ્યદેવે કાલિદાસને ‘કવિકુલગુરુ’ તરીકે બિરદાવીને તેમને ‘સંસ્કૃતકવિતાકામિનીનો વિલાસ’ કહ્યા છે. તો કોઈકે તેમની ઉપમાની પ્રશંસા કરી છે. (ઉપમા કાલિદાસસ્ય.....)

ઈ.સ. 1789 માં વિલિયમ જોન્સના શાકુન્તલ ના ભાષાંતરથી પશ્ચિમના દેશોને કાલિદાસનો પરિચય થયો અને ત્યારથી માંડીને પશ્ચિમના સાહિત્યકારો પણ કાલિદાસની પ્રશંસા કરી છે. અભિજ્ઞાનશાકુંતલનું ભાષાંતર વાંચીને પ્રખ્યાત જર્મન કવિ ગેટે (Goethe) નાચી ઊઠ્યો હતો.

આમ અનેક કવિઓના માનિતા મહાકવિ કાલિદાસને અનેક ઉપાધિઓથી નવાજ્યા છે; જેમ કે દીપશીખા, રઘુકાર, કવિકુલગુરુ, કવિતાકામિનીવિલાસ, ઉપમા સમ્રાટ વગેરે.. આવા મહાન કવિના જીવન વિશે ઐતિહાસિક પ્રામાણિક અને વિશ્વસનીય માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી તેમના વિશેની માહિતી માટે આપણે તેમના ગ્રંથો કે અન્ય કવિઓના ગ્રંથોમાં મળતા ઉલ્લેખ અને પરંપરામાં પ્રાપ્ત દંતકથાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, કાલિદાસ વિશે મુખ્ય ત્રણ દંતકથાઓ પ્રચલિત છે.

(1) દંતકથા

એક દંતકથા પ્રમાણે કાલિદાસ જન્મે બ્રાહ્મણ હતા, પરંતુ નાનપણમાં અનાથ થઈ ગયા હોવાથી એક ભરવાડે તેમનો ઉછેર કર્યો હતો. યુવાન કાલિદાસ દેખાવમાં સુંદર હતા, પરંતુ બુદ્ધિનો અભાવ હતો. વારાણસીના રાજાની કુંવરી કે જેનું નામ ‘વિદ્યોતમા’ માનવામાં આવે છે. તેને એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે જે પુરુષ મને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવશે તેની સાથે હું લગ્ન કરીશ. તે વિદુષી રાજકુંવરીને પોતાની વિદ્વતાનું અભિમાન હતું.

રાજકુમારીની સાથે હાર પામવાથી ચિડાયેલા વિદ્વાનોએ કુંવરી માટે મૂર્ખ વર શોધવાનું નક્કી કર્યું. જંગલમાં એક મૂર્ખ વ્યક્તિ ઝાડની જે ડાળ ઉપર બેઠો હતો તે જ ડાળ કાપતો હતો. વિદ્વાનોની ટોળીએ નક્કી કર્યું કે આનાથી મૂર્ખ માણસ ક્યાંથી મળે? તેથી તેઓએ તે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ યુવાનને કહ્યું કે અમે તને રાજાની પુત્રી સાથે પરણાવીશું, પરંતુ શરત એ છે કે તારે મૌન રહેવાનું તે માની ગયો. પછી મૂર્ખ વ્યક્તિનો વિદુષી રાજકુંવરી સાથે આંગિક હાવભાવ અને ઈશારા સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરાવ્યો અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી શાસ્ત્રાર્થમાં તેણે જીતાડ્યો, તેથી રાજકુંવરી તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. પરંતુ લગ્નની પ્રથમ રાત્રીએ જ કુંવરીને ખબર પડી ગઈ કે આ મૂર્ખ અભણ વ્યક્તિ છે. તેથી તેને પોતાના ઘરેથી કાઢી મૂક્યો. અપમાનિત થયેલ તેમણે કુંવરીના કહેવાથી કાલીની આરાધના કરી. દેવી કાલીની કૃપાથી તેઓ કવિત્વ અને વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી અને કાલિદાસ નામે પ્રસિદ્ધ થયાં. કાલિદાસ ભગવતી દેવી કાલીની કૃપાથી અદ્ભૂત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાની પત્ની પાસે પાછા ફર્યા. રાજકુમારીએ જડ કાલિદાસની પરીક્ષા કરવા પૂછે છે કે ‘અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગ્વિશેષઃ’ અર્થાત્ (તમારી) વાણીમાં કઈક વિશેષ ફરક પડ્યો? આ ત્રણ શબ્દો ઉપરથી કાલિદાસે કાલીની ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન દ્વારા ત્રણ કાવ્યો લખ્યા. તેમાં અસ્તિ થી કુમાર સંભવ કશ્ચિદ્ શબ્દથી શરૂ થતું. મેઘદૂતમ્ અને વાક્ શબ્દથી શરૂ થતું. રઘુવંશ જે જગવિખ્યાત બન્યા છે. આમ પોતાની વિદુષી પત્નીને અને જગતને પોતાની વાગ્વિશેષની ભેટ આપી.

(2) દંતકથા

બીજી એક દંતકથા પ્રમાણે કાલિદાસ અને લંકાના રાજા કુમારદાસ મિત્ર હતા. કવિ પોતાના રાજવી મિત્રને મળવા લંકા ગયો હતો, પરંતુ કોઈ કારણસર તે કુમારદાસ ઉપર નારાજ થઈ ગયા અને એક ગણિકાને ઘેર ગુપ્તવાસ કર્યો. મિત્ર કાલિદાસને શોધવા કુમારદાસે પાદપૂર્તિ માટે એક પંક્તિ જાહેર કરી અને જે વ્યક્તિ પાદપૂર્તિ કરશે તેને મોટું ઈનામ આપવામાં આવશે તેવું નક્કી કર્યું. આ પંક્તિ આ પ્રમાણે હતી ‘કમલે કમલોત્પત્તિઃ શ્રૂયતે ન તુ દુશ્યતે ।’ અર્થાત્ કમળમાંથી કમળની ઉત્પત્તિ થાય છે તેવું સાંભળ્યું છે, પરંતુ જોયું નથી તરત જ કાલિદાસે આ પંક્તિ વાંચીને પાદપૂર્તિ કરી. ‘બાલે તવ મુખામ્ભોજે કથમિન્દીવરદ્વયમ્ ॥

અર્થાત્ - હે બાળક! તારા મુખરૂપી કમળમાં આ નેત્રકમળ ક્યાંથી આવ્યા? ગણિકાએ કાલિદાસની આ પાદપૂર્તિ વાંચીને ઈનામ જીતવાની લાલચમાં કાલિદાસનું ખૂન કરી દીધું અને પાદપૂર્તિ પોતે કરી છે, એવું જાહેર કરીને ઈનામ લેવા રાજા કુમારદાસ પાસે ગઈ. રાજાને શંકા ગઈ તેણે તે ગણિકાની તપાસ કરાવતાં ખબર પડી કે તેના પરમમિત્ર કાલિદાસની ગણિકાએ હત્યા કરી નાંખી છે. રાજા કુમારદાસે પોતાના મિત્રની માનભેર અંતિમયાત્રા કાઢીને પોતે જ અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. કોઈક જગ્યાએ લંકાના રાજ્ય કુમારદાસની જગ્યાએ ભોજરાજા નામ પણ સાંભળવા મળે છે.

(3) દંતકથા

અન્ય એક દંતકથા મુંજબ કાલિદાસ અને દંડી સમકાલીન હતા. એકવાર બંને વચ્ચે શ્રેષ્ઠ કવિ કોણ ? તે બાબતે વિવાદ થયો. ન્યાય કરાવવા બંને દેવી સરસ્વતી પાસે ગયા. પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં દેવીએ કહ્યું ‘કર્વિદગ્ડી કર્વિદગ્ડી કર્વિદગ્ડી ન સંશયઃ ।’ (કવિદંડી, કવિદંડી, કવિદંડી એમાં સંશય નથી.) સરસ્વતીએ દંડી પાસે બતાવેલ પક્ષપાતી વલણથી કાલિદાસે ગુસ્સે થઈને સરસ્વતીને કહ્યું કે ‘કોઢહં બૂહિ તદા મૂઢે?’ (હે મૂઢ તો પછી હું કોણ છું?) સરસ્વતીએ જવાબ આપ્યો ‘ત્વમેવાહં ન સંશયઃ । (તું તો હું જ છું એમાં સંશય નથી.)

એક આવી જ દંતકથા ભવભૂતિ અને કાલિદાસ વિશે પ્રચલિત છે. પરંતુ આ બધી દંતકથાઓનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય નથી. છતાં ભારતીય સાહિત્ય અને સમાજમાં કવિકુલગુરુ કાલિદાસનું સ્થાન કેટલું મહાન અને આદરપૂર્ણ હતું, તે આ દંતકથાઓ જરૂર બતાવે છે.

1.3 કાલિદાસનો સમય

જેમ કાલિદાસના જીવન અંગે ચોક્કસ પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક માહિતી નથી. તેમ તેમના જીવનસમય(કાળ) અંગે પણ માહિતી મળતી નથી. તેથી અનેક મત-મતાન્તરો છે, તેના વિશે જોઈશું.

કાલિદાસનો જીવનકાળ કયો હશે? તેના વિશે બે મત પ્રસિદ્ધ છે. (1) પૂર્વસીમા આના બે પેટા પ્રકાર છે. (a) પરંપરાગત મત અને (b) ગુપ્તમત (૨) ઉત્તરસીમા.

1.3.1 પૂર્વસીમા મત

આ પૂર્વસીમા મતના બે પેટા પ્રકાર છે.(a) પરંપરાગત મત અને (b) ગુપ્ત મત

(a) પરંપરાગત મત

ગુણાદ્યની બૃહત્કથામાં પરમારવંશી રાજા વિક્રમદિત્યનું વર્ણન આવે છે, જે ઈ. સ. પૂર્વની પ્રથમ સદીમાં થઈ ગયેલ મનાય છે. જૈન મુનિ કલ્કાચાર્યના ‘કથાનક’ પ્રમાણે તેને શક પ્રજાના હુમલાઓથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું અને શકોને હરાવીને તેની યાદગીરીમાં ઈ. સ. પૂર્વ 56માં વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો હતો. કાલિદાસ તેના રાજદરબારી કવિ હતા અને વિક્રમદિત્યના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે વિક્રમોવર્ષીયમ્ નાટક ભજવાયું હતું. આ નાટકમાં આવતો ‘વિક્રમ’ શબ્દ તે વિક્રમદિત્યનો સૂચક છે. આથી કાલિદાસનો સમય ઈ.સ. પૂર્વની પ્રથમ સદી ગણાય છે. ડૉ.પિટર્સન, વિલિયમ જોન્સ, પ્રો.શારદારંજન રાય અને પ્રો. શેખાવર્ણકર વગેરે વિદ્વાનો આ મતને સમર્થન આપે છે અને તેના સમર્થનમાં નીચેની દલીલો પ્રસ્તુત કરે છે.

(1) કાલિદાસના ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નાટકનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે કવિએ શૃંગવંશકાલીન પરિસ્થિતિની ઝીણી-ઝીણી વિગતોનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રમાણ પરથી કહી શકાય કે કાલિદાસ અગ્નિમિત્ર પછી તરત થયા હોવો જોઈએ.

(2) કાલિદાસનો કૃત રઘુવંશના છઠ્ઠા સર્ગમાં ઈન્દુમતિ-સ્વયંવરના પ્રસંગે કાલિદાસ પાંડય રાજાઓના ઉલ્લેખ કરે છે. તેની રાજધાની ઉરગપુર હતી તેમ કાલિદાસ જણાવે છે. ઈ. સ. પૂર્વેની પ્રથમ સદીમાં ઉરગપુર પાંડયરાજાઓની રાજધાની હશે જે ત્યાર બાદ પાંડય રાજાઓની રાજધાની રહી નહોતી.

(3) બૌદ્ધ કવિ અશ્વઘોષ કૃત સૌંદરનંદ મહાકાવ્યમાં આવતા 'સુંદરીવિલાપ'ને રતિવિલાપ સાથે સામ્યતા ધરાવે છે. કદાચ કાલિદાસે અશ્વઘોષનું જ અનુકરણ કરે તે શક્ય છે. અશ્વઘોષ કુશાનવંશી રાજા કનિષ્કનો સમકાલીન હતો. કાલિદાસ અશ્વઘોષનો પુરોગામી હોઈ તેનો સમય ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દી હોઈ શકે. આ મત પ્રો. શારદારંજન તથા પ્રો. ચક્રોપાધ્યાય વગેરે આપે છે.

(4) કાલિદાસના સમય માટે કાલિદાસની કૃતિઓમાંથી જ કેટલાક ઉદાહરણો મળી રહે છે. જેમ કે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના છઠ્ઠા અંકમાં વારસા હક્કનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. મનુ તથા આપસ્તમ્બ ગ્રંથો પ્રમાણે તો વિધવા વારસ ન થઈ શકે જ્યારે બૃહસ્પતિએ વિધવાને પણ વારસદાર બનાવી છે. ઘનમિત્ર નામનો વેપારી અપુત્ર મૃત્યુ પામે છે. એટલે કાયદેસર તેની મિલકત રાજ્યના કબજામાં આવે પરંતુ દુષ્યંત ઘનમિત્રની સંપત્તિ તેની પત્ની ને મળે તેવી ગોઠવણી કરે છે. બૃહસ્પતિએ વિધવાને વારસ બનાવી છે અને તે ઈ.સ ની પહેલી સદી પહેલા થઈ ગયો હોવો જોઈએ તેથી કાલિદાસ નો સમય ઈ.સ પૂર્વેના સમયમાં મૂકવા માટે સમર્થન રૂપ છે.

(5) માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકની પ્રસ્તાવનામાં ભાસ, કવિપુત્ર અને સૌમિલ્લક જેવા પ્રાચીન કવિઓનો કાલિદાસ આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. આથી કાલિદાસના સમયમાં ભાસ લોકપ્રિય થઈ ગયા હોવા જોઈએ તથા ભાસના અનુગામી તરીકે કાલિદાસના સમય ઈ.સ પૂર્વે પ્રથમ સદીનો માની શકાય.

(6) અશ્વઘોષ અને કાલિદાસની શૈલીમાં જોવા મળતું સામ્ય વિચારતા કાલિદાસની શૈલી ઉપર અશ્વઘોષની અસર છે તેમ જણાય છે અશ્વઘોષની સાદી છટાઓમાં કાલિદાસે વિશિષ્ટ રંગ પૂર્યા છે. આ અનુમાનનું તારણ એ આપે છે કે કાલિદાસ લગભગ ઈ.સ ની પૂર્વેના સમયમાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ.

(7) શાકુન્તલમાં આવતો પશુપક્ષીનો ઉલ્લેખ બતાવે છે કે કાલિદાસના જમાનામાં બ્રાહ્મણધર્મ ઘણો જ પ્રચલિત હશે અને પશુમેધ(પશુબલિ) પણ થતો હશે. આ બાબત પણ ઈ.સ પૂર્વેના સમય દર્શાવે છે.

(8) શ્રી સબનિસ અંતરંગ પ્રમાણોથી કહે છે કે કાલિદાસ જેવા ભારતીય કવિની કૃતિઓમાં વિવાહ વખતે કરવામાં આવતી સપ્તપદી વિધિનો ઉલ્લેખ નથી તે નોંધપાત્ર ગણવું જોઈએ. ઈ.સ પૂર્વે 800 થી ઈ.સ પૂર્વે 200 સુધીમાં થઈ ગયેલા આશ્વલાયનના ગૃહ્યસૂત્રમાં સપ્તપદીનું વર્ણન આપે છે. આ બાબત એ બતાવે છે કે કાલિદાસ એ સમયમાં થયો હશે જ્યારે સપ્તપદી વિધિ બહુ પ્રચલિત નહીં હોય. આમ આ દલિલ તથા અન્ય દલિલો આપીને વિદ્વનો કાલિદાસને ઈ.સ પૂર્વે પહેલી સદીમાં વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાળમાં થયાં હશે એમ માને છે.

(b) ગુપ્તકાળ મત

મોટા ભાગના ભારતીય તથા પશ્ચિમના વિદ્વાનો માને છે કે કાલિદાસ ગુપ્તવંશ ના રાજા ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયના આશ્રીત કવિ હતા, તેથી કાલિદાસ ગુપ્તયુગમાં એટલે કે ઈ.સ ની ચોથી કે પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલ મનાય છે. તેવો પણ મત પ્રચલિત છે.

(1) ડૉ. એ. બી કિથના મતાનુસાર કાલિદાસ ઉજ્જયિનીના ચંદ્રગુપ્ત બીજાના વખતમાં થઈ ગયા છે. ચંદ્રગુપ્ત પહેલા એ ઈ.સ 320 માં ગુપ્ત સવંત શરૂ કર્યો તેનો પુત્ર સમુદ્ર ગુપ્ત અને તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજો જેણે 'વિક્રમાદિત્ય'ના ઉપનામે રાજ્ય કર્યું. 'કુમારસંભવમાં એના પુત્ર કુમારગુપ્તના જન્મનું સૂચન હોઈ શકે પુષ્પમિત્રના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સમુદ્રગુપ્તે કરેલા પહેલા અશ્વમેધનું સ્મરણ હોઈ શકે.

(2) ગુપ્તયુગને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો શ્રેષ્ઠકાળ ગણવામાં આવે છે અને કાલિદાસની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરતાં બ્રાહ્મણ ધર્મ અને હિન્દુત્વ પ્રત્યેનું એનું વલણ જોવા મળે છે. કાલિદાસે પોતાના ગ્રંથોમાં અનેકવાર શ્રૂપ ધાતુનો ઉપયોગ કર્યો છે.

(3) રાજા ચંદ્રગુપ્ત શક લોકોને હરાવીને તથા તેમના હાથમાંથી પોતાના ભાઈની પત્ની ધ્રુવદેવીને બચાવીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું એમ મનાય છે. કાલિદાસે 'રઘુવંશ' માં રઘુદીગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં આડકતરી રીતે ચંદ્રગુપ્ત શકક્ષત્રપો સામે કરેલા પરાક્રમોની જ પ્રશસ્તિ છે.

(4) રઘુદિગ્વિજયના વર્ણનમાં કાલિદાસે હૂણ લોકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રામાયણમાં હૂ લોકોનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે અનુમાન કરી શકાય કે ગુપ્ત સમયમાં પંજાબ અને કાશ્મીરમાં સત્તા ધારીને રહેલા હૂણ લોકોની અસર છે.

(5) ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર કુમારગુપ્તના જન્મોત્સવના માનમાં કાલિદાસે 'કુમારસંભવમ્' રચ્યું છે.

(6) ચંદ્રગુપ્તે ઉજ્જયિનીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી, તેથી તેનું ખાસ પક્ષપાતભર્યું વર્ણન કાલિદાસની કૃતિઓમાં આવે છે.

(7) કાલિદાસે 'ઉચ્ચ' અને 'જામિત્ર' જેવા જ્યોતિષશાસ્ત્રના કેટલાક પારિભાસિક શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે, જે ભારતના ચોથા સૈકાના સમય પછી જ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા જણાય છે.

(8) કાલિદાસની કૃતિઓમાં દેખાતા પૌરાણિક સંદર્ભો બતાવી આપે છે કે કાલિદાસ ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયા હશે. કારણ કે આ સમયમાં જ પૌરાણિક કથાઓ લોકમુખના સવિશેષ આદરને પામી હતી તથા તેમનો સાહિત્ય કૃતિઓમાં વિશેષ ઉપયોગ થયો હતો.

(9) ડૉ. મીરાશી માને છે કે પ્રવરસેનના નામે ચડેલા પ્રાકૃત કાવ્ય 'સેતુબંધ' અથવા 'રાવણવહો' નો કર્તા ખરેખર તો કાલિદાસ હતા. તે કાવ્ય ઉપરના ટીકાકાર રામદાસે લખ્યું છે કે મહારાજાધિરાજ વિક્રમાદિત્યની આજ્ઞાથી નિખિલકવિ ચંદ્રગુપ્તમાણિ કાલિદાસે મહારાજ પ્રવરસેન માટે આ કાવ્ય લખ્યું. આ પ્રવરસેન તે ચંદ્રગુપ્ત બીજાના

જમાઈનો પુત્ર વાકાટરાજ પ્રવરસેન બીજો હોવો જોઈએ; અને તો વિક્રમદિત્ય એ જ ચંદ્રગુપ્ત. વાકાટક તામ્રપત્રોમાં પણ પ્રવરસેન માટે ‘મહારાજ’ અને ચંદ્રગુપ્ત માટે ‘મહારાજાધીરાજ’એ ઉપનામો વપરાયેલા જોવા મળે છે.

1.3.2 ઉત્તરસીમા મત

ઈ.સ.ની નવમી સદીમાં થઈ ગયેલ મનાતા રાજશેખરે પોતાના ગ્રંથ કાવ્યમીમાંસા’માં તથા અગિયારમી સદીમાં થઈ ગયેલ ભોજના ‘શુદ્ધગારપ્રકાશ અને ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ માં કાલિદાસનો ઉલ્લેખ મળે છે. તદુપરાંત ઉત્તર સીમાં રૂપી મતમાં ઈ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયેલા કવિ બાણભટ્ટે પોતાના કાદમ્બરી નામના આખ્યાયિકા ગ્રંથમાં કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આના આધારે કાલિદાસની ઉત્તરસીમા નિશ્ચિત થઈ જાય છે, આ મુંજબ ઈ. સ. 600 પહેલા કાલિદાસ થઈ ગયા હશે એટલું નક્કી થાય છે.

ઉપરોક્ત (1) પૂર્વસીમા મતના પેટા પ્રકાર (a) પરંપરાગત મત અને (b) ગુપ્તકાળ મત તથા (2) ઉત્તર સીમામત ચોક્કસ છે પરંતુ (a) પરંપરાગત મત અને (b) ગુપ્તકાળ મત એ બહુ વિવાદાસ્પદ છે. બંને મતોમાં ગુણ-દોષ જોવા મળે છે તેથી કાલિદાસના સમય વિશે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં, પરંતુ એટલું કહી શકાય કે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદી અને ઈ. સ.ની ચોથી સદીની વચ્ચે કોઈક સમયે મહાકવિ કાલિદાસ થઈ ગયા હશે. કારણ કે ઐતિહાસિક પુરાવાના પ્રમાણના અભાવમાં સર્વસંમત કાલિદાસ વિશેનો સમય મળી શકે નહીં.

1.4 કાલિદાસની કૃતિઓ

જેમ કાલિદાસનું જન્મસ્થાન, જીવન અને સમય બાબતે વિદ્વાનો એક મત નથી. તેમ તેમની કૃતિઓ વિશે પણ વિદ્વાનો એક મત નથી. કાલિદાસના નામે લગભગ ત્રીસ-પાંત્રીસ કૃતિઓ મનાય છે. ઋતુસંહારમ્, વિક્રમોર્વશીયમ્, મેઘદૂતમ્, કુમારસંભવમ્, માલવિકાગ્નિમિત્રમ્, રઘુવંશમ્ અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ આ ક્રમમાં કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના અનુક્રમે કરી હશે, એવું સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્વાનોએ કૃતિઓનું પરીક્ષણ કરીને ઉપરોક્ત સાત કૃતિઓને જ માન્ય રાખેલ છે. કદાચ ‘ઋતુસંહારમ્’ અને ‘માલવિકાગ્નિમિત્રમ્’ કાલિદાસની પ્રારંભની કૃતિઓ હશે. જ્યારે ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્’ અને ‘રઘુવંશમ્’ પરિણત પ્રક્ષાની કૃતિ હશે.

આ કૃતિઓને આ રીતે વિભાજિત કરેલ છે.

બે ખંડકાવ્યો કે ગીતકાવ્યો.

(1) ઋતુસંહારમ્ અને (2) મેઘદૂતમ્

બે મહાકાવ્યો

(1) કુમારસંભવમ્ અને (2) રઘુવંશમ્

ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ.

(1) માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ (2) વિક્રમોર્વશીયમ્ (3) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્

આ સાતકૃતિઓનો ટૂંકો પરિચય આ પ્રમાણે છે.

બે ખંડકાવ્યો કે ગીતકાવ્યો.

(1) ઋતુસંહારમ્

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેવળ ઋતુઓને જ વિષય બનાવી રચાયેલું આ એકમાત્ર કાવ્ય છે. ઋતુસંહાર કાલિદાસની પ્રથમ કાવ્યકૃતિ છે. વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ બાલકવિ કાલિદાસે કાવ્યકલાનો પ્રારંભ આ લઘુકાવ્યથી કર્યો છે. આ કાવ્યમાં છ સર્ગો છે અને 144 પદ્યો છે. પ્રત્યેક સર્ગમાં 16 થી 28 સુધીની શ્લોક સંખ્યા છે. છ સર્ગોમાં અનુક્રમે ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર અને વસંત એમ ભારતવર્ષની છ ઋતુઓનું વર્ણન કરતો એક-એક સર્ગ છે. કાવ્યનો પ્રારંભ બળબળતા પ્રચંડ સૂર્ય અને સ્પૃહણીય ચંદ્રવાળી ગ્રીષ્મ ઋતુના વર્ણનથી થાય છે. ત્યાર પછી વર્ષાઋતુની શરૂઆત થાય છે. વર્ષા ચાલી ગયા પછી કમનીય કાંતિવાળી શરદ ઋતુનું આગમન થાય છે. હેમંતઋતુ પ્રેમીઓની રતિકીડાથી વિશિષ્ટતા ધારણ કરે છે. શિશિર ઋતુમાં બંધ બારણાંવાળા મકાનોના અંદરનો ભાગ સેવનયોગ્ય લાગે છે. છઠ્ઠી છેલ્લી વસંત ઋતુમાં કવિની કલમ પણ મસ્તીથી ડોલી ઉઠે છે. કાલિદાસ સૌંદર્ય અને શૃંગારની ઋતુ તરીકે ચિતરે છે.

(2) મેઘદૂતમ્

આચાર્ય વિશ્વનાથ જેને ખંડકાવ્ય કહે છે અને આધુનિક વિદ્વાનો ગીતકાવ્ય કે ઊર્મિકાવ્ય કહે છે તે મેઘદૂતમ્ કાલિદાસની પ્રૌઢાવસ્થાની રચના લાગે છે. મેઘદૂતમ્ પૂર્વમેઘ અને ઉત્તરમેઘ એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. પૂર્વમેઘમાં 67 શ્લોકો અને ઉત્તરમેઘમાં ૫૫ શ્લોકો મનાય છે. જુદા-જુદા સંસ્કરણોમાં આ શ્લોક સંખ્યા અલગ-અલગ જોવા મળે છે. આખુલ કાવ્ય પ્રકૃતિકાવ્ય છે અને તેમાં આદિથી અંત સુધી મંદાકાંતા છંદ પ્રયોજાયેલ છે.

કુબેરની અલકાનગરીનો કોઈ એક યજ્ઞ પોતાના સ્વામીના અપરાધમાં આવી ગયો હતો તેથી તેના સ્વામી તેની વિશિષ્ટ શક્તિ ગુમાવી એક જ વર્ષ માટે અલકાનગરી અને પત્નીવિયોગ વેઠવાનો શાપ આપ્યો. તેથી તે રામગિરિ નામના પર્વતના આશ્રમોમાં રહ્યો. અહીં તેને આઠ મહિના વિતાવ્યા. પરંતુ વર્ષાઋતુનું આગમન થતાં જ તે તેની પત્નીના વિરહમાં આવી ગયો. તેને પોતાનો સંદેશ લઈ પોતાની પત્ની પાસે જવા વિનંતી કરી તથા અલકાનગરી જવા માટેનો માર્ગ પણ નિશ્ચિત કરી આપો. રસ્તામાં અનેક સ્થળોના વર્ણન કર્યાં. મેઘ અલકાનગરીમાં પહોંચે છે ત્યાં પૂર્વમેઘ પૂર્ણ થાય છે.

ઉત્તરમેઘમાં હિમાલયમાં આવેલ અલકાનગરીનું સુંદર વર્ણન છે. અહીં રહેતા સ્ત્રી-પુરુષની વાતો અને પ્રકૃતિનું સુંદર વર્ણન આપણને જોવા મળે છે. ત્યારબાદ પોતાના વિરહવિયોગમાં દુઃખી અને દુર્બળ દેહવાળી પોતાની પ્રિયતમા વિષાદપૂર્ણ નેત્રે ગવાક્ષે

ઊભી હોવાથી યક્ષ ધારણા રાખે છે. પતિના પાછા આવવા સુધીના લાંબા દિવસો તે મહામહેનતે પસાર કરતી હશે. મેઘે તેને નિંદ્રામાંથી જગાડી, તેના પતિનો સ્નેહ સભર કોમળભાવયુક્ત મધુર સંદેશો આપે છે અને પુનર્મિલનની આશાને ટકાવી રાખે છે.

ભારતીય સમીક્ષા પદ્ધતિ અનુસાર મેઘદૂતમ્ નુ વિશ્લેષણ નીચે મુંજબ કરી શકાય.

મેઘદૂતમ્ નો નાયક યક્ષ છે કે ધીરલલિત અનુકૂળ નાયક છે. નાયિકા યક્ષની પ્રિયતમા છે તે સ્વકીયા નાયિકાના પ્રકારમાં ગણાશે. તેનો પતિ પ્રવાસી છે તેથી તે 'પ્રોષિત ભતૃકા' પ્રકારમાં પણ આવશે. મેઘદૂતમ્ નો સંદેશાવાહક દૂત સંદેશ હારક પ્રકારમાં આવશે. આ કાવ્યમાં વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. આમાં યક્ષ અને યક્ષિણી પરસ્પર આલંબન વિભાવ, મેઘાદિના દર્શન ઉદીયન વિભાવ, વિવેક રહિતતા અને ચેષ્ટાઓ અનુભવું છું અને ગ્લાનિ, ચિંતા, વિષાદ વગેરે સંચારીભાવ છે તથા રતિ સ્થાયી ભાવ છે. આ કાવ્યમાં પ્રસાદ અને માધુર્ય ગુણનું સમાયોજન છે. આ કાવ્યમાં માધુર્ય વ્યંજક વર્ણ અને અલ્પ સમાસ તથા સમાસ વિહીન રચના હોવાથી તે વૈદર્ભી રીતિ છે. આખાય છંદમાં સર્વત્ર મંદાકાંતા છંદ પ્રયોજાયેલ છે.

બે મહાકાવ્યો

(1) કુમારસંભવમ્

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્ય તરીકે કાલિદાસનું કુમારસંભવ મહાકાવ્ય સ્થાન પામ્યું છે. આ મહાકાવ્યમાં 17 સર્ગો અને 1100 શ્લોકો આવેલ છે.

શિવ અને પાર્વતીના પુત્ર તરીકે કુમાર-કાર્તિકેય સંભવ(જન્મે) તેની મુખ્યકથા છે. પ્રથમ સર્ગના આરંભે નગાધીરાજ હિમાલયનું વર્ણન છે. હિમાલયના અને મેનાના ઘરે દક્ષના યક્ષમાં બળી મરેલી 'સતી' પાર્વતી રુપે જન્મી છે. નારદે જણાવ્યું કે આ પાર્વતી શંકરની પત્ની થશે. તેથી પિતા હિમાલયે જ પાર્વતી યુવાન થતાં શિવની સેવામાં નિયુક્ત કર્યા. દ્વિતીય સર્ગમાં બ્રહ્માના વરદાનથી છકી ગયેલા તારકાસુર ઈન્દ્ર વગેરે દેવોને રંજાડે છે, તેથી તેઓ સહુ બ્રહ્મા પાસે જાય છે. બ્રહ્મા કહે છે કે શિવ અને પાર્વતીથી જન્મેલો કુમાર(પુત્ર) જ આ અસુરને મારી શકશે તેવો ઉપાય સૂચવે છે. તૃતીય સર્ગમાં ઈન્દ્રે કામદેવને જે કામ સોંપ્યું છે તે શિવનું તપોભંગ કરવા જાય છે સાથે પોતાના મિત્ર ઋતુરાજ વસંતને લઈ જાય છે. ત્યાં શિવના ત્રીજા નેત્રથી કામદેવ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. (ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર); આમ કામદેવ અનંગ બની ગયા. ચોથા સર્ગમાં રતિવિલાપનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન છે. પાંચમા સર્ગમાં પાર્વતીના ઘોર તપનું વર્ણન છે. તેઓ અગ્રજળનો ત્યાગ કરીને પર્ણ ખાઈને તપસ્યા કરે છે ત્યાર બાદ પર્ણ ખાવાનું પણ છોડી દઈને 'અપર્ણ'બને છે. શિવે પાર્વતીની પરીક્ષા લીધી. પરીક્ષામાં પાર્વતી ઉત્તીર્ણ થાય છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં શિવ સપ્તર્ષિઓને હિમાલય પાસે મોકલે છે. હિમાલય અને મેના લગ્નનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારે છે. સાતમાં સર્ગમાં શિવ પાર્વતીના લગ્નનું વર્ણન છે. દેવી સરસ્વતીના આર્શિવાદથી લગ્ન વિધિ પૂરો થાય છે આઠમા સર્ગમાં કવિ કાલિદાસે શિવ પાર્વતી પ્રણય, રતિકીડા આદિનું ભારે રોચક અને વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. નવમા સર્ગમાં પુત્રોત્પત્તિમાં વિલબ થતો જોઈ ઈન્દ્રાદિ

દેવોએ અગ્નિને કબૂતર બનાવીને શિવ પાર્વતીના એકાંત સ્થાને મોકલ્યું. આ જોઈને શિવ ક્રોધ ભરાયા, અગ્નિ રુપે આવેલ કબૂતરે બધી હકીકત શિવને કહી તેથી શિવે પ્રસન્ન થઈ પોતાના વીર્યની સ્થાપના અગ્નિમાં કરી અગ્નિથી આ સહન ન થતાં તેને તે વીર્ય ને ઈન્દ્રના કહેવાથી સ્વર્ગની ગંગામાં સ્થાપ્યું. ગંગાથી પણ તે વીર્ય સહન ન થયું. દશમા સર્ગમાં ગંગા એ તે વીર્ય સ્નાન કરવા આવેલી છે કૃતિકાઓના શરીરમાં તે સ્થાપ્યું. પરિણામે તેમને ગર્ભ રહ્યો, ગર્ભ નો ભાર તે છે કૃતિકાઓથી સહન ન થતાં, તેમણે તેને વેતસવનમાં મૂકી દીધો. અગીયારમાં સર્ગમાં એ જ સમયે શંકર-પાર્વતી વિમાનમાં બેસીને જતાં હોય છે ત્યારે તેમની નજર આ બાળક પર પડે છે અને તે પોતાનું સંતાન છે તેમ તેઓ માની લે છે. કૃતિકાઓમાંથી તે બાળક જન્મ્યું તેથી તેનું નામ ‘કાર્તિકેય’ પડ્યું. તેનું બીજું નામ ‘સ્કન્ધ’ પડ્યું. બારમાં સર્ગ માં શિવ તે કુમાર કાર્તિકેયને ઈન્દ્રાદી દેવોની સહાય માટે સ્વર્ગ માં મોકલે છે. તેરમાં સર્ગમાં કાર્તિકેયને દેવોનો સેનાપતિ બનાવીને દેવો તારકાસુર ઉપર ચઢાઈ કરે છે. ચૌદથી સતર સર્ગોની અંદર તારકાસુરને અનેક અશુભ શકુનો થાય છે અને કુમાર કાર્તિકેયના બાણથી તારકાસુર મરાય છે. કુમાર કાર્તિકેય ઉપર દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે.

(2) રઘુવંશમ્

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પાંચ મહાકાવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્ય તરીકે રઘુવંશ મહાકાવ્ય ઓળખાય છે. આ મહાકાવ્યમાં 19 સર્ગો અને 1569 શ્લોકો આવેલ છે. આમાં રઘુવંશના અનેક રાજાઓને નાયક બનાવીને કાલિદાસ પોતાની આગવી શૈલીમાં રજૂઆત કરે છે. મંગલશ્લોકમાં જગતના માતા પિતા શિવ અને પાર્વતીને વંદન કરી મહાકાવ્યનો પ્રારંભ કરે છે. સૂર્યમાંથી વૈવસ્વત મનુનો જન્મ થાય છે. મનુને દિલીપ નામનો પુત્ર થયો તે સ્વર્ગની કામધેનું ગાયના શાપથી નિઃસંતાન હતો તેથી પોતાના રાજગુરુ વશિષ્ઠના આશ્રમે પત્નિ સુદક્ષિણા સાથે જાય છે. વશિષ્ઠશ્રમ પ્રયાણ’ નામનો પહેલો સર્ગ પૂરો થાય છે.

બીજા ‘નંદિની વરપ્રદાન’ નામના દ્વિતીય સર્ગમાં રાજા દિલીપ સામાન્ય ગોપાલકની જેમ નંદિની ગાયની સેવા કરે છે. નંદિની ગાય તેની પરીક્ષા લઈને તેને પરાક્રમી પુત્ર જન્મશે એવા આર્શિવાદ આપે છે. તૃતીય સર્ગમાં રાજા દિલીપને રાણી સુદક્ષિણાથી રઘુ નામનો પુત્ર જન્મે છે. રઘુનો રાજ્યભિષેક કરીને રાજા દિલીપ અને સુદક્ષિણા વાનપ્રસ્થી બને છે. ‘રઘુદિગ્વિજય’ નામના ચોથા સર્ગ માં રઘુ રાજા બધા રાજાઓને હરાવીને ધન એકઠું કરી ‘વિશ્વજિત’ યજ્ઞ કર્યો અને બધું જ ધન બ્રાહ્મણોને દાન-દક્ષિણામાં આપી દીધું.

પાંચમા સર્ગમાં, બધું દાન આપેલ રઘુરાજા માટીના વસણોમાં પોતાની ભોજન આદિ ક્રિયાઓ કરતો બતાવ્યો છે. એવામાં વરતંતુનો શિષ્ય કૌત્સ રઘુ રાજા પાસે દાન મેળવવાની ઈચ્છાથી આવ્યો હતો તે દાન તેને પોતાના ગુરુ વરતંતુને આપવું હતું પરંતુ રઘુરાજાની આવી દશા જોઈને તે દાન માંગતો નથી. રઘુ બધી જ પરિસ્થિતિ જાણીને કુબેર ઉપર ચઢાઈ કરવાનું નક્કી કરે છે. તેના પરિણામ સ્વરૂપ ડરી ગયેલ કુબેર આક્રમણ પૂર્વે જ રઘુ રાજાના રાજ્યમાં સુવર્ણવૃષ્ટિ કરે છે. તે સઘળું ધન કૌત્સને

આપી દે છે. કૌત્સના આશીર્વાદથી રઘુરાજને અજ નામનો પુત્ર જન્મે છે. તેની યુવાવસ્થામાં ભોજરાજની બહેન ઈન્દુમતિનો સ્વયંવર થાય છે. ત્યાં તે જવા નીકળે છે.

‘ઈન્દુમતિ સ્વયંવર’ નામના છઠ્ઠા સર્ગમાં, સ્વયંવરમાં ઈન્દુમતિ એક પછી એક રાજાની પાસેથી વરમાળા હાથમાં રાખીને પસાર થાય છે તે રાજા, દીપશિખા નજીક આવતાં જેમ નજીકનો પદાર્થ ચમકી ઉઠે તેમ પ્રસન્નવદન બની જતો, પરંતુ દીપશિખા રૂપ ઈન્દુમતિ તે રાજાને વરમાળા પહેરાવ્યા વગર આગળ વધી જાય ત્યારે, દીવાથી દૂર બનેલો પદાર્થ જેમ કાળો પડી જાય, અંધકારમાં યુક્ત થઈ જાય તેમ તે રાજા પણ ફિક્કો પડી જતો હતો. આ પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરતા એક શ્લોકના આધારે કાલિદાસને ‘દીપશિખા કાલિદાસ’ ઉપનામ આપવામાં આવ્યું. અંતે ઈન્દુમતિ અજને વરમાળા પહેરાવે છે.

સાતમા સર્ગમાં, અજ-ઈન્દુમતિનો પ્રણય વર્ણવ્યો છે. નિરાશ થયેલા રાજાઓ અજ સાથે યુદ્ધ કરે છે. અજ વિજયી બને છે. રઘુ રાજા અજને રાજ્ય સોંપી વનાગમન કરે છે. ‘અજવિલાપ’ નામના આઠમાં સર્ગમાં અજ અને ઈન્દુમતિને દશરથ રુપે પુત્ર જન્મે છે. એકવાર અજ અને ઈન્દુમતિ ઉદ્યાનમાં ફરતા હોય છે, ત્યારે આકાશમાંથી નારદમુનિની વીણા ઉપરથી એક પુષ્પમાળા નીચે પડે છે તે ઈન્દુમતિના પ્રાણ હરી લે છે. અજ ખૂબ જ વિલાપ કરે છે.

નવમા સર્ગમાં દશરથ રાજાના શાસનની વાત છે તથા ઋષિકુમાર શ્રવણના શાપનો પ્રસંગ આવે છે. દસમા સર્ગમાં દશરથરાજાના પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞની કથા આવે છે. તે યજ્ઞના ફળ સ્વરૂપ દશરથ રાજાને કૌસલ્યાથી રામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન તથા કૈકેયીથી ભરત જન્મે છે.

સર્ગ 11 થી 15 માં કાલિદાસે રામકથા વર્ણવી છે. મુખ્યતઃ પ્રસંગો વાલ્મીકિય રામાયણને આધારે જ વર્ણવેલ છે.

સોળમા સર્ગમાં કુશની રાજ્યવ્યવસ્થા વર્ણવાઈ છે. તેને પોતાની રાજધાની અયોધ્યાથી કુશાવતી ફેરવી પુનઃ કુશાવતીથી અયોધ્યા રાજધાની બનાવી તેની વાત આવે છે. સત્તરમા સર્ગમાં કુશના પુત્ર ‘અતિથિ’ના જન્મ તથા શાસનવ્યવસ્થાની વાત છે. અઠારમા સર્ગમાં કવિ ઝડપથી અતિથિ પછી નિષધ, નવ, નભસ, પુંડરીક, સુદર્શન વગેરે બાવીશ રાજાઓનું નિરૂપણ કરે છે.

ઓગણીસમા સર્ગમાં રાજા સુંદર્શનના ભોગ વિલાશી પુત્ર અગ્નિવર્ણ રાજાનું વર્ણન છે. પરિણામે તેને ક્ષયરોગ થતાં અપુત્ર મરી જાય છે. તેની પત્ની સગર્ભા છે તેથી ભવિષ્યમાં જન્મનાર પુત્ર રાજ્યકારભાર સંભાળી લે છે. આમ, આશાના કિરણનો નિર્દેશ સૂચવતું ‘રઘુવંશ’ મહાકાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ

(1) માલવિકાગ્નિમિત્રમ્

કવિ કાલિદાસનું આ પ્રથમ નાટક હશે તેવું નિર્વિવાદ રીતે વિદ્વાનો માને છે. પાંચ અંકનું દરબારી જીવન દર્શાવતું આ શૃંગારિક નાટક છે. આ નાટકનો નાયક શૃંગવંશનો રાજા અગ્નિમિત્ર અને નાયિકા વિદલ્ભરાજની પુત્રી માલવિકા છે. અગ્નિમિત્રને ધારિણી અને ઈરાવતી નામની બે રાણીઓ છે. અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાનો વિવાહ નક્કી છે. પરંતુ ભાગ્યવશાત તે અગ્નિમિત્ર રાજાના જ અંતઃપુરમાં દાસી તરીકે દાખલ થાય છે. ત્યાં રાણી ધારિણી માલવિકાને નૃત્યની તાલીમ આપે છે. ચિત્રમાં આલેખાયેલ માલવિકાને જોઈને અગ્નિમિત્ર આકર્ષાય છે. તેનો મેળાપ કરાવવા વિદૂષક ગૌતમ રાજદરબારના બે નાટ્યાચાર્યો હરદત્ત તથા ગણદાસને તેમની વિષયનિપુણતાની બાબતમાં ચઢવણી કરે છે. પરિણામે રાજા માલવિકાનું નૃત્ય જુએ છે અને તેના પ્રત્યે આસક્ત થઈ જાય છે.

આ બંનેનું મિલન વિદૂષક પોતાના પ્રયત્નોથી ઉદ્ધાનમાં કરાવે છે. પરંતુ તે જ સમયે રાણી ઈરાવતી ઉદ્ધાનમાં આવી પહોંચે છે અને બધી વાતની ખબર પડી જાય છે. ધારિણીને ઈરાવતી બધી જ વાત પહોંચાડી દે છે. પરિણામે ધારિણી માલવિકા અને તેની સખી બકુલાવલિકાને કેદ કરાવે છે. તથા પોતાની નાગમુદ્રાવાળી વીંટી જોયા વિના તેઓને ન છોડવાની સ્પષ્ટ સૂચના આપે છે. વિદૂષક પોતાની યુક્તિથી તે વીંટી મેળવીને બંનેને છોડાવે છે. સમુદ્રગૃહમાં બંનેનું મિલન કરાવે છે પરંતુ ત્યાં ઈરાવતી આવી પહોંચે છે. સદ્ભાગ્યે પીંગલવાનરે મચાવેલા તોફાનથી ગભરાઈ ગયેલી કુમારી વસુલક્ષ્મી પાસે જાય છે અને રાજાનો છુટકારો થાય છે.

આ દરમિયાન વિદલ્ભરાજ પર અગ્નિમિત્રનું સૈન્ય વિજય મેળવે છે. તેના સમાચાર આવે છે સાથે ભેટ સ્વરૂપે બે કન્યાઓ પણ આવે છે. તે બે કન્યાઓ માલવિકાને રાજકન્યા તરીકે ઓળખી કાઢે છે તથા અગ્નિમિત્રના પિતા પુષ્યમિત્રે કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘોડા સાથે સૈન્યના સેનાપતિ તરીકે ગયેલા અગ્નિમિત્રનો પુત્ર વસુમિત્ર પણ યવનો પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો ફરે છે. પોતાના પુત્રના વિજય સમાચાર સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલ ધારિણી પોતાની જાતે જ અગ્નિમિત્રનો માલવિકા સાથે મેળાપ કરાવી આવે છે અને બંનેના લગ્નની વાત સાથે નાટક સુખાંતે પૂર્ણ થાય છે.

(2) વિક્રમોર્વશીયમ્

વિક્રમોર્વશીય નાટક કાલિદાસનું દ્વિતીયનાટક મનાય છે. પાંચ અંકના આ નાટકમાં રાજા પુરુરવા નાયક છે. તથા નાયિકા સ્વર્ગની અપ્સરા ઉર્વશી છે. આ નાટકમાં તેમના મિલન,વિયોગ અને પુનર્મિલનની કથા છે.

કેલાસમાંથી પાછા ફરતા પુરુરવાને રક્ષણ પરિત્રાણ માટેની બૂમો સંભળાય છે. જોતાં તેને ખબર પડે છે કે સ્વર્ગની અપ્સરા ઉર્વશીને કેશી નામનો દાનવ હરણ કરીને લઈને જતો હોય છે. રાજા પુરુરવા ઉર્વશી અને તેની દાસી ચિત્રલેખાને બચાવે છે. પ્રથમ નજરે બંનેને પ્રેમ થઈ જાય છે. ચિત્રલેખા ગંધર્વ સાથે પુરુરવા ઉર્વશીને ઈન્દ્ર પાસે

મોકલે છે. નગરમાં પાછો ફરેલો રાજા ઉદાસ રહે છે. રાણી ઔશિનરી દાસી નિપૂર્ણતા મારફતે તેનું સાચું કારણ જાણી લે છે. ઉદ્યાનમાં ઉર્વશી સખી સાથે પુરુરવાને મળવા આવે છે અને પોતાના પ્રેમનો એકરાર કરતો પત્ર ભૂર્જપત્ર ઉપર લખીને નાખે છે. ભૂર્જપત્ર વિદૂષકની બેદરકારીને લીધે રાણી ઔશીનરીને મળે છે તે ગુસ્સે થઈ જાય છે. રાજા તેને મનાવે છે પરંતુ તે ત્યાંથી ચાલી જાય છે.

સ્વર્ગમાં નાટ્યાચાર્ય ભરતના લક્ષ્મીસ્વયંવર નાટકમાં ઉર્વશીએ પોતાના પાઠમાં 'પુરુષોત્તમ'ને બદલે ભૂલથી 'પુરુરવા' બોલે છે. તેથી ગુસ્સે થયેલા ભરતમુનિ તેને ધરતી પર જવાનો શાપ આપે છે. ઈન્દ્રે ઉર્વશીના પુત્રનું મુખ પુરુરવા જુએ ત્યાં સુધીની શાપની અવધિ કરી. ત્રીજા અંકમાં રાણી ઔશિનરી 'પ્રિયાનુપ્રસાદનવ્રતપ્રસંગે' રાજાના ઉર્વશી સાથેના પ્રેમને અનુમતિ આપે છે. પુરુરવા અને ઉર્વશી ગંધમાદન પર્વત પર વિહાર માટે જાય છે. ત્યાં વિદ્યાધર બાલિકા ઉદયવતીને નિહાળી રહેલા પુરુરવા પર ગુસ્સે થઈ ઉર્વશી સ્ત્રીઓને માટે નિષિદ્ધ કુમારવનમાં પ્રવેશે છે પરિણામે લતા(વેલી)ના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પુરુરવા તેની શોધ કરે છે અંતે સંગમનીય મણિ દ્વારા ઉર્વશી સાથે તેનું મિલન થાય છે.

એકવાર ગીધ સંગમનીય મણિ ઉપાડી જાય છે. પરંતુ આશ્રમમાં ઉછેરતો પુરુરવા પુત્ર આયુ તેને તીરથી મારે છે. પિતા-પુત્રનું મિલન થાય છે. ઉર્વશીને સ્વર્ગમાં પાછા જવાની શરતની યાદ આવે છે. પિતા-પુત્રનું મિલન થાય છે. ઉર્વશીને સ્વર્ગમાં પાછા જવાની શરત યાદ આવે છે અને કહે છે કે પુરુરવા-ઉર્વશી અને પુત્ર આયુ સ્વર્ગમાં સાથે રહી શકશે તેવી છૂટ આપી છે. આમ સુખાંતે નાટક પૂર્ણ થાય છે.

(3) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ કવિકુલગુરુ કાલિદાસની અમર કૃતિ છે. તેમની પરિણીત પ્રજ્ઞાનું ફળ છે. વિશ્વના નાટ્યસાહિત્ય ક્ષેત્રે આગવું સ્થાન ધરાવે છે. સાત અંકનું આ નાટક અનોખી છાપ ધરાવે છે.

શિકારે નીકળેલો હસ્તિનાપુરનો રાજા દુષ્યંત સેનાને દૂર રાખી હરણની પાછળ ખેચાઈને કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં પહોંચે છે. ત્યાં વિશ્વામિત્ર અને મેનકાની પુત્રી શકુન્તલા કે જેનો ઉછેર પાલક પિતા તરીકે કણ્વઋષિએ કર્યો હોય છે તેને જુએ છે. કણ્વઋષિ તીર્થાટન કરવા ગયા છે અને આશ્રમની અતિથિ સ્વાગત વ્યવસ્થા શકુન્તલાને સોંપેલ હોય છે અહીં શકુન્તલા અને દુષ્યંત એક બીજા પ્રત્યે આકર્ષાય છે.

શકુન્તલાની સખીઓ પ્રિયંવદા અને અનસુયાની હાજરીમાં દુષ્યંત અને શકુન્તલા ગાંધર્વવિવાહની કરે છે. શકુન્તલાને વીંટી આપતો ગયો છે શકુન્તલા દુષ્યંતના પ્રેમમાં ખોવાયેલી રહે છે તેથી આશ્રમમાં આવેલ દુર્વાસા મુનિનો સત્કાર કરતી નથી તેથી તેઓ તેને શ્રાપ આપે છે કે 'તું જેને યાદ કરે છે તે તેને ભૂલી જશે' આ શ્રાપ ની વાત જ્યારે આશ્રમના અન્ય વ્યક્તિઓને ખબર પડી ત્યારે તેઓ દુર્વાસા ને સઘળી વાત કરે છે તેથી દુર્વાસા શ્રાપ સરળ કરતાં કહે છે કે 'તું જેને યાદ કરે છે તે તેને ભૂલી જશે, પરંતુ જો કોઈ આપેલ વસ્તુ વતાવશે તો પાછું યાદ આવી જશે.

કણ્વઋષિ આશ્રમમાં આવે છે ત્યારે દિવ્યવાણી દ્વારા તેમને દુષ્યત અને શકુન્તલાના ગાંધર્વવિવાહની તથા શકુન્તલા સગર્ભા છે તેની જાણ થાય છે, તેથી કણ્વઋષિ શકુન્તલાને સાસરે વળાવવા તેની સાથે ગૌતમી, શાર્ડ ગરવ અને શારદ્ધતને મોકલે છે. દુર્વાસિના શ્રાપની અસરથી રાજા દુષ્યન્ત શકુન્તલાને સ્વીકારવાની પાડે છે. શકુન્તલા વીંટી બતાવવા જાય છે, પરંતુ તે વીંટી તો સચિત્તીર્થમાં પડી ગયેલ માલુમ પડે છે રાજા સમગ્રવાતને નકારી કાઢે છે. ઋષિકુમારો શકુન્તલાને ત્યાં જ મૂકીને આશ્રમે ચાલ્યા જાય છે. શકુન્તલાને તેની માતા અપ્સરા મેનકા લઈ જાય છે.

ખોવાઈ ગયેલ વીંટી છઠ્ઠા અંકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. દુષ્યન્તને પોતે કરેલી ભૂલ યાદ આવે છે તથા પસ્તાવો થાય છે તેવામાં ઈંદ્રનો સારથિ માતલિ તેને દાનવો સામે ઈન્દ્રપક્ષે રહીને યુદ્ધ કરવા લઈ જાય છે. સાતમા અંકમાં સ્વર્ગમાંથી ઈન્દ્રને વિજય અપાવીને પાછો ફરી રહેલો રાજા હેમકૂટ પર્વત પર મરીચિ મુનિના દર્શન માટે રોકાય છે ત્યાં સુંદર બાળક સર્વદમનને સિહબાળ સાથે ખેલતો જોઈને તેનામાં વાત્સલ્યતા ઉભરાય છે. ત્યાં શકુન્તલા આવે છે અને બધાનું સુખદ મિલન થાય છે મરીચિ અને અદિતિના આર્શિવાદ લઈને દુષ્યન્ત, શકુન્તલા અને પુત્ર સર્વદમન હસ્તિનાપુર પાછા ફરે છે. આ જ સર્વદમનનું બીજું નામ ભરત પડ્યું, જેના પરથી આપણા દેશનું નામ ભારત પડ્યું આમ નાટક સુખાન્તે પૂર્ણ થાય છે.

1.5 મેઘદૂતમ્ ની કથાના પ્રેરણાસ્થાનો

મહાકવિ કાલિદાસ પ્રણિત મેઘદૂતમ્ ભારતના ભૂ ભાગનું ચિત્રણ બતાવતું કાવ્ય છે. આવા અનુપમ અને સુંદર કાવ્યના સર્જન માટે કવિને પ્રેરણા કયાંથી મળી હશે તે એક કુતહલનો પ્રશ્ન છે. આના વિશે વિદ્વાનોમાં અનેક મતમતાન્તર છે, તેને જોઈશું.

- (1) વૈદિક મત
- (2) ચીન દેશીય મત
- (3) પૌરાણિક મત
- (4) રામાયણ મત
- (5) કાલિદાસની આત્મકથા મત
- (6) ઘટકર્પરકાવ્ય પ્રેરણા મત

(1) વૈદિક મત

ભારતીય વિદ્વાનો વેદ ને જ સંપૂર્ણ વિધાઓનો કોષ તથા પ્રેરણા સ્ત્રોત મળે છે. તદનુસાર આ દૂતકાવ્યનું સ્ત્રોત ઋગ્વેદ હશે. ઋગ્વેદ માં (10-108) માં ‘સરમા-પણિ સંવાદ સૂક્ત’ આવે છે. તેમાં ઈન્દ્ર સરમા નામની દેવશૂની(કૂતરી)ને પણિ નામના અસુરો પાસે દૂત બનાવીને મોકલે છે કુતરી અને અસુરોના સામ-સામે સંવાદ થાય છે. તેનું મંત્રોમાં પ્રદર્શન જોવા મળે છે. સંભવ છે કે કવિની કલ્પનાના ઉન્મેષના માટે આ સૂક્ત આધાર રહ્યો હોય.

ડૉ. મંગલદેવ અનુસાર ઋગ્વેદના મંત્રોની વ્યાખ્યા કરવાવાળા શૌનકમુનિ પ્રણીત 'બૃહદેવતા' ગ્રંથના પાંચમા અધ્યાયના 50 માં શ્લોકથી લઈને 80 માં શ્લોક સુધી એક આખ્યાન વર્ણીત છે . જેમાં અત્રિમુનિના પૌત્ર શ્યાવાશ્યએ પોતાની મંત્રશક્તિની પ્રશંસા કરતા રાજર્ષિ દામ્ય રથવીતિની પાસે તેમની સુંદર પુત્રીના પ્રત્યે પોતાનો અનુરાગ વ્યક્ત કરવા માટે રાત્રીને દૂત બનાવીને મોકલે છે.

(2) ચીન દેશીય મત.

બાંગ્લાદેશીય વિદ્વાન હરિહરનાથ ડેના મતાનુસાર મેઘને દૂત બનાવાનો શ્રેય ચીનના કવિ 'સ્યૂકાહ્'ને છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના પ્રથમ અંકમાં અંતિમ શ્લોકમાં 'ચીનાંશુકમિવ કેતોઃ પ્રતિવાતંનીયમાનસ્ય'ના દ્વારા એક ચીન નિર્મિત વસ્ત્રની તરફ સંકેત છે.

(3) પૌરાણિક મત

આ મતનો આધાર 'બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ'ની એક કથા છે. જે આ પ્રમાણે છે. યક્ષાધિપતિ કુબેરની 'હેમમાળી' નામક યક્ષ સેવા કરતો હતો. કુબેર ભગવાન શંકરની આરાધના કરતો હતા અને હેમમાળીને માનસરોવરમાંથી પુષ્પો લાવવા માટે નિયુક્ત કર્યો હતો. આ હેમમાળી સેવકની 'વિશાલાક્ષી' નામની સુંદર પત્ની હતી તેથી તેમાં તે આસક્ત હોવાથી કર્તવ્યશ્યુત થઈ જાય છે અને સમયસર પુષ્પો કુબેરને ન આપી શક્યો. તેથી કુબેરે તેને ક્રોધવશ એક વર્ષ સુધી કુષ્ટ રોગથી પીડિત થાય અને પત્નીથી અલગ રહેવાનો શાપ આપ્યો.

મહાભારતમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું દૈત્યકાર્ય પ્રસિદ્ધ છે. ભાગવત પુરાણમાં ઉદ્ધવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાવાહકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ છે. નલોપાખ્યાનમાં પણ હંસનું દૂત બનવું તથા સ્વયં રાજા નળનો પાંચ લોકપાલનો સંદેશ લઈને દમપંતિ પાસે જવું તે કહાની આવે છે. પૌરાણિક આખ્યાન શુક-સારિકા, કાગડો-પોપટ વગેરેના સંદેશોથી ભરેલ છે.

(4) રામાયણ મત

ઘણા બધા ભારતીય વિદ્વાનો આ મતની પુષ્ટિ કરે છે. પરંતુ મલ્લિનાથ આના પ્રસ્તાવક છે. તેઓ મેઘદૂતમ્ ઉપરથી પોતાની ટીકા 'સંજીવની'માં લખે છે કે 'સીતાં પ્રતિ રામસ્ય હનુમત્સન્દેશં મનસિ નિધાન મેઘસંદેશં કવિઃ કૃતવાનિત્યાહુઃ1'

મેઘદૂતમ્માં રામગિરિ પર્વતનો ઉલ્લેખ છે. આ પર્વત રામચંદ્રના પગલાંથી પવિત્ર થયો છે એમ કહેલું છે. (રઘુપતિપાદૈરઙ્ગીતમ્ — પૂર્વમેઘ-12) સીતાના સ્નાનના જળથી રામગિરિની ધરતી પવિત્ર થઈ છે. (જનકતનયા સ્નાનપુણ્યોકદેષુ રામગિયોશ્રમેષુ 1

(પૂર્વમેઘ -1)

- સમુદ્રપારના દેશમાં ઉડીને પહોંચી જઈ દૂતકર્મ કરવાની વાત રામાયણમાં છે. આનો ઉલ્લેખ ઉત્તરમેઘમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે. 'જેમ સીતાએ હનુમાનને આવકાર આપેલો તેમ મારી પ્રિયતમા તને આવકારશે.'

- રામાયણમાં જટાયુંએ સીતાહરણની માહિતી આપી અને સંપાતિએ હનુમાનને લંકાનો રસ્તો બતાવ્યો હતો તેમ મેઘદૂતમાં યક્ષ અલકાનગરીનો માર્ગ બતાવે છે.
- રામાયણમાં આવતું રામની વિરહવ્યથાનું વર્ણન મેઘદૂતમ્ ની કેટલીક કલ્પનાઓ સાથે મળતું આવે છે
- રામાયણનું વર્ષાવર્ણન મેઘદૂતમ્ ના વર્ષાવર્ણન સાથે સામ્યતા ધરાવે છે.
- રામાયણ અને મેઘદૂતમ્ વચ્ચે માત્ર વિચારસામ્ય કે વિરહસામ્ય જ નથી, પરંતુ શબ્દસામ્ય પણ છે. બંને કથામાં આવતાં પત્રો, વિષયવસ્તુ, સ્થળ અને સંકેત, વિષાદ્ અને વિહવળતા વગેરે સમાનતા ધરાવે છે.

આ બધા મુદ્દાઓ પરથી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે રામાયણમાંથી પ્રેરણા લઈ કાલિદાસે મેઘદૂતમ્ ને કાવ્યને નવો દેહ આપ્યો છે.

(5) કાલિદાસની આત્મકથા મત

કવિ ધર્મગુપ્ત જણાવે છે કે કાલિદાસ રાજા વિક્રમાદિત્યની સભામાં અગ્રેસર અને રાજકવિ હતા. કોઈક ભૂલના કારણે રાજા એ તેમને દેશનિકાલ કરેલો પોતાની પત્નિ પ્રત્યેનો પ્રેમને લીધે વિરહી બનેલા અને રામટેક માં વસતા કવિના હૃદય માં વર્ષાઋતુના પ્રારભે દુઃખી મનોવ્યયના કારણે મેઘદૂતમ્ ની રચના કરી હતી. કવિએ ઉત્તરમેઘમાં યક્ષભવનનું જેવું સ્પષ્ટ મિત્ર આપ્યું છે તે વાસ્તવિક જીવનમાંથી લીધેલું જણાય છે.

જીવરામ શાસ્ત્રીના મત મુંજબ કુબેર એ રાજા વિક્રમાદિત્ય છે. યક્ષ એ કાલિદાસ પોતે છે, યક્ષપત્નિ એ કાલિદાસની નવપરિણીતા પત્નિ છે, દૂત એ મેઘનાદ નામનો કવિનો મિત્ર છે. પોતાનું આ મેઘદૂતમ્ કાવ્ય દૂત મારફતે પત્નીને પહોંચાડવા માટે તેને મોકલી આપ્યું.

(6) ઘટકર્પર કાવ્ય પ્રેરણા મત

કેટલાક વિદ્વાનોના મત છે કે કાલિદાસના સમકાલીન કવિ ઘટકર્પરે રચેલું ઘટકર્પર કાવ્ય કે જેમાં યમકકાવ્યમાં બાવીસ પદ છે. પરંતુ આ ઘટકર્પર કવિ કોણ છે તેના વિશે વિદ્વાનોમાં અનેક મત મતાંતર છે .

આ કાવ્યમાં પત્નિ પોતાનો વિરહ અસહ્ય થતાં મેઘને દુત બનાવીને વર્ષાના આગમન સમયે પોતાના પતિની પાસે સંદેશો મોકલે છે. આ કાવ્યમાં વિપ્રલંબ શ્રૃંગાર રસ પ્રધાન છે. આ કાવ્યમાં વિરહિણી પત્નીના ચિંતા, સ્મૃતિ, શંકા વગેરે ભાવોને ગૂંથીને અસાધારણ કૌશલ્યથી યમક અલંકારમાં સુંદર પ્રસ્તુતિ કરી છે.

કવિપ્રતિભાનું સ્વતંત્ર સર્જન

ઉપરોક્ત જુદા-જુદા મત જોતાં એવું લાગે છે કે મહાકવિ કાલિદાસે જે તે ગ્રંથો થી પરિચિત પણ હોઈ શકે. પરંતુ મેઘદૂત નો અભ્યાસ કરતાં આપણને જણાય છે તે કવિની નૈસર્ગીક પ્રતિભાથી જન્મેલ સ્વતંત્ર અને મૌલિક સર્જન છે. કોઈ પણ કવિ

પોતાના પુરોગામી કવિઓના પ્રભાવ ઝીલે છે. કાલિદાસે સાથે પણ આમ થયું હોય અને તે પોતે રામાયણ પ્રત્યેનો આદર દર્શાવેલા અનેક ઉદાહરણો આપે છે.

અલબત્ત એટલું જ કહી શકાય કે મહાકવિ કાલિદાસની કવિ પ્રતિભાથી જન્મેલ 'મેઘદૂતમ્' કાવ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અલગ છાપ ધરાવે છે.

1.6 મેઘદૂતમ્ નો સાહિત્યપ્રકાર

સંસ્કૃત સાહિત્યના કાવ્ય ના વિવિધ પ્રકારોમાંથી પધરચનાના એકેય પ્રકારમાં મેઘદૂતમ્ બંધબેસતું નથી, તેથી તેને વિશીષ્ટ પ્રકારનું કાવ્ય કહી શકાય.

પ્રાચીનોના મત

પ્રાચીન ટીકાકાર મલ્લિનાથ આ કાવ્યના પ્રકાર વિશે શાંત છે. ટીકાકાર સ્થિરદેવ આ કાવ્યને 'શૃગારપ્રધાન કીડા કાવ્ય' તરીકે ઓળખાય છે અને એ પણ મહાકાવ્યનો જ એક પ્રકાર છે તેમ જણાવે છે. તેમના મતે મેઘદૂતમ્ મહાકાવ્ય છે. પરંતુ મેઘદૂતમ્ ના ગહન અધ્યયન કરતાં જણાય છે કે તેનો સમાવેશ મહાકાવ્યમાં થઈ શકે તેમ નથી અન્ય એક ટીકાકાર વલ્લભદેવ મેઘદૂતમ્ ને 'કેલી કાવ્ય' કહે છે કારણકે તેમાં મહાકાવ્યમાં અગત્યના લક્ષણોનો અભાવ છે.

સંસ્કૃત આલંકારિક પરંપરાગત જાત

સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ 'મેઘદૂતમ્' ને ખંડકાવ્ય તરીકે ઓળખાય છે તેઓ નોંધે છે કે — खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च1 .... तथा मेघदूतादिः

અર્થાત્ ખંડકાવ્યમાં જીવનની અનેક ઘટનાઓમાંથી એકાદ મહત્વપૂર્ણ ઘટના કે દેશનું નિરૂપણ છે. જેમ કે મેઘદૂતમ્ ભારતીય સંસ્કૃત આલંકારિક પરંપરા અનુસાર મેઘદૂતમ્ ને 'ખંડકાવ્ય' મનાય છે.

યુરોપીય મતાનુસાર

યુરોપીય સમાલોચના મુંજબ મેઘદૂતમ્ કાવ્યને Dramatic Narrative Elegy કે Lyric Poetry ગણાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પોશ્ચાત્ય વિદ્વાન એ.બી.કીથે મેઘદૂતને શોક ગીતિ (Elegy) માન્યુ છે. આ પ્રકાર એ કરણ-પ્રશસ્તિ પ્રકારનું છે. આ કાવ્યમાં જે સર્વનાશજનિત વિલાપનું કારણ ઘૂંટાયેલું હોય છે તે અહીં જોવા મળતું નથી.

સમન્વયવાદી મત

આ મત આધુનિક ગણાય છે. આમાં પ્રાશ્ચાત્ય અને ભારતીય પરંપરા સંમિશ્રનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. ડૉ ભોલાશંકર વ્યાસ મેઘદૂતમ્ ને 'વિષયી પ્રધાન ભાવાત્મક ગતિકાવ્ય' કહે છે. તથા તેની તુલના હિન્દીના કવિ પ્રસાદના 'આંસુ' અને કવિ પન્તના 'અનિથ' કાવ્ય કરી છે. તેમનું કહેવું છે કે ગીતિકાવ્યનો તાતપર્વ ગોયાત્મક નહી, પરંતુ જેમાં કવિના નિજી ભાવો અને કલ્પનાઓનો અકૃત્રિય પ્રવાહ હોય, જેમાં કવિ-વૈયક્તિતા અને નિજી સુખ દુખ, હર્ષ-અશ્રુ, ઉલ્લાસ-વિષાદનું સંમિશ્રણ હોય. જ્યાં કવિ પોતાને ભાવુક હૃદયોની સામે કવિતાના માધ્યમથી રાખતા હોય આમ મેઘદૂતમ્ ને ગતિકાવ્ય કહી શકાય.

આ કાવ્યને Lyric Poetry (ઊર્મિકાવ્ય) પણ કહી શકીએ. ડૉ. ડે પણ મેઘદૂતમ્ ને ઊર્મિકાવ્ય જ માને છે. ઊર્મિકાવ્યમાં માનવમનની ઉત્કટ ઊર્મિઓનો સ્વયંભૂ સાહજિક આવિષ્કાર એક જ વિચાર કે ઊર્મિ કે પ્રસંગનું ભાવવાદી આત્મલક્ષી શૈલીમાં નિરૂપણ થાય છે. આ મેઘદૂતમ્માં પણ વિયોગી યક્ષની ઊર્મિઓનું સંગીતમય નિરૂપણ છે. તથા આવા પ્રકારના કાવ્યમાં સહજતા અને સરળતાથી ભાવોની અભિવ્યક્તિ થતાં હોય છે જે આપણને જોવા મળે છે તેથી મેઘદૂતને ગીતિકાવ્ય અને ઊર્મિકાવ્ય પણ ગણી શકાય.

આમ મેઘદૂતમ્ ને સમગ્રચર્યા ઉપરથી ઊર્મિપ્રધાન-ગીતિપ્રેરક ખંડકાવ્ય ની:શંક પણ કહી શકાય.

1.7 મેઘદૂતમ્ : એક દૂતકાવ્ય તરીકે

ભારતીય વેદ સાહિત્યમાં આપણને દૂત કર્મનાં ઉદાહરણ જોવા મળે છે. જેમ કે ઋગ્વેદના 10 માં મંડળના 108 માં સરપા નામની કૂતરીને દૂત તરીકે ઇન્દ્ર પણિઓ પાસે મોકલે છે. રામાયણમાં હનુમાન દૂત થઈને લંકામાં જાય છે. મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણનું દૂતકર્મ આવે છે. હંસ નળનો દૂત બનીને જાય છે. આમ કાલિદાસનું ‘મેઘદૂતમ્’ પણ દૂતકર્મ પરનું ખંડકાવ્ય છે. જેમાં કોઈક યક્ષ પોતાની પ્રિયતમાને ‘મેઘ’ દ્વારા સંદેશો કહેવડાવે છે. ભામહ નામના આલંકારિક ટીકા કરે છે કે મોટા-મોટા કવિઓ પણ મેઘ, પવન વગેરેને દૂત તરીકે રજૂ કરે છે પણ બોલી નહીં શકતો કે અસ્પષ્ટ વાળીવાળા દૂત તરીકે કેવી રીતે ચાલે? આ ટીકાનું ખંડન વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે કરેલ છે.

આચાર્ય વિશ્વનાથે સાહિત્યદર્પણમાં ત્રણ પ્રકારના દૂત બતાવ્યા છે.

નિસૃષ્ટાર્થો મિતાર્થશ્ચ તથા સન્દેશહારકઃ ।

કાર્ય પ્રેષ્યસ્ત્રિધા ઇતો ઇત્યશ્ચાપિ તથા વિધા ॥

અર્થાત્ : દૂત નાયકનો વિભિન્ન પ્રકારે સહયોગ કરે છે, તેનું એક અંગ છે. સંદેશા વાહકને દૂત કહે છે. જેના ત્રણ પ્રકાર છે. (1) નિસૃષ્ટાર્થ (2) મિતાર્થ (3) સંદેશ-હારક.

(1) નિસૃષ્ટાર્થ : જે દૂત સંદેશો પ્રેષક(મોકલનાર) અને પ્રાપક(પ્રાપ્ત કરનાર) બંનેના ભાવોને સ્વયં સમજાવીને કહે છે તે નિસૃષ્ટાર્થ દૂત કહેવાય છે. જે કાર્યસિદ્ધિ પણ કરે છે. જેમ કે – રામનો દૂત હનુમાન. શિશુપાલ વધ મહાકાવ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ. આ દૂત સર્વોત્તમ કહેવાય છે.

(2) મિતાર્થ : યથાચિત્ત વાત જ કરીને કાર્ય સિદ્ધ કરે તે મિતાર્થ દૂત કહેવાય છે. જેમ કે – કિરાતજુનિયમ મહાકાવ્યમાં યુધિષ્ઠિરનો દૂત વનેચર. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં મેનકાની દૂતી મિશ્રકેશી. આ દૂત મધ્યમ પ્રકારનો કહેવાય.

(3) સંદેશ-હારક : પ્રેષક(મોકલનાર) જેટલું કહ્યું હોય તેટલું જ પ્રાપક(પ્રાપ્ત કરનાર)ને કહે તે દૂત સંદેશ હારક કહેવાય છે. જેમ કે માલતી-માધવમાં નંદ દ્વારા પ્રેષિત પુરુષ.

આમ ઉપરોક્ત ત્રણ દૂતો ચેતન છે જ્યારે મેઘદૂતમ્ ના યક્ષનો દૂત મેઘ અચેતન છે. કાલિદાસ આનાથી અજાણ્યા ન હતા કાલિદાસ મેઘને ચેતન જ ગણે છે તેના ઉદાહરણો જોઈએ. તેઓએ મેઘને સ્પષ્ટરુપે ધુમાડો, પ્રકાશ, જળ અને વાયુનો બનેલો કલ્પો છે. (ધૂમજ્યોતિઃ સલિલતમરુતાં સન્નિપાતઃ પૂર્વમેઘ -૫)તેને ઈન્દ્રનો પ્રધાન પુરુષ અને કામરુપ કલ્પો છે. તે ચેતનરુપે કાવ્યમાં આવે છે તે પ્રકૃતિનો પુરુષ છે તથા પ્રકૃતિ તેનાથી ગર્ભવતી થાય છે. તે કૃષિકર્મનો પ્રમુખ આધાર હોવાથી ગ્રામ્ય વધૂઓનું આશાકેન્દ્ર છે. તૈતરીય ઉપનિષદ અનુસાર તે સૃષ્ટિપ્રક્રિયાના ભાગરૂપો સૂચવે છે(તસ્માદવા એતસ્માદ્વા આકાશઃ સમ્ભૂતઃ। આકાશાદ્ વાયુઃ। વાયોરગ્નિઃ। અગ્નેઃ આપઃ અદ્ભ્ય પૃથિવી । તૈતરીયોપનિષદ્ 2/1)તે પ્રલયકાલિન પુષ્કર-આવર્ત વગેરે મેઘનો વંશજ છે. (જાતં વંશે ભુવનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનાં । પૂર્વમેઘ-6) ડૉ. અગ્રવાલ પણ મેઘને સચેતન પ્રામાણિત કરે છે. આમ કાલિદાસનો મેઘ સચેતન છે અને તે સંદેશ-હારક પ્રકારમાં આવે છે.

મેઘદૂતમ્ ને લક્ષ્યમાં રાખતાં સંદેશ-હારક દૂતની વિશિષ્ટાઓ નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

(1) પ્રેમીજનોની વિરહવ્યથા એ આ દૂતનો મુખ્ય વર્ણવિષય હોય છે. પ્રાયઃ એક વિરહીજન અન્ય પ્રણયીજનને સંદેશો મોકલાવતા હોય છે.

(2) આ સંદેશનું કાર્ય કરનાર દૂત ચેતન અને અચેતન બંને હોઈ શકે.

(3) જૈન સંપ્રદાયના કેટલાક કવિઓએ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના કવિઓએ આ પ્રકારના વિરહ પ્રણયાખ્યાનપરક કાવ્યોને એક ધાર્મિક પરિવેશ પ્રદાન કર્યો છે. આ પ્રકારના દૂત દ્વારા દાર્શનિક મતોની સ્થાપના તેમનો પ્રચાર-પ્રસાર, વિશ્લેષણ-વિવેચન વગેરે કરવામાં આવ્યા છે.

(4) તત્કાલીન ભૌગોલિક માહિતી દૂતને આપવામાં આવે છે.

મેઘદૂતમ્ ની રચના બાદ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઈ.સ.ની ૧૧ મી સદી બાદ અનેક દૂતકાવ્યો રચાયા પરંતુ મેઘદૂતમ્ સમાન પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં નહીં. ડૉ. ડે કહે છે તે મુંજબ “પાછળના સમયમાં કાવ્યનું અનુકરણ કરવાના ઘણા પ્રયત્નો થયાં છે પરંતુ મેઘદૂતમ્ નો આવા કાવ્યોમાં જોટો નથી, નહીં કે તેના વસ્તુ માટે, નહીં કે તેના વર્ણન માટે પણ માત્ર તેના કાવ્ય માટે”

આમ મેઘદૂતમ્ પ્રેમ અને વિરહનું શાશ્વત કાવ્ય છે. જે દૂતકાવ્ય યુગો સુધી માનવહૃદયોની ઊર્મિઓને વાચા આપ્યા જ કરશે !!!

1.8 મેઘના માર્ગ વિશે અને તેમાં આવતા ભૌગોલિક સ્થાનોની ચર્ચા કરો

આમ તો મેઘદૂતમ્ કાવ્યમાં યક્ષણી સ્થિતિ શાપ અને સંદેશો ત્રણ મુખ્ય વસ્તુ છે. મેઘના માર્ગનું વર્ણન કરતાં-કરતાં વર્ષાઋતુનું ક્રમશઃ વાસ્તવિક અને રમણીય વર્ણન છે. તેમાં કવિએ કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થળોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિરહવિદુર યક્ષ રામગિરિ પર્વત પર પોતાના એક વર્ષના શાપની અવધિ વ્યતીત કરી રહ્યો હોય છે. આઠ માસ વ્યતિત થઈ ગયા છે અને ચાર માસ બાકી છે. ત્યારે તે ચોમાસાના પ્રથમ માસ અષાઢમાં મેઘને જોઈને વ્યાકુળ થઈને પોતાની પત્નીને સંદેશો આપવા માટે માર્ગ નિર્દેશ કરે છે. યક્ષ કહે છે હે મેઘ ! તું આ રામગિરિ નામના સ્થાનથી કે જે રાજહંસોથી પરિપૂર્ણ છે. અહીંથી જઈને સર્વપ્રથમ માલક્ષેત્ર પર પહોંચજે. ત્યાંથી થોડો પશ્ચિમ દિશાની બાજુ ફરીને હલ્કી વર્ષા કરીને ઉત્તરની તરફ ફરજે. ત્યાંથી આગળ તેને આમ્રકૂટ પર્વત મળશે ત્યાં તું વિશ્રામ કરી શકે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં વિંધ્યાચલ પ્રદેશમાં પ્રવાહિત નર્મદા નદી દેખાશે. આગળ જતાં દેશ મળશે. તેની રાજધાની વિદિશા છે. ત્યાંથી વેતવા નદીનું જળપાન કરીને વિંધ્યાચલ અને નીચૈગિરિ પર વિશ્રામ કરજે. આના પછી ઉત્તરની તરફ મરડાઈને બાજુમાં રહેલ ઉક્કૈયિની નગરીમાં અવશ્ય જવાનું છે. આ ઉક્કૈયિનીના માર્ગમાં જ તેને નિર્વિન્ધ્યા અને સિંધુ નદીના દર્શન થશે. આનાથી આગળ વૈભવ સંપન્ન ઉક્કૈયિનીમાં જઈને મહાકાલ શંકરની આરતીમાં સમ્મિલિત થજે. ત્યાં રાત્રી વિશ્રામ કરીને શિપ્રા નદીની પ્રાતઃકાલીન વાયુથી પ્રેરિત થઈને ગંભીરા નદી થઈને દેવગિરિ પર્વત પર પહોંચજે. આ દેવગિરિ પર્વત પર ભગવાન કાર્તિકેય પર હળવી પુષ્પવર્ષા કરજો. ત્યાંથી આગળ ચર્મવતી નદીને પાર કરીને તું દશપુરની સ્ત્રીઓના નેત્રોનું કૌતૂહલનો વિષય બનીને. બ્રહ્મવર્ત પ્રદેશને પોતાની ઇળાયાથી ઢાંકતો કુરુક્ષેત્ર પહોંચજે. ત્યાં સરસ્વતી નદીનું જલપાન કરીને પોતાને પવિત્ર કરતો કનખલ થઈને નગાધિરાજ હિમાલયના દર્શન થશે. ત્યાં ભગવાન શંકરના ચરણ-ચિહ્નોની પરિક્રમા કરવાની છે તથા વર્ષા દ્વારા ત્યાંની વનાગ્નિને શાંત કરવાની છે. ફરી ત્યાંથી આગળ પરશુરામ કીર્તિભૂત કોચદર્ રે થઈને કૈલાસ પર્વત ઉપર પહોંચજે. અહીં તું દેવાંગનાઓના ધારાગૃહ બનીને રહેજે. ત્યાંથી કૈલાસપર્વતના ખોળામાં વસેલ અલકાનગરી દેખાશે. તે જ તારું ગંતવ્ય સ્થાન છે.

હવે મેઘના માર્ગમાં આવતા ભૌગોલિક સ્થાનની ચર્ચા કરીશું.

1. રામગિરિ : રામગિરિ પર્વતની ભૌગોલિક સ્થિતિની બાબતમાં વિદ્વાનો એક મત નથી. કેટલાક ટીકાકાર રામગિરિ તેને કહે છે કે જેનો રામચંદ્રએ વનવાસ દરમ્યાન જે પર્વત પર નિવાસ કર્યો હતો. મલ્લિનાથ અને વલ્લભે રામગિરિને ચિત્રકૂટ માણ્યો છે જે બુંદેલ ખંડમાં છે. પ્રો. વિલ્સન 'રામટેક' પર્વતને જ રામગિરિ માને છે. જે નાગપુરની પાસે આવેલ છે.
2. અલકા : યક્ષોના અધિપતિ રાજકુબેરની રાજધાનીનું નામ અલકા છે. આની સ્થિતિ હિમાલય પર્વતમાળામાં કૈલાસ નામના શિખર પર બતાઈ છે.
3. કૈલાસ - હિમાલય પર્વતમાળાની ઉત્તર દિશામાં કૈલાસ પર્વત આવેલ છે. આને ભગવાન શિવ અને કુબેરનું નિવાસ સ્થાન કહ્યું છે. આની દક્ષિણમાં માનસ અથવા માનસરોવર છે. પુરાણોમાં આને દેવભૂમિ કહ્યું છે.
4. માલ - પ્રો . વિલ્સનના વિચારોમાં આ સ્થાન છત્તીસગઢના રતનપુર જિલ્લાના નજીક સ્થિત માલ્દા હોઈ શકે. મલ્લિનાથે આ સ્થાનને પર્વતના સમાન ઉન્નત સ્થળ લખ્યું છે. (માલં માલ્ગચ્ચં ક્ષેત્રં શૈલપ્રાયમુન્નતસ્થલમ)

5. આમ્રકૂટ - પ્રો. વિલ્સને આધુનિક 'અમરકંટક' ને જ 'આમ્રકૂટ' કહ્યું છે. આ વિન્ધનો પૂર્વ ભાગ છે. આ નર્મદા નદીનું ઉદગમ સ્થળ પણ છે.
6. વિન્ધ - આ પર્વત આર્યાવર્ત તથા દક્ષિણાત્ય દેશની વચ્ચે મનાય છે.
7. રેવા - રેવા નદીનું બીજું નામ નર્મદા છે. આ મધ્યપ્રદેશના ગોંડવાના જિલ્લામાં સ્થિત અમરકંટક પર્વતથી નીકળે છે અને ગુજરાતમાં ખંભાતની ખાડીમાં મળે છે. આને દક્ષિણગંગા પણ કહે છે.
8. દશાર્ણ - આ એક પ્રાચીન નગરનું નામ છે. જે માલવનો પૂર્વ ભાગ છે. આની રાજધાની 'વિદિશા' છે જેને આધુનિક કાળમાં 'ભિલસા' નામથી જણાય છે. આ ક્ષેત્રમાં થઈને વેત્રવતી(બેતવા) નદી વહે છે.
9. વિદિશા - દશાર્ણ દેશની રાજધાનીનું નામ વિદિશા છે. પ્રો.વિલ્સન માલવ પ્રાંતમાં સ્થિત 'ભિલસા'ને જ વિદિશા માને છે. વિદિશા પ્રાચીન-નામ છે. જ્યારે ભિલસા અર્વાચીન નામ છે.
10. વેત્રવતી - આધુનિક કાળમાં 'બેતવા' નામથી પ્રસિદ્ધ નદીનું જ પ્રાચીન નામ 'વેત્રવતી' છે. આ નદી દશાર્ણ નગરમાં પ્રવાહિત છે. આ વિન્ધ્યપર્વતના ઉત્તરભાગમાંથી નીકળીને માલવપ્રદેશ અને પ્રયાગના નૈઋત્ય ભાગનું સિંચન કરતી યમુના નદીને મળી જાય છે.
11. નીચૈગિરિ - સંભવતઃ વધારે ઊંચો ન્ હોવાના કારણે આ પર્વતનું નામ આ પડ્યું હશે. આ પર્વત વિદિશા(ભિલસા)ની પાસે કોઈ સ્થાન હોવું જોઈએ.
12. ઉજ્જૈયિની - આ સ્થાન માલવ દેશ(આધુનિક મધ્યપ્રદેશ રાજ્ય)ની રાજધાની છે. ઉજ્જૈયિનીના વિશાલા, અવંતિકા, અવંતી અને પુષ્પકરજંની વગેરે નામો છે.
13. નિર્વિન્ધ્યા - આ નદી વિન્ધ્ય પર્વતથી જન્મેલ છે.
14. સિન્ધુ - પ્રો.કાલે અનુસાર 'સિન્ધુ' નદી તે 'કાલીસિન્ધુ' સંક્ષક નદી છે. જે માળવા પ્રદેશના 'બંગી'નામના સ્થાનથી નીકળીને 'ચંબલ' નદીમાં મળી જાય છે. અથવા કવિ તે 'લઘુસિન્ધુ'ની તરફ સંકેત કરે છે જે 'દેવસ'થી પ્રાદૂભૂત થઈને અન્ય નાની-નાની જલધારાઓની સાથે ઉજ્જૈન થઈને ચંબલ નદીમાં પડે છે.
15. ગન્ધવતી - આ માલવ દેશમાં વહેવાવાળી એક નદી છે.
16. મહાકાલ - આ એક શિવજીને સમર્પિત ઉજ્જૈયિનીમાં આવેલ મંદિર છે. જેની ગણના બાર જ્યોર્તિલીંગોમાં થાય છે.
17. ગમ્ભીરા - આ નદીનો ઉલ્લેખ જિનસેનના આદિ-પુરાણમાં આવે છે. ગંધવતી નદીની સમાન જ આ નદી પણ માલવ પ્રદેશમાં શિવ મંદિરથી સમીપવર્તી ક્ષેત્રમાં વહેવાવાળી અનેક નાની-નાની નદીઓમાંથી એક છે.
18. દેવગિરિ - આ પર્વતની સ્તિથિની બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતમતાંતર છે. કોઈક લોકો આને જ 'દોલતાબાદ' કહે છે. તો કેટલાક લોકો 'ઝાંસી' નગરથી નૈઋત્ય કોણમાં ત્રણ કોસના અંતરમાં આ પર્વતની સ્થિતિ સ્વીકારે છે. અન્ય લોકો 'દેવગઢ'ને જ માને છે, જે ચંબલના દક્ષિણમાં સ્થિત છે.

19. ચર્મળવતી – આધુનિક ‘ચંબલ’ નદીને જ વિદ્વાનો ચર્મળવતી નદી માને છે. આનો ઉદગમ સ્થાન વિન્ધ્ય પર્વત મનાય છે.
20. દશપુર- આની ભૌગોલિક સ્થિતિ વિશે પણ મતમતાંતર છે. વિલ્સન મહોદય આધુનિક ‘દસોર’ અથવા ‘મન્દસોર’ને જ દશપુર માને છે. કેટલાક લોકો આને ધૌલપુર પણ કહે છે. પુરાણોમાં વર્ણિત આને મહારાજા રન્તિદેવનું નગર કહે છે.
21. બ્રહ્મવર્ત – પ્રાચીનકાળમાં સરસ્વતી તથા દષ્ટવતી નદીયોની મધ્યમાં સ્થિત ભૂભાગ એટલે બ્રહ્મવર્ત દેશ. જેની ઉત્તર-પશ્ચિમમાં હસ્તિનાપુરની સીમાને સ્પર્શ કરતું કુરુક્ષેત્ર જેને ‘બ્રહ્મવર્ત’ કહેવાય છે.
22. કુરુક્ષેત્ર – આ નગર પાનીપત તથા દિલ્લીની પાસે થાનેસરના કેટલાક આગ્નેય કોણમાં સ્થિત છે. અહીં જ મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું.
23. સરસ્વતી – સરસ્વતી ભારતવર્ષની પવિત્ર નદીનું નામ છે. આ પ્રાચીનકાળમાં દક્ષિણ હિમાલયમાંથી નીકળીને કુરુક્ષેત્રમાં વહેતી-વહેતી રાજસ્થાનના મરૂસ્થલમાં લુપ્ત થઈ જાય છે. પ્રયાગરાજમાં ગંગા અને યમુનાની સાથે આનો સંગમ થાય છે. અત્યારે આ નદી અદૃશ્ય છે.
24. કનખલ – આ હરિદ્વાર નજીકનું તીર્થ-સ્થાન છે. મલ્લિનાથ અનુસાર કનખલ તે પર્વતને કહે છે, જેના શિખરથી ગંગા નદી નીચે પડીને નીચલા મેદાનમાં ઉતરતી હોય છે. આ મતની પૃષ્ઠિ માટે મહાભારતનું નીમ્નોક્ત કથન યોગ્ય છે. ‘एते कनखल राजान् ऋषीणां दयिता नगा : 1’
25. જાલ્હવી – આ હિમાલયમાંથી ‘ગંગોત્રી’થી નીકળેલી મહાનદી છે. આને ‘ગંગા’, ‘ભાગીરથી’ વગેરે નામોથી બોલાવાય છે.
26. યમુના – આને ‘કાલિંદી’ પણ કહે છે. આ ઉત્તરભારતની પ્રસિદ્ધ નદી છે.
27. હિમાલય – આ સંસારની પ્રસિદ્ધ પર્વતમાળા છે. વિશ્વની લાંબામાં લાંબી પર્વતમાળા છે. જે ભારતદેશની ઉત્તરદિશામાં સ્થિત છે. આનું સર્વોચ્ચ શિખરને માઉન્ટ એવરેસ્ટ, ગૌરીશંકર, સગરમાથા નામે પ્રસિદ્ધ છે. જે વિશ્વનું સર્વોચ્ચ શિખર છે. પર્વતારોહિયો માટે આ આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે.
28. કૌગ્યપર્વત – આ પર્વતના વિષયમાં નિશ્ચિત મત નથી. મહાભારતમાં આને ‘મૈનાક’ પર્વતનો પુત્ર કહ્યો છે.
29. માનસ – આ કૈલાશ પર્વતની નજીક બ્રહ્માજી દ્વારા નિર્મિત એક સરોવર છે. જેને ‘માનસ-સરોવર’ કે ‘માનસરોવર’ નામે ઓળખાય છે.

કાલિદાસે ભારતવર્ષનું ભ્રમણ કર્યું હશે, સાથે-સાથે વાસ્તવમાં વર્ષાઋતુને કાલિદાસે માણી છે અને એનાથી પૃથ્વી કેવી સુશોભિત થાય છે તેનું પણ તેણે નિરીક્ષણ કર્યું છે. તેટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય.

1.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

(1) કાલિદાસના જીવન વિષયક કથા સવિસ્તર જણાવો.

---

(2) કાલિદાસનો સમય વિશે સવિસ્તાર જણાવો.

---

(3) કાલિદાસની કૃતિઓનો પરિચય આપો.

(બ) ટૂંકનોંધ લખો.

1. મેઘદૂતમ્ ની કથાનાં પ્રેરણાસ્થાનો જણાવો.
2. મેઘદૂતમ્ નો સાહિત્યપ્રકાર
3. મેઘદૂતમ્ : એક દૂતકાવ્ય તરીકે.
4. મેઘના માર્ગ વિશે માહિતી આપો.
5. મેઘદૂતમ્ ના ભૌગોલિક સ્થાનોની ચર્ચા કરો.

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ : 2 : મેઘદૂતમ્ પૂર્વમેઘ શ્લોક 1 થી 15 મૂળ પાઠ અને અનુવાદ મલ્લિનાથની ટીકા સહ

રૂપરેખા

2.0 ઉદ્દેશ

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 મેઘદૂતમ્ પૂર્વમેઘ શ્લોક 1 થી 15 (મૂળપાઠ અને અનુવાદ)

2.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

2.0 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે મેઘદૂતમ્ ના પૂર્વમેઘના શ્લોક 1 થી 15 મૂળ પાઠથી તથા તેના ઉપર લખેલ મલ્લિનાથની ટીકાથી વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત બને.

- મેઘદૂતમ્ના પૂર્વમેઘના 1 થી 15 શ્લોકોને વાંચે અને તેનો અર્થ સમજે.
- મેઘદૂતમ્ના પૂર્વમેઘના નિયમ શ્લોકોનો અનુવાદ કરતાં શીખે તથા સસંદર્ભ ટૂંકનોંધને જાણે.
- શ્લોકની પૂર્વે આપેલ પ્રસંગ દ્વારા વિદ્યાર્થી તેનાથી પરિચિત થાય.
- વિશેષ નોંધ દ્વારા વિદ્યાર્થી જે તે પ્રસંગ કે શબ્દનું જ્ઞાન મેળવે.
- કાલિદાસની કાવ્યશૈલીનો આજ્ઞાત પરિચય કેળવે.
- કાવ્યમાં આવતા પાત્રોના મનોભાવ અને માનસિક સંઘર્ષને સમજી શકે.
- મેઘદૂતમ્ના શ્લોકોનો રસસ્વાદ જાણતા શીખે.

2.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા આપણે મેઘદૂતમ્ ના પૂર્વમેઘના શ્લોક 1 થી 15નો મૂળપાઠ અને અનુવાદ મલ્લિનાથની ટીકા સહિત સમજીશું. કાલિદાસની શૈલી અને વિદ્વતાનો પરિચય થશે. શ્લોકની પૂર્વે આપેલ પ્રસંગ દ્વારા વિદ્યાર્થી જે તે મુદ્દા દ્વારા વિશેષ માહિતી સહિત જ્ઞાન મેળવીને વિશેષ નોંધ દ્વારા વિદ્યાર્થી જે તે પ્રસંગ કે શબ્દનો ગુઢાર્થ જાણે. ત્યારબાદ સસંદર્ભ ટૂંકનોંધોને દર્શાવી છે. અંતે વિદ્યાર્થી સ્વાધ્યાય દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન ચકાસી શકે તે માટે ટૂંકનોંધો મૂકી છે.

2.2 મેઘદૂતમ્ પૂર્વમેઘ શ્લોક 1 થી 15 (મૂળપાઠ અને અનુવાદ)

પ્રસંગ : પ્રથમ શ્લોકમા કાલિદાસ ‘મેઘદૂતમ્’ નો પ્રારંભ સીધો નાયક પક્ષ દ્વારા વસ્તુનિર્દેશથી પક્ષની સ્થિતિ બતાવી છે.

શ્લોક-1 : કશ્ચિતકાન્તાવિરહગુરુણાસ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ

શાપેનાસ્તઙ્ગમિતમહિમા વર્ષભોગ્યેણ ભર્તુઃ ।

યક્ષર્ષ્ટ્રક્રે જનકતનયાસ્ત્રાનપુણ્યોદકેષુ

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

मल्लीनाथ टीका : 1

कश्चिदिति । स्वाधिकारात्खनियोगात्प्रमत्तोऽनवहितः ॥ "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः ।
"जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वम् । तस्मात्पञ्चमी ॥ अत
एवापराधाद्धेतोः । कान्ताविरहेण गुरुणा दुर्भरण । दुस्तरेणेत्यर्थः ॥ "गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे
गुरौ पितरि दुर्भरे" इति शब्दार्णवे ॥ वर्षभोग्येण संवत्सरभोग्येण ॥
'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । "अत्यन्तसंयोगे च" इति समासः । "कुमति च"
इति णत्वम् । भर्तुः स्वामिनः शापेन । अस्तंगमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य
सोऽस्तंगमितमहिमा ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् ॥ तस्य "द्वितीया-" इति
योगविभागात्समासः ॥ कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः ॥
"विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः"
इत्यमरः ॥ जनकतनयायाः सीतायाः स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि पवित्राण्युदकानि येषु तेषु ।
पावनेष्वित्यर्थः ॥ छायाप्रधानास्तरवश्छायातरवः ॥ शाकपार्थिवादित्वात्समासः ॥ स्निग्धाः
सान्द्राश्छायातरवो नमेरुवृक्षा येषु तेषु । वसतियोग्येष्वित्यर्थः ॥ "स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे"
इति "छायावृक्षो नमेरुः स्यात्" इति च शब्दार्णवे ॥ रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् ॥
"वहिवस्यतिर्भ्यश्च" इत्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतवान् ॥ अत्र रसो विप्रलम्भाख्यः
शृङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था । अत एवैकत्रानवस्थानं सूचितमाश्रमेष्विति बहुवचनेन ॥
सीतां प्रति रामस्य हनुमत्सदेशं मनसि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः ॥ अत्र
काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्तावृत्तम् । तदुक्तम्-- "मन्दाक्रान्ता जलधिषडङ्गैर्भौं नतौ ताद्वरु चेत्"
इति ॥

विशेष नोधः अलिं आपणे श्लोकमा आवता विशेष शब्दोने समञ्जुं.

कश्चित् यक्षः : कोर् अं यक्ष अर्ली काव्यना नायक यक्षनुं नाम नथी आधुं मात्र कोर् अं यक्ष
यक्ष अटलुं ज कहुं छे. पोतानी इरजमांथी बेदरकार रलेनार यक्ष अटलुं ज कहुं छे. पोतानी
इरजमांथी बेदरकार रलेनार यक्ष छेय के मानव, तेनुं पराभ परिशाम लोगवुं ज पडे छे.
तेनो व्यापक संकेत मणे छे .

कान्ताविरहगुरुणा : प्रियानो विरह सलन करवामां दुःख सले. अर्ली पत्नी माटे लार्या के
अन्य शब्द न प्रयोजता 'कान्ता' शब्द प्रयोज्यो छे. तेनो अर्थ थाय छे प्रियपत्नी तेथी ज तो ते
तेना विरहमां पुभ दुःखी छे.

स्वाधिकाशत् प्रमत : पोताना अधिकार कर्तव्योमां प्रमाटी. अर्ली यक्ष क्यु कर्तव्य यूंकयो छे ते
विशे कवि मोन छे. परंतु सर्वाधिक प्रयलिक कलानी अवी छे के आ यक्ष तेनी नव परशिता
पत्नीना प्रेममां आर्कड डूणी गयो હતો, હવે તેની ફરજ એ હતી કે રોજ સવારે પૂજા માટે તારાં
કમળ ચૂંટી, એકત્ર કરી યક્ષરાજ કુબેરને આપવાં. પરંતુ રાત પત્ની સાથેના સહવાસમાં વ્યતીત

થવાથી યજ્ઞને વહેલા ઉઠવામાં કષ્ટ પડતું હતું, તેથી મોડું થઈ જવાનો ભય રહેતા તેથી તેને રાત્રે જ કમળો એકઠા કરી લેવાનો ઉપાય કર્યો. પરંતુ કોઈ એક રાત્રે કોઈ કમળમાં ભરમો બંધ થઈ ગયેલો. બીજા દિવસના પ્રભાત સમયે કુબેરને પક્ષે જે કમળો સંમપ્રિત કર્યા, તેમા એ કમળ પણ હતું. પ્રભાત થવાથી ખીલેલા તે કમળમાંથી ગુસ્સે થઈને ઊંડેલ ભરમોએ કુબેરની આંગળીએ ડંખ દીધો. તેથી કુબેર યજ્ઞની આખી યુક્તિ સમજી ગયો, અને એક વર્ષ સુધી પોતાની પત્ની અને અલકાનગરીમાંથી દૂર રહેવાનો શ્રાપ આપ્યો.

અનુવાદ : પોતાના કર્તવ્યમાં પ્રમાદ કરવાથી કોઈ એક યજ્ઞને તેની વિશિષ્ટ શક્તિના લોપ સાથે, એક વર્ષ સુધી પોતાની પ્રિય પત્નીનો વિયોગ સહન કરવાનો સ્વામીનો શ્રાપ મળ્યો. તેથી તે યજ્ઞ જાનકી (સીતા)ના સ્થાપનથી પવિત્ર થયેલા જળાશયવાળા અને ધનધોર (સુંદર) છાયા પાથરતા વૃક્ષવાળા રામગિરિના આશ્રમમાં વાસ કર્યો.

અસ્તંગમિતમહિમા : યજ્ઞની વિશિષ્ટ શક્તિઓ નષ્ટ થવી. કુબેરના શાપથી યજ્ઞની વિશિષ્ટ શક્તિઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, નહિતર તે હવામાં ઉડીને કે અદૃશ્ય થઈને તેની પત્નીને મળી આવે. યજ્ઞ સામાન્ય મનુષ્ય જેવો બની ગયો છે.

આશ્રમેષુ : આ બહુવચનના શબ્દ દ્વારા એમ સૂચવાયું છે કે પત્નીના વિરહમાં વ્યાકુળ બનેલો યજ્ઞ એક જ આશ્રમમાં-સ્થળમાં લાંબા સમય સુધી ટકી રહેવાની ધીરજ ધરી શકતો નહોતો. તેથી અકળામણ દિવસે દિવસે અસહ્ય બનતી જતી હતી.

સ્ત્રિગદ્યચ્છાયાતરુષુ : ધનધોર(સુંદર) છાયાવાળા વૃક્ષો, મલ્લિનાથે 'સ્ત્રિગદ્ય' નો અર્થ 'ધનધોર' લીધો છે.

'છાયા પ્રધાનાસ્તરવશ્છાયા તરવઃ ' જ્યારે બીજો અર્થ રમ્ય કે સુંદર પણ થાય છે.

પ્રસંગ- પોતાની પત્નીના વિરહમાં યજ્ઞ દુઃખી છે તથા અષાઢ માસના પ્રથમ દિવસે પર્વત શિખરથી ટકરાતા મેઘને જૂએ છે.

શ્લોક -2 : તસ્મિન્દ્રૌ કતિચિદબલાવિપ્રયુક્તઃ સ કામી

નીત્વા માસાઙ્ગનકવલયભ્રંશરિત્કપ્રકોષ્ઠઃ ।

આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશિલ્પ્સાનુમ્

વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયં દદર્શ ॥ ૨ ॥

ટીકા : 2 : તસ્મિન્નિતિ ॥ તસ્મિન્નદ્રૌ ચિત્રકૂટાદ્રૌ । અબલાવિપ્રયુક્તઃ કાન્તાવિરહી । કનકસ્ય વલયઃ કટકમ્ । "કટકં વલયોઽસ્ત્રિયામ્" इत्य मरः ॥ तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तं शून्यः प्रकोष्ठः कूपराधः प्रदेशो यस्य स तथोक्त ॥ "कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्परादधः" इति शाश्वतः॥ विरहदुःखात्कृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः । कतिचिन्मासान् । अष्टौ मासानित्यर्थः । "शेषान्मासानामय चतुरः" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नीत्वा यापयित्वा । आषाढानक्षत्रेण युक्तं पौर्णमास्याषाढी ॥ "नक्षत्रेण युक्तं कालः" इत्यण् । "टिड्ढाणञ्-" इत्यादिना डीप् ॥ साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः ॥ "सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्"

इत्यण् ॥ तस्य प्रथमदिवसे आश्लिष्टसानुमाकान्तकूटम् । वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः ॥
 "उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते" इति शब्दार्णवे ॥ तासु परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रहारः
 ॥ "तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः" इति हल्ययुधः । स चासौ गजश्च तमिव
 प्रेक्षणीयं दर्शनीयं मेघं ददर्श ॥ गजप्रेक्षणीयमित्यत्रेवलोपाल्लुप्तोपमा ॥ केचित् " आषाढस्य
 प्रथमदिवसे " इत्यत्र "प्रत्यासन्ने नभसि" इति वक्ष्यमाणनभोमासप्रत्यासत्यर्थं
 "प्रथमदिवसे" इति पाठं कल्पयन्ति तदसंगतम् । प्रथमातिरेके कारणाभावात् । नभोमासस्य
 प्रत्यासत्यर्थमित्युक्तमिति चेन्न । प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः
 । अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात् । विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि
 प्रथमदिवसातिक्रमेण मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसम्भवात् । प्रत्युतास्मत्पक्ष एव
 कुशलसन्देशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः ॥
 ननून्मत्तस्य नायं विवेक इति चेन्न । उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकागर्थं प्रवृत्तिरपीति संदेश एव
 मा भूत् । तथा च काव्यारम्भ एवाप्रसिद्धः स्यादित्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः ॥ कथं
 तर्हि "शापान्तो मे भुजगशयनादुस्थिते शार्ङ्गपाणौ" इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य
 शापस्य मासचतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः, दशदिवसाधिक्यादिति चेत्-स्वपक्षेऽपि कथं सा,
 विंशतिदिवसैर्न्यूनत्वादिति सन्तोष्यम् । तस्मादीषद्वैषम्यमविवक्षितमिति सुष्ठूक्तं
 "प्रथमदिवसे" इति ।

अनुवाद- पोतानी स्त्रीना वियोगने कारणे जेना छाथनां कांडा पञ्च सुकाई जवाथी जेनुं सुवर्ष
 कंडा पञ्च पडी जय ए, तेवो कामी(यक्षे) (वर्षना आठमास पसार करी) अषाढ मासना प्रथम
 दिवसे वप्रक्रीडा (माटी जोदवानी कीडा)मां दंतप्रहार करतां मछोन्मत छाथी जेवा, पर्वतना
 शिपरने स्पर्श करी रडेला, दर्शनीय मेघने जेयो.

विशेष नोंध- कतिचिद् मासान् - डेटलाक मछिनाओ. उत्तरमेघना ५० नंबरना श्लोक परथी
 जाली शकाय एके आठ मास वीती गयां ए.

वप्रक्रीडापरिणतगज - वप्रक्रीडा(माटी जोदवानी कीडा) करतो मछोन्मत छाथी. अडीं मेघने
 छाथीनी उपमा आपी ए. तटवर्ती प्रदेशोमां जिया माटीना ढगलाओने छाथी पोताना दांतथी
 जोद ए. वर्षाना अधिष्ठात्रा देव ईन्द्र ए. अने तेभनुं वाहन छाथी ए. आम गजकार मेघ
 ईन्द्रनो प्रधान पुरुष ए.

प्रसंग- यक्ष मेघने जेधने विचार ए.

श्लोक -3 : तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रत्नर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोडप्यन्यथावृत्ति चेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

टीका: 3: तस्येति ॥ राजानो यक्षाः ॥ "राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः । राज्ञां राजा राजराजः कुबेरः ॥ राजराजो धनाधिपः इत्यमरः । "राजाहः सखिभ्यष्टु" इति ट्छप्रत्ययः ॥ तस्यानुचरो यक्षः । अन्तबाष्पो धीरोदात्तत्वादन्तःस्तम्भिताश्रुः सन् । कौतुकाधानहेतोरभिलाषोत्पादकारणस्य ॥ "कौतुकं चाभिलाषं स्यादुत्सवे नमहर्षयोः" इति विश्वः ॥ तस्य मेघस्य पुरोऽग्रे कथमपि ॥ गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ "ज्ञानहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवबाढयोः" इत्युज्ज्वलः ॥ स्थित्वा चिरं दध्यौ चिन्तयामास ॥ "ध्यै चिन्तायाम्" इति धातोर्लिट् ॥ मनोविकारोपशमनपयन्तमिति शेषः ॥ विकारहेतुमाह-मेघालोक इति ॥ मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोऽपि प्रियादिजनसंगतस्यापि चेतश्चित्तमन्यथाभूता वृत्तिर्व्यापारो यस्य तदन्यथावृत्ति भवति । विकृतिमापद्यत इत्यर्थः । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने । दूरे संस्था स्थितिर्यस्य तस्मिन्दूरसंस्थे सति किं पुनः ! विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । विरहिणां मेघसंदर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना "ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः" इति ॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन्किं कृतवानित्यत आह-

अनुवाद- उत्कंठा जगावनर ते मेघनी सामे मडाप्रयत्ने ७।त्मा रडीने दिलमां आंसु शभावतां राजराजेश्वर कुबेरना ते अनुसरे लांभा समय सुधी विचार्यु. मेघना दर्शनथी सुधी माणसनुं मन पण अजंपो अनुभवे छे, तो गणे वणगनार प्रेमीजन दूर डोय तेवाओनी तो वात ज शी?

विशेष नोंध- कौतुकाधानहेतो. - कौतुक अटले ईश्या, आशा, प्रीति वगेरे. वादणे जेवाथी जेनारनी मनः स्थिति प्रमाणे अनेक प्रकारना भाव उत्पन्न थाय छे. प्रिया पासे डोय तेने पण भेटी पडवानी तावावेली आवे छे. यक्षनी आज स्थिति छे.

प्रसंग - यक्ष मेघनुं स्वागत करे छे.

श्लोक -4: प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालंबनार्थी

जीमूतेन स्वकुशलमयी हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ।

स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

टीका: 4: प्रत्यासन्न इति ॥ स यक्षः । यश्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः ॥ नभसि श्रावणे ॥ "नभः खं श्रावणो नभाः" इत्यमरः ॥ प्रप्यासन्न आषाढस्यानन्तरं संनिकृष्टे । प्राप्ते सतीत्यर्थः । दयिताजीवितालम्बनार्थी सन् । वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वात्

"उत्पन्नानर्थप्रतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्" इति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः । जीवनस्योदकस्य मूतः पटबन्धो वस्त्रबन्धो जीमूतः॥ पृषोदरादित्वात्साधुः । "मूतः स्यात्पटबन्धेऽपि" इति रुद्रः ॥ तेन जीमूतेन जलधरेण प्रयोज्येन स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ "वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः" इत्यमरः ॥ हारयिष्यन्प्रापयिष्यन् । "लुट् शेषे च " इति चकारात्क्रियार्थक्रियोपपदाल्लुट्प्रत्ययः । जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्तव्यमिति भावः ॥ "हक्रोरन्यतरस्याम्" इति कर्मसंज्ञाया विकल्पात्पक्षे कर्तरि तृतीया ॥ प्रत्यग्रैरभिनवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लिकाभिः ॥ "कुटजो गिरिमल्लिका" इति हल्ययुधः ॥ कल्पितार्थाय कल्पितोऽनुष्ठितोऽर्धः पूजाविधिर्यस्मै तस्मै ॥ "मूल्ये पूजाविधावर्धः" इत्यमरः तस्मै जीमूताय ॥ " " क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्" इति सम्प्रदानत्वाचतुर्थी ॥ प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन्कर्मणि तत्प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा । शोभनमागतं स्वागतं स्वागतवचनं प्रीतः सन्व्याजहार । कुश[५]लागमनं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ नाथेन त्वत्र " प्रत्यासन्ने मनसि इति साधीयान्याठः कल्पितः । प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सतीत्यर्थः । यस्तु तेनैव पूर्वपाठविरोधः प्रदर्शितः सोऽस्माभिः "आषाढस्य प्रथमदिवसे" इत्येतत्पाठविकल्पसमाधानेनैव समाधाय परिहृतः॥

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते-

अनुवाद : आभ विचार करतां ते पक्षे श्रावण भास नञ्क आव्यो त्यारे पोतानी प्रियाना प्राणने टकावी राभवाना अर्थवाणा ते मेघ साथे सभायार भोक्लशे. (तेवी ईश्वरथी), तेषे पर्वतना शिपर उपर उगेल कुटज वृक्षना पुष्यो लई तेनाथी मेघने सध्य आय्यो. तथा अतिशय प्रेमभर्या वयनोथी हरभत्तेर तेनुं स्वागत कर्तुं.

विशेष नोंध : नभ्रस् - श्रावणभास, जीमूत - मेघ(वाढण), कुटज - कुटजवृक्षना पुष्यो वषट्कृत, मेघ(वाढण) अने पुष्यो अे प्रेमीजनो माटे उद्दीपन करक छे अने यक्ष पोते पक्ष विरही छे. तो पोतानी पत्नी केवी रीते जवन टकावी राभशे, तेथी यक्ष सभायार भोक्लवा ईश्वरे छे.

प्रसंग : विरहातुर मनुष्यनी स्तिथि पागल जेवी छेय छे, तेथी ते अचेतन मेघ द्वारा पक्ष पोतानो संदेशो लई जवानी प्रार्थना करे छे.

श्लोक-5 : धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः कामेघः

संदेशार्थाः क्लपटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्नुहाकस्तं ययाचे

कामार्ताः हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

टीका : 5 : धूमोति ॥ धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुद्वायुश्च तेषां संनिपातः संघातो मेघः क्व । अचेतनत्वात्संदेशानर्ह इत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः ॥ “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ॥ प्राणिभिश्चेतनैः ॥ “प्राणी तु चेतनो जन्मी” इत्यमरः ॥ प्रापणीयाः प्रापयितव्याः संदिश्यन्त इति संदेशास्त एवार्थाः क्व । इत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्त्वात् ॥ “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः ॥ अपरिगणयन्नविचारयन्नुहाको यक्षस्तं मेघं ययाचे याचितवान् ॥ “याचु याञ्जायाम्” ॥ तथा हि-- कामार्ता मदनतुराश्चेतनाश्चाचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः । कामान्धानां युक्तयुक्तविवेकशून्यत्वादचेतनयाञ्चा न विरुध्यत इत्यर्थः । अत्र मेघ-संदेशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विषमालङ्कारः । तदुक्तम्- “विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालङ्कृतिस्त्रिधा ॥” इति । सा चार्थान्तरन्यासानुप्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥

सम्प्रति याञ्चप्रकारमाह-

अनुवाद- धूमाडो, प्रकाश, जल अने वायुना संमिश्रणवाणो आ(जड) मेघ क्थां? अने ईन्द्रियोवाणो सचेतन प्राणीओ द्वारा भोकलवा योग्य समजशत्पर्या संदेशा क्थां? (परंतु) आ बाअतनो उर्कडावश अडावरो अनेलो यक्ष अेवो कोई विचार कर्था वगर, ते मेघनी याचना करवा लागी गयो! अरेअर, कामातुर लोकोनो स्वभाव जड अने येतन पदार्थनो विचार करवाभां विवेक छिन अनी जतो छेय छे.

विशेष नोध : धूमज्योति; क्व मेघः? कालिदासनी आ उक्तिथी आपशने ज्ञाशवा मणे छे के ते रसायशशास्त्रनुं ज्ञान धरावता छता.

प्रसंग- यक्ष मेघने ज पोतानी प्रिया सुधी संदेशो लई जवानी प्रार्थना करे छे, तेनुं कारण अतावे छे.

श्लोक -6 : जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरुपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोडहं

याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

टीका : 6 : जातमिति ॥ हे मेघ, त्वां भुवनेषु विदिते ॥ “निष्ठा” इति भूताथ क्त । “मतिबुद्धि-” इत्यादिना वर्तमानार्थत्वे तु “क्तस्य च वर्तमाने” इति भुवनशब्दस्य पठ्यन्ततानियमात्समासो न स्यात् । “क्ते च पूजायाम्” इति निषेधात् ॥ पुष्कराश्चावर्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम् । महाकुलप्रसूतमित्यर्थ । कामरूपमिच्छाधीनविग्रहम् । दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः । मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि । तेन

महाकुलप्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशाद्देवायत्तत्वात् ॥ “विधिर्विधाने दैवे च”
इत्यमरः ॥ “वशमायत्ते वशमिच्छप्रभुत्वयोः”

इति विश्वः ॥ दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुर्वियुक्तभार्योऽहं त्वय्यर्थित्वं गतः । ननु याचकस्य
याञ्चायां याच्यगुणोत्कर्षः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य देवाद्याञ्चाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव
एवोपयोग इत्याह याञ्चेति ॥ तथाहि- अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याञ्चा मोघा
निष्फलापि वरमीषत्प्रियम् । दातुर्गुणाढ्यत्वात्प्रियत्वं याञ्चावैफल्यादीपत्प्रियत्वमिति भावः
॥ अधमे निर्गुणे याञ्चा लब्धकामापि सफलापि न वरम् । ईषत्प्रियमपि न भवतीत्यर्थः ॥
“देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाविप्रये” इत्यमरः ॥ अर्थान्तरन्यासानुप्राणितः
प्रेयोऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना-“प्रेयः प्रियतराख्यानम्” इति ॥ एतदाद्यपादत्रये
चतुर्थपादस्थेनार्थान्तरन्यासे नोपजीवितमिति सुव्यक्तमेतत् ॥

अनुवाद- जगद्विख्यात पुष्कर अने आवर्तक(मेघना) वंशमां जन्म लेनार तने, हुं ईन्द्रना
ईश्वर मुजब रुप धरनार प्रधान पुरुष तरीके ओणभुं हुं. तेथी तो भाग्ययोगे स्वजनथी दूर
पडेवो हुं तारी समक्ष यायना तरीके आव्यो हुं. उत्तम गुणवान माणस पास करेली यायना
निष्कण नीवडे तो सारी ज्यारे अधम माणस पास करेली यायना सङ्कण नीवडे तो पण सारी
नहीं.

विशेष नोंध - पुष्करावर्तकानाम् - पुष्कर अने आवर्तकना. मल्लिनाथ ‘पुष्कराश्च आवर्तकाश्च
पुष्करावर्तकाः’ अेवी व्युत्पत्ति आपे छे. अर्थात् पुष्कर अने आवर्तक बे मेघनी उत्तम
जातिओ छे. शास्त्रोमां वादणना १२ प्रकार बताव्या छे. तेमां उपरोक्त बे मेघ महत्वना छे.
तेमनुं कार्य प्रलयकार्यो लारे जंजवात साथे वरसवानुं छे, तेमनी गति जडपी छेय छे.

प्रसंग - यक्ष मेघने मार्ग बतावतो अलकापुरी नगरीमां जवानुं कडे छे.

श्लोक -7 : संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

टीका : 7 संतप्तानामिति ॥ हे पयोद ! त्वं संतप्तानामातपेन वा प्रवासविरहेण वा
संज्वरितानाम् ॥ “संतापः संज्वरः समौ” इत्यमरः ॥ शरणं पयोदानेनातपखिन्नानां
प्रोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ॥ “शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥
तत्तस्मात्कारणाद्धनपतेः कुबेरस्य क्रोधेन विश्लेषितस्य प्रियया हर । प्रियां प्रति नयेत्यर्थः ॥
सम्बन्धसामान्ये पष्ठी ॥ संदेशहरणेनावयोः सन्तापं नुदेत्यर्थः ॥ कुत्र स्थाने सा स्थिता
तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्तकं तत्राह- गन्तव्येति ॥ बहिर्भवं बाह्यम् ॥
“बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च” इति यञ् ॥ बाह्य उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तथा

धौतानि निर्मलानि हर्मयाणि धनिकभवनानि यस्यां सा तथोक्त ॥ "हादि धनिनां वास" इत्यमरः ॥ अनेन व्यावर्तकमुक्तम् अलका नामालकेति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या । त्वया गन्तव्येत्यर्थः ॥ "कृत्यानां कर्तारि वा" इति षष्ठी ॥

मदर्थे प्रस्थितस्य तेपथिकाङ्गनाश्चानासनमानुषङ्गिकं फलमित्याह-

अनुवाद : હે મેઘ! તું સંતમ પુરુષોનો રક્ષક છે માટે કુબેરના શાપથી પ્રિયતમાથી વિયોગ પામેલા એવા મારો સંદેશ તું મારી પ્રિયા તરફ લઈ જા (તે ક્યાં છે! તેની વાત કરે છે) તે બાહ્ય ઉધાનમાં, ભગવાન શંકરના મસ્તકમાં રહેલ ચંદ્રને કારણે ધોળી હવેલીવાળા યક્ષેશ્વરોના નિવાસવાળી અલકા નામની નગરી છે ત્યાં ત્યારે જવું જોઈએ.

વિશેષ નોંધ : અલકા - અલકા નગરી. આ નગરી હિમાલય પર્વતમાળામાં કેલાસ પર્વત ઉત્તર દિશામાં આવેલ દેવતાઓના કોષાધ્યક્ષ કુબેરની રાજધાની છે.

બ્રાહ્મોધાન : આનું નામ મિત્રરથ અથવા વૈભ્રાજ બતાવ્યું છે. અલકા નગરીમાં જ કુબેરનો આ રમ્ય બગીચો છે.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાની વિરહકુલ પ્રિયને ન મળી શકવાની વિવશતા પ્રકટ કરે છે.

શ્લોક-8 : ત્વામારુઢં પવનપદવીમુદ્દૂહીતાલકાન્તા:

પ્રેક્ષિષ્યન્તે પથિકવનિતા: પ્રત્યયાદાશ્વસન્ત્ય: ।

ક: સંનદ્વે વિરહવિધુરાં ત્વ્યયુપેક્ષેત જાયાં

ન સ્યાદન્યોઽપ્યહમિવ જનો ય: પરાધીનવૃત્તિ: ॥ ૮ ॥

ટીકા : 8 : ત્વમિતિ ॥ પવનપદવીમાકાશમારુઢં ત્વામ્ પન્થાનં ગચ્છન્તિ તે પથિકા: ॥ "પથ: ષ્કન્" ઇતિ ષ્કપ્રત્યય: ॥ તેષાં વનિતા: પ્રોષિતભર્તૃકા: । પ્રત્યયાત્પ્રિયાગમનવિશ્વાસાત્ ॥ "પ્રત્યયોઽધીનશપથજ્ઞાનવિશ્વાસહેતુષુ" ઇત્યમર: ॥ આશ્વસન્ત્યો વિશ્વસિતા: ॥ શ્વસિંધાતો: શત્રન્તાત્ "ઊગિતશ્ચ" ઇતિ ડીપ્ ॥ તથોદ્દૂહીતાલકાન્તા દૃષ્ટિપ્રસારાર્થમુન્નમવ્ય ધૃતાલકાગ્રા: સત્ય: પ્રેક્ષિષ્યન્તે । અત્યુત્કઠ્ઠતયા દ્રશ્યન્તીત્યર્થ: ॥ મદાગમનેન પથિકા: કથમાગમિષ્યન્તીત્યત્રાહ-તથાહિ । ત્વયિ સંનદ્વે વ્યાપૃતે સતિ વિરહેણ વિધુરાં વિવશાં જાયાં ક ઉપેક્ષેત । ન કોઽપીત્યર્થ: । અન્યોઽપિ મદ્વચતિરિત્તેઽપિ યો જનોઽહમિવ પરાધીનવૃત્તિ: પરાયત્તજીવનકો ન સ્યાત્ । સ્વતન્ત્રસ્તુ ન કોઽપ્યુપેક્ષેતેતિ ભાવ: ॥ અત્રાર્થાન્તરન્યાસોઽલ્કાર: । તદુક્તમ્-"કાર્યકારણસામાન્યવિશેષાણાં પરસ્પરમ્ । સમર્થનં યત્ર સોઽર્થાન્તરન્યાસ ઉદાહત: ॥" ઇતિ લક્ષણાત્ ॥

નિમિત્તાન્યપિ તે શુભાનિ દૃશ્યન્ત ઇત્યાહ-

અનુવાદ : (પોતાના) વાળના છેડા ઊંચા કરીને (પર્વત આગમનના) વિશ્વાસથી આશ્વાસન પામતી પ્રવાસીઓની પ્રિયાઓ, આકાશમાર્ગ ચઢેલા તને નીરખી રહેશે. મારા જેવું પરાવલંબી

જીવન ન હોય તેવો બીજો ક્યો માણસ હશે જે, તું જ્યારે સુસજ્જ હોય ત્યારે વિરહવ્યાકુળ પત્નીની ઉપેક્ષા કરે?

વિશેષ નોંધ : પ્રત્યયાદાશ્વસન્ત્યઃ પ્રત્યયાત્ પ્રિયાગમનવિશ્વાસાત્ । (મલ્લિનાથ)
પ્રત્યય=વિશ્વાસ. વરસાદ થતાં જ પ્રવાસીઓ પત્નીને મળવા અધીરા બની ઘર તરફ વળે છે; એવા વિશ્વાસથી હવે પ્રિયમિલન થશે એવું આશ્વાસન પામતી.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને અલકા નગરી તરફ જવાની યાચના કરતો સાથે-સાથે યાત્રા શુભ થશે. તેવા લક્ષણો બતાવે છે.

શ્લોક-9 : મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્વાં

વામશ્ચાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ ।

ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાત્રૂનમાબદ્ધમાલાઃ

સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં રથે ભવન્તં બલાકાઃ ॥ ૯ ॥

ટીકા : 9 : મન્દં મન્દમિતિ ॥ અનુકૂલઃ પવનો વાયુસ્ત્વાં મન્દં મન્દમ્ । અતિમન્દમિત્યર્થઃ ॥
અત્ર કથંચિદ્વીપ્સાયામેવ દ્વિરુક્તિર્નિર્વાહ્યા ॥ "પ્રકારે ગુણવચનસ્ય" इत्येतदाश्रयणे तु
કર્મધારયવદ્ભાવે સુબ્લુકિ મન્દમન્દમિતિ

પૂર્વમેઘઃ। સ્યાત્ । તદેવાહ વામનઃ- "મન્દમન્દમિત્યત્ર પ્રકારાર્થે દ્વિર્ભાવઃ" इति ॥ યથા સદૃશમ્ ।
ભાવિફલાનુરૂપમિત્યર્થઃ । "યથા સાદૃશ્યયોગ્યત્વવીપ્સાસ્વાર્થાનતિક્રમે" इति यादवः । નુદતિ
પ્રેરયતિ । અયં સગન્ધઃ સગર્વઃ । સંબન્ધીતિ કેચિત્ ॥ "ગન્ધો ગન્ધક આમોદે લેશે
સંબન્ધગર્વયોઃ" इत्युभयत्रापि विश्वः ॥ તે તવ વામો વામભાગસ્થઃ । "વામસ્તુ વક્રે રમ્યે
સ્યાત્સવ્યે વામગતેઽપિ ચ' इति शब्दाणवे । ચાતકઃ પક્ષિવિશેષશ્ચ મધુરં શ્રાવ્યં નદતિ વ્યાહરતિ
॥ इदं निमित्तद्वयं वर्तते । वर्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह-गर्भेति ॥ ગર્ભઃ કુક્ષિસ્થો જન્તુઃ
"ગર્ભોઽપકારકે હાગ્નો સુખે પનસકળ્ટકે । કુક્ષૌ કુક્ષિસ્થજન્તૌ ચ" इति यादवः ॥
તસ્યાધાનમુત્પાદનં તદેવ ક્ષણ ઉત્સવઃ । સુખહેતુત્વાદિતિ ભાવઃ ॥ "નિર્વ્યાપારસ્થિતૌ
કાલવિશેષોત્સવયોઃ ક્ષણઃ " इत्यमरः ॥ તસ્મિન્પરિચયાદભ્યાસાદ્દેતોઃ खे व्योम्नि ।
આબદ્ધમાલાઃ । ગર્ભાધાનસુખાર્થં ત્વત્સમીપે બદ્ધપદ્મય इत्यर्थः ॥ ઉક્તં ચ કર્ણોદયે "ગર્ભ
બલાકા દધતેઽશ્રયોગાન્નાકે નિબદ્ધાવલયઃ સમન્તાત્" इति ॥ બલાકા બલાકાઙ્ગનાઃ નયનસુભગં
દૃષ્ટિપ્રિયં ભવન્તં નૂનં સત્યં સેવિષ્યન્તે ॥ અનુકૂલમારુતચાતકશબ્દિતબલાકાદર્શનાનાં
શુભસૂચકત્વં શકુનશાસ્ત્રદૃષ્ટંતદ્વિસ્તરભયાન્નાલેખિ ॥

ન ચ તસ્યા નાશાદ્વતસ્વલનાદ્વા નિરર્થકસ્ત્વત્પ્રયાસ इत्याह-

અનુવાદ-જો આ અનુકૂળ પવન ધીરે ધીરે તને દોરી રહ્યો છે; તો તારી ડાબી બાજુ તારો
આમજન એવો ચાતક પક્ષી મધુર કૂજન કરી રહ્યો છે તથા આકાશમાં હારબંધ ઊડી રહેલી
કુંજડીઓ ગર્ભધાનના ઉત્સવની અનુભૂતિથી ખરેખર નયનરમ્ય એવા તારી સેવામાં રહેશે.

વિશેષ નોંધ- મન્દ - મલ્લિનાથ આદિ 'મન્દ' શબ્દને મેઘનું શુભ વિશેષણ માને છે. અહીં યજ્ઞ મેઘને કહે છે કે તારું કામ ફળશે તેના શુભ શુકન થઈ રહ્યા છે. મન્દ પવન, ડાબી બાજુ ચાતક પક્ષીનું મધૂર કુંજન અને કુંજડીઓનો ઉત્સવ તે શુભ સંકેત સૂચવે છે.

પ્રસંગ - મેઘ ક્યાંક એમ ન કી દે કે તારા વિયોગમાં તારી પત્નીનું મુત્યું ન થઈ ગયું હોય ? તેથી મેઘ પહેલાથી જ આશ્વાસન આપે છે.

શ્લોક - 10 તાં ચાવશ્યં દિવસગણનાતત્પરામેકપત્નિ-

મવ્યાપન્નામવિહિતગતિર્દ્રક્ષ્યસિ ભ્રાતૃજાયામ્ ।

આશાબન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હ્યઙ્ગનાનાં

સદ્ધઃ પાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્ધિ ॥ ૧૦ ॥

ટીકા : 10 : તાં ચેતિ ॥ હે મેઘ ! દિવસાનામવશિષ્ટદિનાનાં ગણનાયાં સંખ્યાને તત્પરામાસક્તમ્ ॥ " તત્પરે પ્રસિતાસક્તી " इत्यमरः ॥ અત એવાવ્યાપન્નામમૃતામ્ । શાપાવસાને મદાગમનપ્રત્યાશયા જીવન્તીમિત્યર્થઃ । એકઃ પતિર્યસ્યાઃ સૈકપત્ની તામ્ । પતિવ્રતામિત્યર્થઃ ॥ "નિત્યં સપત્ન્યાદિષુ" इति डीप् नकारश्च ॥ ભ્રાતુર્મે જાયાં ભ્રાતૃજાયામ્ । માતૃવન્નિઃશઙ્કં દર્શનીયામિત્યાશયઃ । તાં મત્પ્રિયામવિહતગતિરવિચ્છિન્નગતિઃ સન્નવશ્યં

દ્રક્ષ્યસિ ચાલોકયિષ્યસ એવ ॥ તથા હિ આશાઽતિતૃષ્ણા "આશાદિગતિતૃષ્ણયોઃ" इति यादवः ॥ બધ્યતેઽનેનેતિ બન્ધો બન્ધનમ્ । વૃન્તામિતિ યાવત્ । આશૈવ બન્ધ આશાબન્ધઃ કર્તા । પ્રણયિ પ્રેમયુક્તમ્ । અત એવ કુસુમસદૃશમ્ । સુકુમારમિત્યર્થઃ । અત એવ વિપ્રયોગે વિરહે સદ્ધઃપાતિ સદ્ધોભ્રંશનશીલમઙ્ગનાનાં હૃદયં જીવિતમ્ । "હૃદયં જીવિતે ચિત્તે વક્ષસ્યાકૂતહૃદયોઃ" इति शब्दार्णवे । પ્રાયશઃ પ્રાયેણ । રુણદ્ધિ પ્રતિબધ્નાતિ ॥ અર્થાન્તરન્યાસઃ ॥

સમ્પ્રતિ સહાયસમ્પત્તિશ્વાસ્તીત્યાહ-

અનુવાદ- દિવસો ગણવામાં ગૂંથાયેલી, જીવન ટકાવી રાખતી(તારી) પવિત્રતા ભાળીને સતત ગતીશીલ તું ચોક્કસ જોઈશ. કારણ કે, સ્ત્રીઓના તરત ખરી પડતાં ફૂલ જેવા ક્રોમળ અને પ્રેમાળ હૈયાને મોટે ભાગે (પુનમિલનની) આશાનો તંતુ ટકાવી રાખે છે .

વિશેષ નોંધ - ભ્રાતૃ જાયામ્ - ભાઈની પત્ની(ભાભી). અહીં યજ્ઞે 'તારી ભાભી' એમ કહી મેઘને પોતાનો ભાઈ તરીકે સ્થાયી દીધો. હવે મેઘ યજ્ઞપત્ની પાસે જવાની આનાકાની ન જ કરી શકે. બીજી વિશેષતા એ છે કે 'ભાભી' કહેવાથી મેઘને સ્ત્રી-દર્શન દોષ લાગશે નહીં.

સ્ત્રીનું હૃદય ક્રોમળ હોય છે. તે પતિના વિયોગમાં ભાંગીજ પડે. પરંતુ પતિમિલન થસે એવી આશા તેનું જીવન ટકાવી રાખશે.

પ્રસંગ - એકલી યાત્રા કરતાં મેઘ કંટાળે નહિ તેથી પક્ષ તેનું નિવારણ કરતાં કહે છે.

શ્લોક - 11 : કર્તુ યચ્ચ પ્રભવતિ મહીમુચ્છિલીન્દ્રામવન્ધ્યાં

તચ્છ્રુત્વા તે શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોત્કાઃ ।

આકૈલાસાદ્વિસકિસલયચ્છેદપાથેયવન્તઃ

સંપત્સ્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સહાયાઃ ॥ ૧૧ ॥

ટીકા : 11 : કર્તુમિતિ ॥ યદ્ગજિતં કર્તૃ મહીમુચ્છિલીન્દ્રામુદ્ભૂતકન્દલિકામ્ ॥ "કન્દલ્યાં ચ શિલીન્દ્રા સ્યાત્" ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ અત એવાવન્ધ્યાં સફલાં કર્તુ પ્રભવતિ શક્નોતિ । શિલીન્દ્રાણાં ભાવિસસ્યસમ્પત્તિસૂચકત્વાદિતિ ભાવઃ । તદુક્તં નિમિત્તનિદાને "કાલાભ્રયોગાદુદિતાઃ શિલીન્દ્રાઃ સમ્પન્નસસ્યાં કથયન્તિ ધાત્રીમ્" ઇતિ ॥ તચ્છ્રવણસુભગં શ્રોત્રસુખમ્ । લોકસ્યેતિ શેષઃ । તે તવ ગર્જિતં શ્રુત્વા માનસોત્કા માનસે સરસ્યુન્મનસઃ । ઉત્સુકા ઇતિ નિપાતાત્સાધુ ॥ કાલાન્તરે માનસસ્ય હિમદુષ્ટત્વાદ્દિમસ્ય ચ હંસાનાં રોગહેતુત્વાદન્યત્ર ગતા હંસાઃ પુનર્વર્ષાસુ માનસમેવ ગચ્છન્તીતિ પ્રસિદ્ધિઃ ॥ વિસકિસલયાનાં મૃણાલગ્રાણાં છેદૈઃ શકલૈઃ પાથેયવન્તઃ । પથિ સાધુ પાથેયં પથિ ભોજ્યમ્ । "પથ્યતિથિવસતિસ્વપતેર્દઞ્" । તદ્વન્તઃ । મૃણાલકન્દશકલસમ્બન્ધવન્ત ઇત્યર્થઃ । રાજહંસા હંસવિશેષાઃ ॥ "રાજહંસાસ્તુ તે ચચ્ચુચરણૈર્લોહિતૈઃ સિતાઃ" ઇત્યમરઃ ॥ નભસિ વ્યોમ્નિ ભવતસ્તવ આ કૈલાસાત્કૈલાસપર્યન્તમ્ ॥ પદદ્વયં ચૈતત્ ॥ સહાયાઃ સયાત્રાઃ ॥ "સહાયસ્તુ સયાત્રઃ સ્યાત્" ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ સમ્પત્સ્યન્તે ભવિષ્યન્તિ ॥

અનુવાદ : (હે મેઘ!) જે આપે કરેલી ગર્જના , જે પૃથ્વીને શીલીન્દ્ર પુષ્પોથી ભરેલી ઉપજાઉ બનાવવામાં સમર્થ છે , કાનો માટે સુખાકારી તારી ગર્જનાને સાંભળીને માનસરોવર જવા માટે ઉત્સુક રાજહંસ માર્ગમાં ભૂખ તૃપ્ત કરવા મૃણાલના અગ્રભાગના ટુકડાને પોતાની યોંચમાં દબાવીને આકાશમાં ભગવાન શિવજીના નિવાસ સ્થાન કૈલાસ પર્વત સુધી મળી સાથે-સાથે જવાવાળા હશે.

વિશેષ નોંધ - શિલેન્દ્રા : ઇત્રી આકારના શિલિન્દ્ર પુષ્પો હોય છે. બિલાડીના ટોપ જેવા. આ પુષ્પનું ઉગવું એ પૃથ્વીની સસ્ય સંપતિનું ધોતક મનાય છે. વર્ષા સિવાયના આઠ મહિના માનસરોવરનો બરફ દૂષિત થઈ જવાને કારણે તે રાજહંસો માટે હાનિકારક હોય છે. તેથી તેઓ પુનઃમાનસરોવર પાછા ફરે છે.

પ્રસંગ- યક્ષ મેઘને સલાહ આપે છે કે યાત્રા પ્રારંભ કરતાં પહેલાં પોતાના પ્રિય મિત્ર રામગીરી પર્વતની વિદાય લે.

શ્લોક - 12 : આપૃચ્છસ્વ પ્રિયસરખમમું તુડ્ગમાલિડ્ગય શૈલં

વન્ધૈઃ પુંસાં રઘુપતિપદૈરદ્વિકત્તં મેખલાસુ ।

કાલે કાલે ભવતિ ભવતો યસ્ય સંયોગમેત્ય

સ્નેહવ્યક્તિશ્ચિરવિરહજં મુજ્જતો બાષ્પમુષ્ણમ્ ॥ ૧૨ ॥

ટીકા : 12 : આપૃચ્છસ્વેતિ ॥ પ્રિયં સસ્વાયં પ્રિયસસ્વમ્ ॥ "રાજાહ: સખિશ્યષ્ટ્વ" ઇતિ ટક્ સમાસાન્તઃ ॥ તુઙ્ગમુન્નતં પુસાં વન્દ્યૈર્નૈરાધનીયૈ રઘુપતિપદૈ રામપાદાન્વાસૈર્મેખલાસુ કટકેષુ ॥ અથ મેખલા । શ્રોણિસ્થાનેઽદ્રિકટકે કટિબન્ધેભવન્ધને" ઇતિ યાદવઃ ॥ અઙ્કિતં ચિહ્નિતમ્ ॥ અઙ્કિતં સખિત્વાન્મહત્વાત્પવિત્રત્વાચ્ચ સમ્ભાવનાર્હમ્ ॥ અમું શૈલં ચિત્રકૂટાદ્રિમાલિઙ્ગાપૃચ્છસ્વ સાધો યામીત્યામન્ત્રણેન સભાજય ॥ "આમન્ત્રણસભાજને । આપ્રચ્છન્મ" ઇત્યમરઃ ॥ "આઙિ- નુપ્રચ્છચોરુપસંખ્યાનમ્" ઇત્યાત્મનેપદમ્ ॥ સખિત્વં નિર્વાહયતિ-કાલ ઇતિ ॥ કાલે કાલે પ્રતિપ્રાવૃટકામમ્ । સુહૃત્સમાગમકાલશ્ચ કાલશબ્દેનોચ્યતે । વીપ્સાયાં દ્વિરુક્તિ । ભવતઃ સંયોગં સંપર્કમેત્ય ચિરવિરહજમુષ્ણં બાપ્પમૂષ્માણં નેત્રજલં ચ ॥ "બાપ્પો નેત્રજલોષ્મણોઃ" ઇતિ વિશ્વઃ ॥ મુચ્ચતો યસ્ય શૈલસ્ય સ્નેહવ્યક્તિપ્રેમાવિર્ભાવો ભવતિ । સ્ત્રિગ્ધાનાં હિ ચિરવિરહસંગતાનાં વાષ્પપાતો ભવતીતિ ભાવઃ ॥

સંપ્રતિ તસ્ય માર્ગ કથયતિ-

અનુવાદ : લોકો વડે પૂજ્ય ભગવાન રામના ચારણોની ઇાપથી અંકિત જોખલાવાળા, તારા પ્રિય સખા આ ઉન્નત પર્વતને ભેટીને હવે રજા લઈ લે. તારા પ્રત્યેક વર્ષાકાળે તે તારો સંયોગ પામે છે અને (વિદ્યાય વેળાએ) દીર્ઘ વિરહ થવાની ઉનાઉના આસું સારી તારા સ્નેહનો પ્રેમ પ્રગટ કરે છે.

વિશેષ નોંધ - રઘુપતિપદૈરુક્તિમ્ - રઘુપતિના ચરણ ના ઇાપથી અંકિત ભગવાન રામ વનવાસકાળમાં આ રામગિરિ પર્વત ઉપર રહ્યા હતા અને તેમનાં ચરણની ઇાપ અહીં અંકિત છે. આમ કવિએ અહીં આ પર્વતની મહત્વતા અને પવિત્રતા બતાવી દીધી છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને માર્ગનો નિર્દેશ કરતાં રસ્તામાં જતાં થાકે ત્યારે શુ કરવું તેની વાત કરે છે .

શ્લોક - 13 : માર્ગ તાવચ્છુણુ કથયતસ્ત્વપ્રયાણાનુરુપં

સંદેશ મે તદનુ જલદ શ્રોષ્યસિ શ્રોત્રપેયમ્ ।

ચિત્રઃ ચિત્રઃ શિખરિષુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ યત્ર

ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ પરિલઘુ પયઃ સ્ત્રોતસાં ચોપભુજ્ય ॥ ૧૩ ॥

ટીકા : 13 : માર્ગમિતિ ॥ હે જલદ ! તાવદિદાનીં કથયતઃ । મત્ત ઇતિ શેષઃ । ત્વત્પ્રયાણસ્યાનુરુપમનુકૂલં માર્ગમધ્વાનમ્ ॥ "માર્ગો મૃગપદે માસિ સૌમ્યર્કષેઽન્વેપણેઽધ્વનિ" ઇતિ યાદવઃ ॥ શૃણુ । તદનુ માર્ગશ્રવણાનન્તરં શ્રોત્રા-

ધ્યાં પેયં પાનાર્હમ્ । અતિતૃષ્ણયા શ્રોતવ્યમિત્યર્થઃ ॥ પેયગ્રહણાત્સંદેશસ્યામૃતસામ્યં ગમ્યતે ॥ મે સંદેશં વાચિકમ્ ॥ "સંદેશવાગ્વાચિકં સ્યાત્" ઇત્યમરઃ ॥ શ્રોષ્યતિ । યત્ર માર્ગે ચિત્રઃ ચિત્રોઽભીક્ષ્ણં ક્ષીણબલઃ સન્ ॥ "નિત્યવીપ્સયોઃ" ઇતિ નિત્યાર્થે દ્વિર્ભાવ ॥ શિખરિપુ પર્વતેષુ પદં ન્યસ્ય નિક્ષિપ્ય । પુનર્બલ્લાભાર્થઃ ઈચ્છિદ્વિશ્રમ્યેત્યર્થઃ । ક્ષણઃ ક્ષીણોઽભીક્ષ્ણં કૃશાઙ્ગઃ

सन् ॥ अत्रापि कृदन्तत्वात्पूववद्विभक्ति ॥ स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् ।
उपलास्फालनखेदित्वात्पथ्यमित्यर्थ ॥ तथा च वाग्भटः- "उपलास्फालनक्षेपावच्छेदैः
खेदितोदकाः । हिमवन्मलयाद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यम् ॥ " इति ॥ पयः पानीयमुपभुज्य
शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च गन्ता स गमिष्यसि ॥ गमेर्लृट् ॥

अनुवाद : पडेलां हुं तारा प्रयाश ने अनुरूप मार्ग कहुं छे ते तुं सांभण. पछी छे भेघ
(जलधर)! कानथी पीवा योग्य मारो संदेश तुं सांभणीश ज्यारे — ज्यारे तेने थाक लागे त्यारे
— त्यारे तुं पर्वतना शिखरो पर विसामो करजे अने पछी आगण जजे अने ज्यारे तुं कृशकाय
अनी ज्ञाय त्यारे उरशाओना उणवा जणने पी लेजे.

विशेष नोध — श्रोत्रप्रेयम् - कानथी पीवा योग्य. जेनो अर्थ छे जे संदेशना शब्दो कानोने तृप्त
करे.

परिलघु - मद्धिनाथ आनो अर्थ 'गुरुत्वदोषरहित' करे छे. 'परि' शब्द अतिशयता सूचये
छे. अर्थात् अतिशय उणवा पर्वतीय नदी ओनुं पाशी पत्थरोना टकरावाथी उणवुं थई ज्ञाय
छे.

प्रसंग- सर्वप्रथम यक्ष भेघने उत्तर दिशांमां जवानुं कडे छे .

श्लोक - 14 : अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिः

दृष्टोत्साहश्चकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

टीका : 14 : अद्रेरिति ॥ पवनो वायुद्रेनेश्चित्रकूटस्य शृङ्गं हरति किंस्वित् । किंस्विच्छब्दो
विकल्पवितर्कादिषु पठितः ॥ इति शङ्कयोन्मुखीभिरुन्नतमुखीभिः ॥
"स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति डीप् ॥ मुग्धाभिर्मूढाभिः ॥ "मुग्ध सुन्दरमूढयोः"
इत्यमरः । सिद्धानां देवयो नविशेषाणामङ्गनाभिश्चकितचकितं चकिताकारं यथा तथा ॥
'प्रकारं गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः ॥ दृष्टोत्साहो दृष्टाद्योगः सन् । सरसा आर्द्रा निचुलाः
स्थलवेतसा यस्मिंस्तस्मात् ॥ "वानीरे कविभेदे सैन्निचुलः स्थलवेतसे" इति शब्दार्णवे ॥
असौ तस्थानादाश्रित्पथि नभौर्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूला^२ हस्ताः
करास्तेपामवलेपानाक्षेपान्परिहरन् ॥ "हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि" इति ।
'अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणे दूषणेऽपि च" इति च विश्व ॥ उदङ्मुखः सन् । अलकाया
उदीच्यत्वादित्याशयः ॥ खमाकाशमुत्पतोद्गच्छ । अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति रसिको निचुलो
नाम वहति २ दृष्टोच्छ्रयः. ३ अवलहान. महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायी परापादितानां
कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने तस्मात्स्थानादुदङ्मुखो निदोषत्वादुन्नतमुखः

सन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानाम् ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥ “अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च” इति विश्वः ॥ अद्वैतकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य” शृङ्गं प्राधान्यम् ॥ “शृङ्गं प्राधान्यसान्वोच” इत्यमरः ॥ हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महा कविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन्धमुत्पतोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ॥ “संसर्गतो दोषगुणा मवन्तीत्येतन्मृषा येन जलशयेऽपि । स्थित्वानूकूलं निचुल्लञ्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥ ’ इत्येतच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य कवेर्निचुल्लसंज्ञेत्याहुः ॥

अनुवाद : साये જ શુ પવન પર્વતોના શિખરને ખેંચી જાય છે કે શુ? એવા આશ્રયચકિત થઈને ઊંચા કરેલાં મુખોવાળી ભોળી સિંહનારીઓને જેના ઊદામને નિહાળ્યો છે એવો તું, આ જળયુક્ત નિચુલ પ્રદેશથી માર્ગમાં દિગ્ગજોની સ્થૂળ સૂંઢના પ્રહારોને ટાળતો, આકાશમાં ઉતર દિશા તરફ જજે.

વિશેષ નોંધ - દિંગ્નાગ - નિચુલ - નો અર્થ દીશાઓના હાથી થાય છે. શાસ્ત્રોમાં આઠ દિશાઓ અને તેના અધિસ્થા આઠ હાથી બતાવ્યા છે ‘નિચુલ’ નો અર્થ નીચે કે નેતર થાય છે. જ્યારે મલ્લિનાથે નીચુલ અને દિંગ્નાગ શબ્દોમાં શ્લેષ કલ્પીને એવો વૈકલ્પિક અર્થ આપે છે કે નીચુલ નામનો કોઈ મહાકવિ કાલિદાસનો મિત્ર હતો, તે નિમુલના નિવાસસ્થાનેથી ઊંચા માર્ગથી આગળ વધી જાતિસ્પર્ધી એવા બૌદ્ધ દાર્શનિક દીડનાગાચાર્યના કઠોર આક્ષેપોનું નિવારણ કરજે પરંતુ વિદ્વનો આ અર્થઘટન ઉજાવાવી કાઢેલું માને છે.

સિદ્ધર્હો - પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચે અનેક લોક છે તેમાંના એક લોકમાં આ સિદ્ધ થતી રહે છે જેને દેવથી નિમ્ન અને મનુષ્યોથી ઉચ્ચ માનવામાં આવે છે. તેમની પાસે અણિમા વગેરે આઠ સિદ્ધીઓ હોય છે.

અણિમા મહિમા ચૈવ લઘિમા ગરિમા તથા ।

પ્રાપ્તિ : પ્રાકામ્યમીશિત્વં વિશિત્વચાષ્ટસિદ્ધાય : ॥

1. અણિમા - જેમાં શરીરને અણુ કરતા પણ નાનું બનાવવું તે
2. મહિમા - જેમાં શરીરને ધારે તેટલું મોટું બનાવી શકાય.
3. લઘિમા - જેમાં શરીરને રુ જેવુ હલકું બનાવી શકાય.
4. ગરિમા - જેમાં શરીરને ખૂબ ભારે વજનવાળું બનાવી શકાય.
5. પ્રાપ્તિ - આ સિદ્ધિ દ્વારા યોગી જે પદાર્થને ઈચ્છે તેને સહેલાઈથી મેળવી શકે.
6. પ્રાકામ્ય - આ સિદ્ધિ દ્વારા યોગી પોતાની સધળી કામના પૂર્ણ કરી શકે છે. અને ઈચ્છાનુસર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે.
7. ઈશિત્વ - આ સિદ્ધિ દ્વારા સોના ઉપર શાસન કરી શકાય છે.
8. વિશિત્વ (વશિત્વ) - આ સિદ્ધિ દ્વારા યોગી જેને ચાહે તેને વશ કરીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચલાવી શકે છે.

પ્રસંગ — અહીં ઉપમા અલંકારના સુંદર પ્રયોગ દ્વારા મેઘ અને શ્રી કૃષ્ણની સરખામણી કરવામાં આવી છે.

શ્લોક -15 : રત્નચ્છયાવ્યતિકર ઇવ પ્રેક્ષ્યમેતત્પુરસ્તા

વલ્મીકાગ્રાત્પ્રભવતિ ધનુઃખણ્ડમાખણ્ડલસ્ય ।

યેન શ્યામં વપુરતિતરાં કાન્તિમાપત્સ્યતે તે

બર્હેણૈવ સ્ફુરિતરુચિના ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોઃ ॥ ૧૫ ॥

ટીકા : 15 : રત્નેતિ ॥ રત્નચ્છયાનાં પદ્મરાગાદિમણિપ્રભાણાં વ્યતિકરો મિશ્રણમિવ પ્રેક્ષ્યં દર્શનીયમાખણ્ડલસ્યેન્દ્રસ્યૈતદ્ધનુઃખણ્ડમ્ ॥ એતિદિતિ હસ્તેન નિર્દેશો વિવક્ષિતઃ ॥ પુરસ્તાદગ્રે વલ્મીકાગ્રાદ્વામલૂરવિવરાત્ ॥ "વામલૂરશ્ચ નાકુશ્ચ વલ્મીકં પુનપુંસકમ્" ઇત્યમરઃ ॥ પ્રભવત્યાવિર્ભવતિ । યેન ધનુઃખણ્ડેન તે તવ શ્યામં વપુઃ । સ્ફુરિતરુચિનોજ્વલકાન્તિના બર્હેણ પિચ્છેન ॥ "પિચ્છબર્હે નપુંસકે" ઇત્યમરઃ ॥ ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોર્ગોપાલસ્ય કૃષ્ણસ્ય શ્યામં વપુરિવ । અતિતરાં કાન્તિં શોભામાપત્સ્યતે પ્રાપ્સ્યતે ॥

અનુવાદ : રાફડાના ટોચ ઉપર(પોખરાજ વગેરે) રત્નોની મિશ્ર પ્રભા જેવું દર્શનીય જે મેઘધનુષ તારી સામે આકાર લઈ રહ્યું છે તેને લીધે તારું શ્યામ શરીર, અતિશય કાન્તિથી યુક્ત અને મોરપીંછથી રહેલા કૃષ્ણ (ના શરીર) ની જેમ અતિશય શોભી ઉઠશે.

વિશેષ નોંધ - વલ્મીકાગ્રાત્ - સાંપના રાફડાનો આગળનો ભાગ મલ્લિનાથ અનુસાર આનો અર્થ સર્પનો રાફડાનો આગળનો ભાગ થાય છે. ભરતે પણ આ મત સ્વીકાર્યો છે તેઓ કહે છે કે — પાતાળ લોકથી વાસુકિ નાગના ફણોમાં લાગેલી મણીઓની કાંતિ રાફડામાંથી નીકળીને આકાશમાં ફેલાય છે તે જ ઈંદ્રધનુષ છે. ટીકાકાર સનાતને 'વાલ્મીક' શબ્દનો અર્થ 'પર્વત' અને 'અગ્ર' શબ્દ નો અર્થ 'ચોટી' — (શિખર) કર્યો છે. ટીકાકાર રામનાથ કહે છે કે 'વાલ્મીક તે મેઘ છે જેના પર તડકો પડી રહ્યો હોય અને ત્યારે સૂર્યની કિરણો ઈન્દ્રધનુષ રૂપમાં દેખાતો હોય' આમ આ શબ્દના વ્યાખ્યાકારોએ અનેક અર્થ કર્યો છે.

રત્નચ્છયાવ્યતિકર — મણિઓની કાંતિનું સંમિશ્રણ. રત્નચ્છયાના પદ્મરાગાદિમણિપ્રભાણા વ્યતિકરઃ મિશ્રણમિતિ પ્રેક્ષ્ય દર્શનીયમ્ । (મલ્લિનાથ) રાફડામાંથી જુદા જુદા રત્નોની આભા પ્રશરે છે અને એકમેકના સંમિશ્રણ થવાથી મનોહર દર્શનીય લાગે છે.

આખણ્ડલ — ઈન્દ્ર એક પૌરાણિક કથા અનુસાર ઈન્દ્ર એ પોતાના વજ્રથી પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી તેથી તેનું નામ 'આખણ્ડલ' પડ્યું હતું.

ગોપવેષસ્ય વિષ્ણા— ગોપ વેશ ધારણ કરનાર વિષ્ણુ (કૃષ્ણ). અહીં કૃષ્ણ ભગવાનને જ વિષ્ણુના રૂપમાં જોવામાં આવ્યા છે અને કૃષ્ણ અવતારની વાત કરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ અનુસાર શ્રી કૃષ્ણ વજ્રભૂમિમાં નંદ અને યશોદાના ત્યાં રહેતા હતા. તથા અહીં જ ગોપ — વેશ ધારણ કરતાં હતા.

2.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

1. મેઘદૂતમ્ માં કાલિદાસે કેવા પ્રકારનું મંગલા ચરણ પ્રયોજ્યું છે?

---

2. યક્ષ કોની સેવામાં કાર્યરત હતો ?

---

3. મેઘદૂતમ્ ના આધારે સ્નિગ્ધ શબ્દ નો અર્થ સમજાવો ?

---

4. યક્ષ પાસે ક્યા માસમાં પોતાની વિરહ યાચના રજૂ કરે છે ?

---

5. યક્ષને પોતાની પ્રિયતમાથી કેટલા માસ છૂટા પડવાનો શાપ મળ્યો હતો ?

---

6. કાલિદાસ અનુસાર કામાતુર લોકોનો સ્વભાવ કેવો હોય છે ?

---

7. મેઘ શેના સંમિશ્રણથી બનેલો હોય છે ?

---

8. કુબેરની રાજધાનીનું નામ જણાવો.

---

9. ભાતુ જાયમ શબ્દનો અર્થ સમજાવો ?

---

10. આઠ સિદ્ધિઓના નામ જણાવો .

---

11. મેઘના શરીર વિષયક વર્ણન કરો .

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ :3: મેઘદૂતમ્ - પૂર્વમેઘ શ્લોક 16 થી સમાપ્તિ સુધી
(મૂળપાઠ અને અનુવાદ)

રૂપરેખા

3.0 ઉદ્દેશ

3.1 પ્રસ્તાવના

3.2 પૂર્વમેઘ શ્લોક 16થી સમાપ્તિ સુધી (મૂળપાઠ અને અનુવાદ)

3.3 સંદર્ભ સમજાવો

3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3.0 ઉદ્દેશ

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે મેઘદૂતમ્ ના પૂર્વમેઘ શ્લોક 16થી સમાપ્તિ સુધીના શ્લોકો અને તેનો અનુવાદ તથા તેની વિશેષ નોંધ જાણી શકશો.
- મેઘદૂતમ્ ના પૂર્વમેઘ શ્લોક 16થી સમાપ્તિ સુધીમાં આવતા પ્રસંગો જાણી શકશો.
- મેઘના માર્ગમાં આવતા વિશેષ સ્થાનો અને તેની વિશિષ્ટતા જાણી શકશો.
- કાલિદાસની શૈલીથી પરિચિત થશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

મેઘદૂતમ્ ની કથા એવી છે કે અલકાધિપતિ કુબેરના શાપને લીધે પ્રિયતમાથી વિખૂટો પડી એક વર્ષ માટે યક્ષ દેશવટો ભોગવવાનો છે. રામગિરિ પર્વતના આશ્રમોમાં આ સજા ભોગવતા તે જેમ-તેમ કરીને આઠ માસ તો વિતાવી લે છે, પરંતુ અષાઠ માસના પ્રથમ દિવસે મેઘને જોઈને તેની વિરહવેદના અસહ્ય બને છે અને તે મેઘને યાચના કરીને પોતાનો સંદેશો પોતાની પ્રિયતમાને પહોંચાડવા કહે છે. તેની પ્રિયતમા અલકાનગરીમાં રહે છે. તેથી યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમથી લઈને અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે. આ એકમમાં મેઘના અલકાનગરી સુધી વચ્ચે જે-તે સ્થાનો આવે છે. તેની પ્રસિદ્ધિ અને ઉલ્લેખ વિશે જોઈશું.

પ્રસંગ- યક્ષ મેઘને માર્ગ બતાવતો ઉત્તર દિશામાં પ્રયાણ કરતો માલકેત્ર પહોંચવાનું છે અને ત્યાંથી આગળના સ્થાને જજે તથા ત્યાં વર્ષા દ્વારા ત્યાંની શુષ્ક ભૂમિની તરસ છીપાવજે તેવું કહે છે.

3.2 પૂર્વમેઘ શ્લોક 16 થી સમાપ્તિ સુધી (ભૂળપાઠ અને અનુવાદ)

શ્લોક -16 : ત્વય્યાયત્તં કૃષિફલમિતિ ભૂવિલાસાનભિન્નૈઃ

પ્રીતિસ્નિગ્ધૈર્જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ।

સદ્યઃ સીરોત્કષણસુરભિ ક્ષેત્રમારુહ્ય માલં

કિંચિત્પશ્ચાદ્વજ લઘુગતિર્ભૂય એવોત્તરેણ ॥ ૧૬ ॥

અનુવાદ- હે મેઘ! ખેતીનું સફળ થવું તમારે આધીન છે, એમ જાણી ગામડાંની સુંદરીઓ એમના ભૂવિલાસોથી અજાણી છતાં પ્રીતિસભર લોચન વડે તારું પાન કરશે, ત્યાર બાદ તું તાજી ખેડાયેલી ભૂમિથી મધમધતા કંઈક ઊંચા એવા ‘માલ’ પ્રદેશ પર આરોહણ કરજે. પછી સહેજ પાછો ફરી ઝડપ વધારી ઉત્તર તરફ જ આગળ વધજે.

વિશેષ નોંધ - ભૂવિલાસાનભિન્નૈઃ - ભ્રમર(નેણ) નમાવતાં ન આવડતું. ગ્રામીણ સુંદરીઓનું આ વિશેષતાનું કારણ છે. તે પ્રકૃતિના ખોળામાં ઉછરેલી હોવાથી સ્વાભાવિક શ્રેષ્ઠાઓના અતિરિક્ત, નગરની રમણિયોની જેમ તેમને કુત્રિમ હાવ-ભાવ જાણતી હોતી નથી. માલમ્ - આનો અર્થ વિદ્વાનોએ અલગ-અલગ કર્યો છે. મલ્લિનાથ અને સરસ્વતી ટીકાકાર અનુસાર આનો અર્થ ‘ઉચ્ચ ભૂમિ’ થાય છે, જ્યારે સુમતિ-વિજય ‘દેશમ્’ અર્થ લે છે. વિલ્સન મહોદય ‘માલ’ને આધુનિક ‘માલ્હા’ કહે છે. જે છત્તીસગઢમા આવેલ છે.

પ્રસંગ- યજ્ઞ કહે છે કે મેઘ આમ્રકૂટ પર્વત પર પહોંચીને યોગ્ય સત્કાર પામશે. કારણ કે તેને દાવાગ્નિને શાંત કરી નાખ્યો હશે.

શ્લોક-17 : ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં સાધુ મૂર્ધ્ના

વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્રકૂટઃ ।

ન ક્ષુદ્રોઽપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુખઃ કિં પુનર્યસ્તથોચ્ચૈઃ ॥ ૧૭ ॥

અનુવાદ : હે મેઘ! ધારા વૃષ્ટિ વડે દાવાગ્નિને શાંત કરનાર એવા તને અને રસ્તાના થાકી ગયેલા તને પહેલા કરેલા ઉપકારને ધ્યાનમાં લઈ શિખરવાળો એવો આમ્રકૂટ પર્વત સત્કાર સાથે તેની પાસે(શિખર ઉપર) બેસાડશે.

વિશેષ નોંધ- આમ્રકૂટ- આમ્ર(આંબા)ના વૃક્ષની યુક્ત શિખરવાળો પર્વત. પ્રો. વિલ્સન અનુસાર આમ્રકૂટ આધુનિક ‘અમર કંટક’ છે. આ નર્મદા નદીનું ઉદગમ સ્થાન છે.

પ્રસંગ - ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર દ્વારા આમ્રકૂટ પર્વતની શોભાનું વર્ણન.

શ્લોક-18 : છન્નોપાન્તઃ પરિણતફલદ્યોતિભિઃ કાનનામ્ને

સ્વચ્ચારૂઢે શિખરમચલઃ સ્નિગ્ધવેણીસવણૈઃ ।

નૂનં યાસ્યત્યમરમિથુનપ્રેક્ષણીયામવસ્થાં

મધ્યે શ્યામઃ સ્તન ઇવ ભુવઃ શેષવિસ્તારપાણ્ડુઃ ॥ ૧૮ ॥

અનુવાદ-તેલ નાખેલી વેણી જેવા(ચમકતા) રંગનો તું (તે પર્વત) શિખર ઉપર ચઢેલો થશે ત્યારે પાકાં ફળોથી શોભતાં આંખાવાડિયાંથી છવાયેલા ઢાળવાનો તે પર્વત, વચ્ચેનાં ભાગમાં શ્યામ અને બાકીના બધા ભાગમાં ગૌર એવા પૃથ્વીના સ્તન જેવો, ખરેખર દેવયુગલો માટે જેવા લાયક બની રહેશે.

વિશેષ નોંધ - અમરમિથુન પ્રેક્ષણીયા- દેવતાઓના જોડાઓથી દેખવા યોગ્ય. અહીં આમ્રકૂટ પર્વતનો વચ્ચેનો ભાગ કાળો અને બાકીનો ભાગ ગૌર વર્ણનો હશે ત્યારે તે પૃથ્વીના સ્તન જેવો લાગશે, તેવું કહેવાયું છે. મલ્લિનાથ અહીં 'મિથુન' શબ્દને અભિપ્રાય પ્રયોજેલ માને છે. તેમનું કહેવું છે કે કામકેલિ રતઅમર - મિથુન જ પર્વતના સ્તનની કલ્પના કરી શકે છે.

પ્રસંગ-આમ્રકૂટથી જતાં યક્ષ વિંધ્યાચલની તળેટીમાં અનેક ધારાઓમાં ફેલાયેલી નર્મદા નદીને જોશો.

શ્લોક-19 : સ્થિત્વા તસ્મિન્વનચરવધૂભુક્ત્ક્રુઞ્ચે મુહૂર્ત

તોયોત્સર્ગદ્રુતતરગતિસ્તત્પરં વર્ત્મ તીર્ણઃ ।

રેવાં દ્રક્ષ્યસ્યુપલ્વિષમે વિન્ધ્યપાદે વિશીર્ણાં

મન્તિચ્છેદૈરિવ વિરચિતાં ભૂમિમઙ્ગે ગજસ્ય ॥ ૧૯ ॥

અનુવાદ : (કિરાત વગેરે) વનવાસી સુંદરીઓ જેની કૂંજોમાં મ્હાલી રહે છે. તેવા એ પર્વત પર તું થોડો સમય વિસામો કરી લેજે. પછી જળ વરસાવી હળવો થવાથી ઝડપી ગતિવાળો થઈ, તે પછીનો માર્ગ વટાવી જ્યારે આગળ વધીશ ત્યારે તું વિંધ્યાચલની વિષમ ખડકોવાળી ખીણમાં અલગ-અલગ ધારાઓમાં વહેતી નર્મદાને જોઈશ. તે નદીને હાથીના શરીર પણ રેખાચિત્ર દ્વારા કરેલા શૃંગારના સમાન લાગશે.

વિશેષ નોંધ - વિન્ધ્યપાદે -વિંધ્યાચલ પર્વત. જેવી રીતે ભારત દેશના ઉત્તર ભાગમાં હિમાલય પર્વત છે. તેવી રીતે દક્ષિણ ભાગમાં વિંધ્યા પર્વત બિરાજમાન છે. સાત કુલ પર્વતોમાં તેની ગણના થાય છે.

રેવા : નર્મદા. આનું ઉદ્ગમ સ્થાન આમ્રકૂટ પર્વત છે. ભારતની સાત પવિત્ર નદીઓમાં આની ગણના થાય છે. નર્મદાનદીનું ગતિશીલ શબ્દચિત્ર અહીં વર્ણવેલ છે. જે દ્રષ્ટાંત અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને સલાહ આપે છે કે તું વર્ષા વર્ષાવીને હળવો(ખાલી) થઈ ગયો હશે તેથી તું નર્મદાનું જળ ગ્રહણ કરી લે જે તેથી વાયુ તને પોતાના બહાવમાં લઈ જઈ ન શકે.

શ્લોક-20 :   સ્યાસ્તિતૈર્બ્રનગજમદૈર્વાસિતં વાન્તવૃષ્ટિ-
 જમ્બૂકુઞ્જપ્રતિહતરયં તોયમાદાય ગચ્છે : ।
 અન્તઃસારં ઘન તુલ્યિતું નાનિલઃ શક્ષ્યતિ ત્વાં
 રિક્ત સર્વો ભવતિ હિ લઘુ પૂર્ણતા ગૌરવાય ॥ ૨૦ ॥

અનુવાદ : જેને પાણી વરસાવી દીધું છે એવો તું તે (નર્મદા-રેવા)નાં તીખાં, વન્ય હાથીના મદથી સુવાસિત અને જાંબુની કૂંજોથી રોકાયેલા વેગવાળાં પાણી લઈને આગળ જજે. હે મેઘ અંતઃસારયુક્ત(અંદરથી જળભર્યા) તને પવન ફંગોળી શકશે નહીં, કારણ કે બધા ખાલી પદાર્થ હલકા હોય છે. જ્યારે પૂર્ણતા (વજનદાર) ગૌરવ અપાવનાર હોય છે.

વિશેષ નોંધ - જમ્બુકુઞ્જ - જાંબુથી પાણી હલકું અને પાયક થઈ જે છે.

પ્રસંગ- યજ્ઞ મેઘને આશ્વાસન આપે છે કે રસ્તામાં તેને કોઈ કઠિનાઈનો સામનો નહીં કરવો પડે તથા રસ્તામાં સારંગ તેના માર્ગને સૂચિત કરશે.

શ્લોક-21   નીપં દૃષ્ટ્વા હરિતકપિશં કેસરૈર્ધરુઢૈ ।
 રાવિર્ભૂતપ્રથમમુકુલાઃ કન્દલીશ્ચાનુકચ્છમ્ ।
 દગ્ધારણ્યેષ્વધિક સુરભિ ગન્ધમાઘ્રાય ચોર્વ્યાઃ
 સારઙ્ગાસ્તે નવજલ્મુચઃ સૂચયિષ્યન્તિ માર્ગમ્ ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદ : કિનારાની પાસે અર્ધા ખીલેલા કેસરતંતુઓથી લીલાં અને બદામી કદંબપુષ્પોને તથા પહેલી જ વાર કોળેલી કળીઓવાળી કેળોને નિરખીને, તેમજ બળેલાં વનોમાં ધરતીની વધારે મધમધતી સુગંધ લઈને સારંગ(હરણ, હાથી, ભ્રમર, મયૂર), જળાબિન્દુ વરસાવી રહેલા તને માર્ગ બતાવશે.

વિશેષ નોંધ - સારઙ્ગ : - વિભિન્ન ટીકાકારો આનો અલગ-અલગ અર્થ કરે છે. મલ્લિનાથ આ શબ્દનો અર્થ હિરણ અને હાથી લે છે. સુમતિ-વિજય અનુસાર હરણ અને ભ્રમરો અર્થ છે. અન્ય ટીકાકારો ઉપરોક્ત ત્રણ અર્થ સિવાય ચોથો ચાતકો અર્થ પણ લે છે. પૂર્ણસિરસ્વતી કહે છે કે સારંગ શબ્દ અહીં ત્રણ ચરણોના અર્થમાં કહેવાયો છે. (1) ચાતક —ચાતકોને કદંબને ચાહે છે. (2) મધુકર(ભ્રમરો) - ભ્રમરાઓ કદલીદળના ચાહકો હોય છે અને (3) હરણ-હરણાઓને બળેલી ભૂમિની સુવાસ ગમતી હોય છે.

પ્રસંગ- યક્ષ મેઘને કહે છે કે જ્યારે સિદ્ધલોકો પોતાની પ્રિયાઓની સાથે બેઠા હશે ત્યારે તારી ગર્જનાઓથી ભયભીત સિદ્ધાંગનાઓ આનાપાસે સિદ્ધોને આલિંગન કરશે. ત્યારે તે સિદ્ધો તને કૃતજ્ઞતા યુક્ત દષ્ટિથી જોશે.

શ્લોક-22 : અમ્બોબિન્દુગ્રહણચતુરાન્વાતકાન્ વીક્ષમાણાઃ

શ્રેણિભૂતા પરિગણનયા નિર્દિશન્તો બલ્લાકાઃ ।

ત્વામાસાઘ સ્તનિતસમયે માનયિષ્યન્તિ સિદ્ધાઃ

સોત્કળ્ઠાનિ પ્રિયસહચરીસંભ્રમાલિંગિતાનિ ॥ ૨૨ ॥

અનુવાદ : જળબિંદુઓને જડપવામાં કુશળ એવા ચાતકોને નિહાળતા અને હારબંધ કુંજડીઓની ગણતરી કરી દર્શાવતા સિદ્ધોની પત્નીઓ તારી ગર્જનાથી ઉત્કંઠિત થઈ બેબાકડી બની તેમને આલિંગન કરશે. તેથી એ સિદ્ધો તને કૃતજ્ઞતા યુક્ત દષ્ટિથી જોશે.

વિશેષ નોંધ- આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત માનવામાં આવે છે. મલ્લિનાથ કહે છે કે પ્રક્ષિપ્ત હોવા છતાં આ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે.

પ્રસંગ- યક્ષ મેઘને કહે છે કે મારી પ્રિયા સુધી પહોંચવાના માર્ગમાં ઘણા અવરોધો આવશે પરંતુ તારે તેનું નિવારણ કરીને આગળ વધવાનું છે.

શ્લોક-23 : ઉત્પશ્યામિ દ્રુતમપિ સખે મત્પ્રિયાર્થં ચિયાસોઃ

કાલક્ષેપં કકુભસુરભૌ પર્વતે પર્વતે તે ।

શુક્લાપાઙ્ગૈ સજલ્નયનૈઃ સ્વાગતીકૃત્ય કેકાઃ

પ્રત્યઘાતઃ કથમપિ ભવાનાન્તુમાશુ વ્યવસ્યેત્ ॥ ૨૩ ॥

અનુવાદ : હે મિત્ર! મારી પ્રિયા માટે જેમ બને તેમ જલદીથી જવાને ઈચ્છનાર તને પુષ્પની સુગંધીવાળા પર્વતમાં વાર લાગશે એવું મને લાગે છે. એટલે આનંદાશ્રુવાળા મોરની વાણીથી અતિથિ એવા તું જેમ બને તેમ જલદીથી જવા પ્રયત્ન કરજે.

વિશેષ નોંધ - શુક્લાપાઙ્ગા- જેમના નેત્રોના ખૂણા સફેદ છે-તે મોર. વિલ્લન મને છે કે અહીં સફેદ મોરનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રસંગ- યક્ષ મેઘને દર્શાવે જનપદ જવાનો રસ્તો બતાવે છે.

શ્લોક-24 : પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ કેતકૈઃ સૂચિભિન્નૈ-

નીંદારમ્ભૈગૃહબલિભુજામાકુલ્ગ્રામચૈત્યાઃ ।

ત્વય્યાસન્ને પરિણતફલ્પ્રયામજમ્બૂવનાન્તાઃ

સંપત્સ્યન્તે કતિપયદિનસ્થાયિહંસા દશાર્ણાઃ ॥ ૨૪ ॥

અનુવાદ : તું પાસે હોઈશ ત્યારે સહેજ ખીલેલાં કેતક પુષ્પોથી સફેદ ઉપવાનોની વાડોવાળો, ઘરની બલી ખાનાર (ચકલી, કબૂતર વગેરે)ના માળા રચવાના ઉધમથી

ભરપૂર ગ્રામવૃક્ષોવાળો અને પાકેલાં(જાંબુ) ફળોને લીધે શ્યામવર્ણના જાંબુડાના વનના સીમાડાવાળા દર્શાણ પ્રદેશ હંસોને માટે થોડાક દિવસ રોકાવા યોગ્ય બની જશે.

વિશેષ નોંધ : ચૈત્યાનિ- શેરીના વૃક્ષો. અગ્નિનો અધિકરણ લાકડું છે તથા આ લાકડું વૃક્ષોનું અવયવ છે. તેથી અગ્નિ સંબંધી વૃક્ષને ચૈત્ય કહે છે. ટીકાકાર વલ્લભ 'ચૈત્ય' શબ્દનો અર્થ 'બુદ્ધાલપ' કરે છે. પરંતુ મલ્લિનાથ તથા અન્ય ટીકાકાર તે ઉચિત માનતા નથી.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને વિદિશા નગરી તથા વહેતી વેત્રવતી નદીની વાત કરે છે.

શ્લોક-25 : તેષાં દિક્ષુ પ્રથિતવિદિશાલક્ષણાં રાજધાનીં

ગત્વા સદ્યઃ ફલમ્બવિકલં કામુકત્વસ્ય લબ્ધ્વા ।

તીરોપાન્તસ્તનિતસુભગં પાસ્યતિ સ્વાદુ યસ્મા-

ત્સમ્ભૂમ્મઙ્ગં મુખમિવ પયો વેત્રવત્યાશ્ચલોર્મિ ॥ ૨૫ ॥

અનુવાદ : ચારે દિશામાં પ્રસિદ્ધ તે (દર્શાણ) દેશની વિદિશા નામની રાજધાનીમાં જઈને તુરંત જ વિલાસી પુરુષોનું ફળ તું પામીશ. નજીકની કે કાંઠામાની ગર્જનાઓ સુંદર હોય તેમ બ્રુક્ટીયુક્ત મધુર ચંચળ મોજાઓવાળો વેત્રવતી નદીનું મુખ હોય તેમ તેના જળનું તું પાન કરીશ.

વિશેષ નોંધ : વિદિશા- વિદિશા નગરી, પ્રાચીનકાળની પ્રસિદ્ધ નગરી. અત્યારે માલવામાં સ્થિત 'ભેલસા' નામક સ્થાનને ઇતિહાસકારો પ્રાચીન વિદિશા નગરી માને છે.

વેત્રવત્યા - વેત્રવતી નદી, આધુનિક કાળમાં આને 'વેતવા' નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને 'નિચૈ નામક પર્વત પર આરામ કરવાનું જણાવે છે.

શ્લોક-26 : નીચૈરાચ્ચં ગિરિમધિવસેસ્તન્ન વિશ્રામહેતો-

સ્ત્વત્સંપર્કાત્પુલકિતમિવ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ કદમ્બૈઃ ।

યઃ પણ્યસ્ત્રીરતિપરિમલોદ્ધારિભિર્નાગરાણા-

મુદ્દામાનિ પ્રથયતિ શિલાવેશ્મભિર્યૌવનાનિ ॥ ૨૬ ॥

અનુવાદ : તારા સ્પર્શથી પુલકિત બની ઉઠયા હોય તેવા ખીલી ઉઠેલા ફૂલોયુક્ત, કદંબવૃક્ષોવાળા 'નીચૈ' નામક તે પર્વત ઉપર તું વિશ્રામ માટે રોકાજે, જે પર્વત વારંગનાઓની સુરતક્રિડાની પરિમલ પ્રસરાવતાં શીલાગૃહો દ્વારા ત્યાંના નગરજનોના રસિક યૌવનને પ્રગટ કરે છે.

વિશેષ નોંધ : નીચૈસરખવ્મ્ - નીચૈ નામક પર્વત પર વધારે ઊંચો ન હોવાથી આ પર્વતનું નામ નીચૈ પડ્યું છે.

પ્રસંગ : વિશ્રામ પછી ત્યાંથી નીકળતા થોડા જળકિરણોને સીંચતો તું આગળ વધજે તેવું મેઘને કહ્યું છે.

શ્લોક-27 : વિશ્રાન્તઃ સન્નજ વનનદીતીરજાતાનાં નિષિઞ્ચ

ન્નુદ્યાનાનાં નવજલકળૈર્યૂથિકાજાલકાનિ ।

ગણ્ડસ્વેદાપનયનરુજાક્લન્તકર્ણોત્પલાનાં

છાયાદાનાત્ક્ષણપરિચિતઃ પુષ્પલાવીમુખાનામ્ ॥ ૨૭ ॥

અનુવાદ : તે પર્વત પર થાક ઉતારીને વનનદીના કાંઠા ઉપરના બગીચાઓમાં માગધી પુષ્પના પાણી સીંચી, ગાલ ઉપર થયેલા પરસેવા લૂછવાથી કરમાયેલા કાનમાં નાખેલ પુષ્પગુરુઓવાળી પુષ્પો એકઠા કરતી સ્ત્રીઓ(માલણો)ને છાંયડો કરી થોડાક પરિચયવાળો બનીને આગળ વધજે.

વિશેષ નોંધ : વનનદી- જંગલની નદી. મલ્લિનાથે આનો અર્થ ‘જંગલની નદી’ કર્યો છે. પ્રો. વિલ્સને અહીં ‘નગનદી’ પાઠ માન્યો છે તથા આ નદીને પાર્વતી નદી માની છે. જે વિંધ્ય પર્વતથી નીકળીને શિપ્રાનદીમાં ભળી જાય છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને ઉત્તર તરફ થોડો મરડાઈને ઉજ્જૈન નગરી જવાનું કહે છે.

શ્લોક-28 વક્રઃ પન્થા યદપિ ભવતઃ પ્રસ્થિતસ્યોત્તરાશાં

સૌધોત્સંગત્પ્રણયવિમુખો મા સ્મ ભૂરુજ્જયિન્યાઃ ।

વિદ્યુદ્દામસ્ફુરિતચકિતૈસ્તત્ર પૌરાણનાનામ્

લોલાપાઙ્ગૈર્યદિ ન રમસે લોચનૈર્વચ્ચિતોઽસિ ॥ ૨૮ ॥

અનુવાદ : ઉત્તરદિશા તરફ પ્રયાણ કરતાં તારે ભલે સહેજ વાંકો માર્ગ લેવો પડે પણ ઉજ્જૈનનીના મહેલોની અટારીઓના રસથી તું વિમુખ થઈશ નહીં. ત્યાં વીજળીના ઝબકારાથી અંજાઈ ગયેલાં અને ચંચળ ખૂણાવાળાં નગરસ્ત્રીઓના નેત્રોની સાથે જો તું ક્રીડા નહીં કરે તો તું છેતરાયો જ સમજ જે.

વિશેષ નોંધ : વાચ્ચતોઽસિ - છેતરાઈ ગયેલ. આનું પાઠાંતર ‘વચિતઃ સ્યાઃ’ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

સરસ્વતી આનો અર્થ ‘વ્યર્થ જન્મ થયો’ તેવો લે છે. આ શ્લોકમાં કાલિદાસનો ઉજ્જૈનની પ્રત્યેનો પક્ષપાત અહીં પ્રગટ થાય છે. યક્ષ પણ નિતાંત સ્વાર્થી નથી, તેથી તે મેઘને ફંટાઈને પણ આ નગરીની મજા માણવા આગ્રહ કરી મિત્રધર્મ બજાવે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને કહે છે કે ઉજ્જૈનની જતાં રસ્તામાં નિર્વિન્યા નદી આપશે. તેને અવશ્ય મળજે.

શ્લોક-29 : વીચિક્ષોભસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાઞ્ચીગુણાયાઃ

સંસપર્તન્ત્યાઃ સ્વલિત્સુભગં દર્શિતાવર્તનાભેઃ ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं बिभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २९ ॥

अनुवाद : तरंगोनी छोणोथी कलरझ करतां पक्षीओनी डारोणरूपी कंदोरानी डारवाणी, अथडावाथी सुंदर रीते जती, वमणोरूपी नाभि दर्शावती निर्विंध्यानदीनो समागान पामीने रसपूर्णा बनजे. परेपर, प्रिय व्यक्तिओ प्रत्येना डारवाव ज स्त्रीओनुं प्रथम प्रणयवचन छे.

विशेष नोध : अडी निर्विन्ध्या नदीने मेघनी प्रियतमा मानी छे.

प्रसंग : अडी कविअे निर्विंध्यानदीने नायिकाना रूपमां वर्णवी छे ज्यारे मेघने नायक मान्यो छे अने ते निर्विंध्यानदी (नायिकाने मेघ पुश करवानां प्रयत्नो करवा प्रयत्नो करवा जेईअे तेम कडे छे.

श्लोक-30 : वेणीभूतप्रतनुसलिल्रतामतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णं पर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यज्जयन्ती

काहीर्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ ३० ॥

अनुवाद : वेणीरूप नडी छतां वेणीरूप बनेला थोडा पाणीवाणी, कांडा उपर ओगेला वृक्षो उपरथी पडेला सूका पांडडाने कारणे पीणा रंगवाणी अने ते रीते पोतानी विरडावस्था व्यक्त करती ते नदीने डे सुल्ग(मेघ) तुं ते पोतानी कृशता(विरडावस्था) त्यज्ज डे ते उपाय तारे करवो जेईअे.

विशेष नोध : लांभा समय सुधी वर्षा न थवाथी नदीओ पातणी जलधारावाणी थई जय छे. निर्विन्ध्या पण तेवी ज छे. आ नदीना किनाराना वृक्षोना पीणा पांडडा नदीमां पडे छे. तेथी कवि कडे छे डे ते निर्विन्ध्या नदी मेघना वियोगमा कृशकाय अने पीणी थई गई छे. तेथी मेघे अेवुं कार्य करवुं जेईअे जेनाथी ते पोतानी कृशता त्यजे. तेथी मेघने वर्षा करीने नदीने प्रेम आपवो जेईअे.

प्रसंग : यक्ष मेघने कडे छे डे त्यारे अवंतीनामना जनपद जईने तेनी राजधानी उज्जयिनी नगरीनुं दर्शन अवश्य करवुं.

श्लोक-31 : प्राप्यावन्तीनुदयकथाकोविदग्रामवृद्धा-

न्यूर्वीद्विष्टामनुसर पुरी श्रीविशालां विशालाम् ।

स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यै हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥ ३१ ॥

अनुवाद : वासवदत्ताना अपडरझानी जालीती वत्सराज उदयननी कथाने जालता वृद्धोवाणा अेवा आ जनपदने पामीने तुं शोभाथी त्रपुर अेवी विशाल उज्जयिनी नगरीने जेजे. आ नगरीने पुण्यक्षय थये पृथ्वी उपर आवेला स्वर्गवासीओने

ભોગવતા પુણ્યનો બાકી રહેલા પુણ્ય વડે લાવવામાં આવેલા સ્વર્ગનો એક ટુકડો જ છે.

વિશેષ નોંધ : અવંતી એટલે હાલનો માળવાનો પ્રદેશ. તે અતિશય સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે. તેના વિશે અનેક ઐતિહાસિક કથાઓ છે. રાજા ઉદયન અને વાસવદત્તાની કથા વગેરે. વિશાલા એ ઉજ્જયિની જ એક જ નામ છે. મલ્લિનાથ તેને 'પુરી'નું વિશેષણ બતાવતા આ પ્રમાણે કહ્યું છે. 'વિશિષ્ટાઃ વિવિધાઃ વા શાલાઃ પ્રાકારા યસ્યાં સા ।' આને શ્રીવિશાલા પણ કહેવાય છે, જે તેની સમૃદ્ધિનું સૂચન બતાવે છે.

પ્રસંગ : ઉજ્જયનીમાં વહેતી નદી શિપ્રા નદીનું મેઘ તું પાણી પી જે તેવું યજ્ઞ કહે છે.

શ્લોક-32 : દીર્ઘીકુર્વન્યટુમદકલં કૂજિતં સારસાનાં
પ્રત્યુષેષુ સ્ફુટિતકમલમોદમૈત્રીકષાયઃ ।
યત્ર સ્ત્રીણાં હરતિ સુરતગ્લાનિમજ્ઞાનુકૂલઃ
શીપ્રાવાતઃ પ્રિયતમ ઇવ પ્રાર્થનાચાટુકારઃ ॥ ૩૨ ॥

અનુવાદ : એ ઉજ્જયિનીમાં પ્રભાતે શિપ્રાનદીનો વાયુ થાય છે. આ વાયુ સારસપક્ષીઓના મદભર્યા મધૂર કૂજનને લંબાવે છે, ખીલેલાં કમળોની સુગંધનો સંગ કરીને સુવાસિત બને છે અને પ્રણયયાચના કરતાં ચતુર પ્રિયતમની જેમ, રમણીઓના અંગોને અનુકૂળ થઈ, તે તેમની રતિકીડાના થાકને હરી લે છે.

વિશેષ નોંધ : અજ્ઞાનુકૂલઃ-આ શબ્દને વાયુનું વિશેષણ માનવામાં આવે તો આનો અર્થ 'શરીરના માટે સુખકર સ્પર્શ' એવો થશે. જ્યારે પ્રિયતમનું વિશેષણ માનવામાં આવે તો 'ગાઢ આલિંગનથી શરીરને દબાવવા વાળો' તેવો અર્થ થશે.

નોંધ- હવે પછીના ત્રણ શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત છે, તેવું મલ્લિનાથ જણાવે છે.

પ્રસંગ : ઉજ્જયિનીની શોભાનું વર્ણન.

શ્લોક-33 : હારાંસ્તારાંસ્તરલ્ગુટિકાન્કોટિશઃ શઙ્ખશુક્તિ
શદ્યશ્યામાન્મરકતમણીનુન્મયૂઃપ્રરોહાન્ ।
દ્રષ્ટ્વા યસ્યાં વિપણિરચિતાન્ વિદુમાણાઞ્ચ ભઙ્ગાન્
સંલક્ષ્યન્તે સલિલ્લનિધયસ્તોયમાત્રાવશેષાઃ ॥ ૩૩ ॥

અનુવાદ : તે ઉજ્જયિનીના બજારમાં ચળકતાં મણીઓવાળા હશે, અસંખ્ય શંખ તથા છીપલાઓ, ઘાસ સમાન ઊંચે કિરણમાળ ફેલાવતા મણીઓ તથા પરવાળાના ટુકડાઓ એવી રીતે તો ગોઠવ્યા છે કે સમૃદ્ધો તો માત્ર જળના જ ભંડારો લાગે છે.

વિશેષ નોંધ : રત્નાકર એ સમુદ્રનું નામ છે, પરંતુ ઉજ્જયિનીના બજારમાં રત્ન વગેરેનો વિપુલ ભંડાર છે તેની સરખામણીમાં સમુદ્ર તો માત્ર જળનો જ ભંડાર છે. (તોયમાત્રાવશેષાઃ) અહીં વ્યતિરેક અલંકાર છે.

પ્રસંગ- ઉજ્જયિનીના રહેવાસીઓ પ્રવાસીઓને હરખભેર નગરીનો મહિમા કહે છે.

શ્લોક-34 : પ્રધોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોઽત્ર જહે-

હૈમં તાલ્દ્રુમવનમભૂદત્ર તસ્યૈવ રાજ્ઃ ।

અત્રોદ્ ભ્રાન્તઃ કિલ નલગિરિઃ સ્તમ્ભમુત્પાટ્યદર્પા-

દિત્યાગન્તૂત્રમયતિ જનો યત્ર બન્ધૂનભિજ્ઃ ॥ ૩૪ ॥

અનુવાદ : “અહીં જ રાજા ઉદયને પ્રધોત રાજાની પુત્રી(વાસવદત્તા)નું અપહરણ કર્યું હતું. અહીં જ પ્રધોતપતનનું સોનેરી તાડનું વન હતું, અહીં જ નલગિરિ નામના ઉન્મત હાથીએ થાંભલોને ઉખાડી નાખ્યો હતો”. આ પ્રમાણેની કથા જાણવાવાળા પ્રવાસી વ્યક્તિઓને હરખભેર કરીને આનંદ પમાડે છે.

વિશેષ નોંધ : નલગિરી- નલગિરી નામનો હાથી. આ હાથીને ચંડ નામે પણ ઓળખાતો હતો. આ હાથી અત્યંત ભયંકર હતો, તેથી પ્રધોત રાજાનું બીજું નામ ‘નામ ચણ્ડમહાસેન’ પડ્યું હતું. આ ભયંકર ઉન્મત હાથીને ઉદયને પોતાના બળથી વશ કર્યો હતો. જેનાથી પ્રસન્ન થઈને રાજા પ્રધોતે ઉદયના વાસવાદત્તા અપહરણના અપરાધને ક્ષમા કરી હતી.

પ્રસંગ : હવે યક્ષ ઉજ્જયિનીના ઘોડાઓ, હાથીઓ અને વિરપુરુષો વિશે કહે છે.

શ્લોક-35 : શાષ્યશ્યામા દિનકરહયસ્પર્ધિનો યત્ર વાહાઃ

શૈલોદગ્રાસ્ત્વમિવ કરિણો વૃષ્ટિમન્તઃ પ્રભેદાત્ ।

યોધાગ્રણ્યઃ પ્રતિદશમુખં સંયુગે તસ્થિવાંસઃ

પ્રત્યાદિષ્ટાભરણરુચયશ્ચન્દ્રહાસવ્રણાકૈઃ ॥ ૩૫ ॥

અનુવાદ : એ નગરીમાં સૂર્યના અશ્વોની સાથે સ્પર્ધા કરે તેવા કોમળ તુણ સમાન શ્યામરંગી ઘોડાઓ છે, પર્વત જેવા ઊંચા અને તારી જેમ મદ વરસાવતા હાથીઓ છે અને ત્યાંનાં સુભટો જાણે કે યુદ્ધમાં રાવણનો સામનો કરી તેની ચંદ્રહાસ નામની તલવારના પ્રહારથી ઉત્પન્ન ઘા, આભૂષણો માફક ધારણ કરી રહ્યા છે.

વિશેષ નોંધ – પ્રત્યાદિષ્ટાભરણરુચયઃ – આભૂષણોની કાંતિનો તિરસ્કાર કરી રહ્યા છે. ઉજ્જયિની નગરીને લેવા માટે રાવણે તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ ત્યાંનાં વીરોએ તેનો વિરતાપૂર્વક સામનો કર્યો. તેમની ભુજાઓમાં રાવણની ચંદ્રહાસ તલવારના ચિહ્ન છે. જે આભૂષણોની કાંતિને ઝાંખી પાડે છે. આવા વીરોના આભૂષણો તો શસ્ત્ર પ્રહાર જ હોય છે. ‘શસ્ત્ર પ્રહારં એવ વિરાણાં ભૂષણમ્’ મલ્લિનાથ.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને તેના થાક દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.

શ્લોક-36 : જાલોદ્ગીર્ણૈરુપચિતવપુઃ કેશસંસ્કારધૂપૈ-

ર્બન્ધુપ્રીત્યા ભવનશિખિર્ધત્તનૃત્યોપહારઃ ।

हम्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथा

लक्ष्मीं पश्यन्ललितवनितापादरागांकितेषु ॥ ३६ ॥

अनुवाद- त्यां जण्णीमांथी बडार नीकणता अने वाणने सुगंधित बनाववा धूप वडे तारुं शरीर पुष्प बनशे, मित्रप्रेमना कारणे गृहमयूरोथी नृत्यरूपी भेट पाभेलो तुं, झूलोथी मडेकती तथा लावण्यवती नारीओना पगनी लावीथी अंकित बनेली लवेलीओमां ते(नगरी)नुं सौंदर्य निडाणतो प्रवासनो थाक उतारजे.

विशेष नोध : बन्धु प्रीत्या- ब्रातृप्रेमथी मेघ अने मोरनी मैत्री जग प्रसिद्ध छे. तेथी अडी मोरने मेघनो मित्र कडेवो उचित छे.

प्रसंग : यक्ष मेघने कडे छे के मडाकाल मंदिरना दर्शन अवश्य करजे.

श्लोक-37 : भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।

धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-

स्तोयक्रीडा निरतयुवतिस्नानसितैर्मरुद्धिः ॥ ३७ ॥

अनुवाद : शिवज्जना कंडनी समान कांतिवाणो लोवाना कारणे गणो तेमनो आदरयुक्त नेत्रोथी निडाणशे. तुं निलकमलना पगाररजथी सुगंधित अने जणकीडामां मग्न युवतीओना स्नानने लीधे तीव्र गंधवाणी 'गंधवती' नदीनी लहेरथी लहेराता उपवानोथी युक्त त्रिभुवनना गुरु अेवा यंडीश्वर(शिव)ना पुण्यस्थान(मंदिर)मा जजे.

विशेष नोध : यंडी अे माता पार्वतीनुं अेक नाम छे, तेना परथी भगवान शिवने अडी यंडीश्वर कडीने संबोधा छे. कवि कडे छे के उक्कयिनीमां शिवनो वास छे अने त्यां मेघ जशे त्यारे तेना गणो तेने जेशे अने तारुं निलरूप जेधने शिवनी गणो आदरयुक्त नेत्रोथी तेने निडाणशे. भगवान शिवनुं गणुं पण अेर पीवाथी निलवर्षा बनी गयुं लतुं.

प्रसंग- यक्ष मेघने मडाकाल मंदिरमां संध्या काणनी पूजा सुधी रोकावानुं कडे छे.

श्लोक-38 : अप्यन्यस्मिन्जलधर महाकालमासाद्य काले

स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।

कूर्वन्सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्यसे गर्जितानाम् ॥ ३८ ॥

अनुवाद : हे मेघ! जे तुं अन्य समये मडाकालना मंदिरे पळोये तो पण नजरमांथी सूर्य दूर न थाय(सूर्यास्त) त्यां सुधी अवश्य रोकाजे. संध्या आरती समये नागारानुं प्रशंसनीय काम करता, तारा गंभीर ध्वनिवाणा गर्जनोनुं संपूर्ण इण तुं पामीश.

વિશેષ નોંધ: ઉજ્જયિનીના પ્રસિદ્ધ મહાકાલ મંદિરની ગણના બાર જ્યોતિલિંગમાં થાય છે. સાંજની સંધ્યા આરતીમાં મેઘની ગર્જના નગારાની ગર્જના પ્રતીત થશે. અને આમ શિવજીની પૂજા થઈ જશે.

પ્રસંગ- મહાકાલ મંદિરમાં મેઘને બીજો લાભ નર્તકીયોનું નૃત્ય જોવાનો થશે.

શ્લોક-39 : પાદન્યાસઘ્નિગિતરણાસ્ત્ર લીલાવધૂતૈઃ

રત્નચ્છાયાચિતવલ્લિભિશ્ચામરૈઃ લાન્તહસ્તાઃ ।

વેશ્યાસ્ત્વત્તોઃ નચ્ચપદસુઘ્નાન્પ્રાપ્ય વર્ષાગ્રબિન્દૂ-

નામોક્ષ્યન્તે ત્વયિ મધુકર શ્રેણિદીર્ઘાન્કટાક્ષાન્ ॥ ૩૯ ॥

અનુવાદ : ત્યાં પગના ઠેકે કટિમેખલાના કંદોરા રણકાવતી અને લીલાપૂર્વક મણીની કાંતિથી શોભતા હાથાવાળા ચામરોથી(હલાવવાને) લીધે થાકી ગયેલા હાથવાળી વારાંગનાઓ નખચિહ્નને સુખદ તે મોકલેલા વર્ષાના બિન્દુઓને તારી પાસેથી ઝીલતી, ભમરાની હારનો આભાસ કરાવે એવા દીર્ઘ કટાક્ષો તારી ઉપર ફેંકશે.

વિશેષ નોંધ : પ્રાચીનકાળમાં અનેક મંદિરોમાં વારાંગનાઓ નૃત્ય કરતી. મહાકાલ મંદિરમાં પણ આ પ્રકારની પ્રથા જોવા મળતી હતી.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને કહે છે કે તું શિવજીના નૃત્યમાં ગજસૂરના ચર્મનું કાર્ય સંપન્ન કરજે.

શ્લોક-40 પશ્ચાદુચ્ચૈર્ભુજતરુવનં મણ્ડલેનાભિલીનઃ

સાન્ધ્યં તેજઃ પ્રતિનવજપાપુષ્પરક્તંદધાનઃ ।

નૃત્યારમ્ભે હર પશુપતેરાદ્દર્શનાગાજિનેચ્છામ્

શાન્તોદ્દેગસ્તિમિતનયનં દૂષ્ટભક્તિર્ભવાન્યા ॥ ૪૦ ॥

અનુવાદ : (સંધ્યાપૂજા) પછી શિવના તાંડવનૃત્યના આરંભમાં, તાજાં જપા પુષ્પ જેવું સંધ્યાકાળનું લાલ તેજ ધારણ કરતો, ઊંચા કરેલા હાથોરૂપી વૃક્ષોવાળા વનને ગોળાકાર ઘેરી રહેલો, દેવી પાર્વતીની પણ ઉદ્દેવેગ શમી જવાથી તારી આવી ભક્તિને સ્થિર નેત્રોથી નિહાળશે, એવો તું શિવની લોહીભીની ગજચર્મની કામના સંતોષજે.

વિશેષ નોંધ : એક પૌરાણિક કથાનુસાર ભગવાન શિવે ગજસૂર નામના રક્ષસનો વધ કર્યો હતો અને તેની લોહીભીની ચર્મને ઓઢીને તાંડવ નૃત્ય કર્યું હતું. તેઓ તે પહેરે છે. પરંતુ પાર્વતી આ દૃશ્ય જોઈને ભયભીત થઈ જાય છે. તેથી મેઘનો રક્તવર્ણ ગજાસૂરના રક્તચર્મની આપૂર્તિ થશે. તેનાથી ભવાની(પાર્વતી)પ્રસન્ન થશે, તેવું કવિ જણાવે છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને કહે છે કે રાત્રે પોતાના પ્રેમીયોને મળવા જતી અભિસારિકાઓને પોતાની વીજળીના પ્રકાશથી રસ્તો બતાવજે પરંતુ વરસતો નહીં.

શ્લોક-41 : ગચ્છન્તીનાં રમણવસતિં યોષિતાં તત્ર નક્તં
 રુદ્ધાલોકે નરપતિપથે સૂચિભેદૈસ્તમોભિઃ ।
 સૌદામિન્યા કનકનિકષસ્ત્રિગ્ધ્યા દર્શયોર્વીમ્
 તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુખરો મા સ્મ ભૂર્વિક્લવાસ્તાઃ ॥ ૪૧ ॥

અનુવાદ : રાત્રિમાં અભિસારિકાઓ (રમણીઓ) પ્રિયજનના આવાસો તરફ જવા નીકળે છે. ત્યારે રાજમાર્ગ ઉપર ગાઢ અંધકાર વ્યાપી વળ્યો હશે. તેનાથી દષ્ટિ રુંધાતી અવરોધાતી હશે. તે સમયે નિકષ(કસોટી)ના પથર ઉપર સોનાની રેખા જેવા આછા તેજવાળી વીજળીથી તું એમને માર્ગ બતાવજે. પરંતુ વરસાદ વરસાવતો અને ગરજતો નહીં, કારણ કે તેઓ ગભરૂ હોય છે.

વિશેષ નોંધ : અહીં કાલિદાસ ઉજ્જયિની નગરીની દરેક વાસ્તવિકતા જાણતા હોય તેવું માલુમ પડે છે.

પ્રસંગ- ઉજ્જયિની નગરીમાંથી સવાર થતાં પ્રસ્થાન થવું.

શ્લોક-42 : તાં કસ્યાંચિદ્ભવનવલભૌ સુમપારાવતાયાં
 નીત્વા રાત્રિં ચિરવિલસનાત્ ચિત્રવિદ્યુત્કલત્રઃ ।
 દૃષ્ટે સૂર્યે પુનરપિ ભવાન્વાહયેદધ્વશેષં
 મન્દાયન્તે ન ખલુ સુહદામભ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ ॥ ૪૨ ॥

અનુવાદ : ઘણા સમય સુધી ચમકવાથી તારી વિદ્યુપ્રિયા થાકી ગઈ હશે, તેથી જ્યાં કબૂતર ઊંઘી ગયાં છે તેવી મકાનની અગાશી ઉપર જ રાત્રી પસાર કરીને, સૂર્યોદય થતાં ફરી એકવાર બાકીના પંથ કાપજે. ખરેખર જેમણે મિત્રનું કામ સ્વીકાર્યું છે, તેઓ વિલંબ કરતાં નથી.

વિશેષ નોંધ : ભવનવલભૈ - મકાનની ઉપરી છત વલભીનો અર્થ મકાનનો ઉપરના ભાગ કે જેને છત કહીએ છીએ તે થાય છે.

પ્રસંગ- યજ્ઞ મેઘને સૂર્યનો માર્ગ અવરોધવાની ના પાડે છે.

શ્લોક- 43 તસ્મિન્કાલે નયનસલિલં યોષિતાં ચ્ચણ્ડિતાનાં
 શાન્તિ નેયં પ્રણયિભિરતો વર્ત્મ ભાનોસ્ત્યજાશુ ।
 પ્રાલેયાસ્ત્રં કમલવદનાત્સોઽપિ હર્તુ નલિન્યાઃ
 પ્રત્યાવૃતસ્ત્વયિ કરરુદ્ધિ સ્યાદનલ્યાભ્યસૂયઃ ॥ ૪૩ ॥

અનુવાદ : તે વખતે પ્રિયતમે ખંડિતા પત્નીઓનાં આંસુઓને શમાવવાનાં હોય છે. તે કારણે તું સૂર્યનો માર્ગ ઝડપથી છોડી દેજે. નલિનીનાં કમળવદન પરથી હિમરૂપી આંસુ

લૂછવા પાછો આવ્યો હશે. તો તું તેના કિરણ(કર -હાથ) ને અવરોધીશ તો તે તારા પ્રત્યે રોષે ભરાશે.

વિશેષ નોંધ : કર - કિરણ(હાથ). અહીં સુંદરશ્લેષ અલંકારનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. કર એટલે કિરણ અને હાથ બંને અર્થ થાય છે.

પ્રસંગ- યજ્ઞ મેઘને ગંભીરા નદીના દર્શન કરવાનું કહે છે.

શ્લોક-44 : ગમ્भीરાયા: પયસિ સરિતશ્ચેતસીવ પ્રસન્ને
છાયાત્માપિ પ્રકૃતિસુભગો લપ્સ્યતે તે પ્રવેશમ્ ।
તસ્માત્તસ્મ્યા: ચતુરવિશદાન્યર્હસિ ત્વં ન ધૈર્યાન્મોઘીકર્તુ
ચટુલ્શાફરોઢ્વર્તનપ્રેક્ષિતાનિ ॥" ॥ ૪૪ ॥

અનુવાદ : ગંભીરા નદીના પ્રસન્ન મન જેવા નિર્મળ જળમાં તારી સ્વભાવથી સહજ સુંદર છાયા પ્રવેશ પામશે. તેથી તે નદીના રાત્રિકમળ જેવા શ્વેત તથા ચંચળ માછલાઓના ઉછાળા જેવા નેત્રકટાક્ષોને તું ક્યાંક અકારણ ધીરતા ધરી નિષ્ફળ બનાવતો નહીં.

વિશેષ નોંધ : ગમ્भीરયા: ગંભીરા નદી. માલવ પ્રદેશમાં વહેવાવાળી એક નદી. અહીં મેઘની પ્રેયસી તરીકે ગંભીરા નદીને કલ્પી છે. મેઘને છાયા દ્વારા તેમાં જળમાં પ્રવેશવાનું કહ્યું છે, તેનાથી તે રાજી થશે. તું કારણવગર ગંભીર બની તેના તરફ દુર્લક્ષ ન આપતો પણ તેની કામના પૂર્ણ કરજે. ગંભીરા તે સ્ત્રીને પણ કહે છે જે પોતાના પ્રેમનું પ્રગટીકરણ ના કરે.

પ્રસંગ : મેઘ જ્યારે ગંભીરા નદીનો સાક્ષાત્કાર કરી લેશે તો ત્યાંથી જવું તેના માટે કષ્ટદાયક બનશે.

શ્લોક-45 : તસ્મ્યા: કિંચિત્કરઘૃતમિવ પ્રાપ્તવાનીરશાખં
હૃત્વા નીલં સલિલવસનં મુક્ત્રોધનિતમ્બમ્ ।
પ્રસ્થાનં તે કથમપિ સખે લમ્બમાનસ્ય ભાવિ
જ્ઞાતાસ્વાદો વિવૃતજઘનાં કો વિહાતું સમર્થ: ॥ ૪૫ ॥

અનુવાદ : નેતરની શાખાઓ સુધી પહોંચેલું(અને તેથી) જાણે હાથથી સહેજ ઝાલી રાખ્યું ન હોય તેવું તટરૂપી નિતંબ ઉપરથી સરી પડેલું નીલું જળરૂપી વસ્ત્ર દૂર કરીને, હે મિત્ર ! નીચા નમી રહેલા તારું પ્રયાણ મહા મુસીબતે સંભવશે, રસાસ્વાદ જાણ્યો છે તેવો કોણ નર અનાવૃત જાંઘવાળી નારીને છોડવા સમર્થ છે?

વિશેષ નોંધ: આ શ્લોક અત્યંત શૃંગારિક છે. અહીં સંભોગશૃંગાર નિરૂપાયો છે. સાથે-સાથે રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા અને અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારનો સંકર(મિશ્રણ) છે.

પ્રસંગ : મેઘને દેવગિરિ તરફ પ્રયાણ કરવાનું કહે છે.

શ્લોક-46 : ત્વન્નિષ્યન્દોચ્છ્વસિતવસુધાગન્ધસંપર્કરમ્ય:

સ્ત્રોતોરન્ધ્રધ્વનિતસુભગં દંતિભિઃ પીયમાનઃ ।

નીચૈર્વાસ્યત્યુપજિગમિષોદેવપૂર્વં ગિરિં તે

શીતો વાયુ પરિણમયિતા કાનનોદુમ્બરાણામ્ ॥ ૪૬ ॥

અનુવાદ - હે મેઘ! તારા વરસાદના ફોરાથી ફેલાતી પૃથ્વીની સોડમ મહેકે છે. હાથીની સૂંઢની અંદર થતાં સુસવાટીથી સુંદર લાગે તેવી રીતે પીવાતો અને જંગલી ઉંબરાના વનોને પકવતો શીતળ વાયુ.

વિશેષ નોંધ - દેવપૂર્વ ગિરિ - જેની આગળ દેવ શબ્દ છે તે ગિરિ. અર્થાત્ દેવગિરિ. વિલ્સન મહોદય અનુસાર દેવગિરિએ માલવામાં ચંબલની દક્ષિણે આવેલ સ્થાન છે, જ્યાં ભગવાન કાર્તિકેયનું મંદિર છે. જેનો ઉલ્લેખ હવે પછીના શ્લોકમા કવિએ કરેલ છે.

પ્રસંગ - ભગવાન કાર્તિકેયના મંદિરનો ઉલ્લેખ.

શ્લોક-47 : તત્ર સ્કન્દં નિયતવસર્તિ પુષ્પમેઘીકૃતાત્મા
પુષ્પાસારૈઃ સ્નપયતુ ભવાન્વ્યોમગઙ્ગાજલાદૈઃ ।
રક્ષાહેતોર્નવશશિભૃતા વાસવીનાં ચમૂના-
મત્યાદિત્યં હુતવહમુખે સંભૃતં તદ્વિ તેજઃ ॥ ૪૭ ॥

અનુવાદ : હે મેઘ! દેવગિરિમાં નિત્ય નિવાસ કરવાવાળા કાર્તિકેયને ફૂલોની વૃષ્ટિ કરવાવાળા, મેઘની સમાન શરીર ધારણ કરતો તું આકાશગંગાના જળથી ભીનાં પુષ્પો વરસાવી તું ત્યાં નિત્ય વાસ કરતા કાર્તિકેયને સ્નાન કરાવજે. બાલચંદ્રને ધારણ કરતાં (ભગવાન) ચંદ્રશેખર(શિવે) ઈન્દ્રની સેનાના રક્ષણ માટે અગ્નિનાં મુખમાં મૂકેલું સૂર્યથી પણ વધારે ઉગ્ર તે તેજ(વીર્ય) મૂકેલું. તે જ આ સ્કંધ(કાર્તિકેય)છે.

વિશેષ નોંધ : હુતવહમુખમ - અગ્નિએ મુખમાં મૂક્યું. પૌરાણિક કથા અનુસાર તારકાસુરના ત્રાસથી દેવોની પ્રાર્થનારૂપે ભગવાન શિવે પોતાનું વીર્ય અગ્નિનાં મુખમાં મૂક્યું, અગ્નિથી પણ સહન ન થતાં તેને તે તેજ ગંગા નદીમાં મૂક્યું, તે છ કૃતિકાઓએ ગર્ભરૂપે ધારણ કર્યું અને તેમાંથી જન્મેલ પુત્ર કાર્તિકેય, જેનો પાર્વતીએ પુત્રરૂપે સ્વીકાર કર્યો. દેવોના સેનાપતિ બનીને તારકસુરનો વધ કરે છે.

પ્રસંગ : કાર્તિકેના મોરને નયાવજે.

શ્લોક-48 : જ્યોતિર્લેખાવલયિ ગલિતં યસ્ય બર્હ ભવાની
પુત્રપ્રેમ્ણા કુવલયદલપ્રાપિ કર્ણે કરોતિ ।
ઘૌતાપાઙ્ગ હરશશિરુચા પાવકેસ્તં મયૂરં
પશ્ચાદદિગ્રહણગુરુભિર્ગર્જિતૈઃ નર્તયેથાઃ ॥ ૪૮ ॥

અનુવાદ: પછી તુ, તેજવર્તુળવાણું, પડી ગયેલું પીછું પુત્રપ્રેમને લીધે પાર્વતી, નીલકમળની પાંદળીને અડકે એ રીતે કાનમાં ધારણ કરે છે, તથા જેના આંખના ખૂણા શિવના ચંદ્રના પ્રકાશથી શ્વેત થાય છે તેવા કાર્તિકેયના તે મોરને, પર્વતમાં પડતાં પડવાને પડછંદ ગર્જનાથી નચાવજે.

વિશેષ નોંધ : પાવકે:-કાર્તિકેયના પાવક એટલે અગ્નિ. અર્થાત્ જે અગ્નિમાંથી જન્મેલો છે તે કાર્તિકેય તેથી તેનું નામ પાવકિ પડ્યું છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને કહે છે કે વચ્ચે આવતી ચર્મણવતીનું નદીનું સન્માન કરજે.

શ્લોક-49 આરાધ્યૈનં શરવણભવં દેવમુલ્લંઘિતાઘ્વા

સિદ્ધદ્વન્દ્વૈર્જલક્ષણભયાદ્ વીણિભિર્મુક્તમાર્ગઃ ।

વ્યાલમ્બેથાઃ સુરભિતનયાલમ્બજામાનચિષ્યન્

સ્વોતોમૂર્ત્યા ભુવિ પરિણતાં રન્તિદેવસ્ય કીર્તિમ્ ॥ ૪૯ ॥

અનુવાદ: હે મેઘ! બરૂવનમાં જન્મેલા એ દેવ(કાર્તિકેય)ની આરાધના કર્યા પછી થોડો માર્ગ કાપીને એ, વીણાધારી સિદ્ધ યુગલોએ પાણીમાં જળબિંદુથી ભીંજાવાના ભયથી જેનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે તે તું. ગૌવધથી જન્મેલી અને ભૂમિ પર પ્રવાહરૂપે પરિણમેલી(રાજા) રંતિદેવની કીર્તિને આદર આપવા એ (ચર્મણવતી) નદી પર નીચો નમજે.

વિશેષ નોંધ : સુરભિતનયાલમ્બજામ્ - સુરભિ(કામધેનુ)ની પુત્રીઓના ઉપહારથી ઉત્પન્ન થયેલી. મહાભારત કથા અનુસાર રંતિદેવ નામનો રાજા હતો, તેની ગાયોએ સ્વર્ગની દિવ્ય કામધેનુ નામક ગાયને જોઈને પોતે તે રૂપ પામવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. કામધેનુ ગાયે રાજા રંતિદેવે કહ્યું કે જો તું યજ્ઞ કરીશ અને તેમાં બધી જ ગાયોનો વધ કરીશ તો તે ગાયો દિવ્યરૂપવાળી થઈ જશે. તેથી રાજાએ તેમ કર્યું. તે ગવાલમ્બ યજ્ઞમાં એટલી ગાયોના વધ થયો કે તેમના રુધિરથી એક નદી જેવી ધારા વહેવા લાગી, જે ચર્મણવતી નદી કહેવાય છે. આમ રાજાની કીર્તિ જ ચર્મણવતી નદીના રૂપમાં વહી રહી છે.

પ્રસંગ- જ્યારે મેઘ ચર્મણવતી નદીનું પાણી પીતો હશે, તે દ્રશ્યનું વર્ણન.

શ્લોક-50 : ત્વચ્યાદાતું જલમવનતે શાઙ્ગિણો વર્ણાચૌરે

તસ્યાઃ સિન્ધોઃ પૃથુમપિ તનું દૂરભાવાત્પ્રવાહમ્ ।

પ્રેક્ષિષ્યન્તે ગગનગતયો દૂરમાવર્જ્ય દૃષ્ટિ-

રેકં મુક્ત ગુણમિવ ભુવઃ સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલમ્ ॥ ૫૦ ॥

અનુવાદ : કૃષ્ણની શ્યામવર્ણી કાંતિને ચોરનાર તું(મેઘ) જ્યારે જળ લેવા સુકીશ ત્યારે, વિસ્તૃત છતાં અંતરને લીધે નાના લાગતાં, મધ્યમાં મોટા ઈન્દ્રનીલ મણિરૂપો

પરોવાયેલ પૃથ્વીની એક મોતીની માળા જેવા તે નદીના પ્રવાહને દેવો વગેરે સાથે જ નજર માંડીને જોશે.

વિશેષ નોંધ : આવજ્યૈ - આ શબ્દના અર્થમાં વિદ્વાનોનાં મત મતાંતર છે. મલ્લિનાથ આનો અર્થ 'નિયમ્ય' - (રોકીને) તેવો કરે છે. પરંતુ લગભગ બધા જ વિદ્વાનો આ શબ્દનો અર્થ 'ગૂંકવું' અથવા નીચે કુંકવાનો આરોપ લે છે.

પ્રસંગ- દશપુરની નારીઓની વિશેષતા બતાવાઈ છે.

શ્લોક-51 : તામુત્તીર્યં વ્રજ પરિચિતભૂલતાવિભ્રમાણાં
પક્ષ્મોક્ષેપાદુપરિવિલસત્કૃષ્ણાશારપ્રભાણામ્ ।
કુન્દક્ષેપાનુગમધુકર શ્રીમુષામાત્મબિમ્બં
પાત્રીકુર્વન્દશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનામ્ ॥ ૫૧ ॥

અનુવાદ : તે(ચર્મણવતી) નદીને ઓળંગીને તું આગળ વધજે, આગળ દશપુરની નારીઓના આંખના કુતૂહલનું પાત્ર બનાવવા તારા દેહને એમની સામે વ્યક્ત કરજે. ભ્રમરલતા નમાવવામાં કુશળ, પાંપણના પલકારાથી કાળું અને ચિત્તવિચિત્ર તેજ ફેંકતી અને વિલસતાં કંદપુષ્પોની પાછળ જતા ભ્રમરની શોભાને હરી લેતી જોવા મળશે.

વિશેષ નોંધ : દશપુર - દશપુર નગર. આધુનિક કાળમાં 'મંદસોર' અને 'દસોર'ના નામથી જણાય છે. મહાભારતમાં પણ આનું વર્ણન છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને દશપુરથી બ્રહ્માવર્ત દેશમાં જવાનું કહે છે.

શ્લોક-52 બ્રહ્માવર્તે જનપદમથ ચ્છાયયા ગાહમાનઃ
ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્ ભજેથાઃ ।
રાજન્યાનાં શિતશરશતૈર્યત્ર ગાણ્ડીવધન્વા
ધારાપાતૈસ્ત્વમિવ કમલાન્યવર્ષન્મુખાનિ ॥ ૫૨ ॥

અનુવાદ : ત્યારબાદ બ્રહ્માવર્ત દેશને તારી છાયાથી ઢાંકી દેતો તું ક્ષત્રિયો વચ્ચેના સંહારથી ભીષણ બનેલા કુરુક્ષેત્રમાં જજે. તું જેમ કમળો પર જલધારાનો મારો ચલાવે છે, તેમ ત્યાં ગાંડીવધારીએ(અર્જુને) તીક્ષ્ણ સેંકડો બાણોથી રાજાઓના કપાયેલ મસ્તકોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો.

વિશેષ નોંધ : બ્રહ્માવર્ત - બ્રહ્માવર્ત નામનો પ્રદેશ. જે પ્રદેશમાં બ્રહ્માજીએ બેસીને સૃષ્ટિનો આરંભ કર્યો હતો તે પ્રદેશ. સરસ્વતી અને દેવદવતી એ બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ. જે આધુનિકકાળમાં દિલ્લી અને હરિયાણા વચ્ચેનો પ્રદેશ છે. જ્યાં કુરુક્ષેત્ર આવેલું છે જ્યાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું.

પ્રસંગ : પવિત્ર સરસ્વતી નદીનું જલપાન કરજે જેનાથી તારું શરીર પવિત્ર થશે.

શ્લોક-53

હિત્વા હાલામભિમતરસાં રેવતીલોચનાઙ્કાં

બન્ધુપ્રીત્યા સમરવિમુખો લાઙ્ગલી યાઃ સિષેવે ।

કૃત્વા તાસામભિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-

મન્તઃ શુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ણમાત્રેણ કૃષ્ણઃ ॥ ૫૩ ॥

અનુવાદ- સ્વજનો પ્રત્યેનો પ્રેમના કારણે મહાભારતના યુદ્ધથી અળગા રહી, બળરામે(પ્રિય પત્ની) રેવતીના લોચનથી અંકિત થયેલી સૂરા છોડીને, જેનું સેવન કર્યું હતું તે(પવિત્ર) સરસ્વતી નદીના જળનું પાન કરીને, હે ભાઈ ! તું પણ અંદરથી(હૃદયથી) શુદ્ધ થઈ જઈશ, માત્ર રંગે જ શ્યામ રહીશ.

વિશેષ નોંધ - બન્ધુપ્રીત્યા - ભાઈ-બંધવની પ્રીતિ માટે મહાભારતના યુદ્ધમાં બળરામ તટસ્થ રહ્યા હતા અને કૌરવ-પાંડવ બંને માંથી એકેય પક્ષે જોડાયા હતા નહીં અને તીર્થાટન કરવા નીકળી પડ્યા હતા તે દરમ્યાન તેઓએ આ સરસ્વતી નદીનું જળનું પાન કર્યું હતું.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને કનખલ ક્ષેત્રની તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું કહે છે.

શ્લોક-54 : તસ્માદ્ ગચ્છેરનુકનખલં શૈલ્રાજાવતીર્ણા

જહ્નોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપંક્તિમ્ ।

ગૌરીવક્ત્રઘ્નૂકુટિરચનાં યા વિહસ્યૈવ ફેનૈઃ

શમ્ભોઃ કેશગ્રહણમકરોદિન્દુલ્મનોર્મિહસ્તા ॥ ૫૪ ॥

અનુવાદ : ત્યાંથી તું કનખલ સમીપ પર્વતરાજ હિમાલય ઉપરથી ઉતરેલી, સગરના પુત્રોને સ્વર્ગગમન કરાવનાર સીડી સમાન જ ગંગા પાસે પહોંચજે. જેણે પાર્વતીના મુખપર ચડાવેલી ભુકુટિને જાણે ફીણથી હસી કાઢીને ચંદ્રને અહીં રહેલાં મોજાડૂપી હાથથી શિવની જટાને પકડી રાખતી હોય તેવી લાગે છે.

વિશેષ નોંધ : જહ્નોઃ કન્યાં - જહનું ઋષિની કન્યા. સગર રાજાએ નવ્વાણું અશ્વમેઘ યજ્ઞ કર્યા અને જ્યારે સો મો અશ્વમેઘ યજ્ઞ કરતાં હતા ત્યારે ઈન્દ્રએ પોતાનું ઈંદ્રાસન જશે તે ભયના કારણે સગર રાજાના અશ્વમેઘના અશ્વને પાતાળમાં જ્યાં કપિલમુની તપસ્યા કરતા હતા ત્યાં લઈને બાંધી દીધો. સગર રાજાના સાઈઠ હજાર પુત્રો તે ઘોડાને શોધતા-શોધતા કપિલમુનીના આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને ઋષિને ચોર સમજીને તેમની સાથે અભદ્ર વ્યવહાર કર્યો. તેથી કપિલમુનીએ ક્રોધાગ્નિથી તે તમામ પુત્રોને ભસ્મ કરી નાખ્યાં. ત્યારબાદ ભગીરથ રાજાએ તેમનો ઉદ્ધાર કરવા ગંગાજીને ધરતી પર લાવ્યા. રસ્તામાં જહનઋષિનો આશ્રમ આવતો હતો અને ગંગાની તેજ ધારામાં તે વહેવા લાગ્યો તેથી તે ક્રોધાવશ ગંગાને પી ગયાં. ભગીરથ રાજાની વિનંતીથી તે ઋષિએ તેને જાંઘમાંથી પ્રવાહિત કરી તેથી ગંગાનું બીજું નામ જાહ્નવી પડી ગયું હતું.

પ્રસંગ : ગંગા અને મેઘના જળની શોભાનું વર્ણન.

શ્લોક-55 : તસ્યાઃ પાતું સુરગજ ઇવ વ્યોમ્નિ પશ્ચાર્ધલ્મ્બી

त्वं चैदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।

संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ॥ ૫૫ ॥

અનુવાદ : દેવગજની માફક પાછળના અર્ધભાગથી સહેજ ત્રાંસો થઈ જો તુ ગંગાના સ્ફટિક જેવા નિર્મળ જળને પીવાનું મન કરીશ. તો તેના પ્રવાહમાં પ્રતિબિંબ થતી તારી છાયાના કારણે, ત્યાં અસ્થાને જેને યમુના સંગમ પ્રાપ્ત થયો છે તેવી રમણીય લાગશે.

વિશેષ નોંધ : ગંગા-યમુનાનો સંગમ પ્રયાગરાજમાં થાય છે. પરંતુ અહીં ગંગા નદીમાં મેઘની શ્યામ છાયા અને ગંગાના શ્વેત જળને કલ્પીને જાણે કે કનખલ પાસે જ એ સંગમ કવિએ બતાવ્યો છે. જે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં વર્ણિત છે.

પ્રસંગ : હિમાલય પર મેઘની શોભાનું વર્ણન.

શ્લોક-56 : આસીનાનાં સુરભિતશિલં નાભિગન્ધૈર્મૃગાણાં

તસ્યા એવ પ્રભવમચલં પ્રાપ્ય ગૌરં તુષારૈઃ ।

વક્ષ્યસ્યધ્વશ્રમવિનયને તસ્યશૃંગે નિષ્ણણઃ

શોભાં શુભ્રત્રિનયનવૃષોત્ખાતપદ્મોપમેયામ્ ॥ ૫૬ ॥

અનુવાદ : ત્યાં બેઠેલા કસ્તુરી મૃગોની મહેકથી શિલાઓવાળા, તે ગંગાનું જ ઉદભવ સ્થાન અને હિમને લીધે સફેદ હિમાલયપર્વત પર જઈને તારો પ્રવાસનો થાક ઉતારનાર તેના શિખર પર બેઠેલા ભગવાન શિવના ગૌરવર્ણ નંદી (પોઠિયા)એ ઊખાડેલ કાદવ જેવી શોભા પામીશ.

વિશેષ નોંધ : શુભ્રત્રિનયનવૃષોત્ખાત - ત્રિનેત્ર (શંકર)ના વૃષભ દ્વારા ઊખાડેલ હિમાલય પર્વત બરફના કારણે શ્વેત છે તથા શંકર ભગવાનનો નંદી પણ સફેદ છે. આ નંદી કાદવ ઉખાડીને પોતાના ઉપર જ નાંખે છે. આમ મેઘ પણ શ્યામ છે અને કાદવ પણ, અહીં મેઘની સરખામણી કાદવ સાથે કરી છે .

પ્રસંગ : જો હિમાલયમાં દાવગ્નિ હોય તો તેને શાંત કરજે .

શ્લોક- 57 : તં ચેદ્વાયૌ સરતિ સરલસ્કન્ધસંઘટ્ટજન્મા

બાધેતોલ્કાક્ષપિત્તમરીબાલભારો દવાગ્નિઃ ।

અર્હસ્યેનં શમયિતુમલં વારિધારાસહસ્રૈ-

રાપન્નાર્તિપ્રશમનફલા સંપદો હ્યુત્તમાનામ્ ॥ ૫૭ ॥

અનુવાદ : વાયુ કુંકાવાથી સરલ વૃક્ષોની ડાળીયો ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થયેલો અને પોતાની જવાળાઓ ફેંકતા તે ચમરી ગાયોના વાળને બાળીને હિમાલયને પીડા આપતો હોય તો તું તારી હજારો જળધારાઓ વડે તેને પૂરેપૂરો બુજાવી દે છે જે, તે જ

ઉચિત છે. કારણકે દુઃખીઓનો દુઃખને દૂર કરવું અને એ જ મહાપુરુષોની સમૃદ્ધિની સાર્થકતા છે.

વિશેષ નોંધ : ચમર - ચમરી નામક ગાય. હિમાલય પર્વતીય પ્રદેશમાં ચમરી નામક નાના કદની ગાય જોવા મળે છે. તેની પૂંછડીમાં વાળનો ગુચ્છો હોય છે. દાવાગ્નિ સમયે તે ગુચ્છમાં આગ જલ્દી લાગે છે.

પ્રસંગ : 'શરભ' નામના જંતુ સાથે મેઘે કઈ રીતે વર્તવું તેની વાત યજ્ઞે કરી છે.

શ્લોક- 58 :   એ સંરમ્ભોત્પનરભસા સ્વાઙ્ગમ્ભઙ્ગાય તસ્મિન્

          મુક્તધ્વાનં સપદિ શરભા લઙ્ગયેયુર્ભવન્તમ્ ।

          તાન્કુર્વીથાસ્તુમુલ્કરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્

          કે વા ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલ્નરમ્ભયત્નાઃ ॥ ૫૮ ॥

અનુવાદ : તે (હિમાલય)માં ક્રોધપૂર્વક વેગથી ઉછળવાવાળા શરભો પોતાના અંગો ભાંગવા જ તારા માર્ગમાં આવી તને ઓળંગવાની ઈચ્છા કરે, તો તું ભારે કરાના તુમુલ વૃષ્ટિપાતથી વિખેરી નાખજે અથવા તો નિષ્ફળ કામ આદરતા કોણ તિરસ્કારને પાત્ર નથી થતાં?

વિશેષ નોંધ : શરભઃ - શરભ નામનું પાણી. આ શબ્દ વિશેના અર્થ વિશે મતમતાંતર છે. પ્રાચીન ટીકાકાર મલ્લિનાથ વગેરે આઠ પગવાળું મૃગ જેવું પ્રાણી માને છે. જે સિંહથી પણ વધારે બળવાન કલ્પ્યું છે. અષ્ટપાદઃ શરભઃ સિંહઘાતી ।

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને શિવના ચરણથી ચિક્ષિત શિલાના દર્શન કરજે તેવું કહે છે.

શ્લોક-59 :   તત્ર વ્યક્તંદૃષદિ ચરણન્યાસમર્થેન્દુમૌલેઃ

          શશ્વત્સિદ્ધેરુપચિતબલિ ભક્તિમ્નઃ પરીયાઃ ।

          યસ્મિનદૃષ્ટે કરણવિગમાદૂર્ધ્વમુદ્ભૂતપાપાઃ

          સંકલ્પન્તે સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે શ્રદ્ધાનાઃ ॥ ૫૯ ॥

અનુવાદ : ત્યાં કોઈક એક શિલા પર અર્ધચંદ્રધારી ભગવાન શિવનાં ચરણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સિદ્ધ લોકો નિત્ય તેની પૂજા કરે છે. તું પણ ભક્તિથી નમ્ર બની તેની પ્રદક્ષિણા કરજે. શ્રદ્ધાળુઓ તે પગલાનું દર્શન કરી નિષ્ઠાથી બની, દેહત્યાગ કર્યા બાદ શિવના ગણનું શાશ્વત પદ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે.

વિશેષ નોંધ- સિદ્ધે : સિદ્ધ લોકો. સિદ્ધો નામની એક જાતિ પણ આવે છે. સિદ્ધોનો અર્થ કિન્નર પણ થાય છે. પરંતુ અહીં આનો અર્થ યોગાભ્યાસી હશે જે સાધનાબળથી સિદ્ધિઓ તથા અલૌકિક શક્તિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેને યોગી તથા સિદ્ધપુરુષોની સંજ્ઞા આપી છે.

પ્રસંગ : કિન્નરોના મધુરગીતો ગવાય છે.

શ્લોક-60 : શબ્દાયન્તે મધુરમનિલૈઃ કીચકાઃ પૂર્યમાણાઃ
 સંસક્તભિસ્ત્રિપુરવિજયો ગીયતે કિન્નરિભિઃ ।
 નિર્હાદસ્તે મુરજ ઇવ ચેત્કન્દરેષુ ધ્વનિઃ સ્યાત્
 સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્ત્ર ભાવી સમગ્રઃ ॥ ૬૦ ॥

અનુવાદ : પવનથી ભરાતા વેણવૃક્ષો (વાંસના ઝાડ) રવ કરે છે. ટોળે વળીને કિન્નારાંગનાઓ ત્રિપુર વિજયના ગીત ગાય છે. ગુફામાં થતો તારો ધ્વનિ જો મૃદંગના ધ્વનિ જેવો થાય તો ખરેખર ત્યાં પશુપતિ શિવના સંગીતનો જલસો પૂરેપૂરો જામશે.

વિશેષ નોંધ : ત્રિપુર વિષયઃ - ત્રિપુર વિજયી(શિવ). જ્યાં દાનવે બનાવેલ ત્રણ નગરને ત્રિપુર કહે છે. જ્યાં દાનવે પ્રાચીન કાળમાં દેત્યોના સંરક્ષણ માટે સોના, ચાંદી અને લોખંડના ત્રણ નગરોનું નિર્માણ કર્યું હતું. આકાશમાં સોનાથી નગર બનાવેલ જેમાં 'વિધુંન્માલી' નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. અંતરિક્ષમાં ચાંદીથી નિર્મિત નગરમાં 'રક્તાક્ષ' નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો તથા પૃથ્વી ઉપર લોખંડથી નિર્મિત નગરમાં 'હિરણ્યાક્ષ' નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. આ દેત્યોએ દેવતાઓને ખૂબ જ ત્રાસ આપ્યો. દેવતાઓની પ્રાથનાથી શિવે આ ત્રણેય નગરોનો નાશ કર્યો તેથી શિવને ત્રિપુરારિ કહે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને કહે છે કે કૌચ પર્વતના છિદ્રમાંથી ઉપર દિશા તરફ જજે.

શ્લોક-61 પ્રાલેયાદ્રુપતટમતિક્રમ્ય તાંસ્તાન્વિશેષાન્
 ન્હંસદ્ધારં ભૃગપતિયશોવતર્મ યત્ક્રૌંચરન્ધ્રમ્ ।
 તેનોદીર્ઘીં દિશમનુસરેસ્તિર્યગાયામશોભિ
 શ્યામઃ પાદો બલિ નિયમનાભ્યુદ્યતસ્યેવ વિષ્ણોઃ ॥ ૬૧ ॥

અનુવાદ : હિમાલયની તળેટી પાસેના ખાસ સ્થાનો વટાવીને ભગવાન પરશુરામની કીર્તિનાં ચિહ્ન સમા હંસદ્ધાર નામના કૌચ પર્વતના છિદ્ર દ્વારા ઉતર દિશામાં જ્યારે આગળ જઈશું, ત્યારે વાંકો અને સંકોચાયેલો હોવાથી તું બલિરાજ ને વશ કરવા માટે તત્પર ભગવાન વિષ્ણુના શ્યામ ચરણ જેવો લાગીશ.

વિશેષ નોંધ : ભૃગપતિયશોવત્મ - પરશુરામના પશનો માર્ગ ભૃગુ - વંશમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવાના કારણે પરશુરામને ભૃગુપતિ કહેવાય છે. એક કથા અનુસાર ભગવાન શિવ પાસેથી પરશુરામને ધનુવિધા પ્રાપ્ત કરી હતી. એક દિવસ કેલાશ પર્વત થતાં મર્ણમાં રસ્તામાં આવતા કૌચ પર્વતને ભેટીને પોતાનો માર્ગ બનાવ્યો કવિએ કૌચ પર્વતને ભેટીને પોતાનો માર્ગ બતાવ્યો કવિએ કૌચ રન્ધને પરશુરામજીનો કિર્તિપર્થ બતાવ્યો છે.

પ્રસંગ : કૈલાસ પર્વત નું વર્ણન.

શ્લોક-62 ગત્વા ચોર્ધ્વ દશમુખભુજોચ્છાસિતપ્રસ્થસન્ધે:

કૈલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ।

શૃંગોચ્છ્રાયૈઃ કુમુદવિશદૈર્યો વિતસ્ય સ્થિતઃ ખં

રાશીભૂતઃ પ્રતિદિનમિવ ત્ર્યમ્બકસ્યાઙ્ઘ્રહાસઃ ॥ ૬૨ ॥

અનુવાદ : (હે મેઘ!) ત્યાંથી પછી ઊંચે જઈને, રાવણના બાહુઓથી જેના શિખરરૂપી સાંધા ઢીલા કરાયા છે તેવા જે દેવાંગનાઓનું દર્પણ છે તેવા કૈલાસ પર્વતનો અતિથિ થજે, પોતાના પોપણાં જેવા સફેદ ઊંચા શિખરોથી આકાશને આવરીને જાણે રોજ-રોજ ઢગલો કરાયેલું શંકરનું અદ્રહાસ્ય ન હોય તેવો શોભે છે.

વિશેષ નોંધ : દશમુખભુજોચ્છાસિતપ્રસ્થસન્ધેઃ - રાવણની દશ ભુજાઓથી જેના સાંધા ઢીલા થઈ ગયાં છે.

પૌરાણિક કથાનુસાર રાવણ શિવજીનો પરમ ભક્ત હતો, તે નિત્ય તેમની અર્યના-પૂજા કરવા કૈલાસ પર્વત પર આવતો હતો. એક દિવસ તેને એવો વિચાર આવ્યો કે આ કૈલાસ પર્વતને જ ઉઠાવીને લંકા લઈ જાઉં તેથી રોજ-રોજ અહીં આવવું નહીં. ધમંડ વશ તેને જેવો પર્વત ઉઠાવ્યો કે ત્યાં રહેતા પ્રાણીઓ ભય પામવા લાગ્યા તેથી શિવજીએ રાવણનો ધમંડ ઉતારવા પોતાના ચરણના અંગૂઠાથી કૈલાસ પર્વતને નીચે તરફ દબાવ્યો. તેથી રાવણ પર્વતની નીચે ક્યડાવા લાગ્યો ત્યારબાદ તેને શિવજીની ક્ષમા માંગી ત્યારે તેને અભય આપ્યું.

પ્રસંગ : કૈલાસ પર્વતની શોભાનું વર્ણન.

શ્લોક-63 : ઉત્પશ્યામિ ત્વયિ તટગતે સ્નિગ્ધભિન્નાઙ્ગનાભે

સદ્યઃકૃત્તદ્વિરદદશનચ્છેદગૌરસ્ય તસ્ય ।

શોભામદ્રેઃ સ્તિમિતનયનપ્રેક્ષણીયાં ભવિત્રી-

મંસન્યસ્તે સતિ હલભૂતો મેચકે વાસસીવ્ ॥ ૬૩ ॥

અનુવાદ : સુંવાળા નરમ અને પીસેલા કાજળની જેવો શોભતો, તું જ્યારે (કૈલાસ પર્વતના) શિખર ઉપર બેસીશ, ત્યારે તાજા છેદેલા(વહેરેલા) હાથીદાંતના ટૂકડા જેવા સફેદ તે પર્વતની કાંતિ, બલરામના ખભા પર ધારણ કરાએલા કાળા વસ્ત્રના જેવી તથા તેથી એકીટશે નિરખી રહેલા પહાડ જેવી બની રહેશે, તેવું હું કલ્પું છું.

વિશેષ નોંધ : હલભૂતઃ - બલરામ. બલરામનું અસ્ત્ર હળ મનાય છે, તેથી તેમણે હળભૂત, હલધર, લાંગલી, હળી અને સિરપાણી પણ કહેવાય છે. બલરામ સ્વયં સફેદ વર્ણના છે. તથા તેઓ કાળી કાંબળી ધારણ કરે છે. જ્યારે કૈલાસ પર્વત પણ સફેદ છે અને મેઘ કાળા રંગનો છે. આમ અહીં બલરામની કૈલાસ પર્વત સાથે તથા તેમની કાંબળીની મેઘ સાથે તુલના કરવામાં આવી છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને પાર્વતી માટે કેલાસ પર્વત પર ચઢવામાં સીડીઓ બની જજે તેવું કહે છે.

શ્લોક-64 :   હિત્વા તસ્મિન્ ભુજગવલયં શંભુના દત્તહસ્તા
                      ક્રીડાશૈલે યદિ ચ વિચરેત્ પાદચારેણ ગૌરી ।
                      ભઙ્ગીભક્તયા વિરચિતવપુઃ સ્તમ્ભિતાન્તર્જલૌઘઃ
                      સોપાનત્વં કુરુ મણિતટરોહણાયાગ્રગાયી ॥ ૬૪ ॥

અનુવાદ : સર્પરૂપી કંકણને ત્યજીને શિવે જેને હાથ વડે(કેલાસ પર્વત પર)ચઢવા ટેકો આપ્યો છે. તેવી પાર્વતી જો તે કીડા પર્વત પર પગે ચાલીને ફરતી દેખાય તો અગ્રગામી તું, તારા જળપ્રવાહને અંદર જ ઘટ્ટ કરીને પગથિયાંના આકારમાં(તારું) શરીર ગોઠવી મણીમય શિખર પર ચડવા માટે સીડીની માફક ગોઠવજે.

વિશેષ નોંધ : ભુજગવલયં હિત્વા - સર્પરૂપી કંકણને ત્યાગીને. ભગવાન શિવના આભૂષણ સર્પ છે. તેઓ પોતાના હાથમાં સર્પરૂપી કંકણ પહેરે છે કે જેનાથી પાર્વતી ભય પામે છે. તેથી વિહાર કરતી વખતે શિવજી સર્પરૂપી કંકણનો ત્યાગ કરીને પાર્વતીનો હાથ પકડે છે.

પ્રસંગ : કેલાસની દેવાંગનાઓને સ્નેહ વશ તને રોકે તો તારી ગર્જનાથી તેમને ભયભીત કરી દે જે.

શ્લોક-65 :   તત્રાવશ્યં વલ્યકુલ્લિશોઘટ્ટનોદ્ગીર્ણતોયં
                      નેષ્યન્તિ ત્વાં સુરયુવતયો ચંત્રધારાગૃહત્વમ્ ।
                      તાભ્યો મોક્ષસ્તવ યદિ સખે ઘર્મલબ્ધસ્ય ન સ્યાત્ ।
                      ક્રીડાલોલાઃ શ્રવણપરુષૈગજિતૈર્ભાયયેસ્તાઃ ॥ ૬૫ ॥

અનુવાદ : ત્યાં દેવાંગનાઓ પોતાના કંકણની ધાર ધસીને જળ વહાવી તારામાંથી સ્નાનગૃહનો ફુવારો રચી દેશે. હે મિત્ર! આમ ગ્રીષ્મઋતુમાં તું એમને મળી ગયેલો તેથી છુટકારો ન થાય. તો તું કીડાઘેલી તે(યુવતીઓ)ને તારા કાન ચીરી નાંખે તેથી ગર્જનાઓથી ડરાવી દે જે.

વિશેષ નોંધ : શ્રીવાસુદેવશરણ અગ્રવાલ કહે છે કે કેલાસનું ક્ષેત્ર અત્યાધિક ઠંડુ છે. ત્યાં પહોંચીને મેઘનું બાહ્ય આવરણ બર્ફનું રૂપ લઈ લે પરંતુ અંદર પાણી હોય છે. આવી સ્થિતિમાં દેવાંગનાઓ પોતાના કંકણમાં જડેલા હીરાના પ્રહારથી મેઘનું બાહ્ય આવરણ તોડી દે છે અને તે કારણે અંદરથી પાણીનો ફુવારો નીકળે છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘને કહે છે કે તું કેલાસનો અતિથિ હોઈશ, તેથી કેલાસ પર્વતનો ઉપભોગ કરજે.

શ્લોક-66 : હેમામ્બોજપ્રસવિ સલિલં માનસસ્યાદદાનઃ

કુર્વન્કામં ક્ષણમુખપટપ્રીતિમૈરાવતસ્ય ।

ધુન્વન્કલ્પદ્રુમકિસલયાન્યંશુકાનીવ વાતૈઃ

નાનાચેષ્ટૈર્જલદ લલિતૈર્નિર્વિશેસ્તં નગેન્દ્રમ્ ॥ ૬૬ ॥

અનુવાદ : (હે મેઘ!) તું સુવર્ણ કમળ ખિલવતા માનસરોવરનું પાણી પીજે, ક્ષણભર માટે ઐરાવત હાથીનો મુખપટ બની તેને ખુશ કરજે, રેશમી વસ્ત્ર જેવી કલ્પવૃક્ષની કુંપળોને વાયુથી લહેરાવતો, તું આવી અનેક ચેષ્ટાઓથી યુક્ત પર્વતનો ઉપભોગ કરજે.

વિશેષ નોંધ : હેમામ્બોજ પ્રસવિ - સુવર્ણ કમળોનું જન્મ સ્થાન. (માન સરોવર). એવું માનવામાં આવે છે કે માન સરોવરમાં સુવર્ણ કમળો ઉગે છે. પરંતુ સંભવતઃ સુવર્ણ કમળ એટલા માટે પણ કહેવામાં આવતા હશે. કારણ કે પ્રાતઃકાળે સૂર્યના કિરણો તેના પર પડવાથી તે સર્વજા જેવા લાગતાં હશે.

પ્રસંગ- અલકા નગરીનું વર્ષન.

શ્લોક-67 : તસ્યોત્સદ્ગ પ્રણયિન ઇવ સ્રસ્તગદ્ગાદુકૂલ્મં

ન ત્વં દૃષ્ટ્વા ન પુનરલકાં જ્ઞાસ્યસે કામચારિન્ ।

યા વઃ કાલે વહતિ સલિલોદ્ગારમુચ્ચૈર્વિમાનૈઃ

મુક્તજાલગ્રથિતમલકં કામિનીવામ્ભ્રવન્દમ્ ॥ ૬૭ ॥

અનુવાદ : હે સ્વૈર વિહારી મેઘ! પ્રિયતમના ખોળામાં જેમ ગલિતવસ્ત્ર પ્રિયતમાં શોભે એમ એ કેલાસની ગોદમાં બેઠેલી ગંગારૂપી સરી પડેલા વસ્ત્રવાળી અલકાને તું નહીં ઓળખે એમ નહીં બને. કારણ કે જેમ કોઈ કામિની મોતીથી ગૂંથેલા કેશકલાપને ધારણ કરે છે તેમ આ અલકાનગરી તારી ઋતુમાં ઊંચા મહાલયો ઉપર જળ વરસાવતા મેઘમંડળને ધારણ કરે છે.

વિશેષ નોંધ : હવે અહીંથી અલકાનગરીનું વર્ષન શરૂ થાય છે. કેલાસરૂપી પ્રિયતમના ખોળામાં બેઠેલી આ પ્રિયતમા અલકાનગરી છે. તેનું ગંગારૂપી રેશમી વસ્ત્ર ખસી ગયું છે. અહીં અલકાને નાયિકા અને કેલાસ પર્વતને નાયક મનાયો છે.

3.3 સંદર્ભ સમજાવો

(1) ન ક્ષુદ્રોડપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુખઃ કિં પુનર્યસ્તથોચ્ચૈઃ । (પૂર્વમેઘ-શ્લોક-17)

અનુવાદ : પહેલાં કરેલો ઉપકાર ખ્યાલમાં લઈને એક સાધારણ મનુષ્ય પણ આશ્રય માટે આવેલા મિત્ર તરફ થી મોં ફેરવી લેતો નથી તો પછી તેના જેવા ઉચ્ચાનું તો પૂછવું જ શું?

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓના રચના કરી છે. તેમા મેઘદૂતમ્ નામક ખંડ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ પૂર્વાધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

યક્ષ મેઘને અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે અને વચમાં આવતા અનેક સ્થાનોથી ચર્ચા કરે છે જેમ કે ધારા વૃષ્ટિ વડે દાવાગ્નિને શાન્ત કરીને તું રસ્તામાં થાકી જઈશ, ત્યારે આમ્રકૂટ પર્વત તને પોતાના મસ્તક ઉપર રાખશે એક સામાન્ય માણસ પણ પહેલા કરેલા ઉપકારને ધ્યાનમા લઈએ આશ્રય માટે આવેલા મિત્ર પ્રત્યે વિમુખ થતો નથી. તો પછી એનાં જેવા ઉચ્ચનું તો પૂછવું જ શું?

સમજૂતી : મેઘ રામગિરિ આશ્રમથી નીકળે છે ત્યારે તેનો પહેલો વિસામો આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર યક્ષ કહે છે કે- હે મેઘ ! તને પ્રથમ વિસામે જ સુખ મળશે તેથી તારી આપી યાત્રા સફળ થશે. મેઘે આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર પ્રસરેલ દાવાનળને પોતાની ધારાઓ દ્વારા શાંત કર્યો છે. આમ મેઘનો આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર ઉપકાર છે. ઉપકાર કરનાર ઉપર સામે ઉપકાર કરવો એતો માનવધર્મ છે. તે મૂજબ આમ્રકૂટ પર્વત પર પ્રસરેલ પર્વત પણ મેઘને આરામ કરવા દેશે આમ સામો ઉપકાર કરશે.

આમ્રકૂટ પર્વત અત્યંત આદર સાથે મેઘનો સત્કાર કરશે. કારણકે મેઘ સામો ઉપકાર કરેલો છે. આ હકીકતના સમર્થન માટે કવિએ પ્રસ્તુત પંક્તિઓમાં સનાતન સત્ય સાથે માનવધર્મ રજૂ કર્યો છે. અહીં અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર પ્રયોજાયેલ છે.

(2) રિન્ત્ત સર્વો ભવતિ હિ લઘુઃ પૂર્ણતા ગૌરવાય । (પૂર્વમેઘ શ્લોક-20)

અનુવાદ : બધા ખાલી પદાર્થ હલકા હોય છે, જ્યારે પૂર્ણતા જ ગૌરવ અપાવનાર હોય છે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ પૂર્વાધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

મેઘ યક્ષનો સંદેશો લઈને જાય છે, ત્યારે રસ્તામાં આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર દાવાગ્નિ લાગેલ હોય છે. મેઘ પોતાની ધારા વૃષ્ટિ દ્વારા તે દાવાગ્નિને લાગેલ હોય છે. મેઘ પોતાની ધારા વૃષ્ટિ દ્વારા તે દાવાગ્નિને શાંત કરે છે. ત્યારે થાકેલા અને ખાલી થઈ ગયેલા મેઘને આમ્રકૂટ પર્વત ઉપકારના સાથે પ્રતિ ઉપકારના ભાવે સત્કારે છે. ત્યાંથી મેઘ આગળ જતાં રસ્તામાં રેવા નદી આવશે, તેથી ખાલી થયેલ મેઘ ત્યાંથી પાણી પીજે ત્યારબાદ ત્યાંથી આગળ વધજે. કારણકે જો મેઘ અંદરથી ભરેલો (પૂર્ણ) હશે તો પવન તેને ફંગોળી શકશે નહિ જેમ કે બધા ખાલી પદાર્થ હલકા હોય છે, જ્યારે પૂર્ણતા ગૌરવ અપાવનાર હોય છે.

સમજૂતી : યક્ષ અહીં મેઘને પાણી પીને આગળ જવા સલાહ આપે છે. કારણકે વિશ્વનો નિયમ છે કે જ્યારે ભારે ન હોય અર્થાત્ હલકો હોય તે અનાદરને પાત્ર બને છે. તથા જેનો વૈભવ ક્ષીણ થઈ ગયો તેની બહુ કિંમત હોતી નથી. જ્યારે અંદરથી ભરેલ સમુદ્રીયુક્ત વસ્તુ જ ભારને લાયક કે માનને પાત્ર બને છે. જેમ ધનરહિત કે

જ્ઞાનરહિત માણસ અપમાનને પાત્ર હોય છે, જ્યારે ધનવાન કે જ્ઞાનવાન માણસ માનપાત્ર હોય છે. આમ અહીં અર્થાન્તરન્યાસ દ્વારા સુંદર લોકોક્તિ પ્રસ્તુત કરેલ છે.

(3) સ્ત્રીણામાઘં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ । (પૂર્વમેઘ શ્લોક-29)

અનુવાદ : કારણકે, હાવભાવ તો નારીઓનું પ્રિયતમો પ્રત્યેનું પહેલું પ્રેમનું વચન છે.

સદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાતે કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ પૂર્વાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

યક્ષ મેઘને અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે. જેમાં સૌ પ્રથમ રામગિરિ આશ્રમથી તું ઉતર દિશા બાજુ સૌ પ્રથમ આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર રાત વિસામો કરજે તે તારો આદર સત્કાર કરશે, ત્યાંથી આગળ - આગળ રેવા નર્મદા દર્શન કરી તેનું પાણી પીને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરજે. ત્યાંથી આગળ નાના મોટા પર્વત ઉપર અલ્પ વિરામ કરીને દર્શાણ પ્રદેશ અને તેની રાજધાની વિદિશા વગેરે જગ્યાએ જઈને આગળ જવા સૂચવે છે ત્યાંથી આગળ ઉજજૈનના મહેલોની અટારીઓના પરિચયથી વિમુખ ન થઈ જાય તેથી યક્ષ કહે છે કે ત્યાંની ચંચલ નયની રમણીઓના નયનોથી તું આનંદ નહી પામે તો માનજે કે તું છેતરાયો છે. તેથી તેને સહેજ ફેર ને જવા કહે છે. ત્યાં માર્ગમાં હંસોની હારરૂપી કંદોરવાળી, અથડાવાથી સુંદર રીતે જતી, વમળોરૂપી નાભી દર્શાવતી નિર્વિન્દ્યા નદીનો સમાગમ પામીને રસપૂર્ણ બનજે ખરેખર પ્રિય વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના હાવભાવ જ સ્ત્રીઓનું પ્રથમ પ્રણયવચન હોય છે તેવું જણાવે છે.

સમજૂતી : અહી કાલિદાસે નીર્ધીન્દ્યા નદીને નાયિકા જ્યારે મેઘને નાયકના રૂપમાં કલ્પ્યો છે. જેમ કોઈ યુવતી વિલાસ દ્વારા પોતાના પ્રેમભાવને પ્રગટ કરે તેવી જ રીતે મુગ્ધ નાયિકા જેવી નીર્વીન્દ્યા નહીં પણ પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કરે છે. જેમ નાયિકા પાસે રણકતો કંદોરો હોય છે, તેમ નિર્વિન્દ્યા નદી પાસે કિનારા પર કૂજન કરતાં હંસોની હારમાળા રૂપી મખલાં છે. નાયિકા પોતાની નાભી પ્રગટ કરીને પ્રેમ દર્શાવે છે, તેમ નિર્વિન્દ્યા પોતાના વમળરૂપી નાભી દ્વારા પ્રેમ પ્રગટ કરે છે. આમ, પોતાના હાવભાવ દ્વારા તે પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કરતી હોય ત્યારે મેઘ તેને મળીને રસાસ્વાદી થવું અર્થાત્ રસયાન કરવું.

આમ, યક્ષ મેઘને જણાવે છે કે સ્ત્રીઓ પોતાની વાત શબ્દોથી નથી કહેતી પણ સંકેત દ્વારા જણાવે છે. હાવભાવ સ્ત્રીઓની ભાષા છે, તેમનું આધ પ્રણય વચન છે. કાલિદાસે અહીં અર્થાન્તરન્યાસ દ્વારા સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. લજ્જા સ્ત્રીઓનું આભૂષણ મનાય છે. તેઓ પોતાનો પ્રેમ હાવભાવ દ્વારા વિલાસી ચેષ્ટાઓ દ્વારા પ્રગટ કરે છે. જેમાં સંકેત હોય છે. શબ્દો હોતા નથી. આ વિશે મલ્લિનાથ પણ લખે છે કે “વિલાસૈઃ એવ રાગપ્રકાશનમ્, ન તુ કણ્ઠતઃ।”

(4) શેષૈઃ પુણ્યૈર્હતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્ત્વખ્ણ્ડમેકમ્ । (પૂર્વમેઘ શ્લોક-31)

અનુવાદ : (સ્વર્ગવાસીઓના) બાકી રહેલા પુણ્યો વડે ખેચી લાવેલો જાણે કે સ્વર્ગનો એક ટુકડો છે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે . તેના પૂર્વાધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ પૂર્વાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમથી અલકાનગરીનો માર્ગ બતાવે છે. તેમાં તેને આર્યકૂટ પર્વતથી આગળ દશાર્ણ પ્રદેશમાં થઈને તેની રાજધાની વિદિશા નગરીમાં જવાનું કહે છે. ત્યાંથી સીધું પ્રયાણના કરતાં તેણે ફંટાઈને ઉક્કૈન નગરી જવાનું કહે છે. ત્યાં અવન્તી દેશની રાજધાની ઉક્કૈનનગરીમાં ઘરડા ગ્રામજનો ટોળે વળીને ઉદયની પ્રેમકથાની વાતો કરે છે. આ નગરી સંપત્તિથી સમૃદ્ધ છે. પોતાના પુણ્યોનું ફળ ઓછું થતાં સ્વર્ગવાસીઓએ બાકી રહેલાં લાવેલા સ્વર્ગનો ટુકડો જાણે ન હોય, એવું તે નગર લાગે છે.

સમજૂતી : યક્ષ મેઘને ઉક્કૈન નગરીની સમૃદ્ધિ અને સુંદર ઓળખાણ આવે છે. ઉક્કૈન નગરીનું બીજું નામ શ્રીવિશાલા પણ છે. જે તેની સમૃદ્ધિનું સૂચક છે. કવિનું માનવું છે કે લોકો પોતાનાં પુણ્યકર્મોનું ફળ સ્વર્ગમાં

જ ભોગવી શકે છે. આવા સ્વર્ગમાં ગયેલા કેટલાક લોકોને ખ્યાલ આવ્યો કે પુણ્ય સમાપ્ત થતાં સ્વર્ગમાંથી ધરતી પર જવું પડશે. ત્યાં સ્વર્ગતુલ્ય સુખ નહિ મળે. આથી તેઓએ પોતાના પુણ્યનો પૂરો ક્ષય થાય તે પહેલા જ પૃથ્વી લોકમાં જવાની ઈચ્છા કરી અને યાચના કરી કે પુણ્યના બદલામાં તેઓને સ્વર્ગનો એક ટુકડો પૃથ્વીલોકમાં લઈ જવા માટે આપવામાં આવે. આ યાચના એટલે ઉક્કૈન નગરી. સમગ્ર મેઘદૂતમ્માં કાલિદાસે ઉક્કૈન નગરીના વર્ણનમાં તેની ભવ્યતા, દિવ્યતા અને કાલિદાસનો સવિશેષ પક્ષપાત પ્રગટ થાય છે. તેની ઝલક ઉપરોક્ત શ્લોકાંશમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર દ્વારા જોવા મળે છે.

3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

1. મેઘદૂતમ્માં ક્યાં ક્યાં પર્વત અને નદીઓનું વર્ણન જોવા મળે છે?

---

2. યક્ષે નર્મદા નદીનું કરેલું વર્ણન કરો?

---

3. મેઘદૂતમ્માં વર્ણીત મેઘનો માર્ગ સવિસ્તાર વર્ણવો.

---

4. મેઘદૂતમ અનુસાર ઉજ્જૈન નગરનું વર્ણન કરો.

---

5. મેઘદૂતમ્ ના આધારે ભગવાન કાર્તિકેયનું વર્ણન કરો.

---

6. મેઘદૂતમ્ અનુસાર વિદીશા નગરમાં કઈ નદી વહે છે?

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ : 4 : મેઘદૂતમ્: ઉત્તરમેઘ શ્લોક 1 થી 30

(મૂળ પાઠ અને અનુવાદ)

રૂપરેખા

4.0 ઉદ્દેશ

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 ઉત્તરમેઘ શ્લોક- 1 થી 30 સુધી. (મૂળ પાઠ અને અનુવાદ)

4.4 સંદર્ભ સમજાવો.

4.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

4.0 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે

- મેઘદૂતમ્ ના ઉત્તરમેઘ શ્લોક 1 થી 30 સુધીના શ્લોકો અને તેનો અનુવાદ તથા તેની વિશેષ નોંધ જાણી શકશો.
- મેઘદૂતમ્ ના ઉત્તરમેઘમાં શ્લોક 1 થી 30 માં આવતા પ્રસંગો જાણી શકશો.
- મેઘના માર્ગમાં આવતા વિશેષ સ્થાનો અને તેની વિશિષ્ટતા જાણી શકશો.
- કાલિદાસની શૈલીથી પરિચિત થશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

મેઘદૂતમ્ ના કથાનક અનુસાર શાપ વશ પોતાની પ્રિયતમાથી વિખૂટો પડેલો યક્ષ દેશવટો ભોગવે છે. જેમાં પૂર્વમેઘમાં યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમથી લઈ અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે. તેમાં આમ્રકૂટ પર્વત, ઉક્કયિની નગરી, નિર્વિન્ધ્યા નદી, કૈલાસ પર્વત વગેરેનું સુંદર વર્ણન કરેલ છે. જ્યારે ઉત્તરમેઘમાં પ્રારંભમાં અલકાનગરીની સમૃદ્ધિનું વર્ણન તથા ત્યાંના લોકોની રીત અને ભોગ વિલાસનું તેમજ યક્ષના ઘરની સમૃદ્ધિ અને ઓળખાણનું વર્ણન છે. તદ્દુપરાંત યક્ષની પ્રિયતમાની વિરહદશાનું આબેહૂબ વર્ણન જોવા મળે છે. આ તમામ પ્રસંગોને અહીં વિસ્તારથી ક્રમશઃ જોઈશું.

પ્રસંગ : વિરહાતુર યક્ષ મેઘને અલકા નગરીનો માર્ગ બતાવ્યા પછી અલકા નગરીના વૈભવ મેઘ સાથે તુલના કરે છે.

4.2 ઉત્તરમેઘ શ્લોક- 1 થી 30 સુધી. (મૂળ પાઠ અને અનુવાદ)

શ્લોક – 1 : વિધુત્વન્તં લલિતવનિતા: સેન્દ્રચાપં સચિત્રા:

સંગીતાય પ્રહતમુરજા: સ્નિગ્ધગમ્ભીરઘોષમ્ ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रलिहाग्राः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यन्त्र तैस्तै विशोषै ॥ १ ॥

अनुवाद : आ अलकानगरीनो मહેલો તેમની અનેક વિશેષતાઓને કારણે તારી સાથે તુલના કરવામાં સમર્થ છે. જેમ કે તું વિજળીવાળો છે તો તે સુંદર રમણીઓવાળો છું. તું મેઘધનુષ યુક્ત છે તો તે મહેલો વિવિધ ચિત્રોવાળા છે. તું મધુર ગંભીર ગર્જના કરે છે, ત્યારે ત્યાં આ ઋતુમાં સંગીતને માટે મૃદંગો વગાડવામાં આવી રહ્યા છે, તારી અંદર જળ છે તો તેનાં આંગણાં મણીયુક્ત છે. તું ઉન્નત છે, તો તે મહાલયોના શિખરો પણ ઉન્નત છે.

વિશેષ નોંધ : અહીંથી વાસ્તવિક ભૌગોલિક સૃષ્ટિના સ્થાને કવિની કલ્પનાસર્જિત અલકનગરીનું મનોહર નિરૂપણ શરૂ થાય છે.

સંગીત - સંગીતનો તાત્પર્ય એ છે કે જેમાં નૃત્ય, વાદ્ય અને ગીત આ ત્રણેનો સુમેળ હોય. 'નૃત્ય વાદ્યં તથા ગીતં ત્રયં સંગીતમુચ્યતે' - સંગીતરત્નાકર.

લલિતવનિતા - સુંદર રમણીય સ્ત્રીઓ અહીં સુંદર રમણીય સ્ત્રીઓને મેઘની વીજળી સાથે સરખાવેલ છે. મલ્લિનાથ 'લલિતવનિતા :.' પદ નો અર્થ લલિતાઃ રમ્યાઃ વનિતાઃ સ્ત્રિયો વેષુ તે' કર્યો છે. જેનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે લલીત સ્ત્રીઓમાં હાથ, પગ અને ભૂકટાક્ષ વગેરે દ્વારા ચંચળતા વ્યક્ત થતી હોય આમ વીજળીની સ્ત્રીઓની ચંચળતા સાથે તુલના કરીને કવિએ અદ્ભૂત કલ્પના શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે.

પ્રસંગ : આ શ્લોકમાં કાલિદાસે અલકા નગરીની વૈભવતાની સાથે સાથે ત્યાંની સ્ત્રીઓની શૃંગાર સજ્જતાનું વર્ણન કર્યું છે.

શ્લોક -2 : હસ્તે લીલાકમલમલકે બાલકુન્દાનુવિદ્ધં

નીતા લોઘ્રપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાને શ્રીઃ ।

ચૂડાપાશે નવકુરબકં ચારુકર્ણે શિરીષં

સીમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનામ્ ॥ ૨ ॥

અનુવાદ : (આ અલકાનગરીની) સુંદરીઓના હાથમાં કીડા માટે કમળ હોય છે, કેશમાં કુંદ(મોગરો) પુષ્પની નાજુક ગૂંથણી છે, મુખ ઉપરની સુંદરતા લોઘ્રપુષ્પની પરાગરજથી ગૌરવર્ણી બની છે, અંબોડામાં તાજુ કુરબકનું ફૂલ છે, કાનમાં સુંદર શિરીષનું ફૂલ છે અને સૈથામાં તારા આગમનની વિકસેલાં કંદંબના પુષ્પો ગૂંથ્યા છે.

વિશેષ નોંધ : આ શ્લોકમાં અલકાનગરીના અનુપમ ઐશ્વર્યનું વર્ણન છે. અહીં છ ઋતુઓ હંમેશા એક સાથે હોય છે કારણકે અલકા નગરીએ ભોગ-ભૂમિ છે. તેથી ત્યાં છ એ ઋતુઓના પુષ્પો વિદ્યમાન છે. ત્યાંની સુંદરીઓ તે સર્વઋતુઓના પુષ્પોથી નિત્ય શણગાર કરે છે. જેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (1) શરદઋતુમા કમળ પુષ્પ (2) હેમંત ઋતુમાં કંદપુષ્પ (3) શિશિર ઋતુમાં લોઘ્રપુષ્પ (4) વસંત

ઋતુમાં કુરબક પુષ્પ (5) શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં શિરીષ પુષ્પ અને (6) વર્ષઋતુમાં કદંબ પુષ્પ.

આ શ્લોક અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

પ્રસંગ : આ શ્લોકમાં પણ અલકાનગરીનું વર્ણન છે.

શ્લોક - 3 : યત્રો મત્તભ્રમરમુખરાઃ પાદપા નિત્યપુષ્પાઃ

હંસશ્રેણિરચિતરણના નિત્યપદ્મા નલિન્યઃ ।

કેકોલ્કંઠા ભવનશિરિવનો નિત્યભાસ્વત્કલાપાઃ

નિત્યજ્યોત્સ્નાપ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ પ્રદોષાઃ ॥ ૩ ॥

અનુવાદ : જ્યાં ઉન્મત ભમરાઓથી ગુંજતા હંમેશા ખીલેલા પુષ્પોવાળા વૃક્ષો છે, જ્યાં નિત્ય કમળોવાળી નલિની ઉપર હંસોની હારથી મેખલા રચાઈ હોય છે. જ્યાં ઊંચી ડોક કરી કેકારવ માટે ભવનમયૂરો પ્રતિદિન કળા કરી શોભી રહે છે. અહીં હંમેશા અંધકાર હટાવતી જળોત્સનાથી રાત્રીઓ રમણીય બની રહે છે.

વિશેષ નોંધ : પ્રદોષાઃ - આ શબ્દનો અર્થ અમરકોષ અનુસાર “પ્રદોષોરજનિમુખમ્” અર્થાત્ રાતનું મુખ સાયંકાળને કહેવાય છે. પરંતુ અહીં લક્ષણવૃત્તિથી તેનો અર્થ રાત્રિ લેવાનો ભાવ છે.

પ્રસંગ : યક્ષ અલકા નગરીના યક્ષોનું વર્ણન કરે છે .

શ્લોક - 4 : આનન્દોત્થં નયનસલિલં યત્ર નાન્યૈનિમિત્તૈઃ

નાન્યસ્તાપઃ કુસુમશરજાદિષ્ટસંયોગસાધ્યાત્ ।

નાપ્યન્યત્ર પ્રણયકલહાદ્વિપ્રયોગોપપત્તિ-

વિત્તેશાનાં ન ચ ખલુ વયઃ યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥ ૪ ॥

અનુવાદ : આ અલકાનગરીમાં યક્ષોને ક્યારેક આંસુઓ આવે તો તે આનંદનાં જ હોય છે, બીજા કારણો થી નહીં, જ્યાં પ્રિયજનના સમાગમથી નિવારી શકાય તેવા કામદેવતા તાપથી અલગ તાપ નથી; પ્રણય કલહ સિવાય અન્ય કોઈ કારણે અહીં વિયોગ થતો નથી અને યક્ષોને યૌવન સિવાય બીજા કોઈ ઉમર નથી.

વિશેષ નોંધ : વિત્તેશાનામ્ - વિત્ત અર્થાત્ ધનના સ્વામિ(કુબેર). કુબેરને ધનનો સ્વામિ મનાય છે. તેમને દેવાના ખજાનચી (નાણામંત્રી) પણ મનાય છે. તેઓ લંકાપતિ રાવણના ભાઈ મનાય છે. તેમની પાસે જ પુષ્પક વિમાન હતું જેને રાવણે લઈ લીધું હતું. લંકા વિજય પછી આ જ વિમાનમાં બેસીને રામ, લક્ષ્મણ ઈત્યાદિ અયોધ્યા આવ્યા હતા. આ વિમાનની ખાસિયત એવી હતી કે તેમાં જેટલા લોકો બેસે તે પ્રમાણે નાનું-મોટું થતું હતું.

યક્ષ : : યક્ષ નામની જાતિ. દશ દેવયોનીઓમાં યક્ષ પણ એક દેવયોનિ છે. તેમનું નિવાસ કૈલાસ પર્વત પર સ્થિત અલકાનગરી મનાય છે. દેવ, નાગ, યક્ષ, કિન્નર અને ગંધર્વ આ પાંચ દેવજાતિઓ હિમાલય પર્વત શૃંગલામાં નિવાસ કરે છે. દેવના સ્વામિ ઈન્દ્ર છે. જ્યારે યક્ષોના સ્વામિ કુબેર છે. યક્ષયોની ભોગયોની હોવાથી યક્ષોને કોઈ દિવસ વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી. તેમની નગરીનું નામ અલકા(સુંદર વાળવાળી સ્ત્રી) ભોગને કારણે જ પડ્યું છે.

કુસુમશરજાત્- પુષ્પ જેનું બાણ છે અર્થાત્ કામદેવ. કામદેવ પોતાના બાણનો ઉપયોગ કરીને કોઈ પણ વ્યક્તિને કામોન્મત બનાવી દે છે. કામદેવના પાંચ પુષ્પ બાણ મનાય છે. (1) લાલ કમળ પુષ્પ (2) અશોક પુષ્પ (3) પુષ્પ (4) માલતી પુષ્પ અને (5) નીલકમળ પુષ્પ.

ઉપરોક્ત ઉત્તરમેઘના શ્લોક 3 અને 4 ને મલ્લિનાથ પ્રક્ષિપ્ત માને છે. વિદ્વાનો દ્વારા માન્ય રાખ્યા? હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરી છે. અલકાનગરીના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ બે શ્લોકો પ્રાસંગિક અને સુસંગત લાગે છે, તેવું એમ. આર. કાલે જણાવે છે અને પોતે મેઘદૂતમ્ ની વ્યાખ્યામાં સ્થાન આપ્યું છે.

પ્રસંગ : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યક્ષ મેઘને અલકાનગરી નિવાસી યક્ષોના વિલાસયુક્ત જીવનની ઝાંખી પ્રસ્તુત કરે છે.

શ્લોક -5 : યસ્યાં યક્ષા સિતમણિમયાન્દ્યેત્ય હર્મ્યસ્થલાનિ

જ્યોતિચ્છાયાકુસુમરચિતાન્યુત્તમસ્ત્રીસહાયાઃ ।

આસેવન્તે મધુરતિફલં કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં

ત્વદ્ગમ્ભીરધ્વનિષુ શનકૈઃ પુષ્કરેષ્વાહતેષુ ॥ ૫ ॥

અનુવાદ : તે અલકાનગરીમાં જ્યાં યક્ષો સ્ફટિકમણિથી જડેલા, તારાઓનાં પ્રતિબંબરૂપી ફૂલોથી શોભતા મહાલયોમાં ઉત્તમ સ્ત્રીઓના સાથમાં જઈને (મેઘ) તારા ગંભીર ધ્વનિ જેવા નાદવાળા મૃદંગ ધીરે-ધીરે વાગી રહ્યા હોય ત્યારે કલ્પવૃક્ષમાંથી બનાવેલી 'રતિવર્ધક' મદિરા પીએ છે.

વિશેષ નોંધ : રતિફલમ્ - રતિવર્ધક. આ એક વિશેષ મદિરાનું નામ છે. અથવા તો મદિરા પીવાથી મળતું ફળ છે.

પ્રસંગ : યક્ષ અલકાપુરીના વૈભવની સાથે-સાથે યક્ષ કુમારીઓના વિષયમાં બતાવે છે.

શ્લોક -6 : મંદાકિન્યાઃ સલિલ્લશિશિરૈઃ સેવ્યમાના મરુદ્ધિ-

મંદારાણામનુતટરુહાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ

અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કનકસિત્તમુષ્ટિનિક્ષેપગૂઢૈઃ

સંક્રીડન્તે મણિભિરમરપ્રાર્થિતા યત્ર કન્યા: ॥ ૬ ॥

અનુવાદ : મંદાકિનીના જળથી શીતળ પવનોને માણતી તથા તેના તીરે ઉગેલાં મંદારવૃક્ષોની છાયા વડે તાપથી રક્ષાતી, દેવો પણ જેમની અભિલાષા કરે છે તેવી યક્ષ કન્યાઓ રત્નોની મુઠ્ઠી ભરી તેમને સોનેરી રેતીમાં સંતાડવાની અને શોધી કાઢવાની રમત રમે છે.

વિશેષ નોંધ : મણિભિ: - રત્નો. રેતીમાં કોઈ વસ્તુ સંતાડી પછી તેને શોધવાની રમત બાળકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રમત પર્વતીય ક્ષેત્રોમાં ખૂબ જ પ્રચલિત છે. અહીં કવિ કાલિદાસે સામાન્ય બાળકોની રમતનું પણ ધ્યાન રાખી વર્ણન કરેલ છે.

પ્રસંગ - પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કવિ પ્રિયતમ અને પ્રિયતમાની મધુર કીડાનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક -7 : નીવીબન્ધોચ્છ્વસિતશિથિલં યન્ન બિમ્બાધારાણાં

ક્ષૌમં રાગાદનિભૂતકરેષ્વાક્ષિપત્સુ પ્રિયેષુ ।

અર્ચિસ્તુજ્ઞાનભિમુખમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપાન્

હ્રીમૂઢાનાં ભવતિ વિફલપ્રેરણા ચૂર્ણમુષ્ટિ: ॥ ૭ ॥

અનુવાદ : (અલકાનગરીમાં રાત્રે) બિંબ ફળ સમાન લાલ હોઠવાળી યક્ષસુંદરીઓ નાડાની ગાંઠ છૂટતા શિથિલ થયેલા રેશમી વસ્ત્રોને પ્રિયતમો ચપળ હાથથી પ્રેમાવશમાં ખેંચે છે, ત્યારે શરમથી બહાવરી બનેલી તે સુંદરીઓ સામે જ રહેલા (પ્રકાશ આપતા) રત્નપ્રદીપોને દેખીને તેમના પર(તેમને ઠારવા માટે) મૂઠી ભરીને ચૂર્ણ ફેંકે છે. પરંતુ તેમાં તેમને નિષ્ફળતા જ મળે છે.

વિશેષ નોંધ : બિમ્બધારાણામ્ - બિંબ ફળ સમાન લાલ હોઠવાળી. યક્ષોની પ્રિયતમાઓના હોઠ બિંબ ફળ જેવા છે અથવા પ્રિયતમના ચુંબન કે દાંતના નક્તથી લાલ હોઠોવાળી. શબ્દાર્થવકોષ અનુસાર આ શબ્દ નાયિકાનો વિશેષ અર્થ દર્શાવે છે.

ચૂર્ણમુષ્ટી : ચૂર્ણની મુઠ્ઠી. જ્યારે યક્ષ પ્રિયતમો પોતાના પ્રિયતાઓના નાડાની ગાંઠ છૂટતાં શરમાઈ જાય છે અને સુંદરીઓ અનાવૃત થયેલ હોવાથી સામેથી જે રત્નપ્રદીપો પ્રકાશ આપે છે. તેથી તેઓ લજ્જા વશ કોઈ જોવે નહીં તેથી તે રત્નપ્રદીપોને ઠારવા માટે મુઠ્ઠી ભરીને તેના ઉપર ચૂર્ણ ફેંકે છે, પરંતુ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ રહે છે. અહીં સંભોગ શૃંગારનું મનોહર શબ્દચિત્ર રજૂ કર્યું છે.

પ્રસંગ : કવિ અલકાનગરીમાં ભવનોના ભીત ઉપર બનેલા ભીતચિત્રોને મેઘવર્ષાથી ભૂંસી નાખે છે, તેનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક-8 : નેત્રાનીતા: સતતગતિના યદ્વિમાનાગ્રભૂમી-

રાલેખ્યાનાં નવજલકળૈદોષમુત્પાદ્ય સઘ: ।

શક્લ્લસ્પૃષ્ટા: ઇવ જલમુચસ્ત્વાદૃશા જાલમાર્ગે-

ધૂમોદ્ધારાનુકૃતિનિપુણા જર્જરા નિષ્પતન્તિ ॥ ૮ ॥

અનુવાદ : ત્યાં ઊંચા મહાલયોનાં અંતભાગમાં આલેખાયેલ ભીંતચિત્રોને, વહેતા વાયુએ ખેંચી લાવેલા, તારા જેવા વાદળોએ તેમના જળથી ભૂંસી નાખવાનો અપરાધ કરી બેસે છે તથા પછી પકડાઈ જવાના ભયથી ભયભીત(તું) ધુમાડાની સેરનું અનુકરણ કરતાં, જાળીઓમાંથી કણકણ થઈ નીકળી જાય છે.

વિશેષ નોંધ : મલ્લિનાથ કલ્પે છે કે જેમ કોઈ દૂતનો દ્વારા જર પુરુષનો અંતઃપૂરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હોય. જર પુરુષ સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કર્યા પછી પકડાઈ જવાના ભયથી વેધ બદલીને ગમે તે રસ્તેથી ભાગી જાય છે. તે રીતે જ આ વાયુ દ્વારા મેઘને પહોંચાડીને ત્યાંનાં ભવનોના ચિત્રોના જલકણોથી દૂષિત કરીને ગભરાયેલો મેઘ જાળીઓમાંથી બહાર નીકળી જાય છે.

વિમાનગ્ર : ઊંચા મહેલો(અગ્રભૂમિ) અહીં વિમાનનો તાત્પર્ય સાત મંજિલવાળી ઈમારત અથવા અગ્રભૂમિનો તાત્પર્ય છત પણ છે.

પ્રસંગ : અલકાનગરીની મણિયોના ભોગ-વિલાસનું વર્ણન.

શ્લોક-9 : યત્ર સ્ત્રીણાં પ્રિયતમભુજાલિઙ્ગનોચ્છ્વાસિતાના-

મઙ્ગલાનિ સુરતજનિતાં તન્તુજાલાવલ્મ્વાઃ ।

ત્વત્સંરોધોપગમવિશદૈશ્ચન્દ્રપાદૈર્નિશીથે

વ્યાલુમ્પન્તિ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિનશ્ચન્દ્રકાન્તાઃ ॥ ૯ ॥

અનુવાદ : જ્યારે અલકાનગરીમાં મધરાતે તારું આવરણ ખસી જવાથી(વાદળ છૂટી જવાથી) નિર્મળ ચંદ્રકિરણોને લીધે મોટાં જલબિન્દુ ટપકાવતા, ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી, તંતુજાળમાં ગૂંથેલા ચંદ્રકાંત મણીઓમાં, પ્રિયતમાના બાહુઓનાં આલિંગનથી શિથિલ થયેલી સ્ત્રીઓના સંભોગથી ઉદભવેલો શરીરનો થાક શમાવી દે જે.

વિશેષ નોંધ : ચન્દ્રકાન્તાઃ - ચંદ્રકાંત મણિ. આ એક વિશેષ મણિ છે, જે ચંદ્રમાની કિરણોના સંપર્કમાં આવીને ઓળખવા લાગે છે. આમ સૂર્યકાંત મણિ પણ આવે છે જે સૂર્યના કિરણોના સંપર્કમાં આવવાથી ઓળખે છે. અલકાનગરીમાં ચંદ્રકાંતમણીઓ લાગેલી છે. વાદળ ખસી થવાથી ચંદ્ર દેખાવા લાગે છે. તેથી તેના સંપર્કમાં આવવાથી ચંદ્રકાંતમણિ ઓળખવા લાગે છે અને તેનો સ્નાવ એ રતિકીડાજન્ય સ્ત્રીઓના થાક દૂર કરે છે.

પ્રસંગ : અલકાનગરીના યક્ષોની વિલાસીતાનું વર્ણન.

શ્લોક-10 : અક્ષય્યાન્તર્ભવનનિધયઃ પ્રત્યહં રક્તક્રઠૈ-

ગાયદ્ધિર્ધનપતિયશઃ કિન્નરૈર્યત્ર સાર્ધમ્ ।

વૈભ્રાજાઘ્યં વિબુધવનિતાવારમુખ્યા સહાયાઃ

બદ્ધાલાપાઃ બહિરુપવનં કામિનો નિર્વિશન્તિ ॥ ૧૦ ॥

અનુવાદ : અહીં (અલકાનગરીમાં) ઘરની અંદરના ભાગમાં અપૂટ ધનભંડારવાળા અક્ષય વિલાસી યક્ષો, ધનપતિ કુબેરના ઊંચાસ્વરે યશોગાન ગાતા કિન્નરોની સાથે, અપ્સરાઓરૂપી વારંગનાઓની સાથે, ગીતનો આલાપ કરતાં, નગરની બહાર રહેલા વૈભ્રાજખ્ય નામના ઉપવનમાં મોજ માણે છે.

વિશેષ નોંધ: વૈભ્રાજાખ્ય - વૈભ્રાજ નામનું ઉપવન. આ અલકાનગરીના અધિપતિ. સ્વામી કુબેરનું ઉદાન છે. આનું બીજું નામ ચેત્રરથ પણ છે કારણ કે આને ચિત્રરથ નામના યક્ષ દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું હતું. શંભુ રહસ્ય અનુસાર વિભ્રાજ નામક શંકસો ગણ આ ઉદાનની રક્ષા કરે છે તેથી તેનું નામ ચેત્રરથ પડ્યું હતું.

પ્રસંગ : અલકાનગરીની અભિસારિકાઓનું વર્ણન છે.

શ્લોક -11 : ગત્યુત્કમ્પાદલકપતિતૈર્યત્ર મન્દારપુષ્પૈઃ

પત્રચ્છેદૈઃ કનકકમલૈઃ કર્ણવિભ્રંશિભિશ્ચ ।

મુક્તજાલૈઃ સ્તનપરિસરાચ્છિન્નસૂત્રૈશ્ચ હારૈ-

નૈશો માર્ગઃ સવિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનીનામ્ 1૧૧1

અનુવાદ : અલકાનગરીમાં સૂર્યોદય થવાથી ઉતાવળી ગતિના કોલનથી વાળમાંથી ખરી પડેલા મંદાર પુષ્પોથી, કાનમાંથી પડી ગયેલ સુવર્ણ કમળોથી તથા સ્તન પરથી હારનો દોરો તૂટી જવાથી વેરાયેલાં મોતીઓથી અભિસારિકા કમિનીઓ રાત્રે જ્યાંથી નીકળી હશે તે માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાશે.

વિશેષ નોંધ : કામિનીનામ્ : અભિસારિકાઓના. યાજ્ઞક્યના કથન અનુસાર કામાશ્વાષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ' અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં પુરુષની અપેક્ષા આઠગણો વધારે કામ હોય છે. તેથી તેને કામિની કહેવાય છે. પરંતુ અહીં ભાવ અભિસારિકા નાયિકા વિશેષ છે. અભિસારિકા નાયિકાના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (1) કે જે સ્વયં ચાલીને પ્રિયતમ પાસે જાય. (2) કે જે પ્રિયતમને બોલાવે. અહીં પ્રથમ પ્રકારની અભિસારિકા નાયિકાની વાત છે કે સ્વયં ચાલીને પ્રિયતમ પાસે જાય છે.

પ્રસંગ : અલકાનગરીમાં કામદેવ ભયવશાત્ ભ્રમરપંક્તિનું ધનુષ્ય ધારણ કરતાં નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓની કટાક્ષ દ્વારા જ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.

શ્લોક -12 : મત્વા દેવં ધનપતિસખં ચત્ર સાક્ષાદ્ભસન્તં

પ્રાયશ્ચાપં ન વહતિ ભયાન્મન્મથઃ ષટ્પદજ્યમ્ ।

સધૂભદ્ગં પ્રહિત નયનૈઃ કામિલક્ષ્યેષ્વમોઘૈઃ

સ્તસ્યારમ્ભશ્ચતુરવનિતાવિભ્રમૈરેવ સિદ્ધઃ ॥ ૧૨ ॥

અનુવાદ : ‘કુબેરના મિત્ર ભગવાન શિવ સાક્ષાત વસે છે’ એમ સમજીને જ્યાં ભયથી કામદેવ ભ્રમરપંક્તિની પણછવાણું ધનુષ્ય ધારણ કરતાં નથી. પરંતુ કામીઓ રૂપી નિશાન ઉપર કદી પણ નિષ્ફળ ન નિવડતા નેણ નચાવતા નયનોમાંથી ચાલાક યુવતીઓએ છોડેલા વિલાસોથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વિશેષ નોંધ - મયાત્ : ભયથી. અહીં હેતુના અર્થમાં પંચમી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે. પૌરાણિક કથા અનુસાર તારકાસુર નામના રાક્ષસે બ્રહ્માજી પાસેથી એવું વરદાન મળેલું કે તેનો વધ શિવ અને પાર્વતીના પુત્ર રૂપે અવતરેલ પુત્રથી જ થાય. દેવરાજ ઈન્દ્રએ આ માટે પોતાના મિત્ર કામદેવને શિવનું તપોભંગ કરવા મોકલ્યા હતા ત્યારે શિવે પોતાના ત્રીજાનેત્રાગ્નિથી કામદેવને ભસ્મ કરી નાંખ્યો હતો. આ ભયના કારણે જ્યાં સાક્ષાત શિવ નિવાસ કરે છે. તેવું જાણતા હોવાથી કામદેવ તે ભ્રમરપંક્તિની પણછવાણું ધનુષ્ય ધારણ કરતો નથી. પરંતુ કામિનીઓની કટાક્ષ નેણ કામી પુરુષો માટે અચૂક લક્ષ ભેદી દેશે. આમ આ રીતે ધનુષ્ય વગર જ તેનું કામ સિદ્ધ થઈ જશે.

પ્રસંગ : અલકા નગરીમાં સ્થિત કલ્પવૃક્ષનું મહત્વ.

શ્લોક-13 : વાસશ્ચિત્રં મધુ નયનોર્વિભ્રમાદેશદક્ષં
પુષ્પોદ્ભેદં સહ કિસલયૈર્ભૂષણાનાં વિકલ્પાન્ ।
લાક્ષારાગં ચરણકમલન્યાસયોગ્યં ચ યસ્યા-

મેક : સૂતે સકલમબલામણ્ડનં કલ્પવૃક્ષઃ ॥ ૧૩ ॥

અનુવાદ : વિવિધ રંગી વસ્ત્રો, નયનોના વિલાસોને પ્રેરવામાં કુશળ મદિરા, કુમળી કૂંપણો સાથે ખીલેલા પુષ્પો, વિવિધ જાતનાં આભૂષણો અને ચરણપાની એ લગાડવા યોગ્ય અળતો. જ્યાં એકલું કલ્પવૃક્ષ જ સુંદરીઓને બધા જ શણગાર ઉત્પન્ન કરે છે.

વિશેષ નોંધ : સકલમ્ અબલામણ્ડનમ્ - સુંદરીઓના બધા જ શણગાર. આચાર્ય મલ્લિનાથે સ્ત્રીઓના શણગારના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. (1) કેશગુંફન - તેમાં પુષ્પો ઈત્યાદીનો ઉપભોગ થાય છે. (2) વસ્ત્ર- જે દેહધાર્ય માટે ઉપયોગી છે. (3) આભૂષણ - જે પરિધાન(વિશેષ શોભા) માટે ઉપયોગી થાય છે અને (4) લેપન- જે વિલેપન માટે ઉપયોગી છે. આ ચારેય પ્રકારના શરણાર(પ્રસાધનો) કલ્પવૃક્ષ આવે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને પોતાના આવાસની ઓળખાણ આપે છે.

શ્લોક -14 : તત્રાગારં ધનપતિગૃહાદુત્તરેણાસ્મદીયં
દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચારુણા તોરણેન ।
યસ્યોપાન્તે કૃતકતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે
હસ્તપ્રાપ્યસ્તબકનમિતો બાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥ ૧૪ ॥

અનુવાદ : ત્યાં(અલકામાં) કુબેરના ઘરની ઉત્તરે અમારુ ઘર છે તેના પર મેઘધનુષ્ય જેવા મનોહર તોરણથી તે દૂરથી જ ઓળખાઈ જશે. એના બગીચામાં મારી પ્રિયપત્નીએ પુત્રની જેમ ઉછરેલો હાથીને આંબી શકાય તેવો પુષ્પોથી લચી પડેલો મન્દારવૃક્ષનો નાનકડો છોડ છે.

વિશેષ નોંધ : યક્ષ મેઘને અલકાનગરીમાં પોતાના ઘરના વૈભવની સાથે-સાથે ઘરની ઓળખ પણ બતાવી દે છે.

બાલમન્દારવૃક્ષ : મન્દારવૃક્ષનો નાનો છોડ. આ પાંચ પ્રકારના દેવવૃક્ષોમાંનું એક વૃક્ષ છે.

નોંધ – અહીંથી હવે યક્ષના નિવાસ સ્થાન અને પત્નીનું વર્ણન શરૂ થાય છે.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાના ઘરની વાવની સુંદરતાની વાત કરે છે.

શ્લોક -15 : વાપી चास्मिन्मरकतशिलबद्धसोपानमार्गा

हेमैः छत्रा विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं

नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥ १५ ॥

અનુવાદ : અમારા એ ભવનમાં એક નિલમશિલાઓથી મઢેલા પગથિયાવાળી વાવ છે. તે વાવ સુંદર વિદૂરમણિની ડાંડલીવાળા ખીલેલા સુવર્ણકમળોથી છવાયેલી છે. તેમાં વિહરતા, શોકમુક્ત હંસો તને નિહાળતા છતાં માનસરોવર જવાની ઈચ્છા રાખતા નથી.

વિશેષ નોંધ - માનસમ્ : માન સરોવર. યક્ષના ભવનમાં એક વાવ છે જેમાં સુંદર કમળો ખીલેલ છે. આ વાવનું પાણી વર્ષાઋતુમાં પણ ગંદુ થતું નથી. તેથી હંસો વર્ષાઋતુમાં પણ માનસરોવર જવાની ઈચ્છા કરતાં નથી. વર્ષાઋતુમાં હંસો માનસરોવર જતાં રહે તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ અહીંની વાવની પાણીમાં તેમને એટલું ગમે છે કે તેઓ માનસરોવર પણ જતાં નથી.

પ્રસંગ : આ શ્લોકમાં યક્ષ મેઘને પોતાના ઘરના ચિહ્નના સંબંધમાં વાત કરે છે.

શ્લોક -16 : तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः

ऋडाशैलः कनककदलीवेषनप्रेक्षणीयः ।

मद्देहिन्या प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण

प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥ १६ ॥

અનુવાદ : તે (વાવ)ને કાંઠે સુંદર ઈન્દ્રનિલમણિના શિખરોવાળા કીડા પર્વત રચેલો છે. ચારે બાજુ સોનેરી કેળની વાડથી વીંટાયેલ હોવાથી તે રમણીય લાગે છે. હે મિત્ર,

તારી આસપાસ વીજળી ઝબકી રહી છે, તેવા તને જોઈને મારી પત્નીને પ્રિય છે. એમ કરી ધબકતા હૈયે હું તે કીડાપર્વતને યાદ કરું છું.

વિશેષ નોંધ : આ શ્લોકમાં યક્ષ પોતાના ભવનની ત્રીજી ઓળખાણ બતાવે છે. ઈન્દ્રનીલ પર્વતની સમાન મેઘ શ્યામવર્ણી છે, તથા તેની ચારેબાજુ વીંટાયેલ સોનેરી કેળની વાડ મેઘના કિનારા પર ચમકતી વીજળી જેવી પ્રતીત થાય છે. યક્ષને પોતાના કીડાપર્વતની યાદ આવી જાય છે. અહીં સ્મરણાલંકાર છે.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાના ઘરની બાજુમાં રહેલ અશોક તથા બકુલવૃક્ષનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક -17 : રક્તશોકશ્ચલકિસલ્યઃ કેસરશ્ચાત્ર કાન્તઃ

પ્રત્યાસન્નૌ કુરબકવૃતૈર્માધવીમણ્ડપસ્ય ।

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

काङ्क्षन्त्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छन्नाऽस्याः ॥ १७ ॥

અનુવાદ : એ કીડાપર્વતની પાસે કુરબકપુષ્પોની વાડની વચ્ચે, માધવી મંડપની પાસે જ ઝૂલતા પલ્લોવાળું લાલ અશોકવૃક્ષ અને બકુલવૃક્ષ છે. તે બંનેમાંથી એક(અશોકવૃક્ષ) મારી સાથે, તારી સખીના ડાબાચરણના પ્રહારની અભિલાષા સેવી રહ્યો છે, તો બીજો (બકુલવૃક્ષ) દોહદના બહાને એની મુખમદિરાની ઝંખના કરી રહ્યો છે.

વિશેષ નોંધ : સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિઓ પુષ્પોને ખીલવા માટેના કેટલાક સુંદર સંકેતો છે. તેનો પ્રસ્તુત સંદર્ભ છે. અશોક વૃક્ષ સુંદરીના પાદ પ્રહારનો દોહદ ઈચ્છે છે તો બકુલવૃક્ષ સુધીના મુખની મદિરાને સેવે છે. યક્ષની પણ આવી જ કામનાઓ છે.

વિભિન્ન વૃક્ષોના પુષ્પ ખીલવા માટેના વિભિન્ન દોહદનો આ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે.

નોંધ — કાલિદાસ ગ્રંથાવલિ નો p.no.50નો સ્ત્રીણાં વાળો શ્લોક અને અનુવાદ લેવો.

પ્રસંગ : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યક્ષ મેઘને પોતાના ઘરની ઓળખાણ આપે છે સાથે-સાથે મોરનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક-18 : तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः

मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ॥ १८ ॥

અનુવાદ : તે બંને વૃક્ષોની(અશોક અને બકુલ)ની વચ્ચે સ્ફટિકની બેઠકવાળી સોનાની દાંડી છે. તેના મૂળમાં લીલા વાંસના રંગવાળા રત્નો મઢેલા છે. જ્યાં દિવસ આથમતાં હાથના કંકણના મધુર રણકાર સાથે તાળીઓના તાલે મારી પ્રિયા વડે નચાવાતો તારો મિત્ર મોર બેસે છે.

વિશેષ નોંધ - તાલૈ: - તાલથી. અહીં તાલ શબ્દથી તાલવાદન લક્ષણથી લેવાનો છે. અહીં તાળીઓ વગાડવી એ અર્થ વધારે ગ્રહણીય લાગે છે. અશોકવૃક્ષ અને બકુલવૃક્ષની મધ્યમાં પક્ષીઓને બેસવાનું સ્થાન છે. જેનો દંડ સોનાનો છે. **નીલકળ** – મોર. મોરના કંઠનો રંગ નીલો હોવાથી તેને નીલકંઠ કહેવાય છે. જે શિવજીનો પણ પર્યાયવાચી શબ્દ છે. અહીં કવિ બતાવતા ઈચ્છે છે કે વર્ષાકાળમાં મોર નૃત્ય કરીને આનંદ મનાવે છે. મેઘનું આગમન વર્ષાનું સૂચન છે. તેથી મેઘને મોરનો મિત્ર કહેવાય છે. એવો તે મેઘનો મિત્ર યક્ષિણીઓની તાળીઓથી નૃત્ય કરે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને કહે છે કે અત્યાર સુધી જો મારા ભવનની ઓળખાણ આપી તે અને અત્યારે આપું છું તેનાથી તું મારા ભવનને ઓળખી લઈશ, તેવો મને વિશ્વાસ છે.

શ્લોક-19 :   **एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा**

द्वारोपान्ते लिखितवपुषो शंखपद्मौ च दृष्ट्वा ।

क्षामच्छयं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥ १९ ॥

અનુવાદ : હે સત્યપુરુષ(મેઘ) ! (અગાઉ જણાવેલ) બધી નિશાનીઓને બરાબર યાદ રાખીને તથા દ્વારની બંને બાજુ દોરેલી શંખ અને પદ્મની આકૃતિ જોઈ, તું (મારા) ભવનને ઓળખી કાઢજે. એ ભવન મારા વિયોગને કારણે અત્યારે નિસ્તેજ બની ગયું હશે. ખરેખર, સૂર્યના ગયા પછી કમળ પોતાની શોભા ખિલવતું નથી.

વિશેષ નોંધ : પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં યક્ષ મેઘને પોતાના ભવનના ઈન્દ્રધનુષ મણિથી યુક્ત વાવ, નિલકમણીઓથી યુક્ત કીડા પર્વત, અશોક અને બકુલના વૃક્ષ, સ્વાર્ણિમ સ્તંભ અને મયુર ઇત્યાદિ ચિહ્નો દ્વારા ઓળખાણ આપી છે. સાધો – સજ્જન પુરુષ. આચાર્ય મલ્લિનાથ આ શબ્દનો અર્થ નિપુણ અને ચતુર કરે છે. શંખપદ્મૌ – શંખ અને પદ્મ. એકથી પરાર્ધ પછીની સંખ્યામાં પદ્મ અને શંખ આવે છે. હવે આ સંખ્યાને સમજીએ.

1 – એક

10 – દશ

100 – સો

1000 – હજાર

10000 – દસહજાર

100000 – લાખ

1000000 – દસલાખ

10000000 – કરોડ

100000000 – દસકરોડ

1000000000 — અરબ

10000000000 — દસઅરબ

100000000000 — ખરબ

1000000000000 — દસખરબ

10000000000000 — નીલ

100000000000000 — દસનીલ

1000000000000000 — પદ્મ

10000000000000000 — મહા પદ્મ

100000000000000000 — શંખ

આમ એક સંખ્યાને 15 શૂન્ય લાગે ત્યારે પદ્મ થાય. અર્થાત્ એક અરબ દસ લાખ વખત થાય તેટલી સંખ્યા. જ્યારે શંખ અર્થાત્ એક સંખ્યાને 17 શૂન્ય લાગે તેટલી સંખ્યા. અર્થાત્ એક અરબ દસ કરોડ વખત થાય તેટલી સંખ્યા.

અહીં યક્ષિણીએ ભવનના દરવાજા ઉપર પદ્મ (કમળ) અને શંખ ચિત્રેબ છે. જે તેમની સમૃદ્ધિ બતાવે છે. અને આ ચિહ્નોના દર્શન ગૃહપ્રવેશ વખતે મંગલકારી મનાય છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને ભવનમાં કેવી રીતે પ્રવેશવું તેનો યથોચિત વ્યવહાર શીખવે છે.

શ્લોક -20 : ગત્વા સઘ્નઃ કલ્મ્ભતનુતાં શીઘ્રસંપાતહેતો

ત્રીઢાશૈલે પ્રથમકથિતે રમ્યસાનો નિષ્ણણઃ ।

અર્હસ્યન્તર્ભવનપતિતાં કર્તુમલ્પાલ્પભાસં

ખદ્યોતાલીવિલસિતનિભાં વિદ્યુદુન્મેષદૃષ્ટિમ્ ॥ ૨૦ ॥

અનુવાદ : ઝડપી પ્રવેશ કરવાના હેતુથી તરત નાનકડા હાથીના બચ્ચા (મદનિયા)જેવું નાનું રૂપધારણ કરજે, પહેલાં કહેલા કીડાપર્વતના સુંદર શિખર પર બેસજે. ત્યાં બેસીને આગિયાના ચમકારાની જેમ ઓછા તે જે ઝબૂક તારી વીજદૃષ્ટિ મારા ભવનની અંદરના ભાગમાં ફેંકજે.

વિશેષ નોંધ : **ખદ્યોતાલી** - આગિયાનો ચમકારો આગિયોએ રાત્રે પ્રકાશે છે. તેથી મેઘની વીજળીને અગિયારને સાથે સરખાવી છે. અહીં ઉપમા અલંકારનો પ્રયોગ થયેલ છે

કલ્મ્ભતનુતામ્ - હાથીના બચ્ચા જેવું શરીર અહીં 'તનુ' શબ્દનો અર્થ શરીર અને નાનું બંને લઈ શકાય છે. હાથીના બચ્ચાનું શરીર પણ શ્યામ હોય છે. તેથી કવિએ કરેલ હાથીના બચ્ચા અને મદનીયની સરખામણી યથોચિત લાગે છે.

પ્રસંગ — આ શ્લોકમાં યક્ષ પોતાની પ્રિયાની શારીરિક રચનાના વિષયમાં બતાવે છે કે જેનાથી મેઘ તેને ઓળખી શકે.

શ્લોક - 21 : તન્વી શ્યામા શિખરિદશના પદ્મિમ્બાઘરોષ્ટી

મધ્યેક્ષામા ચકિતહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિઃ ।

શ્રોણીભારાદલ્સગમના સ્તોકનમ્ના સ્તનાભ્યાં

યા તત્ર સ્યાદ્યુવતિવિષયે સૃષ્ટિરાદ્યેવ ધાતુઃ ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદ : પાતળી કાયાવાળી, દેખાવમાં સુંદર, અણીદાર આગળના દાંતવાળી, પાકા બિંબફળ સમાન અધશ્રેષ્ઠવાળી, કેડથી પાતળી, ચકિત હરણીના મેક્ષોવાળી, ઊંડી નાભિવાળી, નીતંબના ભારથી ધીરે-ધીરે ચાલતી તથા વક્ષઃ સ્થળને લીધે સહેજ નમેલી એવી સ્ત્રી જ્યાં કે જે સકલ યુવતીના સર્જનમાં બ્રહ્માની પ્રથમ રચના સમી હશે.

વિશેષ નોંધ : શ્યામા - શ્યામવર્ણી યુવતી. આ શબ્દના અર્થમાં મતભેદ છે. કોઈએ યુવતી તથા કોઈએ શ્યામવર્ણી ને શ્યામા કહી છે. તો કોઈએ એક વિશેષ પ્રકારની સ્ત્રી અર્થ કર્યો છે. જે શિતકાળમાં ઉષ્ણતા અને ગ્રીષ્મ કાળમાં શીતળતા અર્પે છે. જેનો રંગ તામ્રકાંચનવર્ણી હોય તેને પણ શ્યામ કહેવાય છે.

શિખરીદશના - અણીદાર દાંતવાળી. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર અનુસાર અણીદાર દાંતવાળી સ્ત્રીનો પતિ દીર્ઘજીવી મનાય છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં યક્ષ પતિનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે તે કામશાસ્ત્ર અનુસાર પદ્મિની સ્ત્રીનાં છે. જેને સર્વોત્તમ માનવામાં આવે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાની પ્રિયાની ક્ષીણતા વિશે બતાવે છે.

શ્લોક -22 : તાં જાનીથાઃ પરિમિતકથાં જીવિતં મેધિતીયં

દૂરીભૂતે મચ્ચિ સહચરે ચક્રવાકીભિવૈકામ્ ।

ગાઢોત્કળઠાં ગુરુષુ દિવસેષ્વેષુ ગચ્છન્ત્સુ બાલાં

જાતાં મન્યે શિશિરમથિતાં પદ્મિનીવાન્યરૂપામ્ ॥ ૨૨ ॥

અનુવાદ : તેનો પ્રિય જીવનસાથી એવો હું (ચક્રવાત પક્ષીની જેવો) દૂર જતાં, તે ચક્રવાકી પક્ષીની જેમ એકલી પડી ગયેલી. ઓછાબોલી તેને તું મારું બીજું જીવન જ જાણ. તીવ્ર ઉત્કંઠાવાળી યુવતીને આવા કપરા દિવસો જાય ત્યારે, હું હિમપાતથી ચીમળાયેલી કમળતા જેવી પલટાયેલી રૂપવાળી થઈ ગયેલી માનું છું.

વિશેષ નોંધ : ચક્રવાકી - ચક્રવાકી નામનું માદા પક્ષી. ચક્રવાકી અને ચક્રવાક પક્ષી વિશે કહેવાય છે કે તેઓ રાત્રે જુદા જુદા થઈ જાય છે અને સવારે ભેગા થઈ જાય છે. વિદ્વાનો આના અનેક અર્થ ઘટનો કરે છે જેમ કે યક્ષ-યક્ષિણી શ્રાપવશાત દૂર થયા છે પાછા ફરી ભેગા થશે. અહીં શ્રાપએ સ્ત્રીનું અને પુનઃમિલન એ દિવસનું પ્રતિક છે.

ચક્રવાત અને ચક્રવાકી પક્ષીનું જોડેલું એ અતૂટ દાંપત્ય. પ્રેમનું પ્રતિક છે. કેટલાક વિદ્વાનો એવું પણ માને છે કે આ શ્લોકનો ભાવ કાલિદાસને રામાયણના સુંદરકાંડના સર્ગ 1613માંથી ગ્રહણ કરેલ છે. તેમાં પણ રામ-સીતાના વિયોગને ચક્રવાત પક્ષીની સાથે સરખાવે છે.

ગાઢોત્કળઠામ - તીવ્ર વિરહના દુઃખવાળી સ્ત્રી. આચાર્ય મલ્લિનાથે ઉત્કંઠા શબ્દનો અર્થ 'વિરહવેદના' કર્યો છે.

શિશિરમથિતામ્ - હિમપાતથી મારવામાં આવેલ. અહીં મલ્લિનાથે શિશિર શબ્દનો અર્થ શિશિર કાળ કર્યો છે. પરંતુ અનેકકાર્ય શબ્દકોષ અનુસાર હિમપાત શબ્દ વધુ યોગ્ય જણાય છે.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાની વિરહથી દુઃખી પ્રિયાની સ્થિતિ બતાવે છે.

શ્લોક-23 :   નૂનં તસ્યા પ્રબલરૂદિતોચ્છૂનનેત્રં પ્રિયાયા:

                  નિ:શ્વાસાનામશિશિરતયા ભિન્નવર્ણાધરોષ્ટમ્ ।

                  હસ્તન્યસ્તં મુખસકલવ્યક્તિભ્રૂવાલકત્વા-

                  દિન્દોદૈન્યં ત્વદનુસરણવિલ્લુકાન્તેર્બિભર્તિ ॥ ૨૩ ॥

અનુવાદ : ખરેખર, સતત રડવાથી સૂજી ગયેલી આંખોવાળી, ગરમ નિસાસા નાખવાથી હોઠના રંગ બદલાયેલી, પોતાના હાથ પર ટેકવેલું મુખ તેના વિખરાયેલા લાંબા કેશને કારણે સંપૂર્ણ નહીં દેખાતું હોય તેવી, (હે મેઘ!) તારાથી ઢંકાયેલી ચંદ્રની આંખી પડેલી કાંતિ જેવું નિસ્તેજ લાગતું હશે.

વિશેષ નોંધ : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પોષિકભતૃકા નારી તેને કહે છે કે જેનો પતિ કોઈ કારણસર તેનાથી લાંબા સમય માટે અલગ થયો હોય અને તેને યાદ કરીને દુઃખી થતી સ્ત્રી આવા વિયોગના સમયમાં તે સ્ત્રી કોઈ પણ પ્રકારના સૌંદર્ય પ્રસાધનો ઉપયોગ કરતી નથી.

પ્રસંગ : મેઘ જ્યારે પ્રથમવાર યક્ષિણીને જોશે ત્યારે તે કેવા કાર્યોમાં વ્યસ્ત હશે તેની વાત કરે છે.

શ્લોક - 24 :   આલોકે તે નિપતતિ પુરા સા બલિવ્યાકુલા વા

                  મત્સાદૃશ્યં વિરહતનુ સા ભાવગમ્યં લિખન્તી

                  પૃચ્છતિ વા મધુરવચનાં સારિકાં પઞ્જરસ્થાં

                  કશ્ચિદ્ ભર્તુઃ સ્મરસિ રસિકે ત્વં હિ તસ્ય પ્રિયેતિ ॥ ૨૪ ॥

અનુવાદ: તે(પ્રિયા) ક્યારેક દેવપૂજામાં મન લગાવતી, મારા(યક્ષના) વિરહકૃષ્ણ દેહની કલ્પનાથી આકૃતિ બનાવતી અથવા તો પીંજરામાં રહેલી સારિકાને “હે રસિકડી ! તું

તો તેમની લાડકી હતી ! સ્વામીને સંભારે છે ખરી?" એમ પૂછતી મારી પ્રિયતમા તારી નજરે પડશે.

વિશેષ નોંધ : લિખન્તી- આકૃતિ બનાવતી. આમ તો 'લિખન્તી' શબ્દનો સામાન્ય વાચ્યાર્થ 'લખવું' એવો થાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ ચિત્ર રચના માટે થયેલો છે. અહીં વર્તમાન કાળમાં 'લટ' લકારના સ્થાને 'શટ્ટ' પ્રત્યયનો પ્રયોગ થયો છે જે વિશેષ આકર્ષક છે. ચિત્ર બનાવવાનું કાર્ય હજુ પૂરું થયું નથી. તેથી બીજીવાર યક્ષિણી ચિત્રને પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આંસુ કે પરસેવાના કારણે ચિત્ર બગડી જાય છે. તેથી બે વખત ચિત્ર બનાવવાનું કાર્ય કરે છે, તેવો તાત્પર્ય છે.

પ્રસંગ : આ શ્લોકમાં યક્ષ મેઘને પોતાની વિરહશોકી પ્રિયતમાની મનઃસ્થિતિની વાત કરે છે.

શ્લોક -25 : उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां

मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

तंत्रीमार्दा नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचित्

भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ ૨૫ ॥

અનુવાદ : હે પ્રિય મેઘ! મેલાં વસ્ત્રોવાળા પોતાના ખોળામાં વીણા લઈને મારા નામના સૂચનવાળું (તથા) બરાબર ગોઠવેલાં પદવાળું ગીત મોટેથી ગાવાની ઈચ્છાવાળી, આંખના આંસુથી ભીના તારને પરાણે મહાપ્રયાસે ફરીથી સજવશે ત્યાં તો પોતે જ બેસાડેલી તરજોને જ ભૂલી જતી હશે.

વિશેષ નોંધ : મૂચ્છના - સ્વરોના આરોહ-અવરોધ(ઉતાર-ચઢાવ)ને મૂર્છના કહે છે.

સારયિત્વા' - ઠીક કરતી. અહીં ધાતુનો પ્રયોગ છે જે ગત્યર્થક છે. પરંતુ અહીં પ્રકરણાવશાત અર્થ બદલાઈ ગયો છે. મલ્લિનાથ અનુસાર આંસુઓને કારણે વિણા ભીની થઈ ગઈ છે તેથી તેને લૂછીને ઠીક કરે છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે 'સારયિત્વા' ના ભાવ તેની ધ્વનિ(ટ્યુન)ને સરખી કરે તેવો થાય છે.

અહીં યક્ષનું એવું માનવું છે કે તેની પ્રિયતમા જે પણ કાર્ય કરે છે તે પોતાને યાદ કરીને જ કરે છે.

પ્રસંગ : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યક્ષ પોતાની વિરહથી દુઃખી યક્ષિણીના વિરહની દશા દ્રશ્યનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક -26 : शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा

विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।

સંયોગં વા હૃદયનિહિતારમ્ભમાસ્વાદયન્તી

પ્રાયેણૈતે રમણવિરહેષ્વંગનાનાં વિનોદાઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુવાદ: અથવા તો વિરહના પ્રથમ દિવસથી માંડીને શાપની અવધિ પૂરી થવામાં બાકી રહેલા દિવસોની ટોડલા ઉપર મૂકેલા પુષ્પોથી ગણીને જમીન ઉપર મૂકીને ગણના કરતી હશે; કે પછી મનમાંને મારા સંયોગની મજા જાણતી હશે. મોટેભાગે પ્રિયતમના વિયોગમાં સ્ત્રીઓના આવા જ વિનોદ કરતી હોય છે.

વિશેષ નોંધ : શેષાન્ - બાકી રહેલા દિવસો. યક્ષના શ્રાપના લગભગ આઠમાસ વ્યતીત થઈ ગયા છે. ફક્ત ચાર માસ જ બાકી છે જે બાબત “શેષાન્ માસાન્ ગમય ચતુરો” વાક્યથી જાણી શકાય છે. અહીં માસ શબ્દનો અર્થ દિવસ પ્રતીત થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આનું અલગ રીતે અર્થઘટન કરે છે, જેમ કે ‘શેષાન્’ શબ્દનો અર્થ શેષનાગ કરીને લક્ષણ દ્વારા ‘શેષનાગની જેમ ડંસવાવાળા’ દિવસો એવો અર્થ કરે છે.

દેહલી - ઉંબરો. (ટોડલો). ઉંબરા પર ફૂલો મૂકે અને એક પછી એક દિવસ અથવા તો માસ વિતતા જાય, તેમ ફૂલોને ફેંકે તથા હવે કેટલાક દિવસો બાકી રહ્યા તેની ગણતરી કરતી હશે. અહીં પ્રોષિતભતૃકા નાયિકાનું સુંદર શબ્દચિત્ર દ્વારા વર્ણન કરેલ છે.

નોંધ - ઉત્તરમેઘના શ્લોક નંબર 24 થી 26 માં યક્ષની પ્રિયતમા યક્ષિણી વિરહના કપરા દિવસો કેવા-કેવા વિરહવિનોદ ઈત્યાદિ દ્વારા મનને માનવીને પસાર કરે છે, તેનું કવિ કાલિદાસે સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રસંગ : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યક્ષ પોતાની પત્નીની વિરહાવસ્થાનું વર્ણન કરતો, મેઘને બારીમાં બેસવાનું કહે છે.

શ્લોક-27 : સવ્યાપારામહનિ ન તથા પીડયેત્ મદ્વિયોગઃ

શઙ્કે રાત્રૌ ગુરુતરાશુચં નિર્વિનોદાં સર્ખીં તે ।

મત્સંદેશૈઃ સુખચિતુમલં પશ્ય સાધ્વીં નિશીથે

તામુન્નિદ્રામવનીશયનાં સૌઘવાતાયનસ્થઃ ॥ ૨૭ ॥

અનુવાદ: દિવસ દરમ્યાન કામમાં પરોવાયેલી તેને મારો વિરહ બહુ પીડા નહીં આપે. (પરંતુ) રાત્રે મનોવિનોદ ન હોવાથી શોકનો ભાર, તારી સખી(યક્ષિણી)ને જરૂર વ્યાકુળ કરતો હશે. તેથી તું(મેઘ) મધરાતે મારા મહાલયને ઝરૂખે ઝુકીને ભૂમિરૂપે શય્યા પર પડેલી જાગતી જ રહેલી તે પતિપ્રતાને મારા સંદેશાની સાંત્વના આપવા, બારીમાં રહેલો તું મધરાતે જોજે.

વિશેષ નોંધ : સવ્યાપારામ્ - કામમાં પરોવાયેલી. યક્ષનું કહેવું છે કે દિવસમાં તો મારી પ્રિયા કોઈને કોઈ કામમાં વ્યસ્ત રહેવાથી, તેને વિરહવેદના બહુ નહીં લાગે.

અવનિશપનામ્ - ભૂમિ ઉપર સૂતેલી. યક્ષિણીએ ભૂમિને જ પોતાની શય્યા બનાવી છે. તેને આટલો વૈભવ હોવા છતાં પલંગ પર સૂતી નથી.

અલ્પ - પર્યાય. આ અવ્યવ શબ્દ છે. આનો અર્થ યોગ થવાથી પર્યાય અર્થ અથવા સમર્થ હોવા પર ચતુર્થી વિભક્તિ તથા નિવારણ અર્થ થવાથી તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો અનુસાર ઉપર્યુક્ત શ્લોકમા 'મત્ સન્દેશૈઃ સુખચિત્તું (ત્વં) અલ્પમ્ ।' અર્થાત્ મારા(યક્ષ) સંદેશ દ્વારા તું(મેઘ) તેને (ચક્ષિણી)ને આનંદિત કરવામાં સમર્થ થઈશ. તેવો અર્થ કર્યો છે.

પ્રસંગ : યક્ષ સંભવિત વિરહ વૃથાની કલ્પના કરીને ચક્ષિણીનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક-28 : આધિક્ષામાં વિરહશયને સંનિષળ્ણૈકપાશ્ચૈ

પ્રાચીમૂલે તનુમિવ કલ્પમાત્રશેષાં હિમાંશોઃ ।

નીતા રાત્રિઃ ક્ષણ ઇવ મયા સાર્ધમિચ્છારતૈર્યા

તામેવોષ્ણૈર્વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તીમ્ ॥ ૨૮ ॥

અનુવાદ : મનોવ્યથાથી દૂબળી થયેલી, વિરહપથારીમાં એક પડખે સૂઈ રહેલી તે, પૂર્વ દિશામાં ક્ષિતિજમાં જેની એક જ કળા બાકી રહી છે તેવા ચંદ્ર જેવી, મારી સાથે મનગમતી રતિકીડામાં રાત્રી પલકવારમાં વિતાવતી હશે, તે જ વિરહને લીધે લાંબી લાગતી રાત્રી ઉનાં આંસુ પસાર કરી રહી છે. તેને તું મધરાતે જોજે.

વિશેષ નોંધ : કલ્પમાત્રશેષામ્ - શેષ વધેલી એક કળાવાળી. ચક્ષિણીને ચંદ્રકળાની ઉપમા આપવાનો ભાવ એ છે કે તે અતિશય ક્ષિણતાને પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ ચંદ્રની જેમ તેની કોમળતા અને સૌંદર્ય ઓછું થયું નથી.

પ્રસંગ- આ શ્લોકમાં યક્ષ પોતાની પ્રિયાને રથકમલીની સમાન બતાવે છે.

શ્લોક-29 : પાદાનિન્દોરમૃતશિશિરાન્જાલમાર્ગપ્રવિષ્ટાન્

પૂર્વપ્રીત્યા ગતમભિમુખં સન્નિવૃત્તં તથૈવ ।

ચક્ષુઃ ખેદાત્સલિલ્લગુરુભિઃ પક્ષમભિશ્ચ્છાદયન્તી

સામ્નેઽહ્લીવ સ્થલકમલિનીં ન પ્રબુદ્ધાં ન સુસામ્ ॥ ૨૯ ॥

અનુવાદ : જાળી વાટે પ્રવેશતા ચંદ્રના અમૃત જેવા શીતળ કિરણોને પહેલાંની પ્રીતિના કારણે વધાવવા તેની સાથે જ તું તેનું નયન તરત જ પાછું વાળી જતું હશે. મારી તે પ્રિયા ખેદને કારણે આંસુઓથી ભારે બનેલી પાંપણોથી તે આંખોને ઢાંકી દેતી હશે. તેથી તે વાદળછાયા દિવસે નહીં ખીલેલી કે નહીં બીડેલી સ્થલકમલિની જેવી નહીં જાગતી કે નહીં સૂતી હોય તેવી લાગતી હશે. (તેને તું મધરાતે જોજે)

પ્રસંગ નોંધ : અમૃતશિશિરાન્ - અમૃત જેવા શીતળ. લોકોક્તિ અનુસાર ચંદ્રમાના કિરણો અમૃત સમાન મનાય છે અને ચંદ્રના કિરણો શીતળતા અને આનંદતો આપે જ છે. ન સુસામ્ ન પ્રબુદ્ધામ્ - નહીં વિકસિત અને નહીં અવિકસિત. આ શબ્દ સ્થળકમલીની અને ચક્ષિણીના પક્ષમાં 'ન જાગેલી કે ન સૂતેલી' એવો અર્થ થાય છે. તે

સૂર્યોદયની સાથે ખીલે છે તથા સુર્ય જેમ જેમ જાય તેમ મરડાય છે. મધ્યાહન સમય સુધી તે પૂર્ણ ખીલી જાય છે અને સૂર્યસ્ત થવાથી તે બિડાઈ જાય છે પરંતુ વાદળછાયા વાતાવરણના દિવસે સૂર્યોદય તો થાય છે પરંતુ સૂર્ય વાદળોમાં ઢંકાયેલો રહેવાથી તે અડધું ખીલે છે તેથી આ અર્થ પણ સમત મનાય છે.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાની પ્રિયતમા યક્ષિણીની વિરાહવ્યથાનું માર્મિક ચિત્રણ રજૂ કરે છે.

શ્લોક-30 : નિઃશ્વાસેનાધરકિસલયક્લેશિના વિક્ષિપન્તીં

શુદ્ધસ્નાનાત્પરુષમલકં નૂનમાગણડલ્ખમ્ ।

મત્સંયોગઃ કથમુપનયેત્સ્વપ્નજોડપીતિ નિદ્રા-

માકાઙ્ઘન્તોં નયનસલિલોત્પીડરુદ્ધાત્વકાશામ્ ॥ ૩૦ ॥

અનુવાદ : ફક્ત સદા જળથી ધોએલા અને તે કારણે લૂખા બની ગયેલ ગાલ પર લટકતા(તેના) કેશને કૂંપણ જેવા અધશષ્ટને બાળતા નિશ્વાસથી દૂર કરતી સ્વપ્નમાં પણ મારી સાથે સંયોગ કેવી રીતે થાય તેમ વિચારતી, આંખમાં ઉભરાતા આંસુઓ ઊંધને અટકાવી દેતાં હશે(તેને તું મધરાતે જોજે).

વિશેષ નોંધ : શુદ્ધ સ્નાનાત્ - ફક્ત સ્નાન. કેટલાક વિદ્વાનો 'શુદ્ધસ્નાન'નો અર્થ ઋતુસ્થાન લે છે. ઋતુસ્થાન પછી સ્ત્રીઓનું શરીર લૂખું બની જાય છે. ચાર દિવસે શરીર પર તેલ લગાવવું જોઈએ તેવું વિધાન છે. પરંતુ વિરહિણી નાયિકાના માટે આનો નિષેધ છે. અહીં યક્ષિણી પ્રોષિતભૃતિકા નાયિકા છે. તેથી તેલમર્દન આદિ લગાવવાનું છોડી દીધું છે. ફક્ત પાણીથી સ્નાન કરે છે.

4.3 સસંદર્ભ સમજાવો.

(1) વિક્તેશાનાં ન ચ ખલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-4)

અનુવાદ : ખરેખર! યક્ષોને યૌવન સિવાયની બીજી કોઈ ઉંમર નથી.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

પૂર્વમેઘમાં યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમ થી લઈ અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે, તેનું વર્ણન છે જ્યારે ઉત્તરમેઘમાં પ્રારંભમાં અલકાનગરીની સમૃદ્ધિનું વર્ણન તથા ત્યાંનાં લોકોની રીત અને ભોગ વિલાસનું વર્ણન છે. અલકાનગરીએ યક્ષોની નગરી છે. તે સિદ્ધિ જાતિમાં આવે છે અને ત્યાંના યક્ષોનું ક્યારેક આંસુઓ આવે તો તે આનંદમાં જ હોય છે, બીજા કારણો થી નહીં, જ્યાં પ્રિયજનના સમાગમથી નિવારી શકાય તેવા કામદેવના તાપથી અલગ તાપ નથી, પ્રણય ક્લહ સિવાય અન્ય કોઈ કારણે અહીં વિયોગ થતો નથી અને યક્ષોને યૌવન સિવાયની બીજી કોઈ કારણો અહીં વિયોગ થતો નથી અને યક્ષોને યૌવન સિવાયની બીજી કોઈ ઉંમર નથી.

સમજૂતી : યક્ષ નામની જાતિ છે દશ દેવયોનિમાં યક્ષ પણ એક દેવયોનિ છે તેમનું નિવાસ કૈલાસ પર્વત પર સ્થિત અલકાનગરી મનાય છે. દેવ, નાગ, યક્ષ, કિન્નર અને ગંધર્વ આ પાંચ દેવ જાતિઓ હિમાલય પર્વત શૃંગલમાં નિવાસ કરે છે. દેવોના સ્વામી ઈન્દ્ર છે, જ્યારે યક્ષોના સ્વામી કુબેર છે. તેમની નગરીનું નામ અલકા (સુંદર કેશવાળી સ્ત્રી) એ ભોગની પ્રાધાન્યતાને કારણે જ પડ્યું છે યક્ષયોનિ ભોગયોનિ હોવાથી યક્ષોને કોઈ દિવસ વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી. આ યક્ષોને તો સદાબહાર યૌવનની જ ઉંમર હોય છે. યક્ષોને માત્ર આનંદમાં જ હૃષીકર્ષુ આવે છે. વિરહ અલ્પકાલીન કે હંમેશનો હોઈ શકે અને તે દુઃખ જ આપતો હોય છે. અલકાવાસી યક્ષોને તો પ્રણયવિરહ જ થતો હતો. રિસામણા થાય અને મનામણાં થતાં થોડી વારમાં તે દૂર થઈ જાય અને મિલન ની મજા ફરી થી મહેંકી ઉઠે.

અર્થાત્ સાધારણ રીતે માનવને બાળપણ, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા આમ મુખ્યત્વ ત્રણ અવસ્થાએ હોય છે, પરંતુ યક્ષો તો દિવ્ય જાતિના છે. તેઓને સદાકાળ યૌવન જ હોય છે. ભોગનગરી અલકામાં બીજા કોઈ દુઃખો જ નથી ત્યાં જે છે તે બધું આનંદમય જ છે.

(2) અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કનકસિકતાભુષ્ટિનિક્ષેપગૃહૈઃ

સંક્રીડન્તે મણિભિરમરપ્રાર્થિતા યત્ર કન્યાઃ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-6)

અનુવાદ : દેવો પણ જેમની અભિલાષા કરે છે તેવી યક્ષ કન્યાઓ, રત્નો ની મુઠ્ઠી ભરી તેમને સોનેરી રેતીમાં સંતાડવાની અને શોધી કાઢવાની રમત રમે છે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

પૂર્વમેઘમાં યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમથી લઈ અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે, તેનું વર્ણન છે. જ્યારે ઉત્તરમેઘમાં અલકાનગરીની સમુદ્ધિનું વર્ણન તથા ત્યાંનાં યક્ષ લોકોની રીત અને ભોગ વિલાસનું વર્ણન છે. સૌ પ્રથમ યક્ષ કન્યાઓની સુંદરતા અને શણગારની વાત કરી છે. ત્યાર બાદ યક્ષોનું વર્ણન છે. પછી યક્ષ કુમારીઓની રમતની વાત કરતાં કહેવાયું છે કે ત્યાં અલકાનગરીમાં મંદાકિનીના જળથી શીતળ પવનોને માણતી તથા તેના તીરે ઊગેલાં મંદારવૃક્ષોની છાયા વડે તાપથી રક્ષાતા, દેવો પણ જેમની અભિલાષા કરે છે તેવી યક્ષ કન્યાઓ, રત્નોની મુઠ્ઠી ભરી તેમને સોનેરી રેતીમાં સંતાડવાની અને શોધી કાઢવાની રમત રમે છે.

સમજૂતી : યક્ષોની રૂપાળી કન્યાઓ સુવર્ણની રેતીમાં રત્નો વડે રમે છે. જે પથ્થરના કે લાખના કૂકાથી રમતી સામાન્ય જનની કન્યાઓ કરતાં અલગ પડે છે. સુવર્ણની રેતીના ઢગલામાં પહેલેથી સંતાડેલા રત્નો શોધી કાઢવાની રમતને ગુરૂમણિ રમત કહે છે. નમણી કન્યાઓ તો સમુદ્ધિ માં જન્મી છે અને સમુદ્ધિના વચ્ચે મોટી થાય છે. તેમને મળતી સગવડો પણ અલૌકિક અને અસામાન્ય હોય છે. તેઓ રમતાં રમતાં

થાકી જાય ત્યારે મંદાકીનીની ઠંડી લહેરો તેમને પવન નાખે છે. તેઓને તાપ ન લાગે એ માટે મંદારવૃક્ષ છાંયડો આપે છે.

રેતીમાં કોઈ વસ્તુ સંતાડી પછી તેને શોધવાની રમત બાળકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રમત પર્વતીય ક્ષેત્રોમાં ખૂબજ પ્રચલિત છે. અહીં કવિ કાલિદાસે સામાન્ય બાળકોની રમતનું પણ ધ્યાન રાખી વર્ણન કરેલ છે.

(3) નૈશો માર્ગઃ સવિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનિનામ્ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-11)

અનુવાદ : સૂર્યોદય થાય ત્યારે અભિસારિકાઓનો રાતનો માર્ગ સ્પષ્ટ સૂચવે છે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાતે કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં અલકાનગરીની વિવિધ વિશેષઓનું વર્ણન છે. જેમ કે ઊંચા-ઊંચા ભવનો, રત્ન પ્રદીપો, યક્ષ પત્નીઓની વિશેષતાઓ રૂપવાન કન્યાઓ અને રેતીમાં તેમની રત્નકિડા અઢળક સમૃદ્ધિ અને ઐશ્વર્ય વગેરેને નિરૂપે છે ત્યારબાદ પ્રસ્તુત શ્લોકાંશમાં કામિનીઓની રાત્રિ પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ છે. જેમ કે અલકાનગરીમાં સૂર્યોદય થવાથી ઉતાવળી ગતિના ડોલનથી ખરી પડેલાં મન્દર પુષ્પોથી, કાનમાંથી પડી ગયેલ સુવર્ણ કમળોથી તથા સ્તન પરથી હારનો દોરો તૂટી જવાથી વેરાયેલા મોતીઓથી અભિસારિકા કામિનીઓ રાત્રે જ્યાંથી નીકળી હશે તે રાતનો માર્ગ સ્પષ્ટ સૂચવે છે.

સમજૂતી : રાત્રે કામના અતિરેકથી પેરાઈને રમણીઓ પ્રિયતમને મળવા માટે અભિસાર કરવા નીકળે છે. તે પસાર થતી હોય ત્યારે મંદારના પુષ્પો સુવર્ણ કમળો અને તૂટેલા હારના દોરાથી વેરાયેલાં મોતીઓથી હારમાળા રસ્તા ઉપર પડી હોય છે. સૂર્યોદય થવાથી સવારે માર્ગમાં આ બધી વસ્તુના પડવાથી માર્ગ સુંદર દેખાય છે પરંતુ આના પરથી અનુમાન કરી શકાય કે કોઈ કામિની અભિસાર કરીને આ માર્ગે પોતાના પ્રિયતમને રાત્રે મળવા ગઈ હશે.

અભિસારિકા નાયિકાના બે પ્રકાર કહ્યા છે (1) કે જે સ્વયં ચાલીને પ્રિયતમ પાસે જાય. (2) કે જે પ્રિયતમને બોલાવે અહીં પ્રથમ પ્રકારની અભિસારિકા નાયિકાની વાત છે. આ સંભોગશૃંગારનું ઉદાહરણ છે.

(4) પ્રાયશ્ચાપં ન વહતિ ભયાન્મન્મથઃ ષટપદજ્યમ્ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-12)

અનુવાદ : જ્યાં ભયને લીધે ભમરાઓરૂપી છવાણું પણ ધનુષ્ય કામદેવ મોટે ભાગે ધારણ કરતાં નથી.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

પૂર્વમેઘમાં યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમથી લઈ અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે, તેનું વર્ણન છે. જ્યારે ઉત્તરમેઘમાં અલકાનગરીની વિશેષતાનું વર્ણન તથા ત્યાંનાં લોકોની વિશેષતા વર્ણવી છે. તદનુસાર વર્ણન કરતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓની કટાક્ષની વાત છે. જેમ કે ‘કુબેરના મિત્ર ભગવાન શિવ સાક્ષાત્ વસે છે’, એમ સમજીને જ્યાં ભયથી કામદેવ ભ્રમરપંક્તિની પણછવાળું ધનુષ્ય ધારણ કરતાં નથી. પરંતુ કામીઓ રૂપી નિશાન ઉપર કદી પણ નિષ્ફળ ન નિવડતા નેણ નચાવતા નયનોમાંથી ચાલાક યુવતીઓને છોડેલા વિલાસોથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સમજૂતી : અહીં કામદેવન પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે. પૌરાણિક કથા અનુસાર તારકાસુર નામના રાક્ષસ ને બ્રહ્માજી પાસેથી એવું વરદાન મળેલું કે તેનો વધ શિવ અને પાર્વતીના પુત્ર રૂપે અવતરેલ પુત્રથી જ થાય. દેવરાજ ઈન્દ્રે આ માટે પોતાના મિત્ર કામદેવને શિવનું તપોભંગ કરવા મોકલ્યા હતા ત્યારે શિવે પોતાના ત્રીજાનેત્રાગ્નિ દ્વારા કામદેવને ભસ્મ કરી નાખ્યો હતો. આ ભયના કારણે જ્યાં સાક્ષાત્ શિવ નિવાસ કરે છે, તેવું જાણતા હોવાથી કામદેવ તે ભ્રમરપંક્તિની પણછવાળું ધનુષ્ય ધારણ કરતો નથી. પરંતુ કામિનીઓની કટાક્ષ નેણ કામી પુરુષો માટે સૂચક લક્ષ ભેદી દેશે. આમ આ રીતે ધનુષ્ય વગર જ તેનું કામ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

લોકોના મનને પ્રેમથી મારી નાખનાર કામદેવને મન્મથ કહેવાય છે. તેનું ધનુષ્ય પુષ્પમય છે અને તેની કાળી પણ છ કાળા ભ્રમરાઓની બનેલી છે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે. ઉપરોક્ત પંક્તિમાં કાલિદાસની કલ્પના અનુપમ છે. મલ્લિનાથને પણ તેનું સૌંદર્ય સ્પર્શી ગયું છે.

(5) **एकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ।** (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-13)

અનુવાદ : એકલું કલ્પવૃક્ષ સ્ત્રીઓના બધા શણગાર ઉત્પન્ન કરે છે.

સંદર્ભ- મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

પૂર્વમેઘમાં યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમથી લઈ અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે, તેનું વર્ણન છે. જ્યારે ઉત્તરમેઘમાં અલકાનગરીની તથા ત્યાંનાં સ્ત્રી પુરુષની વિશેષતાનું વર્ણન છે. અલકાનગરીમાં સ્થિત કલ્પવૃક્ષનું મહત્વ દર્શાવતા કહ્યું છે કે વિવિધ રંગી વસ્ત્રો, નયનોના વિલાઓને પ્રેરવામાં કુશળ મદિરા, કુમળી કૂંપણો સાથે ખીલેલા પુષ્પો, વિવિધ જાતના આભૂષણો અને ચરણપાનીએ લગાડવા યોગ્ય અળતો (લેપ) જ્યાં એકલું કલ્પવૃક્ષ જ સ્ત્રીઓના બધા જ શણગાર ઉત્પન્ન કરે છે.

સમજૂતી : સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રસાધનપ્રિય હોય છે. આચાર્ય મલ્લિનાથે સ્ત્રીઓના શણગારના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. (1) **કચધાર્ય** (કેશને શણગારે તે) અહીં પલ્લવો સાથે ખીલેલાં પુષ્પો વાળનું આભૂષણ હોઈ **કચધાર્ય** (કેશને શણગારે તે) શણગાર છે. (2) **દેહધાર્ય** (જે દેહ (શરીર) ઉપર પહેરી શકાય તે) – અહીં વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રો તે **દેહધાર્ય** (જે દેહ ઉપર પહેરી શકાય) તે પ્રકારનો શણગાર

છે. (3) આભૂષણ (જે પરિધાન (વિશેષ શોભા) માટે ઉપયોગી હોય છે. - અહીં વિવિધ જાતના આભૂષણો તે પ્રકારનો શણગાર છે (4) વિલેપન્ - (લેપન -અળતો) કે જે શરીર લગાડી શકાય તે અહીં ચરણપાનીએ લગાડવા યોગ્ય અળતો (લેપ) તે લેપન પ્રકારનો શણગાર છે.

અલકાનગરીમાં આવેલ કલ્પવૃક્ષ સ્ત્રીઓની આ સઘળી જરૂરીઆતો પૂરી કરે છે. તેને લીધે ચારેય પ્રકારનાં આભૂષણો એકસાથે એક જ સ્થળે મળી રહે છે. બીજા સ્થળોની સ્ત્રીઓને આવા શણગાર શોધવા અલગ અલગ ઠેકાણે જવું પડે, પરંતુ અલકાનગરીમાં તો કલ્પવૃક્ષ હોવાથી બધી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આથી અલકાનગરીની નારીઓ અન્ય નારીઓ કરતાં અલગ પડે છે.

(6) નાધ્યાસ્યન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-15)

અનુવાદ : તને જોઈને પણ શોકમુક્ત હંસો (માન સરોવર) જવાની ઈચ્છા રાખતા નથી.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં અલકાનગરીની તથા ત્યાંનાં સ્ત્રી-પુરુષની વિશેષતાનું વર્ણન છે. યક્ષ પોતાના નિવાસ સ્થાન તથા પોતાના ઘરની વાવની સુંદરતાનું વર્ણન કરે છે. જેમ કે અમારા (યક્ષના) એ ભવનમાં એક નીલમ શિલાઓથી મઢેલા પગથીયાવાળી વાવ છે. તે વાવ સુંદર વિદૂરમણિની ડાંડલીવાળા ખીલેલાં સુવર્ણકમળોથી છવાએલી છે. તેમાં વિહરતા શોકમુક્ત હંસો તેને નિહાળવા છતાં માનસરોવર જવાની ઈચ્છા રાખતા નથી.

સમજૂતી- એવી લોકોકિત છે કે હંસો નદી કિનારે વસે છે. ચોમાસામાં નદીનું પાણીણી ડહોળું થઈ જવાથી તેઓ માનસરોવર ઉપર જાય છે. પરંતુ અલકાનગરીમાં યક્ષભવનમાં આ સામાન્ય નિયમનો ભંગ થયો હતો.

યક્ષના ઘરની વિશેષ પ્રકારની વાવડીઓનું પાણી હંમેશા સ્વચ્છ રહેતું હતું. આથી ચોમાસું તેવા મેઘને જોઈને ય હંસોને માનસરોવર જવાની ચિંતા રહેતી નથી. આથી તેઓ ચિંતામુક્ત છે. માનસરોવર નજીક હોવા છતાં, તેઓ સરળતાથી ત્યાં પહોંચી શકે એમ હોવા છતાં યક્ષના ભવનની વાવડીઓમાં વસતા હોવા છતાં મેઘના આગમનથી તેઓ ક્ષોભ પામતા ન હતા. બીજા સ્થળોએ પાણી ડહોળાઈ જાય પરંતુ યક્ષભવનની વાવડીનું પાણી નિત્ય સ્વચ્છ રહેતું હોવાથી ત્યાંનાં હંસોને કોઈ ચિંતા થતી નથી. વાવડીઓ તેમનું નિવાસસ્થાન છે.

(7) સૂર્યાપાચે ન ખલુ કમલં પુષ્યતિ સ્વામિખિચ્ચામ્ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-19)

અનુવાદ : ખરેખર, સૂર્યના ગયા પછી કમળ પોતાની શોભા ધારણ કરી શકતું નથી.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં યક્ષ પોતાની અલકાનગરીનું ઝિણવટતા પૂર્વક સુંદર વર્ણન કરે છે, ત્યારબાદ ત્યાંના સ્ત્રી-પુરુષની વિશેષતા અને સુંદરતાનું વર્ણન કરે છે. તેમજ કલ્પવૃક્ષનું મહત્વ બતાવ્યું છે. ત્યાર પછી યક્ષ પોતાના ભવનની અનેક વિશેષતાઓ બતાવે છે. તે વર્ણવ્યા બાદ યક્ષ મેઘને પોતાના ભવનની ઓળખાણ આપતા જણાવે છે કે હે મેઘ (અગાઉ જણાવેલ) બધી નિશાનીઓને બરાબર યાદ રાખીને તથા દ્વારની બંને બાજુ દોરેલી શંખ અને પદ્મ (કમળ)ની આકૃતિ જોઈ, તું (મારા) ભવનને ઓળખી કાઢજે, એ ભવન મારા વિયોગને કારણે અત્યારે નિસ્તેજ બની ગયું હશે ખરેખર, સૂર્યના ગયા પછી કમળ પોતાની શોભા ધારણ કરી શકતું નથી.

સમજૂતી : યક્ષ પોતાના સમૃદ્ધ ભવનનું સવિસ્તાર વર્ણન કરે છે અને મેઘને એ બધી નિશાનીઓ મનમાં બરાબર યાદ કરી લેવા કહે છે તેણે બારણાને ટોડલે શંખ અને પદ્મની આકૃતિ પણ જોઈ લેવી. આ ઓળખાણથી મેઘ યક્ષના ભવનને ઓળખી કાઢશે. અત્યારે યક્ષ ત્યાં ન હોવાથી તે ભવનની કાન્તિ ઝાંખી પડી હશે. આના સમર્થમાં તે કહે છે કે સૂર્ય આથમે ત્યારે કમળ તેની સ્વાભાવિક શોભા ધારણ નથી કરતું.

યક્ષનું ભવન અત્યારે નિસ્તેજ છે કારણકે યક્ષ પોતે ત્યાં નથી. આમ યક્ષએ પોતાના ભવનનો સૂર્ય હતો. અહીં આવતા પદ્મ અને શંખ શબ્દ સંખ્યા સૂચક છે. એક સંખ્યાને 15 શૂન્ય લાગે ત્યારે પદ્મ થાય. અર્થાત્ એક અરબ દસ લાખ વખત થાય તેટલી સંખ્યા જ્યારે શંખ એટલે એક સંખ્યાને 17 શૂન્ય લાગે તેટલી સંખ્યા અર્થાત્ એક અરબ દસ કરોડ વખત થાય તેટલી સંખ્યા.

આમ આ પદ્મ (કમળ) અને શંખ શબ્દ સમૃદ્ધિ બતાવે છે. તેમજ આ ચિહ્નોના દર્શન ગૃહ પ્રવેશ વખતે મંગલકારી પણ મનાય છે.

(8) या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-21)

અનુવાદ : જે ત્યાં હોય તે યુવતીઓના સર્જનમાં જાણે બ્રહ્માની પહેલી રચના હશે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં કમાનુસાર અલકાનગરીનું વર્ણન તથા ત્યાંના સ્ત્રી-પુરુષની વિશેષતાનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ યક્ષ પોતાના ભવનના ઈન્દ્રધનુષ મણિથી યુક્ત વાવ, નિલમણીઓથી યુક્ત કીડા પર્વત, અશોક અને બકુલના વૃક્ષ, સ્વાર્ણમ સ્તાંભ અને મયુર ઈત્યાદિ ચિહ્નો દ્વારા ઓળખાણ આપે છે. ત્યારબાદ મેઘે તેના ભવનમાં કેવી રીતે પ્રવેશવું તેનો યથોચિત વ્યવહાર શીખવતા કહે છે કે, ઝડપથી પ્રવેશ કરવાના હેતુથી તરત નાનકડા હાથીના બચ્ચા જેવું નાનું રૂપ ધારણ કરજે, પહેલા કહેલા

કીડાપર્વતના સુંદર શિખર પર બેસજે , ત્યાં બેસીને આગિયાના ચમકારાની જેમ ઓછા તેજે ઝબૂકતી તારી વીજદષ્ટિ મારા ભવનની અંદરના ભાગમાં ફેકજે, ત્યારબાદ યક્ષ મેઘને ફરીથી પોતાની પ્રિયાની શારીરિક રચનામાં વિષયમાં બતાવે છે, કે જેનાથી મેઘ તેને ઓળખી શકે જે પાતળી કાયાવાળી, દેખાવમાં સુંદર (રૂપાળી) અણીદાર આગળના દાંતવાળી, પાકા બિંબફળ સમાન અધરોષ્ટવાળી, કેડથી પાતળી, ચકિત હરણોના નેત્રોવાળી, ઊંડીનાભિવાળી, નીતંબના ભારથી ધીરે ધીરે ચાલતી તથા વક્ષ:સ્થળને લીધે સહેજ નમેલી એવી સ્ત્રી જ્યાં કે જે સકલ યુવતીઓના સર્જનમાં બ્રહ્માની પ્રથમ રચના સમી હશે.

સમજૂતી : મેઘને પોતાના ભવનમાં દૂરથી નજર નાખવાનું કહીને પક્ષ જણાવે છે કે તે યુવતી નમણી, નાજુક, તિક્ષ્ણદાતવાળી છે. આમ અનેક વિશેષતાઓથી વિશેષ છે. આવી મોહક રમણીઓનું સર્જન બ્રહ્માની પહેલી જ કૃતિ હોય અને પહેલી કૃતિ સારી જ હોય કારણ તેને નજર સામે રાખીને બીજી રચનાઓ કરી શકાય.

અહીં યક્ષ પત્નીને અણીદાર દાંતવાળી કહી છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર અનુસાર આવી સ્ત્રીનો પતિ દિર્ઘજીવી મનાય છે. ઉપરોક્ત શ્લોકમાં યક્ષ પત્નીના જે લક્ષણો આપ્યા છે તે કામશાસ્ત્ર અનુસાર પત્નિની સ્ત્રીનાં છે, જેને સર્વોત્તમ માનવામાં આવે છે. આમ અહીંયા યક્ષપત્ની ખુબ જ સુંદર હતી. એમ સ્પષ્ટ ન કહેતા કાલિદાસે ઉત્પેક્ષાના સહારો લીધો છે.

(9) कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-24)

અનુવાદ : હે રસિકડી, શું તને સ્વામી યાદ આવે છે? કારણ તું તો તેમની લાકડી હતી.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં ક્રમાનુસાર અલકાનગરીનું વર્ણન તથા ત્યાંના સ્ત્રી-પુરુષની વિશેષતાનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ યક્ષ પોતાના ભવનના ઈન્દ્રધનુષ, મણિથી યુક્ત વાવ, નીલમમણીઓથી યુક્ત કીડા પર્વત, અશોક અને બકુલના વૃક્ષ સ્વાર્ણિમ સ્તંભ અને મયુર ઇત્યાદિ ચિહ્નો દ્વારા ઓળખાણ આપે છે. ત્યારબાદ મેઘે પોતાના ભવનમાં કેવી રીતે પ્રવેશવું તેનો યથોચિત વ્યવહાર શીખવે છે. ત્યારબાદ પોતાની પ્રિયતમાની સુંદરતાનું વર્ણન કરે છે. યક્ષ પોતાની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપે છે. જેમ કે તે(પ્રિયા) ક્યારેક દેવપૂજામાં મન લગાવતી, મારા(યક્ષના) વિરહકૃશ દેહની કલ્પનાથી આકૃતિ બનાવતી અથવા તો પિંજરામાં રહેલી મીઠાબોલવાળી સારિકાને “હે રસિકડી! તું તો તેમની લાકડી હતી! સ્વામીને સાંભરે છે ખરી?” એમ પૂછતી મારી પ્રિયતમા તારી નજરે પડશે.

સમજૂતી : યક્ષ મેઘને જણાવે છે કે જ્યારે તું પ્રથમવાર મારી પ્રિયતમાને મળીશ ત્યારે તે કેવા-કેવા કાયામાં વ્યસ્ત હશે અને તેની શારીરિક માનસીક સ્થિતિ કેવી હશે તેની ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે તે ચક્રવાકી પક્ષીની જેમ એકલી પડી ગઈ છે. તેથી તે આવા

કપરા દિવસોમાં હિમપ્રાતથી ચીમળાયેલી કમળલતા જેવી પલટાયેલી રૂપવાળી થઈ ગયેલી માનું છું અને તે સતત રડવાથી સૂજી ગયેલી આંખોવાળી તારાથી ઢંકાયેલા ચંદ્રની ઝાંખી પડતી ક્રાંતિ જેવી નિસ્તેજ લાગતી હશે. તેમજ દિવસ દરમિયાન યજ્ઞ પત્નિ શું-શું કામગીરી કરતી હશે? પ્રથમ તો પૂજામાં પરોવાયેલી હશે અને પછી તે રસિકા નામની સારિકા(મેના) ને પૂછતી હશે કે તેને સ્વામીની યાદ આવે છે કે નહિ? અહીં વિરહિણી નાયિકાનું હૂબહૂ વર્ણન છે.

(10) સામ્રેહનીવ સ્થલકમલિનીં ન પ્રબુદ્ધાં ન સુસામ્ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-29)

અનુવાદ : વાદળછાયાવાળા દિવસે જમીન પર રહેલી કમળની વેલી જેવી નહીં ઊંઘતી કે નહિ જાગતી.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાધ અને ઉત્તરાધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં કમશઃ અલકાનગરીનું વર્ણન તથા ત્યાંનાં સ્ત્રી-પુરુષની વિશેષતાનું વર્ણન છે. ત્યાર બાદ યજ્ઞ પોતાના ભવનના ઈન્દ્રધનુષ, મણિથી યુક્ત વાવ, નીલમ મણિઓથી યુક્ત કીડા પર્વત, અશોક અને બકુલના વૃક્ષ, સ્વર્ણિમ સ્તંભ અને મયૂર ઈત્યાદિ ચિત્તો દ્વારા ઓળખાણ આપે છે. તથા તેનું સુંદર વર્ણન છે. ત્યાર બાદ યજ્ઞ પોતાની પ્રિયતમાની સુંદરતાનું વર્ણન કરે છે. પછી પોતાની પ્રિયતમા યજ્ઞિણીની વિરાહવ્યથાનું માર્મિક ચિત્રણ રજૂ કરતાં કહે છે કે જાણી વાટે પ્રવેશતા ચંદ્રના અમૃત જેવા શીતળ કિરણોને પહેલાંની પ્રીતિના કારણે વધાવવા તેની સાથે જતું તેનું નયન તરત જ પાછું વળી જતું હશે. મારી તે પ્રિયા ખેદને કારણે આંસુઓથી ભારે બનેલી પાંપણોથી તે આંખોને ઢાંકી દેતી હશે. તેથી તે વાદળછાયાવાળા દિવસે નહીં ખીલેલી કે નહીં બીડેલિ સ્થલકમલિની જેવી નહીં જાગતી કે નહીં સૂતી હોય તેવી લાગતી હશે.

સમજૂતી : નહીં ઊંઘતી અને નહીં જાગતી યજ્ઞપત્નીને કવિ એક ચિરસ્મરણીય સુંદર ઉપમા આપે છે. મેઘલા દિવસે દેખાતા જમીન ઉપરની કમળની વેલીની સાથે અહીં સામ્ય બતાવ્યું છે. કમળો સૂર્યના કિરણોથી ખીલે છે અને સાંજે સૂર્ય આથમતા તે બિડાઈ જાય છે. પરંતુ મેઘલા દિવસે પ્રકાશ ઓછો પડવાથી કમળો સહેજ ખીલેલાં હોય. આવાં અર્ધખીલ્યા કમળો બિડાઈ પણ જતાં નથી કારણ સૂર્યપ્રકાશ બંધ થતો નથી. યજ્ઞપત્ની પણ ઊંઘતીય નથી અને જાગતીય નથી. એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે.

અહીં યજ્ઞપત્નીને યોગ્ય રીતે ‘સ્થલકમલિની’ કહી છે. કમળલતા પાણીમાં જ હોય. પણ યજ્ઞપત્ની તો જમીન ઉપર સૂતેલી છે. તેથી કવિએ ‘સ્થલકમલિની’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં કાલિદાસે ઉપમા અલંકારનો પ્રયોગ કરીને યજ્ઞિણીની વિરહવ્યથાનું માર્મિક શબ્દ ચિત્રણ રજૂ કર્યું છે.

4.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

1. મેઘદૂતમ્ નો કથાવસ્તુ કેટલાભાગમાં વિભક્ત છે? ક્યાં ક્યાં ?

---

2. અલંકાનગરી અને મેઘ સાથેની સામ્યતા વર્ણો.

---

3. ઉત્તરમેઘદૂતમ્ ના આધારે અલંકાનગરીનું વર્ણન કરો.

---

4. મેઘદૂતમ્ ના આધારે વિરહી યક્ષ પત્નીનું વર્ણન કરો.

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ : 5: મેઘદૂતમ્ : ઉત્તરમેઘ શ્લોક 31 થી સમાપ્તિ સુધી

રૂપરેખા

5.0 ઉદ્દેશ

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 ઉત્તરમેઘ શ્લોક 31 થી સમાપ્તિ સુધી

5.3 સસંદર્ભ જણાવો

5.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

5.0 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે.

- મેઘદૂતમ્ ના ઉત્તરમેઘ શ્લોક 31 થી સમાપ્તિ સુધીના શ્લોકો અને તેનો અનુવાદ તથા તેની વિશેષ નોંધ જાણી શકશો.
- મેઘદૂતમ્ ના ઉત્તરમેઘમાં શ્લોક 31 થી સમાપ્તિ સુધીમાં આવતા પ્રસંગો જાણી શકશો.
- મેઘના માર્ગમાં આવતા વિશેષ સ્થાનો અને તેની વિશિષ્ટતા જાણી શકશો.
- કાલિદાસનની શૈલીથી પરિચિત થશો.

5.1 પ્રસ્તાવના

મેઘદૂતમ્ ના કથાનક અનુસાર શાપ વશ પોતાની પ્રિયતમાથી વિખૂટો પડેલો યક્ષ દેશવટો ભોગવે છે. પૂર્વમેઘમાં યક્ષ મેઘને રામગિરિ આશ્રમથી લઈ હિમાલયમાં સ્થિત અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે. તેમાં આમ્રકૂટ પર્વત, ઉચ્છૈયિની નગરી તથા તેની સ્ત્રીઓની, નિર્વિન્ધ્યા નદી, કૈલાસ પર્વત વગેરેનું સુંદર પ્રસ્તુતિકરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે. જ્યારે ઉત્તરમેઘમાં ક્રમશઃ અલકાનગરીના ઊંચા-ઊંચા ભવનો અને સમૃદ્ધિનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ ત્યાંનાં રહેવાશી યક્ષ-યક્ષિણીઓની દિનચર્યા અને ક્રિયા કલાપોનું વર્ણન કરે છે. ત્યાંના લોકોની રીતભાત અને ભોગ વિલાસનું સુંદર આલેખન કરેલ છે. પછી યક્ષ પોતાના ઘરની ઓળખાણ અને સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરે છે. યક્ષની પ્રિયતમાની વિરહદશાનું આબેહૂબ વર્ણન જોવા મળે છે. ત્યાર બાદ ઉત્તરમેઘ શ્લોક 31 થી આ એકમમાં યક્ષ પત્નીનું શબ્દચિત્ર યક્ષ દ્વારા મેઘને કહેવડાયેલ સંદેશો, યક્ષની સ્થિતિ અને પુનઃમિલનની સુખદ આશા વગેરે પ્રસંગોને અહીં વિસ્તારથી ક્રમશઃ જોઈશું.

5.2 ઉત્તરમેઘ શ્લોક 31 થી સમાપ્તિ સુધી

પ્રસંગ – યક્ષ મેઘને કહે છે કે , હે મેઘ! મારા વિરહના પ્રથમ દિવસથી અત્યાર સુધી ચોટલો બાંધ્યો નથી. તેની તે મારી પ્રિયાના દર્શન થશે.

શ્લોક-31 : આઘે બદ્ધા વિરહદિવસે યા શિખા દામ હિત્વા
શાપસ્યાન્તે વિગલિતશુચા તાં મયોદ્વેષ્ટનીચામ્ ।
સ્પર્શાક્લિષ્ટમયમિતનખેનાસકૃત્સારયન્તો

ગણ્ડાભોગાત્કઠિનવિષમામેકવેણીં કરેણ ॥ ૩૧ ॥

અનુવાદ : વિરહના પહેલા દિવસે મારી પત્નીએ જે ચોટલો ફૂલનો ગજરો ત્યજીને ગૂંથ્યો હતો, તેને શાપના અંતે શોકરહિત થઈ મારે જ છોડવાનો છે. તેવી(તે પ્રિયાને) અત્યારે તો સ્પર્શમાં બરછટ લાગતી, કડક અને ગૂંચાઈ ગયેલી તે વણીને નખવધેલા હાથથી ગાલો પરથી વારંવાર હટાવતી(તેને તું મધરાતે જોજે).

વિશેષ નોંધ : યા શિખા બદ્ધા - જેને ચોટલો ગૂંથ્યો હતો. પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર જ્યારે કોઈ પતિ પ્રવાસે જાય ત્યારે તેની પત્નીનો ચોટલો તે પોતે સ્વયં ગૂંથતો હતો અને જ્યારે પ્રવાસથી પાછો આવે ત્યારે તેને ખોલતો હતો. આ સમય અવધિમાં સૌંદર્ય પ્રસાધન લગાવતા સ્ત્રી માટે વર્જિત મનાતા હતા તેથી તેના વાળ ગૂંચાઈ જે તે સ્વાભાવિક છે.

વાળમાં તેલ ન નાંખવું, ચોટલો ન ગૂંથવો આ બધા પોષિતભર્તૃકાના વિરહિણીના લક્ષણો છે. કવિ કાલિદાસે તેનું માર્મિક ચિત્રણ રજૂ કર્યું છે.

પ્રસંગ : યક્ષિણીનું વિરહશાનું વર્ણન.

શ્લોક-32 : સા સંન્યસ્તાભરણમબલા પેશલં ધારયન્તી
શય્યોત્સદ્ગે નિહિતમસકૃદ્ દુઃખદુઃખેન ગાત્રમ્ ।
ત્વામ્યસ્ત્રં નવજલમયં મોચયિષ્યત્વશ્યં

પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાદ્ગાન્તરાત્મા ॥ ૩૨ ॥

અનુવાદ : તે અબળા(યક્ષિણી) તેના સર્વ આભૂષણોનો ત્યાગ કરી પોતાની નાજૂક કાયાને વારંવાર પથારીમાં ફેંકતી ભારે દુઃખથી ટકાવી રહી હશે. એવી તે (મારી પ્રિયા) તને પણ તાજા જળરૂપી આંસુ સારતો કરી મૂંકશે. કારણ કે મૂઠું હૃદયવાળા બધા દયાળુ પ્રકૃતિવાળા હોય છે.

વિશેષ નોંધ : અબલા - દુર્બળ. અહીં 'નગ્'સમાસ અલ્પાર્થ સૂચક છે. તેનો ભાવ એવો નથી કે જેની પાસે બળ નથી. પરંતુ પુરુષની અપેક્ષાએ ઓછું બળ છે તે અબળા(સ્ત્રી). પ્રસંગ અનુસાર યક્ષિણી વિરહદિશામાં હોવાથી અત્યંત દુર્બળ છે.

શાસ્ત્રકારોએ વિરહી લોકોની કામદશાઓ દસ પ્રકારની માની છે. અહીં યક્ષિણી પોતાના શરીરને જેમ તેમ ટકાવી રાખે છે. તેવું વર્ણન છે તેથી તે અત્યંત અશક્ત(દુર્બળ) છે કામની મૂર્છા અવસ્થા અહીં જોવા મળે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને કહે છે કે અમે બંને વિરહના દુઃખમાં સમદુખીયા છીએ.

શ્લોક -33 જાને સઘ્યાસ્તવ મયિ મનઃ સંભૃતસ્ત્રેહમસ્મા-

દિત્યંભૂતાં પ્રથમવિરહે તામહં તર્કયામિ ।

વાચાલં માં ન ખલુ સુભગમન્યભાવઃ કરોતિ

પ્રત્યક્ષં તે નિખિલમચિરાદ્ ભ્રાતરુક્તમયા યત્ ॥ ૩૩ ॥

અનુવાદ : તારી સખીના મનમાં મારા પ્રત્યે અગાધ પ્રેમ છે, તે હું જાણું છું. તેથી પ્રથમ વિરહમાં તે આવી બની ગઈ છે તેમ હું ધારું છું. ખરેખર મારા સૌંદર્યનું અભિમાન મને વાચાળ નથી બનાવતું. હે મિત્ર! મેં જે તને કહ્યું છે તે બધું તુ થોડા જ વખતમાં પ્રત્યક્ષ જોઈશ.

વિશેષ નોંધ : સમ્ભૃતસ્ત્રેહમ્ - સ્નેહથી ભરેલ. આ મનનું વિશેષણ છે. યક્ષને એ વાત ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે તેની પ્રિયા તેનામાં સંપૂર્ણ અનુરક્ત છે. સુભગમન્યભાવો - સોભાગ્યશાળી હોવાનું અભિમાન. ક્યાંક મેઘ યક્ષની વાતોને સાધારણ કામુક વ્યક્તિની ગર્વોક્તિ ન માની લે. એટલા માટે એ આશયથી યક્ષ મેઘને આશ્વસ્થ કરી દેવા ઈચ્છતોહતો કે તે જે કંઈ કહે છે તે અક્ષરશ સાચું થશે. આ બધી જ વાતોથી પોતાને તે ભાગ્યશાળી માને છે કારણ કે તેની પત્ની પતિવ્રતા છે, તથા તેની સાથે-સાથે બંને એકબીજાને સાચો પ્રેમ કરે છે. તે માટે 'સુભગ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. રાજાનક રુપકે પોતાના ગ્રંથ 'અલંકારસર્વસ્વ'માં શોભાના દશ વિધાયી ધર્મો માન્યા છે. તેમાં પ્રથમ રૂપ છે જ્યારે અંતિમ સૌભાગ્ય છે. તદનુસાર સુભવ તે વ્યક્તિને કહેવાય છે કે જે પોતાના વશીકરણરૂપ ગુણથી બીજાને આકૃષ્ટ કરી લે. સોભાગ્યની ખરેખરી પ્રસ્તુતિ વિરહકાળમાં જ થાય છે. ખરેખર રૂપ તે બાહ્ય આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે. જ્યારે સૌભાગ્ય આંતરિક. કુમારસંભવમાં પણ પાર્વતીજીએ રૂપની નિંદા અને સોભાગ્યની પ્રશંસા કરી છે. "નિનિન્દ રુપમ્ હૃદયેન પાર્વતી પ્રિયેશુ સૌભાગ્ય કલા હિ ચારુતા" આ ભાવને જ યક્ષ પોતાનું સોભાગ્ય માને છે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને કહે છે કે તું મારો સંદેશો લઈને જઈશ ત્યારે તને શુભ શુકન થશે.

શ્લોક -34 : રુદ્ધાપાઙ્ગપ્રસરમલકૈરઙ્ગનસ્ત્રેહશૂન્યં

પ્રત્યાદેશાદપિ ચ મધુનો વિસ્મૃતભૂવિલાસમ્ ।

ત્વય્યાસને નયનમુપરિસ્પન્દિ શઙ્કે મૃગાક્ષ્યા

મીનક્ષોભાચ્ચલકુવલ્યશ્રીતુલામેષ્યતીતિ ॥ ૩૪ ॥

અનુવાદ : વાળની લટોથી જેના બહારના ખૂણાના કટાક્ષ રોકાઈ ગયાં છે તેવી, કાજળની કુમાશ વગરની અને વળી મદિરાના ત્યાગથી જેની ભ્રમરવિલાસ વિસરી ગઈ છે, તેની પાસે તું જઈશ ત્યારે ઉપરથી ફરકતી(તે) મૃગાક્ષી(યક્ષિણી)ની ડાબી આંખ, માછલીઓના હાલવાથી કંપતા નિલકમલની શોભા ધારણ કરશે.

વિશેષ નોંધ : અલકૈઃ - વાળોથી. અહીં 'અલક' શબ્દથી તાત્પર્ય છે ઘુંઘરાવાળા વાળોવાળી. યક્ષિણી પોતાના વાળોને સંભાળતી ન હતી. તેથી તે ચોટીથી નીકળીને પોતાના મોંઢા ઉપર છવાઈ જાય છે, તેના ફળસ્વરૂપ તેના નેત્રોને ઢાંકી લે છે.

મૃગાક્ષ્યા : - મૃગનયનીના નયન. આ શબ્દ દ્વારા યક્ષિણીના નેત્રોની અત્યાધિક સૌંદર્યતા વ્યંજિત થઈ રહી છે. તે ફક્ત નિલવર્ણી જ નથી, પરંતુ તેમાં માછલીઓ દ્વારા હલાવેલ નિલકમળોની ચંચળતા પણ છે.

ઉપરિસ્યન્દિનપનમ્ - ઉપરી ભાગથી સ્પંદિત નયનો. ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં નેત્રોને સ્પષ્ટ રૂપે ડાબી બાજુ ફરકતા નથી બતાવ્યા. પરંતુ આગળના શ્લોકમાં આવતા 'વામશ્ચાસ્યા:' પદ દ્વારા આપણને તે ખબર પડે છે. શુકનશાસ્ત્ર અનુસાર સ્ત્રીઓનું ડાબું અંગ ફરકે તે શુભ મનાય છે, જ્યારે પુરુષનું જમણું અંગ ફરકે તે શુભ મનાય છે. 'વામ ભાગસ્તુ નારીણાં પુસાં શ્રેષ્ઠસ્તુ દક્ષિણ:' અહીં યક્ષિણીની ડાબી આંખ ફરકે છે જે શુભ મનાય છે. અહીં ઉપમા અલંકાર જોવા મળે છે.

પ્રસંગ : મેઘને યક્ષ કહે છે કે મારો સંદેશો લઈને જઈશ ત્યારે તે મારી પ્રિયાનો ડાબો સાથળ ફરકશે.

શ્લોક- 35 : વામશ્ચાસ્યા: કરુહપદૈર્મુચ્યમાનો મદીયૈ-

મુક્તજાલં ચિરપરિચિતં ત્યાજિતો દેવગત્યા ।

સંભોગાન્તે મમ સમુચિતો હસ્તસંવાહનાનાં

ચાસ્યત્યૂરૂઃ સરસકદલીગર્ભગૌરશ્ચલત્વમ્ ॥ ૩૫ ॥

અનુવાદ : ભાગ્યની દુર્દશાથી, મારા નખચિહ્નથી રહિત, હંમેશની સંગિની એવી મોતીની મેખલાથી પણ વિયોગ પામેલો અને સંભોગના અંતે માર હાથના સંવાહનોને યોગ્ય, રસભરી કેળના થંભ જેવો પ્રિયાનો ગૌરવર્ણો ડાબો સાથળ ફરકવા લાગશે.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં મેઘના દર્શન શુભ છે અને શુકનશાસ્ત્ર પ્રમાણે યક્ષ તેની નિશાની આપે છે.

કરુહપદૈઃ મુચ્યમાનઃ : હાથના નખચિહ્નથી રહિત. આ 'ઉરુ'નું વિશેષણ છે. આચાર્ય મલ્લિનાથે આનો અર્થ નખોના ચિહ્નથી રહિત એવો કર્યો છે. પરંતુ ભરતસેનના વિચાર આનાથી કંઈક અલગ છે. તેમના અનુસાર સંભોગના સમયે યક્ષ દ્વારા કરાયેલ નખની રેખાઓ ભૂંસાઈ રહી છે. કામશાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે કે નાયક નાયિકાના 'ઉરુ'માં સંભોગકાળમાં નખક્ષત્ર કરે છે. 'કળ્પકક્ષકુચપાશ્વંભુજોરઃ શ્રોણિસન્નિમ્બુ નખાસ્પદમાહુઃ'

વામઃઋરુઃ ડાબો સાથળ. યક્ષિણીનો ઉરુ સરસ છે. તેને કેળ સાથે સરખાવેલ છે. અગાઉ જોયું તેમ સ્ત્રીનું ડાબું અંગ ફરકે એ શુભશુકન મનાય છે. અન્ય એક શ્લોકમાં સ્ત્રીના 'ઉરુ' ફરકવા શુભ મનાય છે. "ઋરોઃ સ્પન્દાદ્રતિ વિદ્યાદૂર્વોઃ પ્રાસિં સુવાસસઃ ।" આમ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

પ્રસંગ – યક્ષ મેઘને કહે છે કે જો મારી પ્રિયા યક્ષિણી નિદ્રાનું સુખ માણતી હોય તો તું થોડો સમય પ્રતિક્ષા કરજે.

શ્લોક -36 : તસ્મિન્કાલે જલદ યદિ સા લબ્ધનિદ્રાસુખા સ્યા-

દવાસ્યૈનાં સ્તનિતવિમુખો યામમાત્રં સહસ્વ ।

મા ભૂદસ્યાઃ પ્રણયિનિ મયિ સ્વપ્નલબ્ધે કથંચિત્

સદ્યઃકણ્ઠચ્યુતભુજલતાગ્રન્થિ ગાઢોપગૂઢમ્ ॥ ૩૬ ॥

અનુવાદ : હે મેઘ ! જો તે સમયે મારી પ્રિયા નિદ્રાસુખ પામી હોય તો તારું ગર્જન થાંભાવી દઈ તેની પાસે એક પ્રહર થોભજે. તેને મહામહેનત સ્વપ્નમાં તેનો આ પ્રિયતમ મળ્યો હશે. તો તેની ભુજલતાના ગાઢ આલિંગનની ગાંઠ મારા કંઠેથી અચાનક છૂટી ન જાય, તેનું ધ્યાન રાખજે.

વિશેષ નોંધ : કથંચિત્ - કોઈ પણ પ્રકારે (મહામહેનતે) આ શબ્દ અહીં આભિપ્રાય પ્રયોજ્યો છે. યક્ષ વિચારે છે કે બહુ જ મહામહેનતે તેને મને સ્વપ્નમાં પામ્યો છે આવી નિદ્રા આંશિક હોય છે, પૂર્ણ નહીં તેથી મેઘ થોડીવાર પ્રતિક્ષા કરજે તેવું યક્ષ જણાવે છે.

યામમાત્રમ્ - એક પ્રહર યક્ષ મેઘને એક પ્રહર સુધી પ્રતીક્ષા કરવાનું કહે છે. યક્ષની પ્રિયતમ પત્ની પદ્મિની પ્રકારની નાયિકા છે. તેમની નિદ્રા એક પ્રહરની બનાવેલ છે

“ પદ્મિની યામનિદ્રા ચ , દ્વિપ્રહરા ચિત્રિણી ।

હસ્તિની યામત્રિતયા , ઘોરનિદ્રા ચ શક્તિની ॥ ”

પરંતુ આચાર્ય મલ્લિનાથ એક પ્રહર શબ્દનો અર્થ અન્ય રીતે કહે છે. તદનુસાર સામર્થ્યવાન પતિ અને પત્નીની રતિકીડા એક પ્રહર ચાલે છે. તેથી સ્વપ્નમાં પણ તે એક પ્રહર સુધી ચાલસે તેથી યક્ષ મેઘને એક પ્રહર સુધી પ્રતિક્ષા કરવાનું કહે છે. 'રતિસર્વસ્વ' ગ્રંથ અનુસાર સામર્થ્યવાન દંપત્તિની રતિકીડાની અવધી એક પ્રહર હોય છે. 'એકવારાવર્ધિયામો રતસ્ય પરમો મતઃ' । ઉક્ત શ્લોકમાં અપ્રસ્તુપ્રશંસા અલંકાર છે.

પ્રસંગ : ક્યાંક મેઘ યક્ષિણીને અનુચિત રીતે ન જગાડે તે માટે ઉચિત રીત બતાવે છે.

શ્લોક-37 : તામુત્યાપ્ય સ્વજલકણિકાશીતલેનાનિલેન

પ્રત્યાશ્વસ્તાં સમમભિનવૈર્જાલકૈર્માલતીનામ્ ।

વિદ્યુદ્ગર્ભઃ સ્તિમિતનયનાં ત્વત્સનાથે ગવાક્ષે

વક્તુંધીરઃ સ્તનિતવચનૈર્માનિનીં પ્રક્રમેથાઃ ॥ ૩૭ ॥

અનુવાદ : તારા જળબિંદુઓથી શીતળ થયેલ વાયુઓની લહેરથી તેને જગાડીને તું માલતીલતા અને તેને(યક્ષિણીને) એમ બંનેને એકસાથે જ આશ્વાસન આપજે. ત્યાર બાદ વીજળીને છૂપાવીને તું જ્યાં બેઠો હોઈશ, તે ગોખને સ્થિરનયનોથી તે માનિનીને ધીરે-ધીરે તારા ગર્જનરૂપી વચનોથી કહેવાનો આરંભ કરજે.

વિશેષ નોંધ : સ્વજલકલિકા - પોતાના જળબિંદુઓથી શીતળ. કવિ અહીં એ બાબત વ્યક્ત કરવા માંગે છે કે યક્ષની પત્ની સામાન્ય સ્ત્રી નથી. તેથી તું(મેઘ) તેને માનપૂર્વક જગાડજે. રાજા ભોજે વિશેષ વ્યક્તિઓને પગ દબાવીને, પંખો નાખીને અને મધુર ગીતાદિ દ્વારા જગાડવાની વાત કરી છે.

વિદ્યુતગર્ભઃ પાદે શિતલૈર્બ્રજનૈસ્તનૌ ।

શ્રુતૌ ચ મધુરૈગૈતૈનિદ્રાતો બોધયેત્પ્રભુમ્ ॥

વિજળીવાળો આ મેઘનું વિશેષણ છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ વિદ્યુતગર્ભનો અર્થ સ્ત્રીસહાય કર્યો છે. કારણકે પારકી સ્ત્રીને એકાંકી વાતચીત કરવી યોગ્ય નથી. તેથી મેઘની વિદ્યુતરૂપી પત્ની કલ્પી છે, તેથી મેઘ સપત્નીક યક્ષપત્ની સાથે વાત કરે છે. પરંતુ આચાર્ય મલ્લિનાથ વિજળીને અંદર છૂપાવવાના ભાવને બીજી રીતે બતાવ્યો છે. જેમ કે જો વિજળી ચમકસે તો યક્ષિણીની અંજાઈ જશે અને મેઘનો ચહેરો યોગ્ય રીતે નહિ જોઈ શકે. તેથી અંદર વિજળી છૂપાવવાની વાત કરી છે. અહીં પાઠક પોતાની રુચિ અનુસાર ભાવ ગ્રહણ કરી શકે છે.

પ્રસંગ : મેઘ યક્ષને કયા શબ્દોથી પોતાનો સંદેશ પ્રારંભ કરવો તે વાત સમજાવે છે

શ્લોક- 38 : ભર્તુમિત્રં પ્રિયમવિધવે વિદ્ધિ મામમ્બુવાહં

તત્સંદેશૈર્હૃદયનિહિતૈરાગતં ત્વત્સમીપમ્ ।

યો વૃન્દાનિ ત્વરયતિ પથિ શ્રામ્યતાં પ્રોષિતાનાં

મન્દ્રસ્ત્રિગ્ધૈર્ધ્વનિભિરબલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ ॥ ૩૮ ॥

અનુવાદ : હે સુહાગિની! (સૌભાગ્યવતી) તું મને તારા સ્વામીનો પ્રિય મિત્ર, તેનો (પક્ષનો) સંદેશો હૃદયમાં રાખીને તારી પાસે આવેલો મેઘ જાણ; કે જે હું મેઘ માર્ગમાં થાકેલા પ્રવાસીઓનાં વૃંદોને પોતાના મધુર ધ્વનિઓ વડે, પોતાના પ્રિય પત્નીઓની વેણી છોડવાને માટે ઉતાવળે જવા પ્રેરે છે.

વિશેષ નોંધ : અવિઘવે - સુહાગીની (સૌભાગ્યવતી) યક્ષિણીનું આ વિશેષણ ખૂબજ સાભિપ્રાય પ્રયોજાયું છે. તારા સ્વામીનો મિત્ર એવો હું (મેઘ) આવ્યો છું. એટલું સાંભળતા પતિ વિશે યક્ષપત્ની કંઈક અમંગળ ન વિચારે, એટલા માટે તરત જ ‘અવિઘવે’ એમ સંબોધન કરી યક્ષના કુશળ સમાચાર વિશે તેને આશ્વાસન આપે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે આનાથી મોટો કોઈ શુભ સમાચાર ન હોઈ શકે. પૂર્વમેઘમાં પણ મેઘ પોતાની પત્નીને ‘અવ્યાપન્નમ્’ સમજે છે. આ શબ્દનો ભાવ એ છે કે તું (યક્ષિણી) વિધવા નથી. તે (યક્ષ) માત્ર જીવિત છે. તે (યક્ષ) તારા (યક્ષિણી) ના વિયોગમાં એટલા દુઃખી છે કે બસ મૃત્યુ નથી પામ્યો, પરંતુ તેની અવસ્થાની નજીક છે. કવિ ભાસ પણ ‘અવિઘવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આથી આ શબ્દનો પ્રયોગ દ્વારા આપણને જાણવા મળે છે કે કાલિદાસ ભાસ વગેરે કવિઓના સમયમાં આ શબ્દ ‘અશુભ’ માનવામાં નહોતો આવતો.

મામ્ ભર્તુઃ પ્રિયમિત્રમ્ - હું તારા પતિનો પ્રિય મિત્ર છું. આ પંક્તિ દ્વારા મેઘ યક્ષિણીને પોતાનો પરિચય આપે છે કે હું તારા પતિનો પ્રિય મિત્ર છું. સામાન્ય કે સ્વાર્થી મિત્ર નહીં. તેથી તમે મારી ઉપર વિશ્વાસ કરો આનાથી યક્ષિણીની પરપુરુષ વિષયક શંકાનું પણ સમાધાન થઈ જશે.

હૃદયનિહિતૈઃ - હૃદયમાં રાખેલ. મેઘ યક્ષિણીને એ બતાવવા ઈચ્છે છે કે જો તારા પ્રિયતમના સંદેશ હૃદયમાં રાખેલ છે, તે સામાન્ય સંદેશ નથી. તે યક્ષના હૃદયમાંથી નીકળીને મારા હૃદયમાં સંગ્રહિત થયો છે. તેથી આ સંદેશ માર્મિક હોવાથી શ્રોત્રપેય અને હૃદયગમ્ય છે.

અમ્બુવાહન્ - મેઘ. આ પદ અહીં ખૂબજ સાર્થક છે. કારણ કે મેઘ જળનો વાહક છે. તેથી તે બધા માટે હિતકારી છે. આ સમય તે પોતાને સંદેશ વાહકના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે તેથી દાયિત્વનું વહન કરવું તેનો ધર્મ છે.

અબલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ - પત્નીઓની વેણી છોડવાને માટે ઉત્સાહિત પહેલાના જમાનામાં પતિ પોતાની પત્નીથી દૂર પરદેશ કમાવવા ઉત્પાદિ કાર્યો માટે જતા. વર્ષાઋતુના સમયે તેઓ સ્વદેશ પાછા આવતા પ્રાચીન પ્રથા અનુસાર તેઓની સ્ત્રીઓ વેણી ગૂંથી રાખતી. પ્રવાસથી પાછા ફરેલા પુરુષોમાં પોતાની સ્ત્રીઓની વેણી ખોલતા હતા.

પ્રસંગ : મેઘ દ્વારા લઈ જવાયેલ સંદેશને તેની પ્રિયા કેટલી ઉત્સુકતા પૂર્વક શ્રવણ કરશે. તે વાતની યક્ષ કલ્પના કરે છે.

શ્લોક- 39 :   **ઇત્યાખ્યાતે પવનતનયં મૈથિલીમિવોન્મુગ્ધી સા**

ત્વામુત્કળ્ઠોચ્છ્વસિતહૃદયા વીક્ષ્ય સંભાવ્ય ચૈવા

શ્રોષ્યત્યસ્માત્પરમવહિતા સૌમ્ય સીમન્તિનીનાં

કાન્તોન્દન્તઃ સુહૃદુપનતઃ સઙ્ગમાત્કિંચિદૂનઃ ॥ ૩૧ ॥

અનુવાદ : તારા એમ કહેતાંની સાથે જ, જેમ સીતાએ ઉલ્કંઠાથી મુંખ ઊંચું કરી હનુમાન તરફ જોયું હતું, તેમ તે ઉલ્કંઠાથી, કંપતા હૃદયે તારી તરફ જોશે અને તને આદર આપી ધ્યાનપૂર્વક તારી પાસેથી સંદેશો સાંભળશે. કારણ કે સૌમ્ય ! (મેઘ) મિત્ર દ્વારા મળેલા પ્રિયતમાના સમાચાર, સોભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને સ્વામીના સંગથી સહેજ જ ઊણા લાગે છે.

મૈથિલી - સીતા. આ સીતાનું એક નામ છે. પ્રાચીનકાળમાં દેશના નામના આધારે પુરુષ કે સ્ત્રીઓના નામ રાખવામાં આવતા હતા. જેમ કે મિથિલા દેશની હોવાને કારણે સીતાને મૈથિલી કહેવાતી હતી. તેવી જ રીતે પાંચાલ દેશની હોવાથી દ્રોપદીને પાંચાલી કહેવાતી હતી.

પવનપુત્ર હનુમાન રામનો સંદેશો લઈ રાવણની નગરી લંકામાં જાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો સીતા તેમને રાવણનો માયાવી દૂત સમજે છે. પરંતુ ત્યારબાદ રામનો અંગત પરિચય સાંભળીને સીતાને હનુમાન ઉપર વિશ્વાસ બેસે છે. અશોક વાટિકામાં વૃક્ષ પર બેઠેલા હનુમાન રામના સમાચાર આપે છે ત્યારે સીતાએ જેમ ઊંચે જોયું હતું તેમ તે યક્ષિણી પણ જોશે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને કહે છે કે પોતાનો પરિચય આપ્યા બાદ હું (મેઘ) કુશળ છું, તેવું તેને જણાવજે તથા તેની(યક્ષિણીની) કુશળતાના સમાચાર લાવજે.

શ્લોક- 40 : તામાયુષ્મન્ મમ ચ વચનાદાત્મનશ્ચોપકર્તું

બૂયાર્ણં તવ સહચરો રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ ।

અવ્યાપન્નઃ કુશલમ્બલે પૃચ્છતિ ત્વાં વિયુક્ત

પૂર્વાભાષ્યં સુલભવિપદાં પ્રાણીનામેતદેવ ॥ ૪૦ ॥

અનુવાદ : હે આયુષ્યમાન ! (મેઘ) મારા આ વચનથી અને તારા પુણ્યલાભ માટે તું તેને કહેજે કે ‘રામગિરિના આશ્રમમાં રહેતો તારો સહચર કુશળ છે. વિયુક્ત થયેલો તારા કુશળ સમાચાર પૂછાવે છે. સહેલાઈથી વિપત્તિનો ભોગ થઈ પડતાં પ્રાણીઓને પ્રથમ આ જ પૂંછવું જોઈએ.

વિશેષ નોંધ : આયુષ્માન્ - મેઘ. મેઘને આયુષ્યમાન(ચિરંજીવી) એવું વિશેષણ આપ્યું છે. યક્ષ પૂર્વમેઘમાં કહે છે કે મેઘને તે તેનો નાનો ભાઈ માને છે. મલ્લિનાથે પ્રશંસાના અર્થમાં અહીં ‘મતુપ્’ પ્રત્યય માણ્યો છે. તદનુસાર ‘પ્રશંસનીય જીવનવાળો’ અથવા ‘લાંબા આયુષ્યવાળો’ અર્થ લઈ શકાય.

સુલભવિપદામ્ - સહેલાઈથી વિપત્તિઓ. આ શબ્દ ‘પ્રાણીનામ’નું વિશેષણ છે. આ જગત દુઃખથી પરિપૂર્ણ છે. તેથી માનવ ઉપર આપત્તિઓ આવવી સામાન્ય બાબત છે. તેથી સહન કરવી જ પડે છે. ‘રામગિર્યાશ્રમસ્થ’ રામગિરિના આશ્રમમાં રહેવાવાળો. ‘રામગિરે આશ્રમે તિષ્ઠતીતિ’ આ પ્રકારનો વિગ્રહ કરવાથી, અહીં આશ્રમ શબ્દ

એકવચનમાં મનાયો છે. તેનો ભાવ એવો છે કે યજ્ઞ રામગિરિના એક આશ્રમમાં રહીને તપસ્વી જીવન જીવે છે.

મેઘને ઉપરોક્ત શ્લોકમાં પુણ્યશાળી કહ્યો છે. કારણ કે મેઘ યજ્ઞનો સંદેશો તેની પ્રિયા પાસે લઈ જઈને બંનેના પ્રાણોની રક્ષા કરે છે. આમ પરોપકારથી પુણ્ય કમાય છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ કહે છે કે ભલે હું તારાથી દૂર હોય, પરંતુ તારા વિયોગથી મારા શરીરની સ્થિતિ પણ દુઃખદ છે.

શ્લોક- 41 : અઙ્ગેનાઙ્ગં પ્રતનુ તનુના ગાઢતમેન તમં

સાસ્ત્રેણાશ્રુદ્ધુતમવિરતોત્કળ્લઠમુત્કળ્લઠિતેન ।

ઉષ્ણોચ્છ્વાસં સમધિકતરોચ્છ્વાસિના દૂરવર્તી

સંકલ્પૈસ્તૈર્વિશતિ વિધિના વૈરિણા રુદ્ધમાર્ગઃ ॥ ૪૧ ॥

અનુવાદ : 'વેર વિધિથી રૂંધાયેલા માર્ગવાળો હું (મેઘ) તારો પતિ તારાથી દૂર હોવાથી ખૂબ દુઃખળા, અત્યંત સંતાપ પામતા, આંસુ સારતા, ઉત્કંઠિત અને ભારે નિસાસા નાખતા અંગ વડે, તારા અતિક્ષીણ પીડિત, અશ્રુ છલકતા, અધીર, લાંબા નિસાસા નાખતા અંગથી દૂર રહેતો, અનેક સંકલ્પો રહિત ભેટવા તલસી રહ્યો છે.

વિશેષ નોંધ : વૈરિણારુદ્ધમાર્ગઃ - વેરવિધિથી રૂંધાયેલ માર્ગવાળો. યજ્ઞ પોતાનોએ ભાવ વ્યક્ત કરવા માંગે છે કે તે પોતે તેને મળવા માટે બહુ ઉત્સુક છે, પરંતુ દુર્દેવે તેને વિવશ બનાવ્યો છે અને તેનો માર્ગ રોક્યો છે.

ગાઢતમેન - અત્યંત સંતપ્ત. યજ્ઞ પોતાના શરીરને યજ્ઞિણીના શરીર કરતાં વધારે સંતપ્ત માન્યું છે, કારણ કે તેના પોતાના અધિકારના પ્રયત્નના કારણે તેને શાપ ભોગવવો પડે છે. સાથે-સાથે યજ્ઞિણીને પણ વિરહમાં જીવવું પડે છે. તેનો તેને ભારે પશ્ચાતાપ છે. તેથી તે યજ્ઞિણીથી વધારે દુઃખી છે.

અશ્રુદ્ધુતમ્ - આંસુઓથી ભરેલા. યજ્ઞ વિરહમાં દુઃખી છે પરંતુ તેની આંખો તે માત્ર અશ્રુભીની જ છે જ્યારે યજ્ઞિણીની આંખો અશ્રુઓથી ભરેલી છે. અહીં નારી સુલભ વ્યાકુળતા વ્યક્ત કરી છે. નારીને પુરુષની સરખામણી આંસુ વધારે અને વારંવાર વાત-વાતમાં આવી જાય છે તે બતાવાયું છે. તૈઃ સંકલ્પૈઃ - પહેલાના સંકલ્પોથી. આ પદના વિદ્વાનોએ બે અર્થ કર્યા છે. (1) યજ્ઞ તે વિશેષ મનોરથની તરફ સંકેત કરે છે કે જેને તેણે સહવાસ કાળમાં અનુભવ્યાં હતા અને (2) એ મનોરથો કે જેનો વિરાહવસ્થાવાળા પ્રેમીઓના હૃદયમાં હલચલ મચાવતા હોય.

પ્રસંગ : યજ્ઞ મેઘ દ્વારા પોતાની પ્રિયતમાને પોતાની વિવશતા પ્રગટ કરવાનું કહે છે.

શ્લોક- 42 : શબ્દાચ્ચેયં યદપિ કિલ તે યઃ સઘ્નીનાં પુરસ્તાત્

કર્ણે લોલઃ કથયિતુમભૂદાનનસ્પર્શલોભાત્ ।

સોઽતિક્રાન્તશ્રવણવિષયં લોચનાભ્યામદૃષ્ટઃ

સ્ત્વામુત્કળ્લઠાવિરચિતપદં મન્મુખેનેદમાહ ॥ ૪૨ ॥

અનુવાદ : તારી સખીઓની આગળ મોટેથી કહી શકાય તેવી વાતને પણ, તારા વદનના સ્પર્શના લોભથી તારા કાનમાં કહેવા ચંચળ બનતો, તે તારો પ્રિયતમ આજે તારા કર્ણપટથી દૂર છે તથા આંખોથી અદ્રષ્ટ થઈ ગયો છે. ઉત્કંઠાયુક્ત શબ્દો ગોઠવી મારી(મેઘ) મારફત તને સંદેશો કહેડાવ્યો છે.

વિશેષ નોંધ : શબ્દાલ્પ્યમ - શબ્દોથી કહેવા યોગ્ય. પૂર્વનાં સંસ્મરણો યાદ કરીને યક્ષ કહે છે કે અલકા નગરીમાં જ્યારે સારી સખીઓ સહિત આપણે બેસતાં ત્યારે કોઈક વાત તેમની આગળ મોટેથી કહી શકાય તેવી હોતી, તે વાતને પણ હું તારા સ્પર્શના લોભથી તારા કાનમાં કહેવા ઈચ્છતો હતો.

શ્રવણવિષયમ્ અતિક્રાન્ત:- કાનોની પહોંચથી દૂર. સામાન્ય રીતે વિષય શબ્દનો તાત્પર્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિષય રૂપ, રસ, ગંધ આદિ થાય છે. પરંતુ અહીં વિષયનો તાત્પર્ય ઈન્દ્રિયોની પહોંચથી છે. કારણ કે અલકાનગરી અને રામગિરિ પર્વત વચ્ચે અંતર એટલું છે કે ત્યાં ચક્ષુઈન્દ્રિય કે કર્ણન્દ્રિય પહોંચી શકતી નથી.

ઉત્કળઠાવિરચિતપદમ્ - ઉત્કંઠાથી રચિત પદ. મેઘ યક્ષિણીને કહે છે કે તે જે કઈ સંદેશ કહે છે તે પ્રત્યેક પદ યક્ષે ઉત્કંઠાથી રચેલ છે. તેમાં મારુ કઈ નથી. હું તો ફક્ત દૂતવાહન સાધનમાત્ર છું.

પ્રસંગ : પ્રકૃતિના વિવિધ તત્વોમાં યક્ષ પોતાની પ્રિયાની સમાનતા માત્ર અંશતઃ જ જુએ છે. સંપૂર્ણતા ઉપમા આપી શકાય તેવું તત્વ તેની નજરે નથી.

શ્લોક- 43 : શ્યામાસ્વઙ્ગં ચકિતહરિણીપ્રેક્ષણે દૃષ્ટિપાતં

વક્ત્રઞ્ચયાં શિશિનિ શિખિનાં બર્હભારેષુ કેશાન્ ।

ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીવિચીષુ ભૂવિલાસાન્

હનૈકસ્મિન્નચિદપિ ન તે ચણિડ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥ ૪૩ ॥

અનુવાદ : પ્રિયંગુ વેલીમાં તારી કાયા, ચકિત હરણીઓની દૃષ્ટિમાં તારી નજર, ચંદ્રના મુખમાં તારી શોભા, મોરના પીચ્છકલાપમાં કેશકલાપ અને નાની-નાની નદીઓના તરંગમાં તારી ભ્રમરલીલા જોઉં છું. પરંતુ અરે રે ! હે ચંડી ! કોઈ એક જ વસ્તુમાં તારું સંપૂર્ણતથા સાદૃશ્ય મને જોવા મળતું.

વિશેષ નોંધ : ચણડી - કોપશીલ. અહીં યક્ષિણીને બે પ્રકારે કોપ આવી શકે તેમ છે.

(1) યક્ષ યક્ષિણીનાં અંગોની સમાનતા પ્રકૃતિના અન્ય તત્વોમાં જુએ છે જે તેને સહન ન થાય. (2) યક્ષિણીની તુલનામાં ઊભું રહી શકે તેવું કોઈ તત્વ જ નથી તો એ વિચારીને તું કોપ ન કરતી.

ગુણપતાકા ગ્રંથ અનુસાર વિરહીજનો પોતાના મનને મનાવવા ચાર ઉપાયો કરે છે.

(1) પ્રેમીજનોના સમાન પદાર્થોને જોવા.

(2) ચિત્રની રચના કરવી.

(3) स्वप्न दृष्टાવું.

(4) પ્રેમી જનના અંગથી જોડાયેલ વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો.

કાલિદાસે આ ચારે ઉપાયોને મેઘદૂતમ્માં વર્ણવ્યા છે. ઉપરોક્ત શ્લોકમાં પ્રેમીજનોના સમાન પદાર્થની વાત છે. હવે પછીના શ્લોકમાં મિત્ર રચનાની વાત આવે છે.

નોંધ — કાલિદાસ ગ્રંથાવલીનો 44મો શ્લોક ધારાસિક્ત લીધો નથી. પ્રક્ષિપ્ત મનાય છે.

પ્રસંગ : યક્ષ યક્ષિણીનું ચિત્ર બનાવે છે.

શ્લોક- 44 : ત્વામાલિચ્ચ પ્રણયકુપિતાં ધાતુરાગૈઃ શિલાયા-

માત્માનં તે ચરણપતિતં યાવદિચ્છમિ કર્તુમ્ ।

અસ્ત્રૈસ્તાવન્મુહુરુપચિતૈર્દૃષ્ટિરાલુપ્યતે મે

ઋરસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતે સંગમં નૌ કૃતાન્તઃ ॥ ૪૪ ॥

અનુવાદ : ધાતુના ગેરુઆ રંગે શીલા ઉપર, પ્રણયકલહમાં રિસાયેલી હો એવી તને આલેખીને, જ્યાં હું તારા પગે પડવા ઈચ્છું છું; ત્યાં તો વારંવાર વહી રહેલા આંસુથી મારી દષ્ટિ રૂંધાય છે. ઋર ભાગ્ય ત્યાં આપણું મિલન થાય તે સહી શકતો નથી.

વિશેષ નોંધ : પ્રણયકુપિતાં - પ્રણયકલહમાં રિસાયેલ. નાયક-નાયિકાના પરસ્પર કોપને બે ભાગોમાં વિભાજિત કરેલ છે. (1) પ્રણયમાન અને (2) ઈર્ષ્યામાન. અત્યાધિક પ્રસન્ન થવાથી કારણ વગરના કોપને પ્રણયમાન કોપ કહે છે. અત્યાધિક પ્રેમને કારણ નાની-નાની વાત ઉપર રિસાઈ જવું તે નાયિકાના માટે સ્વાભાવિક વાત છે. આ કોપમાં એક વિશેષ પ્રકારનો આનંદ હોય છે.

ધાતુરાગૈઃ - ધાતુના રંગે. યક્ષની પાસે વિરહ દશામાં ચિત્ર રચનાની સામગ્રી નહીં હોય તેથી તે ધાતુઓના ગેરુઆ રંગથી ચિત્ર દોરે છે.

મુહુઃ ઉપચિતૈઃ - વારંવાર વધારે આવતા. આ શબ્દ અસ્ત્રૈઃ (આંસુ)નું વિશેષણ છે. જો યક્ષની આંખોમાં એકવાર આંસુ આવતા તો તે તેને લૂંછીને મિત્રનું કાર્ય ફરીથી પ્રારંભ કરતો, પરંતુ વારંવાર આંસુ આવે છે અને તે પણ પહેલાથી વધારે. તેથી તે ચિત્ર દોરવામાં અસમર્થ છે. આથી મુહુઃ (વારંવાર) શબ્દસ પ્રયોજીત છે.

પ્રસંગ — પોતાના દુઃખી અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં યક્ષ મેઘને કહે છે કે ક્યારેક હું સ્વપ્નાવસ્થામાં તને મળવા હાથ ફેલાવું છું તો વનદેવીઓ પણ રોવ લાગે છે.

શ્લોક- 45 : મામાકાશપ્રણિહિતભુજં નિર્દયાશ્લેષહેતો-

લ્લબ્યાયાસ્તે કથમપિ મયા સ્વપ્નસંદર્શનેષુ ।

પશ્યન્તીનાં ન ચ્ચલુ ન સ્થલીદેવતાનાં

મુક્તસ્થૂલાસ્તરુકિસલયેષ્વશ્રુલેખાશાઃ પતન્તિ ॥ ૪૬ ॥

અનુવાદ : સ્વપ્નદર્શનમાં મહાકષ્ટે મળી મને દર્શન દેનાર તને ગાઢ આલિંગન આપવાની ઈચ્છાએ હું જ્યારે ઊંચે આકાશમાં મારો હાથ ફેલાવું છું, પણ તે તો સ્વપ્ન હતું. તેથી તે હાથ આકાશમાં જ ફેલાય છે. તે જોઈ વનદેવીઓનાં મોતી જેવા મોટાં અશ્રિબિંદુઓ અરે, વૃક્ષની કૂંપણો ઉપર અનેકવાર નથી પડતાં એમ નથી.

વિશેષ નોંધ : આકાશપ્રણિહિતમુજમ્ - આકાશમાં ફેલાયેલી ભુજાઓવાળા. યક્ષ સ્વપ્નમાં મહાકષ્ટે યક્ષિણીને દેખે છે. તેને જોઈએ તેને ગાઢ આલિંગન આપવાની ઈચ્છાથી હાથ ઊંચે આકાશમાં ફેલાવે છે. પરંતુ તે આકાશ શૂન્ય હોય છે કારણ કે તેતો સ્વપ્ન છે. આ જોઈને વનદેવીઓ પણ દુઃખી થઈ મોતી જેવડાં આંસુઓ વહેવડાવે છે.

ન પતન્તિ ઇતિ ન - નથી પડતાં એમ નથી. અહીં 'ન' પદનો બે વાર પ્રયોગ કરીને તેનો સ્વીકાર પ્રગટ કર્યો છે. અર્થાત્ આંસુ પડે જ છે. પરંતુ તે આંસુ વૃક્ષોની કૂંપણ પર પડે છે. વનદેવીઓ યક્ષની વિરહદશાથી પોતે દુઃખી છે, પરંતુ તે તેમનાં આંસુ જમીન ઉપર નથી પાડતી. વૃક્ષોની કૂંપણ પર જ પાડે છે. કારણ કે જમીન પર આંસુ પડવા અનિષ્ટ મનાય છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં વિશેષોક્તિ અલંકાર પ્રયોજાયો છે.

પ્રસંગ : યક્ષ આત્મ વિભોર થઈને કહે છે કે તારા સ્પર્શ થકી આવતા વાયુને હું સ્પર્શ કરીને પોતાને ધન્ય માનું છું.

શ્લોક- 46 : ભિત્વા સદ્યઃ કિસલયપુટાન્દેવદારુદ્રમાણાં

યે તત્ક્ષીરસ્તુતિસુરભયો દક્ષિણેન પ્રવૃત્તાઃ ।

આલિઙ્ગ્યન્તે ગુણવતિ મયા તે તુષારાદ્રિવાતાઃ

પૂર્વં સ્પૃષ્ટં યદિ કિલ ભવેદઙ્ગામેભિસ્તવેતિ ॥ ૪૬ ॥

અનુવાદ : દેવદારવૃક્ષની કૂંપણોને તરત જ ભેટીને, તેમાંથી ઝરતા દૂધથી સુગંધી બનેલા, દક્ષિણ દિશા તરફ વાઈ રહેલા હિમાલયના પવનોને હું ભેટી રહ્યો છું. હે ગુણવતી ! પહેલા તારા શરીરને કદાચ અડક્યા હશે એમ માનીને હું આલિંગુ છું.

વિશેષ નોંધ : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં વાયુમાં શીતળતા, મંદતા અને સુગંધિતતા આ ત્રણ ગુણો ઉપલબ્ધ છે. કામસંતમ યક્ષ માટે આ હવા સહાયક છે. તેથી તે તેની સાથે આલિંગન કરવા ઈચ્છે છે, જે સ્વાભાવિક છે.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાની વિરહ અનુભૂતિની તીવ્રતાનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક- 47 : સંક્ષિપ્યેત ક્ષણ ઇવ કથં દીર્ઘયામા ત્રિયામા

સર્વાસ્વથાસ્વહરપિ કથં મન્દમન્દાતપં સ્યાત્ ।

ઇત્યં ચેતશ્ચટુલ્લયને દુર્લભપ્રાર્થનં મે

ગાઢોષ્માભિઃ કૃતમશરણં ત્વદ્વિયોગવ્યથાભિઃ ॥ ૪૭ ॥

અનુવાદ : લાંબા-લાંબા પ્રહરોવાળી રાત ક્ષણ જેવી ટૂંકી કેમ કરીને થાય? દિવસે પણ આખો વખત તાપ કેવી રીતે ઓછો થાય? એમ હે ચંચળનયનોવાળી ! આવી દોહલલી ઈચ્છા કરતું મારુ મન, તારા વિયોગની ગાઢ વેદનાથી અસહ્ય બન્યું છે.

વિશેષ નોંધ : ત્રિયામા - ત્રણ પ્રહરોવાળી રાત્રિ. આમ તો રાત્રિના ચાર પ્રહરોર અને દિવસના ચાર પ્રહરોર એક દિવસ મનાય છે. એક પ્રહરોર એટલે કે લગભગ ત્રણ કલાક. આમ રાત્રી ચાર પ્રહરોરવાળી હોવી જોઈએ. પરંતુ વિદ્વાનો એવું માને છે કે રાત્રીના અંતિમ પ્રહરોર એ દિવસમાં ગણાઈ જાય છે તેથી તે 'ત્રિયામા' ગણાય છે.

ચતુલ્લનયને - ચંચળનયનોવાળી. યક્ષિણી પશ્ચિમી નાયિકા છે. તેથી તેના નેત્રો ચંચળ બતાવ્યા છે. સાથે-સાથે તે નયનો ફડકી રહ્યા છે. તેનાથી એ ધ્વનિત થાય છે કે મારો પ્રિયતમ આવશે. આ આશયમાં મારી પ્રતિક્ષા કરી રહી છે. કારણ કે નેત્રોનું ફડકવું પ્રિયાગમનો સંદેશ છે.

પ્રસંગ - પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યક્ષ 'ચક્રના આરાની જેમ સુખ:દુ:ખ ફરે છે' તેવું જણાવે છે.

શ્લોક- 48 : નન્વાત્માનં બહુ વિગણયન્નાત્મનૈવાવલ્મ્બે

તત્કલ્યાણિ ત્વમપિ નિતરાં મા ગમ: કાતરત્વમ્ ।

કસ્યાત્યન્તં સુખમુપનતં દુ:ખમેકાન્તતો વા

નીચેર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ ॥ ૪૮ ॥

અનુવાદ : ખરેખર તો આવું વારંવાર વિચારીને હું મારી જાતને ટકાવી રહ્યો છું. તો હે કલ્યાણી! તું પણ વધારે પડતી ગભરાઈશ નહીં. એકલું સુખ અથવા એકલું દુ:ખ કોને મળ્યું છે? ચક્રના આરાની જેમ(સારી-ખરાબ) દશા ઉપર-નીચે ફર્યા કરે છે.

વિશેષ નોંધ - નનુ - આમંત્રણ. અહીં આ શબ્દ આમંત્રણ(સંબોધન)ના અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે.

વિગણયન્ - વિચારતો. આ શબ્દનો ભાવ વિચાર એવો છે કે યક્ષ શાપ પછી અનેક પ્રકારના આમોદ-પ્રમોદ, ભાગ-પ્રભોગ કરીશ. અથવા તો શાપના દિવસો ગણીને હિસાબ લગાવતો હશે. જેવી રીતે યક્ષિણી પુષ્પ ગણનાના માધ્યમથી એક-એક દિવસનો હિસાબ લગાવે છે. 'રામચરિતમાનસ'માં પણ ભરત આવી રીતે જ દિવસો ગણે છે. 'રહ્યો એક દિન અવધિ અધ્યારા'

ચક્રનેમિક્રમેણ - ચક્રના આરાની જેમ. ચક્રનો તાત્પર્ય રથ વગેરેના પૈડા જેવો છે. જેવી રીતે ચક્રના ફરવાથી તેના આરા ઉપર-નીચે ફરે છે. તેમ સુખ-દુ:ખ પણ કમશ: બદલાતું રહે છે. આ શ્લોકનો ઉત્તરાધ સ્વતંત્ર સુભાષિતની જેમ પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્ય જગ્યાએ પણ આવા સુભાષિતો જોવા મળે છે.

ચક્રવત્ પરિવર્તન્તે દુ:ખાનિ ચ સુખાનિ ચ । (મનુસ્મૃતિ - આચાર્ય મનુ) અર્થાત્ - ચક્રની જેમ સુખ અને દુ:ખ પરિવર્તનશીલ છે.

चक्रारपंक्तिरिव गच्छति भाग्य पंक्तिः । स्वप्रवासदत्तम् - कवि भास

अर्थात्- यकना आरानी જેમ ભાગ્ય પણ બદલાતું રહે છે.

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते । (मृरुण्डकीकम् - नाट्यकार शुद्रक) अर्थात् —सुખ દુઃખની અનુભૂતિથી શોભે છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં 'અર્થાન્તરન્યાસ' અલંકાર છે. સામાન્યથી વિશેષ વાતનું સમર્થન છે.

પ્રસંગ : યજ્ઞ શાપનો અંતકાળ નજીક બતાવે છે તથા સહજ ભાવથી તેને પૂર્ણ કરવા માટે કહે છે.

શ્લોક-49 : શાપાન્તો મે ભુજગશયનાદુત્થિતે શાર્દ્ધાપાણૌ

શેષાન્માસાનામય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા ।

પશ્ચાદાવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્માભિભ્રાષં

નિર્વેક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥ ૪૯ ॥

અનુવાદ : જ્યારે શેષનાગની શય્યા પરથી પોઢેલા વિષ્ણુ ઊઠશે ત્યારે મારો શાપ પૂર્ણ થશે, બાકીના ચાર માસ આંખો મીચીને વિતાવી નાખજે. ત્યાર બાદ આપણે બંને પૂર્ણ શરદ્દ્યંદ્રવાળી રાત્રીઓમાં વિરહને લીધે વધી ગયેલી આપણી જુદી-જુદી અભિલાષાઓ પૂરી કરીશું.

વિશેષ નોંધ : શાર્દ્ધાપાણૌ - ભગવાન વિષ્ણુ. આ પદમાં બહુવ્રીહિ સમાસ છે. શાર્દ્ધા અર્થાત્ શાર્દ્ધા નામનું ધનુષ્ય. પાણૌ અર્થાત્ હાથ. જેમણે હાથમાં શાર્દ્ધા નામનું ધનુષ્ય ધારણ કર્યું છે તે અર્થાત્ ભગવાન વિષ્ણુ.

પુરાણોમાં એવું કહેવાયું છે કે ભગવાન વિષ્ણુ અષાઢ શુક્લ(સુદ) એકાદશીના દિવસે ક્ષીર સાગરમાં શેષનાગની શય્યા પર સૂઈ જાય છે. તેને હરિશયની એકાદશી કહે છે. જ્યારે કાર્તિક શુક્લ(સુદ) એકાદશીના દિવસે ઉઠે છે. તેને હરીબોધિની એકદશી કહે છે. કુર્મપુરાણમાં આ વિશેના શ્લોક છે.

ક્ષીરાબ્ધૌ શેષપર્યઙ્ક આષાઢ્યાં સંવિશેઢ્ઢરિઃ

નિદ્રા ત્યજતિ કાર્તિક્યાં તયાઃ સંપૂણયેત્ હરિમ્ ॥

પ્રસંગ : યજ્ઞ તેની પત્નીને મેઘ દ્વારા તે બંને વચ્ચેની ગુપ્ત વાત કહે છે. કે જેનાથી તેને ખબર પડે કે મેઘ ખરેખર મારો દૂત છે.

શ્લોક- 50 : ભૂયશ્ચાહ ત્વમપિ શયને કળ્ઠલ્પના પુરા મે

નિદ્રાં ગત્વા કિમપિ રુદતી સસ્વનં વિપ્રબુઢ્ઢા ।

સાન્તર્હાસં કથિતમસકૃત્પૃચ્છતશ્ચ ત્વયા મે

દૃષ્ટઃ સ્વપ્ને કિતવ રમયન્ કામપિ ત્વં મયેતિ ॥ ૫૦ ॥

અનુવાદ : વાળી એ તારો પ્રિયતમ ફરી કહેડાવે છે કે “એક વખત રાત્રે પથારીમાં મારે કંઠને વળગીને સૂતી હતી, ત્યારબાદ ઊંઘમાંથી મોટા અવાજે બૂમ પાડતી તું જાગી ગઈ હતી. તેનું કારણ જાણવા મેં વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે તે મનમાં મંદસ્મિત કરતાં કહ્યું હતું, - આરે ધૂર્ત ! સ્વપ્નમાં મેં તને કોઈ બીજી સ્ત્રી સાથે રમણ કરતો જોયો.”

વિશેષ નોંધ - ભ્રૂપ : ફરીથી. અત્યાર સુધી યક્ષનો મેઘના દ્વારા જે પણ સંદેશો કહ્યો છે તે સામાન્ય વાતો છે. પરંતુ હવે યક્ષ પત્ની યક્ષિણીને મેઘએ યક્ષનો જ દૂત છે અરે એ બાબતનો વિશ્વાસ કરાવવા માટે બંને વચ્ચે ઘટેલી ગુપ્ત વાત કહેવડાવે છે.

પ્રસંગ : યક્ષ કહે છે કે મારા પ્રત્યે શંકા ન કરતી. વિરહમાં તો પ્રેમ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.

શ્લોક- 51 :   **एतस्मान्मां कुशलिन्मभिज्ञानदानाद्विदित्वा**
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्त्रेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसा प्रेमराशीभवन्ति ॥ ५१ ॥

અનુવાદ : હે શ્યામનેત્રી! આટલી નિશાની ઉપરથી તું ‘હું કુશળ છું’ તેમ જાણજે લોકઅપવાદથી મારા પ્રત્યે ખોટી શંકા કરીશ નહીં. ‘કોઈ પણ કારણથી વિરહમાં સ્નેહ ઓછો થાય છે’ એવું કહેવાય છે, પરંતુ ખરેખર તો ભોગ ન ભોગવવાથી (તથા) પ્રિય વસ્તુ તરફ રસ ભેગો થવાથી અંતે પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.

વિશેષ નોંધ : કૌલીનમ્ - લોકઅપવાદ. (ખોટી શંકા). આ શબ્દના વિદ્વાનોએ બે અર્થ કર્યા છે. (1) આટલા લાંબા સમય સુધી યક્ષ જીવિત હોત તો અવશ્ય આવી જાત. આવી ખોટી શંકા રાખીને મારા મરવાની આશંકા ન રાખતી. (2) બીજી સ્ત્રીઓ યક્ષિણીને કહેતી હશે કે આટલા દિવસ સુધી તારો પતિ આવ્યો નથી, સંભવત તે અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ ગયો હશે. એવા લોક અપવાદના ભયથી તું મારા પર ખોટી શંકા રાખતી નહીં.

પ્રસંગ : યક્ષ પોતાનો સંદેશ કહ્યા પછી તેની પ્રિયાનો પણ સંદેશો લઈને કહે જે એવી મેઘને યાચના કરે છે.

શ્લોક- 52 :   **आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते**
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटारन्निवत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्त्वद्बचोभिर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥ ५२ ॥

અનુવાદ : પહેલીવારના વિરહના લીધે અત્યંત દુઃખી બનેલી તે સખીને આમ આશ્વાસન આપીને તું શિવના વૃષભે(નંદીએ) જેની ટૂંકો(શિખરો)ને ખોટી નાખી છે તેવા હિમાલય પર્વતથી તરત જ પાછો વળી જજે તથા ઓળખતી નિશાનીવાળા તેણે

પાઠવેલા કુશળ સંદેશ વચનો મને સંભળાવી, સવારે કરમાયેલા કુંદપુષ્પ જેવા મારા નાજુક જીવનને સહારો મળે.

વિશેષ નોંધ : પ્રથમ વિરહ - પહેલીવારના વિરહને લીધે. યક્ષિણીના જીવનનો આ પહેલો વિરહ છે આના પહેલા કદાપિ આવું બન્યું નથી. તેથી પહેલીવારનો વિરહ તીવ્ર હોય તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રાત : કુન્દ - સવારનું કુંદપુષ્પ. આ એક વિશેષ પુષ્પ છે જેનો રંગ શ્વેત હોય છે. આની પાસિયત એ છે કે તે સાયંકાળે ખીલે છે અને સવારે કરમાઈ જાય છે.

આ શ્લોકમાં યક્ષની એવી અપેક્ષા પ્રગટ થાય છે કે તેની પ્રિયતમા પણ તેને મેઘ દ્વારા પ્રત્યુત્તર મોકલે.

પ્રસંગ : યક્ષ મેઘને કહે છે કે આપે મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી લીધી છે, એવો મને વિશ્વાસ છે.

શ્લોક- 53 : કચ્ચિતસૌમ્ય વ્યવસિતમિદં બન્ધુકૃત્યં ત્વયા મે

પ્રત્યાદેશાન્ન ન ખલુ ભવતો ધીરતાં તર્કયામિ ।

નિઃશબ્દોઽપિ પ્રદિશસિ જલં યાચિતશ્ચાતકેભ્યઃ

પ્રત્યુક્તંહિ પ્રણયિષુ સતામિપ્સિતાર્થક્રિયૈવ ॥ ૫૩ ॥

અનુવાદ : હે ભાઈ ! મારુ આ મિત્રકાર્ય કરવાનું તે નક્કી કર્યું જ છે? તારી આ મૂકધીરતા(શાંતિ) મને ના પાડવા માટે તો નથી જ એમ હું કલ્પું છું, કારણ કે ચાતક પક્ષીઓ તારી પાસે યાચના કરે છે ત્યારે તું તેમને બોલ્યા વિના જ જળ આપે છે. ઈચ્છિત અર્થ સાધવાનું કાર્ય એ જ સક્ષ્મોનો યાચકો પ્રત્યેનો પ્રત્યુત્તર હોય છે.

વિશેષ નોંધ : બન્ધુકૃત્યમ્ - ભાઈનું કાર્ય. મલ્લિનાથ અનુસાર આ શબ્દનો અર્થ ભાઈનું કાર્ય થાય છે. અર્થાત્ મેઘ દ્વારા ભાઈ યક્ષનો સંદેશ લઈ જવો એ જ ભાઈનું કાર્ય છે.

વ્યવસિતં - નિશ્ચય. સક્ષ્મો બોલીને નહીં પરંતુ કાર્ય આચરીને યાચનાનો ઉત્તર આપે છે. મેઘના સ્વાભાવિક મૌનનું અહીં કવિને જ સુઝે એવું અર્થઘટન છે.

પ્રસંગ : અંતમાં યક્ષ મેઘને પોતાના કરણીય કાર્યને કરવાની પ્રાર્થનાની સાથે મંગલકામના સાથે વિદાય આપે છે.

શ્લોક- 54 : એતત્કૃત્વા પ્રિયમનુચિતપ્રાર્થનાવર્તિનો મે

સૌહાર્દાદ્વા વિધુર ઇતિ વા મય્યનુક્રોશબુદ્ધયા ।

ઇષ્ટાન્દેશાન્જલદ વિચર પ્રાવૃષા સંભૃતશ્રી-

માંભૂદેવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિપ્રયોગઃ ॥ ૫૪ ॥

અનુવાદ : મારા પ્રત્યેના મિત્રભાવથી કે હું વિરહી છું એમ સમજીને અથવા તો મારી ઉપર દયાદંષ્ટિ રાખીને મે તારી પ્રત્યે અનુચિત માગણી કરી તો તું મારુ આટલું પ્રિય કામ કરી આપજે. હે મેઘ! વર્ષાથી શોભાતો તું મનગમતા પ્રદેશમાં વિહાર કરજે. મારી જેમ તારો એક ક્ષણ પણ વીજળીથી વિયોગ ન થાઓ.

વિશેષ નોંધ : અનુચિતપ્રાર્થના - અનુચિત માંગણી. યક્ષ મેઘને દૂત બનાવીને પોતાનો સંદેશો મોકલાવે છે. પરંતુ તેને ખબર છે કે મેઘ ઈંદ્રનો મિત્ર છે. તેથી તેને આવો સંદેશો નહીં મોકલાવો જોઈએ. એવી મર્યાદા બતાવે છે.

વિધુર : - વિધુર. જેની પત્ની મૃત્યુ પામી હોય તેના માટે આ શબ્દ પ્રયોગ થાય છે. પરંતુ અહીં કાલિદાસને આનો અર્થ વિરહી અભિપ્રેત છે.

વિદ્યુતા - વિજળી. વિજળીને મેઘની પત્નીના રૂપમાં કલ્પાવવીએ સંસ્કૃત કવીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રી - શોભા. આ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે જેમ કે પત્ની, ધન, પશુ, શોભા, લક્ષ્મીજી વગેરે. પરંતુ અહીં શ્રી શબ્દ દ્વારા મંગલની કામના છે. સાથે-સાથે આ રચનાઓ અંતિમ શ્લોક છે તે પણ જાણવા મળે છે.

માત્ર મેઘને જ નહીં કોઈપણ વ્યક્તિને ઈષ્ટજનનો વિયોગ ન થાય તેવી મંગલ ભાવના કવિ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

इति महाकविकालिदासविरचिते मेघदूते काव्ये उत्तरमेघः समाप्तः ।

5.3 સસંદર્ભ સમજાવો.

(1) प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रानृतरात्मा । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-32)

અનુવાદ : મોટેભાગે મૂઠું હૃદયવાળા બધા દયાળુ પ્રકૃતિવાળા હોય છે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં ક્રમશઃ અલકાનગરીનું વર્ણન તથા ત્યાંના સ્ત્રી-પુરુષની વિશેષતાનું વર્ણન છે. ત્યાર બાદ યક્ષ પોતાના ભવનના ઈન્દ્રધનુષ, મણિથી યુક્ત વાવ, નીલમ મણીઓથી યુક્ત કીડા પર્વત, અશોક અને બકુલના વૃક્ષ, સ્વર્ણિમ સ્તંભ અને મયૂર ઈત્યાદિ ચિહ્નો દ્વારા ઓળખાણ આપે છે તથા તેનું સુંદર વર્ણન છે. તત્પશ્ચાત યક્ષ પોતાની પ્રિયતમાની સુંદરતાનું વર્ણન કરે છે. ત્યારબાદ પોતાની પ્રિયતયા યક્ષીણીની વિરહવ્યથાનું વર્ણન કરતાં તેની સ્થિતિની જાણ કરતાં કહે છે કે તે અબળા(યક્ષિણી) તેના સર્વ આભૂષણોનો ત્યાગ કરી પોતાની નાજુક કાયાને વારંવાર પથારીમાં ફેંકતી ભારે દુઃખથી ટકાવી રહી હશે. એવી તે (મારી પ્રિયા) તને પણ તાજ જળરૂપી આંસુ સારતો કરી મૂકશે કારણકે મૂઠું હૃદયવાળા બધા દયાળુ પ્રકૃતિવાળા હોય છે.

સમજૂતિ : વાળમાં તેલ ન નાખવું, ચોટલો ન ગૂંથવો આ બધા પોષિતભરૂંકા વિરહિણીના લક્ષણો છે. કવિ કાલિદાસે તેનું માર્મિક ચિત્રણ રજૂ કર્યું છે. શસ્ત્રોકારોએ વિરહી લોકોની કામદશાઓ દર્શ પ્રકારની માની છે. અહીં યક્ષિણી પોતાના શરીરને જેમ તેમ કરીને ટકાવી રાખે છે તેનું વર્ણન છે, તેથી તે અત્યંત અશક્ત(દુર્બળ)છે. કામની મૂર્ચ્છા અવસ્થા અહીં જોવા મળે છે.

અહીં યક્ષિણી અને મેઘ બંને મૃદુ હૃદયવાળા હોવાથી દયાળુ પ્રકૃતિવાળા હોય છે, તેવું કહેવાયું છે. સ્ત્રીને સ્વાભાવિક રીતે જ મૃદુ હૃદયવાળી મનાય છે.

(2) **इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा । (उत्तरमेघ श्लोक-39)**

અનુવાદ : એમ કહેતા જેમ સીતાએ મુખ ઊંચું કરી હનુમાન તરફ જોયું હતું તેમ દેખશે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં કમલ: અલકાનગરી અને ત્યાંનાં રહેવાસી યક્ષોની વિવિધ ક્રિયાઓ અને વૈભવ વિશે વાત કરી છે. ત્યારબાદ યક્ષ પોતાની પ્રિયતમાની સરખામણી વિવિધ વસ્તુઓ સાથે કરે છે. અને તેની વિરહવ્યથામાં તે કેવી રીતે રહેતી હશે તથા તેની શારીરિક ચેષ્ટાઓનું વર્ણન કરેલ છે. મેઘ જ્યારે યક્ષિણીને પોતાના પ્રિયતમ યક્ષનો સંદેશો આપશે ત્યારે તે કેવી રીતે સાંભળશે તે વિશે જણાવે છે કે જેમ સીતાએ ઉત્કંઠાથી મુખ ઊંચું કરી હનુમાન તરફ જોયું હતું, તેમ તે ઉત્કંઠાથી કંપતા હૃદયે તારી તરફ જોશે અને તને આદર આપી ધ્યાનપૂર્વક તારી પાસેથી સંદેશો સાંભળશે કારણકે હે સૌમ્ય!(મેઘ) મિત્ર દ્વારા મળેલા પ્રિયતમાના સમાચાર સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને સ્વામીના સંગથી સહેજ જ ઊણા લાગે છે.

સમજૂતી : અહીં રામાયણની ઐતિહાસિક નાયિકા સીતાનું ઉદાહરણ આવ્યું છે. તેમને અહીં મૈથિલી તરીકે સંબોધ્યા છે. પ્રાચીનકાળમાં દેશના નામના આધારે પુરુષ કે સ્ત્રીઓના નામ રાખવામાં આવતા હતા. જેમ કે મિથિલા દેશના રાજા જનકની પુત્રી હોવાના કારણે સીતાને મૈથિલી કહેવાતી હતી. તેવી જ રીતે પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદની પુત્રી હોવાથી દ્રુપદીને પાંચાલી કહેવાતી હતી.

પવનપુત્ર હનુમાન રામનો સંદેશો લઈ રાવણની નગરી લંકામાં જાય છે, ત્યારે પ્રથમતો સીતા તેમને રાવણનો માયાવી દૂત સમજે છે. પરંતુ ત્યારબાદ રામનો અંગત પરિચય સાંભળીને સીતાને હનુમાન ઉપર વિશ્વાસ બેસે છે. અશોક વાટિકામાં વૃક્ષ પર બેઠેલા હનુમાન રામના સમાચાર આપે છે. ત્યારે સીતાએ જેમ ઊંચે જોયું હતું, તેમ તે યક્ષિણી પર જોશે.

(3) **नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण । (उत्तरमेघ श्लोक-48)**

અનુવાદ : ચક્રના આરાની જેમ (સારી-ખરાબ) દશા ઉપર-નીચે ફર્યા કરે છે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં સમાપ્તિ તરફ જતાં જાણવા મળે છે કે મેઘ યક્ષિણીને યક્ષનો સંદેશો કહી દે છે તથા જણાવે છે કે આ વિરહ અનુભૂતિની તીવ્ર વેદના આપણે બંને ભોગવી રહ્યા છીએ આ લાંબા-લાંબા પ્રહરોવાળી રાત ક્ષણ જેવી ટૂંકી કેમ કરીને થાય? હું પુનઃમિલનની આશા રાખીને મારી જાતને ટકાવી રહ્યો છું, તો હે કલ્યાણી! તું પણ વધારે પડતી ગભરાઈશ નહીં. એકલું સુખ અથવા દુઃખ કોને મળ્યું છે? ચક્રના આરાની જેમ (સારી-ખરાબ) દશા ઉપર-નીચે ફર્યા કરે છે.

સમજૂતી : ચક્રનો તાત્પર્ય રથ વગેરેના પૈડા જેવો છે. જેવી રીતે ચક્રના ફરવાથી તેના આરા ઉપર-નીચે ફરે છે. તેમ સુખ-દુઃખ પણ ક્રમશઃ બદલાતું રહે છે. ઉપરોક્ત પંક્તિએ સ્વતંત્ર સુભાષિતની જેમ પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્ય જગ્યાએ પણ આવા સુભાષિતો જોવા મળે છે. જેમ કે –

ચક્રવત્ પરિવર્તન્તે દુઃખાનિ ચ સુખાનિ ચ । (મનુસ્મૃતિ - આચાર્ય મનુ મહારાજ)

- ચક્રની જેમ સુખ અને દુઃખ પરિવર્તનશિલ છે.
- **ચક્રારપંક્તિરિવ ગચ્છતિ ભાગ્ય પંક્તિઃ । (સ્વપ્રવાસવદતમ્ - કવિ ભાસ)**
- ચક્રના આરાની જેમ ભાગ્ય પણ બદલાતું રહે છે.
- **સુખં હિ દુઃખાન્યનુભૂય શોભતે । (મુચ્છકટીકમ્- નાટ્યકાર શૂદ્રક)**
- સુખ દુઃખની અનુભૂતિથી શોભે છે.
- ઉપરોક્ત શ્લોકાંશમાં ‘અર્થાન્તરન્યાસ’ અલંકાર પ્રયોજાયેલ છે. સામાન્યથી વિશેષ વાતનું સમર્થન છે.

(4) પ્રત્યુક્તંહિ પ્રણયિષુ સતામીપ્સિતાર્થક્રિયૈવ । (ઉત્તરમેઘ શ્લોક-53)

અનુવાદ : ઈચ્છિત અર્થ સાધવાનું કાર્ય એજ સજ્જનોનો યાચકો પ્રત્યેનો પ્રત્યુત્તર હોય છે.

સંદર્ભ : મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં મેઘદૂતમ્ નામક ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે વિભાગ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકાંશ ઉત્તરાર્ધમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરમેઘમાં ક્રમશઃ અલકાનગરી અને ત્યાંના રહેવાસી યક્ષોની વિવિધ ક્રિયાઓ અને વૈભવ વિશે વાત કરી છે. યક્ષ અને યક્ષિણી વિરહ અનુભૂતિની તીવ્ર વેદનાથી સમાન દુઃખી છે. પુનઃમિલનની આશા રાખીને બંને પોતાની જાતને ટકાવી રાખેલ છે. આમ યક્ષ પોતાનો સમગ્ર સંદેશો મેઘને કહીને તે સંદેશો પોતાની પ્રિયતમા યક્ષિણીને પહોંચાડવાનો છે. તે પ્રાર્થના તેને સ્વીકારી લીધી છે, એવો યક્ષને વિશ્વાસ છે તેના અનુસંધાને યક્ષ મેઘને કહે છે કે હે ભાઈ! મારું આ મિત્રકાર્ય કરવાનું તે નક્કી કર્યું જ

છે? તારી આ મૂક ધીરતા (શાંતિ) મને ના પાડવા માટે તો નથી જ એમ હું કલ્પું છું, કારણકે ચાતક પક્ષીઓ તારી પાસે યાચના કરે છે. ત્યારે તું તેમને બોલ્યા વિના જ જળ આપે છે. ઈચ્છિત અર્થ સાધવાનું કાર્ય એ જ સજ્જનનો યાચકો પ્રત્યેનો પ્રત્યુત્તર હોય છે.

સમજૂતી : અહીં યક્ષ મેઘને ભાઈ કહીને સંબોધે છે. આ કારણે મેઘ યક્ષનો સંદેશો લઈ જવામાં કઈ આનાકાની કરે નહીં; યક્ષ મેઘને સજ્જન ગણીને તેના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકતાં જણાવે છે કે સજ્જનનો બોલીને નહિ, પરંતુ કાર્ય આચરીને યાચનાનો ઉત્તર આપે છે. મેઘના સ્વાભાવિક મૌનનું અહીં કવિને જ સૂઝે એવું અર્થઘટન છે.

5.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

1. મેઘદૂતમ્ અનુસાર સ્ત્રી-પુરુષના શુકન-અપશુકન ચિહ્નો સમજાવો.

---

2. યક્ષ મેઘને ક્યાં શબ્દોથી પોતાનો સંદેશ પ્રારંભ કરવો તે વિષયક નોંધ લખો.

---

3. યક્ષ દ્વારા યક્ષીણીને મોકલેલી સાંત્વના સંદેશ વર્ણવો.

---

4. મેઘદૂતમ્ અનુસાર નસીબ કોના જેમ સતત બદલાતું રહે છે. સમજાવો.

---

5. મેઘદૂતમ્ અનુસાર સજ્જન પુરુષ યાચક સાથે કેવો વ્યવહાર કરે છે.

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ : 6 : મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ નિરૂપણ

રૂપરેખા

- 6.0 ઉદ્દેશ
- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 સૌંદર્યના વિવિધ રૂપ
- 6.3 સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર અને
- 6.4 મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ નિરૂપણ
- 6.5 ઉપસંહાર
- 6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6.0 ઉદ્દેશ

આ એકમ નો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે.

- સૌંદર્યના વિવિધ રૂપ જાણી શકશો.
- સૌંદર્યને જોવામાં ભારતીય દૃષ્ટિકોણ વિશે જાણી શકશો.
- સંસ્કૃત સાહિત્ય અને સૌંદર્ય વિશે જાણી શકશો.
- મેઘદૂતમ્માં કાલિદાસે કરેલ પ્રકૃતિ નિરૂપણ વિશે જાણી શકશો.

6.1 પ્રસ્તાવના

મહાકવિ કાલિદાસ સાહિત્યવર્ણનની સાથે માનવના અભિન્ન અંગ પ્રકૃતિનું પણ સુંદર વર્ણન તેમના ગ્રંથોમાં કરે છે. સૌંદર્યને જોવાનાં અનેક પાસાં છે. તે જે તે દેશની સભ્યતા સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલ હોય છે તેમાં ભારતીય દૃષ્ટિકોણ અલગ પડે છે. કાવ્યમાં સૌંદર્ય કઈ રીતે અવતર્યું તેના વિશે ભારતીય પરંપરામાં પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ એ ત્રણ કાવ્ય ઉદ્દેશ પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરામાં સાહિત્યના છ સંપ્રદાયોને જ કાવ્યનો આત્મા માનીને સૌંદર્ય વિશે વિષદ ચર્ચા થયેલ છે. કાલિદાસ તો સૌંદર્યના કવિ છે. મેઘદૂતમ્માં તેમણે સૌંદર્ય વિભાવનાની ખૂબ જ સુંદર રીતે ચર્ચા કરેલ જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત એકમ-6 “મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ નિરૂપણ” તે સૌંદર્યનો જ એક ભાગ છે, તેથી સૌ પ્રથમ સૌંદર્યની વિભાવના જાણીશું.

સૌંદર્યના સ્વરૂપ વિશે કહેવાય છે કે જે સમયે વ્યક્તિએ પોતાની આંખો સંસારમાં ખોલી હશે ત્યારે તે સમયે સૌંદર્યની અનુભૂતિની શરૂઆત થઈ હશે. કારણ કે વિસ્મયતાએ સૌંદર્યના સનાતન આકર્ષણનું રહસ્ય છે. ખરેખર તો સૌંદર્યનો ધર્મ જ આકર્ષણ છે. સૌંદર્ય આપણા ચિત્ત અને હૃદયને માર્મિક રીતે પ્રભાવિત કરે છે. આ

સૌન્દર્યને જોવાના બે દૃષ્ટિકોણ મુખ્યત્વે પ્રચલિત છે. (1) પ્રાચ્યાત્ય દૃષ્ટિકોણ અને (2) ભારતીય દૃષ્ટિકોણ. અહીં આપણે ભારતીય દૃષ્ટિકોણ વિશે જોઈશું.

ભારતીય દૃષ્ટિકોણ

પ્રાચ્યાત્ય દૃષ્ટિકોણની માફક ભારતમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રનો વિધિવત પ્રારંભ સંપન્ન થયો નથી. ભારતના કોઈ પણ દાર્શનિકે ‘સૌંદર્ય’ને પશ્ચિમની જેમ પોતાના ચિંતન-મનનનો વિષય બનાવ્યો નથી. પ્રાચીનતમ ઋગ્વેદ વગેરે વેદોમાં પણ સૌંદર્ય વિષયક કોઈ અલગ મંડળ કે સૂક્ત જોવા મળતા નથી. પરંતુ સૌંદર્ય વિષયક અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. જેનાથી પ્રતીત થાય છે કે વૈદિક યુગમાં સૌંદર્યના વિવિધ રૂપોનું જ્ઞાન તત્કાલીન સમાજને અવશ્ય ઉપલબ્ધ હશે.

6.2 સૌંદર્યના વિવિધ રૂપ

કાવ્યમાં આપણે જે સૌંદર્યથી ચમત્કૃત થઈએ છીએ, તેને ત્રણ વર્ગોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે.

(1) પહેલો વર્ગ (વસ્તુ સૌંદર્ય) વસ્તુ સૌંદર્યમાં કાવ્યચિત્રિત ‘અર્થ’ની સ્થૂળતા મહત્વ ગ્રહણ કરી લે છે. તેના અંતર્ગત રૂપ સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ નિરપેક્ષ સૌંદર્ય અને પ્રકરણ સૌંદર્ય આ ચાર પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાવ્યના કલેવર નિમિત્તમાં આ ચાર બિંદુઓની પ્રધાનતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

(2) બીજો વર્ગ (ભાવ સૌંદર્ય) - ભાવ સૌંદર્ય કે જેનો સંબંધ હૃદયની અન્તવૃત્તિઓના ચિત્રણથી છે. ખરેખર તો ભાવ સૌંદર્ય વગર ભારતીના દેદીપ્યમાન મંદિર પણ મૂલતઃ નિષ્ક્રિય જેવું ભાસે છે. આ ભાવ જ ‘રસ’ની સૃષ્ટિ બનાવે છે. જેને કાવ્યની ‘આત્મા’ મનાય છે. આ ભાવોની બહુરંગી વૈવિધ્યના સંબંધથી જ ‘રસ’ અથવા ‘રસધ્વનિ’ના પ્રભાવશાળી પ્રસાદ આપણા આચાર્યો દ્વારા નિર્મિત કરેલ છે.

(3) ત્રીજો વર્ગ (અભિવ્યક્તિ સૌંદર્ય) - અભિવ્યક્તિ સૌંદર્યને અભિવ્યંજના સૌંદર્ય પણ કહે છે. કાવ્યની સફળતા આ જ તથ્યમાં અન્તર્નિવિષ્ટ છે કે તે કવિ અથવા સાહિત્યકારની કથ્ય વસ્તુને પાઠકો અથવા ભાવકોના માટે સંપ્રેક્ષણ બનાવે. જો સંપ્રેક્ષણ નહીં થયું, તો કાવ્યની ઉપયોગીતા નિરર્થક છે.

6.3 સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર અને સૌંદર્ય

સંસ્કૃત સાહિત્ય મૂળતો જીવનના આનંદની શોધ છે. તેની સર્જના અનંત આનંદની ઉપલબ્ધિને લક્ષ્યમાં રાખીને કરેલ છે. એટલા માટે જીવનના સંબંધમાં એક સ્થિર આનંદવાદી મનોદૃષ્ટીના કારણે સંસ્કૃત આલોચના જીવનવિષયક દૃષ્ટિના ‘ઉહાપોહ’ અથવા ‘વિવેચના’ની તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. કાવ્યની ‘આત્મા’ના અનુસંધાનમાં સંસ્કૃત અલંકારવાદી આચાર્યોએ જ સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે કાવ્યના સૌંદર્યના સાહિત્ય સિદ્ધાંતો જ છે. આવા છ સંપ્રદાયો સિદ્ધાંતો છે.

(1) રસ સિદ્ધાંત – જેના પ્રવર્તક આચાર્ય ભરત છે.

(2) અલંકાર સિદ્ધાંત – જેના પ્રવર્તક આચાર્ય ભામહ છે.

- (3) રીતિ સિદ્ધાંત – જેના પ્રવર્તક આચાર્ય વામન છે.
- (4) ધ્વનિ સિદ્ધાંત – જેના પ્રવર્તક આચાર્ય આનંદવર્ધન છે.
- (5) વકોક્તિ સિદ્ધાંત – જેના પ્રવર્તક આચાર્ય કુંતક છે.
- (6) ઔચિંત્ય સિદ્ધાંત – જેના પ્રવર્તક આચાર્ય ક્ષેમેન્દ્ર છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના છ સંપ્રદાયો(સિદ્ધાંતો) પર વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે છે કે કાવ્યનું મૌલિક તત્વ એ સૌંદર્ય અથવા રમણીયતા છે જે સહૃદયને ચમત્કૃત કરે છે. આ બધા જ સંપ્રદાયો પોતાના સિદ્ધાંતોને કાવ્યના ‘જીવિત’ આધાર બનાવીને સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન વિશુદ્ધ સૌંદર્યવાદી ધરાતલ પર કરે છે.

કાલિદાસ કૃત મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્ય વિભાવનાનું મૂલ્યાંકન મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારે કરી શકાય.

- (1) મેઘદૂતમ્માં રૂપ સૌંદર્ય – જેમાં નારી સૌંદર્ય, પુરુષ સૌંદર્ય, પ્રિય અલંકરણ અને રંગનો સમાવેશ થાય છે.
- (2) મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ સૌંદર્ય – જેમાં ઋતુવર્ણન અને દૃશ્ય(પ્રકૃતિ) વર્ણનનો સમાવેશ થાય છે.
- (3) મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત માનવ નિર્મિત સૌંદર્ય – જેમાં ભવન, નગરી, મંદિર, વાવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- (4) મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત ભાવ સૌંદર્ય – જેમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના રતિ, હાસ, શોક વગેરે ભાવોનો સમાવેશ થાય છે.

એકમ-6 ‘મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ નિરૂપણ’ છે. તેથી આપણે હવે તેના વિશે જાણીશું.

6.4 મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ નિરૂપણ

ભારતીય વિચારધારામાં મનુષ્ય અને પ્રકૃતિનો ઘનિષ્ટ સંબંધ આદિકાળથી પ્રતિષ્ઠિત છે. મનુષ્ય જગતમાં જન્મ લે છે, તેનું જીવન પ્રકૃતિનું એક અભિન્ન અંગ જ છે. તેથી તેનો સૌંદર્યબોધ પ્રકૃતિથી પ્રેરિત જ રહે છે. કાલિદાસની દૃષ્ટિમાં માનવ અને પ્રકૃતિ બંને સંસારમાં સમાન જીવન શક્તિ પ્રવાહિત થઈ રહી છે અને એ માનવીય ભાવના અને પ્રકૃતિની વચ્ચે વ્યાપક સહાનુભૂતિ છે. કાલિદાસની સૌંદર્ય પરિકલ્પનાની સર્વાધિક તથા સર્વોચ્ચ અભિવ્યક્તિ પ્રકૃતિ અને માનવ જીવનને એક જ અદભૂત જોડાણમાં દેખી શકાય છે. સાથે-સાથે કાલિદાસના પ્રકૃતિ વર્ણનની એ વિશેષતા છે કે તેઓએ પ્રકૃતિના કોમળ અને મધુર પક્ષનું જ વર્ણન કર્યું છે, પ્રકૃતિના ઉગ્ર રૂપનું નહીં.

(1) ઋતુ વર્ણન

સંજોગાવશાત ઋતુસંહાર, રઘુવંશ, કુમારસંભવ વગેરે કૃતિઓની જેમ કાલિદાસને મેઘદૂતમ્માં દરેક ઋતુઓનું વર્ણન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નથી. કારણ કે

‘મેઘદૂતમ્ ’ કાવ્યમાં મેઘને દૂત બનાવવામાં આવ્યો છે. મેઘનું અસ્તિત્વ વર્ષાઋતુ પુરતું જ હોય છે. તેથી અહીં આપણને વર્ષાઋતુનું જ વર્ણન જોવા મળે છે.

મેઘદૂતમ્ વિશેષ તો પૂર્વમેઘ પ્રકૃતિ ચિત્રણથી ભરેલો છે. ભાવ વિહવળ યક્ષ ધુમાડો, જ્યોતિ(વીજળી), સલિલ(પાણી) અને મરુત(પવન)થી બનેલા મેઘ દ્વારા પોતાનો સંદેશો મોકલવા તત્પર થઈ જાય છે. ‘મેઘ’ સ્વયં પ્રકૃતિનું અંગ છે. યક્ષ મેઘને જે અલકાનો રસ્તો બતાવે તે રસ્તો પ્રાકૃતિક છે. પૂર્વમેઘમાં પર્વત, નદી, ગુફા, વાયુ, વૃક્ષ, લતા, પુષ્પો, ચાતક, બલાકા, હંસ, મોર, જંગલ વગેરે પ્રાકૃતિક વિષયોનું મનોહર વર્ણન છે.

મેઘદૂતમ્ અનુસાર વર્ષાઋતુ જ વિરહાતુર પ્રેમીઓને વધારે સતાવે છે. કારણ કે યક્ષ શાપના કારણે આઠ મહિના તો રામગિરિ આશ્રમમાં શાંતિથી વિતાવ્યા પરંતુ અષાઢ મહિનાના પ્રથમ દિવસે મેઘને જુએ છે અને તેની વિરહાગ્નિ જે મંદ હતી તે પ્રદિપ્ત થઈ જાય છે તથા મેઘને પોતાની પ્રિયતમાને સંદેશો મોકલવા માટે તત્પર થઈ જાય છે. અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો આ ચાર માસ એ વર્ષાઋતુ અંતગત આવે છે.

આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશિલ્પ્ત્સાનું

વપ્રકીડા પરિણતગજપ્રેક્ષણીયં દદર્શ । (પૂર્વમેઘ-2)

અનુવાદ : અષાઢ માસના પ્રથમ દિવસે વપ્રકીડા(માટી ખોદવાની કીડા)માં દંતપ્રહાર કરતાં મદોન્મત્ત હાથી જેવા, પર્વતના શિખરને સ્પર્શ કરી રહેલા, દર્શનીય મેઘને (યક્ષે) જોયો.

વર્ષાઋતુ, મેઘ(વાદળ) અને ચોમાસામાં ઉગતાં કુટજ વૃક્ષના પુષ્પો એ પ્રેમીજનો માટે ઉદીપન કારક છે. અને યક્ષ પોતે પણ વિરહી છે. પોતાની પત્ની કેવી રીતે જીવન ટકાવી રાખશે? તેની યક્ષ મેઘ દ્વારા પોતાની પત્નીને સમાચાર મોકલાવવા ઈચ્છે છે તેથી તે મેઘનું પુષ્પો દ્વારા અધ્યેઆપી સ્વાગત કરે છે.

પ્રત્યાસન્ને નભસિ દયિતાજીવિતાલ્મ્બનાર્થી

જીભૂતેન સ્વકુશલમર્યાં હારયિષ્યન્પ્રવૃત્તિમ ।

સ પ્રત્યયૈઃ કુટજકુસુમૈઃ કલ્પિતાર્દ્યાય તસ્મૈ

પ્રીતઃ પ્રીતિપ્રમુખવચનં સ્વાગતં વ્યાજહાર ॥(પૂર્વમેઘ-4)

અનુવાદ : આમ વિચાર કરતા તે યક્ષ શ્રાવણ માસ નજીક આવ્યો ત્યારે પોતાની પ્રિયાના પ્રાણને ટકાવી રાખવાના અર્થવાળા તે મેઘ સાથે સમાચાર મોકલશે. (તેવી ઈચ્છાથી), તેણે પર્વતના શિખર ઉપર ઉગેલા કુટજ વૃક્ષના પુષ્પો લઈ તેનાથી મેઘને અર્ધ આપ્યો તથા અતિશય પ્રેમભર્યા વચનોથી હરખભરે તેનું સ્વાગત કર્યું.

યક્ષ મેઘને અલકાનગરી તરફ જવાની યાચના કરતો અને સાથે-સાથે યાત્રા શુભ થશે તેવા લક્ષણો બતાવતાં કહે છે કે મંદ-મંદ પવન, ડાબી બાજુ ચાતક પક્ષીનું મધુર કુંજન

અને કુંજડીઓ(પક્ષી)નો ગર્ભાધાનનો ઉત્સવ તે શુભ સંકેત છે. આ સંયોગો વર્ષાઋતુમાં જ સંભવ છે.

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્વાં

વામશ્ચાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ ।

ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાન્નમાબધ્ધમાલા

સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં શ્વે ભવન્તં બલાકાઃ ॥ (પૂર્વમેધ-9)

અનુવાદ : વર્ષાઋતુમાં છત્રી આકારના(બિલાડીના ટોપ જેવા) શિલિન્દ્ર પુષ્પો ઉગે છે. જે પૃથ્વીની સસ્ય સંપત્તિનું ઘોતક મનાય છે. વર્ષા ઋતુ સિવાયના આઠ મહિના માન સરોવરનો બર્ફ દૂષિત થઈ જવાને કારણે તે રાજહંસો માટે હાનિકારક હોય છે, તેથી તેઓ આઠ મહિના અન્ય સ્થાન પર રહે છે. જ્યારે વર્ષાઋતુનું આગમન થાય છે ત્યારે તેઓ ફરીથી માન સરોવર પાછા ફરે છે.

કર્તું યચ્ચ પ્રભવતિ મહીમુચ્છિન્દ્રામવન્ધ્યાં

તચ્છુત્વા ત શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોત્કાઃ ।

આ કૈલાસાદ્વિસકિસલયચ્છેદ પાથેય વન્તઃ

સંપત્સ્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સહાયાઃ ॥ (પૂર્વમેધ-11)

અનુવાદ : (હે મેધ!) જે આપે કરેલી ગર્જના, જે પૃથ્વીને શિલિન્દ્ર પુષ્પોથી ભરેલી ઉપજાઉ બનાવવામાં સમર્થ છે, કાન માટે સુખાકારી તારી ગર્જનાને સાંભળીને માનસરોવર જવા માટે ઉત્સુક રાજહંસ માર્ગમાં ભૂખ તૃપ્ત કરવા મૃશાલના અગ્રભાગના ટુકડાને પોતાની ચોંચમાં દબાવીને આકાશમાં ભગવાન શિવજીના નિવાસ સ્થાન કૈલાસ પર્વત સુધી તમારી સાથે-સાથે જવાવાળા હશે.

વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થતાં જ ખેડૂતો ખરીફ પાકને ખેતરમાં વાવવા માટે જમીન ખેડે છે અને ખેતરમાંથી ભીની-ભીની સુગંધ ઉડે છે. તથા ગામડાની સુંદરીઓ સ્નેહભરે તે મેધને જુએ છે.

ત્વય્યાયત્તં કૃષિફલમિતિ ભૂવિલાસાનભિજ્ઞૈ :

પ્રીતિસ્નિગ્ધૈર્જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ।

સઘઃ સીરોત્કષણસુરભિ ક્ષેત્રમારુહ્ય માલં

કુંચિત્પશ્ચાદ્ભજ લઘુગતિ ભૂય એવોત્તરેણ ॥ (પૂર્વમેધ-16)

અનુવાદ : હે મેધ! ખેતીનું સફળ થવું તમારે આધીન છે, એમ જાણી ગામડાની સુંદરીઓ એમના ભૂવિલાસોથી અજાણી છતાં પ્રીતિસભર લોચન વડે તારું પાન કરશે, ત્યારબાદ તું તાજી ખેડાએલી ભૂમિથી મધમધતા કંઈક ઊંચા એવા ‘માલ’ પ્રદેશ પર આરોહણ કરજે. પછી સહેજ પાછો ફરી ઝડપ વધારી ઉત્તર તરફ જ આગળ વધજે.

આમ્રકૂટ પર્વત પાસે મુશળધાર વરસીને દાવાનળને શાંત કરવા માટે યજ્ઞ મેઘને કહે છે. - 'ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવમ્' (પૂર્વમેઘ-17)

નર્મદા(રેવા) નદીના કિનારે અર્ધખીલેલા કેસરોને લીધે લીલાં-બદામી કદંબ વૃક્ષો તથા કિનારાના પ્રદેશમાં પ્રથમવાર ફૂટેલી કળીઓવાળી કંદલીને તથા શ્રીખ્મજ્જતુમાં તપેલા જંગલોની ધરતીની અધિક સુંવાસીત સુગંધને સૂંઘીને હરણાં તાજું જ પાણી વરસાવતા તારો માર્ગ સૂચવશે. (પૂર્વમેઘ-21)

દશાંશ પ્રદેશના વર્ષાનમાં કવિ કહે છે કે ત્યાંના ઉપવનો વર્ષાના કારણે કેતક પુષ્પોથી ભરેલા છે, તથા ભરપૂર જાંબુઓ પાકેલાં છે.

'ત્વય્યાસન્ને પરિણતફલશ્યામજમ્બુવનાન્તાઃ' (પૂર્વમેઘ-24)

ભારત દેશને જાંબુ ફળના કારણે જ જાંબુદ્રિપ કહેવાય છે. ભારતમાં જાંબુના વૃક્ષો ખૂબ જ છે. જાંબુએ વર્ષાઋતુમાં આવતું મોસમી ફળ છે જે ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે, સાથે-સાથે ઔષધિય ગુણ પણ ધરાવે છે.

કાલિદાસની પ્રકૃતિમાં પણ કોમળ ભાવ-પ્રેમતત્વનું સામ્રાજ્ય છે. કુંજડીઓ રતિકાળને સમજીને મેઘનું સ્વાગત કરે છે. મેઘ પોતાના મિત્ર યજ્ઞથી 'રામગિરિ' પર્વતથી વિદાય લે છે ત્યારે તે પર્વત પણ વિરહ અનુભવે છે. મેઘની પ્રેમિકા રૂપ નિર્વિન્ધ્યા નદી પોતાના શૃંગારિક હાવભાવ દ્વારા રતિહેતુ મેઘને આમંત્રિત કરે છે. પછી મેઘ તેનો રસ કેમ ન લે.

વીચિક્ષોભસ્તનિત વિહગ શ્રેણિકાગ્ચીગુણાયાઃ

સંસર્પન્ત્યા સ્વલિતસુભગં દર્શિતાવર્તનાભેઃ ।

નિર્વિન્ધ્યાઃ પથિ ભવ રસાભ્યન્તરઃ સન્નિપત્ય

સ્ત્રીણામાઘં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ (પૂર્વમેઘ-29)

અનુવાદ : તરંગોની છાળોથી કલરણ કરતા પક્ષીઓની હરોળરૂપી કંદોરાની હારવાળી, અથડાવાથી સુંદર રીતે જતી, વમળોરૂપી નાભિ દર્શાવતી નિર્વિન્ધ્યા નદીનો સમાગમ પામીને રસપૂર્ણ બનજે. ખરેખર, પ્રિય વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના હાવભાવ જ સ્ત્રીઓનું પ્રથમ પ્રણયવચન છે.

ઉચ્છૈયિની નગરીમાં મહાકાળના દર્શન બાદ રાત્રી રોકાણ ત્યાં ઉચ્છૈયિનીમાં જ કરવાનું યજ્ઞ મેઘને કહે છે. ત્યારે રાત્રે રાજમાર્ગ ઉપર પ્રિયજનોને રમણીઓ મળવા જતી હોય છે. તે સમયે મેઘે માત્ર વીજળી જ કરવી વૃષ્ટિ કે ગર્જના કરવી નહીં તેવું જણાવે છે.

ગચ્છન્તીનાં રમણવસર્તિ યોષિતાં તત્ર નક્તં

રુદ્ધાલોકે નરપતિપથે સૂચિભેદૈસ્તમોભિઃ ।

સૌદામિન્યા કનકનિકષસ્ત્રિગધયા

दर्शयोर्वीतोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः ॥ (पूर्वभेद-41)

अनुवाद : रात्रिमां अभिसारिकाओ(रमणीओ) प्रियजनोना आवासो तरङ्ग जवा नीकणे छे. त्यारे राजमार्ग उपर गाढ अंधकार व्यापी वण्यो छशे, तेनाथी दृष्टि इंधाती अवरोधाती छशे, ते समये निकष(कसोटी)ना पथ्यर उपर सोनानी रेभा जेवा आछा तेजवाणी वीजणीथी तुं अेमने मार्ग अतावजे. परंतु वरसाद वरसावतो अने गरजतो नही, कारण के तेओ गभरु छोय छे.

ह्रिमालयमां वनमां वृक्षोनी डाणीओ घसावाथी जे दावाग्नि उत्पन्न थयो छोय अने ते यमरी गाय के जेनी पूंछडीना आगणना भागमां वाणनो गूच्छो छोय छे ते अणती छोय तो मेघे अजरो जणधाराओ वडे तेने अुजावी देवी तेवुं यक्ष मेघने कडे छे.

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा

बाधेतोलकाक्षपितचमरिबालभारो दवाग्निः ।

अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रैः

संपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ (पूर्वभेद-57)

अनुवाद : वायु इंडावाथी सरल वृक्षोनी डाणीओ घसावाथी उत्पन्न थयेलो अने पोतानी जवाणाओ ईंकतो ते यमरी गायोना वाणने आणीने ह्रिमालयने पीडा आपतो छोय तो तुं तारी अजरो जणधाराओ वडे तेने पूरेपूरो अुजावी दे जे ते ज उचित छे. कारण के दुःखीओना दुःखने दूर करवुं अे ज मडापुरुषोनी समृद्धिनी सार्थकता छे.

उत्तरभेदनी शरुआतमां यक्ष मेघने अलकानगरीनी युवतीओनी वात करतां कडे छे के तारा पछोयवाथी ते युवतीओना सेंथामां विकसेलुं कदंबनुं इल छोय छे. 'सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ।' (उत्तरभेद-2)

ज्यारे मेघ अलकानगरीमां प्रवेशशे त्यारे यक्ष पोतानी प्रियतमाने केवी रीते जेवी ते संदर्भे मेघने वरसाद वरसाववानुं नही अने ओछा तेजवाणी वीजणी द्वारा तेना भवनमां तेनी पत्नीने जेवानुं कडे छे जे मेघ अेम नही करे तो तेनी पत्नी उरी जशे. आम यक्ष मेघने भवनमां केवी रीते प्रवेशवुं तेनो यथोचित व्यवहार पण शीअवे छे.

गत्वा सधः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः

ऋडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्याल्यभासं

खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदष्टिम् ॥ (उत्तरभेद-20)

अनुवाद : ऋषी प्रवेश करवाना छेतुथी तरत नानकडा छाथीना अय्या(मदनीया) जेवुं नानुं इप धारण करजे, पडेला कडेला कीडापर्वतना सुंदर शिअर पर अेसजे. त्यां

બેસીને આગિયાના ચમકારાની જેમ ઓછાં તેજે ઝબૂકતી તારી વીજળી દષ્ટિ મારા ભવનની અંદરના ભાગમાં ફેંકજે.

યક્ષ મેઘને કહે છે કે જો મારી પ્રિયતમા મારી યાદમાં દુઃખી થઈને માંડ-માંડ સૂતી હોય તો તું થોડો સમય તારી વૃષ્ટિ વરસાવવાનું અને ગર્જના કરવાનું થંભાવી દે જે અને જ્યારે તેનું નિંદ્રાસુખ પૂરું થાય ત્યારે જળબિંદુની લહેરથી તેને જગાડજે.

તામુત્થાપ્ય સ્વજલકણિકાશિતલેનાનિલેન

પ્રત્યાશ્વસ્તાં સમમભિનવૈર્જાલકૈર્માલતીનામ્ ।

વિદ્યુદ્ગર્ભઃ સ્તિમિતનયનાં ત્વત્સનાથે ગવાક્ષે

વક્તુંઘ્નીં રઃ સ્તનિતવચનૈર્માનિનીં પ્રક્રમેથાઃ ॥ (ઉત્તરમેઘ-37)

અનુવાદ: તારા જળબિંદુઓથી શીતળ થયેલ વાયુઓની લહેરથી તેને જગાડીને, તું માલતીલતા અને તેને (યક્ષિણીને)- એમ બંનેને એકસાથે જ આશ્વાસન આપજે. ત્યાર બાદ વીજળીને છુપાવીને તું જ્યાં બેઠો હોઈશ, તે ગોખને સ્થિરનયનોથી નિહાળતી તે માનિનીને ધીરે-ધીરે તારા ગર્જનરૂપી વચનોથી કહેવાનો આરંભ કરજે.

(2) નદીઓ

મેઘદૂતમાં વિભિન્ન નદીઓનું સૌંદર્ય આપણને જોવા મળે છે. જેમ કે રેવા, વેત્રવતી, નિર્વિન્ધ્યા, કાલિસિન્ધુ, ગંધવતી, ગંભીરા, ચર્મણ્વતી, સરસ્વતી, ગંગા, યમુના વગેરે.

વિંધ્યાચલ પર્વતમાંથી રેવા(નર્મદા) નદી નીકળે છે. આ પર્વતની ખીણમાં અલગ-અલગ ધારાઓમાં વહેતી નર્મદાને જોજે તેવું યક્ષ મેઘને કહે છે. તે નદીને હાથીના શરીર પર રેખાચિત્રો દ્વારા કરેલા શુંગારના સમાન લાગશે.

રેવાં દ્રક્ષ્યસ્યુપલવિષમે વિન્ધ્યપાદે વિશીર્ણાં

ભક્તિચ્છદૈરિવ વિરચિતાં ભૂતિમદ્ગો ગજસ્ય ॥ (પૂર્વમેઘ-19)

અનુવાદ : તું વિંધ્યાચલની વિષમ ખડકોવાળી ખીણમાં અલગ-અલગ ધારાઓમાં વહેતી નર્મદાને જોઈશ. તે નદીને હાથીના શરીર પર રેખાચિત્ર દ્વારા કરેલા શુંગારના સમાન લાગશે.

ભારતની સાત પવિત્ર નદીઓમાં નર્મદા નદીનો સમાવેશ થાય છે. નર્મદાનદીનું ગતિશીલ શબ્દચિત્ર અહીં વર્ણવેલ છે જે દ્રષ્ટાંત અલંકારનું ઉદાહરણ છે. અહીં નર્મદા નદીની ધારાઓને હાથીના શરીર પરના રેખાચિત્ર સમાન શુંગાર ગણ્યો છે.

વેત્રવતી નદીની કલ્પના સુંદર સ્ત્રી સાથે કરીને મેઘને તેનું જળપાન કરવાનું યક્ષ કહે છે.

તીરોપાન્તસ્તનિતસુભગં પાસ્યસિ સ્વાદુ યસ્મા

ત્સભ્રૂભદ્ગં મુખમિવ પયો વેત્રવત્યાશ્વલોર્મિ ॥ (પૂર્વમેઘ-25)

અનુવાદ : કાંઠામાંની ગર્જનાઓ સુંદર હોય તેમ ભ્રુકુટીયુક્ત મધુર ચંચળ મોજાઓવાળો વેત્રવતી નદીનું મુખ હોય તેમ તેના જળનું તું પાન કરીશ.

નિર્વિન્ધ્યા નદીના હાવભાવમાં કવિએ મુગ્ધા નાયિકાના દર્શન કરાવ્યા છે અને તેનું સુંદર વર્ણન ક્રમશઃ બે શ્લોકમાં કર્યું છે. અહીં કવિએ નિર્વિન્ધ્યા નદીને નાયિકાના રૂપમાં વર્ણવી છે અને મેઘને નાયકનાં રૂપમાં મેઘ તેને ખુશ કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. મેઘે વર્ષા કરીને નદીને પ્રેમ આપવો જોઈએ.

વીચક્ષોભસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાઙ્ગીગુણાયા:

સંસર્પન્ત્યા સ્વલ્પિત્સુભગં દર્શિતાવર્તનાભે: ।

નિર્વિન્ધ્યાયા: પથિ ભવ રસાભ્યન્તર: સન્નિપત્ય

સ્ત્રીણામાદ્યં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ (પૂર્વમેઘ-29)

અનુવાદ : તરંગોની છોળોથી કલરણ કરતાં પક્ષીઓની હરોળરૂપી કંદોરાની હારવાળી, અથડાવવાથી સુંદર રીતે જતી, વમણોરૂપી નાભી દર્શાવતી નિર્વિન્ધ્યા નદીનો સમાગમ પામીને રસપૂર્ણ બનજે. ખરેખર, પ્રિય વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના હાવભાવ જ સ્ત્રીઓનું પ્રથમ પ્રણયવચન છે.

વેણીભૂતપ્રતનુસલિલા તામતીતસ્ય સિન્ધુ:

પાણ્ડુચ્છયા તટરુહતરુભ્રંશિભિર્જીર્ણપણૈ: ।

સૌભાગ્યં તે સુભગ વિરહાવસ્થયા વ્યગ્જયન્તી

કાશ્યં યેન ત્યજતિ વિધિના સ ત્વયૈવોપપાદ્ય: ॥ (પૂર્વમેઘ-30)

અનુવાદ- વેણીરૂપ નહીં છતાં વેણીરૂપ બનેલા થોડા પાણીવાળી, કાંઠા ઉપર ઊગેલા વૃક્ષો ઉપરથી પડેલા સૂકા પાંદડાંને કારણે પીળા રંગવાળી અને તે રીતે પોતાની વિરહાવસ્થા વ્યક્ત કરતી તે નદીને હે સુભગ(મેઘ) તું તે પોતાની કૃશતા (વિરહાવસ્થા) ત્યજ દે તે ઉપાય તારે કરવો જોઈએ.

ઉચ્છૈયિનીમાં વહેતી શિપ્રા નદીનું મેઘ તું પાણી પી જે તેવું યક્ષ કહે છે. શિપ્રાવાતા:

પ્રિયતમ્ ઇવ પ્રાર્થનાચાટુર્કાર: । (પૂર્વમેઘ-32)

ગંભીરા નદીનું જળ ચિત્ત સમાન નિર્મળ છે. તે અનુરક્ત નવોઢા નાયિકાની સમાન છે. મેઘ દ્વારા તેનું જળ પીવાથી તેનો નીલા જળરૂપી વસ્ત્ર કિનારાથી દૂર થશે અને નમેલી ડાળીઓવાળા જળથી સ્પર્શ કરતો રહેશે, ત્યારે એવું પ્રતીત થશે જાણે કે નિતંબથી સરકતા જળરૂપી વસ્ત્રને જાણે નેતરની શાખાઓથી પકડી રાખ્યા હોય. હત્વા નીલં સલિલવસનં મુક્ત્રોધોનિતમ્બમ્ । (પૂર્વમેઘ-45)

ઉપરોક્ત ગંભીરાનદીનું વર્ણન અત્યંત શૃંગારિક છે. અહીં સંભોગશૃંગાર નિરૂપાયો છે.

યક્ષ મેઘને કહે છે કે બરૂ વનમાં વહેતી ચર્મણવતી નદીનું સન્માન કરજે અને મેઘ જ્યારે ચર્મણવતી નદીનું પાણી પીતો હશે, તે દ્રશ્યનું સુંદર વર્ણન છે.

ત્વચ્યાદાતું જલમવનતે શાઙ્ગિણો વર્ણચૌરે

તસ્યા: સિન્ધો: પૃથુમપિ તનું દૂરભાવાત્પ્રવાહમ્ ।

પ્રેક્ષિષ્યન્તે ગગનગતયો નૂનામાવર્જ્ય દ્રષ્ટી

રેકં મુક્તગુણમિવ ભુવ: સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલમ્ ॥ (પૂર્વમેઘ-50)

અનુવાદ : કૃષ્ણની શ્યામવર્ણી કાન્તિને ચોરનારતું (મેઘ)જ્યારે જળ લેવા ઝૂકીશ ત્યારે, વિસ્તૃત છતાં અંતરને લીધે નાના લાગતા, મધ્યમાં મોટા ઈન્દ્રની મણીરૂપો પરોવાયેલ પૃથ્વીની એક મોતીની માળા જેવા તે નદીના પ્રવાહને દેવો વગેરે સાથે જ નજર માંડીને જોશે.

યક્ષ મેઘને બ્રહ્માવર્ત દેશમાં કુરુક્ષેત્રમાં જવાનું કહે છે- કે જ્યાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું. ત્યાં વહેતી પવિત્ર સરસ્વતી નદીનું જલપાન કરીને તારા શરીરને પવિત્ર કરજે.

કૃત્વા તાસામધિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-

મન્ત: શુદ્રસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ણમાત્રેણ કૃષ્ણ: ॥ (પૂર્વમેઘ-53)

અનુવાદ: તે (પવિત્ર) સરસ્વતી નદીના જળનું પાન કરીને, હે ભાઈ! તું પણ અંદર (હૃદય)થી શુદ્ધ થઈશ, માત્ર રંગે જ શ્યામ રહીશ.

યક્ષ મેઘને કનખલ ક્ષેત્રમાં જવાનું કહે છે. ત્યાં પર્વતરાજ હિમાલય પરથી ઉતરેલી, સગરના પુત્રોને સ્વર્ગમન કરાવનાર જાહ્નવી(ગંગા) વહે છે. ત્યારબાદ આગળ ગંગા અને મેઘના જળની શોભાનું વર્ણન છે.

તસ્યા: પાતું સુરગજ ઇવ વ્યોમ્નિ પશ્ચાર્ધલમ્બી

ત્વં ચેદચ્છસ્ફટિકવિશદં તર્કયેસ્તિર્યગમ્ભ: ।

સંસર્પન્ત્યા સપદિ ભવત: સ્ત્રોતસિ ચ્છાયયાસૌ

સ્યાદસ્થાનોપગતયમુનાસઙ્ગમેવાભિરામા ॥ (પૂર્વમેઘ-55)

અનુવાદ : દેવગજની માફક પાછળના અર્ધભાગથી સહેજ ત્રાંસો થઈ જો તું ગંગાના સ્ફટિક જેવા નિર્મળ જળને પીવાનુમન કરીશ. તો તેના પ્રવાહમાં પ્રતિબિંબિત થતી તારી છાયાને કારણે, ત્યાં અસ્થાને જેને યમુનાસંગમ પ્રાપ્ત થયો છે. તેવી રમણીય લાગશે.

ગંગા-જમનાનો સંગમ પ્રયાગરાજમાં જ થાય છે, પરંતુ અહીં ગંગા નદીમાં મેઘની શ્યામ છાયા અને ગંગાના શ્વેતજળને કલ્પીને જાણે કે કનખલ પાસે જ એ સંગમ કવિએ બતાવ્યો છે. જે ઉત્પેક્ષા અલંકાર દ્વારા વર્ણીત છે.

ઉત્તરમેઘમાં યક્ષ અલકાનગરીના વૈભવની સાથે-સાથે યક્ષ કુમારીઓના વિષયમાં કહેતાં મંદાકિની(ગંગા) નદીની વાત કરે છે.

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्धि

मन्दाराणामनुतटरुहां छाया वारितोष्णा : ।

अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः

संकीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ (उत्तरभेद-6)

अनुवाद-मंडाकिनीना जणथी शीतण पवनोने माणती तथा तेना तीरे उगेला मंदारवृक्षोनी छाया वडे तापथी रक्षाति, देवो पण जेमनी अभिलाषा करे छे, तेवी यक्ष कन्याओ रत्नोनी मुडी लरी तेमने सोनेरी रेतीमां संताडवानी अने शोधी काढवानी रमत रमे छे.

(3) पर्वतो

मेघदूतम्‌मां पर्वतीय सौंदर्यना चित्र स्थण-स्थण पर भावकना उदयने आकृष्ट करे छे. ते पर्वतमां रामगिरि, डेलास, माल, आमकूट(अमरकंटक), विन्ध्य, नीचैगिरि, देवगिरि, हिमालय, कौय पर्वत वगेरे छे.

प्रथम श्लोकमां कालिदासे 'मेघदूतम्‌'नो प्रारंभ सीधो नायक यक्ष द्वारा वस्तुनिर्देशथी यक्षनी स्थिति बतावी छे. ते रामगिरि पर्वतना आश्रममां निवास करतो छतो.

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ (पूर्वभेद-1)

अनुवाद- गाढ छायावाणा वृक्षोथी युक्त रामगिरि पर्वतना आश्रममां निवास करतो छतो.

यक्ष कहे छे के मेघ आमकूट पर्वत पर पडोथीने योग्य सत्कार पामशे कारणके तेने दावाग्नि शांत करी नाप्यो छे. 'आमकूट'- आम्र(आंभा)ना वृक्षथी युक्त शिखरोवाणा पर्वत प्रो. विक्सन अनुसार आम्रकूट आधुनिक 'अमरकंटक' छे. आ नर्मदा नदीनुं उदगम स्थान छे.

त्वामासार प्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाभ्रकूटः ॥ ((पूर्वभेद-17)

अनुवाद : मुशणधार वरसीने दावानणने शान्त करनारा तथा मार्गमां थाकेला तेने आम्रकूट पर्वत सारी रीते मस्तक पर धारण करशे.

यक्ष मेघने देवगिरि पर्वत पासे जवानुं कहे छे के जयां कुमार कार्तिकेयनो जन्म थयो छतो अने तेमना मंदिरमां भगवानने भीजयेला पुष्योना वरसादथी नवडाववानुं कहे छे.

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्यमेघीकृतात्मा

पुष्यासारैः स्त्रपयतु भवान् व्यामगङ्गाजलाद्दैः ॥ (पूर्वभेद-47)

અનુવાદ : ત્યાં તારી જાતે ફૂલવાદળી બનીને, જેનો વાસ નિશ્ચિત છે, તેવા સ્કંદને સ્વર્ગગાના પાણીથી ભીંજાયેલા પુષ્પોના વરસાદથી નવડાવજે.

હિમાલય પર્વતના વર્ષનમાં કવિએ પોતાની પૂર્ણ સૌંદર્ય સૃષ્ટિનો પરિચય આપ્યો છે. હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખરો, તેમાં સંતાકૂકડી કરવાવાળો મેઘ, વિવિધ પ્રકારની ધાતુઓથી યુક્ત પર્વતીય ચટ્ટાનો, કેટલાંક પર્વતના શિખર એટલા ઊંચા છે કે મેઘ પણ તેની વચ્ચે સુધી પહોંચીને રોકાઈ જાય છે. એટલા માટે તપમાં નિરત સિદ્ધ વર્ષાથી ગભરાઈને, તે ઊંચા શિખરો પર ચાલ્યા જાય છે, જ્યાં તડકો હોય છે. આ પહાડો પર છેદવાળા વાંસ છે, જે વાયુથી ભરાઈને મધુર સંગીત રેલાવે છે. માનો કે ઊંચા સ્વરમાં ગાવાવાળા કિન્નરોની સાથે હરીફાઈ કરતા હોય. કૈલાસ પર્વતને કવિ કાલિદાસે સ્ફટિક મણિના સમાન ઉજ્જવળ બતાવ્યો છે. પોતાની અતિ શુભ્રતાને કારણે તે દેવાંગનાઓના માટે દર્પણ છે. કુમુદના પુષ્પ જેવી શ્વેત હિમની શિખાઓની ઊંચાઈથી આકાશ સાથે છવાઈ ગયો હોય તેવો દેખાય છે, માનો કે શિવના પ્રતિદિનના અટ્ટહાસનો ઢગલો લાગી ગયો હોય.

शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं

શાશીભૂતઃ પ્રતિદિનમિવ ત્ર્યમ્બકસ્યાદૂહાસઃ ॥ (પૂર્વમેઘ-62)

અનુવાદ- પોયણાં જેવા સફેદ ઊંચા શિખરોથી આકાશને આવરીને જાણે રોજ ઢગલો કરાયેલું શંકરનું એ ચટ્ટહાસ્ય હોય તેમ (કૈલાસ પર્વત) ઊભો છે.

(4) મેઘ

કાલિદાસને ઉદ્દેશ્ય મેઘની પ્રાકૃતિક શોભાના વર્ષનની સાથે-સાથે તેના જનકલ્યાણકારી રૂપને પણ ઉજાગર કરવાનું છે. સાથે-સાથે યક્ષની મેઘ સાથે આત્મીય સહાનુભૂતિ વાતાવરણ આદિથી-અંત સુધી બની રહે છે અને આ વાતાવરણમાં મેઘ માનવીય ચેતના અને પ્રાણોથી સંવેદિત થઈને સાહચર્યજન્ય સહાનુભૂતિથી પ્રાણવંત થઈ જાય છે, તથા વિવિધરૂપી બને છે.

गत्वा सधः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः

ક્રીડાશૈલે પ્રથમકથિતે રમ્યસાનો નિષ્ણણઃ ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं

खाधोतालीविलसतलिभां विधुदुन्मेषद्रष्टिम् ॥ (ઉત્તરમેઘ-20)

અનુવાદ : ઝડપી પ્રવેશ કરવાના હેતુથી તરત નાનકડા હાથીના બચ્ચા (મદનીયા) જેવું નાનું રૂપ ધારણ કરજે, પહેલાં કહેલા કીડાપર્વતના સુંદર શિખર પર બેસજે. ત્યાં બેસીને આગિયાના ચમકારાની જેમ ઓછા તેજ ઝબૂકતી તારી વિજદષ્ટિ મારા ભવનની અંદરના ભાગમાં ફેંકજે.

મેઘના શ્યામરૂપી શોભા વિષે કહેવાયું છે કે —

रत्नच्छयाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता
द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

बर्हेणोव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ (पूर्वमेध-15)

अनुवादः राङ्गानी टोय उपर(पोभराज वगेरे) रत्नोनी मिश्र प्रभा जेवु दर्शनीय जे मेधधनुष्य तारी सामे आकार लई रह्युं छे तेने लीधे तारुं श्याम शरीर, अतिशय कांतिथी युक्त अने मोरपीछथी गोपवेशमां रडेला श्रीकृष्णना शरीरनी जेम अतिशय शोभी उठशे.

उपरोक्त श्लोकमां उपमा अलंकारना सुंदर प्रयोग द्वारा मेध अने श्रीकृष्णनी सरभामश्री करवामां आवी छे.

डिमालय पर मेधनी शोभाना वर्णनमां कडेवायुं छे डे- मेधनी श्यामल कान्ति(black handsome) चिकुषा घाटा काणा अंजननी समान श्यामवर्णी मेध, डिमधवल पर्वत पर स्थिर थईने, शिंगडाओ पर काणी माटी लगावेले शिवना नंटीनी समान शोभे छे.

शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् । (पूर्वमेध-56)

डेलास पर्वतना ढाण पर बलरामना भूला पर काणावन्न नाभ्या डोय तेवो मेध देभाय छे. मसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीवः । (पूर्वमेध-63)

आम कालिदासनी अन्य कृतिओ करतां मेधदूतम्मां 'मेध'नुं मानवीय भावो साथे सुंदर वर्णन जेवा मणे छे.

(5) वन

कालिदासे मेधदूतम्मां वानोनुं पश वर्णन कर्तुं छे. यक्ष मेधने दर्शाश प्रदेशमां आवता वन विशे कडे छे.

पाण्डुच्छयोपवनवृतयः कैतकेः सूचिभिन्नै-

नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।

त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ (पूर्वमेध-24)

अनुवाद : तुं पासे डोईश त्यारे सडेज भीलेलां डेतक पुष्पोथी सङ्केड उपवानोनी वाणोवालो घरनी बलि जानार(यकली, कभूतर वगेरे)ना माणा रयवाना उधमथी लरपूर ग्रामवृक्षोवाणा अने पाकेलां(जंभु) इणोने लीधे श्यामवर्णनां जंभुडानां वनना सीमाडावाणो दर्शाश प्रदेश डंसोने माटे थोडाक दिवस रोकावा माटे योग्य बनी जशे.

યક્ષ મેઘને જણાવે છે કે ત્યારે દેવગિરિ નજીક બરૂના વનમાં જન્મેલા કુમાર કાર્તિકેયની આરાધના કરીને આગળ વધવું.

આરાધ્યૈનં શરવણભવં દેવમુલ્લઙ્ઘિતાધ્વા । (પૂર્વમેઘ-49)

(6) વૃક્ષ

મેઘદૂતમાં કુરબક, બકુલ, પલાશ, કદંબ, કલ્પવૃક્ષ, મંદારવૃક્ષ વગેરે વૃક્ષોનું સુંદર અને સ્વાભાવિક વર્ણન જોવા મળે છે.

આમ્રકૂટ પર્વત એ આંબાના વૃક્ષથી યુક્ત શિખરવાળો પર્વત છે. તેના શિખર ઉપર મેઘને બેસવાનું યક્ષ કહે છે.

વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્રકૂટઃ । (પૂર્વમેઘ-17)

યક્ષ મેઘને 'નીચૈ' નામક પર્વત પર આરામ કરવા રોકાવાનું કહે છે.

નીચૈરાચ્ચં ગિરિમધિવસેસ્ત્ર વિશ્રામહેતો

સ્વત્સંપર્કાત્પુલ્કિતમિવ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ કદમ્બૈઃ । (પૂર્વમેઘ-26)

અનુવાદ- તારા સ્પર્શથી પુલકિત બની ઊઠ્યા હોય તેવા ખીલી ઊઠેલાં ફૂલોયુક્ત, કદંબવૃક્ષોવાળા 'નીચૈ' નામક તે પર્વત ઉપર તું વિશ્રામ માટે રોકાજે.

દેવગીરી નજીક જંગલી ઉંબરાના ફળો પકવતો શીતળ વાયુ વાશે. શીતો વાયુ: પરિણમયિતા કાનનોદુમ્બરાણામ્ । (પૂર્વમેઘ-46)

હિમાલયમાં જ્યારે સરલ વૃક્ષોની ડાળીઓ ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી જંગલ બળતું હોય ત્યારે તે દાવાનળમાં મેઘે હજારો જળધારાઓ વળે તેને પૂરેપૂરો હોલવી નાખવો.

તં ચેદ્વાયૌ સરતિ સરલ્સ્કન્ધસંઘદૂજન્મા

અર્હસ્યેનં શમયિતુમલં વારિધારાસહસ્રૈઃ ॥ (પૂર્વમેઘ-57)

યક્ષ અલકાનગરીની શોભાનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે ત્યાં કલ્પવૃક્ષમાંથી બધી જ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને કલ્પવૃક્ષમાંથી બનતી 'રતિફૂલ' નામની મદિરા યક્ષો પીવે છે.

આસેવન્તે મધુરતિફલં કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતમ્ । (ઉત્તરમેઘ-5)

યક્ષ અલકાનગરીના વૈભવની સાથે-સાથે યક્ષ કુમારીઓના વિષયમાં બતાવે છે કે તે કુમારીકાઓ મંદાકિનીના જળથી સેવાયેલ તેના કિનારે ઊગેલા મંદારવૃક્ષોની છાયા વડે તાપથી રક્ષાય છે.

મન્દાકિન્યાઃ સલિલ્શિશિરૈઃ સેવ્યમાના મરુષ્ઠિ ।

મન્દારાણામનુતટરુહાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ ॥ (ઉત્તરમેઘ-6)

યક્ષ મેઘને પોતાના આવાસની વિશેષ ઓળખાણ આપતાં મંદારવૃક્ષના નાના છોડની વાત કરે છે. આ મંદાર વૃક્ષ પાંચ પ્રકારના દેવવૃક્ષોમાનું એક છે.

તત્રાગારં ધનપતિગૃહાનુત્તરેનાસ્મદીપં

દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચારુણા તોરણેન ।

યસ્યોપાન્તે કૃતકતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે

હસ્તાપ્રાપ્યસ્તબકનમિતો બાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥ (ઉત્તરમેઘ-14)

અનુવાદ : ત્યાં(અલકામાં) કુબેરના ઘરની ઉત્તરે અમારું ઘર છે. તેના પર મેઘધનુષ્ય જેવા મનોહર તોરણથી તે દૂરથી જ ઓળખાઈ જશે. એના બગીચામાં મારી પ્રિયપત્નીએ પુત્રની જેમ ઉછેરલો હાથથી આંબી શકાય તેવો પુષ્પોથી લચી પડેલો મંદારવૃક્ષનો નાનકડો છોડ છે.

યક્ષ પોતાના ઘરની બાજુમાં રહેલ અશોકવૃક્ષ તથા બકુલવૃક્ષનું વર્ણન કરે છે.

રક્તશોકશ્ચલકિસલયઃ કેસરશ્ચાત્ર કાન્તઃ

પ્રત્યાસન્નૌ કુરબકવૃતેર્માધવીમણ્ડપસ્ય ।

એકઃ સરવ્યાસ્તવ સહ મયા વામપાદાભિલાષી

કાઙ્ક્ષત્યન્યો વદનમદિરાં દોહદહ્મહનાસ્યાઃ ॥ (ઉત્તરમેઘ-17)

અનુવાદ : એ કીડાપર્વતની પાસે કુરબક પુષ્પોની વાડની વચ્ચે, માધવી મંડપ પાસે જ ગૂલતાં પલ્લોવાળું લાલ અશોકવૃક્ષ અને બકુલવૃક્ષ છે. તે બંનેમાંથી એક (અશોકવૃક્ષ) મારી સાથે, તારી સખીના ડાબા ચરણના પ્રહારની અભિલાષા સેવી રહ્યો છે, તો બીજો (બકુલવૃક્ષ) દોહદના બહાને એની મુખમદિરાની ઝંખના કરી રહ્યો છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિઓ પુષ્પોને ખીલવા માટેના કેટલાંક સુંદર સંકેતો આપ્યા છે. તેનો પ્રસ્તુત સંદર્ભ છે. અશોકવૃક્ષ સુંદરીનાં પાદ પ્રહારનો દોહદ ઈચ્છે છે, તો બકુલવૃક્ષ સુંદરીના મુખની મદિરાને સેવે છે. યક્ષની પણ આવી જ કામનાઓ છે.

પ્રકૃતિના વિવિધ તત્વોમાં યક્ષ પોતાની પ્રિયાની સમાનતા માત્ર અંશતઃ જ જુએ છે. સંપૂર્ણતયા ઉપમા આપી શકાય તેવું તત્વ તેની નજરે નથી. પ્રિયંગુ વેલીમાં યક્ષને તેની પ્રિયતમાની કાયા દેખાય છે અને ચકિત હરણીઓની દૃષ્ટિમાં (તારી) નજર જોઈ છે.

(7) પુષ્પ

મેઘદૂતમ્માં કુરબક, બકુલ, પલાશ, શિલીન્ધી, કમળ વગેરે પુષ્પોનું સુંદર અને સ્વાભાવિક વર્ણન જોવા મળે છે.

યક્ષે મેઘને પર્વતના શિખર ઉપર ઉગેલા કુટજ વૃક્ષના પુષ્પો લઈ તેનાથી અર્ધ આપ્યો તથા અતિશય પ્રેમભર્યા વચનોથી હરખભેર તેનું સ્વાગત કર્યું.

स प्रत्यग्रैः कूटजकुसुमैः कलिपतार्थाय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ (पूर्वभेद-4)

यक्ष भेदने दशार्ध प्रदेशમાં રોકાવાનું કહે છે કારણ કે તેનું સુંદર દશ્ય છે. ત્યાં સહેજ ખીલેલાં કેતક પુષ્પોથી સફેદાશભરી ઉપવનોની વાડો છે. પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ
કેતકૈઃ સૂચિભત્રૈ । (પૂર્વભેદ-24)

યક્ષ ભેદને 'નીચૈ' નામક પર્વત પર વિશ્રામ કરીને પછી ત્યાંથી નીકળતાં થોડા જળકિરણોને સિંચતો તું આગળ વધજે તેવું કહે છે. તેમાં પુષ્પોની શોભાની વાત છે.

વિશ્રાન્તઃ સન્નજ વનનદીતીરજાનાં નિષિષ્ણ

ન્નુદ્યાનાનાં નવજલકળૈર્યૂથિકાજાલકાનિ ।

ગણ્ડસ્વેદાપનયનરુજાક્લ્લાન્તકર્ણોત્પલાનાં

છાયાદાનાત્ક્ષણપરિચિતઃ પુષ્પલાવીમુખાનામ્ ॥ (પૂર્વભેદ-27)

અનુવાદ- તે પર્વત પર થાક ઉતારીને વન નદીના કાંઠા ઉપરના બગીચાઓમાં માગધી પુષ્પના ગુચ્છાઓને પાણી સીંચી, ગાલ ઉપર થયેલો પરસેવા લૂછવાથી કરમાયેલા કાનમાં નાખેલ પુષ્પગુચ્છોવાળી પુષ્પો એકઠાં કરતી સ્ત્રીઓ(માલણો)ને છાંયડો કરી થોડાક પરિચયવાળો બનીને આગળ વધજે.

યક્ષ ભેદને કહે છે કે કેલાસ પર્વત પર માન સરોવર આવેલું છે ત્યાં સુવર્ણ કમળો ઉગે છે. સંભવતઃ સુવર્ણ કમળ એટલા માટે કહેવામાં આવતા હશે કારણ કે પ્રાતઃકાળે સૂર્યના કિરણો તેના પર પડવાથી તે સુવર્ણ જેવા લાગતા હશે.

ઉત્તરભેદ અલકાનગરીના વૈભવની સાથે-સાથે ત્યાંની સ્ત્રીઓની શૃંગાર સજ્જતાનું વર્ણન કરેલ છે.

હસ્તે લીલાકમલમલકે બાલકુન્દાનુવિદ્ધં

નીતા લોધ્રપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાનને શ્રીઃ।

ચૂડાપાશે નવકુરબકં ચારુ કર્ણે શિરીષં

સીમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનામ્ ॥ (ઉત્તરભેદ-2)

અનુવાદ : (આ અલકાનગરીની) સુંદરીઓના હાથમાં કીડા માટે કમળ હોય છે, કેશમાં કુંદ(મોગરો) પુષ્પની નાજુક ગૂંથણી છે, મુખ ઉપરની સુંદરતા લોધ્રપુષ્પની પરાગરજથી ગૌરવર્ણી બની છે, અંબોડામાં તાજું કુરબકનું ફૂલ છે, કાનમાં સુંદર શિરીષનું ફૂલ છે અને સેંથામાં તારા આગમનથી વિકસેલાં કદંબનાં પુષ્પો ગૂંથ્યા છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં અલકાનગરીના અનુપમ એશ્વર્યનું વર્ણન છે. અહીં છ ઋતુઓ હંમેશા એક સાથે હોય છે. કારણ કે અલકાનગરીએ ભોગ-ભૂમિ છે, તેથી ત્યાં છ એ ઋતુઓના પુષ્પો વિદ્યમાન છે. ત્યાંની સુંદરીઓ તે સર્વ ઋતુઓના પુષ્પોથી નિત્ય

શણગાર કરે છે. જેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોક અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

યક્ષ અલકાનગરીની અભિસારિકાઓનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે અલકાનગરીમાં સૂર્યોદય થવાથી ઉતાવળી ગતિના ઓલનથી ખરી પડેલા મંદાર પુષ્પોથી, કાનમાંથી પડી ગયેલ સુવર્ણ કમળોથી તથા સ્તન પરથી હારનો દોરો તૂટી જવાથી વેરાયેલાં મોતીઓથી અભિકારિકા કામિનીઓ રાત્રે જ્યાંથી નીકળી હશે તે માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાશે.

ગત્યુત્કમ્પાદલકપતિતૈર્યત્ર મન્દારપુષ્પૈઃ

પત્રચ્છદૈઃ કનકકમલૈઃ કર્ણવિભ્રંશિભિશ્ચ । (ઉત્તરમેઘ-11)

યક્ષ પોતાના ઘરની વાવની સુંદરતાની વાત કરતાં કહે છે કે અમારા એ ભવનમાં સુંદર વાવ છે જે સુવર્ણકમળોથી છવાયેલી છે. તેમાં રહેતા હંસો માન સરોવર જવાની ઈચ્છા રાખતા નથી.

હૈમૈશ્છન્ના વિકચકમલૈઃ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ । (ઉત્તરમેઘ-15)

યક્ષ મેઘને કહે છે કે વિરહના પહેલા દિવસે મારી પત્નીએ જે લટ ફૂલનો ગજરો ત્યજીને ગૂંથ્યો હતો, તેને શાપના અંતે શોકરહિત થઈ મારે જ છોડવાનો છે તેવી તે મારી પ્રિયતમાને જોઈશ.

આદ્યે બદ્ધા વિરહદિવસે યા શિખા દામ હિત્વા । (ઉત્તરમેઘ-31)

(8) પશુ-પંખી

કાલિદાસના કાવ્યોમાં માનવપાત્ર અને પ્રકૃતિ એક બીજાના પ્રતિ સહજ એકાગ્રતા પ્રકટ કરે છે. પશુ-પંખીનું પણ સુંદર વર્ણન મેઘદૂતમૂમાં સુંદર રીતે આલેખ્યુ છે.

યક્ષ મેઘને અલકાનગરી તરફ જવાની યાચના કરતો સાથે-સાથે યાત્રા શુભ થશે તેવા લક્ષણો બતાવતાં કહે છે કે જો, આ અનુકૂળ પવન ધીરે-ધીરે તેને દોરી રહ્યો છે, તારી ડાબી બાજુ ચાતક પક્ષી મધુર કૂજન કરે છે તથા આકાશમાં હારબંધ ઊડી રહેલી કુંજડીઓ ગર્ભધાનના ઉત્સવની અનુભૂતિથી ખરેખર નયનરમ્ય એવા તારી સેવામાં રહેશે.

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્વાં

વામશ્ચાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ ।

ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાત્રૂનમાબદ્ધમાલા

સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં રુદ્ધે ભવન્તં બલ્લાકાઃ ॥ (પૂર્વમેઘ-9)

મેઘને રામગીરી આશ્રમથી લઈને અલકાનગરી સુધીનો રસ્તો બતાવવામાં રાજહંસ મદદરૂપ થશે તેવું યક્ષ જણાવે છે. સંપત્સ્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સહાયાઃ । (પૂર્વમેઘ-11)

અવંતીદેશ (ઉચ્ચ)માં વહેતી શિપ્રા નદીમાં મેઘને સારસોના સ્પષ્ટ ભદનભર્યા કુંજન સંભળાશે.

દિર્ઘીર્વન્યટુ મદફલં કૂજિતં સારસાનાં । (પૂર્વમેઘ-32)

યક્ષ મેઘને હિમાલયમાં રહેતી ચમરી ગાયોના વાળને બાળતો દાવાગ્નિ હોય તો તેને વરસાદ વરસાવીને શાંત કરવાનું કહે છે.

બાઘેતોલ્કાક્ષપિત્તચમરીબાલભારો દવાગ્નિઃ । (પૂર્વમેઘ-57)

હિમાલય પર્વતીય પ્રદેશમાં ચમરી નામક નાના કદની ગાય જોવા મળે છે. તેની પૂંછડીમાં વાળનો ગુસ્થો હોય છે, દાવાગ્નિ સમયે તે ગુસ્થમાં જલ્દી આગ લાગી જાય છે.

‘શરભ’ નામના પ્રાણી સાથે મેઘે કઈ રીતે વર્તવું તેની વાત યક્ષ કરે છે.

ये संरम्भोत्पत्तनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि

न्मुक्तध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

ताङ्कूर्वाथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णा

ન્કે વા ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલ્નરમ્ભયત્તાઃ ॥ (પૂર્વમેઘ-58)

અનુવાદઃ તે (હિમાલય)માં કોધપૂર્વક વેગથી ઉછળવાવાળા શરભો, પોતાના અંગો ભાંગવાં જ તારા માર્ગમાં આવી તને ઓળંગવાની ઈચ્છા કરે, તો તું ભારે કરાના તુમુલ વૃષ્ટિપાતથી વિખેરી નાંખજે. અથવા તો નિષ્ફળ કામ આદરતા કોણ તિરસ્કારને પાત્ર નથી થતાં?

‘શરભ’ નામનું પ્રાણી કેવું હશે તે વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતર છે. પ્રાચીન ટીકાકાર મલ્લિનાથ વગેરે આઠ પગવાળું મૃગ જેવું પ્રાણી માને છે. જે સિંહથી પણ વધારે બળવાન કલ્પ્યુ છે. ‘અષ્ટપાદઃ શરભઃ સિંહઘાતી।’

યક્ષ અલકાનગરીનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે જ્યાં ઉન્મત્ત ભમરાઓથી ગુંજતા હંમેશા ખીલેલા પુષ્પોવાળા વૃક્ષો છે, જ્યાં નિત્ય કમળોવાળી નલિની ઉપર હંસોની હારથી મેખલા રચાઈ હોય છે, જ્યાં ઊંચી ડોક કરી કેકારવ માટે મયૂરો પ્રતિદિન કળા કરી શોભી રહે છે.

हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।

કેકોલ્કંઠા ભવનશિખિનો નિત્યપદ્મા નલિન્યઃ ॥ (ઉત્તરમેઘ-3)

યક્ષ પોતાના ઘરની વાવની સુંદરતાની વાત કરતાં જણાવે છે કે એમાં નીલમ શિલાઓથી ચણેલાં પગથિયાં છે, તેના જળમાં વાંસ કરી રહેલા હંસો ચિંતામુક્ત હોવાથી તને (મેઘ)ને જોઈને પણ નજીક આવેલા ‘માનસ’ (સરોવર)ની ઉત્કંઠા રાખતા નથી.

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं ।

नाद्यस्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥ (उत्तरभेद-15)

મેઘ જ્યારે પ્રથમવાર યક્ષિણીને જોશે ત્યારે તે કેવા કાર્યોમાં વ્યસ્ત હશે તેની વાત કરતાં કહે છે કે તે પિંજરામાં રહેલી મીઠાબોલવાળી સારિકાને “હે રસિકડી! તું તો તેમની લાકડી હતી! સ્વામીને સંભારે છે ખરી?” એમ પૂછતી મારી પ્રિયતમા તારી નજરે પડશે.

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां

कच्चिद्वर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ (उत्तरभेद-24)

પ્રકૃતિના વિવિધ તત્વોમાં યક્ષ પોતાની પ્રિયાની સમાનતા માત્ર અંશતઃ જ જુએ છે. સંપૂર્ણતયા ઉપમા આપી શકાય તેવું તત્વ તેની નજરે નથી. પ્રિયંગુ વેલીમાં તારી કાયા, ચકિત હરણીઓની દૃષ્ટિમાં તારી નજર, ચંદ્રના મુખમાં તારી શોભા, મોરના પીરછકલાપમાં કેશકલાપ અને નાની-નાની નદીઓના તરંગમાં તારી ભ્રમરલીલા જોઉં છું. પરંતુ અરે રે! હે ચંડી! કોઈ એક જ વસ્તુમાં તારું સંપૂર્ણતયા સાદૃશ્ય મને જોવા મળતું નથી.

चकितहरिणीप्रेक्षणे द्रष्टिपातं शिखिनां बर्हभारेषु केशान् । (उत्तरभेद-43)

યક્ષ મેઘને પ્રાર્થના કરે છે કે હે ભાઈ, મારુ આ મિત્રકાર્ય કરજે, નકારતો નહીં, કારણ કે તું ચાતક પક્ષીઓના ગાજ્યાં વગર પણ પાણી આપે છે.

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः । (उत्तरभेद-53)

યક્ષ પોતાના ઘરની ઓળખાણની સાથે-સાથે મોરનું સુંદર વર્ણન કરે છે કે તે બંને વૃક્ષોની (અશોક અને બકુલ)ની વચ્ચે સ્ફટિકની બેઠકવાળી સોનાની ઢાંડી છે. તેના મૂળમાં લીલા વાંસના રંગવાળા રત્નો મઢેલા છે. જ્યાં દિવસ આથમતા હાથના કંકણના મધુર રણકાર સાથે તાળીઓના તાલે મારી પ્રિયા વડે નચાવતો તારો મિત્ર મોર બેસે છે.

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-

मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

तालैः शिञ्जजावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ (उत्तरभेद-18)

(9) पवन

પવન પ્રાણીઓનો જીવનધાર છે. ઋતુઓ અનુસાર પવનમાં પણ પરિવર્તન થતું રહે છે. તેમ છતાં તે દરેક સ્થિતિમાં આનંદદાયક છે. મેઘદૂતમ્માં યક્ષ મેઘને દૂતકર્મ સોંપે છે તે વખતે પવનો તેને અનુકૂળ થઈ રહ્યા છે તેવો શુભ સંકેત સૂચવે છે. મન્દં મન્દં

નુદતિ પવનશ્ચાનુકુલો યથા ત્વામ્ । (પૂર્વમેઘ-9). કવિઓ ‘મંદ’ શબ્દને મેઘનું શુભ વિશેષ માને છે.

પવન અને મેઘનો સમન્વય કલ્પીને કાલિદાસ કહે છે કે “સાચે જ શું પવન પર્વતોના શિખરને ખેંચી જાય છે કે શું?” એવા આશ્ચર્ય સાથે ભોળી સિદ્ધનારીઓ મેઘના ઉદયને નિહાળે છે.

અહીં કવિ બતાવવા ઈચ્છે છે કે વર્ષાકાળમાં મોર નૃત્ય કરીને આનંદ મનાવે છે. મેઘનું આગમન વર્ષાનું સૂચન છે. તેથી મેઘને મોરનો મિત્ર કહેવાય છે. એવો તે મેઘનો મિત્ર યક્ષિણીઓની તાળીઓથી નૃત્ય કરે છે.

અદ્રેઃ શૃઙ્ગં હરતિ પવનઃ કિંસ્વિદિત્યુન્મુખીભિઃ ।

દૃષ્ટોત્સાહશ્ચકિત્તં મુઘસિદ્ધાઙ્ગનાભિઃ ॥ (પૂર્વમેઘ-14)

(10) પ્રાતઃકાળ

કાલિદાસના અન્ય કાવ્યો તથા મેઘદૂતમ્માં પ્રાતઃકાળનું વર્ણન ઓછું જોવા મળે છે જ્યારે ચંદ્રોદય અને રાત્રીનું વર્ણન વધારે જોવા મળે છે. કારણ કે કાલિદાસ શૃંગારનો કવિ છે.

અવંતીદેશ (ઉજ્જૈન)માં વહેતી શિપ્રાનદી દરેક પ્રભાતે સારસોના મદભર્યા કુંજનને પ્રસરાવતો મધુર બોલતા પ્રિયતમની જેમ સ્ત્રીઓના સુરતકીડાનો ખેદ દૂર કરે છે.

દિર્ઘીકુર્વન્યદુ મદફલં કૂજિતં સારસાનામ્ (પૂર્વમેઘ-32)

ઉજ્જૈનીની નગરીમાં ભગવાન મહાકાળના દર્શન કરીને મંદિર પટાંગણમાં યોજાતા રાતના કાર્યક્રમો જોઈને “ઘણા સમય સુધી ચમકવાથી તારી વિધુત્પ્રિયા થાકી ગઈ હશે, તેથી જ્યાં કબૂતર ઊંઘી ગયાં છે તેવી, મકાનની અગાશી ઉપર જ રાત્રી પસાર કરીને, સૂર્યોદય થતાં ફરી એકવાર બાકીનો પંથ કાપજે.” એવી યક્ષ મેઘને સલાહ આપે છે. દ્રષ્ટે સૂર્ય પુનરપિ ભવાન્વાહપેદધ્વશેષમ્ । (પૂર્વમેઘ-42)

અલકાનગરીની અભિસારિકાઓના વર્ણનમાં પ્રાતઃકાળનું સુંદર વર્ણન છે, જેમ જે અલકાનગરીમાં સૂર્યોદય થવાથી ઉતાવળી ગતિના ડોલનથી વાળમાંથી ખરી પડેલા મંદાર પુષ્પોથી, કાનમાંથી પડી ગયેલ સુવર્ણ કમળોથી તથા સ્તન પરથી હારનો દોરો તૂટી જવાથી વેરાયેલા મોતીઓથી અભિસારિકા કામિનીઓ રાત્રે જ્યાંથી નીકળી હશે તે માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાશે.

નૈશો માર્ગઃ સવિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનીનામ્ । (ઉત્તરમેઘ-11)

(11) સંધ્યા

કાલિદાસના કાવ્યોમાં સંધ્યાના અનેક મનોરમ અને સુંદર ચિત્રો ઉપલબ્ધ છે. મેઘદૂતમ્માં એકંદરે તેવા દ્રશ્યો નહિવત છે. ઉજ્જૈન મહાકાલ મંદિરના સંધ્યા સમયનું દ્રશ્ય કવિએ ખૂબ આકર્ષક રીતે રજૂ કર્યું છે.

अप्यन्यस्मिन्मज्जलधर महाकालमासाध काले

स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।

कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ (पूर्वभेद-38)

अनुवाद : હે મેઘ! જો તું અન્ય સમયે મહાકાલના મંદિરે પહોંચે તો પણ નજરમાંથી સુર્ય દૂર ન થાય (સૂર્યાસ્ત) ત્યાં સુધી અવશ્ય રોકાજે. સંધ્યા આરતી સમયે નગારાનું પ્રશંસનીય કામ કરતાં, તારા ગંભીર ધ્વનિવાળા ગર્જનોનું સંપૂર્ણ ફળ તું પામીશ.

યક્ષ મેઘને મહાકાલ મંદિરના સંધ્યા કાળની પૂજા સુધી રોકાવાનું કહે છે. કારણ કે સાંજની સંધ્યા આરતીમાં મેઘની ગર્જના નગારાની ગર્જના પ્રતીત થશે. આમ શિવજીની તારાથી પૂજા થઈ જશે અને તને ફળ મળશે.

સંધ્યા આરતી પછી તાંડવ નૃત્યમાં પણ મેઘે ભાગ ભજવવાનો હોવાથી યક્ષ તેને ત્યાં રોકાવાનું કહે છે.

પશ્ચાદુચ્ચૈર્ભુજતરુવનં મण्डलेनाभिलीनः

सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजयापुष्परक्तंदधानः ।

नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छं

शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं द्रष्टभक्तिर्भवान्या ॥ (पूर्वभेद-40)

અનુવાદ : (સંધ્યાપૂજા) પછી શિવના તાંડવનૃત્યના આરંભમાં, તાજાં જપાપુષ્પ જેવું સંધ્યાકાળનું લાલ તેજ ધારણ કરતો, ઊંચા કરેલ હાથોરૂપી વૃક્ષોવાળા વનને ગોળાકાર ઘેરી રહેલો, દેવી પાર્વતીની પણ ઉદ્દેગ શમી જવાથી તારી આવી ભક્તિને સ્થિર નેત્રોથી નિહાળશે, એવો તું શિવની લોહીભીની ગજચર્મની કામના સંતોષજે.

(12) ચંદ્રોદય રાત્રી

યક્ષ મેઘને જણાવે છે કે રાત્રે પોતાના પ્રેમીઓને મળવા જતી અભિસારિકાઓને પોતાની વિજળીના પ્રકાશથી રસ્તો બતાવજે, પરંતુ વરસતો નહીં.

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं

रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेदैस्तमोभिः ।

सौदामिन्या कनकनिकषस्त्रिग्धया दर्शयोर्वी

तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भुर्विक्लवास्ताः ॥ (पूर्वभेद-41)

અનુવાદ : રાત્રિમાં અભિસારિકાઓ(રમણીઓ) પ્રિયજનના આવાસો તરફ જવા નીકળે છે. ત્યારે રાજમાર્ગ ઉપર ગાઢ અંધકાર વ્યાપી વળ્યો હશે. તેનાથી દ્રષ્ટિ રૂંધાતી અવરોધાતી હશે. તે સમયે નિકષ (કસોટી)ના પથ્થર ઉપર સોનાની રેખા જેવા આછા

તેજવાળી વીજળીથી તું એમને માર્ગ બતાવજે, પરંતુ વરસાદ વરસાવતો અને ગરજતો નહિ, કારણકે તેઓ ગભરુ હોય છે.

યક્ષ અલકાનગરીની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે ત્યાં રોજ ચાંદનીવાળી રાત્રીઓ અંધારાનો માર્ગ રોકાઈ જવાથી રમ્ય હોય છે.

નિત્યજ્યોત્સ્નાઃ પ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ પ્રદોષાઃ । (ઉત્તરમેઘ-૩)

અલકાનગરીની રમણિયોના ભોગ-વિલાસનું રાત્રી વર્ણન કલીદાસે સુંદર રીતે આલેખ્યુ છે.

યત્ર સ્ત્રીણાં પ્રિયતમભુજોચ્છવાસિતાલિઙ્ગિતાના

મઙ્ગલાનિં સુરતજનિતાં તન્તુજાલાવલ્મ્બાઃ ।

ત્વત્સંરોધાપગમવિશદૈ શ્ચન્દ્રિપાદૈર્નિશીથે

વ્યાલુમ્પન્તિ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિનશ્ચન્દ્રકાન્તાઃ ॥ (ઉત્તરમેઘ-૭)

અનુવાદ: જ્યારે અલકાનગરીમાં તારું આવરણ ખસી જવાથી (વાદળ હટી જવાથી)નિર્મળ ચંદ્રકિરણોને લીધે મોટાં જળબિંદુ ટપકાવતા, ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી, તંતુજળમાં ગૂથેલા ચંદ્રકાન્ત મણીઓમાં, પ્રિયતમાના બાહુઓના આલિંગનથી શિથિલ થયેલી સ્ત્રીઓના સંભોગથી ઉદ્ભવેલો શરીરનો થાક શમાવી દે જે.

ચંદ્રોદય થતાં ચંદ્રના કિરણોના કારણે ચંદ્રકાન્ત નામનો વિશેષ મણિ ઓગળવા લાગે છે અને તેનો સ્વાવએ રતિકીડાજન્ય સ્ત્રીઓના થાક ને દૂર કરે છે.

યક્ષની પ્રિયતમા યક્ષીણી વિરહના કપરા દિવસો કેવા-કેવા વિરહવિનોદ વગેરે દ્વારા મનને મનાવીને પસાર કરે છે, તેનું કવિ કાલિદાસે સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે.

આધિક્ષામાં વિરહશયને સંનિષ્ણણૈકપાર્શ્વા

પ્રાચીમૂલે તનુમિવ કલ્પમાત્રશેષાં હિમેશોઃ ।

નીતા રાત્રિઃ ક્ષણ ઇવ મયા સાર્ધમિચ્છારતૈર્યા

તા મેવોષ્ણૈર્વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તીમ્ ॥ (ઉત્તરમેઘ-૨૮)

અનુવાદ: માનસિક વ્યાથાથી દૂબળી થયેલી, વિરહશયન ઉપર એક પડખે સૂતેલી (અને તેથી) પૂર્વ દિશામાં ક્ષિતિજમાં જેની એક જ કળા બાકી રહી છે તેવા ચંદ્રની મૂર્તિ જેવી, મારી સાથે મનગમતી મોજથી જે (રાત્રી)એક ક્ષણની હોય તેમ વિતાવતી હતી, તે જ વિરહને લીધે લાંબી લાગતી રાત્રી ઉનાં આંસુએ વિતાવતી (તેનું તું મધરાતે જોજે).

યક્ષ મેઘ દ્વારા તેની પ્રિયતમાને કહેવડાવે છે કે શાપનો અંતકાળ નજીક આવ્યો છે. તેનું તું સહજ ભાવથી દિવસો પસાર કરજે અને ફરી મળીશું ત્યારે આપણે શરદચંદ્રવાળી રાત્રીઓમાં જુદી-જુદી અભિભાષાઓ પૂર્ણ કરીશું.

શાપાન્તો મે ભુજગશયનાદુત્થિતે શાર્ડંગપાણૌ

શેષાન્માસાનગમય ચતુરો લોચને મીલ્ચિત્વા ।

પશ્ચાદાવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્માભિભાષં

નિર્વેક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥ (ઉત્તરમેઘ-49)

અનુવાદ: નાગશયન ઉપરથી વિષ્ણુ ઉઠશે ત્યારે મારો શ્રાપ પૂરો થશે. બાકીના ચાર માસ આંખો મીંચીને વિતાવી લેજે. પછીથી પૂર્ણ શરદચંદ્રવાળી રાત્રીઓમાં વિરહને લીધે વધી ગયેલી આપણી જુદી-જુદી અભિભાષાઓ પૂરી કરીશું.

ઉપસંહાર : આમ પ્રકૃતિના વર્ષનમાં તેના પ્રત્યેક બદલાતા રૂપમાં કાલિદાસને એક નવું સૌંદર્ય નવી તાજગી દેખાય છે, જે સામાજિક છે જે કવિ અને રસિકોમાં એક નવો નશો જગાડે છે. પ્રકૃતિના પ્રત્યેક રૂપ તેની પ્રત્યેક ભાવભંગી કવિની કામ્પ છે.

ઉપરોક્ત મેઘદૂતમ્ ના પ્રકૃતિ સૌંદર્ય વિભાવનાનું આકલન કરતાં કેટલાક તથ્યો સ્પષ્ટ થાય છે, પ્રકૃતિ અને માનવ અન્યોન્યાશ્રિત છે. જ્યારે મનુષ્ય જીવન અને પ્રકૃતિ જીવનની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે, ત્યારે તે સંપૂર્ણ થઈ જાય છે. પ્રકૃતિ પણ માનવીથી જોડાયા વગર અધૂરી જ રહે છે. બંને એકબીજાની પૂરક છે. કવિએ ‘મેઘદૂતમ્ ’ માં પ્રકૃતિ અને માનવને એક નવીન અને મૌલિક રીતે જોડી દીધેલ છે. જેમાં પ્રિયા વિશ્લેષ દુઃખી પ્રણયી પ્રકૃતિથી સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો.

(1) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે કેટલા સંપ્રદાયો છે?

(a) પાંચ (b) છ (c) સાત (d) આઠ

(2) રસ સંપ્રદાયના પ્રવતક આચાર્ય કોણ મનાય છે?

(a) ભામહ (b) દંડી (c) ભરત (d) આનંદ

(3) યક્ષની નગરીનું નામ જણાવો.

(a) ઉક્લેંચીની (b) મધુરા (c) અયોધ્યા (d) અલકા

(4) રામગિરિ આશ્રયમાં યક્ષ મેઘને કયા દિવસે જુએ છે?

(a) અષાઢ માસનો પ્રથમ દિવસ (b) અષાઢ માસનો બીજો દિવસ

(c) અષાઢ માસનો અગીયારમો દિવસ (b) અષાઢ માસનો બારમો દિવસ

(5) યક્ષ મેઘને કયા વૃક્ષના પુષ્પોથી અર્ધ આપે છે?

- (a) કંદબ (b) કમળ (c) કુટજ (d) કરેણા
- (6) વર્ષાઋતુમાં કયો પાક થાય છે?
- (a) ખરીફ (b) રવિ (c) જાવેદ (d) એક પણ નહીં
- (7) રેવા એ કઈ નદીનું નામ છે?
- (a) ગંગા (b) યમુના (c) સરસ્વતી (d) નર્મદા
- (8) નર્મદા નદી કયા પર્વતમાંથી નીકળે છે?
- (a) કૈલાશ (b) વિંનધ્યાચલ (c) રામગિરી (d) દેવગીરી
- (9) મહાભારતનું યુદ્ધ કયા ક્ષેત્રમાં થયું હતું?
- (a) પાંચાલક્ષેત્ર (b) કનલક્ષેત્ર (c) કુરુક્ષેત્ર (d) દેવક્ષેત્ર
- (10) બરુના વનમાં કોનો જન્મ થયો હતો.
- (a) ગણપતિ (b) હનુમાન (c) યજ્ઞ (d) કાર્તિકેય

❖ નીચેના પ્રશ્નોનાના એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો.

1. હિમાલયમાં કયા વૃક્ષોની ડાળીઓ ઘસાવાથી દાવાનળ ફેલાય છે?

---

2. 'રતિફલ' નામની મદિરા કયા વૃક્ષમાંથી બને છે?

---

3. યજ્ઞના ઘરની બાજુમાં કયા બે વૃક્ષો હતા.

---

4. કૈલાશ પર્વત પર કયું સરોવર આવેલું છે?

---

5. ઉચ્છૈન કઈ નદીના કાંઠે આવેલ છે?

❖ નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. અલંકારશાસ્ત્રના છ સંપ્રદાયોના નામ જણાવો.

---

2. મેઘદૂતમ્માં આવતા વનો વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

---

3. મેઘદૂતમ્માં આવતા વૃક્ષો વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

---

4. મેઘદૂતમ્માં આવતી નદીઓ વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

---

5. મેઘદૂતમ્માં આવતા સંધ્યા વર્ણન વિશે જણાવો.

નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો

1. મેઘદૂતમ્માં આવતા ઋતુવર્ણન વિશે સવિસ્તાર જણાવો.

---

2. મેઘદૂતમ્માં આવતા નદીઓ, પર્વતો અને મેઘ વિશે સવિસ્તાર જણાવો.

---

3. મેઘદૂતમ્માં આવતા વૃક્ષ, પુષ્પ અને પશુ-પંખી વિશે જણાવો.

---

4. મેઘદૂતમ્માં આવતા પવન, પ્રાતકાળ, સંધ્યા અને ચંદ્રોદય-રાત્રી વિશે સવિસ્તાર જણાવો.

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ : 7 : મેઘદૂતમ્માં ભૌગોલિક સંદર્ભ

રૂપરેખા

- 7.0 ઉદ્દેશ
- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 મેઘનો માર્ગ
- 7.3 દેશો-પ્રદેશો
- 7.4 નગરીઓ
- 7.5 મંદિરો
- 7.6 પર્વતો
- 7.7 નદીઓ
- 7.8 વનો-ઉદ્યાન (ઉપવન)
- 7.9 સરોવરો
- 7.10 ઉપસંહાર
- 7.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

7.0 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે.

- ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની ઉદાત્ત પરંપરાને જાણવાની અભિરુચિ રાખવાવાળાઓને સંતુષ્ટિ મળશે.
- કાલિદાસના ભારત ભ્રમણ વિશેના જ્ઞાનને જાણી શકશો.
- મેઘદૂતમ્માં આવતા ભૌગોલિક સ્થાનોની માહિતી મેળવી શકશો.
- કાલિદાસના ભૌગોલિક જ્ઞાનની સાથે તેના ઇતિહાસથી તથા તે સંદર્ભે જોડાયેલ કથા-કહાનીની માહિતી મેળવી શકશો.

7.1 પ્રસ્તાવના

આમ તો મેઘદૂતમ્માં યક્ષની સ્થિતિ, શાપ અને સંદેશો ત્રણ મુખ્ય બાબતો છે. મેઘના માર્ગનું વર્ણન કરતાં-કરતાં વષત્ક્રિતુનું ક્રમશઃ વાસ્તવિક અને રમણીય વર્ણન છે. તેમાં કવિએ કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થળોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યા છે.

જેમાં મુખ્યતઃ દેશો-પ્રદેશો, નગરીઓ, મંદિરો, પર્વતો, નદીઓ, વનો(ઉદ્યાન-ઉપવન) અને સરોવર વગેરે છે.

સૌ પ્રથમ આપણે મેઘના માર્ગ વિશે જોઈશું, ત્યાર બાદ ભૌગોલિક સ્થાનોની ચર્ચા કરીશું.

7.2 મેઘનો માર્ગ

યક્ષ મેઘને રામગિરિના આશ્રમથી લઈને અલકાનગરી સુધીનો માર્ગ બતાવે છે. વર્ષાઋતુના પ્રારંભે વિરહવિધુર યક્ષ રામગિરિ પર્વત પર પોતાના એક વર્ષના શાપની અવધિ વ્યતીત કરી રહ્યો હોય છે. આઠ માસ વ્યતીત થઈ ગયા છે અને ચાર માસ બાકી છે. ત્યારે તે ચોમાસાના પ્રથમ માસ અષાઢમાં મેઘને જોઈને વ્યાકુળ થઈને પોતાની પત્નીને સંદેશો આપવા માટે માર્ગ નિર્દેશ કરે છે. યક્ષ કહે છે હે મેઘ! તુ આ રામગિરી નામના સ્થાનથી, કે જે રાજહંસોથી પરિપૂર્ણ છે. અહીંથી જઈને સર્વપ્રથમ માલક્ષેત્ર પર પહોંચજે, ત્યાંથી થોડો પશ્ચિમ દિશાની બાજુ ફરીને હલ્કી વર્ષા કરીને ઉતરની તરફ ફરજે ત્યાંથી આગળ તેને આમકૂટ પર્વત મળશે ત્યાં તું વિશ્રામ કરી શકે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં વિન્ધ્યાચલ પ્રદેશમાં પ્રવાહિત નર્મદા નદી દેખાશે. ત્યાંથી આગળ જતાં દશાર્ણ દેશ મળશે. તેની રાજધાની વિદિશા છે. ત્યાંથી વેત્રવતી નદીનું જળપાન કરીને વિંધ્યાચલ અને નીચે ગિરિ પર વિશ્રામ કરજે. આના પછી ઉતરની તરફ મરડાઈને બાજુમાં રહેલ ઉક્ષેયની નગરીમાં અવશ્ય જવાનું છે. આ ઉક્ષેયિનીના માર્ગમાં જ તને નિર્વિન્ધ્યા અને સિંધુ નદીના દર્શન થશે. આનાથી આગળ વૈભવ સંપન્ન ઉક્ષેયિની નગરીમાં જઈને મહાકાલ શંકરની આરતીમાં સમ્મિલિત થજે. ત્યાં રાત્રી વિશ્રામ કરીને શિપ્રા નદીની પ્રાતઃકાલીન વાયુથી પ્રેરિત થઈને ગંભીરા નદી પાસે થઈને દેવગિરિ પર્વત પર પહોંચજે. આ દેવગિરિ પર્વત પર ભગવાન કાર્તિકેય પર હળવી પુષ્પવર્ષા કરજો. ત્યાંથી આગળ ચર્મળવતી નદીને પાર કરીને તું દશપુરની સ્ત્રીઓના નેત્રોનું કૌતૂહલનો વિષય બનજે. બ્રહ્મવર્ત પ્રદેશને પોતાની છાયાથી ઢાંકતો કુરુક્ષેત્ર પહોંચજે. ત્યાં સરસ્વતી નદીનું જલપાન કરીને પોતાને પવિત્ર કરતો કનખલ ક્ષેત્ર થઈને તમારે ગંગા નદી પર પહોંચવાનું છે. ત્યાંથી આગળ જવાથી નગાધિરાજ હિમાલયના દર્શન થશે. ત્યાં ભગવાન શંકરના ચરણ-ચિહ્નોની પરિક્રમા કરવાની છે તથા વર્ષા દ્વારા ત્યાંની વનાગ્નિને શાંત કરવાની છે. ફરી ત્યાંથી આગળ પરશુરામની કિર્તીભૂત કૌંચદરે થઈને કૈલાસ પર્વત ઉપર પહોંચજે. અહીં તું દેવાંગનાઓના ધારાગૃહ બનીને રહેજે. ત્યાંથી કૈલાસપર્વતના ખોળામાં વસેલ અલકાનગરી દેખાશે. તે જ તારું ગંતવ્ય સ્થાન છે.

આમ મહાકવિ કાલિદાસે મેઘદૂતમ્માં રામગિરિથી લઈને અલકાનગરીમાં યક્ષના ઘર સુધીનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. હવે ભૌગોલિક સ્થાનોની વાત કરીશું.

7.3 દેશો-પ્રદેશો

(1) અવંતી દેશ(પ્રદેશ)

પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં અનેક નાના-નાના દેશો-પ્રદેશો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. અવંતી દેશને પ્રાચીન સમયમાં માલવા(માળવા) નામે પણ ઓળખવામાં આવતો હતો. આ દેશની રાજધાની ઉક્ષેયિની છે. જેને બીજા વિશાલા, અવંતિકા અને

પુષ્પકરણિકાની વગેરે નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ દેશમાં મહાપરાક્રમી વિશ્વપ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય રાજા થઈ ગયા કે જેમનું શાસન લગભગ પૂરા ભારતવર્ષમાં હતું. કાલિદાસ આ જ રાજાના નવરત્નોમાં એક ગણાય છે. કાલિદાસે પોતાના ગ્રંથોમાં આના સંબંધમાં વર્ણન કરેલ છે. આના ઉપરથી વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે કાલિદાસનું નિવાસ સ્થાન ઉજ્જૈન હશે તેવું માને છે. આધુનિક કાળમાં આ દેશ-પ્રદેશ મધ્યપ્રદેશ રાજ્યમાં સ્થિત છે.

(2) બ્રહ્મવર્ત દેશ(પ્રદેશ)

પ્રાચીન સમયમાં સરસ્વતી નદી અને દૃષદવતી નદીઓના મધ્યમાં સ્થિત ભાગને બ્રહ્મવર્ત કહેવામાં આવતો હતો. પ્રો. મેકડાનેલ્ટના અનુસાર દૃષદવતી નદી વર્તમાનમાં ઘાઘરા નદી છે. જે યમુના અને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે વહેતી હતી. કાલિદાસે મેઘદૂતમાં મહાભારતની યુદ્ધસ્થલી કુરુક્ષેત્રને બ્રહ્મવર્ત દેશનું જ ક્ષેત્ર માનેલ છે. બ્રહ્મવર્તની પશ્ચિમ સીમા ઉપર સરસ્વતી નદી વહેતી હતી જે અત્યારે લુપ્ત થઈ ગઈ છે.

હિન્દુ, બૌદ્ધ, જૈન ધર્મોના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં બ્રહ્મવર્ત દેશને ‘પવિત્ર ભૂમિ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે આધુનિક કાળમાં પંજાબ અને હરિયાણામાં મોટાભાગનો ભૂભાગ આવે છે. મનુસ્મૃતિ અનુસાર બ્રહ્માજીએ આ પ્રદેશમાં બેસીને સૃષ્ટિનો આરંભ કર્યો હતો તેથી આ પ્રદેશને બ્રહ્મવર્ત દેશ કહેવાય છે.

સરસ્વતી-દૃશદ્વત્યૌર્દેવન દ્યૌર્દન્તરમ્ ।

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્મવર્ત પ્રચક્ષતે ॥ (મનુસ્મૃતિ-2/17)

(3) દશાર્ણ દેશ(પ્રદેશ)

દશાર્ણ દેશ આધુનિક બુંદેલખંડ મધ્યપ્રદેશનો ધસાન નદીનો સિંચિત પ્રદેશ મનાય છે. ધસાન નદી ભૂપાલ ક્ષેત્રની પર્વતમાળામાંથી નીકળીને સાગર જિલ્લામાં વહે છે. જે આગળ જઈને બેતવા(વેત્રવતી) નદીમાં મળી જાય છે. ધસાન શબ્દ દશાર્ણનો જ અપભ્રંશ મનાય છે.

પ્રો.વિલ્સનના મતાનુસાર સંભવતઃ આ દેશ ‘છત્તીસગઢ’ રાજ્યમાં આવેલ મનાય છે. દશાર્ણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે વિદ્વાનોમાં મત છે. (1) ‘દશન્ + ઋણમ્’ કરે છે. દશન્ = દશ, ઋણમ્ = દુર્ગ(કિલ્લો). કાલિદાસે દશાર્ણ દેશનું સુંદર વર્ણન કરતાં કહે છે કે અહીં સુંદર કેતક પુષ્પોના ઉપવન છે. જ્યાં શ્યામવર્ણના જાંબુડાના વનનો સીમાડો છે. દશાર્ણ દેશની રાજધાની ‘વિદિશા’ છે. જેને આધુનિક કાળમાં ભિલસા પણ મનાય છે.

(4) માલ પ્રદેશ

આ સ્થાન વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતર છે. પ્રો. વિલ્સન માને છે કે આ સ્થાન આધુનિક છત્તીસગઢ રાજ્યના રતનપુર જિલ્લાની નજીક માલ્દા હોઈ શકે. મલ્લિનાથે

માલ એટલે પર્વત સમાન ઉન્નત સ્થળ માન્યું છે. 'માલં માલાખ્યં ક્ષેત્રં
શૈલપ્રાયમુન્નતસ્થલમ્ ।' અર્થાત્-ઉન્નત-સમૃદ્ધ ભૂતળ

(4) કુરુક્ષેત્ર

મલ્લિનાથ અનુસાર કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં મરાઈ ગયેલા ક્ષત્રિયોના કપાલ અને
અસ્થિપંજર મળે છે. ત્યાં એટલું લોહી વહ્યું હતું કે તેના કારણે તેની ભૂમિ હજુ પણ
લાલ છે. કુરુવંશીય રાજાઓનું ક્ષેત્ર એટલે કુરુક્ષેત્ર જ્યાં કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે
અઢાર દિવસ ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું.

કુરુક્ષેત્રને તીર્થસ્થાન મનાય છે. આ ભૂમિ સરસ્વતી નદીથી સિંચિત છે. કહેવાય છે કે
પરશુરામે અહીં આવી પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું હતું. આધુનિકકાળમાં હરિયાણા
રાજ્યની ઉત્તરમાં કુરુક્ષેત્ર નામે જીલ્લો છે. ત્યાં કુરુક્ષેત્ર નામે સ્થળ પણ આવેલું છે.

આ કુરુક્ષેત્ર બ્રહ્મવર્ત દેશમાં આવેલ ક્ષેત્ર છે. બ્રહ્મવર્ત દેશને હિન્દુ, બૌદ્ધ તથા જૈન
ધર્મમાં પવિત્રભૂમિ મનાય છે.

(6) કનખલ ક્ષેત્ર

આધુનિક ઉત્તરાખંડ રાજ્યમાં હરિદ્વાર શહેરની બાજુમાં વહેતી ગંગા નદીના પશ્ચિમ
કિનારે કનખલ ક્ષેત્ર આવેલ છે.

પુરાણો અનુસાર દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની રાજધાની કનખલમાં જ યજ્ઞ કર્યો હતો,
જેમાં ભગવાન શિવને આમંત્રણ અપાયું ન હતું અને માતા સતી યજ્ઞમાં હોમાઈ ગયાં
હતાં.

કાલિદાસ કનખલ ક્ષેત્ર વિશે કહે છે કે જ્યાં નગાધિરાજ હિમાલય ઉપરથી નીચે
જાહ્નવી (ગંગા) નદી વહે છે. મલ્લિનાથ અનુસાર કનખલ તે પર્વતને કહે છે. જેના
શિખર ઉપરથી ગંગા નદી નીચે મેદાનમાં ઉતરે છે.

સ્કંધપુરાણના 'ગંગામાહાત્મ્ય' પ્રકરણમાં આની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે.

“खलः को नाड्त्र मुक्तिवै भजते तत्र मज्जनात् ।

अतः कनखलं तीर्थं नाम्ना चक्रुर्मुनीश्वराः ॥”

અનુવાદ: અર્થાત્- ક. કોણ, ખલઃ = દુષ્ટ વ્યક્તિ. કોણ દુષ્ટ વ્યક્તિ આમાં સ્નાન
કરવાથી મુક્તિ મેળવતો નથી? અર્થાત્ બધા જ મુક્તિ મેળવે છે. આ પ્રકારે મુનિઓને
આ પ્રદેશનું નામ કનખલ રાખ્યું.

કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે સોનુ પ્રચુરમાત્રામાં ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે કદાચ આ
ક્ષેત્રનું નામ 'કનકખલ' હશે. પાછળથી 'ક' વર્ણનો લોપ થઈને 'કનખલ' શબ્દ બન્યો
હશે. આ સંબંધમાં કથાસરિત્સાગરમાં એક શ્લોક પ્રાપ્ય છે.

तीर्थं कनखलं नाम गंगाद्वारेडस्ति पावनम् ।

यत्र काञ्चनपातेन जाह्नवी देवदन्तिना ॥ (કથાસરિત્સાગર)

7.4 નગરીઓ

(1) ઉજ્જયિની નગરી

ઉજ્જયિનીનું આધુનિક નામ ઉજ્જૈન છે. જે અત્યારે મધ્યપ્રદેશ રાજ્યનો જીલ્લો છે. ઉજ્જૈન ક્ષિપ્રા નદીના કિનારે વસેલ નગર છે. ઉજ્જૈન પ્રાચીનકાળથી આધુનિક કાળ સુધીનું પ્રખ્યાત અને પ્રસિદ્ધ નગર છે. પ્રાચીનકાળમાં ઉજ્જૈન અવંતીદેશની રાજધાની હતી. જેના વિશાલા, અવંતિકા, અવંતી અને પુષ્પકરણિની વગેરે અપર નામો પણ છે. આ મહાન સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યની રાજધાની હતી. સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના નવ રત્નોમાંના એક કાલિદાસની નગરી પણ આ જ હતી. કાલિદાસની ઉજ્જૈન પ્રત્યે ખૂબ જ વધારે આસક્તિ હતી, તે આપણને તેમની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે.

‘મેઘદૂતમ્’માં કાલિદાસે ઉજ્જૈનનું સુંદર વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે-જ્યારે સ્વર્ગીય જીવોએ પોતાના પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પૃથ્વી પર આવવું પડ્યું. ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે તેઓ પોતાની સાથે સ્વર્ગનો એક ટુકડો (ખંડ) લઈ જાય. તે સ્વર્ગખંડ એટલે ઉજ્જૈન. ઉજ્જૈનના વૃદ્ધજન ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ રાજા ઉદયનની પ્રણય ગાથા કહેવામાં નિપૂર્ણ છે.

હિંદુધર્મનો પવિત્ર સિંહસ્થ કુંભમેળો દર બાર વર્ષ ઉજ્જૈનમાં ભરાય છે. જમાં ભારતદેશના અને વિદેશના અનેક હિંદુધર્મના સાધુ-સંતો-મહંતો તથા સામાન્ય ધાર્મિક પ્રજા પણ સ્નાનનો લાભ લે છે. ભગવાન શિવના બાર જ્યોર્તિલિંગોમાંનું એક જ્યોર્તિલિંગ મહાકાલ ઉજ્જૈનમાં સ્થિત છે. ‘‘ઝજ્જૈન્યાં મહાકાલમ્’’ અર્થાત્ ઉજ્જૈનમાં મહાકાલ બિરાજે છે. ઉજ્જૈનને મંદિરોની નગરી પણ કહે છે.

સાત પવિત્ર તીર્થ સ્થાનોમાં પણ ઉજ્જૈનની ગણના થાય છે.

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાગ્ચી અવન્તિકા I

પુરી દ્વારવતી ચૈવ સમૈતા મોક્ષદાયિકા: II

(2) વિદિશા નગરી

પ્રો.વિલ્સન વિદિશા નગરીને આધુનિક કાળમાં માળવા પ્રદેશમાં સ્થિત ‘ભિલસા’ માને છે. વિદિશા પ્રાચીન કાલીન જ્યારે ભિલસા અર્વાચીન નામ છે. જે મધ્યપ્રદેશના પાટનગર ભોપાલથી ઉત્તર-પૂર્વમાં 26 કિલોમીટર પર આવેલ છે.

મેઘદૂતમ્માં કાલિદાસ આના વિશે જણાવતાં કહે છે કે-તે દશાર્ણ દેશની ચોમેર વિખ્યાત વિદિશા નામની રાજધાનીમાં જઈને તું તરત જ તારી વિલાસિતતાને સંપૂર્ણ થતી જોઈશ. કારણ કે, ઉછળતા વેત્રવતીના તરંગોવાળા, જળનું વક્ર ભ્રૂંભંગયુક્ત મુખની જેમ તટની પાસેના મધુર ગર્જન સાથે પાન કરીશ.

(3) દશપુર નગરી

આધુનિક સમયમાં વિદ્વાનો દશપુરને મધ્યપ્રદેશ રાજ્યમાં મંદસૌર જિલ્લામાં આવેલ ‘મન્દસૌર’ અથવા ‘દસૌર’ માને છે. પ્રાચીન સમયમાં અઅ બહુ જ ધન-ધાન્યથી યુક્ત નગર હતું. કારણ કે આ નગરનું વર્ણન મહાભારત, પુરાણ, નાસિક, શિલાલેખોમાં

તથા ગુપ્તકાલીન શિલાલેખોમાં જોવા મળે છે. પુરાણોમાં વર્ણિત મહારાજા રતિદેવનું આ નગર કહેવાય છે.

કાલિદાસે મેઘદૂતમ્માં દશપુર નગરીની સ્થિતિ મેઘના યાત્રાક્રમમા ઉક્તિયિની પછી ચંબલ નદીની પાર બતાવી છે, જે વર્તમાન મંદસૌરની સ્થિતિની અનુકૂળ છે.

ગુપ્તકાળનું આ પ્રસિદ્ધ નગર હતું, કારણ કે ગુપ્ત સમ્રાટ કુમારગુપ્ત દ્વિતીયનો પ્રસિદ્ધ મંદસૌર અભિલેખ અહીંથી પ્રાપ્ત થયો છે. જેમાં વર્ણન છે કે લાટ દેશના રેશમના વેપારીઓ દશપુરમાં આવીને વસી ગયા હતા. તેમણે સૂર્યદેવના મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. ત્યારબાદ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાયો હતો અને આ અભિલેખ તે સમયે સુંદર સાહિત્યિક ‘સંસ્કૃત ભાષા’માં ઉત્કીર્ણ કરવાયો હતો.

વરાહમિહિરે પણ પોતાના ગ્રંથ બૃહત્સંહિતામાં દશપુરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(4) અલકાનગરી

આધુનિક સમયમાં અલકાનગરી જોવા મળતી નથી. દેવતાઓના કોષાધ્યક્ષ રાજા કુબેરની રાજધાની અલકાનગરી છે. આ ભગવાન શંકરની નિવાસભૂમિ હિમાલય પર્વતશ્રેણીમાં સ્થિત કૈલાસ પર્વત પાસે બતાવાય છે. જેમ કે ‘વિભાતિ યસ્યાં લલિતાલકાયાં મનોહરા વૈ શ્રવણસ્ય લક્ષ્મી’

કાલિદાસે મેઘદૂતમ્માં જે ‘અલકાનગરી’નું વર્ણન કર્યું છે. તે કૈલાસ પર્વતની નજીક અલકનંદા નદીના તટ પર વસેલી હશે તેવું પણ મનાય છે. આ અલકાનગરી યક્ષોની રાજધાની છે જેનો રાજા ધનપતિ કુબેર છે. અલકાનગરીની સ્થિતિ કૈલાસ પર્વત પર જ ઉત્તર બાજુ ગંગા નદીની નજીક મનાય છે. ‘તસ્યોત્સંગે’ નો અર્થ તે કૈલાસ પર્વતના ખોળામાં સ્થિત એવો થાય છે.

વર્તમાન ભૌગોલિક સ્થિતિની અનુસાર ગંગાની જ સહાયક અલકનંદા નદી કૈલાસની પાસેથી જ પ્રવાહિત થાય છે. જે ગંગોત્રીની આજુબાજુ હોવી જોઈએ. અલકાવતી નામક યક્ષોની નગરીનો ઉલ્લેખ બુદ્ધચરિતમાં પણ મળે છે, જેમાં કહેવાયું છે કે- “તે અલકાવતી નામક નગરીમાં ‘તથાગત’ (બુદ્ધ) મદ્ર નામના એક સદાશય યક્ષને પોતાના ધર્મમાં પ્રવ્રજિત કર્યો.”

7.5 મંદિરો

(1) મહાકાલ મંદિર

મહાકાલ મંદિર આધુનિક સમયમાં મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના ઉક્તિન નગરમાં ક્ષિપ્રા નદીના કિનારે આવેલ પ્રાચીન મંદિર છે. આ મંદિર પ્રાચીનકાળથી લઈને આધુનિકકાળ સુધી પ્રખ્યાત છે. ઉક્તિન હિંદુ ધર્મનું મહત્વનું આસ્થાનું કેન્દ્ર રહ્યું છે તેથી ઉક્તિનની ગણના સાત પવિત્ર નગરીઓમાં થાય છે. મહાકાલ મંદિર ભગવાન શિવને સમર્પિત છે. જે ભારતના બાર જયોર્તિલિંગોમાંનું એક છે. ‘उज्जैयिन्यां महाकालम्’ અર્થાત્ ઉક્તિનમાં મહાકાલ (શિવ) બિરાજે છે. પુરાણો, મહાભારત અને કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓની રચનાઓમાં આ મંદિરનું

સુંદર વર્ણન જોવા મળે છે.સ્વયંભૂ,ભવ્ય અને દક્ષિણમુખી હોવાના કારણે મહાકાલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અત્યંત પુણ્યદાયી મનાય છે. એવી માન્યતા છે કે તેના દર્શન માત્રથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહાશિવરાત્રિના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે તથા મંદિરને સુસજ્જિત કરવામાં આવે છે.

કાલિદાસે મેઘદૂતમાં આ મંદિરને વિશેષ મહત્વ આપતાં યક્ષ દ્વારા મેઘને કહેવડાવે છે કે જો તું ગમે તે સમયે ઉજ્જૈન પહોંચે તેમ છતાં સંધ્યા આરતી સુધી રોકાજે અને નગારાનું પ્રશંસનીય કામ કરતાં તારા ગંભીર ધ્વનિવાળાં ગર્જનોનું સંપૂર્ણ ફળ પામીશ.

(2) કાર્તિકેય મંદિર

આધુનિક સમયમાં દેવગિરિ પર્વત વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતર છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ દેવગિરિને આધુનિક મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનું દોલતાબાદ જિલ્લાનું એક સ્થળ માને છે. જ્યારે બીજા વિદ્વાનો આને આધુનિક મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના માળવામાં સ્થિત દેવગઢ માને છે. બીજો મત વધુ યોગ્ય જણાય છે. આ દેવગિરિ પર્વતની પાસે જ બરુવન અર્થાત્ નેતરની જાતનું ઊંચું એક પ્રકારનું ઘાસ તેનું વન આવેલ છે. ત્યાં જ કુમાર કાર્તિકેયનો જન્મ થયો. માળવાના દેવગઢમાં કુમાર કાર્તિકેયનું મંદિર પણ જોવા મળે છે અને તેની બાજુમાં જ ચર્મણવતી (ચંબલ) નદી વહે છે.

કાલિદાસ મેઘને બરુવનમાં જઈને કાર્તિકેય મંદિરની સ્વયં પૂજા કરવાનું કહે છે.

7.6 પર્વતો

(1) રામગિરિ

રામગિરિની ભૌગોલિક સ્થિતિ વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતર જોવા મળે છે. કેટલાક ટીકાકારો ‘રામગિરિ’નો સંબંધ ભગવાન રામથી બેસાડતાં કહે છે કે વનવાસ સમયે રામજી જે પર્વત પર નિવાસ કર્યો હતો તે જ ‘રામગિરિ’ છે. આચાર્ય મલ્લિનાથ તથા વલ્લભજીએ રામગિરિને ચિત્રકૂટ પર્વત માન્યો છે જે ભુંદેલખંડમાં છે. પ્રો.વિલ્સનનો વિચાર છે કે ‘રામટેક’ પર્વત જ રામગિરિ છે. રામટેક રામગિરિનું જ પ્રાચીન નામ છે. રામટેક નાગપુર પાસે આવેલું છે. ડૉ. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ પોતાની કૃતિ ‘મેઘદૂત એક પુરાની કહાની’ માં રામગિરિને સરગુજા રિયાસતની કોઈ પહાડી માની છે.

આધુનિક સમયમાં રામગિરિ પર્વતને છત્તીસગઢ રાજ્યના સરગુજા જિલ્લામાં સ્થિત લક્ષ્મણપુર ગામથી બાર કિલોમીટર દૂર સ્થિત એક પહાડી છે, જેને રામગઢ (રામગિરિ) કહેવાય છે. આ મત અનેક વિદ્વાનોને યોગ્ય લાગે છે.

(2) આમ્રકૂટ પર્વત

પ્રો. વિલ્સને આધુનિક ‘અમરકંટક’ને જ આમ્રકૂટ પર્વત માન્યો છે. જે વિંધ્યનો પૂર્વી ભાગ છે. આ નર્મદા(રેવા)નદીનું ઉદ્દગમ સ્થાન છે. જે મધ્યપ્રદેશ રાજ્યમાં સ્થિત છે.

અન્ય વિદ્વાનો જણાવે છે કે મેઘની રામગિરિથી લઈને અલકા નગરીની યાત્રાના પ્રસંગમાં નર્મદા નદીની પહેલાં અર્થાત્ પૂર્વમાં આમકૂટ પર્વત કહેલ છે. જે વર્તમાન પંચમઢી અથવા તો મહાદેવની પહાડીઓનો કોઈ ભાગ છે.

બીજો એક મત પ્રમાણે સંભવ છે કે નર્મદાના ઉદ્દગમ અમરકંટક, અમરકૂટ અને આમ્રકૂટ નામોમાં પરસ્પર સંબધ હોય જે એક જ પર્વતના શિખરના નામ હોય.

અન્ય એક મત પ્રમાણે આમ્ર: કૂટેષુ યસ્ય સઃ 1 (બહુવ્રીહિ સમાસ) અર્થાત્-જયાં આંબાના વૃક્ષો છે તે પર્વત આમ્રકૂટ.

(3) વિન્ધ્ય પર્વત

વિન્ધ્ય પર્વત નથી પરંતુ પર્વતોની હારમાળા છે. સંભવતઃ કાલિદાસ વિન્ધ્યાચલ પર્વત કે વિન્ધ્ય પર્વતશ્રેણીમાંથી કોઈ પર્વતને વિન્ધ્ય પર્વત ગણ્યો હોય. આધુનિક સમયમાં આ વિન્ધ્યાચલ પર્વત શ્રેણી ભારતની પશ્ચિમ દિશામાં ગુજરાતથી મધ્યપ્રદેશ ઉત્તરપ્રદેશ તથા બિહારમાં સ્થિત છે. આનું ઉચ્ચતમ શિખર અમરકંટક છે.

વિન્ધ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'વિધ્' ધાતુથી થયેલ મનાય છે. વિધ્ અર્થાત્ વેધવું જે ભૂમિને વેધિને અર્થાત્ વચ્ચેથી પસાર થાય છે. તે વિન્ધ્યાચલ પર્વત જે ભારત દેશની મધ્યમાં સ્થિત છે. જેવી રીતે ભારતના ઉત્તરિભાગમાં નગાધીરાજ હિમાલય છે તેવી જ રીતે મધ્ય ભાગમાં વિન્ધ્ય પર્વત સ્થિત છે. વિન્ધ્ય પર્વતની ગણના સાત કુળ પર્વતોમાં થાય છે.

મહેન્દ્રો મલયઃ સહ્યાઃ શુક્તિમાનૃક્ષપર્વતઃ ।

વિન્ધ્યશ્ચ પારિયાત્રશ્ચ સમૈતે કુલપર્વતાઃ ।

રઘુવંશમાં કાલિદાસે કુશની રાજધાની કુશાવતીને વિન્ધ્ય પર્વતની દક્ષિણમાં બતાવેલ છે. કુશાવતી નગરીને છોડીને અયોધ્યા પાછા આવતા સમયે કુશે વિન્ધ્યપર્વતને પાર કર્યો હતો.

વિષ્ણુપુરાણમાં નર્મદા અને સુરસા વગેરે નદીઓનો ઉદ્ભવ વિન્ધ્ય પર્વતથી બતાવેલ છે.

(4) નીચૈઃગિરિ

સંભવતઃ વધારે ઊંચો ન હોવાને કારણે આ પર્વતનું નામ નીચૈઃગિરિ પડ્યું હશે. કાલિદાસે નીચૈઃગિરિનો ઉલ્લેખ વિદિશા નગરી પછી કર્યો છે. સર જોન માર્શલનું અનુમાન છે કે કદાચ કાલિદાસે વર્તમાન સાંચીના સ્તૂપની પહાડીને જ નીચૈઃગિરિ માન્યો હશે. વિદિશાના ઉત્કર્ષ કાળમાં સાંચીની પહાડી પર અવશ્ય વિલાસવતી નગરીનું કિડાઉધાન રહ્યું હશે. સાંચી વિદિશાથી ચાર-પાંચ માઈલ દૂર છે.

મહાવંશમાં જે પહાડીને દક્ષિણગિરિ કહેવાયેલ છે તે જ નીચૈઃગિરિ માલુમ પડે છે. તો કેટલાક વિદ્વાનો આ પર્વતને વિદિશા(ભિલસા)ની નજીક કોઈક સ્થાન માને છે.

(5) દેવગિરિ

કેટલાક વિદ્વાનો આ દેવગિરિને આધુનિક મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનું દૌલતાબાદ જિલ્લાનું એક સ્થળ માને છે. જ્યારે બીજા વિદ્વાનો આને આધુનિક મધ્યપ્રદેશ-રાજ્યના માળવામાં સ્થિત દેવગઢ માને છે. બીજો મત વધુ યોગ્ય જણાય છે. કારણ કે મેઘની યાત્રાક્રમ અનુસાર દેવગિરિની સ્થિતિ ગંભીરા(ગંભીર) નદી અને ચર્મણવતી નદીની વચ્ચે ક્યાંક હોવી જોઈએ. ચર્મણવતી(ચંબલ)ને પાર કર્યા પછી મેઘ દશપુર પહોંચે છે, જે પશ્ચિમી માલવનું મંદસૌર છે. આ પહાડી પાસે જ બરુવનમાં સ્કંધ કુમાર કાર્તિકેયનું મંદિર છે તેવું કાલિદાસ જણાવે છે.

(6) કૌંચ પર્વત

આધુનિક કાળમાં કૌંચ પર્વતનું સ્થાન નક્કી નથી થતું. પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે તે હિમાલય પર્વતનો જ એક ભાગ છે.

પૌરાણિક કથા અનુસાર પરશુરામે ભગવાન શિવ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. ત્યાર પરશુરામ કૈલાસ પર્વતની દક્ષિણ દિશા બાજુ જવા લાગ્યા. માર્ગમાં કૌંચ પર્વત આવતો હતો તેથી તેમણે પોતાના બાણથી તે પર્વતને ભેદીને પોતાનો જવા માટેનો માર્ગ બનાવ્યો તેના ફળ સ્વરૂપ ક્રૌંચરન્ધ્ર અર્થાત્ કૌંચ પર્વતનો ઘાટ બની ગયો. આ કથા કાલિદાસને ખબર હોવાને કારણે તેમણે કૌંચ પર્વતના ઘાટને પરશુરામના યશનો માર્ગ કહ્યો હતો.

આ કૌંચરન્ધ્ર પર્વતનું જ બીજું નામ હંસ દ્વાર છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે આ કોઈ પહાડીની તિરાડનું નામ છે. કહેવાય છે કે વર્ષાકાળમાં માનસરોવર જવાવાળા હંસો કૌંચરન્ધ્ર પર્વતના છિદ્રમાંથી જતાં હશે. તેથી આ પર્વતનું બીજું નામ હંસદ્વાર પણ હશે.

વાલ્મિકી રામાયણ અનુસાર વાનર રાજા સુગ્રીવે સીતાજીની શોધ માટે ઉત્તર દિશા માટે નિયુક્ત કરેલ વાનરો સાથે અનેક પ્રદેશોનું વર્ષન કરતાં કૈલાસ પર્વતથી થોડે દૂર કૌંચગિરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તદનુસાર “કૌંચ પર્વત પર જઈને તેની દુર્ગમ ગુફાઓમાં સાવધાની પૂર્વક પ્રવેશ કરજો, કારણ કે તે માર્ગ ખૂબ જ અઘરો છે.”

શ્રી વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ અનુસાર અલ્મોડાની આગળ આવેલ જે ‘લીપૂલેક’ની મોટી તિરાડો છે તે જ કૌંચરન્ધ્ર પર્વત છે.

(7) હિમાલય પર્વત

હિમાલય પર્વત નથી પરંતુ પર્વતોની વિશાળ હારમાળા છે. હિમાલય શબ્દ સંસ્કૃતના હિમ = બરફ અને આલ્ય = ઘર. પરથી બન્યો છે. આમ ‘હિમાલય’ એટલે બરફનું ઘર એવો અર્થ થાય છે.

હિમાલય એશિયા ખંડમાં સ્થિત એક પર્વત શૃંખલા છે. હિમાલયને પર્વતરાજ કહે છે. હિમાલય એક પર્વત તંત્ર પણ છે જે ભારતીય ઉપમહાદ્વિપને મધ્ય એશિયા અને તિબ્બતથી અલગ કરે છે. આ પર્વત શૃંખલામાં ત્રણ સમાનાંત શ્રેણિયો છે.(1) મહાન

હિમાલય (2) મધ્ય હિમાલય અને (3) શિવાલિક(નિમ્ન હિમાલય). હિમાલય પર્વત સાત દેશોની સીમાઓમાં ફેલાયેલો છે. પશ્ચિમ થી પૂર્વના ક્રમશઃ નામ જોઈએ.(1) અફઘાનિસ્તાન (2) પાકિસ્તાન (3) ભારત (4) નેપાળ (5) ભૂટાન (6) ચીન (7) મ્યાંમાર.

વિશ્વનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટ (નેપાળી નામ- સાગરમાથા) (ગૌરીશંકર) પણ હિમાલય પર્વત શ્રેણીમાં જ આવેલ છે.

ભારતીય સભ્યતા,સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક ગ્રંથોમાં પણ હિમાલયનું ખૂબ જ ગુણગાન કરાયું છે અને મહત્વ બતાવાયું છે. પૌરાણિક સંદર્ભની વાત કરીએ તો વૈદિકકાળમાં હિમાલયને 'હિમવાન' નામે ઓળખાતો હતો. ઋગ્વેદમાં 'હિમવાન' શબ્દ બહુવચનમાં 'હિમવન્તઃ' પ્રયોગ થતો હતો. અથર્વવેદમાં પણ તેના 'ત્રિકકુદ' અને નાવપ્રભંશન' નામક શિખરોનો ઉલ્લેખ છે.

વાલ્મિકી રામાયણમાં ગંગાને હિમવાન(હિમાલય)ની જ્યેષ્ઠ પુત્રી કહી છે.

'ગંગા હિમવતો જ્યેષ્ઠા દુહિતા પુરુષર્ષભ1' મહાભારતમાં વનપર્વમાં પાંડવોએ હિમાલયની જે યાત્રા કરી હતી તેનું સુંદર વર્ણન છે. જેમાં કેલાસ,મૈનાક,ગંધમાદન વગેરે શિખરોની કઠોર યાત્રાનું સુંદર વર્ણન છે.

પુરાણો અનુસાર હિમાલયને મૈનાનો પતિ, પાર્વતીના તથા મૈનાકના પિતા માન્યા છે. ભગવાન શંકરનું નિવાસ સ્થાન કેલાસ પણ હિમાલયમાં જ આવેલું છે.

કાલિદાસે કુમારસંભવમાં હિમાલયનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે- "ઉત્તર દિશામાં દેવાત્મા હિમાલય આવેલો છે જે નગાધિરાજ (પર્વતોનો) રાજા છે અને પૃથ્વીનો માપદંડ છે." "સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનદંડઃ1" (કુમારસંભવ-1/1)

આમ હિમાલય ભારત દેશ માટે સંરક્ષણ,સાંસ્કૃતિક,આર્થિક,ધાર્મિક એમ તમામ બાબતો માટે વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

(8) કેલાસ પર્વત

કેલાસ પર્વત હિમાલય પર્વત શ્રેણીમાં આવેલ એક મહત્વનો પર્વત છે. જે ભારતદેશની ઉત્તર દિશામાં આવેલ છે. જે તિબ્બતમાં સ્થિત છે.કેલાસ પર્વત હિન્દુ અને તિબ્બતી બૌદ્ધ સાધુઓમાં તથા જૈન સાહિત્યમાં પણ વિશેષ ધાર્મિક મહત્વ ધરાવે છે.

આ પર્વતની દક્ષિણમાં માનસરોવર આવેલ છે. પૌરાણિક ઉલ્લેખો વિશે જોઈએ તો પુરાણોમાં કેલાસ પર્વતને શિવ અને પાર્વતીનું નિવાસ સ્થાન બતાવ્યું છે. સાથે-સાથે તેની બાજુમાં યક્ષોનું નિવાસ સ્થાન પણ બતાવેલ છે. વાલ્મિકી રામાયણમાં સુગ્રીવ શતવલ વાનરની સેનાને ઉત્તર દિશામાં મોકલતાં કેલાસ પર્વતના વર્ણન વિશે કહે છે કે 'તે ભયાનક વનને પાર કર્યા પછી શ્વેત કેલાસ પર્વતને દેખીને તમે પ્રસન્ન થઈ જશો.' આનાથી આગળના શ્લોકોમાં કેલાસમાં સ્થિત કુબેરના સુવર્ણ નિર્મિત ઘર, વિશાળ માનસરોવર તથા વૈશ્રવણ(કુબેર)ના યક્ષોનું વર્ણન કરેલ છે.

મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં કેલાસનું બીજું નામ 'હેમકૂટ' કહેલ છે. જે ગૃહ્યકો (યજ્ઞો)નું નિવાસ સ્થાન મનાય છે.

આમ રામાયણ, મહાભારત અને કાલિદાસના મેઘદૂતમ્માં કેલાસ પર્વતને હિમયુક્ત શ્વેત બતાવ્યો છે.

મેઘદૂતમ્માં અલકાપુરી કેલાસમાં વસી છે તેવું જણાવાયું છે. કાલિદાસે પૂર્વમેઘમાં ગંગાને કેલાસ પર્વતના ખોળામાંથી વહેતી બતાવી છે. આ ગંગાને અલકનંદા નદી સમજવી જોઈએ, કારણ કે અલકનંદા કેલાસ પાસેથી વહેતી બદ્રીનાથ આવે છે અને નીચે ગંગાના ગંગોત્રીવાળા સ્ત્રોતમાં મળી જાય છે.

7.7 નદીઓ

---

(1) રેવા (નર્મદા) નદી

રેવા નદીનું નામ નર્મદા નદી પણ છે. આધુનિક કાળમાં આ નદી પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં વહે છે. જે મધ્યપ્રદેશમાં આવેલ વિંધ્યાચલ પર્વતશ્રેણીની મૈકલ પહાડીમાંથી અમરકંટક નામના સ્થાનથી નીકળે છે અને ગુજરાત રાજ્યના ભરૂચ જિલ્લામાં ખંભાતની ખાડીમાં અરબ સાગરને મળે છે જેની લંબાઈ 1312 કિ.મી છે.

નર્મદાને દક્ષિણગંગા નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે કારણ કે દક્ષિણ ભારતીય લોકો આને ગંગા સમાન સમસ્ત પાપોને ધોવાવાળી અને પૂજનીય માને છે. જે મધ્યપ્રદેશ અને ગુજરાતની જીવાદોરી છે.

વાલ્મિકી રામાયણમાં નર્મદાનું સુંદર વર્ણન કરતાં તેને એક સુંદર નારીના રૂપમાં વર્ણવી છે.

મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં નર્મદાનો ઉલ્લેખ ગોદાવરી નદીની સાથે કર્યો છે.

રઘુવંશમાં કાલિદાસે રેવા(નર્મદા)ના કિનારે માહિષ્મતી નદી અને અનૂપ રાજાની રાજધાનીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

મેઘદૂતમ્ પ્રમાણે નર્મદા(રેવા) નદીનું ઉદ્ભવ સ્થાન આમ્રકૂટ પર્વત છે. જે આધુનિક અમરકંટક મનાય છે.

મૈકલ પર્વતની પહાડીઓમાંથી નીકળતી હોવાને લીધે નર્મદાને મૈકલ કન્યા પણ કહે છે. રેવા શબ્દનો શાબ્દિક અર્થ ઉછળતી-કૂદતી એવો થાય છે. જ્યારે નર્મદા 'નર્મ' એટલે આનંદ(સુખ) અને 'દા' એટલે આપનાર. અર્થાત્ જે આનંદ(સુખ) આપે છે તે નર્મદા.

(2) નિર્વિન્ધ્યા નદી

કાલિદાસે મેઘદૂતમ્માં નિર્વિન્ધ્યાને નાયિકા તથા મેઘને નાયક તરીકે કલ્પ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે કોઈ નાયિકા પોતાના પ્રિયતમથી પ્રણય યાચના કરવા માટે હાથથી તાળીઓ પાડીને ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે તેવી જ રીતે નિર્વિન્ધ્યા પણ કૂજન કરતાં પક્ષીઓની પંક્તિ રૂપ કરધ્વનિનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે. જેવી રીતે નાયિકા ઉન્મત્ત

થઈને ચાલે છે તેવી રીતે આ નદી પણ પથ્થરોની સાથે અથડાવવાના કારણે ઉન્મત્ત વ્યવહાર કરે છે. જેમ નાયિકા પોતાની નાભી પ્રદર્શિત કરે છે. તેવી રીતે આ નદી પણ પોતાની વમણરૂપી નાભિને પ્રદર્શિત કરે છે.

કાલિદાસે નિર્વિન્ધ્યા નદીને માલવ દેશમાં વહેતી વિન્ધ્ય પર્વતથી નિકળતી કહી છે. 'નિષ્ક્રાન્તા વિન્ધ્યાત્ ઇતિ નિર્વિન્ધ્યા' અર્થાત્ જે વિન્ધ્ય પર્વતમાંથી નીકળે છે તે નિર્વિન્ધ્ય નદી.

નિર્વિન્ધ્યા નદી મેઘના યાત્રા ક્રમમાં વિદિશા અને ઉજ્જૈનના માર્ગમાં વર્ણિત છે તથા આની સ્થિતિ કાલિદાસ અનુસાર સિંધુ નદી અને ઉજ્જૈનની પૂર્વમાં બતાવેલ છે. આધુનિક કાળમાં સંભવતઃ આ 'પાર્વતી' નદી હોય શકે. કારણ કે પાર્વતી નદી ઉજ્જૈનની પૂર્વ, વિન્ધ્ય પર્વતથી થઈને ચંબલ નદીમાં મળે છે. અત્યારે વિદિશા અને સિંધુ નદીની વચ્ચે આ સિવાય બીજી કોઈ નદી માલુમ પડતી નથી.

(3) શિપ્રા નદી

આધુનિક કાળમાં શિપ્રા નદી મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના ઉજ્જૈન નગરમાં વહેતી નદી છે. આ નદીનું ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક એમ બંને રીતે વિશેષ મહત્વ છે. ભારતની પવિત્ર નદીઓમાંની એક છે.

શિપ્રા નદીનું ઉદગમ સ્થાન મધ્યપ્રદેશની મહૂ છાવણથી લગભગ 17 કિ.મી દૂર જાનાપાવની પહાડીઓ મનાય છે. ઉજ્જૈન નગરીનો કુંભ મેળો શિપ્રા નદીના કાંઠે જ ભરાય છે.

(4) ગંધવતી નદી

આધુનિક કાળમાં ગંધવતી નદી પણ મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના ઉજ્જૈન નગરમાં વહેવાવાળી એક નાની નદી છે.

કાલિદાસ મેઘદૂતમ્માં કહે છે કે –“ગંધવતી નદીની લહરીઓથી લહેરાતા ઉપવનોથી યુક્ત ત્રિલોકનાથ ચંડીશ્વરના પુણ્યસ્થાનમાં તું જજે.” આ ત્રિલોકનાથ એટલે શિવજી. ચંડી એટલે પાર્વતી અને ઈશ્વર એટલે પતિ. અર્થાત્ પાર્વતીના પતિ શિવજી. ઉજ્જૈનના મહાકાલ (શિવજી) તેમનું જ બીજું નામ ચંડીશ્વર છે.

(5) ગંભીરા નદી

ગંભીરા નદી પણ માલવ દેશમાં શિવ મંદિરની સમીપવર્તી ક્ષેત્રમાં વહેવાવાળી નાની નદી છે. કાલિદાસે રામગિરિથી અલકા નગરી સુધીના માર્ગમાં ઉજ્જૈન પછી તથા ચર્મણવતી નદીની પહેલા આ નદીનું વર્ણન કર્યું છે. આ નદીનું પાણી પ્રસન્ન અને નિર્મળ તથા હર્ષ પ્રદાન કરવાવાળું છે.

આધુનિક કાળમાં ગંભીરા નદીને ચર્મણવતીની સહાયક નદી મનાય છે. જે અરવલ્લી પર્વત શ્રેણીના 'જનપવ' નામક સ્થાનથી નીકળીને રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશના ગ્વાલિયર બાજુના સ્થાનમાં છે. ગંભીરા નદીનું જ બીજું નામ ગંભીર છે.

(6) સરસ્વતી નદી

પ્રાચીન કાળમાં સરસ્વતી નદી દક્ષિણ હિમાલય પર્વત શ્રેણીમાંથી નીકળીને હરિયાણા, પંજાબ, રાજસ્થાનમાં વહીને ગુજરાતનાં કચ્છ જીલ્લામાંથી અરબસાગરમાં મળતી હતી. પરંતુ હિમાલયની પહાડીઓની ભૂગર્ભીય હલનચલનથી આ નદી આધુનિક કાળમાં ભારતદેશમાં પંજાબ અને હરિયાણામાં થઈને પાકિસ્તાન દેશમાં થઈને અરબસાગરમાં મળે છે.

પૌરાણિક ઉલ્લેખની વાત કરીએ તો ઋગ્વેદમાં નદી સૂક્તમાં સરસ્વતી નદીનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. સ્કંદપુરાણ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં તેને પવિત્ર માંની છે. પ્રયાગમાં ગંગા, યમુના અને ગુમ સરસ્વતી એમ ત્રણેયનો સંગમ મનાય છે, જ્યાં કુંભમેળો ભરાય છે. પ્રયાગ(અલ્હાબાદ) જે આધુનિક ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યમાં આવેલ છે.

કાલિદાસે મેઘદૂતમ્માં કુરુક્ષેત્રમાં સરસ્વતી નદી હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(7) ગંગા(જાહ્નવી) નદી

ગંગા નદી હિમાલય પર્વત શૃંખલામાંથી નીકળતી નદી છે. જે ભારતદેશના ઉત્તરાખંડ રાજ્યમાં આવેલ ગંગોત્રી ગ્લેશિયરથી નીકળીને બાંગ્લાદેશમાં થઈને બંગાળની ખાડીમાં હિંદ મહાસાગરને મળે છે. આની ભારત અને બાંગ્લાદેશમાં કુલ લંબાઈ 2525 કિ.મી છે. ગંગા એક નદી નથી પરંતુ અનેક સહાયક નદીઓથી બનેલ નદી સમૂહ છે. જેની સહાયક નદીઓ મહાકાળી, કરનાળી, કોસી, ગંડકી, સરયૂ, યમુના, સોન અને મહાનંદા વગેરે છે.

ભારતીયમાં ગંગા નદી સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક અને ધાર્મિક રીતે વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. તેથી આને ભારતની રાષ્ટ્રીય નદી પણ મનાય છે.

ગંગા નદીનું ધાર્મિક મહત્વ વિશેષ છે. તેને દેવીના રૂપમાં મનાય છે. બહુ જ પવિત્ર સ્થળો ગંગા નદીના કિનારે આવેલા છે. જેમ કે વારાણસી, હરિદ્વાર, પ્રયાગ વગેરે. એવી માન્યતા છે કે ગંગા નદીમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્યના બધા જ પાપોના નાશ થાય છે. મૃત્યુ પામ્યા પછી ગંગામાં અસ્થિ વિસર્જન કરવામાં આવે તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી માન્યતા છે.

પૌરાણિક મહત્વ જોઈએ તો ગંગાને સ્વર્ગમાં મંદાકિની, પૃથ્વી પર ગંગા અને પાતાળલોકમાં ભોગવતીના રૂપમાં પ્રવાહિત છે, તેમ વર્ણિત છે. વિષ્ણુપુરાણ અનુસાર ગંગાજીને વિષ્ણુ ભગવાને પોતાના અંગૂઠાના નખથી પ્રવાહિત કરેલ મનાય છે. બીજા પુરાણો અનુસાર ગંગા શિવજીની જટામાંથી પ્રગટ થયેલ કહેલ છે.

ગંગા નદીનું સાહિત્યિક પણ છે. સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્યમાં ગંગાનું વિશેષ વર્ણન જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસ વગેરે કવિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં ગંગા નદીની ખૂબ જ પ્રશંસા કરી છે. જગન્નાથ કવિએ ગંગાજીની સ્તુતિ માટે 'ગંગાલહરી' નામક કાવ્યની રચના કરી છે. હિન્દી સાહિત્યમાં પૃથ્વીરાજ રાસો તથા વિસળદેવ રાસમાં ગંગાનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

જગનિક રચિત 'આલ્હાખંડ'માં પણ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી નદીનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

(8) યમુના(કાલિંદી) નદી

યમુના નદી ઉત્તરાખંડ રાજ્યના યમનોત્રી ગ્લેશિયરથી નીકળે છે. ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ઝડપી વહીને હરિયાણા દિલ્લી થઈને ઉત્તરપ્રદેશમાં પ્રયાગરાજ(અલ્હાબાદ)ની પાસે ગંગા નદીને મળે છે.

વ્રજમંડળ(મથુરા આજુબાજુનો પ્રદેશ)માં યમુના એક માત્ર મહત્વપૂર્ણ નદી જ નથી પરંતુ તે વ્રજમંડળની સંસ્કૃતિ સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલ છે. યમુનાને કાલિંદી નામે પણ ઓળખાય છે. તેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પરમ ભક્ત મનાય છે. ગંગા જ્ઞાનનું પ્રતિક મનાય છે જ્યારે યમુના ભક્તિનું પ્રતિક મનાય છે.

શાસ્ત્રો અનુસાર સૂર્યદેવ અને તેમની પત્નિ છાયા હતી. તેમને બે સંતાનો થયા જે યમરાજ અને યમુના હતા. છાયા શ્યામ હોવાના કારણે બંને સંતાનો પણ શ્યામ ઉત્પન્ન થયા. તેથી યમુનાને 'કાલિંદી' પણ કહેવાય છે. યમુનાએ તેના ભાઈ યમરાજ પાસેથી વરદાન લીધેલું હતું કે જે લોકો યમુના નદીમાં સ્નાન કરશે તેમણે યમલોક નહી જવું પડે. દિવાળીના બીજા દિવસ ભાઈબીજને યમ દ્વિતિયા પણ કહેવાય છે.

(9) ચર્મણવતી નદી

આધુનિક કાળમાં ચર્મણવતી નદી મધ્યપ્રદેશના મહૂ પાસેના 'જાનાપાવ પર્વત'માંથી નીકળીને રાજસ્થાન થઈને ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યમાં યમુના નદીને મળી જ છે. ચર્મણવતી નદીનું આધુનિક નામ ચંબલ છે.

આ નદીને કાલિદાસે મેઘદૂતમ્માં રંતિદેવની કિર્તી માની છે. આની પાછળ એક પૌરાણિક કથા સંકળાયેલી છે. મહાભારત કથા અનુસાર રંતિદેવ નામનો રાજા દશપુરમાં રાજ કરતો હતો. તેની ગાયોએ સ્વર્ગની દિવ્ય કામધેનુ નામક ગાયને જોઈને સ્વયં પણ તેના જેવા રૂપવાળી બનવાની ઈચ્છે રંતિદેવ રાજાને કરી. તેથી રંતિદેવ રાજાએ આ વિશે કહ્યું કે તેના માટે યજ્ઞ કરવો પડશે અને તેમાં તમો તમામ ગાયોનો વધ કરવો પડશે, તો જ તમે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકશો અને તમને દિવ્યરૂપ પ્રાપ્ત કરશો. તમામ ગાયો તૈયાર થઈ અને રાજા રંતિદેવે 'ગવાલ્મ્મ' યજ્ઞ પ્રારંભ કર્યો, તેમાં તમામ ગાયોનો વધ કર્યો અને તેનાથી લોહીની એક નદી જેવી ધારા વહેવા લાગી તેને જ લોકો ચર્મણવતી નદી કહે છે. તેથી કાલિદાસ કહે છે કે એ યજ્ઞ સંપન્ન કરવાથી રાજા રંતિદેવની કિર્તી ચર્મણવતી નદીના રૂપમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ.

(10) વેત્રવતી નદી

આધુનિક કાળમાં વેત્રવતી નદીને 'બેતવા નદી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતના મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં વહેવાવાળી નદી છે. વિન્ધ્યપર્વતના ઉત્તરભાગમાંથી નીકળીને માલવદેશમાં વહીને દશાર્ણ જનપદને પ્રવાહિત કરીને યમુના નદીમાં મળી જાય છે.

વેત્રવતી નદીનું વર્ણન મહાભારતમાં પણ જોવા મળે છે. બાણભટ્ટે ‘કાદંબરી’ કથા ગ્રંથના પ્રારંભમાં રાજા શૂદ્રકની રાજધાની વિદિશાને વેત્રવતીના કિનારે સ્થિત બતાવી છે.

7.8 વનો-ઉદ્યાન (ઉપવન)

---

(1) બરુ વન

આધુનિક મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના માળવામાં સ્થિત દેવગઢને દેવગિરિ પર્વત માને છે. આ દેવગિરિ પર્વતની પાસે જ બરુવન અર્થાત્ નેતરની જાતનું ઊંચું એક પ્રકારનું ઘાસ તેનું વન આવેલ છે. ત્યાં જ ભગવાન કુમાર કાર્તિકેયનો જન્મ થયો હતો. કાલિદાસ મેઘને બરુવનમાં જઈને ભગવાન કાર્તિકેયના મંદિરમાં સ્વયંપૂજા કરવાનું કહે છે.

આધુનિક દેવગઢમાં ભગવાન કુમાર કાર્તિકેયનું મંદિર આવેલું છે અને તેની બાજુમાં જ ચર્મણવતી (ચંબલ) નદી વહે છે.

(2) વૈભ્રાજ વન (ઉપવન)

પૂર્વમેઘની શરૂઆતમાં અષાઢ મહિનાના પ્રથમ દિવજે યક્ષ મેઘને જુએ છે ત્યારે તે તેને પોતાનો સંદેશો પોતાની પત્નીને કહેવાનો કહે છે. રામગિરિ આશ્રમથી લઈને અલકાનગરી અને તેમાં યક્ષ પોતાના ઘર સુધીની ઓળખ મેઘને આપે છે.

અલકાનગરીએ ભગવાન શંકરની નિવાસ ભૂમિ કૈલાશ ઉપર ઉત્તર દિશામાં સ્થિત બતાવેલ છે. જેના રાજા દેવોના કોષાધ્યક્ષ કુબેર છે. અલકાનગરીની બહાર વૈભ્રાજ નામનું ઉદ્યાન (ઉપવન) આવેલું છે. જેનું નિર્માણ ચિત્રરથ નામના યક્ષે કરેલું હોવાનું મનાતા આ ઉપવનનું બીજું નામ ચિત્રરથ ઉદ્યાન પણ છે.

વન અને ઉદ્યાન ન (ઉપવન) માં ફરક છે. વન એ પ્રાકૃતિક રીતે બનેલું હોય છે, જ્યારે ઉદ્યાન માનવે બનાવેલ હોય છે.

7.9 સરોવરો

---

(1) માનસરોવર — આધુનિક ચીન દેશના સ્વાયત તિબ્બત પ્રદેશના દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં આ સરોવર સ્થિત છે. જે કૈલાસ પર્વતની પાસે આવેલ છે. જેનો આકાર ગોળાકાર છે. આ સરોવર એશિયાનું સૌથી ઊંચું મીઠા પાણીનું સરોવર છે. તેની બાજુમાં જ રાક્ષસતાલ સરોવર આવેલું છે જે ખારા પાણીનું સરોવર છે.

માનસરોવરની ઉત્પત્તિ વિશે એક પૌરાણિક કહાની પ્રચલિત છે. એકવાર સનક, સનંદન, સનતકુમાર અને સનદ સુજાત વગેરે ઋષિઓ કૈલાસ પર્વત પર ભગવાન શિવને પ્રસન્ન કરવા માટે તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. તે સમયે બાર વર્ષ સુધી વર્ષા ન થવાને કારણે બધી જ નદીઓ સુકાઈ ગઈ હતી અને આ ઋષિઓને સ્નાન વગેરે કરવા માટે બહુ દૂર મંદાકિની નદીમાં સ્નાન કરવા જવું પડતું હતું. તે ઋષિઓએ બ્રહ્માજીને પ્રાર્થના કરી તેથી બ્રહ્માજીએ પોતાના માનસિક સંકલ્પથી મીઠા પાણીના સરોવરનું નિર્માણ કર્યું તે આ માનસરોવર.

આ સરોવરનું નિર્માણ બ્રહ્માજીએ મનથી કર્યું હોવાથી આ સરોવરનું નામ 'માનસરોવર' પડ્યું.

આ સિવાય રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો વગેરેમાં આ સરોવરનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. એવી માન્યતા છે કે આ સરોવરમાં સ્નાન કરવાથી પાપોનો નાશ થાય છે.

હિન્દુ પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર પાંચ પવિત્ર સરોવરો છે. (૧)માન સરોવર- જે આધુનિક ચીન દેશના તિબ્બત પ્રદેશમાં આવેલ છે. (૨)બિંદુ સરોવર-જે ગુજરાત રાજ્યના પાટણ જિલ્લાના સિદ્ધપુરમાં આવેલ છે (૩)નારાયણ સરોવર-તે પણ ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લાના લખપત તાલુકામાં કોટેથર મંદિર પાસે આવેલું છે. (૪)પમ્યા સરોવર-જે કર્ણાટક રાજ્યના કોપ્પલ જિલ્લામાં આવેલ છે.(૫) પુષ્કર સરોવર-જે રાજસ્થાન રાજ્યના અજમેર જિલ્લામાં પુષ્કર નગરમાં આવેલ છે.

7.10 ઉપસંહાર

આમ મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતમાં આપણને ભૌગોલિક સ્થાનોનું સુંદર વર્ણન કરેલ જોવા મળે છે. કાલિદાસના ભૌગોલિક સ્થાનોના જ્ઞાનની સાથે-સાથે તેના ઈતિહાસ તથા તે સંદર્ભે જોડાયેલ કથા-કહાનીની સુંદર પ્રસ્તુતિ થયેલ જોવા મળે છે.

7.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો.

- (1) યજ્ઞ શાપના દિવસોમાં ક્યાં રહેતો હતો.
(a)દેવગિરિ (b)રામગિરિ (c)વિન્ધ્યગિરિ (d)નીચૈગિરિ
- (2) અવંતી દેશની રાજધાનીનું નામ જણાવો.
(a) અલકા (b) વિદિશા (c) દશપુર (d) ઉચ્છૈયિન
- (3) કુરુક્ષેત્ર ક્યા દેશનું ક્ષેત્ર મનાય છે?
(a) બ્રહ્મવર્ત (b) અવંતિ (c) માલ (d) દશાર્ણ
- (4) કનખલ ક્ષેત્ર આધુનિક ક્યા રાજ્યમાં મનાય છે?
(a) મધ્યપ્રદેશ (b) હિમાલય (c) ઉત્તરાખંડ (d) બિહાર
- (5) દેવોનો કોષાધ્યક્ષ ક્યા દેવને માનવામાં આવે છે?
(a) કુબેર (b) ઈન્દ્ર (c) વરુણ (d) મરુત
- (6) બરુવનમાં ક્યા ભગવાનનો જન્મ થયેલ મનાય છે?
(a) રામ (b) કૃષ્ણ (c) કાર્તિકેય (d) ગણેશ
- (7) રેવા એ કઈ નદીનું ઉપનામ છે?
(a) ગંગા (b) નર્મદા (c) યમુના (d) સરસ્વતી

(8) પરશુરામનો યશ કયા પર્વત સાથે જોડાયેલો છે?

- (a) રામગિરિ (b) દેવગિરિ (c) વિન્ધ્યગિરિ (d) કૌંચગિરિ

(9) નર્મદા નદી કયા સાગરને મળે છે?

- (a) હિંદ મહાસાગર (b) રાતો સમુદ્ર (c) અરબ સાગર (d) પ્રશાંત મહાસાગર

(10) કાલિંદી કઈ નદીનું ઉપનામ છે?

- (a) ગંગા (b) શિયા (c) નર્મદા (d) યમુના

નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં જવાબ આપો.

1. મેઘદૂતમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો કઈ છે?

---

2. મેઘદૂતમાં મુખ્ય કેટલા દેશો-પ્રદેશોનું વર્ણન આવે છે? કયા કયા?

---

3. મેઘદૂતમાં વર્ણિત મુખ્ય ચાર નગરીઓના નામ જણાવો.

---

4. મેઘદૂતમાં વર્ણિત મુખ્ય બે મંદિરોના નામ જણાવો.

---

5. મેઘદૂતમાં ઉલ્લેખિત કોઈ પણ પાંચ પર્વતોના નામ જણાવો.

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. અવંતી દેશ-પ્રદેશ વિશે માહિતી આપો.

---

2. અલકાનગરી વિશે જણાવો.

---

3. મહાકાલ મંદિર વિશે માહિતી આપો.

---

4. કૌંચ પર્વત વિશે જણાવો.

---

5. નર્મદા નદી વિશે માહિતી આપો.

નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

1. મેઘના માર્ગમાં આવતા મુખ્ય છ દેશો-પ્રદેશો વિશે માહિતી આપો.

---

2. મેઘદૂતમાં વર્ણિત ચાર નગરીઓ વિશે માહિતીઓ આપો.

---

3. મેઘદૂતમાં વર્ણિત પર્વતો વિશે માહિતી આપો.

---

4. મેઘદૂતમાં વર્ણિત નદીઓ વિશે માહિતી આપો.

5. મેઘદૂતમ્માં વર્ણિત બે મંદિરો, બે વનો-ઉદ્યાનો તથા માન સરોવર વિશે જણાવો.

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ : 8 : મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્ય – વિભાવના

રૂપરેખા

- 8.0 ઉદ્દેશ
- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 સૌંદર્યનું વિવેચન
- 8.3 ભારતીય દષ્ટિકોણ
- 8.4 સૌંદર્યનો આધાર
  - (A) વિષયગત સૌંદર્ય
  - (B) વિષયીગત સૌંદર્ય
  - (C) સૌંદર્યની ઉભયનિષ્ઠતા
- 8.5 સૌંદર્યના વિવિધરૂપ
- 8.6 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્ય વિભાવના
  - 8.6.1 મેઘદૂતમ્માં રૂપ સૌંદર્ય
  - 8.6.2 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત પ્રકૃતિ સૌંદર્ય વિભાવના
  - 8.6.3 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત માનવ નિર્મિત સૌંદર્ય
  - 8.6.4 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત ભાવ સૌંદર્ય
- 8.7 મેઘદૂતમ્માં રતિભાવ
- 8.8 મેઘદૂતમ્માં શોક ભાવ
- 8.9 કાલિદાસ દ્વારા મેઘદૂતમ્માં ભાવતત્વોની પકડ.
- 8.10 લોકસંસ્કાર અને મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત કાલિદાસની સૌંદર્ય ચેતના
- 8.11 પરંપરા બોધ
- 8.12 સામાન્ય નિષ્કર્ષ
- 8.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

8.0 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે

- સૌંદર્યનું સ્વરૂપ અને ભારતીય દૃષ્ટિકોણ વિશે જાણી શકશો.
- સૌંદર્યના આધાર અને સૌંદર્યના વિવિધરૂપો વિશે જાણી શકશો.
- કાવ્યમાં સૌંદર્યનું અવતરણ અને સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર અને સૌંદર્ય વિશે જાણી શકશો.
- મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્યવિભાવના વિશે જાણી શકશો.

8.1 પ્રસ્તાવના

સૌંદર્યને જોવાના અનેક પાસા છે, તેમાં ભારતીય દૃષ્ટિકોણ અલગ પડે છે. સૌંદર્યનો આધાર શું? તેના વિશે અલગ-અલગ મતમતાન્તર છે. કાવ્યમાં સૌંદર્ય કઈ રીતે અવતર્યું તેના વિશે ભારતીય પરંપરામાં પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ એ ત્રણ કાવ્ય ઉદ્દેશ પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત પરંપરામાં સાહિત્યશાસ્ત્ર છ સંપ્રદાયને જ કાવ્યનો આત્મા માનીને સૌંદર્ય વિશે વિષદ ચર્ચા કરેલ જોવા મળે છે. કાલિદાસ તો સૌંદર્યના કવિ છે. મેઘદૂતમ્માં તેમણે સૌંદર્યવિભાવનાની ખૂબ જ સુંદર રીતે ચર્ચા કરેલ જોવા મળે છે. ઉપરોક્ત તમામ પાસાઓનો આપણે આ એકમમાં વિસ્તારથી અભ્યાસ કરીશું.

8.2 સૌંદર્યનું વિવેચન

સૌંદર્યની અનુભૂતિ માનવની આદિમ અનુભૂતિ છે. જે સમયે વ્યક્તિએ પોતાની આંખો સંસારમાં ખોલી હશે ત્યારે તે સમયે સૌંદર્યની અનુભૂતિની શરૂઆત થઈ હશે. કારણકે વિસ્મયતાએ સૌંદર્યના સનાતન આકર્ષણનું રહસ્ય છે. આ કારણે વૈદિક ઋચાઓના યુગમાં આપણા મહર્ષિઓને પ્રાકૃતિક શક્તિઓના દર્શનમાં હંમેશાં આકર્ષણનો અનુભવ થતો હતો. પરંપરા તો સૌંદર્યનો ધર્મ જ આકર્ષણ છે. સૌંદર્ય આપણા ચિત્ત અને હૃદયને માર્મિક રીતે પ્રભાવિત કરે છે. આ સૌંદર્યને જોવાના બે દૃષ્ટિકોણ છે. (1) પાશ્ચાત્ય અને (2) ભારતીય દૃષ્ટિકોણ. અહીં આપણે ભારતીય દૃષ્ટિકોણ વિશે જોઈશું.

8.3 ભારતીય દૃષ્ટિકોણ

યુરોપ ખંડની માફક ભારતમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રનો વિધિવત શાસ્ત્રીય પ્રારંભ સંપન્ન નથી થયો. ભારતના કોઈ પણ દાર્શનિક ‘સૌંદર્ય’ને પશ્ચિમની જેમ પોતાના ચિંતન – મનનનો વિષય નથી બનાવ્યો. પ્રાચીનતમ વૈદિક સંહિતાઓમાં પણ સૌંદર્ય વિષયક કોઈ અલગ મંડળ, સૂક્ત કે અધ્યાય જોવા મળતા નથી. પરંતુ સૌંદર્ય વિષયક અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. જેનાથી પ્રતીત થાય છે કે વૈદિક યુગમાં સૌંદર્યના વિવિધ રૂપો અને ભંગિમાઓનું જ્ઞાન તત્કાલીન સમાજને અવશ્ય ઉપલબ્ધ હશે. ઋગ્વેદમાં આવેલ સૌંદર્ય વિષયક પર્યાયવાચી શબ્દોનો જર્મન વિદ્વાનો ઓલ્ડેનબર્ગ અને પિશેલ દ્વારા સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપે કેટલાક શબ્દો આ પ્રમાણે છે.

૧.પેશસ્ ૨.અપ્સસ્ ૩.શ્રી ૪.વયુઃ ૫.વલ્ગુ ૬.શ્રિયઃ ૭.ભદ્ર ૮.ચારુ ૯.પ્રિય ૧૦.રુપ
૧૧.હિરણ્યપેશસ્ ૧૨.રુચિ ૧૩.ત્વાવણ્ય ૧૪.રણ્વ ૧૫.સ્વાદુ ૧૬.સૂનરી વગેરે.

ઋગ્વેદના ઋષિ સ્વયંની આંતરિક પ્રેરણાથી શાસિત થઈને સૌંદર્યના દર્શન તથા તેની અભિવ્યક્તિ કરે છે. પ્રો.પી. એસ શાસ્ત્રીએ અંગ્રેજી રોમેન્ટિક સમીક્ષક વાલ્ટરપેટરની રોમેન્ટિક કાવ્યાનુભૂતિવિષયક સ્થાપનાનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે-ઋગ્વેદના કવિ સર્વત્ર સૌંદર્યની શોધખોળ કરતા હતા અને તેમને તે પ્રાપ્ત પણ થતી હતી. તેમણે સંપૂર્ણ ગોચર જગત ચિરન્તર ભાવથી નવીન અને તાજુ પ્રતિભાસિત થાય છે. આ જ વૈદિક ઋષિઓનો તે કાવ્ય સિદ્ધાન્ત ઉદ્યોતિત થાય છે. જેમાં સૌંદર્યને એક અપરિચિત વૈચિત્ર્યથી સંયુક્ત સમજેલ છે. સંપેક્ષમાં વેદકાળની ધાર્મિક દૃષ્ટિ જીવનમાં વિરાટની અનુભૂતિને ઉત્પન્ન કરે છે. આ અનુભૂતિ પરમ આનંદ આપવાળી છે. તેથી તે સૌંદર્યની અનુભૂતિ છે. સૌંદર્યની આ અનુભૂતિથી આપણો સાધારણ અનુભવ રૂપાન્તરીત થઈ જાય છે. અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં દિવ્યતા અને આધ્યાત્મિકતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ભારતીય સૌંદર્ય-ચેતનામાં આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ વૈદિકકાળની દેન છે.

વૈદિક કવિઓની સૌંદર્ય ભાવનાનું ઉદ્ઘાટન મુખ્યતઃ ‘ઉષસ્ સૂક્તે’ માં થયું છે. ઉષાનું સઘસ્નાન, આભૂષણ યુક્ત હોવું, પશ્ચિમની તરફ મુખ કરી પોતાનું શરીર વિન્યાસ કરવાવાળી તથા માતાના દ્વારા સૌંદર્યયુક્ત સ્વચ્છ રૂપવતી કન્યાથી ઉપમાનિત છે. એવું ઋગ્વેદના ‘ઉષસ્ સૂક્તે’ માં અત્ર-તત્ર જોવા મળે છે. પ્રો. મૈકટોનેલનું કથન છે કે- “ઉષસૂની રચના વૈદિક કાળની સૌથી મનોરમ કલ્પના છે અને સંસારના કોઈ પણ સાહિત્યમાં ઉષાથી વધારે આકર્ષણ ચરિત્ર નથી મળતું, ઉષાના સ્વરૂપની છટા પૌરોહિત્યની અટકળોમાં ધૂમિલ નથી થઈ શકી અને નહિ તેમાં સંબંધ કલ્પના યક્ષીય સંકેતોના દ્વારા આચ્છણન થઈ શકી છે.”

સૂર્યાસૂક્ત-(ઋગ્વેદ-૧૦/૧૮૫/૬-૧૧) માં નવપરણીત સૂર્યાના અદભૂત સૌંદર્ય અને પતિગૃહમાં તેના નારી સુલભ સૌભાગ્યનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાં નારી સૌંદર્યના પણ કંઈક ચિત્રો જોવા મળે છે. ઈન્દ્રાણીના રૂપની પ્રશંસા કરતાં તેને ‘સુંદર ભુજાઓ, સુંદર આગળીઓ સઘન કેશો અને માંસલ જંઘાઓથી યુક્ત કહી છે. “કિં સુબાહો સ્વહુરે પૃથુષ્ઠે પૃથુ જાંઘને1” (ઋગ્વેદ-10/86/8)

ભારતીય તત્વદર્શિઓએ જગતમાં દૃષ્ટિગોચર થવાવાળા સંપૂર્ણ સૌંદર્યને બ્રહ્મના અલૌકિક સૌંદર્ય સ્ત્રોતથી ઉદ્ઘામિત બતાવ્યો છે.

હિરણ્યવે પારે કોષે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્

તચ્છુભ્ર જ્યોતિષાં જ્યોતિસ્પદ યદાત્મવિદો વિદુઃ I (મુળકોપનિષદ્-2/2/9)

અર્થાત્: જે નિષ્કલુષિત, શુભ તથા જ્યોતિઓની પણ જ્યોતિ છે. તે બ્રહ્મ હિરણ્યમય કોષમાં અધિષ્ઠિત છે. આમ બ્રહ્મનો નિવાસ, તેની આકૃતિ પરિધાન વગેરે સુવર્ણ છે તથા સુંદર છે. તેથી સંસારમાં જે સૌંદર્ય દેખાય છે તે બ્રહ્મના તેજનું જ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

મનુષ્યની કલાત્મક અભિવ્યક્તિઓ પણ બ્રહ્મતત્વનો જ પ્રકાશ છે. કાવ્ય, નાટક, સંગીત આદિ લલિતકળાઓ સૌંદર્ય બ્રહ્મની ઉપલબ્ધિના સાધનરૂપમાં ચિત્રિત કરેલ છે. તેવું વિષ્ણુપુરાણ 1/22/84 માં કહેલ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં કલાત્મક સૌંદર્યનું વિવેચનની ચર્ચા હવે આગળ કરીશું.

8.4 સૌંદર્યનો આધાર

(A) વિષયગત સૌંદર્ય

સૌંદર્યનો આધાર શું છે? આ સંબંધમાં બે વિચારધારાઓ પ્રચલિત છે. પહેલી વિચારધારા સૌંદર્યને વિષયગત (OBJECTIVE) માને છે અને બીજી વિચારધારા ‘સૌંદર્ય ને’ વિષયીગત (SUBJECTIVE) માને છે. વિષયગત વિચાર સારણી કોઈ પણ વસ્તુમાં કોઈક બહિરંગ ગુણોમાં સૌંદર્યની સત્તા સ્વીકાર કરે છે અને આ ગુણોની ઓળખ સમ્માત્રા(સમકક્ષતા), શોખ, સાપેક્ષતા, વર્ણદિમ્પી વગેરેના રૂપમાં કરેલ છે. આ શ્રેણીમાં એવા વિચારક પણ દેખવા મળે છે કે આ બાહ્ય ગુણોની આવશ્યકતા સમજતા છતાં પણ સૌંદર્યને આનાથી અલગ કોઈ પદાર્થ માને છે જે અવ્યાખ્યાયિત છે. જે ચિંતક સૌંદર્યને કોઈ પારમાર્થિક સત્તાનો ઉદભાસ માને છે, તેની દૃષ્ટિમાં પણ સૌંદર્ય વસ્તુદિષ્ટ જ છે, જેને વિષયગત કહે છે.

ભારતીય ચિંતનમાં ‘સૌંદર્ય’ને મુખ્યરૂપે બ્રહ્મની નિષ્કલ જ્યોતિનો જ પ્રતિબિંબ મનાયો છે. તેથી ભારતીય દૃષ્ટિ પણ વિષયનિષ્ઠ મનાય છે. ‘શિશુપાલવધ’ના પ્રણેતા મહાકવિ માઘે રૈવતક પર્વતની શોભાનું વર્ણન કરતાં રમણીયતાની પરિભાષા કરેલ છે. “ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ તદેવ રુપં રમણીયતાયાઃ 1” (શિશુપાલવધમ્-૪/૧૭) અહીં સૌંદર્યને વસ્તુનિષ્ઠ(વિષયનિષ્ઠ) સ્વીકારતા તેના એક આંતરધર્મની તરફ પણ સંકેત કરેલ છે. તે ધર્મ છે ‘પ્રતિ ક્ષણ ભાસમાન નવલતા’. આ નવલતા બાહ્ય આકાર તથા દિમ્પી વગેરેથી વ્યતિરિક્ત સમજવાવાળી પદાર્થની જ વ્યંજના કરે છે. વાસ્તવમાં ગણિત અને જ્યામિતિના પ્રભાવથી પ્રારંભિક યુનાની

ચિંતકોએ સૌંદર્યની ઉપયોગિતાથી જોડીને જે પણ નિશ્ચિત આકાર પ્રકારમાર્નિ બાંધી દીધો હતો. તેનાથી આગળ વધેલું ચિંતન તેને વધારે સ્થૂળતાથી સંતુષ્ટ ન થઈને, બાહ્યાકૃતિની અંદર વર્તમાન આ તત્વની શોધ કરતો રહ્યો છે. જે ભાવકના ચિત્ત અને હૃદયને પોતાના શાસનમાં બંધ કરી દે છે. માઘ અનુસાર તે અન્તર્નિહિત તત્વ નિરન્તર ભાસિત થવાવાળી નવ્યતા જ છે. જે દર્શકને નિરંતર પ્રસન્ન કરતી રહે છે.

(B) વિષયીગત સૌંદર્ય

આને બીજા આત્મનિષ્ઠ (SUBJECTIVE) નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાક ચિંતકોના મન્તવ્ય અનુસાર સૌંદર્ય વસ્તુમાં નહિ, પરંતુ દૃષ્ટીની અંદર રહે છે. દૃષ્ટાની રુચિ અનુસાર જ કોઈ વસ્તુ સુન્દર છે. અને કોઈ વસ્તુ અસુન્દર છે. જેવી રીતે એક સુભાષિતમાં કહેવાયું છે કે દધિ મધુરં મધુ મધું દ્રાક્ષા મધુરા સિતાડપિ મધુરૈવ 1 તસ્ય તદેવ હિ મધુરં યસ્ય મનો યત્ર સંલગ્નમ્ 1 અર્થાત્-દહી મધુર છે, મધ મધુર છે, દ્રાક્ષ મધુર

છે. માખણ-મીશ્રી પણ મધુર છે. જેનું મન જેમાં આસક્ત થાય તે જ મધુર છે. એવી જ રીતે ઝેરી કિટ માટે દ્રાક્ષ મધુર નથી, પરંતુ ઝેરી વૃક્ષ જ મધુર છે. ‘ઋ ધો મનમાને કી બાત 1 દાઘ છુહારા છૌંડિ અમૃત ફલ, વિષકીરા વિષ ખાત’ ॥ (સૂરદાસ). કવિ શ્રીહર્ષ પણ જણાવે છે કે અત્યંત સુંદર યુવતીનું રૂપ જેવી રીતે યુવકને આકર્ષિત કરે છે, તેવી રીતે બાળકને આકર્ષિત કરતું નથી.

યથા યુનસ્તદ્વત્પરમરમણીયાડપિ રમણી ।

કુમારાણામન્તઃકરણહરણં નૈવ કુસ્તે । (નૈષધિયચરિતમ્-૨૨/૪૨)

જો વસ્તુમાં સૌંદર્ય હોત, તો બાળકને પણ સુંદરી તેવી જ રીતે જ આકૃષ્ટ કરતી, જેવી રીતે યુવકને કરે છે. આવી જ રીતે યુવકને કરે છે. આવી જ રીતે રઘુવંશ-6/20માં ઈન્દુમતિ સ્વયંવર પ્રસંગમાં એકથી એક સુંદર રાજા સ્વયંવરમાં આવ્યા હતા, પરંતુ ઈન્દુમતીએ રાજા અજને જ કેમ પસંદ કર્યા? ઈન્દુમતીની મનઃકલ્પિત ભાવના રાજા અજ પર જોડાઈ ગઈ. આમ સૌંદર્ય વિષયીનિષ્ઠ(આત્મનિષ્ઠ) પણ સિદ્ધ થાય છે.

(C) સૌંદર્યની ઉભયનિષ્ઠતા

વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પણ આપણને જાણવા મળે છે કે, ઉપરોક્ત બંને માન્યતાઓ પોત-પોતાની સીમામાં એકાંગી છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે સૌંદર્યનુભૂતિમાં વસ્તુ (બાહ્ય) તથા આત્મ્યાન્તર બંનેનો સમન્વય જોવા મળે છે. બહારથી સુંદર દેખાતી વસ્તુ સાક્ષાત્કારના થોડા જ ક્ષણોમાં આપણા અંતઃકરણમાં એવી હળી-મળી જાય છે કે તેને અનુભૂતિથી કાપીને અલગ કરી શકાતી નથી. તે સમયે એ વસ્તુ અને તે અનુભૂતિ બંનેના એકીકરણ સંપાદિત થઈ જાય છે. અને આ દૃષ્ટિથી સૌંદર્ય એ વસ્તુમાં તો રહે જ છે. પરંતુ આપણા અંતઃકરણમાં પણ આવી જાય છે. આમ ‘સૌંદર્ય’ ઉભયનિષ્ઠ બની જાય છે. આમ ભૌતિકવાદીઓની સ્થૂળ દૃષ્ટિ તથા પ્રત્યયવાદીઓની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ એમ બંનેમાં સામંજસ્ય સંપન્ન થઈ જાય છે. આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લએ આ કારણે ચાલતા વિષય અને વિષયીના વિવાદને ‘ભાષાની ગડબડતા’ કહે છે. તેઓનું કહેવું છે કે “જેવી રીતે વીર કર્મથી અલગ ‘વીરત્વ’ કોઈ પદાર્થ નથી, તેવી જ રીતે ‘સુન્દર વસ્તુ’ થી અલગ ‘સૌંદર્ય’ કોઈ પદાર્થ નથી. અંદર બહારનો ભેદ વ્યર્થ છે. જે અંદર છે તે બહાર છે” (ચિન્તામણિ ગ્રંથ ભાગ-1 આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લ)

સૌંદર્યનુભૂતિ પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે. કાલરીજ અનુસાર ‘જ્ઞાન’ એક પ્રકારની આંતરિક ક્રિયાશીલતા છે. મન જ્યારે જાણવાની પ્રક્રિયામાં હોય છે. ત્યારે વિષય-વિષયીનો ભેદ મટી જાય છે અને વિષય મનનું અંગ બનીને તેમાં સમાઈ જાય છે. આપણી સમાજમાં સૌંદર્યના સબધમાં તે જ સતુલિત દૃષ્ટિ મનાય છે.

સૌંદર્યાનુંભૂતિનું સ્વરૂપ

પાશ્ચાત્ય સૌંદર્ય ચિંતનના વિવેચન પ્રસંગમાં સૌંદર્યાનુભૂતિના સ્વરૂપનું બિંદુ પણ જોવા મળે છે. થિયોડોર લિપ્સ આ વિષયમાં ‘EMPATY’ ના સિદ્ધાંતના પ્રવર્તક છે. તેઓ એવું માને છે કે કોઈ સુંદર અથવા આકર્ષિત વસ્તુ અથવા વ્યાપારના

સાક્ષાત્કારના સમયે ભાવક તે વસ્તુ અથવા વ્યાપારની સાથે પોતાનો આંતરિક સામંજસ્ય સ્થાપિત કરી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે ખેલના મેદાનમાં જ્યારે કોઈ ખેલાડીને ફૂટબોલ સાથે ઝડપથી દોડતા જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણને એવું પ્રતીત થાય છે કે આપણે જ તે દડાને લઈને દોડીએ છીએ. સૌંદર્ય દર્શનની આ સિદ્ધાંત અનુસાર આ વિશેષતા છે કે પ્રમાતા, પ્રેમેયની સાથે તાદાત્મ્ય બની જાય છે. ભારતીય ચિંતક આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લ પોતાના ચિંતામણીગ્રંથના ભાગ-1માં જણાવે છે કે “કંઈક રંગરૂપની વસ્તુઓ એવી હોય છે, જે આપણા મનમાં આવતાં જ થોડા સમયમાં જ આપણી સતા પર એવો અધિકાર કરી લે છે કે, આપણને આપણી પોતાની સતાનુ જ્ઞાન જતુ રહે છે અને આપણે વસ્તુઓની ભાવનાના રૂપમાં પરિણત થઈ જઈએ છીએ. આપણી અંતઃસતાની આ તદાકાર પરિણતિ સૌંદર્યની અનુભૂતિ છે. જે વસ્તુના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અથવા ભાવનાથી તદાકાર પરિણતિ જેટલી વધારે હશે, તેટલી જ તે આપણા માટે સુંદર કહેવાશે.”

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી જાણવા મળે છે કે સૌંદર્યનું અધિષ્ઠન કેવળ વસ્તુમાં નથી કે ન કેવળ પ્રમાતાના ચિત્રમાં; પરંતુ બંનેના સુભગ સહયોગમાં જ મનાય છે.

8.5 સૌંદર્યના વિવિધરૂપ

વર્તમાન સંદર્ભમાં આપણે જે સૌંદર્યની ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ, તે કાવ્યગત સૌંદર્ય છે. સૌંદર્યની વસ્તુનિષ્ઠતા અથવા વિષયનિષ્ઠતા અને સૌંદર્યનું ભૂતિના સ્વરૂપનું જે વિવેચન આગળના પ્રકરણોમાં થયું છે. તેનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ આપણા કાવ્યાનુશીલનથી છે. કાવ્યમાં આપણે જે સૌંદર્યથી ચમત્કૃત થઈએ છીએ, તેને ત્રણ વર્ગોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે.

(1) પહેલો વર્ગ- (વસ્તુ સૌંદર્ય) વસ્તુ સૌંદર્યમાં કાવ્યચિત્રિત ‘અર્થ’ ની સ્થૂળતા મહત્વ ગ્રહણ કરી લે છે. તેના અંતર્ગત રૂપ સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ નિરપેક્ષ સૌંદર્ય અને પ્રકરણ સૌંદર્ય આ ચાર પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાવ્યના કલેવર નિમિત્તમાં આ ચાર બિન્દુઓની પ્રધાનતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

(2) બીજો વર્ગ (ભાવ સૌંદર્ય) ભાવ સૌંદર્ય કે જેનો સંબંધ હૃદયની અન્તર્વૃત્તિઓના ચિત્રણથી છે. વસ્તુ; ભાવ-સંપદા વગર ભારતીના દેહીપ્યમાન મંદિર પણ મૂલતઃ નિષ્ક્રિય જેવું ભાસે છે. સંપૂર્ણ ભારતીય સાહિત્ય ચિંતન આ જ ભાવોની સંપ્રેક્ષણીયતાને લઈને ઊભું છે. આ ભાવ જ ‘રસ’ની સૃષ્ટિ બનાવે છે જેને કાવ્યની ‘આત્મા’ મનાય છે. આ ભાવોની બહુરંગી વૈવિધ્યના પ્રશ્રયણથી જ ‘રસ’ અથવા ‘રસધ્વનિ’ના પ્રભાવશાલી પ્રસાદ આપણા આચાર્યો દ્વારા નિર્મિત કરેલ છે.

(3) ત્રીજો વર્ગ (અભિવ્યક્તિ સૌંદર્ય) અભિવ્યક્તિ સૌંદર્યને અભિવ્યંજનના સૌંદર્ય પણ કહે છે. કાવ્યની સફળતા આ જ તથ્યમાં અન્તર્નિવિષ્ટ છે કે તે કવિ અથવા સાહિત્યકારની કથ્ય વસ્તુને પાઠકો અથવા ભાવકોના માટે સંપ્રેક્ષણ બનાવે જો સંપ્રેક્ષણ નહિ થયું, તો કાવ્યની ઉપયોગિતા નિરર્થક છે. આને જ લક્ષ્ય બનાવીને પ્રસિદ્ધ રશીયન સાહિત્યકાર ટાલ્સટાઈએ કળાને ‘સમ્પ્રેક્ષણ’ (COMMUNICATION) કહેલ

છે. ભારતીય આચાર્યઓએ કાવ્યની રમણીયતાની શોધમાં કેટલાક એવા સિદ્ધાન્તોનું ચિંતન કર્યું છે કે જે કાવ્યભિવ્યક્તિના વિવિધ ઉપકરણોનું વિવિચન કરે છે. પ્રસ્તુત એકમ-8 માં આપણે કાલિદાસના મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્ય વિભાવના વિશે ઉપરોક્ત વિભાગો પ્રમાણે ચર્ચા કરીશું.

2. કાવ્યમાં સૌંદર્યનું અવતરણ-વિભિન્ન કાવ્ય હેતું.

પ્રશ્ન એ છે કે કવિ પોતાના કાવ્યને કેમ કરીને સુંદર બનાવે. સૌંદર્યનું અવતરણ કાવ્યમાં કયા-કયા સાધનના માધ્યમથી સંપન્ન થાય છે? આનો ઉત્તર એ જ હશે કે કવિ પોતાની 'વ્યુત્પત્તિ' અને 'અભ્યાસ'થી યુક્ત નૈસર્ગિક 'પ્રતિભા' દ્વારા આવા સૌંદર્યના અવતરણ યુક્ત કાવ્ય રચે. આ જ કાવ્યના હેતુ તત્વો છે. અર્થાત્ કાવ્યમાં સૌંદર્યના અવતરણ હેતુ કવિમાં પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ આવશ્યક છે. ત્રણેયના સંયોગથી જ ભાવસૃષ્ટિમાં ચમત્કાર અને ભાષામાં કથનના યોગ્ય ઢંગમાં મર્મસ્પર્શી રમણીયતાનું અવતરણ થાય છે.

3. સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર અને સૌંદર્ય

સંસ્કૃત સાહિત્ય મૂળતો જીવનના આનંદની શોધ છે. તેની સર્જના અનંત આનંદની ઉપલબ્ધિને લક્ષ્યમાં રાખીને કરેલ છે. એટલા માટે જીવનના સંબંધમાં એક સ્થિર આનંદવાદી મનોદૃષ્ટિના કારણે સંસ્કૃત આલોચકોની કોની જીવનવિષયક દૃષ્ટિના 'ઉહાપોહ' અથવા 'વિવેચના'ની તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. 'સત્યમુખને ઢાંકેલ રાગવિરાગવાળા સુવર્ણકળશ' ની જે પ્રતિષ્ઠા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થઈ આ જ સૌંદર્યને સમજવા-સમજાવવા માટેના શાસ્ત્રીય પ્રયાસોમાં સંસ્કૃત આલોચનાના સ્વરૂપનો વિકાસ થયો છે. તેની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ માત્ર 'સૌંદર્ય' ઉપર ટકી છે. તેની દૃષ્ટિમાં સૌંદર્ય જ મૌલિક તત્વ છે. આના અભાવમાં અલંકારને 'અલંકાર' ન કહી શકાય કે ધ્વનિ ને "ધ્વનિ" કાવ્યની 'આત્મા'ના અનુસંધાનમાં સંસ્કૃત અલંકારવાદી આચાર્યોએ જે સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે કાવ્યના સૌંદર્યના સાહિત્ય સિદ્ધાન્તો જ છે.

આ સૌંદર્યવાદી દૃષ્ટિની પૃષ્ઠભૂમિમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રમુખ સંપ્રદાયો અથવા સિદ્ધાન્તોનું વિહંગાવલોકન જરૂરી છે, તે હવે જોઈશું.

રસ સિદ્ધાન્ત

રસ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય ભરત મનાય છે. તદનુસાર 'ન હિ રસાદતે કશ્ચિદર્થઃ પ્રવર્તતે 1' અર્થાત્ રસ વગર કાવ્યમાં કોઈ અર્થ પ્રવર્તતો નથી. તેના આસ્વાદની સ્થિતિમાં સહૃદયની આત્માની ઉપર લાગેલ લૌકિક આવરણ ભંગ થઈ જાય છે. ત્યારબાદ નિષ્પન્ન આનંદમયી પ્રતીતિને ભરતે ષડ 'રસ' ની સંજ્ઞા આપી છે. ભરતે 'રસ ઇતિ કઃ પદાર્થઃ? આમ પ્રશ્ન કરીને "ઉચ્યતે આસ્વાધત્વાત્" કહીને તેનો ઉત્તર પણ આપી દિધો છે. જેવી રીતે વ્યંજન, ઔષધિ તથા દ્રવ્ય વગરે વસ્તુઓની ઉચિત યોજનામાં તેનાથી ભિન્ન 'રસ' નિષ્પત્તિ થાય છે. તેવી રીતે સહૃદય બુદ્ધિમાં વિભાવાનુભવોનો ઉચિત રૂપમાં સંયોગ થવાથી સ્થાયીભાવ પોતાની અલૌકિકતામાં

“આસ્વાદ” રૂપમાં નિષ્પન્ન થાય છે. (નાટ્યશાસ્ત્ર અધ્યાય-6 પૃ-59) અર્થાત્ લોકગત ‘ષડરસ’ તથા ‘કાવ્યગત રસ’માં ફક્ત એટલું જ અંતર છે કે પહેલો રસ રસસેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે અને બીજો માનસૈકગમ્ય. રસ માનસ વ્યાપાર(જે આસ્વાદનરૂપ છે)નું ફળ છે. ‘આહ્લાદન’ આ આહ્લાદન સૌંદર્યનું સ્વરૂપ છે. આમ તો ‘રસદશા’ જ કાવ્યની સૌંદર્યનુભૂતિની દશા છે.

આ ‘સૌંદર્ય’ને વ્યક્ત કરવા માટે આચાર્ય ભરતે પરિભાષા આપી છે. “વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્રસનિષ્ચયિ: 1” (નાટ્યશાસ્ત્ર અ.6 પૃ -71) અર્થાત્ મુખ્યરૂપથી હૃદયમાં રહેવાવાળા સ્થાયીભાવ જ્યારે વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારીના સંયોગથી ઉદ્ભવ થઈ જાય છે ત્યારે તે રસાનન્દની ‘ચર્વણા’ થાય છે. આ રીતે ભરત અનુસાર નાટ્યરસ ‘ભોજયરસ’ નું ‘અતીન્દ્રિય’ ઉદાત્તરૂપ છે. આ મૂળ સ્વરૂપે આસ્વાદ છે. તેથી કહી શકાય છે કે ભરતનો દૃષ્ટિકોણ શુદ્ધ વ્યવહારિક્તાનો દૃષ્ટિકોણ છે. જે અનુસાર સૌંદર્ય વસ્તુ નિષ્ઠ છે. તેમના અનુસાર આસ્વાદ ભોજનમાં છે, સૌંદર્ય રસ અભિનયમાં છે. આમાં કોઈ શંકા નથી કે તે એ માનસિક દશાઓનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. જે રસાસ્વાદન માટે આવશ્યક છે. પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ માત્ર એટલા માટે કરે છે કારણકે દર્શકના મનોરંજનના માટે જ તે સ્વરૂપ વસ્તુ હોય છે, જેને તે સૌથી વધારે પ્રધાન માને છે. આચાર્ય ભરતના રસસૂત્રના વ્યાખ્યાકારક ભટ્ટ લોલ્લટ અને શંકુક સુધી રસ મૂળરૂપે વસ્તુનિષ્ઠ જ રહ્યો છે, કારણકે તે ભરતનો સમદ્દિષ્ટ રૂપ રહ્યા છે. અભિનવગુપ્તના સમય સુધી આવતા-આવતા ‘રસ’ અથવા ‘સૌંદર્ય’ વિષયીનિષ્ઠ બની ગયું. આ સંદર્ભમાં આ વ્યાખ્યાકારોના મત ઉપર એક સામાન્ય નજર કરવી જરૂરી છે.

રસસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ

રસસૂત્ર ઉપર પ્રથમ વ્યાખ્યાકાર ભટ્ટ લોલ્લટ છે. જેઓએ મીમાંસાદર્શનના અપૂર્વવાદના સિદ્ધાન્તથી પ્રેરણા લઈને તે આધાર પર રસનીષ્ચયિને પણ વ્યવસ્થિત કરેલ છે. યજ્ઞયાગાદિ શ્રુતિવિદિત કર્મોના નિષ્પાદનથી જેવી રીતે એક અપૂર્વ (પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને અદૃષ્ટ પણ કહેવાય છે. કારણકે યજ્ઞમાનને તેના ફલાત્મક અનુભૂતિ માત્રા થાય છે) તેવી જ રીતે નાટ્યમાં પણ વિભાવાદિ કારણોથી સ્વરૂપ એક અપૂર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનો અનુભવ ‘સહૃદય’ દર્શક કરે છે. આ પ્રકારે રસાત્મક અનુભૂતિ વિભાવિદ કારણ-વ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન કાર્યરૂપી ફળ છે. જેની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિનો આશ્રય તો રામાદી અનુકાર્ય જ હોય છે, પરંતુ પ્રતીતિના આશ્રય અનુકર્તા નટ તથા તેની અનુભૂતિનો આશ્રય સહૃદયને થાય છે. લોલ્લટ ઉત્પતિવાદી સિદ્ધાન્તવાળા છે. તેથી તેમની વિચારણામાં રસ મુખ્ય વસ્તુનિષ્ઠ છે અને તેની હાજરી રંગમંચયીય અભિનયમાં મનાય છે.

અનુમાનવાદી સિદ્ધાન્તના પુરસ્કર્તા આચાર્ય શંકુકના મત પ્રમાણે રસ અનુભવ છે. જ્યાં ભટ્ટ લોલ્લટ ઉપચિત રત્યાદિને રસ માને છે ત્યાં શંકુક અનુક્રિયમાણ રતિને રસ માને છે. વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારી ભાવોથી નટના દ્વારા અનુક્રિયમાણ, કુત્રિમ હોવા છતાં કુત્રિમ પ્રતીત ન થવાવાળો ,લિંગ-બળથી નટમાં

અનુમાન દ્વારા પ્રતીત થવાવાળો અને રામાદી અનુકાર્યમાં રહેવાવાળો અને રતિ વગેરેનું અનુકરણરૂપ નટગત સ્થાયી ભાવ જ છે. આ પ્રકારે શંકુકની દૃષ્ટિમાં ‘રસ’ અનુમેય છે. પરંતુ સાથે-સાથે અનુમીયમાન અન્ય વસ્તુઓથી વિલક્ષણ છે. કારણકે અહીં સામાજિક વાસનાઓની પણ ક્રિયાશીલતા રહે છે. તેથી અનુમય હોવા છતાં પણ અનુભૂતીના રસ્તા પર અવતરિત પ્રતીત થવા છતાં ‘રસ’ મૂળરૂપે વસ્તુનિષ્ઠ છે. કારણકે તે નટના અનુકરણમાં જ ફલિત અથવા આવિભૂત થઈ જાય છે.

ત્યારબાદ ભટ્ટનાયકે કાવ્યસ્વાદના ‘આનંદ’નું વિવેચન અલગ-અલગ દૃષ્ટિકોણથી કર્યું છે. તેમના અનુસાર રસનો આશ્રય અનુકાર્ય નથી કે નથી સામાજિત ચેતના, પરંતુ આતો એક મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા છે. જેમાં વ્યક્તિ વિશેષથી સંબંધિત વિભાવાદીનું સાધારણીકરણ થઈને સહૃદય સામાજિકના ચિત્રમાં રજસ અને તમોભાવને દબાવીને સત્યભાવની પ્રધાનતા પ્રગટે છે. જેનાથી આનંદાત્મક એક એવી વિલક્ષણ અનુભૂતિ થાય છે, જેમાં વ્યક્તિની ચેતના ખોવાઈ જાય છે. આ જ રસનો ભોગ કહેવાય છે. આમ તેમના મતાનુસાર રસ વસ્તુનિષ્ઠ જ રહ્યો છે. કારણકે સ્થાયીભાવ ભુજ્યમાન બનીને જ રસપદવી ગ્રહણ કરે છે અને ભટ્ટનાયકે આ જ યોગ્યતા પર બાલાઘાત કર્યો છે.

આચાર્ય અભિનવગુપ્તના મતાનુસાર રસ પ્રતીતિનો આધાર આપણી મૌલિક અને જન્મ-જન્માતરના સંસ્કારોથી જોડાયેલી વાસનાઓ છે. સહૃદયના ‘અનાદિવાસનાચિત્રીકૃત’ આત્મામાં સ્થાયીભાવ વાસનાત્મતપા રહે છે તે જ કાવ્યના માધ્યથી ‘અભિવ્યક્ત’ થઈ જાય છે. ‘સહૃદય’ પોતાના ભાવોની જ ‘ચર્વણા’ કરે છે. અહીં રસ ‘આસ્વાદ’ નહી ‘વસ્તુનિષ્ઠ’ નહી આસ્વાદ છે. વિષયિનિષ્ઠ છે. એનું કથન છે કે ‘સહૃદય’ વિભાવોનો તટસ્થરૂપથી ગ્રહણ કરતો નથી. પરંતુ સહૃદયસંવાદાત્મક સહૃદયત્વના બળથી અખંડ રસાસ્વાદના અંકુરણના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે. ‘રસ’નો આ આસ્વાદ કે ચર્વણા કે ભોગ ‘યોગિપ્રત્યક્ષજનિત તટસ્થ-પરસંવિતજ્ઞાન’ તથા ‘સમસ્ત વિધાઓના પ્રતિ વૈરાગ્યયુક્ત અને અસમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિમાં સ્થિત પરમ યોગીમાં રહેવાવાળો બોધ’ વગેરે બધાથી વિલક્ષણ છે. આમાં ન તો વિધ્ન આવી શકે છે. નહિ તટસ્થય, અસ્ફુટત્વ અને વિષયાવેશની વિવશતાને કારણ ‘સૌંદર્ય’નો અભાવ જ હોય છે.

આચાર્ય અભિનવની વિચારધારામાં રસ ‘અભિવ્યક્તિ’ હોય છે. અને પ્રતીત દ્વારા આસ્વાદગોચર કરાય છે. ‘‘અભિવ્યજ્યન્તે રસાઃ પ્રતિત્યૈવ ચ રસ્યન્ત ઇતિ 1’’

આ સ્વાદરૂપ ચમત્કાર ‘અવિધ્નસંવિત અને પૂર્ણ તૃપ્તિરૂપ’ હોય છે. શૈવ અદ્વૈત દર્શનના આધાર પર ‘રસ’ પોતાની વિશુદ્ધ ભાવભૂમિમાં શબ્દાર્થના માધ્યમથી ઉપલબ્ધ આત્માનો જ આસ્વાદ છે. જે કોઈ પણ રૂપમાં આનંદ વગર ન હોઈ શકે. લૌકિક દૃષ્ટિથી ભાવોની મધુરતા અને કડવાશનું વિભાજન હોવા છતાં પણ ભાવ જ્યારે કાવ્યસૃષ્ટિમાં સાકાર થઈ જાય છે તો આનંદાનુભૂતિ જ કરાવે છે.

રસસૂત્રના વ્યાખ્યાતા ઉપરોક્ત ચાર આચાર્યોમાંથી બે આચાર્યોના મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત મેળવીને રસવાદને પૂર્ણ મનોવૈજ્ઞાનિક આધાર દેવામાં સક્ષમ છે. પહેલો છે

ભટ્ટનાયકનો 'સાધારીકરણ' અને બીજો છે અભિનવગુપ્ત દ્વારા પ્રતિપાદિત સ્થાયી ભાવોને મનુષ્યના ચિત્તમાં 'વાસનાત્મતયા અવસ્થિત' હોવાની માન્યતા. જે ભાવ સૌંદર્યનું જોડાણ એ કવિની નિજી સંપત્તિ છે. તેને કવિના નીજત્વનું ઉપસર્જન કરીને 'વિશ્વમાનસની વસ્તુ' બની જવી જોઈએ આ જ સાધારણીકરણનો પ્રતિપાદ વિષય છે. ભારતીય આચાર્ય સાહિત્યના 'સૌંદર્ય' ને સાર્વલૌકિક તથા સાર્વકાલિક બનાવવાનું ઈચ્છે છે, કારણકે તેમની દૃષ્ટિમાં દેશ તથા કાળના બંધનોને કોઈ મહત્વ નથી. મનુષ્યના મૌલિક ભાવોના માધ્યમથી જ સમજી શકાય છે. આ ભાવોની 'ચર્વણા' નિતાન્ત સુખદાયી હોવી જોઈએ તેવું ભારતીય આચાર્યોને અભિષ્ટ છે.

આચાર્ય મમ્મટે અભિનવગુપ્તના મતનું સમર્થન તથા પરિપોષણ કર્યું છે. તેઓએ અભિનવગુપ્તને પરમ આદરની સાથે સ્મરણ કરતાં તેઓના મતની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરી છે અને પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે રસ કાર્ય નથી, નથી જ્ઞાપ્ય અને સવિકલ્પ કે નિર્વિકલ્પ બંને પ્રકારના જ્ઞાનોથી હંમેશા અલગ છે. તે તો ચર્વણાનો વિષય બની અલૌકિક આનંદ બની જાય છે.

આગળ જઈને વિશ્વનાથે આ સિદ્ધાન્તનું ખુલ્લા હાથે પોષણ અને સમર્થન કર્યું છે. તેઓના અનુસાર 'વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્' અર્થાત્ રસાત્મક વાક્ય જ કાવ્ય છે. એટલે કે અલૌકિક આનંદને ઉત્પન્ન કરવાવાળા વાક્યને કાવ્યની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. પંડિત જગન્નથે રસ તરફ કે નહિ ગુણ તરફ સંકેત કર્યો, પરંતુ તેમણે અર્થની રમણીયતા પર ભાર મૂક્યો છે. 'રમણીયાર્થ પ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્' અર્થાત્ રમણીય અર્થના પ્રતિપાદક શબ્દ જ કાવ્ય છે રમણીયતા 'ચમત્કાર' શબ્દનો જ પર્યાયવાચી છે. આમ પંડિતરાજ જગન્નથે 'આહલ્લદજ્ઞાનગોચરતાઃ' ને રસ માન્યો છે.

આથી રસ સિદ્ધાન્તને પોતાની કાવ્યની વિવેચનામાં કાવ્યના અંતરંગ સૌંદર્યનું જ દર્શન કર્યું છે અને ચમત્કારને તેનો સાર માન્યો છે. 'રસે સારશ્ચમત્કારઃ' ઉલ્લેખનીય છે કે આ સંદર્ભમાં આચાર્ય વિશ્વનાથના પ્રપિતામહ(દાદા) શ્રીમન્નારાયણ પંડિતે અદ્ભૂત રસની પ્રધાનતા આપી છે. કારણ કે અદ્ભૂતનું પ્રાણતત્વ ચમત્કાર જ છે. સૌંદર્ય પણ વિસ્મયમૂલક છે અને રસશાસ્ત્રની શબ્દાવલીમાં જો ચમત્કાર રસનો પ્રાણ છે તે જ કલાશાસ્ત્રીય વિવેચનમાં સૌંદર્ય કહેવાય છે. આમ કાવ્યનો રસ સૌંદર્ય જ છે અને સૌંદર્ય જ રસ છે.

પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી દાર્શનિક હ્યુમે લખ્યું છે કે "સૌંદર્ય વસ્તુઓના સ્વાભાવિક ગુણ નહીં, પરંતુ તેની ચિંતા કરવાવાળા ચિંતામાં જ તેનું અસ્તિત્વ છે." આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સૌંદર્ય અને રસમાં કંઈજ અંતર નથી, કારણ કે કાવ્યમાં આ ભાવની અભિવ્યક્તિ છે, જે ભાવની અભિવ્યક્તિ ચિત્ર વગેરે લલિતકળાઓમાં છે અને સૌંદર્યનો આનંદ જેવી રીતે સ્વાર્થ શૂન્ય હોય છે તેવી જ રીતે ભાવ તન્મયતાનો આનંદ પણ નિરપેક્ષ હોય છે.

અલંકાર સિદ્ધાન્ત

પ્રારંભમાં નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર બંને ધારાઓ અલગ-અલગ હતી. રસ માત્ર નાટ્યમાં સમાહિત મનાતો હતો ત્યારે 'અલંકાર' કાવ્યમાં સમયાંતરે બંને ધારાઓ

એક બીજામાં સમાહિત થઈ ગઈ. અલંકાર સિદ્ધાંતના સ્થાપક આચાર્ય ભામહને માનવામાં આવે છે. ઉદ્ભટ્ટ, રુદ્રટ, પ્રતિહારેન્દુરાજ વગેરે આ મતના અનુયાયી છે. તેઓની અનુસાર ‘અલંકાર’ જ કાવ્યનું ‘જીવિત’ રૂપ છે. અગ્નિની ઉષ્ણતાની સમાન અલંકાર કાવ્યનું પ્રાણધારક તત્વ છે.

‘ અર્ઙ્ગિ કરોતિ યઃ કાવ્યં શબ્દાર્થાવનલંકૃતૌ I

અસૌ ન મન્યતે કસ્માદનુષ્ણમનલં કૃતી II’ (ચંદ્રાલોક-1/8)

અલંકારોનો વિકાસ ધીરે-ધીરે ક્રમશઃ થયો છે. આચાર્ય ભરતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચાર જ અલંકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉપમા, રૂપક, યમક અને દીપક. (નાટ્યશાસ્ત્ર 17/43) આ જ ચાર અલંકારોની સંખ્યા અપ્યયદિક્ષિત રચિત ‘કુવલયાનંદ’ ગ્રંથમાં 125 સુધી પહોંચી જાય છે. આ અલંકારશાસ્ત્રીઓએ ‘રસ’ તથા ‘ભાવ’ ને પણ અલંકારના અંતર્ગત સમાવી લીધો છે. ‘રસવત્’ ‘પ્રેયશ’ ઊર્જસ્વિ અને ‘સમાહિત’ અલંકાર આના જ ભેદ છે.

અહીં પણ ભારતીય આચાર્યોની દૃષ્ટિ ‘સૌંદર્ય’ ઉપર જઈને ટકી છે. જો અલંકારમાં શોભાદાયક ગુણોનો અભાવ હોય તો તે ‘ભૂષણ ની જગ્યાએ દૂષણ’ થઈ જાય. અભિનવગુપ્તે અલંકારના માટે ચારુતા (સુંદરતા) જરૂરી માની છે. જેવી રીતે આંગળીઓની શોભા વધારવા માટે અસમર્થ સુવર્ણની વીંટી હંમેશા ત્યાજ્ય છે. તેવી જ રીતે અલંકારનો સંપૂર્ણ સમારોહ અનંત અર્થમાં સુંદરતા અથવા ભાવના લાલિત્યના નિદર્શન હેતુ જ નિરૂપિત થયો છે. કાવ્યના મુખ્ય તત્વ આ આચાર્યોના મતાનુસાર ‘લાલિત્ય’ ની જ માન્યતા છે.

આચાર્ય અપ્યય દિક્ષિતે પોતાના ‘કુવલયાનંદ’ કાવ્યમાં આ વાત ઉપર જોર આપતાં લખ્યું છે કે “સર્વોઽપિ હયલંકારઃ કવિસમય પ્રસિદ્ધયનુરોધેન હ્યધતયા કાવ્યશોભાકર એવં અલંકારતાં ભજતે I અતઃ ગાસદૃશઃ ગવયઃ ઇતિ નોપમા I”

અર્થાત્ ગાયના જેવી ગવય (નીલગાય) હોય છે. વાક્યમાં સાદૃશ્ય ઉપમા હોવા છતાં અલંકાર નથી. કારણકે આ વાક્યમાં કોઈ પ્રકારનું સૌંદર્ય નથી. અલંકાર માટે સામાન્ય નિયમ છે કે તેમાં હૃદયસ્પર્શી હોવો જોઈએ, તદુપરાંત કાવ્યની શોભા વધારનાર હોવા જોઈએ. આચાર્ય દંડી કાવ્યાદર્શ-2/1 માં ‘કાવ્યશોભાકરાન્ ધર્માનલંકારાન્ પ્રચક્ષતે I’ કહીને અલંકારને કાવ્યની શોભા વધારનાર ધર્મ માન્યો છે. આ પ્રમાણે અહીં પણ સૌંદર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પાદ છે, વસ્તુનિષ્ઠ છે.

રીતિ સિદ્ધાંત

રીતિ સિદ્ધાંતના પુરસ્કર્તા આચાર્ય વામન છે. જેઓએ ‘રીતિ’ને કાવ્યનો આત્મા માન્યો છે. ‘રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય !’ આધુનિકકાળના કેટલાક વિદ્વાનો આચાર્ય વામનને ‘સૌંદર્યવાદી’ આચાર્ય માને છે. તેઓના મતાનુસાર સૌંદર્યની સ્થિતિ ‘ગુણો’ના કારણે થાય છે. કામિનીના શરીરમાં યૌવન જે સુષમા ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સુષમા કવિતામાં ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુણોના આધાર પર રીતિઓ નિરૂપિત હોય

છે. 'વિશિષ્ટ પદરચના રીતિ: ' (આચાર્ય વામન કાવ્યાલંકાર સૂત્રવૃત્તિ-1/7) અર્થાત્ પદોની વિશિષ્ટ રચના 'રીતિ' છે.

ગુણોનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ કર્તા ભરતમુનિ છે. તેઓએ દસ પ્રકારના કાવ્યાર્થગુણોનન કથન 'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં કર્યું છે.

શ્લેષ, પ્રસાદ, સમતા, સમાધિ, માધુર્ય, ઓજ, સુકુમારતા, અર્થવ્યક્તિ, ઔદાર્ય અને કાંતિ. આ દસ ગુણોને દંડીએ પણ સ્વીકાર્યો છે. વામને પણ આ ગુણોને સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ તેની વ્યાખ્યા હંમેશા મૌલિક રીતે કરી છે, તેઓ ગુણોનું દ્વિવિધ માને છે. શબ્દગત અને અર્થગત આમ તેઓ વીસ પ્રકારના ગુણો માને છે. જ્યારે ભોજ ચોવીસ ગુણો માને છે. આચાર્ય મમ્મટ આ સંદર્ભમાં પોતાનો નિર્ણય આપતાં કહે છે કે ગુણો ત્રણ જ છે. નહીં કે દસ 'માધુર્યોજ: પ્રસાદાહ્યાસ્ત્રયસ્તે ન પૂનર્દશા 1' (કાવ્યપ્રકાશ 8/89) અને આ ત્રણ માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદ ગુણ વ્યાપક હોવાથી અન્ય સાત ગુણો આમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. આનંદવર્ધને પણ આ ત્રણ ગુણોનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. ગુણોના આધાર પર આચાર્ય વામને રીતિના ત્રણ પ્રકાર માન્યા છે. વૈદર્ભી પાંચાલી અને ગૌડી વામન અનુસાર રીતિઓ કાવ્યની માટે જીવનદાયિની છે. શબ્દ અને અર્થ શરીર સ્થાનીય છે જ્યારે રીતિ આત્મસ્થાનીય છે. તેમાં પણ વૈદર્ભી રીતિને સર્વોત્કૃષ્ટ માની છે. જે બધા જ પ્રકારના કાવ્યદોષોથી રહિત અને સમસ્ત ગુણોથી યુક્ત હોવાથી વીણાના સ્વરની સમાન સૌભાગ્ય અને મધુર પ્રતીત થાય છે.

‘અસ્પૃષ્ટા દોષમાત્રાભિ: સમગ્રગુણમ્ફિતા I

વિષ્ણુસ્વરસૌભાગ્ય વૈદભીરિતિરિષ્યતે II' (કાવ્યાલંકાર સૂત્રવૃત્તિ 1/2/11)

આ અલૌકિક ચમત્કારી વૈદર્ભી રીતે વાચકને અમૃત સમાન લાગે છે. 'માધુર્ય' અને 'સૌકુમાર્ય' રૂપ ગુણોની ઉત્પન્ન રીત 'પાંચાલી છે. જ્યારે 'ઓજ' અને 'કાન્તિ' ગુણયુક્ત રીતિ 'ગૌડી' છે.

આચાર્ય કુન્તકને આ રીતિઓનું નામકરણ અને વિચાર યોગ્ય ન લાગ્યો તેથી તેમણે ત્રણ નવા નામોની ઉદ્ભાવના કરી અને દંડીના અનુકરણીય 'માર્ગ' કહ્યો. જેના ત્રણ પ્રકાર માન્યા છે. 1. સુકુમાર 2. વિચિત્ર અને 3. મધ્યમ 1. સુકુમાર માર્ગમાં સંસારના સંપૂર્ણ સૌંદર્યને કવિની સહજ પ્રતિભાથી ઉત્પન્ન થઈને કાવ્યના શોભાતિશયને પુષ્ટ કરે છે, જેને કુન્તકે 'સૌકુમાર્યપરિસ્યન્દસ્યનન્દી' કહેલ છે. આ અવિભાજિત (અજ્ઞાત) રૂપમાં સ્થિત સૌંદર્યથી આહલાદિત કરવાવાળા અને વિધાતાની ચતુરાઈથી ઉત્પન્ન સૃષ્ટિના અલૌકિક સૌંદર્યરૂપ અતિશય સમાન હોય છે.

કાવ્યના આ ત્રિવિધ માર્ગોમાં માધુર્ય, પ્રસાદ, લાવણ્ય અને આભિજાત્ય નામક ચાર ગુણોના અલગ-અલગ વર્ણન કરીને ઔચિત્ય તથા સૌભાગ્ય નામક બે અન્ય સામાન્ય ગુણોનું પણ કુન્તક વિશ્લેષણ કરે છે.

નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે બંને આચાર્યો દ્વારા પ્રતિપાદિત ‘રીતિ’ અને ‘માર્ગ’ ની સંજ્ઞાઓ એક જ સત્યની બે રૂપ છે. બંને પોત પોતાના ઢંગથી કાવ્યમાં ‘લાલિત્ય’ની જ પ્રતિષ્ઠાને મહત્વ પ્રદાન કરે છે.

ધ્વનિ સિદ્ધાંત

આલંકારિક સાહિત્યશાસ્ત્રમાં ઈતિહાસમાં સૌથી મહત્વશાળી સિદ્ધાન્ત આ જ છે. આના પુરસ્કર્તા આચાર્ય આનંદવર્ધન છે. આ સંપ્રદાયના નિરૂપકોમાં ‘ધ્વનિ’ની પ્રસ્થાપના કરી કાવ્યની અંદરના સારતત્વની વ્યાખ્યા કરી છે. સાથે અત્યાર સુધી મનાતા કાવ્યના આત્માસ્વરૂપ રસ, અલંકાર વગેરેને કાવ્ય તત્વોનો અન્તર્ભાવ પણ ‘ધ્વનિ’ માં કર્યો છે. કાવ્યમાં જ્યાં વાચ્યાર્થ કરતાં વ્યંગ્યાર્થ ચડિયાતો હોય તેને ધ્વનિકાવ્ય કહેવાય છે. ‘ઇદમુત્તમતિશાયિનિ વ્યઙ્ગ્યે વાચ્યાર્થ ધ્વનિર્બુધ્ કથિતઃ’ આનંદવર્ધન આ વ્યંગ્યાર્થ(પ્રતિમાનિય) અર્થન કાવ્યમાં મહત્વ પ્રદાન કરે છે. જે મહત્વ રમણિયોમાં ‘લાવણ્ય’ નુ હોય છે. શબ્દની પહેલી બે શક્તિઓ ‘અભિધા’ અને ‘લક્ષણા’ આધાર પર ધ્વનિના બે ભેદ ‘અભિધા’ અને ‘લક્ષણા મૂલધ્વનિ’ છે. ‘લક્ષણામૂલધ્વનિ’ માં લક્ષણામાં ઉપસ્થિત પ્રયોજનરૂપ ચમત્કારને જ વ્યંગ્યાર્થ સિદ્ધ કરીને સમાવિષ્ટ કરેલ છે. અભિધામૂલધ્વનિના બે ભેદ છે.

૧. અસંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય ધ્વનિ

૨. સંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય ધ્વનિ

પહેલા પ્રકારની ધ્વનિમાં વાચ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થનો પૂર્વાપરક્રમ જાણી શકાતો નથી. આની અન્તર્ગત રસ, ભાવ, ભાવાભાસ, રસાભાસ વગેરે પ્રકારો છે. અહીં રસ વ્યંગ્ય છે. ધ્વનિના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. (1) વસ્તુ ધ્વનિ (2) અલંકારધ્વનિ અને રસધ્વનિ.

આચાર્ય આનંદવર્ધને ‘ધ્વાન્યાલોક’ નામના આલંકારિક ગ્રંથમાં આની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અભિનવગુપ્ત ‘ધ્વાન્યાલોક’ પર લોચન નામની ટીકા લખી છે. રસસંપ્રદાયના આચાર્યોએ ‘રસ’ ને કાવ્યનો આત્મા માન્યો છે. જ્યારે ધ્વનિ સંપ્રદાયના આચાર્યોએ ‘ધ્વનિ’ને કાવ્યનો આત્મા માન્યો છે. મૂળભૂતતો ‘ધ્વનિ’ પણ ‘રસધ્વનિ’ માં જ પરિણમીને કાવ્યનો આત્મા બની જાય છે.

વકોકિત સિદ્ધાન્ત

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘વકોકિત’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રારંભિકકાળથી પ્રચલિત છે. જેમ કે ‘વક્રોક્તિપુજેન વિલાસિજનેન— કાદંબરી’ તદ્દુપરાંત ‘નો જાનાતિ સવિભ્રમાંગવલના વક્રોક્તિસંરચનામ્ - અમરુશતકમ્ -2/1 માં પણ તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ‘વકોકિત’નો અર્થ વક-વાંકુ કે ડાંઢુ કથય વાક્ય એવો થાય છે. સાધારણ માણસોના કથનની અલગ પ્રકારના વધારે ચમત્કૃતિપૂર્ણ કથનને ‘વકોકિત’ કહે છે. અલંકારશાસ્ત્રમાં સર્વપ્રથમ ભામહે ‘વકોકિત’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓએ આને અતિશયોક્તિનો જ પર્યાય માન્યો છે અને અલંકારોના માટે આની સ્થિતિ અત્યંત આવશ્યક માની છે. ‘વાચાં વક્રાર્થશબ્દોક્તિરલંકારાય કલ્પતે 1’ (કાવ્યાલંકાર 5/66) આચાર્ય ભામહે પછીના આલંકારિભેએ ‘વકોકિત’ ને એક અલંકાર વિશેષ એવા

સીમિત અર્થોમાં પ્રહસ કરેલ છે. વક્રોક્તિજીવિતકાર આચાર્ય કુન્તકે કાલાન્તરમાં તેની વ્યાપકતા અને મહત્તા પ્રદાન કરી છે. તેઓ 'વક્રોક્તિ સિદ્ધાન્ત'ના પુરસ્કર્તા છે. તેઓ કહે છે કે વક્રોક્તિથી જ કાવ્યજીવિત છે. 'વક્રોક્તિ કાવ્યજીવિતમ્' કુન્તકની 'વક્રોક્તિ' એ સૌંદર્ય અથવા રમણિયતાને જ નિષ્પાદિત કરે છે. તેની પાસે કાવ્ય શબ્દ અને અર્થનો શોભાશાળી સમન્વય છે. તેઓનું કથન છે કે જ્યાં એક શબ્દ બીજા શબ્દની સાથે અને એક અર્થ બીજા અર્થની સાથે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતો મનોરમ ઢંગથી સમન્વિત હોય, જેના ફળસ્વરૂપ સહદય આહલાદકતાનો અનુભવ કરે તેનાથી જ કાવ્યનું સૌંદર્ય પ્રસકુટિત થાય છે. આ પ્રકારે વક્રોક્તિ સિદ્ધાન્ત અભિવ્યક્તિને પ્રધાનતા આપે છે, તેમ છતાં કુન્તક કાવ્યમાં રસોને આવશ્યક માને છે. તેઓએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ફક્ત કથા જ આશ્રિત કવિની નિર્જીવવાળી કાવ્ય ન હોઈ શકે અને તેમાં જીવનશક્તિનો સંચાર ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે તેમાં રસપૂર્ણ સંદર્ભોનો ઉલ્લેખ હોય છે. તેઓએ 'ધ્વનિ' સિદ્ધાન્તનું ખંડન નથી કર્યું પરંતુ 'ધ્વનિ' ને 'વક્રોક્તિ' માં સમેટી લીધો છે. તેમની વક્રોક્તિ છ પ્રકારની છે. (1) વર્ણવક્તા — જેને 'અનુપ્રાસ અલંકાર' નો પર્યાયવાચી મનાય છે. (2) પદપૂર્વાર્ધ વક્તા-સુબન્ત અથવા તીડન્ત રૂપપદમાં પ્રતિપાદિતના પૂર્વાર્ધમાં જે વિન્યાસ વૈચિત્ર્ય દેખાય છે તે પદપૂર્વાર્ધ વક્તા છે. (3) પદપરાર્ધવક્તા-પદોની પરાવર્ધમાં અર્થાત્ પાછળ લાવવાવાળા પ્રત્યયોમાં લાગતી વક્તા. આના છ પેટા ભેદ છે. કાળવૈચિત્ર્ય વક્તા, કારક વક્તા, સંખ્યા વક્તા, પુરુષ વક્તા વગેરે. (4) વાચ્ય વક્તા કોઈ વસ્તુના સ્વાભાવિક સ્વરૂપનું જ સુંદર રૂપમાં, સુન્દર શબ્દો દ્વારા કરેલ વર્ણન. આમાં વર્ણનની સુકુમારતા, રસોની સંવર્ધતા અને અલંકારોની ચમત્કૃતિનો એવો સમન્વય રહે છે કે, જેને કારણે સહદયને આનન્દમય આત્મસંતોષની ઉપલબ્ધિ થાય છે. (5) પ્રકરણ વક્તા-નાયકના ચરિત્રમાં જે નવીન પ્રસંગથી દિમ્પી અને સૌંદર્યનું પ્રસ્ફોટન થાય છે, તે પ્રકરણ વક્તાનું શ્રેષ્ઠતમ ઉદાહરણ છે. આ શ્રેણીમાં કોઈ પ્રકરણનું રૂપાન્તરણ, પરિવર્ધન, વિસ્તરણ વગેરે આવે છે, જેમાં રમણીયતાનું પ્રસ્ફોટન થાય છે. (6) પ્રબન્ધ વક્તા-આનો સંપૂર્ણ સંબધ કાવ્યથી છે. ક્યારેક મૂળકથાના રસહીન પ્રસંગોનો તિરસ્કાર કરીને ફક્ત રસથી જોડાયેલા અંશોનું ચયન કરીને તથા ક્યારેક-ક્યારેક મૂળ કથાનકના રસને બદલીને નવીન ચમત્કારપૂર્ણ રસની અવતારણ ક્યારેક કાવ્યના નામકરણમાં ચમત્કૃતિ રૂપ હોય છે.

આ રીતે વર્ણ વક્રોક્તિથી વાક્ય-વક્રોક્તિ સુધી કાવ્યના કલાપક્ષનું ઉદ્ઘાટન થાય છે. ત્યારપછી ભેદ વસ્તુ અને ભાવનો ઉદ્ઘાટક છે. તેથી "કુન્તક કાવ્યના સૌંદર્યની નિષ્પત્તિના નિમિત્ત શબ્દ અને અર્થ, શિલ્પ અને ભાવ આ બંનેનું મનોરમ સમન્વયના અભિલાષી છે"

ઔચિત્ય સિદ્ધાન્ત

આ સિદ્ધાન્તના સ્થાપક આચાર્ય ક્ષેમેન્દ્ર છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતમાં ઔચિત્યની કલ્પના પ્રાચીન કાળથી છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં સિદ્ધાન્તરૂપ નથી પરંતુ વ્યવહારિક રૂપમાં ઔચિત્યનું વિધાન જોવા મળે છે. "જે દેશનો જે વેષ છે, જે આભૂષણ જે અંગમાં પહેરાતું હોય, તેનાથી અલગ દેશમાં તેનું વિધાન કરવા પર તે શોભાદાયી નથી. જો કોઈ વ્યક્તિ કર્ધની (કંદોરો) ગળામાં બાંધે તો તે ઉપહાસને પાત્ર બને છે.

“अदेराजो हि वेशस्तु न शोभा जनयिष्यति ।

मेखलोरसि बन्धे च हास्यावैव प्रजायते ॥” (नाट्यशास्त्र – 23/68)

તદુપરાંત આચાર્ય આનંદવર્ધને પણ ઔચિત્ય મહત્વ આપતાં કહ્યું છે કે ‘અનૌચિત્ય જ રસભંગનું પ્રધાન કારણ મનાય છે’. “અનૌચિત્વાતે નાન્યદ રસભંગસ્ય કારણમ્ (ધ્વન્યાલોક 3/14ની વત્તિ)

આચાર્ય ક્ષેમેન્દ્રના મતાનુસાર, ઔચિત્યને શૃંગારાદી રસોથી સિદ્ધ અને પરિપૂર્ણ કાવ્યનું જીવન એવી રીતે છે, જેવી રીતે ધાતુ અથવા રસાયણોથી પરિપુષ્ટ રસોનો ઉચિત માત્રામાં કરેલ સેવન કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે પ્રાણદાયક હોય છે. વસ્તુતઃ ઔચિત્ય વગર નથી અલંકાર શોભા આપતો નહિ ગુણ કે નહિ રૂચીનો વિસ્તાર કરે છે. ક્ષેમેન્દ્રએ “સકલ કાવ્યશરીર જીવિતમ્” સિદ્ધ કરવા માટે તેની સ્થિત વાક્ય, પ્રબન્ધાર્થ, ગુણ, અલંકાર, રસ, ક્રિયા, કારક, લિંગ, વચન, વિશેષણ, ઉપસર્ગ, નિપા પદ, કાળ, દેશ, કુળ, વ્રત, તત્ત્વ, સત્ત્વ, અભિપ્રાય, સ્વભાવ, સારસંગ્રહ, આશીર્વાચન વગેરે અનેક કાવ્યાંગોમાં પ્રધાન રૂપથી સ્વીકાર કરેલ છે. તેના વગર ન તો રસમાં સરસતા છે કે નહિ ધ્વનિમાં મહત્તા.” (ઔચિત્ય-વિચારચર્યા 1/117)

ઉપસંહાર

આમ ઉપરોક્ત સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રના છ સિદ્ધાન્તો પર વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે છે કે કાવ્યનું મૌલિક તત્ત્વ એ સૌંદર્ય અથવા રમણીયતા છે જે સહૃદયને ચમત્કૃત કરે છે. આ બધા જ સંપ્રદાયો પોતાના સિદ્ધાન્તોને કાવ્યના ‘જીવિત’ આધાર બતાવીને સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન વિશુદ્ધ સૌંદર્યવાદી ધરાતલ પર કરે છે.

8.6 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્ય વિભાવના

કાલિદાસ કૃત મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત સૌંદર્ય વિભાવનાનું મૂલ્યકન મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારે કરી શકાય, તેને ક્રમશઃ જોઈશું.

8.6.1 મેઘદૂતમ્માં રૂપ સૌંદર્ય

કોણ નથી જાણતું કે કાલિદાસ સૌંદર્યના મહાન ગાયક કવિ છે. રૂપનું વર્ણનનું, પ્રભાનું અને પ્રભાવનું આવું વ્યક્તિત્વ મળવું દુર્લભ છે. મેઘદૂતમ્માં પણ તેમણે રૂપ સૌંદર્યનું અનોખું વર્ણન કર્યું છે.

મેઘદૂતમ્માં નારી સૌંદર્ય

રૂપગોસ્વામી અનુસાર, અંગ-પ્રત્યંગ-સુશ્લિષ્ટ સન્ધિબન્ધયુક્ત ઊચિત સન્નિવેશ જ સૌંદર્ય કહેવાય છે.

“ભવેત્સૌન્દર્યમડ્ગાનાં સન્નિવેશો યથોચિતમ્ ।”

‘ભક્તિસામૂતસિન્ધુ, દક્ષિણવિભાગ, વિભાવલહરી’ (રૂપગોસ્વામી)

આ જ આદર્શની રક્ષા હેતુ સંસ્કૃત કવિઓએ નખ-શિખ વર્ણન પ્રણાલીનો ઉદભવ અને વિકાસ કર્યો.

“મેઘદૂતમ્ ની નાયિકા યક્ષિણી , તન્વી શ્યામા યુવતી છે. તેના દાંત કપાયેલ હીરાના સમાન ધારદાર છે, હોઠ પાકેલા બિમ્બફળના સમાન લાલ છે. કેડ પાતળી છે. હરિણી જેવા નેત્રો છે. ઊંડી નાભીવાળી છે. સ્તનના ભારથી સહેજ નીચી નમેલી છે. તે યુવતીઓમાં વિધાતાની પ્રથમ સૃષ્ટિ છે.”(ઉત્તરમેઘ-22)

મેઘદૂતમ્ ની યક્ષિણી ‘શ્યામા’ છે. જે સોળ વરસથી ઉપરની યુવતી હોય તેને ‘શ્યામા’ કહેવાય છે. “શ્યામા યૌવનમધ્યવસ્થા ” કારણકે સોળ વરસ પછી યુવતીના અમુક અંગો શ્યામ બને છે. તેથી અહીં તાત્પર્ય એ છે કે યક્ષિણી શ્યામ હોવાને કારણે સુંદર લાગે છે સાથે સાથે યક્ષને સુખ દેવાવાળી પણ છે. તેના નેત્રો આકર્ષક છે. સાથે સાથે ભાવશબ્દ પણ છે. તેની સરળતા, ભોળાપણું, સુદીર્ઘતા અને હળવું આશ્ચર્ય એ હરિણીમાં જોવા મળે છે. નંદિકેશ્વર અનુસાર આ પદ્મિની નાયિકાના લક્ષણ છે. યક્ષિણીની નાભિગાંભીર્યએ મદનાતિરેકને સૂચિત કરે છે. વાલ્મીકીજિ એ પણ સીતાને લગભગ ‘તન્વી’ કહી છે.

મેઘદૂતમ્માં ‘કટાક્ષ સૌંદર્ય’ના અનેક આકર્ષક સંક્ષિપ્ત ચિત્ર ઉપલબ્ધ છે. જેમ કે “મહાકાલના મંદિરમાં નૃત્ય કરતી વારંગનાઓ પગના ઠેકે કટિમેખલના કંદોરા રણકાવતી હશે. નખ ચિહ્નને સુખદ તે મોકલેલા વર્ષાનાં બિન્દુઓને તારી પાસેથી ઝીલતી, ભમરાની હારનો આભાસ કરાવે એવા દીર્ઘ કટાક્ષો તારી ઉપર ફેંકશે. (પૂર્વમેઘ-39) તદુપરાંત બીજા એક શ્લોકમાં પણ ‘કટાક્ષ સૌંદર્ય’ વર્ણિત છે. જેમ કે “દશપુરની નારીઓના આંખના કુતૂહલનું પાત્ર બનાવતા તારા દેહને એમની સામે વ્યક્ત કરજે. બ્રૂકટી નચાવવામાં કુશળ, પાંપણના પલકારાથી કાળું અને ચિત્રવિચિત્ર તેજ ફેંકતી અને વિલસતા કંદપુષ્પોની પાછળ જતાં ભ્રમરની શોભાને હરિલેતી જોવા મળશે. અહીં નેત્રાકર્ષકને ઉદીપ્ત કરવામાં મદિરાપાન આવશ્યક છે. અલકાપુરીની સ્ત્રીઓની શૃંગાર વિષયક બધી જ સામગ્રીઓ કલ્પવૃક્ષથી મળી જાય છે. તેમના નેત્રોમાં લાલાશ માટે મદિરા પણ છે. “ મધુ નયનયોર્વિભ્રમાદેશદક્ષ ” યક્ષનું અનુમાન છે કે યક્ષિણી દ્વારા મદિરાનો ત્યાગ કરવાના કારણે તેના નેત્રો ભૂવિલાસ ભૂલી ગયા છે. “પ્રત્વાદેશાદપિ ચ મધુનો વિસ્મૃતભૂવિલાસમ્” (ઉત્તરમેઘ-35)

વિરહાવસ્થામાં યક્ષિણીની સ્થિતિ વિશે કહેવાયું છે કે –“ખરેખર, સતત રડવાથી સૂજી ગયેલી આંખોવાળી, ગરમ નિસાસા નાખવાથી હોઠના રંગ બદલાયેલી ઢંકયેલા ચંદ્રની આંખી પડી ગયેલ કાંતિ જેવી તે નિસ્તેજ લાગતી હશે.”(ઉત્તરમેઘ-23)

વિયોગની દારુણ અવધિનો સમય પસાર કરવા પ્રણયીજન અનેક પ્રકારના ‘વિનોદ’નો આશરો લે છે. જેના ચાર મુખ્ય પ્રકાર મલ્લિનાથ અનુસાર આ છે. (1) પ્રિયજન સમાન વસ્તુનું વર્ણન (2) પ્રિયજનના ચિત્રની રચના (3) સ્વપ્નમાં તેની સાથે સંયોગ (4) પ્રિયજન દ્વારા સ્પર્શ કરેલ પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને સુખાનુભવ કરવો. યક્ષ પૂર્વ આસ્વાદિત સુખદ સ્મૃતિયોને કારણે અત્યંત વ્યથિત છે. તેથી તે યક્ષિણીની

પ્રતિકૃતિ શોધી રહ્યો છે. પ્રિયજન સમાન વસ્તુને દેખવાનું ઈચ્છે છે કે જેના સંયોગથી તેની વિયોગવ્યથા કઈક શાંત થાય. તે પ્રકૃતિના રાજ્યમાં પોતાની પ્રિયાના સૌંદર્યને શોધે છે. “હે પ્રિયા! પ્રિયંગુ વેલીમાં તારી કાયા, ચકિત હરિણીઓની દૃષ્ટિમાં તારી નજર ચંદ્રના મુખમાં તારી શોભા, મોરના પિચ્છકલાપમાં તારો કેશકલાપ આ નાની નાની નદીઓના તરંગમાં તારી ભ્રમરલીલા જોઉં છું. પરંતુ કોઈ એક જ વસ્તુમાં તારું સંપૂર્ણતયા સાદશ્ય મને જોવા મળતું નથી.” (ઉત્તરમેઘ-43)

વસ્તુત: યક્ષે તો પહેલાથી જ તેને “સૃષ્ટિરઘેવ ધાતુઃ” કહીને તેના અનુપમ રૂપશાલીનતાને સિદ્ધ કરી દીધેલ છે. ત્યાર બાદ રચેલી સૃષ્ટિના અન્ય પદાર્થોમાં તેના વિભિન્ન અવયવોને અલગ-અલગ તો માત્ર આભાસ મળી શકે છે. પરંતુ બધાની એકમાં સમન્વય કઠિન છે.

કાલિદાસે સૌંદર્ય સમુચ્ચયનું વારંવાર કથક કરેલ છે. જેમ કે ‘કુમારસંભવ’માં પાર્વતીના નિર્માણ ઉપમાયોગ્ય બધી વસ્તુઓનો પ્રયત્નપૂર્વક એકત્ર જ થયો છે. સંભવતઃ યક્ષિણીનું સૌંદર્ય પણ પ્રકૃતિ રાજ્યની બધી જ ઉપમાયોગ્ય વસ્તુઓને એકત્ર કરીને જ સંપન્ન થયું છે. એટલા માટે યક્ષને પ્રિયાના રૂપસૌંદર્યને પ્રકૃતિ રાજ્યમાં એકત્ર દેખવાના પ્રયત્નોમાં ઊંડી નિરાશા જ હાથ લાગે છે.

તદુપરાંત કાલિદાસની અન્યકૃતિઓમાં પુરુષ સૌંદર્યનું પણ અદભૂત વર્ણન જોવા મળે છે, પરંતુ સંજોગોવસાત્ કાલિદાસના મેઘદૂતમ્માં તે જોવા મળતું નથી.

કાલિદાસના મેઘદૂતમ્ ના આધારે પ્રિય અલંકરણ અને રંગ

કાલિદાસની સૌંદર્ય યોજનામાં પ્રાકૃતિક સંસાધનોને જેટલું સન્માન મળ્યું છે, તેટલું સુવર્ણાલંકાર કે રતાલંકારોને નથી મળ્યું, જેમ કે અલકાનગરીની યક્ષિણીઓના હાથમાં કીડા માટે કમળ હોય છે. કેશમાં મોગરાના પુષ્પની નાજુક ગૂંથણી છે, મુખ ઉપરની સુંદરતા લોધ્રપુષ્પની પરાગરજથી ગૌરવર્ણી બની છે, અંબોડામાં તાજું કુરબકનું ફૂલ છે, કાનમાં સુંદર શિરીષનું ફૂલ છે અને સૈથામાં (મેઘ)ના આગમનથી વિકસેલા કદંબના પુષ્પો ગૂંથ્યા છે.”(ઉત્તરમેઘ-2) આ નારીઓ સંપન્ન ઘરની હોય કે પછી સમાજની નિમ્ન મનાતી જાતિની હોય બધામાં પુષ્પરૂપ આભૂષણની શોભાહેતુનું આસ્વાદન ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે “કાનમાં નાખેલ પુષ્પગુચ્છોવાળી પુષ્પો એકઠા કરતી સ્ત્રીઓને છાંયડો કરી થોડાક પરિચયવાળો બનીને આગળ વધજે” (પૂર્વમેઘ-27) આ પ્રકૃતિના સૌંદર્યના અંગ ફૂલ-લતા ઇત્યાદિનો સુંદર પ્રયોગ કર્યો છે.

કાલિદાસની કૃતિઓમાં મોટાભાગે નાયક પણ આભૂષણો પહેરેલો બતાવેલ છે. પરંતુ સંજોગાવશાત્ મેઘદૂતમ્માં યક્ષનું બહુ વર્ણન નથી. કૃતિના પારંભે પૂર્વમેઘ શ્લોક-2 માં યક્ષને ‘કનકવલ્લય’ સોનાનું કંકણ પહેરેલો બતાવ્યો છે.

આમ કાલિદાસની અન્ય કૃતિઓ તેમજ મેઘદૂતમ્માં તેમને સૌથી વધારે પ્રિય રંગ શ્વેત જોવા મળે છે. જે નિર્મળતા, સાદાઈ અને નિષ્કપતા વ્યક્ત કરે છે.

“અલકાનગરીની વધૂઓના હાથમાં કીડા માટેનું કમળ, તાજાં મોગરાનાં પુષ્પની ગૂંથણી, મુખ ઉપર લોધ્ર પુષ્પના પરાગથી આણેલી ગોરી શોભા હોય છે અને સૈથામાં

કદમ્બનું ફુલ હોય છે.”(ઉત્તરમેઘ-2) આમ પ્રકૃતિમાંથી કાલિદાસે શ્વેત અને લાલરંગના પુષ્પોનો પ્રયોગ કરેલ જોવા મળે છે. મેઘદૂતની નાયિકા યક્ષિણીના હોઠને પક્કવિમ્બાધરોષ્ટ્રી (ઉત્તરમેઘ-22) પાકેલા બિંબફળ સમાન બતાવી છે. કમળ મોટે ભાગે સફેદ હોય છે અને હિમ પણ આ બંનેનો સુભગ સમન્વય કરીને યક્ષિણીને કાલિદાસે સુંદર કહી છે. ‘જાતાં મન્યે શિશિરમથિતાં પદ્મિનીં વાન્દન્યરુપામ્ ॥’ (ઉત્તરમેઘ-23) અર્થાત્ ‘હું હિમથી ચીમળાયેલી કમળલતા જેવી પલટાયેલા સુંદર રૂપવાળી થઈ ગયેલી(યક્ષિણી)ને માનું છું.’

આમ કાલિદાસની કૃતિઓ અને મેઘદૂતમ્ ના અભ્યાસ ઉપરથી એ તારણ નીકળે છે કે કવિને શ્વેતરંગ અને લાલ રંગ પ્રિય લાગે છે.

8.6.2 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત પ્રકૃતિ સૌંદર્ય વિભાવના

ભારતીય વિચારધારામાં મનુષ્ય અને પ્રકૃતિનો ધનિષ્ઠ સંબંધ આદિકાળથી પ્રતિષ્ઠિત છે. મનુષ્ય જગતમાં જન્મ લે છે, તેનું જીવન પ્રકૃતિજીવનનું જ અંગ હોય છે. તેથી તેનો સૌંદર્યબોધે પ્રકૃતિથી પ્રેરિત રહે છે. કાલિદાસની દૃષ્ટિમાં માનવ અને પ્રકૃતિ બંને સંસારમાં સમાન જીવની શક્તિ પ્રવાહિત થઈ રહી છે અને એ માનવીય ભાવના અને પ્રકૃતિની વચ્ચે વ્યાપક સહાનુભૂતિ છે. કાલિદાસની સૌંદર્ય પરિકલ્પનાની સર્વાધિક તથા સર્વોચ્ચ અભિવ્યક્તિ પ્રકૃતિ અને માનવ-જીવનને એક જ અદ્ભુત જોડાણમાં દેખી શકાય છે. સાથે-સાથે કાલિદાસના પ્રકૃતિ વર્ણનની એ વિશેષતા છે કે તેઓએ પ્રકૃતિના કોમળ અને મધુર પક્ષનું જ વર્ણન કર્યું છે, પ્રકૃતિના ભીષણ રૂપનું નહીં.

મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિવર્ણન

વર્ષાઋતુ

મેઘદૂતમ્ અનુસાર વર્ષાઋતુ જ વિહહાતુર પ્રેમીઓને વધારે સતાવે છે. કારણકે યક્ષે શાપના કારણે આઠ મહિનાતો રામગિરિ આશ્રમમાં શાંતિથી વિતાવ્યા, પરંતુ અષાઠ મહિનાના પ્રથમ દિવસે મેઘને જુએ છે અને તેની વિરહાગ્નિ જે મંદ હતી તે પ્રદીપ્ત થઈ જાય છે અને મેઘને પોતાની પ્રિયતમાને સંદેશો મોકલાવા માટે તત્પર થઈ જાય છે. અષાઠ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો આ ચાર માસએ વર્ષાઋતુ અંતર્ગત આવે છે. ‘આષાઠસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશિલ્ષ્ણાનુમ્’ (પૂર્વમેઘ-2)

મેઘદૂતમ્માં આત્મીય સહાનુભૂતિનો ભાવ આદિથી અંત સુધી રહે છે. યક્ષે પોતાની આત્મીયતાની સાથે મેઘને પ્રકૃતિના અન્ય રૂપોથી સહજ સંબંધની કલ્પના કરી છે. આ સંબંધમાં પ્રકૃતિમાં આત્મીય સ્નેહનું વાતાવરણ બની ગયું છે. મેઘને કદંબના લીલા અને બદામી ફૂલોને નિરખીને, વનની ધરતીની તીવ્ર ગન્ધ સુંઘતા હાથી અને દળદળમાં કેળાંની નવી કળીઓને જોઈને હરણો માર્ગ બતાવશે. (પૂર્વમેઘ-21)

કાલિદાસના મેઘદૂતમ્માં આપણને અષાઠ મહિનો એટલે કે વર્ષાઋતુનું જ વર્ણન જોવા મળે છે અન્ય ઋતુઓનું વર્ણન જોવા મળતું નથી.

મેઘદૂતમ્માં દૃશ્ય વર્ણન.

(A) નદીઓ

મેઘદૂતમાં વિભિન્ન નદીઓનું સૌંદર્ય આપણને જોવા મળે છે. જેમ કે, રેવા, વેત્રવતી, નિર્વિન્ધ્યા, કાલિસિન્ધુ, ગન્ધવતી, ગંભીરા, ચર્મળવતી, સરસ્વતી ગંગ, યમુના વગેરે.

વિધ્યાચલ પર્વતની ખીણમાં અલગ-અલગ ધારાઓમાં વહેતી નર્મદાને જોઈશ. તે નદીને હાથીના શરીર પર રેખાચિત્ર દ્વારા કરેલા શ્રૃંગારના સમાન લાગશે. (પૂર્વમેઘ-19) અહીં નર્મદા નદીની ધારાઓને હાથીના શરીર પરના રેખાચિત્ર સમાન શ્રૃંગાર ગણ્યો છે. વેત્રવતી નદીની કલ્પના સુંદર સ્ત્રી સાથે કરીને મેઘને તેનું જળપાન કરવાનું યક્ષ કહે છે. ‘કાંડામાંની ગર્જનાઓ સુંદર હોય તેમ ભૂકૂટીયુક્ત મધુર ચંચળ માંજોઓવાળો વેત્રવતી નદીનું મુખ હોય તેમ તેના જળનું તું પાન કરીશ.’ (પૂર્વમેઘ-25) નિર્વિન્ધ્યા નદીના હાવભાવમાં કવિએ મુગ્ધા નાયિકાના દર્શન કર્યા છે અને તેનું સુંદર વર્ણન કમશ બે શ્લોકોમાં કર્યું છે. “પક્ષીઓની હરોળરૂપી કંદોરાની હારવાળી, અથડાવાથી સુંદર રીતે જતી, વમળોરૂપી નાભિ દર્શાવતી નિર્વિન્ધ્યા નદીનો સમાગમ પામીને રસપૂર્ણ બનજે. ખરેખર પ્રિય વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના હાવભાવ જ સ્ત્રીઓનું પ્રથમ પ્રણયવચન છે.” (પૂર્વમેઘ-29) “વેણીરૂપ બનેલા થોડા પાણીવાળી, કાંડા ઉપર ઊગેલાં વૃક્ષો ઉપરથી પડેલાં સૂકાં પાંદડાને કારણે પીળા રંગવાળી અને તે રીતે પોતાની વિરહાવસ્થા વ્યક્ત કરતી તે નદીને હે મેઘ તુ તે પોતાની કૃશતા ત્યજી દે તે ઉપાય તારે કરવો જોઈએ.” (પૂર્વમેઘ-30)

અહીં કવિએ નિર્વિન્ધ્યા નદીને નાયિકાના રૂપમાં વર્ણવી છે અને મેઘને નાયિકાના રૂપમાં વર્ણવેલ છે. મેઘે તેને ખુશ કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ મેઘે વર્ષા કરીને નદીને પ્રેમ આપવો જોઈએ.

ગંભીરા નદીનું જળ ચિત્ત સમાન નિર્મળ છે. તે અનુરક્ત નવોઢા નાયિકાની સમાન છે. મેઘ દ્વારા તેનું જળ પીવાથી તેનો નીલા જળરૂપી વસ્ત્ર કિનારાથી દૂર થશે અને નમેલી ડાળીઓવાળા જળથી સ્પર્શ કરતો રહેશે. ત્યારે એવું પ્રતીત થશે જાણે કે નિતમ્બથી સરક્તા જળરૂપી વસ્ત્રને જાણે નેતરની શાખાઓથી પકડી રાખ્યા હોય. ‘હત્વા નીલે સલિલ્લવસનં મુક્તોધોનિતમ્બમ્ 1 (પૂર્વમેઘ-45)

(B) મેઘ

કાલિદાસનો ઉદ્દેશ્ય મેઘની પ્રાકૃતિક શોભાના વર્ણનની સાથે-સાથે તેનો જનકલ્યાણકારી રૂપ પણ ઉજાગર કરવાનું છે. સાથે-સાથે યક્ષની મેઘ સાથે આત્મીય સહાનુભૂતિનું વાતાવરણ આદિથી અંત સુધી બની રહે છે અને આ વાતાવરણમાં મેઘ માવવીય ચેતના અને પ્રણોથી સંવેદિત થઈને સાહચર્યજન્ય સહાનુભૂતિથી પ્રાણવંત થઈ જાય છે તથા વિવિધરૂપધારી બને છે. જેમ કે “ઝડપી પ્રવેશ કરવાના હેતુથી તરત નાનકડા હાથીના બચ્ચા (મદનિયા)જેવું નાનું રૂપ ધારણ કરજે, પહેલાં કહેલા કીડાપર્વતના સુંદર શિખર પર બેસજે. ત્યાં બેસીને અગિયાના ચમકારાની જેમ ઓછાં તેજે ઝબુકતી તારી વિજદષ્ટિ મારા ભવનની અંદરના ભાગમાં ફેકજે.” (ઉત્તરમેઘ-20) “રત્નની કાન્તિથી યુક્ત દેખાતું ઈન્દ્રધનુષ તારી સામે આકાર લઈ રહ્યું છે તેને

લીધે તારુ શ્યામ શરીર અતિશય કાન્તિથી યુક્ત અને મોરપીંછથી ગોપવેષમાં રહેલા કૃષ્ણના શરીરની જેમ અતિશય શોભી ઉઠશે.” (પૂર્વમેઘ-15). મેઘની શ્યામલ કાન્તિ અર્થાત્ (BLACK HANDSOME) ચીકણા ઘાટા કાળા અંજનની સમાન શ્યામવર્ણી મેઘ, હિમધવલ પર્વત પર સ્થિર થઈને, શિંગડાઓ પર કાળી માટી લગાયેલી શિવના નંદીની સમાન શોભે છે. ‘શોભાં શુભ્રત્રિનયનવૃષોત્ખાતપડ્કોપમેયામ્’ (પૂર્વમેઘ-56), કેલાસ પર્વતના ઢાળ પર બળરામના ખભા પર કાળાવસ્ત્ર નાખ્યા હોય તેવો મેઘ છે. ‘મસન્યસ્તે સતિ હલભૃતો મેચકે વાસસીવઃ’ (પૂર્વમેઘ-63), અડધુ શરીર આકાશમાં અને અડધુ શરીર નીચે ઝુકાવીને, ગંગાનુ જલપાન કરતા સમય ગંગા-યમુનાના અભિનવ સંગમની સમાન પ્રતીત થાય છે. ‘સ્યાદસ્થાનોપગતયમુનાસડ્ગમેવાભિરામા 1’ (પૂર્વમેઘ-55).

આમ કાલિદાસની અન્યકૃતિઓ કરતાં મેઘદૂતમ્માં ‘મેઘ’ નું માનવીય ભાવો સાથે સુંદર વર્ણન જોવા મળે છે.

(C) પર્વતો

મેઘદૂતમ્માં પર્વતીય સૌંદર્યના ચિત્ર સ્થળ-સ્થળ પર ભાવકના હૃદયને આકૃષ્ટ કરે છે.

રામગિરિ, કેલાસ, માલ, આર્યકુટ(અમરકંટક), વિન્ધ્ય, નીચૈગિરિ, દેવગિરિ, હિમાલય, કૌચ પર્વત વગેરે છે. હિમાલય પર્વતના વર્ણનમાં કવિએ પોતાની પૂર્ણ સૌંદર્ય સૃષ્ટિનો પરિચય આપ્યો છે. હિમાલયના ઉતુંગ શિખરો, તેમાં સંતાકૂકડી કરવાવાળો મેઘ, વિવિધ પ્રકારની ધાતુઓથી યુક્ત પર્વતીય ચટ્ટાનો, કેટલાક પર્વતના શિખર એટલા ઊંચા છે કે મેઘ પણ તેની વચ્ચે સુધી પહોંચીને રોકાઈ જાય છે. એટલા માટે તપમાં નિરત સિદ્ધ વર્ષોથી ગભરાઈને તે ઊંચા શિખરો પર ચાલ્યા જાય છે, જ્યાં તડકો હોય છે. આ પહાડો પર છેદવાળા વાંસ છે, જે વાયુથી ભરાઈને મધુર સંગીત રેલાવે છે. માનો કે ઊંચા સ્વરમાં ગાવાવાળા કિન્નોરોની સાથે હરીફાઈ કરતા હોય. કેલાસ પર્વતને કવિએ સ્ફટિક મણીના સમાન ઉજ્જવળ બતાવ્યો છે. પોતાની અતિ શૂભ્રતાના કારણે તે દેવાંગનાઓના માટે દર્પણ છે. કુમુદના પુષ્પ જેવી શ્વેત હિમની શિખાઓની ઊંચાઈથી આકાશ સાથે છવાઈ ગયો હોય તેવો દેખાય છે, માનો કે શિવના પ્રતિદિનના અટ્ટહાસનો ઢગલો લાગી ગયો હોય.

“શ્રુગોચ્છાયૈઃ કુમુદવિશદૈર્યો વિતત્ય સ્થિતઃ રવઃ 1

રાશીભૂતઃ પ્રતિદિવસમિવ ત્ર્યમ્બકસ્યાદુહાસઃ 11” (પૂર્વમેઘ-57)

(D) વન-વૃક્ષ-પુષ્પ

કાલિદાસના પ્રકૃતિવર્ણનમાં નિત્ય નવા પ્રકટ થવાવાળા સૌંદર્યને અને હૃદયને અનુરંજિત કરવાવાળા રાગનો લેખા-જોખા છે. પ્રકૃતિ રાજ્યના પ્રત્યેક અવયવને તેમણે પોતાની રસસિક્ત ચેતનાનો માદક સ્પર્શ આપ્યો છે. યક્ષ મેઘને પર્વતના શિખર ઉપર ઊગેલા કૂટલ વૃક્ષના પુષ્પો લઈ તેનાથી મેઘને અધર્ય આપ્યો તથા અતિશય પ્રેમભર્યા વચનોથી હરખભરે તેનું સ્વાગત કર્યું. (પૂર્વમેઘ-4) મેઘદૂતમ્માં

કુરબક, બકુલ, પલાશ, કદબ, કલ્પવૃક્ષ, શીલીન્દ્રી, કમળ વગેરેનું સુંદર અને સ્વાભાવિક વર્ણન જોવા મળે છે.

(E) પશુ-પક્ષી

કાલિદાસના કાવ્યોમાં માનવપાત્ર અને પ્રકૃતિ એક બીજાની પ્રતિ સહજ એકાગ્રતા પ્રકટ કરે છે. પશુ-પક્ષીનું પણ સુંદર વર્ણન મેઘદૂતમાં કરેલ છે. જ્યારે યક્ષ મેઘની ડાબી બાજુ ચાતક પક્ષી ઉડવું અને મધુર કુંજન કરતુ તથા આકાશમાં હારબંધ ઊડી રહેલી કુંજડીઓને શુકન માને છે. ‘વામશ્ચાયં નયતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ’ (પૂર્વમેઘ-9) મેઘને અલકાનગરી સુધીનો રસ્તો બતાવવામાં રાજહંસ મદદરૂપ થયે તેવું કહેવાયું છે. ‘રાજહંસાઃ સહાયાઃ’ (પૂર્વમેઘ-11) તદ્દુપરાંત યક્ષ પોતાની પ્રિયા મોરને કેવો પ્રેમ પૂર્વક રાખે છે તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે “તે બંને વૃક્ષોની વચ્ચે સ્ફટિકની બેઠકવાળી સોનાની દાંડી છે, જ્યાં દિવસ આથમતાં હાથના કંકણના મધુર રણકાર સાથે તાળીઓના તાલે મારી પ્રિયા વડે નચાવતો તારો મિત્ર મોર બેસે છે” (ઉત્તરમેઘ-18) તદ્દુપરાંત અશ્વ, હાથી, હરણ, ગાય વગેરે પાણીઓની ઉપમા તથા વર્ણન કરેલ મેઘદૂતમાં જોવા મળે છે.

(F) પવન

પવન પ્રાણીઓનો જીવનધાર છે. ઋતુઓ અનુસાર પવનમાં પણ પરિવર્તન થતું રહે છે, તેમ છતાં તે દરેક સ્થિતિમાં આનંદદાયક છે. મેઘદૂતમાં યક્ષ મેઘને દૂતકર્મ સોપે છે તે વખતે પવનો તેને અનુકૂળ થઈ રહ્યા છે તેવો શુભ સંકેત સૂચવે છે. ‘મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્વામ્’ (પૂર્વમેઘ-9)

પવન અને મેઘનો સમન્વય કલ્પીને “સાથે જ શું પવન પર્વતોના શિખરને ખેંચી જાય છે કે શું ?” એવા આશ્ચર્ય સાથે ભોળી સિદ્ધનારીઓ મેઘના ઉદ્યમને નિહાળે છે. (પૂર્વમેઘ-14)

(G) પ્રાતઃકાળ

કાલિદાસના અન્ય કાવ્યો તથા મેઘદૂતમાં પ્રાતઃકાળના રમણીય અને વિવિધ વર્ણનો ઓછા મળે છે જ્યારે ચંદ્રોદય વગેરેના વધારે મળે છે. અલકાનગરીની અભિસારિકાઓના વર્ણનમાં પ્રાતઃકાળનું વર્ણન છે. “અલકાનગરીમાં સૂર્યોદય થવાથી ઉતાવળી ગતિના ડોલનથી ખરી પડેલા મંદાર પુષ્પોથી, કાનમાંથી પડી ગયેલ સુવર્ણ કમળોથી તથા સ્તન પરથી હારનો દોરો તૂટી જવાથી વેરાયેલા મોતીઓથી અભિસારિકા કામિનીઓ રાત્રે જ્યાંથી નીકળી હશે તે માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાશે” (ઉત્તરમેઘ-11). ઉજ્જૈનીની નગરીમાં ભગવાન મહાકાલના દર્શન કરીને મંદિર પટાંગણમાં યોજાતા રાતના કાર્યક્રમો જોઈને “ઘણા સમય સુધી ચમકવાથી તારી વિદ્યુત્પ્રિયા થાકી ગઈ હશે, તેથી જ્યાં કબૂતર ઊંઘી ગયા છે તેવી મકાનની અગાશી ઉપર જ રાત્રી પસાર કરીને, સૂર્યોદય થતાં ફરી એકવાર બાકીનો પંથ કાપજે” એવી યક્ષ મેઘને સલાહ આપે છે. (પૂર્વમેઘ-42).

(H) સંધ્યા

કાલિદાસના કાવ્યોમાં સંધ્યાના અનેક મનોરમ અને સુંદર ચિત્રો ઉપલબ્ધ છે. મેઘદૂતમ્માં એકંદરે તેના દ્રશ્યો નહિવત્ છે. ઉચ્છૈન મહાકાલ મંદિરના સંધ્યા સમયનું દૃશ્ય કવિએ ખૂબ આકર્ષક પૂર્વક રજૂ કર્યું છે. જેમ કે “હે મેઘ! જો તું અન્ય સમયે મહાકાલના મંદિરે પહોંચે તો પણ નજરમાંથી સુર્ય દૂર ન થાય (સૂર્યાસ્ત) ત્યાં સુધી અવશ્ય રોકાજે. સંધ્યા આરતી સમયે નગારાનું પ્રશંસનીય કામ કરતાં તારા ગંભીર ધ્વનિવાળાં ગર્જનોનું સંપૂર્ણ ફળ તું પામીશ”. (પૂર્વમેઘ-38) સાંજની સંધ્યા આરતીમાં મેઘની ગર્જના નગારાની ગર્જના પ્રતીત થશે અને આમ શિવજીની પૂજા પણ થઈ જશે.

(I) ચંદ્રોદય

અલકાનગીરીની રમણિયોમાં ભોગ-વિલાસમાં ચંદ્રોદયનું મહત્વ દર્શાવતાં કહેવાયું છે કે “જ્યારે અલકાનગરીમાં તારું આવરણ ખસી જવાથી (વાદળ હટી જવાથી) નિર્મળ ચંદ્રકિરણોને લીધે મોટાં જલબિંદુ ટપકાવતા, ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી, તંતુજાળમાં ગૂંથેલા ચંદ્રકાંત મણીઓમાં, પ્રિયતમાના બાહુઓના આલિંગનથી શિથિલ થયેલી સ્ત્રીઓના સંભોગથી ઉદભવેલા શરીરનો થાક શમાવી દે જે.” (ઉત્તરમેઘ-9)

ચંદ્રોદય થતાં ચંદ્રના કિરણોના કારણે ચંદ્રકાંત નામનો વિશેષ મણિ ઓગળવા લાગે છે અને તેનો સ્ત્રાવ એ રતિકીડાજન્ય સ્ત્રીઓનો થાક દૂર કરે છે. તદુપરાંત દૃશ્ય વર્ણનમાં સમુદ્રનું વર્ણન પણ આવે, પરંતુ મેઘદૂતમ્માં તે જોવા મળતું નથી.

આમ પ્રકૃતિના દૃશ્ય વર્ણનમાં તેના પ્રત્યેક બદલતા રૂપમાં કાલિદાસને એક નવું સૌંદર્ય, નવી તાજગી દેખાય છે, જે સામાજિક છે જે કવિ અને રસિકોમાં એક નવા યોગનો નશો જગાડી દે છે. પ્રકૃતિના પ્રત્યેક રૂપ, તેની પ્રત્યેક ભાવભંગી કવિની કામ્ય છે.

ઉપરોક્ત મેઘદૂતમ્ ના પ્રકૃતિ સૌંદર્ય વિભાવનાનું આકલન કરતાં કેટલાક તથ્યો સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રકૃતિ અને માનવ અન્યોન્યાશ્રિત છે. જ્યારે મનુષ્ય જીવન અને પ્રકૃતિ જીવનની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે ત્યારે તે સંપૂર્ણ થઈ જાય છે. પ્રકૃતિ પણ માનવથી જોડાયા વગર અધૂરી જ રહે છે. બંને એકબીજાની પૂરક છે. કવિએ ‘મેઘદૂતમ્’માં પ્રકૃતિ અને માનવને એક નવીન અને મૌલિક રીતે જોડી દીધેલ છે, જેમાં પ્રિયાવિશ્લેષ દુઃખી પ્રણયી પ્રકૃતિથી સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

8.6.3 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત માનવ નિર્મિત સૌંદર્ય

માનવ નિર્મિત વ્યક્ત સૌંદર્યથી અમારો અભિપ્રાય તે સૌંદર્યથી છે, જેની સૃષ્ટિ માનવ નિર્મિત હોય, જેમ કે ભવન, નગરી, ભવ્યમંદિર, વાવો ઇત્યાદિ અંગ્રેજીના પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર ‘GOLD SMITH’ એ ‘THE DESERTED VILLAGE’ માં આવી જ વસ્તુઓનું મર્મસ્પર્શી ચિત્રણ કર્યું છે.

“ઉત્તર દિશા તરફ પ્રયાણ કરતા તારે ભલે સહેજ વાંકો માર્ગ લેવો પડે તો પણ ઉજ્જયિનીના મહેલોની અટારીઓના રસથી તું વિમુખ થઈશ નહીં”(પૂર્વમેઘ-28) અહીં કાલિદાસનો ઉજ્જયિની પ્રત્યેનો પક્ષપાત અને મહેલોનું આકર્ષણ જોવા મળે છે.

યક્ષ મેઘને આગ્રહ પૂર્વક ચંડીશ્વર(શિવ)ના મહાકાલ મંદિરમાં જવાનું કહે છે. ‘પુણ્યં યાયાસ્ત્રિભુવનગુરોધામ ચણ્ડીશ્વરસ્ય’ (પૂર્વમેઘ-37). યક્ષ પોતાના ઘરની સુંદરતાનું વર્ણન કરતા કહે છે કે ‘મારુ ઘર મેઘધનુષ્ય જેવા મનોહર તોરણથી તે દૂરથી જ ઓળખાઈ જશે’. ‘દૂરાલક્ષ્યં સુરપતિધનુષ્ચારુણા તોરણેન’ (ઉત્તરમેઘ-14). યક્ષના ઘરમાં એક વાવ છે તેનું પણ અનુપમ વર્ણન કરેલ છે, જેમ કે “અમારા એ ભવનમાં એક નીલમ શિલાઓથી મઢેલા પગથિયાંવાળી વાવ છે. તે વાવ સુંદર વિદૂરમણીની ડાંડલીવાળાં ખીલેલાં સુવર્ણકમળોથી છવાયેલી છે. તેમાં વિહરતા, શોકમુક્ત હંસો તને નિહાળવા છતાં માનસરોવર જવાની ઈચ્છા રાખતા નથી. (ઉત્તરમેઘ-15)

યક્ષ મેઘને પોતાના ઘરની ઓળખાણ આપતાં કહે છે કે “તે બંને વૃક્ષોની વચ્ચે સ્ફટિકની બેઠકવાળી સોનાની ઢાંડી છે. તેના મૂળમાં લીલા વાંસના રંગવાળા રત્નો મઢેલા છે”. (ઉત્તરમેઘ-18) આગળ ફરીથી ઘરની ઓળખાણ આપતાં કહે છે કે “મારા ઘરના દ્વારની બંને બાજુ દોરેલી શંખ અને પદ્મની આકૃતિ જોઈ, તું (મારા) ભવનને ઓળખી કાઢજે.” (દ્વારોપાન્તે લિખિતવપુષ્પૌ શંખપદ્મૌ ચ દૃષ્ટ્વા-ઉત્તરમેઘ-19).

આમ કાલિદાસે મેઘદૂતમ્માં પ્રકૃતિ સિવાયના અન્ય માનવ નિર્મિત સૌંદર્યનું પણ સુંદર રીતે આલેખણ કર્યું છે.

8.6.4 મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત ભાવ સૌંદર્ય

ભાવોનું સ્વરૂપ

કવિતા(કાવ્ય) એ કલ્પનાઓ તથા રાગાવેશની ભાષા છે. વર્તમાન જીવનમાં આપણે જેવી અનુભૂતિ કરીએ છીએ, હર્ષ શોક વગેરે ભાવો આપણી ચેતનાને સ્વન્દિત કરે છે. કાવ્યનું ચરમ ફળ રસ છે. વાગ્વેદગ્ધ્યની પ્રધાનતા રહેવા છતાં રસ જ કાવ્યનું જીવન છે. “વાગ્વેદગ્ધ્યપ્રધાનેડપિ રસ એવાત્ર જીવિતમ્ ” (અગ્નિપુરાણ). આ રસ એ કોઈ સ્વતંત્ર કે નિરપેક્ષ વસ્તુ નથી પરંતુ ભાવની પ્રબળતાથી આપણી અનુભૂતિ જે આસ્વાદનની ક્રિયા કરે છે, તે અવસ્થા રસાવસ્થા છે. ભાવ વગર ન તો રસ રહે છે કે રસ વિના ભાવ. “ન ભાવ હીનોડસ્તિ રસો ન ભાવોરસવતિ:” (નાટ્યશાસ્ત્ર-6/36). કૌંચ વધથી વ્યથિત વાલ્મીકિના અંતઃસ્થિત ‘શોક’થી જ શ્લોકની રચના થઈ હતી.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મુખ્ય રુપે નવ રસો બતાવ્યા છે, અને તેના નવ સ્થાયી ભાવો અને સંચારી ભાવોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

મુખ્ય નવ રસ (1) શૃંગાર (2) હાસ્ય (3) કરુણ (4) રૌદ્ર (5) વીર (6) ભયાનક (7) બીભત્સ (8) અદ્ભુત (9) શાન્ત

નવરસના અનુક્રમે સ્થાયી ભાવ (1)રતિ (2)હાસ (3)શોક (4)ક્રોધ (5)ઉત્સાહ (6)ભય (7) જુગુપ્સા (8)વિસ્મય (9)શમ.

મેઘદૂતમ્માં મુખ્યત્વે રતિ અને શોક ભાવ જોવા મળે છે હવે આપણે તેના વિશે જોઈશું. ‘રતિર્મનોનુકલેઢર્થે મનસઃ પ્રવણયિતમ્ 1’ (સાહિત્ય દર્પણ-3/175)અર્થાત્- પ્રિય વસ્તુમાં મનનું પ્રેમપૂર્ણ ઉન્મૂખી ભાવ નું નામ ‘રતિ’ છે.

8.7 મેઘદૂતમ્માં રતિભાવ

માનવ સુલભ પ્રમુખ ભાવોમાં સર્વાધિક પ્રમુખતા રતિભાવની જ છે. કાલિદાસ શ્રંગારના કવિ છે, તેથી તેમના કાવ્યોમાં રતિ ભાવ પ્રચુર માત્રમાં જોવા મળે છે. શ્રંગારના બે પક્ષ છે. (1) સંયોગ પક્ષ અને (2)વિયોગપક્ષ. મેઘદૂતમ્માં યક્ષને પ્રિયાથી વિયોગ છે તેથી સંયોગ પક્ષ જોવા મળતો નથી. જ્યારે વિયોગ પક્ષનું સુંદર ચિત્રણ જોવા મળે છે. વિયોગપક્ષનું સુંદર ચિત્રણ જોવા મળે છે. વિયોગપક્ષ કરુણની દૃષ્ટિથી ‘મેઘદૂતમ્’ નો ઉત્તરાર્ધ અત્યંત મર્મવિદારક બની પડે છે.

યક્ષ પૂર્વાસ્વાદિત (પહેલાં ભોગવેલ) સુખની સ્મૃતિઓથી અભિભૂત છે. તે પ્રકૃતિના રાજ્યમાં પોતાની પ્રિયતમાના અંગોની પ્રતિકૃતિની શોધ કરે છે. જેમ કે “પ્રિયંગુ વેલીમાં તારી કાયા, ચકિત હરિણીઓની દૃષ્ટિમાં તારી નજર, ચંદ્રના મુખમાં તારી શોભા, મોરના પિચ્છકલાપમાં કેશકલાય અને નાની-નાની નદીઓના તરંગમાં તારી ભ્રમરલીલા જોઉં છું, પરંતુ અરે રે! હે ચંડિ! કોઈ એક જ વસ્તુમાં તારુ સંપૂર્ણતયા સાદૃશ્ય મને જોવા મળતું નથી.” (ઉત્તરમેઘ-૪૩) પ્રિયતમાના વિરહમાં કામાતુર યક્ષ જડ અને ચેતન પદાર્થનો વિચાર કરવામાં વિવેકહીન બની ગયો છે. (પૂર્વમેઘ-5) શ્રાપનો અંતકાળ નજીક આવ્યો છે તેને સહજ રીતે પૂર્ણ કરીને આપને આનંદ પ્રાપ્ત કરીશુ તે વિશે કહે છે કે “બાકીના ચાર માસ આંખો મીંચીને વિતાવી નાખજે ત્યારબાદ આપણે બંને પૂર્ણ શરદચંદ્રવાળી રાત્રીઓમાં વિરહને લીધે વધી ગયેલી આપણી જુદી-જુદી અભિલાયાઓ પૂરી કરીશું.” ‘પશ્ચાદાવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્માભિલાષમ્ 1’ (ઉત્તરમેઘ -49)

8.8 મેઘદૂતમ્માં શોક ભાવ

મેઘદૂતમ્ આમ તો વિરહવેદનાની અભિવ્યક્તિનું કાવ્ય છે તેથી યક્ષનો મેઘ સાથે કરુણરસથી યુક્ત શોક ભાવ પ્રગટે એ સ્વાભાવિક છે. ‘ઇષ્નાશાદિભિશ્ચેતોવૈક્લવ્યં શોકશબ્દભાક્ અર્થાત્ ઇષ્નાશ વગેરેના કારણે ચિત્રની વ્યાકુળતાને ‘શોક’ કહે છે. યક્ષ પોતાની વિરહાવસ્થામાં “ધાતુના ગેરુઆ રંગે શિલા ઉપર, પ્રણયકલહમાં રિસાયેલી હો એવી તને આલેખીને, જ્યાં હું તારા પગે પડવા ઈચ્છું છું; ત્યાં તો વારંવાર વહી રહેલા આંસુથી મારી દૃષ્ટિ રૂંધાય છે. કૂર ભાગ્ય ત્યાંય આપણું મિલન થાય તે સહી શકતો નથી” (ઉત્તરમેઘ-44) આમ યક્ષ પોતાની વિરહવેદના વ્યક્ત કરે છે.

યક્ષ જણાવે છે કે ભલે હું તારાથી દૂર હોય, પરંતુ તારા વિયોગથી મારા શરીરની સ્થિત પણ દુઃખદ છે. “વેર વિધિથી રૂંધાયેલા માર્ગવાળો હું (મેઘ) તારો પતિ તારાથી દૂર

હોવાથી ખૂબ દુઃખળા, અત્યંત સંતાપ પામતા, આંસુ સારતા ઉત્કંઠિત અને ભારે નિસાસા નાખતા અંગ વડે, તારા અતિશીક્ષ, પીડિત, અશ્રુછલકતા, અધીર, લાંબા નિસાસા નાખતાં અંગથી દૂર રહેતો, અનેક સંકલ્પો સહિત ભેટવા તરસી રહ્યો છે”. (ઉત્તરમેઘ-૪૧). પોતાની દુઃખી અવસ્થાનું વર્ણન કરતા યક્ષ મેઘને કહે છે કે ક્યારેક હું સ્વપ્નાવસ્થામાં તને મળવા હાથ ફેરવું છું તે જોઈને વનદેવીઓ પણ રોવા લાગે છે. “સ્વપ્નદર્શનમાં મહાકષ્ટે મળી મને દર્શન દેનાર તને ગાઢ આલિંગન આપવાની ઈચ્છાએ હું જ્યારે ઊંચે આકાશમાં મારો હાથ ફેલાવું છું, પણ તે તો સ્વપ્ન હતું. તેથી તે હાથ આકાશમાં જ ફેલાય છે. તે જોઈ વનદેવીઓનાં મોતી જેવા મોટાં અશ્રુબિંદુઓ અરે! વૃક્ષની કૂંપણો ઉપર અનેકવાર નથી પડતાં એમ નથી”. (ઉત્તરમેઘ-૪૫) ત્યારબાદ યક્ષ પોતાની વિરહ વેદનાની તીવ્રાનુભૂતિનું વર્ણન કરતા કહે છે કે “લાંબા-લાંબા પ્રહરોવાળી રાત ક્ષણ જેવી ટૂંકી કેમ કરીને થાય? દિવસે પણ આખો વખત તાપ કેવી રીતે ઓછો થાય! એમ હે ચંચળનયનોવાળો! આવી દોહલવી ઈચ્છા કરતું મારુ માન, તારા વિયોગની ગાઢ વેદનાથી અસહ્ય બન્યું છે” (ઉત્તરમેઘ-૪૭).

આમ કાલિદાસના મેઘદૂતમ્માં શૃંગાર રસનો સ્થાયીભાવ ‘રતિ’ અને કરુણ રસનો સ્થાયી ભાવ ‘શોક’ પોતાની આગવી ઓળખ સાથે પ્રગટ થયેલ જોવા મળે છે.

8.9 કાલિદાસ દ્વારા મેઘદૂતમ્માં ભાવતત્વોની પકડ

કાલિદાસમાં કલ્પના શક્તિની સાથે-સાથે અનુભવોનો મણિકંચન સંયોગ છે. એટલા માટે તેમના કાવ્યોમાં માનવ મનમાં ઉઠવાવાળા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભાવોની મનોરમ ઝલક છે.

મેઘદૂતમ્માં રામગિરીથી અલકાનગરી સુધીના માર્ગમાં વિભિન્ન સ્થાનોનું વર્ણન કરતા કવિએ મનુષ્યના સૂક્ષ્મ પરંતુ માર્મિક ભાવોની શક્તિશાળી અભિવ્યક્તિ આપી છે. યક્ષ દેવયોનિનું પ્રતિક છે, પરંતુ તેમાં મનુષ્યના રાગાત્મક તંતુઓનો સ્પર્શ કરેલ છે. કોઈ એવી વાત નથી કે જે અન્ય સાધારણ મનુષ્યના અનુભવથી બહાર હોય. બધું જ સામાન્ય, પરિચિત છતાં અનુભૂતિની તીવ્રતા તેમાં નવીનતાનો સંચાર કરે છે. અલકાનગરીની મનમોહન પ્રાકૃતિક દ્રશ્ય, તેના માણસોની વિસ્મયકારી સમૃદ્ધિ, ત્યાંના વૃક્ષ, સરોવર, વાવ, દેવાલય, અધિદેવતા બધાનો પરિચય આવશ્યક છે. ત્યાંનાં કણ-કણમાં વ્યાપ્ત મોહન સૌંદર્ય, લલિતકળા, સુરુચિપૂર્ણ વિલાસ-લીલાનું સુંદર વર્ણન કરીને તે વિરહ વ્યાકુળ યક્ષપ્રિયાનું અસહ્ય દુઃખ સમજી શકાય છે. જ્યાં આનંદ અને વિલાસ છે, જ્યાં સંગીત અને કાવ્યની ધૂનો વાગે છે. જ્યાં માત્ર સુખ જ સુખ છે, ત્યાં એક વિરહિણી વ્યાકુળ ભાવથી દિવસો ગણી રહી છે.

યક્ષ પોતાની વ્યાકુળ કથા સંભળાવતો મેઘને આગ્રહ કરે છે કે મારો સંદેશ તે પ્રિયાને અવશ્ય સંભળાવજે, પરંતુ તે ધ્યાન રાખજે કે અત્યંત તીવ્રક્રાંતિ વીજળી ચમકાવીને તેને ના દેખતો, કારણ કે એક તો નારી-હૃદય સુકુમારતા અને બીજી બાજુ વિરહોત્પન્ન કૃશતા. તેથી વીજળીની તેજ ચમકથી ક્યાંક એવું ન થાય કે તે ભયભીત થઈ જાય. (ઉત્તરમેઘ-૨૧) યક્ષના આ અનુરોધમાં કેટલી ભાવુક્તા છે. યક્ષને વિશ્વાસ છે કે તેની પ્રિયા આભૂષણોનો ત્યાગ કરીને સુકુમાર શરીરને વિરહાશય્યા પર તડપતી, બહુ

કઠિનતા પૂર્વક રાખતી હશે, સ્વપ્નમાં પ્રિયસમાગમની અભિલાષા કરવા પર તેને અશ્રુયુક્ત નેત્રોમાં નિદ્રા માટે અવકાશ નહીં હોય. જ્યારે મેઘ ત્યાં પહોંચે ત્યારે જો તે નિદ્રામાં હોય તો હે બંધુ! તું એક પ્રહર સુધી જાગીને તેની પ્રતિક્ષા અવશ્ય કરજે. એવું ન થાય કે તારી ગર્જનાથી ભયભીત, તેની નિદ્રા તે દુર્લભ ક્ષણોમાં જ ટૂટી જાય જ્યારે તે મારા સ્વપ્નમાં જોડાયેલી હોય (ઉત્તરમેઘ-૩૯). એક તો નિદ્રામાંથી અચાનક જગાડવી અને ગર્જના સાથે તે યક્ષને યોગ્ય લાગતું નથી. અહીં પ્રણયીહૃદયના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભાવોનો ઉતાર-ચઢાવની ઊંડી પકડ છે.

તારો સહચર(યક્ષ) હજુ જીવિત છે.” (ઉત્તરમેઘ-૪૩). આ વાક્ય કેટલું મર્મસ્પર્શી છે! યક્ષની પ્રિયતમાને સૌથી પહેલા આ સંદેશ અપેક્ષિત છે, કારણ કે તેની જીવિત રહેવાની સ્થિતિમાં જ યક્ષિણી જીવન જીવવાની હિંમત રાખી શકશે. કંઈક એવું ન થાય કે ફક્ત આ સાંભળીને કે રામગિરીથી કંઈક સંદેશ આવ્યો છે, તે વ્યાકુળ મનથી ગભરાઈને મૃત્યુ ન પામે.

‘મેઘદૂતમ્’ માં માનવીય ભાવના અને પ્રકૃતિની વચ્ચે વ્યાપક સહાનુભૂતિ છે. યક્ષ અને મેઘ એક જ સ્તર પર એક ભાવનાથી અનુપ્રણીત અને સહજ સાહચર્યથી જોડાયેલ ચિત્રિત કરવામાં કવિને માનવમનની સૂક્ષ્મ ભાવનાઓનો સહજ ઉપયોગ કર્યા છે. યક્ષ જ્યારે મેઘને પોતાનો સંદેશ સંભળાવે છે ત્યારે અંતમાં દુઃખી હૃદયથી કહે છે કે “મા ભૂદવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિપ્રયોગઃ” અર્થાત્-તારો ક્યારે પણ તારી પ્રિયતમા વીજળીથી વિયોગ ન થાય. આ શુભકામના કેટલી પ્રસંગોચિત છે.

આમ કાલિદાસના મેઘદૂતમ્ કાવ્યમાં અનેક એવા પ્રસંગ પ્રસ્તુત કર્યા છે કે, જેમાં કવિના માનવ મનમાં ઉઠવાવાળા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભાવોને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી દેખેલ છે અને તેને માર્મિક અભિવ્યક્તિ પ્રદાન કરી છે.

8.10 લોકસંસ્કાર અને મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત કાલિદાસની સૌંદર્ય ચેતના

કાલિદાસ ભારતીય સંસ્કૃતિના યશસ્વી ઉદ્દગાતા છે. તેમની કાવ્યપ્રતિભા આપણી જૂની સંસ્કૃતિ તથા જૂના સંસ્કારોથી ઘનિષ્ટ ભાવોથી જોડાયેલ છે. કાવ્ય મૂળ તો કોઈ વ્યક્તિની રચના છે, તે કારણે તેમાં વ્યક્તિગત સુખ-દુખ, હર્ષ-શોક, આશા-નિરાશાઓનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે.

કાલિદાસનું સૌંદર્ય બોધ જાતીય સંસ્કારોથી પ્રેરિત અને મર્યાદિત છે. તેમની કૃતિઓમાં જ્યાં એક બાજુ તેમની કલ્પના તેમના ‘વ્યક્તિ-મન’ની સ્વચ્છન્દ અભિવ્યક્તિઓમાં રસ લે છે, ત્યાં બીજી બાજુ તેમનું ‘જાતીય-મન’ કલ્પનાના પટાંગણને સંયમિત તથા મર્યાદિત પણ કરી દે છે. કૌંચે અનુસાર ‘અંતરાત્માની કલ્પના શક્તિ સક્રિય થતાં બાહ્ય પદાર્થોનું જે રૂપ તેમના મનસ્પટલ પર સૌંદર્ય રૂપમાં અંકિત થઈ જાય છે, તેમાં પણ તે તથ્ય સમાવિષ્ટ છે કે કવિ પોતાના જાતીય સંસ્કારોથી હંમેશા મુક્તિ-લાભ નથી કરી શકતો અને આ રીતે તે પોતાના સહજ જ્ઞાનના આધાર પર જે સૌંદર્ય મૂર્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેમાં અજ્ઞાતરુપે જાતીય મન કે જાતીય અવચેતનાના પ્રભાવો અને સંસ્કારોનું નિશ્ચિત ચિત્રણ કરે છે. કાલિદાસે વસ્તુ તથા

ભાવ સૌંદર્યના જે ચિત્ર ઉપસાવ્યા છે, તેમાં ભારતીય સંસ્કારોના પ્રભાવની કદી ન ભૂંસાય તેવી છાપ જોવા મળે છે.

8.11 પરંપરા બોધ

કાલિદાસની સૌંદર્ય ચેતના ભારતીય નારીના વિયોગ પક્ષની દારૂણતાના પ્રતિ પણ સંવેદનશીલ છે. લોકમાનસ વિયોગિનીને બધા શૃંગાર પ્રસાધનોથી વિમુખ, મનોરંજન, આમોદ, પ્રમોદ વગેરે. તેનો તાત્પર્ય એ છે કે જીવનના બધા જ વૈભવ-વિલાસથી પરાડમુખ માને છે. કાલિદાસ આ લોકમાન્યતાથી અજાણ નહોતા. એટલે તેમને મેઘદૂતમ્ ની નાયિકા યક્ષિણીનો વિયોગાવસ્થામાં એક વેણીધારિણી ચિત્રિત કરી છે.

કુબેર દ્વારા શ્રાપિત યક્ષની પ્રિયતમા યક્ષિણી વિયોગાવસ્થામાં શૃંગારવિહીન ચિત્રિત કરેલ છે. યક્ષિણીની આ વિયોગજન્ય અવસ્થા તો માત્રને માત્ર આપણા કવિની લોક-સંસ્કાર ચેતનાનું જ ફળ છે, કારણ કે યક્ષિણી તો એ દેવજાતિની પ્રતિનિધિ છે, જ્યાં ભોગ-વિલાસ જ પ્રધાન છે. જ્યાં યૌવનવસ્થા સિવાય બીજી કોઈ અવસ્થા જ નથી. ‘વિત્તેશાનાં ન ખલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ 1’ અલકાનગરીની યુવતિઓ પોતાના તારુણ્ય અને યૌવનને પ્રિયના વિરહમાં ઓગાળે છે, માનસિક સંતાપના કારણે ચંદ્રમાની માત્ર એક બચેલી કળાની સમાન ક્ષીણ બને છે. મેઘદૂતમ્ નો યક્ષ પણ પોતાની પત્નીના વિયોગમાં ‘કનકવલ્લયઘ્રંશરિક્ત્ત્વકોસ્તં:’ થઈ જાય છે. તો આપણે માનવું જોઈએ કે આ ભાવ સૌંદર્ય કવિના લોક-સંસ્કારનું પ્રતિફલન છે.

આપણા લોક જીવનમાં મેઘનું અતિશય મહત્વ છે. મેઘ આપણી લોક ચેતના માટે મિત્ર અને દેવતા બંને છે, કારણ કે તેની ઉપર જ આપણી સુખ-સંપત્તિ નિર્ભર છે. ઋગ્વેદમાં પણ ‘પર્જન્ય સૂક્ત’ અને પર્જન્યને લગતા મંત્રો જોવા મળે છે. જે તેની લોકપ્રિયતા અને મહત્તા સૂચવે છે. ‘મેઘદૂતમ્ ’નો પત્નીથી વિખૂટો પડેલ યક્ષ વિહવળ થઈ જાય છે અને તેની ભાવાતિશયતાને તર્કસંગત દેખાવવા માટે કવિએ કહ્યું છે કે

“મેઘાલોકે ભવતિ સુખિનોઽપ્યન્થાવૃત્તિચેતઃ।

કળ્પઠાશ્લેષપ્રણયિનિજનેર્કિપુનર્દૂરસંસ્થે ॥” (પૂર્વમેઘ-3) અર્થાત્

“મેઘના દર્શનથી સુખી માણસનું મન પણ અજંપો અનુભવે છે, તો ગળે વળગનાર પ્રેમીજન દૂર હોય તેવાઓની તો વાત જ શી?”

મેઘને જોઈને યક્ષનું ઉત્કંઠિત થઈ જવું, કુંજડીઓ(યક્ષ)નો ગભાધાન સમય નજીક આવવો (પૂર્વમેઘ-9) કૃષક બાળાઓનું ઉત્કંઠિત દૃષ્ટિથી મેઘને દેખવું, કારણ કે ‘કૃષિક્ષણ’ મેઘના આધીન જ છે (પૂર્વમેઘ-16). ઈત્યાદિ આપણા સુપરિચિત તથ્યોને કવિએ આકૃષ્ટ કર્યા છે અને તેની કલ્પના આ આકર્ષણમાંથી સૌંદર્યના બિન્દુને ઉદ્ઘાટિત કરવામાં સમર્થ થઈ છે.

કાલિદાસના સૌંદર્ય બોધના પ્રગટીકરણમાં આપણી જાતીય ચેતનાઓએ અત્યંત મહત્વશાળી ભૂમિકા ભજવી છે. કાવ્યના સમગ્ર વાતાવરણમાં આ જાતીય ચેતના

તેલબિન્દુવત પ્રસરિત છે,તેથી કોઈ એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ માત્ર તે પ્રતિતીને સ્પષ્ટ કરવામાં સમર્થ નહીં હોય.

8.12 સામાન્ય નિષ્કર્ષ

કવિના મનને જે આકૃષ્ટ કરે તે જ સુંદર છે. સાધારણ કવિ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જેમ કે લહરાતી નદીઓ,સુગંધયુક્ત વાયુ,હવામાં લહેરાતા પુષ્પોથી લચકતી નમેલી ડાળીઓ અને વિધાતાની નારીરૂપસૃષ્ટિ પર આકર્ષિત થઈને પોતાની ભાવનાઓને રચનાઓનું રૂપ પ્રદાન કરે છે. આ જ આકર્ષણોએ કાલિદાસને પ્રભાવિત કર્યા છે. તેમના કાવ્યોમાં આ જ સૌંદર્યનું કાવ્યાત્મક અનુશીલન કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે કાલિદાસે નખ-શિખ વર્ણનમાં કોઈ વિશેષ રુચિ નથી બતાવી. કાલિદાસના અન્ય કાવ્યો તેમજ ‘મેઘદૂતમ્’ માં નાયિકાઓનું સૌંદર્ય તપસ્યા કે કષ્ટમાં જ નિખરતું જોવા મળે છે. નવયૌવન અને તેના અનુરૂપ નારી અવયવોની સુંદરતાથી કવિ અભિભૂત લાગે છે. તેઓએ યૌવનને શરીર લતાના નૈસર્ગિક શૃંગાર માનીને,બધી જ નાયિકાઓને ‘યૌવનવતી’ અને ‘મનોહર’ ચિત્રિત કરી છે. પુરુષ સૌંદર્યમાં પણ તેઓ યૌવનગમ,શારીરિક સૌંદર્યની સાથે-સાથે, અપાર તેજ અને શક્તિની વાત કરે છે.

ખરેખર તો કાલિદાસ નારી-પુરુષ બંનેમાં સહજ ગુણોને જ મહત્વ આપે છે. તેમની નાયિકાઓ પ્રકૃતિથી અભિન્ન સંબંધ ધરાવે છે,પ્રકૃતિમાંથી તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. એક જ જીવની શક્તિ બંનેમાં પ્રવાહિત થઈ રહી છે. એટલા માટે કાલિદાસની પ્રકૃતિનું પણ સ્વતંત્ર જીવન છે,પોતાનું સુખ-દુઃખ છે. તેના સૌંદર્ય વર્ણનમાં કવિની દૃષ્ટિ નારીરૂપની પ્રફુલ્લિતતા,સ્નેહી વ્યવહારની તરફ જાય છે.

કાવ્યાત્મક સૌંદર્યમાં ભાવલોકનું પોતાનું અલગ મહત્વ છે. કાલિદાસે આ હૃદયસ્થ ભાવોને પોતાની લગણીઓથી રસસિક્ત સૌંદર્ય પ્રદાન કર્યું છે. શૃંગારરસના સંયોગ,વિયોગ,કરુણવાત્સલ્ય આદિ અનેક કોમળ ભાવોની મંદાકિની તેઓએ પ્રવાહિત કરી છે. કાલિદાસના અન્ય કાવ્યો તેમજ મેઘદૂતમ્માં રસ,રીતિ,અલંકાર,ધ્વનિ,વક્રોક્તિ,ઔચિત્ય બધી જ યોજનાઓમાં પૂરેપૂરા સૌંદર્યની સાથે ચિત્રિત છે. મેઘદૂતમ્ ના પૂરા સૌંદર્યમાં વિભાવના એકમમાં તેમનો સૌંદર્ય બોધ એ જાતીય સંસ્કારોથી પ્રેરિત લાગે છે. આમ તેમની ‘મેઘદૂતમ્’ કૃતિ સહૃદય કાવ્યરસિકોને આદિથી અંત સુધી (આઘોપાન્ત) ‘નારિકેલપાક’ની જેમ આઘાદિત કરે છે.

8.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

★ નીચેના પ્રશ્નો માટેએ આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો.

(1) ‘OBJECTIVE’ સૌંદર્ય એટલે કયું સૌંદર્ય?

(A) વિષયગત (B) વિષયિગત (C) ઉભયગત (D) એક પણ નહીં.

(2) બહિરંગ સૌંદર્યની ચર્ચા કેમાં થાય છે?

(A) વિષયગત (B) વિષયગત (C)વિષયાન્તરગત (D) ઉભયગત

(3) 'SUBJECTIVE' સૌંદર્ય એટલે કયું સૌંદર્ય?

(A) વિષયગત (B) વિષયગત (C)ઉભયગત (D)એક પણ નહીં.

(4) વિષયગત સૌંદર્યને બીજા કયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે?

(A)બાહ્યનિષ્ટ (B) અન્યનિષ્ટ (C) મૂલ્યનિષ્ટ (D) આત્મનિષ્ટ

(5) સંસ્કૃત અલંકાર સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે કેટલા સંપ્રદાયો છે?

(A) પાંચ (B) છ (C) સાત (D) આઠ

(6) રસ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય કોણ મનાય છે?

(A) ભામહ (B) દંડી (C) ભરત (D) આનંદવર્ધન

(7) 'અભિવ્યક્તિવાદ'ના આચાર્ય કોણ મનાય છે?

(A) ભરત (B) કુંતક (C) લોલ્લટ (D) અભિનવ

(8) આચાર્ય વામન કયા સંપ્રદાયના પુરસ્કર્તા મનાય છે?

(A) અલંકાર (B) રીતિ (C) વક્રોક્તિ (D) ધ્વનિ

(9) યક્ષની નગરીનું નામ શુ હતું?

(A) રામગિરિ (B) કિષ્કિન્ધા (C) અલકા (D) કેલાસ

(10) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસો કેટલા મનાય છે?

(A) સાત (B) નવ (C) અગિયાર (D) તેર

★ નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. વિષયગત સૌંદર્ય વિશે સમજાવો.

---

2. સૌંદર્યના વિવિધ રૂપો વિશે જણાવો.

---

3. રસસિદ્ધાંત જણાવો.

---

4. મેઘદૂતમ્માં નારી સૌંદર્ય વિશે લખો.

---

5. મેઘદૂતમ્ ના શોક ભાવ વિશે જણાવો.

---

6. મેઘદૂતમ્ ના રતિ ભાવ વિશે જણાવો.

★ નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

1. સૌંદર્યના આધાર વિશે સવિસ્તાર જણાવો.

---

2. સ સિદ્ધાંત અને રસસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ વિશે સવિસ્તાર લખો.

---

3. સાહિત્યના છ સંપ્રદાયો વિશે માહિતી આપો.

---

4. મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત દૃશ્ય વર્ણનો વિશે જણાવો.

---

5. મેઘદૂતમ્માં વ્યક્ત ભાવ સૌંદર્ય વિશે લખો.

❖ નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. કાવ્ય હેતુ કેટલા મનાય છે? કયા-કયા?
2. અલંકારશાસ્ત્રના કેટલા સંપ્રદાય છે? કયા-કયા?
3. આચાર્ય આનંદવર્ધનના ગ્રંથનું નામ જણાવો.
4. યજ્ઞ મેઘને ક્યારે જુએ છે?
5. મેઘદૂતમાં કયા-કયા પર્વતોનું વર્ણન આવે છે?

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

उत्तररामचरितम्

એકમ : 9 : ભવભૂતિ: જીવન, સમય, કૃતિઓ

રૂપરેખા

9.0 ઉદ્દેશ

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 ભવભૂતિ: પરિચય

9.2.1 ભવભૂતિનું જીવન

9.2.2 ભવભૂતિનો સમય

9.2.3 ભવભૂતિ: કૃતિઓ

9.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

9.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

9.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

9.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉમદા પરંપરાનો પરિચય કેળવશે.
- ભવભૂતિના જીવન અને તેમની કૃતિઓ વિશે જ્ઞાન મેળવશે.
- ઈતિહાસબોધ અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ કેળવશે.

9.1 પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃતિ સાહિત્યના મોટાભાગના કવિઓએ પોતાની કૃતિમાં પોતાની વ્યક્તિગત બાબત વિશે ખૂબ જ ઓછી માહિતી આપી છે પરિણામે તે સર્જકના જીવન વિશે, તેમના સમય વિશે અને તેમની કૃતિઓ વિશે અધિકૃત માહિતી પ્રાપ્ત કરવી તે એક અભ્યાસનો વિષય બની જાય છે સદનસીબે ભવભૂતિએ પોતાની ત્રણેય કૃતિઓમાં કેટલીક વ્યક્તિગત માહિતી આપી છે.

ભવભૂતિ: પરિચય

મહાકવિ ભવભૂતિ સંસ્કૃત-નાટ્ય-સાહિત્યનો એવો એક પ્રકાશિત તારો છે કે જે પોતાનું તેજ સમયના અવિરત તરંગોને પસાર કરીને પ્રકાશ ફેલાવતો રહ્યો છે. ભવભૂતિ પોતાના પૂર્વસૂરિઓના સ્થાપિત માર્ગ પર ચાલતા નથી, પરંતુ તે પોતે

પોતાનો માર્ગ બનાવે છે. તેણે સંસ્કૃત નાટકને એક નવી દિશા આપી છે. કાલિદાસ જેવા રસસિદ્ધ કવિ અને નાટ્યકાર સાથે જો કોઈની તુલના થઈ શકે તો તે મહાકવિ ભવભૂતિ જ છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે ભવભૂતિ અનેક બાબતોમાં કાલિદાસ કરતાં પણ સાહિત્યક્ષેત્રે આગળ નીકળી જાય છે. અને આ હકીકત આપણને પ્રાચીન સમયમાં વિવેચકોનાં વિધાનોમાં પણ મળે છે. નીચે આપવામાં આવેલ નિવેદન, ઐતિહાસિક રીતે સિદ્ધ ન હોવા છતાં આ જ હકીકતને દર્શાવે છે:

નાટકે ભવભૂતિર્વા વયં વા વયમેવ વા ।

ઉત્તરે રામચરિતે ભવભૂતિર્વિશિષ્યતે ॥

નાટકમાં, તે કાં તો ભવભૂતિ છે અથવા આપણે અથવા માત્ર આપણે. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં ભવભૂતિ વિશિષ્ટ છે.

કાલિદાસ ઘણી સદીમાં પૂર્વે થયા છે. આ વિદ્વાનોમાં આ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ છે.

સામાન્યતઃ સંસ્કૃત નાટ્યકારોએ ક્યારેય કરુણ રસનો નાટકના મુખ્ય રસ તરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી ત્યારે ભવભૂતિએ તેને માત્ર મુખ્ય રસ જ બનાવ્યો નથી, પરંતુ તેને સ્પષ્ટપણે અન્ય રસોના મૂળ આધાર તરીકે, એકમાત્ર કરુણ રસ પણ કહ્યો છે. અન્ય રસ તો સ્વાદમાત્ર જ છે. અને પોતાના આ નિવેદનના પ્રમાણ રૂપર જ જાણે તેમણે પોતાની કૃતિ ઉત્તરરામચરિતમ્ આપી છે. ભવભૂતિની ઉચ્ચ વિદ્વતાએ તેમની કવિતાને સર્વોચ્ચ સ્થાન પર સ્થાપિત કરી છે.

ભવભૂતિ એ સંસ્કૃત સાહિત્યનું ગૌરવ છે. સક્ષમ વિવેચકોએ ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકને વખાણ્યું છે. જો વિવેચકોને નાટ્યરચનામાં ક્યાંક દોષ જણાયો હોય તો તેઓ ભવભૂતિની કાવ્યકલાથી પ્રભાવિત થયા ન હોત. ભવભૂતિ વિશે ‘ઉત્તરરામચરિતમ્’ ગ્રંથમાં મહામહોપાધ્યાય પી.વી.કાણે દ્વારા કહેવાયેલા શબ્દો જોઈએ તો, “સંસ્કૃત નાટક અને કવિતાના ક્ષેત્રમાં ભવભૂતિ એ સૌથી ભવ્ય નક્ષત્રોમાંનું એક છે.”

ભવભૂતિનો સરસ્વતી પર સંપૂર્ણ અધિકાર છે અને તેનો ભવભૂતિને ગર્વ પણ છે:-

વશ્યવાચઃ કવેર્વાક્યં સા ચ રામાશ્રયા કથા। મહાવીરચ૦ ૧/૧૪

અને

યં બ્રહ્માણમિયં દેવી વાગ્વશ્યેવાનુવર્તતે ।

ઉત્તરં રામચરિતં તત્પ્રણીતં પ્રયોક્ષ્યતે ॥ ઉત્તરરામચ૦ ૧/૨

અને ભવભૂતિનાં નાટકોનો અભ્યાસ કરતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભવભૂતિનું આ વિધાન પૂર્ણપણે સત્ય છે. ભવભૂતિ પછી થયેલ અનેક મુખ્ય લેખકો અને નાટ્યકારો પર ભવભૂતિની કળાનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. અને તે પછીના સાહિત્યમાં ભવભૂતિની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. નાટકને કવિતાનું શિખર માનવામાં આવ્યું છે

- काव्येषु नाटकं रम्यम् । अने नाटकान्तं कवित्वम् । काव्यनां भेदाशनी आ प्रगतिमां मडान कवि भवभूतिनुं विशेष स्थान छे.

9.2.1 भवभूतिनुं जिवन

भवभूतिना त्रशेय नाटकोमां आपशने तेमनो सामान्य परिचय प्राप्त थाय छे, परंतु तेमां सौथी वधु विगतवार वर्शन तेमना नाटक मडावीर्यरितमां आपवामां आव्युं छे-

अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित् तैत्तिरीयिणः काश्यपाश्ररणगुरवः पंक्तिमावनाः पञ्चागनयो धृतव्रताः सोम- पीथिन उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । तदामुष्यायणस्य तत्र भवतो वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तनीलकण्ठस्य आत्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पद-वाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः कविर्मित्रधेयमस्माकमित्यत्र- भवन्तो

अर्थात् भवभूतिना पूर्वज्जे देशना दक्षिण भागमां रडेल विदर्भ प्रदेशमां आवेला पद्मपुरमां रडेता छता. तेओ कश्यपकुणना अने कृष्ण यजुर्वेदनी तैत्तिरीय शाखाणा अनुयायी ब्राह्मणो छता. ते पंथाग्निव्रतधारी अने सोमयागी छता. 'उदुम्बर' तेमनुं बिरुद छतुं. विष्यात कुणमां उत्पन्न भवभूतिना दादानुं नाम लई गोपाल छतुं. भवभूतिना पितानुं नाम नीलकंठ छतुं अने पदवाक्यप्रमाणज्ञ श्रीकंठपदलांछन भवभूति तेमनो पुत्र छतो. भवभूतिनी मातानुं नाम जतुकर्षि छतुं अने तेमना गुरु ज्ञाननिधि छता.

अने आ ज परिचय बहु ओछा फेरफार साथे मालतीमाधव नाटकमां पश जेवा मणे छे.

उत्तररामचरितम् मां आ वर्शन प्रमाणमां भूब ज टूंकुं छे:

अस्ति खलु तत्र भवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः ।

आ वर्शनोमां क्वांय परस्पर विरोध नथी अने अेस.अेन. दासगुप्ता अने अन्य विद्वानोना मते मडावीर्यरितमां जे वर्शन जेवा मणे छे ते व्यापक अने अधिकृत वर्शन छे.

श्रीकंठपदलांछन

भवभूतिना नाम अंगे विद्वानोमां मतभेद जेवा मणे छे. भवभूतिना तमाम नाटकोमां 'श्रीकंठपदलांछन भवभूति' अेवुं नाम जेवा मणे छे. प्रश्न अे छे के आ मडान कविनुं नाम 'भवभूति' छे के 'श्रीकंठ' ? आ अंने नाममां सायुं नाम क्युं छे अने उपनाम क्युं छे?

केटलाक विद्वानो माने छे के, 'भवभूतिर्नाम' स्पष्टपणे जशावे छे के कविनुं नाम भवभूति छे. परंतु भवभूतिना नाटकोना विवेचकोमां आ मुद्दे अेक मति जेवा मणती

નથી. માલતીમાધવ અને ઉત્તરરામચરિત પર ટિપ્પણી કરતી વખતે, વીરરાધવ કહે છે કે, ભવભૂતિનું પૈતૃક નામ શ્રીકંઠ હતું. પરંતુ ચોક્કસ શ્લોકની રચનાને કારણે તેનું નામ ભવભૂતિ પડ્યું -

શ્રીકણ્ઠપદલાઞ્ચન: પિતૃકૃતનામેદમ્ । જ.. ભવભૂતિર્નામ 'સામ્બા પુનાતુ

ભવભૂતિપવિત્રમૂર્તિ:' ઇતિશ્લોકરચનાસન્તુષ્ટેન રાજા ભવભૂતિરિતિ ધ્યાપિત: ।

શ્રીકંઠપદલાંછન આ તેમને તેમના પિતા દ્વારા આપવામાં આવેલ નામ છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના ટીકાકાર ઘનશ્યામ અને માલતીમાધવના ટીકાકાર જગદ્ગર પણ માને છે કે, ભવભૂતિનું મૂળ નામ શ્રીકંઠ હતું.

ભવભૂતિનું નિવાસસ્થાન

ભવભૂતિના નિવાસસ્થાન વિશે પણ વિદ્વાનોમાં વિવિધ મતભેદ છે. માલતીમાધવ અને મહાવીરચરિત નાટકોની પ્રસ્તાવનામાં, ભવભૂતિ વિદર્ભ રાજ્યના પદ્મપુરના રહેવાસી હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું છે -

અસ્તિ દક્ષિણાપથે પદ્મપુરં નામ નગરમ્ - માલ્ત્રી.

દેશના દક્ષિણ ભાગમાં પદ્મપુરમ નામનું એક નગર છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પદ્માવતીનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાનો સૌ પ્રથમ પ્રયાસ જનરલ કનિંગહામે કર્યો હતો. તેના માત અનુસાર પદ્માવતી તે પવાયા કે પદ્મપવાયા નામનું ગામ છે. ગ્વાલિયર પ્રાંતમાં નરવારની પાસે સિંધુ નદીના તીરે પારા એટલે કે પાર્વતી નદી પાસે તે આવેલું છે.

પ્રખ્યાત ભાષ્યકારો જગદ્ગર અને ત્રિપુરારિ પદ્મપુરને પદ્માવતીનો પર્યાય માને છે અને દક્ષિણપથનો લોકપ્રિય અર્થ દક્ષિણ ભારત કરે છે. એમ.બી. લેલે પોતાના 'માલતીમાધવ સાર વા વિચાર'નામના પુસ્તકમાં સિદ્ધ કરે છે કે પદ્માવતી (આધુનિક પવાયા) એ ભવભૂતિનું જન્મસ્થળ હતું. આ શહેર વિદર્ભ (આધુનિક ડેક્કનના બરાર)માં આવેલું ન હતું. ડૉ.આર જી ભંડારકર લખે છે કે, ભવભૂતિની જન્મભૂમિ નાગપુર પ્રદેશમાં આવેલા ચંદ્રપુર અથવા ચાંદાની નજીક ક્યાંક હોઈ શકે છે. કારણ કે આજે પણ આ પ્રદેશમાં તૈત્તિરીય શાખાના મહારાષ્ટ્રીયન બ્રાહ્મણો વસે છે અને તેઓ આપસ્તંબ સૂત્રનો વ્યવહાર કરે છે.

ડૉ. બેલ્વલકરના મતે ભવભૂતિનું જન્મસ્થાન પદ્મપુર એ વિદર્ભમાં આવેલું હતું અને મહામહોપાધ્યાય મિરાશી પણ પદ્મપુર વિદર્ભમાં જ આવેલું છે એ મતનું સમર્થન કરે છે. ડૉ. પી વી કાણે પણ આ જ મતને સ્વીકારે છે.

9.2.2 ભવભૂતિનો સમય

ભવભૂતિ એક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ મહાકવિ હતા. એમની ઉત્તમ કૃતિ ઉત્તરરામચરિતમ્ થી તેમણે ભારે પ્રશંસા મેળવી હતી અને યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પરિણામે એમને મહાકવિ

કાલિદાસની સમક્ષ કે ચઢિયાતા બતાવવાના પ્રયાસો થયા છે. તેના પરિણામે તેમને કાલિદાસના સમકાલીન ગણાવતી કેટલીક દંતકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

16 મી સદીમાં થઈ ગયેલા બલ્લાલે રચેલ ભોજપ્રબંધમાં એક કથા આપવામાં આવી છે. જે અનુસાર એક દિવસ ભોજે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ અને અન્ય કવિઓને સમસ્યા પૂર્તિ માટે એક ચરણ આપ્યું. જેના ઉપર ભવભૂતિ, કાલિદાસ, વગેરે કવિઓએ અલગ અલગ પાદપૂર્તિ કરી.

ભોજે આપેલ પંક્તિ હતી; ‘ચરમગિરિનિતમ્બે ચન્દ્રવિમ્બં લલમ્બે ।

ભાવભૂતિએ તેની પૂર્તિ કરતાં લખ્યું, ‘અરૂણકિરણજાલૈરન્તરિક્ષે ગતક્ષે’

અને કાલિદાસે આ રીતે પાદપૂર્તિ કરી,

‘યુવતિજનકદમ્બે નાથમુક્તૈષ્ઠ વિમ્બે’ ।

અને તેની પરીક્ષા માટે તેઓ ભુવનેશ્વરી માતાના મંદિરે ગયા. આમાં કાલિદાસનું પલ્લું નમતું હતું, પરંતુ દેવીએ ભવભૂતિનું પલ્લું નમતું થાય તે માટે પોતાના માથા પરના કમલના મધુનું એક બિંદુ તે પલ્લામાં નાખી દીધું અને ભવભૂતિનું પલ્લું સરખું થયું. આ સિવાય પણ, કાલિદાસ કરતાં ભવભૂતિ મહાન છે તે દર્શાવતો એક શ્લોક આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ.

અન્ય એક દંતકથા અનુસાર રાજા વિક્રમાદિત્યના નવ રત્નો પૈકીના એક તરીકે કાલિદાસની ગણના થતી હતી ત્યારે નવોદિત ભવભૂતિ પોતાની કૃતિ ઉત્તરરામચરિતમ્ લઈ કાલિદાસ પાસે ગયા. કાલિદાસ ચોપાટની રમતમાં મશગુલ હતા ત્યારે ભવભૂતિએ પોતાનું કાવ્ય સંભળાવ્યું અને ઉત્તર રામચરિતના પ્રથમ અંકના 27મા શ્લોકમાં આવેલ રાત્રિરેવં વ્યરંસીત્ । -માં આવેલ અનુસ્વાર દૂર કરવાનો સુધારો કાલિદાસે સૂચવ્યો. અહીં કાલિદાસની વિદ્વત્તા અને મહત્તા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પરંતુ સાથે સાથે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સમકાલીન હતા એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન અહીં જોઈ શકાય છે.

અલબત્ત, ભવભૂતિના સમય નિર્ધારણ વિશે આનંદની વાત એ છે કે જ્યાં વિદ્વાનો ભાસનો સમય નક્કી કરવામાં હજાર વર્ષનું અંતર રાખે છે અને કાલિદાસ વિશે પાંચ સદીઓ પાછળ જાય છે, ત્યાં ભવભૂતિની સમયમર્યાદા નક્કી કરવામાં બહુ લાંબુ અંતર રાખવામાં આવ્યું નથી.

ભવભૂતિનો સમય નક્કી કરવામાં વિદ્વાનોને રાજા યશોવર્મા અને પ્રાકૃત કવિ વાકપતિરાજ સાથેના તેના સંબંધો સહાયક થાય છે. તે દ્વારા આપણે ભવભૂતિની સાહિત્યિક કારકિર્દીનો સમય ઘણો ચોક્કસપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ.

(1) કલ્હણે પોતાની કૃતિ ‘રાજતરંગિણી’માં કહ્યું છે કે વાકપતિરાજ, ભવભૂતિ તેમજ બીજા કવિઓને કનોજના રાજા યશોવર્માએ રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો.

कवि वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् । - (राजतरंगिणी 4.144) અને
मुक्तापीड ललितादित्ये आ यशोवर्मानि पराजित कर्था इता. ज.के. ભટ નોંધે છે કે,
કલ્હણે લલિતાદિત્યનો સમય ઈ.સ. 693 થી 730નો માન્યો છે, પણ ચીની
સાલવારીમાં એવી નોંધ કરવામાં આવી છે કે લલિતાદિત્યના ચંદ્રાપીડ નામે એક
પુરોગામીએ ચીનના બાદશાહ પાસે એક રાજદૂત મોકલ્યો હતો અને એને એ
બાદશાહ તરફથી ઈ.સ. 713માં એક પદવી મળી હતી. લલિતાદિત્યએ પોતે પણ
ઈ.સ. 736માં ચીનમાં એક રાજદૂત મોકલ્યો હતો. આ નોંધને કારણે, કલ્હણે
આપેલી તારીખમાં 31 વર્ષને સુધારો કરવાનું જરૂરી બને છે. એ રીતે લલિતાદિત્યને
સમય ઈ.સ. 724 અને 761 (અથવા 731-767) વચ્ચેનો ઠરે છે; એટલે
લલિતાદિત્યે યશોવર્માનો પરાજય સુમારે ઈ.સ. 733માં કર્યો હશે.

(2) ચીની સાલવારીમાં મળતા અન્ય ઉલ્લેખ અનુસાર; મધ્ય ભારતના એક રાજા ઈ-
યા-ફાન-મોએ ઈ.સ. 731માં એક રાજદૂતને ચીન મોકલ્યો હતો. ડૉ. મિરાશીના મત
મુજબ આ રાજા તે જ યશોવર્મા. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે યશોવર્મા લલિતાદિત્યનો
સમકાલીન હતો અને તેણે પોતાના શાસનની શરૂઆત ઈ.સ. 725ની આસપાસ કરી
હશે.

(3) ઈ.સ. 1348માં થયેલ રાજશેખર સૂરિ નામના એક જૈન લેખક નોંધે છે કે,
યશોવર્માના પુત્ર આમરાજે ઈ.સ. 750માં જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આમરાજ
ઈ.સ. 754માં ગાદીએ આવ્યો. એટલે કે ઈ.સ. 750 અને 754ની વચ્ચે યશોવર્માનું
મૃત્યુ થયું હશે; આથી, ઈ.સ. 725 થી 752 દરમિયાન તેણે રાજ્ય કર્યું હશે, એમ
માની શકાય. અને આથી, ભવભૂતિ આ સમય દરમિયાન થઈ ગયા હશે.

(4) પ્રાકૃત સાહિત્યના કવિઓમાં અત્યંત ઊંચું સ્થાન ધરાવતા વાકપતિરાજ
ગઉડવહોમાં ભવભૂતિની પ્રાકૃત પ્રશંસા નીચે મુજબ કરે છે. તે દર્શાવે છે કે ભવભૂતિ
તેમના કરતાં થોડા જૂના અથવા ઓછામાં ઓછા સમકાલીન હતા:

भवभूजलहनिगगय-कव्वा मयरसकणा इव फुरन्ति ।

जस्स विसेसा अञ्जवि वियडेसु कहाणिवेसेसु ॥

- ગડવહો, પદ્ય 799

આ પ્રાકૃત શ્લોકનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ નીચે મુજબ હશે-

भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥

આ કાવ્યમાં યશોવર્માના સંભવતઃ લલિતાદિત્યના હાથે થયેલા ક્ષણિક પરાજયનું
વર્ણન છે. યશોવર્માને પરાજિત કરનાર કાશ્મીરનરેશ લલિતાદિત્યનો શાસન સમય

કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રમાણેના આધારે 724 થી 760 અથવા 731 થી 763 નક્કી કરી શકાય છે. અને આ આધાર અનુસાર વાકપતિરાજનો સમય આઠમી સદીનું બીજું ચરણ હોઈ શકે. અને તો ભવભૂતિ તેનાથી પૂર્વે થયા હોવાથી ઈસવીસનની આઠમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં થયા હોય તે સંભવિત છે.

(5) વાકપતિરાજે પોતાના આશ્રયદાતા રાજા યશોવર્માના માનમાં 'ગઉડવહો' નામે મહાકાવ્યની રચના કરી. આ પ્રાકૃત મહાકાવ્યમાં યશોવર્માએ કરેલા ગઉડ રાજાના પરાજયનું વર્ણન અને યાશોવાર્માની પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે. ગઉડવહોમાં એક સૂર્યગ્રહણનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. યાકોબી ગણતરી કરીને જણાવે છે કે આ સૂર્યગ્રહણ ઈ.સ. 733ની 14મી ઓગસ્ટે થયું હશે. આમ, યશોવર્મા અને તે રીતે ભવભૂતિનો સમય નિશ્ચિત કરવામાં સહાય મળે છે.

અને આ પુરાવા દ્વારા ભવભૂતિનો સમય 7મી સદીની આખર અને 8મી સદીની શરૂઆતના થોડા દસકાનો હશે એમ માની શકાય છે. વાકપતિરાજ યશોવર્મા અને ભવભૂતિ; બંનેની પ્રસંશા કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની કાવ્યરચના પર ભવભૂતિના પ્રભાવને ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે.

સાહિત્યિક પ્રમાણો દ્વારા ભવભૂતિનો સમય નક્કી કરવામાં પણ સહાય પ્રાપ્ત થાય છે.

(1) ભવભૂતિની શૈલી અને લખાણ પર કાલિકાસનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. માધવના ભાષણોમાં મેઘદૂતમ્ ના સૂચક નિર્દેશો, દુષ્યન્ત અને રામ પોતપોતાના પુત્રાને અમુક ચિહ્નો પરથી ઓળખે છે તે ઘટના અને તે બે દ્રશ્યોમાં રહેલું સરખાપણું, જેવી બાબતો પરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે ભવભૂતિ કાલિદાસનાં સર્જનથી પ્રભાવિત થયા હતા. એટલે સ્વાભાવિક છે કે ભવભૂતિ કાલિદાસ પછીના સમયમાં થઈ ગયા છે.

(2) ઈ.સ. 606-647માં થઈ ગયેલ બાણ પોતાના ગ્રંથ હર્ષચરિતમાં પૂર્વસૂરિની વંદના કરે છે, પરંતુ તેમાં તેઓ ભવભૂતિનો નામોલ્લેખ કરતા નથી. તેથી ભવભૂતિ તેના પછી થયા હશે તેમ જણાય છે. ઈ.સ. 675-700 દરમિયાન થઈ ગયેલ દંડી પોતાની કૃતિઓમાં ભવભૂતિનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. આ પણ મહત્વની કડી છે. તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ આ બંને કવિઓ પછી થયાં છે અને ભવભૂતિના સમયની પૂર્વ મર્યાદા ઈ.સ. 700ની છે.

(3) ઈ.સ. 11મી સદીમાં થયેલ ક્ષેમેન્દ્ર અને મમ્મટ, ઈ.સ.ની 11મી સદીનો પૂર્વભાગમાં થયેલ મહિમભટ્ટ, ઈ.સ. 10મી સદીમાં થયેલ સોમદેવ, ઈ.સ. 16મી સદીમાં થયેલ ધનંજય, અભિનવગુપ્ત જેવા અનેક સાહિત્યકારો અને આલંકારિકો ભવભૂતિને ઉલ્લેખ કરે છે અને તેના ઉદ્ધરણ આપે છે. ઈ.સ.ની 10મી સદીના પૂર્વભાગમાં થયેલ નાટકકાર રાજશેખર પોતાની કૃતિ બાલરામાયણમાં પોતાને ભવભૂતિનો અવતાર કહે છે:

બભૂવ વલ્મીકભવ: પુરા કવિસ્તત: પ્રપેદે ભુવિ ભર્તૃમેળ્ઠાતામ્ ।

સ્થિત: પુનર્યો ભવભૂતિરેખ્યા સ વર્તતે સંપ્રતિ રાજશેખર: ॥

(4) ઈ.સ.ની 11મી સદીથી શરૂ કરીને તૈયાર કરવામાં આવેલા સુભાષિતસંગ્રહોમાં ભવભૂતિનાં અવતરણો પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, વાકપતિરાજ, ઉપરાંત ઈ.સ. 8મી સદીમાં થયેલ વામન એવા જૂના શાસ્ત્રકાર છે કે જેણે ઉદાહરણ તરીકે ભવભૂતિના બે શ્લોકનો ઉપયોગ કર્યો છે. જેથી સિદ્ધ થાય છે કે, ભવભૂતિની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ઈસવીસન 700થી 730ની વચ્ચે થઈ હશે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એમ છે.

એ હકીકત છે કે ભવભૂતિને કનોજના રાજા યશોવર્માનો આશ્રય પોતાના જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયો હતો, પણ કલ્હણ જણાવે છે કે યશોવર્માના દરબારનો એ એક સન્માનનીય કવિ હતો. વાકપતિરાજે પોતાના સમકાલીન માટે પ્રશંસાના જે સુંદર ઉદ્ધાર વ્યક્ત કર્યા છે તેના પરથી ભવભૂતિની કાવ્યસર્જન શક્તિ અને કીર્તિ પ્રસ્થાપિત થાય છે. ભવભૂતિને રાજ્યાશ્રય પ્રાપ્ત થયો તે પહેલાં પણ તે કાલપ્રિયનાથના ઉત્સવ પ્રસંગે, ભવભૂતિ જેમને અંગત રીતે ઓળખાતા હોય તેવા, નટોના એક જૂથ દ્વારા તેના નાટકો ભજવાતા હતા.

કેટલાક સંસ્કૃતિ ટીકાકારો માને છે કે કાલપ્રિયા એટલે અંબિકા કે પાર્વતી અને કાલપ્રિયાનાથ એટલે ભગવાન શિવ. આધુનિક ટીકાકારોના મતે તે ઉચ્છૈનના પ્રસિદ્ધ મહાકાલ છે, પરંતુ મહાકાલ ક્યારેય કાલપ્રિયાનાથ તરીકે ઓળખાયા હોય તેવું અન્ય ક્યાંય જણાતું નથી. યમુનાની દક્ષિણે આવેલ કાલ્પી એ જ કાલપ્રિયનાથનું મંદિર છે એવું પ્રતિપાદન શ્રી લેલે કરે છે.

અલબત્ત, આ કાલપ્રિયાનાથનું સ્થાન કયું હશે તે ભલે સ્પષ્ટ રીતે આપણે જાણી શકીએ કે નહીં, પરંતુ રાજશેખરના ઉલ્લેખ પરથી સૂચિત થાય છે કે નાટકકાર તરીકેની ભવભૂતિની કીર્તિ કાલ્પીથી કનોજ સુધી પ્રસરેલી હતી. અને એટલે જ કનોજના રાજા યશોવર્માનો આશ્રય ભવભૂતિને પ્રાપ્ત થયો હતો. ઉચ્છૈયિનીના મહાકાલ તરીકે અથવા ભવભૂતિના એક નાટકમાં કરાયેલા નિર્દેશ પ્રમાણે મધુમતી અને પારા નદીના સંગમ પર આવેલ શિવલિંગ સુવર્ણ બિંદુ તરીકે કાલપ્રિયાનાથને શિવ સાથે એક સ્થાપિત કરવાને બદલે કાલપ્રિયાનાથ એટલે સૂર્ય એમ માનવા માટે વિદ્વાનો પાસે વધારે સબળ કારણ છે, એમ મીરાશી માને છે

ભવભૂતિ પોતાના નાટકોની પ્રસ્તાવનામાં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તેના પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભવભૂતિ એક લોકપ્રિય પ્રેક્ષકવર્ગ ધરાવતો હતો.

9.2.3 ભવભૂતિ: કવન

કૃતિઓનાં ક્રમ વિશે વિચારણા

મહાવીરચરિત, માલતીમાધવ અને ઉત્તરરામચરિતમ્ ; આ ત્રણ કૃતિઓનું સર્જન ભવભૂતિએ કર્યું છે. આ ત્રણ કૃતિઓ કયા ક્રમમાં રચાઈ હશે, તે એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. નાટકોની શૈલી અને નાટકોની ગુણવત્તા જેવા આંતરિક પ્રમાણોના આધારે વિદ્વાનોએ આ કૃતિઓનો સમય નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

(1) મહાવીરચરિત અને માલતીમાધવ; આ બંને કૃતિઓમાં ભવભૂતિ પોતાના વિશે વિગતે માહિતી આપે છે, જ્યારે ઉત્તરરામચરિતમ્ માં કવિ પોતાના વિશે સંક્ષિપ્ત

માહિતી આપે છે. એનો અર્થ એ થયો કે ઉત્તર રામચરિતની રચના સુધીમાં કવિ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે અને આગળ રચાયેલી બંને કૃતિઓની પ્રસિદ્ધિ પછી ઉત્તરરામચરિતમ્ માં કવિએ પોતાનો વિસ્તૃત પરિચય આપવાની આવશ્યકતા નહીં રહી હોય. આમ, ઉત્તરરામચરિતમ્ ; આ ત્રણ કૃતિઓમાં અંતિમ કૃતિ હશે.

(2) માલતીમાધવની પ્રસ્તાવનામાં પોતાની કૃતિની ટીકા કરતા વિવેચકો વિશે પ્રતિભાવ આપતાં તે લખે છે કે,

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुल च पृथ्वी ॥

(માલતીમાધવમ્ ૧-૬)

અર્થાત્ પોતાની જાતને મનમાં કાંઈ કાંઈ જાણનારા નિંદકોને માટે મારો આ પ્રયત્ન નથી, પણ આ વિશાળ પૃથ્વી ઉપર અને અનંતકાળને ધ્યાનમાં લેતાં કોઈક સમાનધર્મી પણ આવી મળશે. આના ઉપરથી માનવામાં આવે છે કે મહાવીરચરિતની વિવેચકો દ્વારા તેની તીવ્ર ટીકા કરવામાં આવી હશે. અને આથી, મહાવીરચરિત એ ભવભૂતિની પ્રથમ રચના હશે. અને તેની ટીકા થતાં માલતીમાધવમાં તેણે વિવેચકોને જવાબ આપ્યો છે. અને અંતે ઉત્તરરામચરિતમ્ ની રચના તેણે કરી હશે તેમ માનવામાં આવે છે.

અલબત્ત, પોતાનાં સર્જન વિશે સમભાવ ન રાખનાર વિવેચકોને એ ઉત્તરરામચરિતમ્ માં પણ કહે છે કે,

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो ।(૧-૫) અર્થાત્ સ્ત્રીઓની તથા વાણીની શુદ્ધિની બાબતમાં લોકો દુર્જન હોય છે. જાણે કે તે કહે છે કે હવે પોતે વિવેચકોના અભિપ્રાયની દરકાર કરતો નથી.

અલબત્ત, આ નાટકોનાં કમ વિશે વિદ્વાનોમાં એકમત નથી. કૃષ્ણકાંત ત્રિપાઠી અને રે જેવાં વિદ્વાનો મહાવીરચરિતને પ્રથમ, ઉત્તરરામચરિતમ્ ને દ્વિતીય અને માલતીમાધવને ભવભૂતિની અંતિમ રચના તરીકે સ્વીકારે છે.

ડૉ. ભંડારકર અને ડૉ. બેલવલકર, ટોડરમલ અને ઉમાશંકર જેવા વિદ્વાનો ઉત્તરરામચરિતમ્ ને ભવભૂતિની અંતિમ રચના તરીકે સ્વીકારે છે.

મહાવીરચરિત

સાત અંકમાં રચાયેલ મહાવીરચરિત નાટકના નાયક મહાવીર રામ છે. આ નાટકનું કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં જોઈએ તો, યજ્ઞનો આરંભ કરનારા વિશ્વામિત્ર રાજા દશરથ પાસે અયોધ્યા ગયા અને પોતાની સાથે રામલક્ષ્મણને લઈને, પોતાના તપોવનમાં પાછા ફર્યા. વિશ્વામિત્રે જનકરાજાને યજ્ઞમાં નિમંત્ર્યા હતા, પરંતુ તે પોતે જ યજ્ઞમાં દીક્ષિત હોવાથી પોતાના ભાઈ કુશધ્વજને પુત્રીઓ સીતા અને ઉર્મિલા સાથે યજ્ઞમાં મોકલ્યા. અહીં રામ અને સીતા અને લક્ષ્મણ અને ઉર્મિલા પરસ્પર આકર્ષણ અનુભવ્યું. આશ્રમમાં શિલા બનેલ અહલ્યાનો રામના પ્રભાવથી ઉદ્ધાર થયો. વિશ્વામિત્રે

રામલક્ષ્મણને દિવ્યાસ્રોત્રું દાન કર્યું અને મિથિલાનગરીમાં રહેલા માહેશ્વરધનુષ્યને વિશ્વામિત્ર ધ્યાન ધરીને રામની સમક્ષ ઉપસ્થિત કર્યું. જેવી રીતે હાથીનું બાળ પર્વત પર પોતાની સૂઢ મૂકે તેમ રામે હાથ મૂકીને ધનુષ્યને પણ છ યઢાવીને તોડી નાખ્યું. લગ્નની તૈયારીઓ શરૂ થઈ. સીતાનું રામ અને ઉર્મિલાનું લક્ષ્મણ સાથે લગ્ન નક્કી થતાં વિશ્વામિત્રે માંડવી અને શ્વતકીર્તિની ભરત અને શત્રુઢ્ન માટે માગણી કરી. વિશ્વામિત્રે પોતાના પુત્ર શુન:શેપને આ ઘટનાઓ રાજા દશરથને જણાવવા મોકલ્યા અને અયોધ્યા અને મિથિલાનગરીથી બધાને બોલાવી લાવવાનો આદેશ આપ્યો.

આ બધી ઘટનાઓ રાવણ સાથે સીતાના લગ્નની માગણી લઈને આવેલા પુરોહિત સર્વમાયની હાજરીમાં બની. જે રાવણના મંત્રી માલ્યવાનને રાવણના અપમાન સમાન જણાઈ. આ દરમિયાન પરશુરામના દૂતે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે, ‘વિરાધ, કબન્ધ વગેરે રાક્ષસો દંડકારણ્યમાં રહેલા ઉપાસકોને ત્રાસ પહોંચાડે છે તો તેમને અટકાવી આપણા બે વચ્ચેની માહેશ્વરપ્રીતિનું રક્ષણ કરો. આ જાણી માલ્યવાનને પરશુરામને રામ સામે ઉશ્કેરવાનો વિચાર આવ્યો.

માલ્યવાન દ્વારા ઉશ્કેરાયેલા પરશુરામ રામને શોધતા જનકપુરીમાં આવ્યા. રામ સામેથી પરશુરામને મળવા ગયા. રામના મનોહારી સ્વરૂપને જોઈને પરશુરામને વિચાર આવ્યો કે, શું આવા મનેહર રાજકુમારને મારે હણવો પડશે?’ એ વિચારથી વિચલિત થયેલા પરશુરામ માને છે કે, તથાપિ નામ ધિગહો વીરવ્રતક્રૂરતામ્ ।

ત્યાર બાદ પરશુરામને ‘શુષ્ક કલહ’ ન કરવાનું સમજાવવાનો બધાએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ અતિગર્વિષ્ઠ પરશુરામ ન માન્યા અને તેમણે દરેકનું અપમાન કર્યું. આથી ઉશ્કેરાયેલા શતાનન્દે શાપોદક ઢ્રહણ કરીને પરશુરામને શાપ આપવાની તૈયારી કરી, પણ દશરથે તેમને વાર્યા. અને એટલામાં રામનું આગમન થયું અને તે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું.

આખરે પરશુરામ રામની સર્વોપરિતા સ્વીકારી નમ્ર બન્યા અને પોતાનું ધનુષ્ય રામને સોંપી દીધું.

ત્યાર બાદ રામે દંડકારણ્યમાં જઈને રાક્ષસોનું દમન કરવા વિશે વિચાર કર્યો. આ દરમિયાન માલ્યવાને ઘડેલા કાવતરા મુજબ કૈકેયીની દાસી મંથરાનું આગમન થયું. આ મંથરામાં શૂર્પણખાએ પ્રવેશ કરેલો છે. બીજી બાજુ યુધાજિત અને ભરત રામને યુવરાજ બનાવવા વિશે વિચારી રહ્યા છે તો મંથરાના શરીરમાં પ્રવેશેલી શૂર્પણખા દશરથરાજાએ કૈકેયીને પહેલાં આપેલાં બે વરદાન માગતો પત્ર રામને આપે છે. એક વરદાન ભરતને યુવરાજ બનાવવા માટે અને બીજું જરાપણ વિલંબ કર્યા વિના રામે દંડકારણ્યમાં જવાનું છે. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ ત્યાંથી જ સીધા વનમાં ગયા.

રામે દંડકારણ્યમાં ચૌદહજાર ચૌદ રાક્ષસો સહિત ખર, દૂષણ અને ત્રિમૂર્ધાન નામના ત્રણ પ્રમુખ રાક્ષસોનો વધ કર્યો. રાવણે પરિવ્રાજકના વેશમાં આવી સીતાનું અપહરણ કર્યું. માર્ગમાં જટાયુએ રાવણનો સામનો કર્યો અને વીરગતિને પામ્યા. શ્રમણા નામની તાપસી રામ પાસે વિભીષણનો શરણ માગતો સંદેશ લઈને આવી. તેણે સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરેને પોતાની પાસે રહેલું સીતાનું ઉત્તરીય પણ આપ્યું છે. રામ

તેને મળવા જાય છે. રસ્તામાં રહેલો દુન્દુભિ રાક્ષસનાં હાડકાંનો ઢગલો રામ કેવળ પગના અંગુઠાથી દૂર કરે છે. માલ્યવાનના કહેવાથી વાલી સામેથી આવીને રામને મળે છે અને રામ સાથે યુદ્ધ કરે છે. ધાયલ થઈને પડે છે અને પોતાના સ્થાને સુગ્રીવ અને સુગ્રીવની જગ્યાએ અંગદને સ્થાપી, પરસ્પર મૈત્રીના શપથ લેવડાવીને, વાલી મૃત્યુ પામે છે.

લંકા પહોંચેલા હનુમાન લંકાને બાળે છે, અક્ષયકુમારને હણે છે. માલ્યવાન આ સર્વવ્યાપી વિનાશથી દુઃખી છે. રાવણ આ વિનાશથી તદ્દન અજાણ છે. તે તો સર્વતોભદ્ર નામના મહેલ પર ચઢીને સીતાને જ્યાં રાખવામાં આવી છે તે અશોકવન તરફ જ દંષ્ટિ સ્થિર રાખીને બેઠો છે. રાવણની પત્ની મંદોદરી તેને ભાનમાં લાવવાના પ્રયત્ન કરતાં કહે છે કે, સાગર પર વાનરોએ સેતુ બાંધ્યો છે. રામ અને તેમનું વાનરસૈન્ય સાગરને પાર કરીને આવી ગયું છે અને લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો છે. અંગદ રાવણ પાસે રામને સંદેશ લઈને આવ્યા પણ રાવણ તેની અવજા કરી. રાક્ષસ અને વાનરસેના વચ્ચે ઘનઘોર યુદ્ધ થાય છે, જે ઈન્દ્ર અને ગન્ધર્વરાજ ચિત્રરથ પણ નિહાળે છે. પગપાળા યુદ્ધ કરતા રામને જોઈ ઈન્દ્ર પોતાનો રથ મોકલે છે. અંતે રામ રાવણને હણે છે. આ જોઈને ચિત્રરથ આઘાત પામે છે, “શું આજ એ પંચભૌતિક સૃષ્ટિ છે! જે રાક્ષસોને રહેવા માટે ત્રિલોક પણ પર્યાપ્ત નહોતો તે કેવળ પૃથ્વી પર જ મૃત્યુ પામ્યા.”

સીતાની અગ્નિપરીક્ષા લેવામાં આવી અને તે તેમાંથી પાર ઊતર્યા. વિભીષણનો લંકાના રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા આવવા નીકળ્યા. ભરતને કુશળતાનો સંદેશ પહોંચાડવા હનુમાનને આગળ મોકલ્યા. વિમાનમાંથી નીચે ભૂમિપ્રદેશને જોતાં અને ભૂતકાળની સ્મૃતિઓને વાગોળતાં રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ અયોધ્યા તરફ જઈ રહ્યા છે.

કેકેયી પોતાને આપત્તિ માટેનું નિમિત્ત માનતી હોવાથી ક્ષોભ અનુભવે છે અને અરુંધતી આ કાવતરું માલ્યવાનનું હતું એમ કહી તેનો ક્ષોભ દૂર કરે છે. વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ રામનો રાજ્યાભિષેક કરે છે. નાટકને સુખદ અંત આવે છે.

રામાયણની કથાવસ્તુના આધારે રચાયેલા આ નાટકમાં ભવભૂતિએ પોતાની વિશિષ્ટ વિભાવના અનુસાર રામયણની મૂળકથામાં કેટલાંક પરિવર્તનો કરી એક સુંદર કૃતિનું સર્જન કર્યું છે. તેમણે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર, તાટકાનો વધ, રામને દિવ્યાસ્ત્રોનું દાન, શિવધનુષભંગ, રામ-સીતા, લક્ષ્મણ-ઊર્મિલાનું લગ્ન આ ઘટનાઓ વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં બનતી દર્શાવી છે. વળી, પરશુરામ રામ સાથે યુદ્ધ માલ્યવાનની ઉશ્કેરણીના કારણે કરે છે. કેકેયીએ માગવાનાં બે વરદાન મંથરામાં પ્રવેશેલી શૂર્પણખા માગે છે અને રામને વનમાં મોકલે છે. રામ મિથિલામાંથી જ સીધા વનમાં જાય છે. રામ વાલીને આમને સામનેના યુદ્ધમાં હણે છે.

મહાવીરનાં પરાક્રમોનું નિરૂપણ કરવાનો કવિનો ઉદ્દેશ નાટકના શીર્ષક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રી કરમારકર અનુસાર, એકલા રામને જ મહાવીર ગણીને કવિએ આ નાટક રચ્યું નથી પણ અન્ય મહાવીર; જેવા કે, પરશુરામ વાલી, રાવણ, હનુમાન, જટાયુ અને વિશ્વામિત્રનાં ચરિત્રોનું પણ નિરૂપણ કવિને અભીષ્ટ છે.

ભવભૂતિ રચિત આ નાટક કેવળ રામયણ પર આધારિત નાટકોમાં જ નહીં, પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ઉત્તમ નાટકોમાંનું એક છે. ભવભૂતિનું કવિ- નાટ્યકાર તરીકે મૂલ્યાંકન કરતી વખતે આ નાટક મહત્વનું સિદ્ધ થાય છે.

માલતી-માધવ

દસ અંકમાં રાચાયેલ આ પ્રકરણ પ્રકારની ભવભૂતિની વિશિષ્ટ નાટ્યકૃતિ છે. વિદર્ભના રાજાના મંત્રી દેવરાત અને પદ્માવતીના રાજાના મંત્રી ભૂરિવસુ બંને સહાધ્યાયીઓ હતા. એ પરસ્પર પ્રત્યે એટલા આસક્ત હતા કે એમણે યુવાનવયે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો તેમને સંતાનમાં દીકરો અને દીકરી થાય તો એ બંનેનાં લગ્ન કરવાં. સમય જતાં દેવરાતનો પુત્ર માધવ પોતાના મિત્ર મકરંદ સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા પરાવતી આવ્યો. સાંજને સમયે એ શહેરમાં ફરવો જતો હતો ત્યારે ભૂરિવસુની પુત્રી માલતીએ એને જોયો. યૌવન અને આકર્ષક દેખાવના કારણે તેમનું એકબીજા પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધ્યું. કામદેવના ઉત્સવ પ્રસંગે બંને મળ્યાં. માધવે માલતીને બહુલપુષ્પની માળા આપી અને માલતીએ માધવને તેનું ચિત્ર ભેટ આપ્યું. આમ, બંને એકબીજા પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમમાં છે એ સ્પષ્ટ થયું.

દેવરાત અને ભૂરિવસુ સાથે જોણે અભ્યાસ કર્યો હતો તે કામન્દકી અત્યારે બૌદ્ધ ભિક્ષુણી હતી. તેને આ બંનેના ઈરાદાની જાણ હતી. તેમને મદદ કરવાનો નિશ્ચય કરીને, કામન્દકીએ, માલતીની સાથીદાર લવંગિકાણી મદદથી માધવ પ્રત્યેના પ્રેમમાં માલતીને ઉત્તેજન આપ્યું. કામન્દકીની શિષ્યા બુદ્ધરક્ષિતાએ મકરંદ માટે, માલતીની બાળપણની સખી મદયન્તિકાનો સંપર્ક કર્યો.

બીજી બાજુ, રાજાના નજીકના સાથીદાર અને મદયન્તિકાનો ભાઈ નન્દન માલતીને પામવાની ઈચ્છા ધરાવતો હતો. ભૂરિવસુ પાસે રાજાની ઈચ્છા સ્વીકારવા સિવાય કોઈ રસ્તો ન હતો. કામદકીએ માલતીનાં મનમાં લગ્નના પાયા તરીકે પ્રેમ અત્યંત મહત્વનો છે એ વાત ઠસાવી અને પ્રાચીન કથાઓની નાયિકા શકુન્તલા, ઉર્વશી અને વાસવદત્તાની જેમ બહાદુરીપૂર્વક વર્તવા સમજાવી. પણ માલતી માધવ માટેના પ્રેમ કરતાં ખાનદાન કુળ-પરંપરા અને માતાપિતાના આદરને વધુ મહત્વ આપતી હતી.

શિવ-મંદિરમાં પ્રેમી-યુગલની મુલાકાત થાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી પણ મદયન્તિકા પર આક્રમણ કરનાર એક વાઘને કારણે આ મુલાકાત થઈ શકી નહિ. આ ઘટનાને કારણે મકરન્દ અને મદયન્તિકા પ્રેમમાં એકબીજાની વધુ નજીક આવ્યાં. તેમને પહેલી જ વાર જાણ થઈ કે માલતીનાં લગ્ન નંદન સાથે થવાના છે. મદયન્તિકા ખુશ થઈ કારણ કે નન્દન એને ભાઈ હતો.

આમ તો માધવ સિંધુ અને પારા નદીના સંગમ પર સ્નાન કરવા મકરન્દ સાથે ગયો હતો. હકીકતમાં તો માલતીને મેળવવા તેણે નદીની પેલે પાર આવેલી સ્મશાનભૂમિમાં જઈને, પિશાયો પાસેથી અદ્ભુત શક્તિ કે મદદ મેળવવાના આશયથી તેમને માનવ માંસ આપવાની મોજના કરી હતી.

આ બાજુ અઘોરઘંટ નામના કાપાલિકે પોતાની શિષ્યા કપાલકુંડલાને યજ્ઞમાં બલિ આપીને પોતે એક વિશેષ તાંત્રિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે એ માટે એક યુવતીને શોધી લાવવા સૂચના આપી. વાઘની ઘટના બન્યા પછી માલતી ઘરે પાછી ફરી અને રાત્રે અગાસી પર સૂતી હતી. કપાલકુંડલા ત્યાંથી એને ઉઠાવી ગઈ અને પોતાના ગુરુ પાસે લઈ ગઈ. એક સુખદ યોગાનુયોગના કારણે માધવ અણીને સમયે માલતીને બચાવવા પહોંચી ગયો. માલતી ગુમ થઈ છે એવા સમાચાર મળતાં જ તેના પિતાએ તેની શોધમાં સૈનિકોની એક ટુકડી મોકલી અને સ્મશાનભૂમિ પર આવેલા મંદિરને ઘેરો ઘાલ્યો. યુદ્ધમાં માધવે અઘોરઘંટને મારી નાખ્યો.

નન્દન સાથેના માલતીના લગ્ન નિષ્ફળ બનાવવા માટે કામન્દકીએ એક સરસ યુક્તિ કરી. તેણે રાજાને અને માલતીના માતાપિતાને વિનંતી કરી કે બધાં નગરજને જેની પૂજા કરતાં તે સ્થાનિક દેવતાના મંદિરમાંથી કન્યાની વિવાહયાત્રા શરૂ કરવી.

રાજાએ ભેટ આપેલો લગ્નનો ખાસ પોશાક માલતીનાં બદલે મંદિરના ગર્ભગૃહમાં પહેલેથી છુપાઈ રહેલા મકરંદે પહેર્યો અને માલતી માધવ સાથે પાછલે દરવાજેથી વૃક્ષોનાં કુંડમાં થઈને પાછળના ભાગમાં આવેલા એક ભાગમાં ભાગી છૂટી.

મકરંદ લગ્નવિધિ પછી નન્દનના શયનગૃહમાં ગયો અને એક શરમાળ વધૂનો અભિનય કર્યો. નંદન ગુસ્સે થઈને ચાલ્યો ગયો. ત્યારે મદયન્તિકા શયનગૃહમાં આવી. માલતીના વેશમાં રહેલા મકરંદે પોતાનો વેશ કાઢી નાખ્યો અને મધરાત પછી તે મયન્તિકાની સાથે નાસી ગયો.

યુવાન પ્રેમીઓએ નાસી જતાં તેમની પાછળ સૈનિકો મોકલવામાં આવ્યા. મકરંદ અને મદયન્તિકા ભેગાં થયાં કે નહિ તે જાણવા માટે માધવ અને માલતી રાહ જોતાં હતાં. આ દરમિયાન નગરના સૈનિક સાથેની મકરંદની લડાઈના સમાચાર મળ્યા. માધવ પોતાના મિત્રને મદદ કરવા ગયો. અને આમ, માલતી એકલી પડી ગઈ. પોતાના ગુરુના મૃત્યુનો બદલો લેવા માટે યોગ્ય સમય અને તકની રાહ જોતી કપાલકુંડલા માલતીને ઉપાડી ગઈ.

માધવ અને મકરંદે ચારે બાજુથી આવતા સૈનિકોનો બહાદુરીપૂર્વક સામનો કર્યો. રાજા પોતે આ યુવાન વીરો પર પ્રસન્ન થઈ ગયો અને આવા જમાઈ મેળવવા બદલ તેણે કન્યાઓના માતાપિતાને અભિનંદન આપ્યા.

આ દરમિયાન રહસ્યમય રીતે માલતીના ગુમ થવાના આઘાતજનક સમાચાર આવ્યા. માધવ માલતીને શોધતો ભટકવા લાગ્યો. મિત્રની બાબતમાં નિરાશ થઈ ગયેલો મકરંદ એક ઊંચી જગા પરથી કૂદીને આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. રાજા અને કામન્દકી વિલાપ કરવા લાગ્યાં, કામન્દકી આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઈ ગઈ. આ અત્યન્ત સંકટભરી સ્થિતિમાં, યોગશક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ કામન્દકીની પહેલાંની શિષ્યા સૌદામિનીએ, માલતીને ઉઠાવીને, આકાશમાર્ગે જતી કપાલકુંડલાને જોઈ. એણે માલતીને બચાવી લીધી અને માધવ તેમજ મકરંદની જિંદગી બચાવી.

નગરમાં આનંદ-ઉત્સવભર્યું વાતાવરણ બની ગયું. રાજાએ માધવ સાથે માલતીના લગ્ન માટે સંમતિ આપી. મકરંદના મદયન્તિકા સાથે લગ્ન થયાં.

આ પ્રકરણ પ્રકારના નાટકનું કથાવસ્તુ કવિકલ્પિત અથવા લોકજીવનમાંથી લીધેલું હોય છે. તેમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર હોય છે. આ નાટકનું ફલક બહુ મોટું હોય છે. આ પ્રકરણની નાયિકા માલતીની જેમ તેની કોઈ ઉચ્ચ કુળની કન્યા હોય છે અથવા તો શુદ્રકના મૃચ્છકટિકની વસંતસેનાની જેમ કોઈ ગણિકા હોય છે.

આ નાટકમાં એકથી વધુ આશ્ચર્યજનક વળાંકો ગૂંથી લેવામાં આવ્યાં છે અને રહસ્ય અંત સુધી જળવાયું છે. આ નાટકના સંવિધાન માટે ભવભૂતિ પોતે જ પાત્રમુખે કહાવે છે કે, ‘‘અહો સરસરમણીયતા સંવિધાનસ્ય 1’’ અને આ જ વાત ઉત્તરરામચરિતમ્ માં પણ કહેવાઈ છે; ‘‘અહો સંવિધાનકમ્ |’’

ઉત્તરરામચરિત

આ ભવભૂતિનું તૃતીય નાટક છે, જેમાં રામ અને સીતાના અયોધ્યા આગમન પછીના પ્રસંગો વણી લેવામાં આવ્યાં છે. આ સાત અંકનું નાટક છે. તેના વિશે વિશદ વિચારણા આપણે આ પછીના એકમમાં કરીશું.

9.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1. ભવભૂતિના જીવન વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

2. ભવભૂતિની કૃતિઓ વિશે નોંધ લખો.

---

3. ભવભૂતિના સમય વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

❖ ટૂંકનોંધ લખો.

1. મહાવીરચરિત
2. માલતીમાધવ

9.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

---

1. બેટાઈ, ર. સું. ઉત્તરરામચરિતમ્, અખિલ હિન્દ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
2. ભટ, ગો. કે., (અનુ. દવે, જશવંતી) (1992), ભવભૂતિ, સાહિત્ય અકાદેમી, ન્યૂ દિલ્હી.
3. ભટ્ટ, વસન્ત મ. (2006), ઉત્તરરામચરિતમ્ , સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ.
4. દવે, પી. સી. (1989), (તૃતીય આવૃત્તિ), ઉત્તરરામચરિતમ્ , સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ.
5. ગૌરોલા, વાચસ્પતિ (૧૯૬૦), સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી
6. જોશી, ઉમાશંકર (1963), (દ્વિતીય આવૃત્તિ, પુનમુદ્રણ), ઉત્તરરામચરિતમ્ , ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
7. Kane, P. V. (1956) (4th edi.), The Sahitya Darpan of Vishvanatha, pub. by P. V. Kane, Bombay.
8. ઁંડેલવાલ, જયકિશનપ્રસાદ (૧૬૬૯), સંસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્ય, વિનોદ પુસ્તક મંદિર, આગરા
9. પટેલ, ગૌતમ, (1989), ઉત્તરરામચરિતમ્, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
10. પંડ્યા, વિજય (1989), ભવભૂતિ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
11. પંડ્યા, શાંતિકુમાર (2001) દશરૂપકમ્, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
12. રાય, ગંગાસાગર (૧૯૬૫), મહાકવિ ભવભૂતિ, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી
13. Tawney, C. H. (1874), Bhavabhuti, Thacker, Spink and co., Calcutta.

9.5 યાવીરૂપ શબ્દો

નાટક, ઉત્તરરામચરિતમ્ , ભવભૂતિ, રસ, કરુણ રસ, રામ, રામચન્દ્ર, રામભદ્ર, રામયણ, સીતા, વાલ્મીકિ, ગર્ભકિ, ગર્ભકિ નાટક, પૃથિવી, માલતીમાધવ, મહાવીરચરિત, લવ, કુશ, જૃમ્ભકાશ્ત્રો, કારુણ્ય, ઉત્તરરામચરિતમ્, રસ, રામ, નાટકમ્

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ: 10 : ઉત્તરરામચરિતમ્ : પરિચય

રૂપરેખા

10.1 ઉદ્દેશ

10.2 પ્રસ્તાવના

10.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : પરિચય

10.3.1 શીર્ષક

10.3.2 નાટ્યપ્રકાર

10.3.3 કથાનકનો મૂળ સ્ત્રોત અને ભવભૂતિએ કરેલ પરિવર્તનો

10.3.4 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક અને દ્રશ્યવાર પરિચય

10.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

10.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત નાટક વિશે ખ્યાલ મેળવશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું મહત્ત્વ સમજશે.
- ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકનો સામાન્ય પરિચય મેળવશે.
- અતિખ્યાત કૃતિ રામાયણમાં પરિવર્તન કરી શ્રેષ્ઠ નાટ્યકૃતિનું સર્જન કરનાર ભવભૂતિની ક્ષમતા પ્રમાણશે.

10.2 પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અત્યંત પ્રાચીન જણાય છે અને તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે એ વિશે વિદ્વાનો વિવિધ મત રજૂ કરે છે. ઋગ્વેદના સંવાદસૂક્તોમાંથી નાટકની ઉત્પત્તિ થઈ હશે એવો મત મેક્સમૂલર રજૂ કરે છે, પિશેલના માટે પુત્તલિકાઓના નૃત્યમાંથી નાટક ઊતરી આવ્યું હશે. કીથ પાશ્ચાત્ય પરંપરા મે-પોલમાંથી પ્રેરણા પામીને નાટક આવ્યું હશે એમ માને છે અથવા ગ્રીક નાટકોમાંથી પ્રેરિત થઈને કે પછી છાયાનાટકમાંથી નાટકની ઉત્પત્તિ થઈ હશે; જેવાં મત વિદ્વાનોએ રજૂ કર્યાં છે.

નાટક અથવા નટના ઉલ્લેખો આપણને રામાયણ, મહાભારત અને પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે એ દર્શાવે છે કે, સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ ઈસવીસનથી શતાબ્દીઓ પૂર્વે થઈ હશે.

ભરત નાટ્યશાસ્ત્રનાં પ્રારંભે આપણે જોઈએ છીએ કે, ઈન્દ્રની આગેવાનીમાં દેવોએ બ્રહ્માજી પાસે એક કીડનક(મનોરંજનના સાધનો) ની માગણી કરી ત્યારે, બ્રહ્માજીએ

ऋग्वेदમાંથી પાઠ્ય, સામવેદમાંથી સંગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ ગ્રહણ કરી નાટકનું સર્જન કર્યું.

जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च | यजुर्वेदादभिनयान् रसानथर्वणादपि || આમ, આપણી પરંપરામાં નાટકની ઉત્પત્તિ દેવી દર્શાવાઈ છે.

નાટકની ઉત્પત્તિનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં બ્રહ્માજી કહે છે કે, ત્રિલોકસ્ય અસ્ય સર્વસ્ય નાટ્યં ભાવાનુકીર્તનમ્ || કર્મ, ભાવ અને અન્વય સહિતનું નાટ્ય મેં સર્વ લોકના આનંદ અર્થે સર્જ્યું છે. તેઓ નાટકનું પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે કે, વિનોદકરણં લોકે નાટ્યમેતદ્ભવિष्यति । વળી, લોકો આનંદની સાથે સાથે જ્ઞાન પણ મેળવશે કારણ કે એવું કોઈ જ્ઞાન, શિલ્પ, વિદ્યા, કલા, યોગ કે કર્મ નથી, જેનો સમાવેશ નાટકમાં ન થઈ શકે.

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला |

नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येस्मिन् यन्न दृश्यते ||

ઉત્તરરામચરિતમ્ એ ભવભૂતિ રચિત નાટક છે. અશ્વઘોષ, ભાસ અને કાલિદાસ પછીના કાળમાં આપણને આ નાટ્યકૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભવભૂતિ રચિત ત્રણ નાટકોમાં આ નાટક સર્વોત્તમ છે એ તો ખરું જ, પરંતુ વિશ્વસાહિત્યમાં પણ ઉત્તરરામચરિતમ્ નું સ્થાન અનોખું છે.

10.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : પરિચય

10.3.1 શીર્ષક

આ સુપ્રસિદ્ધ નાટકના તદ્દન સરળ લાગતાં આ શીર્ષકને ટીકાકારોએ અનેક પ્રકારે રીતે સમજાવ્યું છે.

(1) એક મત અનુસાર ઉત્તરં રામસ્ય ચરિતમ્ યસ્મિન્ તત્ (નાટકમ્) ઉત્તરરામચરિતમ્ | એટલે કે જેમાં રામના ઉત્તરજીવનનું ચરિત વર્ણવાયું છે તે નાટક એ ઉત્તરરામચરિતમ્ . આ સમજૂતી તરત જ સમજાઈ જાય તેવી અને સર્વસ્વીકાર્ય છે. અહીં ‘ઉત્તર’ શબ્દ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કારણકે માત્ર ‘રામચરિત’ કહેતાં રામના જીવનના બાલ્યકાળથી શરૂ કરીને, રામાયણમાં આવતા બધા જ પ્રસંગો સમજાય છે. આ નાટકમાં ભવભૂતિ ‘ઉત્તર’ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા દર્શાવે છે કે, આ નાટકમાં રામના ઉત્તરજીવનના પ્રસંગોમાંથી રામની આકૃતિ ઉપસાવવામાં આવી છે. વળી, મહાવીરચરિતમાં રામના પૂર્વ જીવનનું ચરિત આલેખાયું છે તો આ નાટક ઉત્તરરામચરિતમ્ માં રામના જીવનના અન્ય પાસાંનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

(2) એક અન્ય સમજૂતી આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે: ઉત્તરં ઉત્કૃષ્ટં રામસ્ય ચરિતમ્ યસ્મિન્ તત્ (નાટકમ્) ઉત્તરરામચરિતમ્ | આ અનુસાર ‘ઉત્તર’ શબ્દ ‘ઉત્કૃષ્ટ’ અર્થ સૂચવે છે.

(3) કેટલાક વિદ્વાનો અનુસાર: ઉત્તરન્તિ સંસારાર્ણવતો જના યેન તદુત્તરમ્ । ઉત્તરં રામસ્ય ચરિતં યસ્મિન્ તત્ । આમ, અહીં 'ઉત્તર' શબ્દ 'સંસારસાગરમાંથી મનુષ્યને તારનાર' એવા અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. આ સમજૂતીમાં ભક્તિનો ભાવ રહેલો છે.

(4) ઉત્તરં સર્વોત્કૃષ્ટં રામાયા: શ્રી સીતાદેવ્યા: ચરિતમ્, આ સમજૂતી 'રામચરિત' શબ્દને સામાસિક પદ ગણી સર્વોત્કૃષ્ટ રામા-સ્ત્રી-સીતા-નું ચરિત એમ વિગ્રહ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યો છે. આપણે આ નાટકમાં સીતાદેવીની ઉત્કૃષ્ટતા વિશેના ઉલ્લેખ જોઈ શકીએ છીએ. જેમ કે, રામ કહે છે કે, ઉત્પત્તિપરિપૂતાયા: કિમસ્યા: પાવનાન્તરૈ: .....| અરુન્ધતી સીતા માટે કહે છે કે, અગ્નિરિતિ વત્સાં પ્રતિ પરિલઘૂનિ અક્ષરાણિ |

(5) રામા ચ રામશ્ચ રામૌ, તયો: ચરિતમ્ | અહીં, 'ઉત્તર' શબ્દ વિશે કોઈ વિચારણા કરવામાં આવી નથી. પરંતુ 'રામચરિતમ્' શબ્દનો વિગ્રહ એકશેષ દ્વન્દ્વ સમાસ પ્રમાણે કરી, રામયો: ચરિતમ્ એટલે કે રામ અને સીતાનું ચરિત, તેનું કથન, એમ વિદ્વાનો દર્શાવે છે.

(6) અન્ય એક સમજૂતી પ્રમાણે 'ઉત્તર' એ વિષ્ણુસહસ્ત્રનામમાં આવતું વિષ્ણુનું નામ છે. જુઓ : ઉત્તરો ગોપતિર્ગોષ્ઠા, અને આ પ્રમાણે વિચારતાં, રામ એ વિષ્ણુ છે અને તેમનું ચરિત એ ઉત્તરરામચરિતમ્ .

10.3.2 નાટ્યપ્રકાર

સંસ્કૃત આલંકારિકો દ્વારા રૂપકોના દસ પ્રકાર કહેવાયા છે અને આ પ્રકારોનાં ભેદક તત્ત્વ 'કથાવસ્તુ, નાયક અને રસ' છે, એમ દર્શાવી દરેક રૂપક પ્રકારના લક્ષણો સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રકારોમાં 'નાટક'ને મૂળ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવ્યું છે અને અન્ય ભેદ વિકૃતિ કહેવાયા છે.

નાટકનું લક્ષણ આપતાં સાહિત્યદર્પણકાર કહે છે કે;

નાટકં ચ્ચાતવૃત્તં સ્યાત્ પંચસન્ધિસમન્વિતમ્ । વિલાસસન્ધ્યાદિગુણવદ્યુક્તં નાનાવિભૂતિભિઃ ॥

સુખ-દુઃખસમુદ્ભૂતિ નાનારસનિરન્તરમ્ । પંચાદિકાદશપરાસ્ત્રાન્ઙ્ગાઃ પરિકીર્તિતા ॥

પ્રચ્ચાતવંશોરાજર્ષિધીરોદાત્તઃ પ્રતાપવાન્ । દિવ્યોઽથદિવ્યાદિવ્યો વા ગુણવાન્નાયકો મતઃ ॥

એક એવ ભવેદંઙ્ગશ્રંગારો વીર એવ વા । અંગમન્યે રસાઃ સર્વે કાર્યો નિર્વહણેઽદ્ભુતઃ ॥

ચત્વારઃ પંચ વા મુખ્યા કાર્યવ્યાપૃત્પુરુષાઃ । ગોપુચ્છગ્રસમાગ્રં તુ બન્ધનં તસ્ય કીર્તિતમ્ ॥

1. નાટક ખ્યાતવૃત્ત, પંચસંધિયુક્ત, વિવિધ પાત્રયોજનાવાળું, સુખ અને દુઃખથી સમન્વિત, પાંચથી દશ અંકો ધરાવતું હોવું જોઈએ. 2. તેનો નાયક પ્રખ્યાત વંશનો, ધીરોદાત્ત, પ્રતાપી, ગુણવાન, દિવ્ય કે દિવ્ય હોવા છતાં મનુષ્યરૂપે રહેલ

અથવા રાજર્ષિ હોવો જોઈએ. 3. તેમાં શૃંગાર અથવા વીર જેવાં અંગી રસ અને અન્ય રસ અંગભૂત હોવા જોઈએ. 4. નિર્વહણમાં અદ્ભુત રસનો પ્રયોગ હોવો જોઈએ. ચારથી પાંચ પુરુષપાત્રો અને ગોપુસ્થબંધન આ શબ્દ સમજાવવો ગાયનું પૂછું વચ્ચે પહોળું છેડે સાંકડું હોય એમ અંતમાં લંબાણ ન હોય તેમ સમાન અંકરચના હોવી જોઈએ.

આ ભેદક તત્ત્વો અને લક્ષણોના આધારે ઉત્તરરામચરિતમ્ નો સમાવેશ નાટક પ્રકારના રૂપક અંતર્ગત કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે તેમાં નાટકનાં લક્ષણો ચરિતાર્થ થતાં જોઈ શકાય છે; જેમ કે, ઉત્તરરામચરિતમ્ નું કથાવસ્તુ સુવિખ્યાત રામાયણકથા પર આધારિત છે, રામ ધીરોદાત્ત નાયક છે અને આ સાત અંકમાં વિભાજિત થયું છે.

અલબત્ત, નાટકના શાસ્ત્રીય લક્ષણો અનુસાર નાટકનો મુખ્ય રસ વીર કે શૃંગાર હોવો જોઈએ અને એ એક બાબતમાં ઉત્તરરામચરિતમ્ જુદું પડે છે. આ નાટકના અંતે નાયક રામ સીતાના મિલનરૂપી ફાળપ્રાપ્તિ પણ કરે છે, છતાં સમગ્ર નાટકમાં રામને મન સીતા મૃત્યુ પામ્યાં છે અને સ્મૃતિશેષ બન્યાં છે એવા ઉલ્લેખો એકાધિક વખત કરવામાં આવ્યા છે. એ સંજોગોમાં ઉત્તરરામચરિતમ્ નો મુખ્ય રસ રતિ જેનો સ્થાયી ભાવ છે તેવો વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલો શૃંગાર; વિપ્રલંભશૃંગાર નથી, પરંતુ સીતાના મૃત્યુને સ્વીકારતા રામ માટે શોક જેનો સ્થાયી ભાવ છે એવો કરુણ જ આ નાટકનો મુખ્ય રસ છે. અને મોટાભાગના વિવેચકો પણ ઉત્તરરામચરિતમ્ ના મુખ્ય રસ તરીકે કરુણને સ્વીકારે છે.

આ ઉપરાંત, ભવભૂતિ પોતે જ કહે છે કે, 'एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्भिन्नः पृथकपृथगिवाश्रयते विवर्तान् । करुण ज अकेमात्र रस છે, જે નિમિત્ત ભેદે જાણે જુદાં જુદાં વિવર્ત ધારણ કરે છે. જેમ પાણી વમળ, પરપોટા અને તરંગરૂપી વિકારોને ધારણ કરે, પણ અંતે તો માત્ર પાણી જ હોય છે. પંચવટીમાં આવેલા રામ વિશે વાસંતી પણ કહે છે કે, 'पुटपाकप्रतीकाशो रामस्यकरुणो रसः ।'

10.3.2 કથાનકનો મૂળ સ્ત્રોત અને ભવભૂતિએ કરેલ પરિવર્તનો

આપણે નાટકના લક્ષણમાં જોયું તેમ ઉત્તરરામચરિતમ્ રૂપકપ્રકારમાં નાટક છે. આ નાટકનું કથાવસ્તુ કે વૃત્ત ખ્યાત અર્થાત્ પ્રખ્યાત છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં રામાયણ પ્રસિદ્ધ રામનું ઉત્તરચરિત એ કથાવસ્તુ છે અને તે માટે રામાકથાને ભવભૂતિએ પસંદ કરી છે.

રામકથા વાલ્મીકિના રામાયણ ઉપરાંત, મહાભારત, રામોપાખ્યાન, પદ્મપુરાણ બ્રહ્મપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, ગરુડપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, ભાગવત પુરાણ, કાલિદાસ રચિત રઘુવંશ તથા ભાસના નાટકોમાં આવે છે. આમ છતાં કવિની મુખ્ય પ્રેરણા વાલ્મીકિ-રચિત રામાયણ છે અને તે સ્પષ્ટપણે અનેક રીતે દેખાઈ આવે છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના નાન્દી શ્લોકમાં જ તેમણે પૂર્વસૂરિઓને નમસ્કાર કર્યા છે. વિદ્વાનોને અહીં મુખ્યત્વે વાલ્મીકિ અભિપ્રેત હોય તેમ જણાય છે. સંભવ છે કે બહુવચન આદરાર્થે વપરાયું હોય અથવા બાણરચિત હર્ષચરિતના પ્રારંભે અનેક

પૂર્વકવિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેવા કવિઓ ઉત્તરરામચરિત્મ ના રચયિતાના મનમાં પણ હોય. પરંતુ કવિનો મુખ્ય આદર તો વાલ્મીકિ પ્રત્યેજ હોય તેમ લાગે છે. ઉત્તરરામચરિત્મ ના બીજા અંકમાં કવિએ આદરપૂર્વક કૌંચવધને જોતાં વાલ્મીકિના મુખમાંથી અકસ્માત્ નીકળેલા પ્રથમ નૂતન છંદના અવતરણની અને તેમની મહત્તાની વાત કરી છે. અને પછી બ્રહ્માજીએ રામચરિત ના આલેખન માટે તેમને પ્રેર્યા અને વાલ્મિકી એ રામાયણની રચના કરી એ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અથ સ ભગવાન્પ્રાચેતસઃ પ્રથમં મનુષ્યેષુ શબ્દબ્રહ્મણસ્તાદ્દુશં વિવર્તમિતિહાસં રામાયણં પ્રણિનાય । ઉપરાંત, કવિ વાલ્મીકિ આ નાટકનું એક પાત્ર પણ છે. ભવભૂતિ દ્વારા તેઓ બ્રહ્મર્ષિ તરીકે ઉલ્લેખાયા છે. ચતુર્થ અંકની સમગ્ર ક્રિયા વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જ ચાલે છે. અને સાતમા અંકમાં સમાદરપૂર્વક કથાને નાટ્યકલેવર આપતાં ભવભૂતિએ વાલ્મીકિની કથાથી જુદાં પડતાં પહેલાં તેમની જાણે કે અનુજ્ઞા લીધી છે. ભો ભો ભગવાન્ભૂતાર્થવાદી પ્રાચેતસઃ સસ્થાવરજઙ્ગમં જગદાજ્ઞાપયતિ યદિદમસ્માભિરાષેણ ચક્ષુષા સમુદ્ધીક્ષ્ય પાવનં ચ કરુણાદ્ભુતરસં ચ કિંચિદુપનિબદ્ધમ્ । તત્ર કાર્યગૌરવાદવધાતવ્યમિતિ । અને રામના કથન સાક્ષાત્કૃતધર્માણો ઋષયઃ । અને રામના કથન સાક્ષાત્કૃતધર્માણો ઋષયઃ । -માં વાલ્મીકિ માટેનો આદર અભિવ્યક્ત થયો છે. આમ, ભવભૂતિ વાલ્મીકિથી અભિભૂત છે અને ઉત્તરરામચરિત્મ ની કથા માટે વાલ્મીકિ-રામાયણને જ આધાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

રામના રાજ્યાભિષેક પછીના પ્રસંગો એ ઉત્તરરામચરિત્મ નું મુખ્ય કથાવસ્તુ છે. પરંતુ પ્રથમ અંકમાં આવતા ચિત્રદર્શન પ્રસંગમાં રામના પૂર્વચરિતનું વિહંગાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગો વાલ્મીકિ રામાયણને અનુસરીને નિરૂપવામાં આવ્યા છે. તાટકાવધ અને ત્યારબાદ વિશ્વામિત્રે રામને આપેલા જુમ્મુકાસ્રો, એ અસ્રોની પરંપરાની વાત રામાયણમાં આવેલી છે. આ ઉપરાંત ગંગાવતરણની કથા, ચાર ભાઈઓનાં વિવાહના ઉલ્લેખ રામાયણ પ્રમાણે છે. શૂંગવેરપુરનો પ્રસંગ, ભરદ્વાજ આશ્રમ અને ચિત્રકૂટવર્ણન, શૂર્પણખાપ્રસંગ, જટાયુવધ, હનુમાનઆદિ સાથે મિલન, માલ્યવાન પર્વત, વર્ષાઋતુનો ઉલ્લેખ તથા લવણ નામના અસુર મના અસુર ।મના અસુર નામના અસુર ૧ ત્રાસ અને શત્રુઘ્ને તેને પરાસ્ત કર્યાના ઉલ્લેખ રામાયણમાંથી જ લેવાયા છે. રામનો વિલાપ પણ મૂળ પ્રમાણે અને એ જ ક્રમમાં નિરૂપાયો છે. આમ, રામાયણની કથાને કવિએ પસંદ કરેલા પ્રસંગોના ઉલ્લેખથી અદ્ભુત લાઘવથી સૂચવી દીધી છે.

રામના રાજ્યાભિષેક પછીના ઉત્તરરામચરિત્મ ના મુખ્ય પ્રસંગોનો વિચાર કરીએ તો રાજ્યાભિષેક પછી મિત્રો વાનરો, રાક્ષસો, રીંછો અને સ્વજનો એક પછી એક વિદાય લે છે તે અહીં લગભગ રામાયણ પ્રમાણે જ વર્ણવાયું છે ઉત્તરરામચરિત્મ માં ચિત્રોના દર્શને સીતાને ફરીથી એ પ્રદેશમાં જવાનું મન થાય છે.

વાલ્મિકી રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં સીતા કહે છે કે હે રાઘવ ગંગાના તીરે આવેલા ઉગ્રતેજવાળા ઋષિઓના પુણ્યકારક તપોવનોને, હું જોવા ઈચ્છું છું:

तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ।

गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् ॥

આ ઉપરાંત બીજા અંકમાં આવતી રામાયણની ઉત્પત્તિની કથા, કૌંચવધ, તથા તે પ્રસંગે મુખમાંથી સરી પડેલો અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલો શ્લોક, તથા છંદાત્મક વાણીમાં રામાયણ રચવા માટે બહાની પ્રેરણા રામાયણમાં તથા ઉત્તરરામચરિતમ્ માં એક સરખી રીતે રજૂ થઈ છે. શમ્બૂકવધ પછી તરતજ રામ અગસ્ત્ય આશ્રમમાં જાય છે તે વાત બન્નેમાં સરખી છે.

પરિવર્તનો:

આ રીતે વાલ્મીકિરામાયણ ઉત્તરરામચરિતમ્ ના કવિની મુખ્ય પ્રેરણા બન્યું છે તે સ્પષ્ટ છે. અલબત્ત, રામાયણની કથાને નાટ્યસ્વરૂપ આપવા માટે તથા રામાયણમાં રજૂ થયેલ રામ અને સીતાના વિરહ છતાં લોકહૃદયમાં પ્રસ્થાપિત થયેલા સીતારામના અવિભાજ્ય એકત્વના કાવ્યતત્ત્વને આકાર આપવા કવિએ અનેક ફેરફાર કર્યા છે. એમાંના કેટલાક ફેરફાર, અલબત્ત ગૌણ છે. વાલ્મીકિ અને કાલિદાસે સીતા વિષેની અફવા લાવનાર જાસૂસનું નામ ભદ્ર રાખ્યું છે, જ્યારે ભવભૂતિએ તેનું નામ દુર્મુખ પાડે છે અને આમ લોક-વાયકા વિષેનો પોતાનો દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરી દે છે. ભવભૂતિ કેટલાંક નવાં પાત્રો પણ સર્જે છે, જેમાં વનદેવતા વાસંતી, આત્રેયી, તમસા, મુરલા, વગેરે પાત્રો નવાં છે.

કથાવસ્તુમાં કરવામાં આવેલા ફેરફાર જોઈએ તો, આ નાટકમાં નિર્દેશ અનુસાર સીતાના ત્યાગ સમયે સીતાનો પ્રસૂતિકાળ નજીક હતો. આથી, લક્ષ્મણ દૃષ્ટિપથમાંથી દૂર થતાં જ સીતાને ઘોર અપમાન, વિફલતા અને એકલતાની પીડાની સાથે જ પ્રસૂતિની પીડા પણ ઉપડે છે અને તે ભાગીરથીમાં પડતું મૂકે છે. અને ત્યાં જ બે બાળકોને જન્મ આપે છે. મૂળ કથા પ્રમાણે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં આશ્રય લીધા પછી કેટલાક દિવસો બાદ સીતાને પુત્રો પ્રસવે છે. ઘટનામાં કરેલા આ ફેરફારથી સીતાનું દુઃખ વધારે સંતર્પક બને છે.

આ નાટકમાં પ્રસૂતિ પછી સીતાનું રક્ષણ ભાગીરથી અને પૃથિવી કરે છે, તે ચિત્રદર્શન પ્રસંગે અને ત્યાર બાદ રામે તેમની પાસે કરેલી માગણીને અનુસરીને છે. એ રીતે કવિનું નાટ્યસંકલનાકૌશલ રજૂ થયું છે.

સ્તન્ય ત્યાગ પછી લવકુશને વાલ્મીકિ પાસે મૂકવામાં આવે છે, જ્યારે સીતા એકલા જ ભાગીરથી અને પૃથિવી પાસે રહે છે. આનાથી લવકુશને માતા અને પિતા બન્નેનો વિયોગ રહે છે. મહર્ષિ વાલ્મિકી જ તેમની તમામ પ્રકારની સંભાળ લે છે અને તે બંને બાળકોનું આખું વ્યક્તિત્વ ઋષિત્વથી ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

બીજી બાજુ રામ પત્નીનો વિરહ પામે છે અને પિતૃત્વથી વંચિત રહે છે. તેમ સીતા પતિને વિરહ પામે છે અને માતૃત્વની તૃપ્તિથી વંચિત રહે છે. આ ફેરફારથી રામ અને સીતાની પરિસ્થિતિ વચ્ચે સમતુલા સ્થપાય છે અને કરુણાનો રંગ ઘેરો બને છે.

મૂળ કાવ્યમાં શંભૂકવધનો પ્રસંગ અને અગસ્ત્ય દ્વારા કરવામાં આવેલો રામનો સત્કાર પહેલાં આવે છે અને ત્યારબાદ અશ્વમેધયજ્ઞની વાત આવે છે, જ્યારે અહીં અશ્વમેધ યજ્ઞ શરૂ થયા પછી શંભૂકવધનો પ્રસંગ આવે છે. અને એ નિમિત્તે રામ દંડકારણ્યમાં આવે છે. ત્યાં તેમના મનમાં સીતા સાથેના જીવાયેલા પ્રસંગો ફરી તાદૃશ થાય છે. આ બાબત સીતામિલન માટે જરૂરી છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ નું મહત્વનું પરિવર્તન તો અંતે સધાતું રામસીતાનું મિલન છે. મૂળ કથા પ્રમાણે સીતાત્યાગ પછી રામ-સીતા ક્યારેય મળી શક્યાં નથી. નાટ્યકારે રામ અને સીતાના પુનર્મિલનની સંભાવનાઓ આખા નાટક દરમિયાન ક્રમે ક્રમે વિકસાવીને છેલ્લે રામ-સીતાનું પુનર્મિલન સિદ્ધ કર્યું છે.

આ ઉપરાંત મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઉત્તરરામચરિતમ્ ના પ્રત્યેક અંકની રચનામાં ભવભૂતિની મૌલિકતા આપણે માણી શકીએ છીએ. પ્રથમ અંકમાં ઋષ્યશૃંગનો દ્વાદશવાર્ષિક યજ્ઞ અને તે પ્રસંગે બારેક વર્ષ માટે ત્યાં ગયેલાં રામમાતાઓ તથા વસિષ્ઠ-અરુન્ધતી રામના જીવનમાં આવેલા ધર્મસંકટ સમયે સાથે નથી. વસિષ્ઠ ઋષિનો પ્રજાનું આરાધન કરવાનો સંદેશો તેમને સીતાનો ત્યાગ કરવા માટે જાણે કે પ્રેરે છે અને રામ એક નિર્ણય લે છે.

બીજા અંકમાં આત્રેયી અને વાસંતીના મિલનનું દૃશ્ય તદ્દન મૌલિક છે. શંભૂક-પ્રસંગ સમયે વ્યક્ત થયેલી રાજા રામની આત્મનિર્ભર્ત્સના તેમના અન્તઃકર્મને રજૂ કરે છે. અહીં કરેલું જનસ્થાન દંડકારણ્યની ભૂમિનું પ્રભાવક વર્ણન મૌલિક છે.

ત્રીજા અંકની આખી કલ્પના જ મૌલિક છે. અહીં કવિએ રામને પોતાની પરિચિત પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યનાં લાવીને રામનું કુસુમથી પણ મૂઢુ હૃદય ભાવકો સમક્ષ ખોલી આપ્યું છે. રામનું ચરિત વર્ણવતા નાટકમાં આ ઘણું જ જરૂરી ગણાય.

ચતુર્થ અંકમાં વાલ્મીકિના આશ્રમનું દ્રશ્ય, ત્યાં મળેલા વૃદ્ધો રામના સીતાત્યાગના પગલાંથી દુઃખી છે તે દર્શાવાયું છે. આ અંકમાં રામનું વૃદ્ધો સાથેનું મિલન અને રામને બાળકોનું મિલન કવિની કલ્પના હૃદયંગમ નીપજ છે.

પાંચમા અંકમાં લવ અને ચંદ્રકેતુનું મિલન પણ કવિનું મૌલિક સર્જન છે. આશ્રમવાસીઓના પક્ષે લવ અને કુશમાંથી માત્ર લવ જ અને સામે પક્ષે લક્ષ્મણપુત્ર ચંદ્રકેતુ તેજસ્વી સમવયસ્ક છોકરાઓનું પાત્ર ભવભૂતિએ સુંદર રીતે ઉપસાવ્યું છે

છઠ્ઠા અંકમાં રામનું લવકુશ સાથેનું મિલન અને એ રીતે લવકુશના અંગપ્રત્યંગમાં સિદ્ધ થયેલું રામ-સીતાનું તાદૃશ્ય પણ કવિની કલ્પના જ છે.

છેલ્લા અંકમાં નિરૂપાયેલું ગર્ભનાટક અને તેની મદદથી સાધેલું ચરાચર લોકસમૂહનું સીતા અંગેનું સમાધાન કવિની સર્જકશક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે.

આમ, વાલ્મીકિ રામાયણનો આધાર લઈ અનેક પરિવર્તન પામીને બનેલું આ નાટક કોઈ વિશિષ્ટ રીતે રજૂ થયેલું વાલ્મીકિ રામાયણ જ છે. અહીં રજૂ થયેલા પ્રસંગો રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં આવેલા છે. રામાયણનો ઉત્તરકાંડ પ્રક્ષિપ્ત છે એવો એક મત છે, છતાં રામાયણ-ઉત્તરકાંડ અને ઉત્તરરામચરિતમ્ નું સામ્ય જોતાં ભવભૂતિ સામે આ ભાગ જ હોય અથવા આ ભાગનું કોઈ મૂળરૂપ હોય એમ લાગે છે.

અલબત્ત ડો. બેલવેલકર માને છે કે ભવભૂતિએ કદાચ પોતાના નાટક માટેની સામગ્રી પદ્મપુરાણના પાતાલખંડના પ્રથમ અડસઠ અધ્યાયોમાંથી લીધી હશે.

10.3.4 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંકવાર પરિચય

પ્રથમ અંક

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની પરંપરા અનુસાર નાટકનો આરંભ કરતા પૂર્વે કેટલીક પૂર્વ રંગક્રિયાઓ કરવામાં આવતી જેમાં સૌથી આખરી ક્રિયા નાન્દી તરીકે ઓળખાતી હતી. ઉત્તરરામચરિતમ્ નો આરંભ પણ નાન્દીથી કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોક છે:

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

'આ નમસ્કાર ભરેલી વાણી અમે પૂર્વના કવિઓને સમર્પીએ છીએ. આત્માની અમૃત ક્લારૂપ તે દિવ્ય વાણીને અમે પ્રાપ્ત કરીએ.'

આ નાન્દીમાં પૂર્વકવિઓ અને અમૃતરૂપા વાણીને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી આ નાન્દીના શબ્દો અમૃતામાત્મનઃ કલમ્ -માં 'પ્રેમ'ને જુએ છે અને પ્રેમ એ આત્માની અમૃત કળા છે એ રીતે આ નાટકના પ્રેમતત્ત્વને મૂલવે છે, જેમાં સીતાને મૃત સમજવા છતાં રામનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ જીવંત રહ્યો છે.

શાસ્ત્રીય નિયમ અનુસાર નાન્દીમાં આઠ કે બાર પદ હોવા જોઈએ અને ઉત્તરરામચરિતમ્ ની નાન્દી દ્વાદશપદી નાન્દી છે, એટલે કે તેમાં બાર પદ આવેલાં છે.

સંસ્કૃત રૂપકોમાં નાન્દી પછી તરત આવતા દ્રશ્યને પ્રસ્તાવના અથવા આમુખ અથવા સ્થાપના કહે છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં નાન્દી પછી પ્રસ્તાવના આવેલી છે. આ રૂપકની પ્રસ્તાવના કરવા માટે સૂત્રધાર પ્રવેશીને નાટકના રચયિતા ભવભૂતિનો પરિચય સંક્ષેપમાં આપે છે. જેમાં ભવભૂતિને શ્રીકણ્ઠપદલાઙ્ગનઃ, પદવાક્યપ્રમાણજ વ્યાકરણ, મીમાંસા અને ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્વાન તરીકે ઓળખાવ્યો છે. તે જતુકર્ણીનો પુત્ર અને કૌશિક ગોત્રનો વંશજ છે તેમ જણાવ્યું છે.

તે પ્રેક્ષકોના કુતૂહલને એમ કહીને ઉત્તેજે છે કે રાવણકુળના ધૂમકેતુ સમાન પૂજ્ય મહારાજ રામનો રાજ્યાભિષેક હમણાં જ પૂર્ણ થયો છે તો પછી રાત દિવસ ચોકમાં વાગતાં નગારા વગેરે કેમ ચૂપ થઈ ગયાં? અને આ સાથે જ નાટકમાં આવનાર કોઈક અમંગળની એંધાણી પ્રેક્ષકોને આપી દેવામાં આવી છે.

નટ અને સૂત્રધારના સંવાદ દ્વારા જાણકારી આપવામાં આવી છે કે રામના રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ સમાપ્ત થવા લાગ્યો છે. રામના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે આવેલા મહેમાનો વિદાય લેવા માંડી છે. આમ વાનરો, રાક્ષસો, બ્રહ્મર્ષિઓ, વગેરે અયોધ્યાસી વિદાય થયા છે, અને રામની માતાઓ તથા વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી જમાઈના બાર વર્ષે ચાલનાર યજ્ઞમાં ભાગ લેવા ગયા છે. રામસીતા એકલા છે અને સગર્ભા સીતાનો પ્રસૂતિકાળ નજીક છે. આ પ્રસ્તાવનામાં જ સીતા વિષે ફેલાયેલી અફવાની વાત કરી છે અને ભયાનક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થવા વિશે સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું

છે. અને છેલ્લે આ વિષમ પરિસ્થિતિમાં નટનો સર્વથા ઋષયશ્ચ દેવતાશ્ચ શ્રેયો વિધાસ્યન્તિ । આ વાક્ય દ્વારા નાટકના સુખાન્તને સૂચવી દીધો છે.

પ્રસ્તાવનાના અંતે દર્શાવ્યું છે કે પોતાના પિતાની હમણાં જ થયેલી વિદાયથી બેચેન બનેલી સીતાને આશ્વાસન આપવા માટે રામ પોતાના અંત:પુરમાં પ્રવેશ્યા છે. અને આ અંકના મુખ્ય દ્રશ્યમાં સીતાને આશ્વાસન આપતા રામ આપણને જોવા મળે છે. એ સીતાને જણાવે છે કે બન્ધુજનના વિયોગ જેવા સંસારભાવો અનિવાર્ય હોય છે. આ જ સમયે ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી ત્યાં યજ્ઞમાં પહોંચેલી રાજમાતાઓ, આર્યા શાન્તા, ઋષ્યશૃંગ, વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીનો સંદેશ લઈને અષ્ટાવક ઋષિનું આગમન થાય છે.

પ્રથમ સંદેશો સીતા માટે છે. તેના પિતૃકુળ અને શ્વશુરકુળની પ્રશંસા કરીને કુલગુરુ વસિષ્ઠે આશીર્વાદ મોકલ્યા છે કે કેવલં વીરપ્રસવા મૂયા: ।, ત્યારબાદ અરુન્ધતી, રાજમાતાઓ અને શાંતાએ સંદેશ આપ્યા છે. 'સીતાને જે કંઈ ગર્ભદોહદ થાય તે તરત જ અવશ્ય પૂરો કરવો.' રામ આ બાબતમાં વચન આપે છે. શાંતા અને ઋષ્યશૃંગ સીતા લાગણીની માવજત કરતાં કહેવડાવે છે કે, 'તને પૂરા દિવસો જાય છે એટલે તને તેડાવી નથી. બેટા ! રામભદ્રને તારા વિનોદ માટે જ ત્યાં રાખેલ છે. તો પુત્રથી ભરેલ ખોળાવાળી એવી આયુષ્મતી તને અમે જોઈએ.'

અંતે નવા બનેલા રાજા રામને વસિષ્ઠે સંદેશમાં કહાવ્યું છે કે, 'જમાઈના યજ્ઞમાં અમે રોકાયા છીએ. તમે હજુ બાળક જ છો અને રાજ્ય નવું છે. પ્રજાનું રંજન કરવામાં તત્પર રહેજો. તેથી તમને જે યશ મળશે તે તમારા માટે પરમ ધનરૂપ હશે.'

અને રામ પણ વચન આપતાં કહે છે કે, 'લોકની આરાધના માટે સ્નેહ, દયા, સુખ કે જાનકીનો ત્યાગ કરતાં પણ મને દુ:ખ નહીં થાય.'

રામની કર્તવ્યપરાયણતા પ્રત્યે ભારે અહોભાવ અનુભવતી સીતા આ સાંભળીને કહે છે કે, 'આથી જ તો આર્યપુત્ર રઘુકુળના ધુરંધર છે.'

લક્ષ્મણ સીતાના મનોરંજન માટે ચિત્રવીથિકા લઈને આવે છે જેમાં ચિત્રકાર અર્જુને રામ-સીતાના પૂર્વજીવનના અગ્નિપરીક્ષા સુધીનાં ચિત્રો આલેખ્યાં છે. રામ અગ્નિ-પરીક્ષાના નિર્દેશ માત્રથી અકળાઈ ઊઠે છે. અને સીતાની પવિત્રતા સંદર્ભે બોલી ઊઠે છે કે,

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिर्मर्हतः ॥

તાટકાવધપ્રસંગે વિશ્વામિત્ર પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલાં જૃમ્મકાસ્રોના પ્રસંગને દર્શાવતા ચિત્રને જોતાં જ રામ આ અસ્રો સીતાની સંતતિની સેવામાં પણ રહેશે, એમ કહે છે.

રામસીતાના વિવાહ, રામ અને પરશુરામનું યુદ્ધ, નવપરિણિત તેમની માતાપિતા દ્વારા લેવાતી કાળજી અને અયોધ્યામાં પસાર કરેલા એ રમણીય દિવસો જોતાં રામના મુખમાંથી નિસાસો સારી પડે છે, તે હિ નો દિવસા ગતાઃ! મંથરાનો પ્રસંગ, વનવાસ

દરમિયાન નિષાદરાજ ગૂહ સાથેની રામની મુલાકાત, વગેરે પ્રસંગનાં ચિત્રો રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે જુએ છે. ગંગા પાર કરતી વેળાનું ચિત્ર જેટલી વખતે રામ ગંગાને સીતા માટે કલ્યાણકારી થવાની પ્રાર્થના કરે છે.

વનવાસ સમયનાં મધુર દામ્પત્ય જીવનનું સ્મરણ કરાવતાં ચિત્રોની સાથે સાથે ભય પમાડનાર અને અપાર વેદના આપનારા, વિયોગની કટુ યાદ આપનારાં ચિત્રો પણ રામ અને સીતા જુએ છે. સીતા રાવણ દ્વારા હરણ થવાથી આવેલા વિયોગના ચિત્રોને જોઈ, એ સમયની રામની અવસ્થા અને પોતાની સ્થિતિને યાદ કરતાં ત્રસ્ત બને છે. રામની આંખોમાંથી તૂટેલા મુક્તામણિના હારની જેમ આંસુઓ પૃથ્વી પર ઢળે છે. લક્ષ્મણ બનેના મનને બીજી બાજુ વાળવા જટાયુનાં ચિત્ર તરફ ધ્યાન દોરે છે. ત્યાર પછી જનસ્થાનની પશ્ચિમે આવેલો દંડકારણ્યનો ચિત્રકુંજવન નામનો પ્રદેશ, ઋષ્યમૂક પર્વત પરનો મતંગ ઋષિનો આશ્રમ, શ્રમણા શબરી, પંપાસરોવર, હનુમાન અને કકુભ પુષ્પોથી સુવાસિત માલ્યવાન પર્વતના ચિત્રદર્શને રામના સંયમના બંધ તૂટી જાય છે તે બોલી ઊઠે છે કે, ‘અટકી જા, અટકી જા. હું આથી વધારે સહન કરી શકું તેમ નથી. જાણે મારે ફરી જાનકીનો વિયોગ ફરીથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે.’

રામ અને સીતા ચિત્રદર્શનથી અટકે છે અને આરામ કરતાં સીતા કહે છે કે, તેમને આ ચિત્રદર્શનથી, ફરીથી પ્રસન્ન અને ગંભીર વનરાજિમાં વિહાર કરીને ગંગા નદીનાં પવિત્ર, સૌમ્ય અને શીતળ જળમાં સ્નાન કરવાનો દોહદ જાગે છે. રામ લક્ષ્મણને આ દોહદ તત્કાલ પૂરો કરવાનો આદેશ આપે છે. સીતા કહે છે ‘આર્યપુત્ર, તમારે પણ આવવાનું.’ અને રામ જવાબ વાળે છે કે, ‘અરે કઠિનહૃદયા, આ પણ કહેવાનું?’ સીતા રામના બાહુનો ઉશીકા તરીકે ઉપયોગ કરી સૂઈ જાય છે. રામ નિદ્રાધીન સીતાને અનુલક્ષીને એક પરમે ભર્યું દાંપત્યજીવનની ધન્યતાનું સ્તોત્ર કહે છે, ‘આ ઘરમાં લક્ષ્મી છે, આંખોની અમૃતશલાકા છે, આ એનો સ્પર્શ શરીર પરનો ગાઢ ચંદનનો લેપ છે. ગળે (વીંટળાયેલ) આ હાથ શીતળ અને કોમળ મોતીની માળા છે, એનું શું અત્યંત પ્રિય નથી? પણ ..... વિરહ અસહ્ય છે!’

રામ આ બોલી રહે એટલામાં જ દ્વારપાલ આવીને કહે છે કે ‘આવી પહોંચ્યો છે, દેવ!’ રામ પૂછે છે કે, ‘અરે કોણ?’ નગરજનોમાં ગુમચર તરીકે નિમેલો દુર્મુખ આવી પહોંચ્યો છે. દુર્મુખ સમાચાર આપે છે તે પ્રમાણે, ‘અરેરે! વૈદેહીના પરગૃહવાસનું જે કલંક અદ્ભુત ઉપાયો વડે શાંત કર્યું હતું. તે દુભાગ્યના પરિણામે હડકાયા કુતરાના ઝેરની જેમ પુનઃ બધે પ્રસરી ગયું છે.’ પ્રજાની આરાધના અર્થે રામ, સીતાના ત્યાગને નિર્ણય કરી કોઈ ચર્યાનો અવકાશ ન રહે તે માટે, લક્ષ્મણને કહેવડાવે છે.

રામને પોતે અત્યંત ભયંકર કર્મ કરનાર હત્યારો બન્યા હોવાનું અનુભવાય છે. બાલ્યકાળથી પોષેલી, સ્નેહને લીધે માત્ર રામ પર આધાર રાખવાના કારણે બીજા કોઈ આધાર વિનાની પ્રિયાને, જેમ કસાઈને ઘરની પંખીણી સોંપી દે તેમ કપટથી મૃત્યુને સોંપી રહ્યા હોવાનું પ્રતીત થાય છે. રામ સીતાના મસ્તક નીચેથી હાથ ખેંચી લે છે. રામ સીતાના પગ પર મસ્તક અડાડી તેનો ત્યાગ કરે છે.

નેપથ્યમાંથી 'મજબ થયો ગજબ થયો' અવાજ આવે છે. યમુના કિનારે રહેનારા ઋષિઓ, રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી પોતાને બચાવવા માટે, સહાય માગવા આવ્યા છે. રામ નિદ્રાધીન સીતાથી છૂટા પડતાં પહેલાં માતા વસુંધરાને સીતાની કાળજી રાખવાની પ્રાર્થના કરે છે. રામ શત્રુદ્ધને ઋષિઓની મદદે મોકલવા જાય છે, સીતા જાગી જાય છે. દુર્મુખ રથ તૈયાર છે એમ જણાવીને જાય છે. ગર્ભ ફરકતો હોવાથી સીતા ધીમે ધીમે જાય છે. અહીં 'ચિત્રદર્શન' નામનો પ્રથમ અંક સમાપ્ત થાય છે.

દ્વિતીય અંક

વાલ્મીકિ મુનિ આશ્રમમાં હમણાં જ જેમનું ધાવણું થયું છે એવાં જોડિયાં લવ અને કુશ નામનાં બાળકો લાવ્યા છે. આ બાળકોને જન્મથી જ જૃમ્ભકાચ્છો સિદ્ધ છે. વાલ્મીકિ મુનિએ તેમને મોટાં કર્યાં, અગિયારમા વર્ષે ક્ષત્રિયોને ઉચિત એવી વિધિથી યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કર્યાં. આ બે બાળકો અધ્યયનમાં અતિ તેજસ્વી હોવાથી તેમની સાથે નહીં રહી શકનારી આત્રેયી નામની વાલ્મીકિની વિદ્યાર્થિની અહીં દંડકારણ્યમાં અભ્યાસ કરવા આવી છે. વળી કૌંચપક્ષીયુગલમાંથી એકનો પારધિએ શિકાર કરતાં વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ છંદમાં દિવ્ય વાણીનું ઉચ્ચારણ કર્યું કે,

'હે નિષાદ! શાશ્વત કાળ સુધી તું પ્રતિષ્ઠા પામીશ નહીં, કારણ કે કામમોહિત એવા કૌંચયુગલમાંથી તેં એકને હણ્યું છે.'

બ્રહ્માએ વાલ્મીકિને રામના ચરિત્રની રચના કરવાનો આદેશ આપ્યો. આ વિધ્નોનાં કારણે આત્રેયી ત્યાંથી નીકળી આવી છે અને વનદેવતાને અગસ્ત્ય મુનિના આશ્રમનો રસ્તો પૂછે છે. વાસન્તી તેને પંચવટીમાં પ્રવેશ કરીને ગોદાવરીને તીરે તીરે ચાલ્યા જવાનું કહે છે. આત્રેયી બોલી ઊઠે છે કે, 'શું આ જ તપાવન? શું આ જ પંચવટી? શું આ જ ગોદાવરી? આ પ્રૈવણ પર્વત? શું તમે વનદેવતા વાસન્તી?' એક સાથે પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવતી આત્રેયી દ્વારા વાસન્તી સીતા પર આવેલી આપત્તિથી, સીતા વગરની અયોધ્યામાં અરુન્ધતી પ્રવેશ ન કરતાં, રામની માતાઓ સાથે વાલ્મીકિના તપોવનમાં જાય છે. રામે સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા સાથે રાખીને અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો છે તથા લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુને ચતુરંગ સેના સાથે અશ્વની સાથે મોકલ્યો છે, જેવી વિગતોથી માહિતગાર થાય છે.

શમ્બૂકની શોધમાં નીકળેલા રામ તેને શોધતાં શોધતાં દંડકારણ્ય આવે છે. અને રામ પોતાની નિર્ભર્ત્સના કરતાં કહે છે કે, 'હે મારા જમણા હાથ! બ્રાહ્મણના મૃત પુત્રને જીવાડવા શૂદ્રમુનિ પર તું ખડ્ગ ચલાવ. પૂર્ણગર્ભના કારણે થાકેલી સીતાનો ત્યાગ કરવામાં કુશળ એવા રામનો તું હાથ છે તને દયા ક્યાંથી?' અહીં રામ જાણે છે કે આ દંડકારણ્ય છે. પૂર્વ જીવનની સ્મૃતિઓ ઊભરાય છે. અને રામ બોર્લ ઊઠે છે, '.....ઘનીભૂત થયેલો શોક જાણે નૂતન હોય તેમ મને વિકળ બનાવે છે.

રામ અગત્યઋષિના આશ્રમે સહુને મળવા જાય છે. અહીં 'પંચવટીપ્રવેશ' નામનો બીજો અંક પૂર્ણ થાય છે.

તૃતીય અંક

સીતાનો ત્યાગ કર્યો હોવાના કારણે રામ 'અંદર છુપાયેલી ગાઢ વ્યથાવાળા' છે અને તેથી પંચવટીના વિશ્રંભના સાક્ષીરૂપ પ્રદેશોમાં આવતાં રામની સ્થિતિ વધુ ચિંતાજનક બનવાનો સંભવ છે. આથી, અગસ્ત્યપત્ની લોપામુદ્રાએ ગોદાવરીને રામની કાળજી રાખવાનો સંદેશ મોકલ્યો છે. પણ ગોદાવરી પાસે રામનો સંજીવની-ઉપાય તો હાથવગો જ છે. સીતાએ પોતાનો પરિત્યાગ થતાં ગંગામાં ઝંપલાવ્યું તો ત્યાં જ જોડિયાપુત્રોને જન્મ આપ્યો. પૃથ્વી સીતાને રસાતલમાં લઈ ગયાં, ગંગાએ બંને બાળકો લાવીને વાલ્મીકિને સોંપ્યાં અને આ બાળકો બાર વર્ષનાં થતાં, તેમના માટે કરવાના થતાં કોઈક આચારનાં બહાને ભાગીરથી 'કારુણ્યની મૂર્તિ અથવા દેહધારિણી વિરહવ્યથા' સમાન સીતા સાથે ગોદાવરીને મળવા આવ્યાં છે.

ભાગીરથીએ સીતાના પુરાતન શ્વસુર સૂર્યનારાયણનું પૂજન કરવાની આજ્ઞા આપી છે. અને પોતાનાં પ્રભાવથી સીતાને વનદેવતાઓ કે માનવીઓ જોઈ ન શકે તેવી બનાવી છે. તમસાને સીતા સાથે રહેવાણી આજ્ઞા આપી છે. સીતાના પ્રવેશ સાથે જ નેપથ્યમાંથી 'ભારે કરી! ભારે કરી!'નો અવાજ સંભળાય છે. સીતા પોતાની પ્રિય સખી વનદેવતા વાસન્તીનો અવાજ ઓળખી જાય છે. તે સાંભળે છે કે, 'સીતાએ પહેલાં પોતાના હાથથી ચૂંટેલાં સલ્લકીનાં પર્ણોનો અગ્રભાગ ખવડાવીને હાથીના મદનિયાને ઉછેર્યું હતું. યુવાન બનેલ તે જ્યારે પોતાની પ્રિયતમા સાથે જળવિહાર કરતો હતો ત્યારે તેના પર, બીજા મદોન્મત્ત ગજરાજે દર્પથી આક્રમણ કર્યું છે.' સીતા આ સાંભળતાં જ આદતવશ 'આર્યપુત્ર, બચાવો, મારા તે બાળુડાને બચાવો !' એમ બૂમ પાડી ઊઠે છે. એટલામાં રામ ત્યાં આવી પહોંચે છે. રામનો જળભારે ભરેલા મેઘની ધીમી ગર્જના સમાન ગંભીર અને ભયોભયો અવાજ સીતાનાં કર્ણવિવરોને ભરી દે છે, અને સીતાને જાણે તરત જ જીવાડે છે.

રામ પંચવટીના ચિરપરિચિત પ્રદેશોને જોઈને, 'આ પંચવટીના દર્શનના કારણે, અંદર રહેલો (અને) આજે તીવ્રતાથી સળગી ઊઠવા તત્પર બનેલો દુઃખાગ્નિના ધુમાડાના ગોટા જેવો મોહ મને પહેલેથી જ આવરી લે છે', અમે મૂર્છા પામે છે. સીતા રામને હિંમત કરીને સ્પર્શ કરીને ભાનમાં લાવે છે. અને રામ ભાનમાં આવતાં સીતાને લાગે છે કે જાણે ત્રણે લોકનું જીવન પાણું આવ્યું. રામ સીતાના હરિચંદન વૃક્ષોની કૂંપળો ના રસના સ્નાવ કે નીચોવાએલા ચન્દ્રકિરણોના છંટકાર કે જીવનને તૃપ્ત કરનારી ઔષધિના રસ જેવા સ્પર્શને તરત જ ઓળખી કાઢે છે. સીતા વિવિધ ભાવાવસ્થાઓ એકસાથે અનુભવે છે. તમસા કહે છે તેમ 'નિરાશાને કારણે તટસ્થ અને અપ્રિયને કારણે કલુષિત, આ લાંબા વિયોગમાં એકાએક થયેલા મિલનને લીધે જાણે કે સ્તબ્ધ બન્યું હોય એવું, સૌજન્યથી પ્રસન્ન, પ્રિયના વિલાપોથી અત્યંત કરુણ એવું તારું હૃદય આ ક્ષણે પ્રેમથી જાણે કે દ્રવી ઊઠ્યું છે.' રામના અમૃતમધુરા પ્રેમાલાપો સાંભળીને નિષ્કારણ પરિત્યાગનું શલ્ય. ભોંકાતું હોવા છતાં સીતાને પોતાનો જન્મ સાર્થક લાગે છે. રામ માને છે કે સીતાના સતત ચિંતનનાં કારણે ઉત્પન્ન થયેલો આ ભ્રમ છે.

સીતાએ ઉછેરેલા યુવાન હાથી પરના અન્ય હાથીએ કરેલા આક્રમણની જાહેરાત કરતાં વાસન્તી પ્રવેશે છે. રામ યુવાન હાથીની સહાય કરે તે પહેલાં તેણે શત્રુ હાથીને હરાવી દીધો. ફૂટતા બિસતંતુ સમાન સ્નિગ્ધ દંતશૂળના અંકુરવાળું મદનિયું સીતાના કાનમાંથી લવલીલતાનું કિસલય ખેંચી લેતું હતું તે આજે મદોન્મત્ત હાથીઓનો વિજેતા બન્યો છે. સીતા શુભેચ્છા વ્યક્ત કરે છે કે, કદી એનો હાથણીથી વિયોગ ન થાઓ. સીતાને આ પ્રસંગ પરથી પોતાના પુત્રો પણ મોટા થયા હશે તેનું સ્મરણ થાય છે. ‘તે મારા પુત્રોના સહેજ આછા, કોમળ અને શ્વેત દંતકળીઓથી ઉચ્છવળ ગાલવાળાં, સતત મોહક અસ્ક્રુટ હાસ્ય કરતાં, બાંધેલી વાળની લટોવાળાં નિર્મળ મુખરૂપી કમળયુગલને આર્યપુત્રે ચૂમ્યાં નથી, તો મને પ્રસવ થયો શું કામનો!’ એમ સીતાને લાગે છે. પંચવટીના પરિવેશમાં સીતા ઘડીભર સંસારિણી બની ગઈ હોવાનું અનુભવે છે. તમસા કહે છે કે ‘બાળક સાચે જ સ્નેહના પ્રકર્ષની પરાકાષ્ટા છે અને માવતરને પરસ્પર જોડી રાખનાર એ સૌથી મોટું (સાધન) છે.’ સીતાએ ઉછેરેલો મોર યુવાન બન્યો છે અને રામ તેને ઓળખે છે. સીતાએ ઉછેરેલા કદમ્બને પણ રામ ઓળખી ગયા. વાસન્તી સીતા જે જગ્યાએ બેસીને હરણાઓને ખવડાવતી તે સ્થળ બતાવે છે. રામ માટે ત્યાં જોવું પણ અસહ્ય થઈ પડે છે.

સીતા અનુભવે છે કે બધું એનું એ જ છે, તે જ આર્યપુત્ર છે, તે જ પંચવટીનું વન છે, તે જ પ્રિયસખી વાસન્તી છે, તે જ વિવિધવિશ્રંભના સાક્ષીરૂપ ગોદાવરીના વનપ્રદેશો છે. સંતાનો જેવાં મૃગ, પક્ષી અને વૃક્ષો છે. અને આ બધું હોવા છતાં સમગ્ર સંસારનું પરિવર્તન થઈ ગયું છે. સીતા ઊભરાતાં આંસુઓની વચ્ચે રામને જોઈ લેવાનો મોહ સેવે છે, વાસન્તી ઔપચારિક ઢબે રામને પૂછે છે ‘મહારાજ, કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ છે ને?’ રામ પ્રશ્નમાં રહેલ કટાક્ષ સમજી જાય છે. વાસન્તીથી ન રહેવાતાં રડતાં રડતાં રામને પૂછે છે કે ‘અરે, મહારાજ, તમે આવા કૂર કેમ?’, ‘તું મારું જીવન છે, તું મારું બીજું હૃદય છે, તું મારાં નયનની કૌમુદી છે, તું મારા અંગો માટે અમૃત છે’- એવાં ગમી જાય તેવાં સંકડો પ્રિયવચનોથી તે મુગ્ધાને રીઝવીને તેને જપઅથવા રહેવા દો, આગળ બોલવાથી શું?’ અને વાસન્તી મૂર્ચ્છા પામે છે. ભાનમાં આવતાં પૂછે છે, ‘તો મહારાજે આ અકાર્ય કેમ કર્યું?’ અને આગળ પૂછે છે કે, ‘રે કઠોર, તમને યશ વહાલો છે. પણ આનાથી વધુ ઘોર અપયશ કેવો? એ મૃગનયનીનું વનમાં શું થયું હશે? કહો સ્વામી, સાચે જ તમે શું માનો છો?’ રામ પોતાનો મત જણાવે છે કે, સીતા અવશ્ય મૃત્યુ પામી હશે. રામ પોતાનાં સીતાને યાદ કરીને થઈ જતાં રુદન માટે નગરજનોની ક્ષમા માગે છે કે, ‘દેવીનું મારે ઘેર રહેવું તમને ગમ્યું નહિ એમ કહેવાય છે. તેથી તણખલાની જેમ નિર્જન વનમાં એને મેં ત્યજી દીધી અને તેની પાછળ શોક પણ ન કર્યો. (પણ) ચિરપરિચિત વિવિધ પદાર્થો મને પીગળાવી દે છે. પરવશ બનેલા મારાથી આજે આમ રડાઈ જાય છે, માટે ક્ષમા કરજો.’ રામના ધૈર્યના બધા બંધ તૂટી ગયા છે.

વાસન્તી રામનું મન બીજે વાળવા માટે લતામંડપમાં બતાવે છે કે જ્યાં રામ સીતાની રાહ જોતાં ઊભા રહેતા હતા. રામ વધુ દુઃખી થાય છે અને પુનઃ મૂર્ચ્છા પામે છે. ફરી એક વાર સીતા રામને સ્પર્શ કરે છે અને રામ ભાનમાં આવે છે. રામ આંખો મીચેલી

રાખીને સીતાનો હાથ પકડી રાખે છે. સીતા મન કાઢું કરીને હાથ છોડાવી લે છે. રામ સીતાના સ્પર્શની વાતને સ્વપ્ન સમાન સમજે છે. વાસન્તી જટાયુએ તોડી નાખેલો રાવણનો રથ બતાવે છે. રામને થાય છે કે તે સમયનો સીતાનો વિયોગ તો શત્રુના સંહારની અવધિરૂપ હતો પણ કોઈ પણ જાતના પ્રતિકાર વગરનો આ નિરવધિ વિયોગ કેવી રીતે સહન કરવો? રામ વાસન્તી પાસે જવાની રજા માગતાં કહે છે કે, ‘અને હમણાં તો મારે અશ્વમેધની સહધર્મચારિણી છે..’ સીતા ચમકી ઊઠે છે કે એ વળી કોણ? અને રામ આગળ કહે છે કે, ‘સીતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા જોઈને આંસુઓથી ખરડાયેલી આંખોને જરા આનંદ આપું. આ સાંભળીને સંતોષ અનુભવતી સીતા કહે છે, ‘અહો! હવે આર્યપુત્રે મારું પરિત્યાગની લજજાનું શલ્ય ઉખાડી નાંખ્યું.’ વાસંતી રામને જવા માટે અનુમતિ આપે છે. સીતા મૂર્ચ્છા પામે છે અને સમગ્ર પરિસ્થિતિના આકલન રૂપે તમસા કહે છે કે,

एको रसः करुण एव निमित्तमेदाद्भिन्नः पृथक्पृथग्निवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तद्बहुदतरंगमयान्विकारानम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥

જેમ પાણી વમળ, પરપોટા અને તરંગરૂપી વિકારો (ધારણ કરે છે). કરુણ જ એક(માત્ર) રસ છે (તે) નિમિત્તભેદે જાણે વિવિધ વિવર્તો ધારણ કરે છે, છતાં તે બધાં પાણી જ છે. અને અહીં ‘છાયાસીતા’ નામનો ત્રીજો અંક પૂરો થાય છે.

ચતુર્થ અંક

વસિષ્ઠ, અરુન્ધતી અને રામની માતાઓ તેમજ રાજા જનક મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં આવ્યા હોવાથી અનધ્યયનનો આનંદ માણતા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચતુર્થ અંક પ્રારંભ પામે છે. સીતાના વિપરીત ભાગ્યથી દુઃખી થયેલા જનક વાનપ્રસ્થ બની ગયા છે. જનકને ગુસ્સો પણ છે. વગર કારણે રુદન અને સ્મિત કરતું, કેટલીક કોમળ દંતકળીઓના અગ્રભાગથી શોભતું, અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારોથી કાલું અને મધુર બોલતું સીતાનું શૈશવકાળનું મુખ યાદ આવે છે. એટલામાં કૌસલ્યા આવે છે. કૌસલ્યા સીતાના પરિત્યાગની દારુણ ઘટના બની હોવાથી જનકને મળતાં સંકોચ અને દુઃખ અનુભવે છે. જનક કંચુકીને કૌસલ્યાની કુશળતાનાં સમાચાર પૂછે છે કૌસલ્યાની વેદના જાણે કે ઉભરાઈ રહી છે. જનકની સામે જતાં પણ તે સંકોચ અનુભવે છે. દશરથરાજા જીવિત હતા તે દિવસો બધાં પાત્રો યાદ કરી રહ્યાં છે. એટલામાં નેપથ્યમાં શોરબકાર થાય છે. બટુકો આનન્દ કરી રહ્યા છે. આ બટુકોમાં રામની બાલ્યાવસ્થાની શોભાથી યુક્ત એક બાળક લવ તરફ કૌસલ્યાનું ધ્યાન ખેંચાય છે. અરુન્ધતી સીતાના બે પુત્રોમાંથી આ એક છે એટલું જાણે છે પણ હજી તે જાહેર કરતાં નથી. તે લવને બોલાવે છે. લવ આવે છે, વિનયપૂર્વક સર્વે વડિલોને પ્રણામ કરે છે. કૌસલ્યા ધારીને જુએ છે તો લવના મુખમાં સીતાનું સામ્ય દેખાય છે. કૌસલ્યા લવને તેના પિતાનું નામ પૂછે છે તો લવ મહર્ષિ વાલ્મીકિનું નામ આપે છે. એટલામાં અશ્વમેધના અશ્વની રક્ષા કરતો ચન્દ્રકેતુ પોતાના સૈન્ય સાથે આશ્રમની નજીક આવી પહોંચ્યાની જાહેરાત થાય છે, લવ રામાયણની કથાથી પોતે પરિચિત છે તેવું જણાવે છે. એટલે જનક પૂછે છે કે ‘જો તું કથાનો આવો જાણકાર છે તે અમે પૂછીએ તે કહે કે તે દશરથના પુત્રોને કેટલાં

અને કયા નામનાં સંતાનો કઈ કઈ પત્નીઓથી જન્મેલાં છે?’ લવ જવાબ આપે છે કે ‘કથાનો આ ભાગ અમે કે બીજા કોઈએ પહેલાં સાંભળ્યો નથી.’ વળી, મુનિ વાલ્મીકિએ નાટ્યસૂત્રકાર ભરત પાસે કેટલોક ભાગ ત્યાર કરીને નાટક રૂપે ભજવવા માટેની તૈયારી કરવા મોકલ્યો છે. સાથે પોતાના ભાઈ કુશને સંરક્ષક તરીકે મોકલ્યા છે એમ લવ જણાવે છે. પોતે જોડિયા ભાઈઓ છે એ માહિતી પણ આપે છે. જનક આ કથાભાગ ક્યાં સુધીનો છે એ જાણવા ઈચ્છે છે અને લવ જણાવે છે કે ખોટા લોકાપવાદથી ઉદ્વિગ્ન રામથી ત્યજાયેલાં, આસન્ન પ્રસવા સીતાને વનમાં છોડીને લક્ષ્મણ પાછા ફર્યા ત્યાં સુધીનો એ કથાભાગ છે.

જનક સીતાના આ ભાગ્યથી બધાં શોકાતુર બન્યા અને ક્રોધમાં આવેલાં આયુધ અથવા શાપથી બધું નષ્ટ કરવા સુધી અકળાયા છે અને અરુન્ધતી તેમને શાંત કરે છે.

આશ્રમવાસી બટુઓએ પ્રથમ વખત અશ્વનું દર્શન કર્યું છે એ બધા આવીને લવ સમક્ષ અશ્વનું વર્ણન કરે છે અને લવને ખેંચીને લઈ જાય છે. લવ અશ્વરક્ષકોની દર્પોક્તિથી ક્રોધિત થઈ ઘોડાને ઢેફાં મારતાં મારતાં લઈ જવાનું બટુકોને કહે છે. અહીં ‘કૌસલ્યા-જનકયોગ’ નામનો ચતુર્થ અંક પૂરો થાય છે.

પાંચમો અંક

સુમંત્ર દ્વારા હંકારાતા રથમાં બેસીને કુમાર ચંદ્રકેતુ ત્યાં આવી પહોંચે છે. તે લવને પોતાના સૈનિકો સાથે પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરતાં નિહાળે છે. ચંદ્રકેતુ લવને સૈનિકોના બદલે પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા પડકાર ફેંકે છે. ચંદ્રીતુ અને લવ વચ્ચેની વાતચીતમાં સૈનિકોનાં કારણે વારંવાર વિક્ષેપ પડે છે. આથી લવ જૃમ્ભકાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને સૈનિકોને શાંત કરી દે છે. સુમંત્રને આશ્ચર્યમાં પડે છે કે સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થતા જૃમ્ભકાસ્ત્રો લવને ક્યાંથી મળ્યાં. ચંદ્રકેતુ માને છે કે એ ભગવાન પ્રાયેતાસ (વાલ્મીકિ) પાસેથી મળ્યાં હશે. જો કે સુમંત્ર એ માની શકતા નથી. લવ અને ચંદ્રકેતુ પરસ્પરને નિહાળીને એકબીજા પ્રત્યે રનેહ અનુભવે છે. બન્ને કુમારો પરસ્પરને કહે છે કે, ‘પાસે આવતાં તેને ભેટવાની ઈચ્છાથી મારું અંગ અતિશય રોમાંચયુક્ત બને છે, તે સુંવાળા રાજપદ્મ જેવી કાન્તિવાળા આ શરીર ઉપર બાણ શી રીતે છોડવાં?’

સુમંત્રને લાગે છે કે લવ રામનો પુત્ર હશે.

ચંદ્રકેતુ અને લવ પરસ્પરનો આદર કરે છે. લવ કહે છે કે પોતે યજ્ઞમાં વિધ્ન નાખનાર નથી, પણ દર્પોક્તિથી ક્રોધિત છે. બંને વચ્ચે વાક્યુદ્ધ થાય છે અને બંને યુદ્ધ કરવા ઉતારે છે. અહીં ‘કુમારવિક્રમ’ નામનો પાંચમો અંક પૂરો થાય છે.

છઠ્ઠો અંક

વિદ્યાધર અને વિદ્યાધરી લવ અને ચંદ્રકેતુ વચ્ચેનું યુદ્ધ નિહાળે છે અને તેનું વર્ણન કરે છે. ચંદ્રકેતુ અને લવ વિવિધ અસ્ત્રો પરસ્પર સામે પ્રયોજે છે. એટલામાં શંબૂકનો વધ કરીને પાછા ફરેલા રામ બન્ને વચ્ચેના યુદ્ધને રોકે છે. ચંદ્રકેતુ રામને પ્રણામ કરે છે અને લવના સંદર્ભમાં વિનંતી કરે છે કે ‘અતિ અદ્ભુત પરાક્રમી અને પ્રિયદર્શન લવની પ્રાપ્તિરૂપી અભ્યુદય વડે કુશળ છે. તો વિનંતી કરું કે તાત મારા તરફ જેવી દૃષ્ટિ ધરાવે

છે તેવી જ અથવા મારાથી પણ વિશેષ, સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આ કુટિલતા વિના પરાક્રમ કરતા મહાવીરને જુએ.’ રામલવને નિહાળે છે. લવને પણ રામ આ મહાપુરુષ પવિત્ર પ્રભાવ અને દેખાવ ધરાવે છે, એમ જણાય છે.

રામને લવ પત્યે અકારણ સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે. લવ પોતાની યુદ્ધ કરવાની બાલીશ ચેષ્ટા બદલ ક્ષમા માગે છે. ચન્દ્રકેતુ રામનું ધ્યાન લવે પ્રયોજેલ જૃંભકાસ્ત્રોથી નિશ્ચેષ્ટ બની ગયેલી સેના તરફ દોરે છે. રામ લવને પૂછે છે કે આ કઈ ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયાં? લવ જવાબ આપે છે કે, ‘અમારા બેની પાસે અસ્ત્રો સ્વયં પ્રગટ થયાં છે’. રામ જાણે છે કે, લવ અને કુશ જોડિયા ભાઈઓ છે. એટલામાં કુશ પ્રવેશે છે. રામ કુશ પ્રત્યે પણ સ્નેહ અનુભવે છે. રામ લવ-કુશને જોતાં વિચારે છે કે, ‘વિનયયુક્ત હોવા છતાં કુશ અને લવનું ચાલવું, ઊભા રહેવું, બેસવું વગેરે ભાવો સામ્રાજ્યપદના સૂચક છે.’ તેમને આ બાળકોમાં જાનકી સાથેનું આકૃતિનું સામ્ય પણ જણાય છે, વળી આ વાલ્મીકિનું વન છે જ્યાં સીતાને ત્યજી દેવામાં આવી હતી. કોઈ પરંપરા વિના જૃંભકાસ્ત્રો તેમની સમક્ષ સ્વતઃ પ્રગટ થયાં છે એટલે રામ અટકળ કરે છે કે ચિત્રદર્શન પ્રસંગે પોત વ્યક્ત કરેલી ઈચ્છાનું તો આ પરિણામ નહીં હોય! વળી સીતાની ગર્ભાવસ્થામાં જ રામે જાણ્યું હતું કે સીતાને બેવડો ગર્ભ છે. હવે રામ વિમાસણમાં છે કે કઈ રીતે આ બાળકોને પૂછવું?

વિચારતાં રામની આંખોમાં આંસુ છે અને એ જોઈને લવ આશ્ચર્ય પામે છે ત્યારે કુશ કહે છે કે, ‘સીતાદેવી વિના રઘુપતિને કયું દુઃખ નથી? કહે છે કે પ્રિયાના નાશે આખું જગત જ અરણ્ય બની જાય છે. તેવા પ્રકારનો એ સ્નેહ હતો અને આ વિયોગ પણ નિરવધિ છે. જાણે કે રામાયણ ન ભણ્યો હોય તેમ તું આમ કેમ પૂછે છે!’ લવકુશને તટસ્થની જેમ પોતાની વાત કરતા જોઈને રામ અન્ય કશું પૂછવાને બદલે રામાયણનો અંશ સાંભળવાની ઈચ્છા કરે છે અને કુશ રામ-સીતાના પરસ્પર માટેના પ્રેમને વર્ણવતા બે શ્લોક રજૂ કરે છે; ‘મહાત્મા રામને સીતા સ્વભાવથી જ પ્રિય હતી. તેણે પોતાના ગુણોથી જ આ પ્રેમભાવ વધાર્યો હતો. તે જ રીતે રામ સીતાને પ્રાણથીય વધુ પ્રિય હતા. તેઓનું હૃદય જ પરસ્પરનો પ્રીતિયોગ જાણે છે.’

આ સાંભળીને રામ મર્મભાગ પર આઘાત અનુભવે છે. રામનાં મનમાં સીતા સાથેની કેટલીક અવિસ્મરણીય પ્રેમની ક્ષણો મનમાં આવે છે. એટલામાં વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, જનક, ત્રણ રાણીઓ અને અરુન્ધતી બાળકોના કલહની વાત જાણીને ત્યાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં વડીલોને મોં શી રીતે બતાવવું એવો સંકોચ રામને થાય છે. રામની આ સ્થિતિ જોઈને માતાઓ મૂર્ચ્છા પામે છે. અહીં ‘કુમારપ્રત્યભિજ્ઞાન’ નામનો છઠ્ઠો અંક પૂરો થાય છે.

સમમ અંક

ભગવાન વાલ્મીકિએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય સહિતના નગરજનો અને જનપદવાસીઓને બોલાવીને, દેવો, અસુરો, પશુપક્ષીઓ અને નાગલોકના નાયકોના સમુદાય સહિત, સ્થાવર અને જગમ એવા સમગ્ર જનસમુદાયને પોતાના પ્રભાવથી એકત્રિત કર્યો છે

અને ગંગાને તીરે રંગભૂમિ પર જઈ પ્રેક્ષકોની બેસવાની વ્યવસ્થા કરવાં લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી છે. રામ પણ એ તરફ પહોંચ્યા છે. બધાએ પોતાની બેઠક લઈ લીધી છે અને નાટકમાં નાટક એટલે કે ગર્ભનાટક શરૂ થાય છે.

‘હા આર્યપુત્ર! હા કુમાર લક્ષ્મણ! એકાકિની, અશરણ અને નજીક આવેલી પ્રસવવેદનાવાળી વનમાં હતાશ બનેલી મને (બાઈ જવા) હિંસક પશુઓ ટાંપી રહ્યાં છે. તો હવે મંદભાગિની હું મારી જાતને ભાગીરથીમાં ફેંકી દઉં.’ એમ કહેતાં સીતા ગંગાનદીમાં પડતું મૂકે છે. પૃથિવી અને ભાગીરથી તેમને સહારો આપે છે. સીતા બે જોડિયાં બાળકોને જન્મ આપે છે. સીતાનો ત્યાગ કરવા બદલ પૃથિવી રામ પર ક્ષણિક ગુસ્સે થાય છે, પૃથ્વીને સીતા પોતાને તેના અંગોમાં સમાવી લેવા વિનંતિ કરે છે. બંને બાળકો સમક્ષ જૃમ્મકાન્તો પ્રગટ થાય છે. પૃથ્વી, ભાગીરથી અને સીતા રસાતલમાં પ્રવેશે છે અર્થાત્ અદશ્ય થાય છે. સીતા ફરીથી માતાને વિનંતિ કરે છે કે, ‘માતા, મને તારાં અંગોમાં સમાવી લે. સંસારના આવા પરિવર્તનને હું સહન નહીં કરી શકું.’ ગર્ભનાટક સમાપ્ત થાય છે. રામ મૂર્ચ્છા પામે છે.

ત્યાર પછી એક ચમત્કાર એકત્ર થયેલા સર્વેને જોવા મળે છે. ભાગીરથી અને પૃથિવી; એ બે દેવતાઓ સાથે સીતા પાણીમાંથી બહાર આવે છે. ભાગીરથી અને પૃથિવી અરુન્ધતીને સીતાણી સોંપણી કરે છે. અરુન્ધતી સીતા સાથે પ્રવેશે છે અને મૂર્છિત રામને જીવાડવા સીતાને સ્પર્શ કરવા કહે છે. સીતા રામને સ્પર્શે છે. રામ ભાનમાં આવે છે. રામે સીતાની સંભાળ રાખવાની પૃથિવી અને ભાગીરથીને કરેલી પ્રાર્થના પરિપૂર્ણ થઈ છે. અરુન્ધતી સમસ્ત પ્રજાને સંબોધીને કહે છે કે, ‘અરે ઓ! પુરવાસીઓ અને જનપદવાસીઓ, હમણાં (જ) ભગવતી વસુધરા અને ગંગાએ મને અરુન્ધતીને આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરીને સોંપેલી, અને પૂર્વે ભગવાન વૈશ્વાનરે જેના પુણ્યચરિત્રનો નિર્ણય કર્યો છે, જેની બ્રહ્મા સહિતના દેવોએ સ્તુતિ કરેલી છે, તેવી સૂર્યવંશની કુલવધૂ, યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, સીતાદેવીનો સ્વીકાર કરવાની બાબતમાં તમે શું માનો છો?’

અરુન્ધતીનો ઠપકો પામેલા પુર અને જનપદવાસીઓ અને આખોયે પ્રાણીસમુદાય આચાર્યને નમસ્કાર કરે છે. લોકપાલો અને સપ્તર્ષિઓ પુષ્પવૃષ્ટિથી સત્કાર કરે છે. અરુન્ધતી રામને અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સીતાને સાથે બેસાડવાની આજ્ઞા કરે છે.

સીતા અનુભવે છે કે જાણે એ ફરી જીવતી થઈ છે. લક્ષ્મણ સીતાને કહે છે પ્રજ્ઞામ કરે છે. સીતાના પુત્રો કુશ-લવ સાથે વાલ્મીકિ પ્રવેશ છે. વાલ્મીકિ પુત્રોને બધાંની ઓળખ આપે છે.

બધાને મળીને સીતાનો આનંદ માતો નથી. એટલામાં લવણનો જેણે નાશ કરીને મથુરાનો રાજા શત્રુઘ્ન આવી પહોંચે છે. કલ્યાણ ઉપરાણાપરી આવતાં હોય છે.

પાપ્મભ્યશ્ચ પુનાતિ વર્ધયતિ ચ શ્રેયાંસિ સેયં કથા

માઙ્ગલ્યા ચ મનોહરા ચ જગતો માતેવ ઙ્ગેવ ચ ।

વાલ્મીકેઃ પરિભાવચન્ત્વિભિનયૈર્વિન્યસ્તરૂપાં બુધાઃ

શબ્દબ્રહ્મવિદઃ કવેઃ પરિણતપ્રજ્ઞસ્ય વાણીમિમામ્ ॥

એ ભરતવાક્ય સાથે 'સંમેલન' નામનો સાતમો અંક પૂર્ણ થાય છે અને એ સાથે નાટક પણ પૂર્ણ થાય છે.

10.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

1. ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકનું શીર્ષક સમજાવો.

---

2. ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકનાં કથાનકનો મૂળ સ્ત્રોત દર્શાવી ભવભૂતિએ કરેલ પરિવર્તનો વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

3. ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકનો વિસ્તૃત પરિચય આપો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ : 11 : કારુણ્યં ભવભૂતિરેવ તનુતે ।

રૂપરેખા

11.0 ઉદ્દેશ

11.1 પ્રસ્તાવના

11.2 કારુણ્યં ભવભૂતિરેવ તનુતે ।

11.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

11.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકના મુખ્ય રસ વિશેની વિચારણા જાણશે.
- ભવભૂતિ ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં મુખ્ય રસ તરીકે કરુણ રસને કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે એ સમજશે.
- સમગ્ર નાટકમાં સુખદ પ્રસંગો હોવા છતાં આખરે કરુણ રસ કેવી રીતે પ્રધાનતા ભોગવે છે એ સમજશે.

11.1 પ્રસ્તાવના

ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રીય પરંપરામાં નાટકના મુખ્ય રસ તરીકે વીર અને શૃંગારને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, પરંતુ નાટ્યકાર ભવભૂતિ ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં પ્રધાન રસ તરીકે કરુણ રસને સ્વીકારે છે અને આ નાટકના અંતે રામ અને સીતાનું પુનર્મિલન દર્શાવાતું હોવા છતાં ય કરુણ રસ સમગ્ર નાટકમાં પ્રવાહિત થતો રહે છે.

11.2 કારુણ્યં ભવભૂતિરેવ તનુતે

ઉત્તરરામચરિતમ્ માં રસ: ભરત મુનિ કહે છે કે; ન હિ રસાદૃતે કશ્ચિદર્થઃ પ્રવર્તતે । એટલે કે રસ વિના કોઈ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટક માટે આઠ રસ સ્વીકારાયા છે;

શૃંગારહાસ્યકરુણા રૌદ્રવીરભયાનકા: ।

બીભત્સાદ્ભુતસંજ્ઞૌ ચેત્યષ્ટૌ નાટ્યે રસા: સ્મૃતા: ॥

શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત; આ આઠ નાટકના રસ છે.

નાટ્ય રસોમાં શાંત રસનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

દશરૂપકમાં ધનંજય કહે છે કે, દશરૂપકનાં ભેદક તત્ત્વો વસ્તુ એટલે કે કથાવસ્તુ, નેતા અર્થાત્ નાયક અને રસ હોય છે. વસ્તુનેતારસસ્તેષાં ભેદક: ।

નાટકના મુખ્ય રસ તરીકે શૃંગાર અને વીર રસને જ સંસ્કૃત આલંકારિકો એ સ્વીકાર્યા છે; एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृंगार एव वा ॥

ભવભૂતિ એક મહાન રસસિદ્ધ કવિ છે. તેમણે પોતાનાં નાટકોમાં વિવિધ રસનું નિરૂપણ કર્યું છે જેમાં, વીર, શૃંગાર અને કરુણ રસનું અંગી રસ તરીકેનું હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ આપણને તેમનાં ત્રણ નાટકોમાં જોવા મળે છે. મહાવીરચરિતમાં પ્રધાન રસ વીર છે, નાયક ધીરોદાત્ત રામ છે અને કથાવસ્તુ ખ્યાત રામાયણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે એટલે એ નાટક પ્રકારનું રૂપક છે. માલતીમાધવમાં અંગી રસ શૃંગાર રસ છે, કથાવસ્તુ કવિકલ્પિત છે અને નાયક મંત્રીપુત્ર માધવ છે. આથી, આ પ્રકરણ પ્રકારનું રૂપક છે. અને આલંકારિકોનાં લક્ષણને અતિક્રમીને ભવભૂતિ ઉત્તરરામચરિતમ્ માં કરુણ રસનું પ્રધાન રસ તરીકે નિરૂપણ કરે છે. આ નાટકના નાયક રઘુકુળનાં દીપક રામ છે અને કથાવસ્તુ ખ્યાત આદિકાવ્ય રામાયણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે એટલે ઉત્તરરામચરિતમ્ એ નાટક પ્રકારનું રૂપક છે.

એક અજ્ઞાત ટીકાકારે ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં કરુણ રસની નિષ્પત્તિ સંદર્ભે સીમાચિહ્નરૂપ વિધાન કર્યું છે કે, कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते । ભવભૂતિ કરુણ રસનો સ્વામી છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં કવિએ કરુણ પ્રત્યેની પોતાની સ્પષ્ટ વિચારણા વ્યક્ત કરી છે. કરુણ રસની મહત્તાની અભિવ્યક્તિ કરતાં, આ નાટકમાં તેમણે કરુણના રસને એકમાત્ર રસ અને અન્ય રસો ગૌણ રૂપે રહેલા હોવાનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે. એટલું જ નહીં, તેમણે આ નાટકમાં કરુણરસને આલેખવામાં પોતાને સિદ્ધહસ્ત સાબિત કર્યા છે.

ઉત્તરરામચરિતમ્ માં કરુણ રસની પ્રધાનતા આ નાટકને સંસ્કૃત નાટકોના વિષયમાં અભૂતપૂર્વ બનાવે છે. સંસ્કૃતની નાટ્યશાસ્ત્રીય પરંપરામાં નાટકમાં શૃંગાર રસ અને વીર રસની પ્રધાનતા સ્વીકારવામાં આવી છે ત્યારે ભવભૂતિએ પોતાનાં નાટક ઉત્તરરામચરિતમ્ માં તે બે રસને પ્રધાન રસ તરીકે નિરૂપવાના સ્થાને કરુણ રસને પ્રધાન રસ તરીકે સ્વીકારી નાટ્ય પરંપરામાં એક નવીન આદર્શ પ્રસ્થાપિત કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે:

एको रसः करुण एव निमित्तमेदा- द्वित्रः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तद्बुद्धतरङ्गमयान्विकारा-नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥

એટલે કે, કરુણ જ એકમાત્ર રસ છે અને તે નિમિત્તભેદે જ જાણે શૃંગાર વગેરે રસ તરીકે વિવિધ વિવર્તોનો આશ્રય ધારણ કરે છે, જેમ પાણી વમળ, પરપોટા અને તરંગરૂપી વિકારો ધારણ કરે છે અને છતાં આખરે તો તે બધું પાણી જ છે.

મહાકવિ ભવભૂતિએ માત્ર આ કહ્યું જ છે એવું નથી, પરંતુ ઉત્તરરામચરિતમ્ માં કરુણ રસ અંગેના તેમના આ સિદ્ધાંતને પૂર્ણપણે મૂર્તિમંત કર્યો છે. નાટકના તમામ અંકોમાં, કથાવસ્તુ એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક અંકમાં ભાવક કરુણ રસનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેતો અનુભવે છે, જે તેના હૃદયને સ્પર્શે છે અને તેને કરુણ રસથી સભર બનાવી દે છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં વહેતા કરુણ રસના પ્રવાહને

ધ્યાનમાં લઈને ગીતિકાવ્યકાર ગોવર્ધનચાર્યે પોતાના ગ્રંથ આર્યા સપ્તશતીમાં લખ્યું છે કે,

भवभूतेः सम्बन्धात् भूधरभूरेव भारति भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥

અર્થાત્ ભવભૂતિના સંબંધમાં સરસ્વતી પણ શૈલાધિરાજની કન્યા પાર્વતીની સમાન શોભે છે, કારણકે જ્યારે તે ભવભૂતિની (કવિ અથવા શિવની) વાણી (અથવા પાર્વતી) કરુણભાવની વ્યંજના (એટલે કે વિલાપ) કરવા લાગે છે ત્યારે ચેતન જીવો માટે તો શું કહેવું, તેનાથી પ્રભાવિત થઈને પથ્થરો પણ રડી ઊઠે છે!

અહીં કવિએ ભવભૂતિ શબ્દનો અન્ય અર્થ શિવ સૂચવી શ્લેષ અલંકારનો પ્રયોગ કર્યો છે. ભવભૂતિની કરુણ રસની વ્યંજનાને અંજલિ આપતાં અહીં કહેવાયું છે કે તે સજીવોને જ નહીં, પથ્થરોને ય રડાવે છે. અને ભવભૂતિ તો કરુણ રસની અનુભૂતિએ વજ્રનાં હૃદયનેય દળાતું હોવાનું જાણાવે છે. અપિ ગ્રાવા રોદિત્યપિ દલતિ વજ્રસ્ય હૃદયમ્ ।

પ્રથમ અંક :

નાટકનાં પ્રારંભથી અંત સુધી, કરુણ રસનો પ્રવાહ સર્વત્ર અવિરત વહેતો રહે છે. નાટકના પ્રારંભે પ્રથમ અંકમાં રામ દુઃખી સીતાને સાંત્વના આપે છે, કારણ કે તે પિતા જનકના અયોધ્યાથી પરત જવાથી દુઃખી છે. ચિત્રદર્શનમાં પણ ભૂતકાળના પ્રસંગોના સ્મરણ દ્વારા કરુણ રસ પ્રવાહિત થાય છે. પંચવટીનું ચિત્ર જોઈને આનંદિત રામ અને સીતાને તેમના વિયોગની વાત સહજ કમમાં જ યાદ આવે છે અને તેઓ વ્યાકુળ થઈ ઊઠે છે. ચિત્રદર્શનમાં લગ્નથી પ્રારંભ કરીને વનવાસ સમયના ઊંડા-ઉત્કટ પ્રેમનું ચિત્રણ પછી આવનાર શોકની કલ્પના પણ અસહ્ય બને છે. અને સગર્ભા સીતા કહેતાં હોય કે લગ્નના શરૂઆતના દિવસોથી માંડીને રામનો હાથ જ પોતાના શયન માટેનો આધાર રહ્યો છે;

आ विवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

સ્વાપહેતુરનુપાશ્રિતોઽન્યયા રામબાહુરુપધાનમેષ તે ॥ અને અત્યારે તેનો આશ્રય લઈ આરામ કરતાં હોય, રામ સીતાની, પોતાની ગૃહલક્ષ્મી તરીકેની મહત્તા દર્શાવતા હોય;

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो रसावस्याः स्पशों वपुषि बहुलश्चन्द्रनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु

विरहः ॥

અને આ ‘અસહ્ય તો છે એનો વિરહ,’ કહેવાય ત્યાં તો પ્રતિહારીનો અવાજ સંભળાય છે, ‘આવી ગયો છે, દેવ!’ અણગમતા ભાવિના ઓછાયા ભાવકને ય અસ્થિર કરી દે

છે અને પ્રતિહારી દુર્મુખના આગમનની જાણ કરી તેને અંદર લઈ આવવા બહાર જાય અને રામ પોતાના ધન્ય દામ્પત્ય જીવનનો મહિમા ગાતા હોય;

અદ્વૈતં સુખદુઃખયોરનુગતં સર્વાસ્વવસ્થાસુ ચ

યદ્વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નહાર્યો રસઃ ।

કાલેનાવરણાત્યયાત્પરિણતે યત્ત્રેહસારે સ્થિતં

ભદ્રં તસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે ॥

તે જ સમયે દુર્મુખ આવીને રામને લોકો દ્વારા આપવામાં આવેલ સીતા વિશેના લોકાપવાદની જાણ કરે છે. માત્ર રામનું જ નહીં, ભાવકનું હૃદય પણ વિદીર્ષ થઈ જાય છે. અત્યંત ઉદાત્ત સંતર્પક પ્રેમ અત્યંત હૃદયદ્રાવક વિરહની સ્થિતિ સર્જે છે.

દ્વિતીય અંક :

નાટકના બીજા અંકમાં, પહેલા અંકની ઘટનાને બાર વર્ષ વીતી ગયા છે, અને છતાં, સમયના આ લાંબા અંતરાલ પછી પણ, રામની મનોવેદના ઓછી થઈ નથી. કાર્યવાશાત તેઓ દંડકારણ્ય અને પંચવટીમાં પ્રવેશ કરે છે અને આ વનપ્રદેશોમાં સીતા સાથે અનુભવેલા ભૂતકાળના સુખોને યાદ કરીને પીડાથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે. પોતાના જ કર્મ માટે પોતાની નિર્ભર્સના કરે છે. સગર્ભા સીતાને ત્યાગનાર રામના હાથ, તને વળી કરુણા કેવી?

રામસ્ય બાહુરસિ નિર્ભરગર્ભંચિન્ન-

સીતાવિવાસનપટોઃ કરુણા કુતસ્તે । અને કૃતં રામસદૃશં કર્મ । ‘કર્તુમ્ રામના જેવું કામ!’ તેમની એ વેદના, તેમની આત્મનિર્ભર્સના આપણને દુઃખી બનાવી દે છે, આપણા મનમાં કરુણા રસને પ્રવાહિત કરે છે.

રામ જાણે છે કે આ જનસ્થાન છે અને તેમને પોતાના વનવાસના દિવસો યાદ આવે છે, પૂર્વે બનેલ વૃત્તાન્તોને એ જાણે ફરી એકવાર પોતાની નજર સામે બનતા જોઈ રહ્યા છે. આ વનપ્રદેશોમાં પોતે સીતાની સાથે સુખપૂર્વક વસ્યા હતા, પ્રિય જન કાંઈ ન કરે તો પણ તે તેનું અવર્ણનીય દ્રવ્ય હોય છે;

ન કિંચ્ચિદપિ કુર્વાણઃ સૌખ્યૈર્દુઃખાન્યપોહતિ ।

તત્તસ્ય કિમપિ દ્રવ્યં યો હિ યસ્ય પ્રિયો જનઃ ॥

આ વનના પર્વત, નદી, પશુ-પક્ષીઓ, વનદેવતા વાસન્તી અને પરસ્પરમાં રમમાણ રહેતાં પોતે અને સીતા; એ પ્રસંગો યાદ આવી રહ્યાં છે અને એની પીડા રામ વ્યક્ત કરે છે;

ચિરાદ્વેગારમ્ભી પ્રસૂત ઇવ તીવ્રો વિષરસઃ

કુતશ્ચિત્સંવેગાત્પ્રચલ ઇવ શલ્યસ્ય શકલઃ ।

व्रणो रुढग्रन्थिः स्फुटित इव ह्रन्मर्मणि पुन-

घनीभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥

अने रामनो ओ लांभा समय पछी वेगथी शङ्क थयेलो अने प्रसरी गयेलो तीव्र विषरस समान, कोर्छक त्भारे आघातथी हली जेठेला शत्यना टुक्का जेवो, हृदयना मर्मस्थानमां पुनः झूटेला अने गंढाई गयेला घा जेवो, घनीभूत थयेलो शोक आपणनेय विकल बनावे छे.

तृतीय अंकः उत्तररामचरितम् ना त्रीज अंकमां करुण रस ज्ञाणे सटेछे जितरी आवे छे.

तमसाने गोदावरीना धरामांथी बहार आवेली सीता शरीरधारिणी विरहव्यथा समान ज्ञाय छे; करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी । मुरला पण स्वीकारे छे के, हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः । हृदयकुसुमने सूकवी नापनार दारुण दीर्घ शोकथी सीता स्वान बनी छे.

सीताअे उछेरेला हाथी-बाण पर कोर्छ अन्य हाथीअे हुमलो क्यो ज्ञाणी, आटला वर्षना वियोग पछीय सीता बोली जेठे छे; 'आर्यपुत्र, परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् ।'अने तरत पोतानी त्यक्ता अवस्था याद आवतां मूर्च्छा पामे छे, आ क्षण आपणने पण वेदनामां दुबाडे छे.

पंयवटीनां दशने सीताने याद करतां दुःखाग्निना धुमाडाना गोटा जेवा मोडनां कारणे राम मूर्च्छा पामे छे.

अनेन पाचवटीदर्शनेन

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योहामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥

हा प्रिये जानकि!.....

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि विदेहराजपुत्रि (इति मूर्च्छति) अने रामना मूर्छित थवाथी सीता विह्वल बनी जेठे छे. रामना उद्गारो हा प्रिये जानकि! पर रोष; आर्यपुत्र, असदृशं खल्वेतदस्य वृत्तान्तस्य । व्यक्त क्यो पछी सीता विचारे छे के हुं आटली कठोर शा माटे थाई छुं? केम के , अहमेतस्य हृदयं जानामि, ममाप्येषः । आ परस्पर माटेनो प्रेम भावकने मनमां करुण रसमां दुबाडे छे.

हाथीबाणने जेठेने सीताने पोताना नानकडा बाणको याद आवे छे अने ते तमसाने कडे छे के, भगवति तमसे, एतेनापत्यसंस्मरणेनोच्छ्वसितप्रस्रुतस्तनीः वत्सयोश्च पितुः संनिधानेन क्षणमात्र संसारिण्यस्मि संवृता । के पछी अे हाथीबाण माटे शुभेच्छा पाठवे छे के, अवियुक्त इदानीं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु । के वासंती रामने बेसवा माटे शिलातल बतावी कडे छे के, 'कान्ता ज जेनी सपी हती अेवा तमारुं आ ते ज

કદલીવનની વચ્ચે આવેલું સૂવા માટેનું શિલાતલ છે, ત્યાં આસન ગ્રહણ કરો', અને તે જ જ્યારે રામને પૂછે છે, મહારાજ, અપિ કુશલં કુમારલક્ષ્મણસ્ય । આ દરેક ક્ષણે ભાવક હૃદયમાં એક ટીસ અનુભવે છે.

રામ પ્રત્યે કટાક્ષણીમાં વાત કરતી વાસંતી આખરે રડતા રડતા પૂછી બેસે છે; અપિ દેવ કિમિતિ દારુણઃ ખલ્વસિ ।

એ પૂછે છે કે, તમે તો કહેતા હતા ને કે,

ત્વં જીવિતં ત્વમસિ મે હૃદયં દ્વિતીયં

ત્વં કૌમુદી નયનયોરમૃતં ત્વમજ્ઞે ।

इत्यादिभिः क्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥

એ આગળ પૂછે છે કે, 'દેવે આવું અકાર્ય કેમ કર્યું?'... 'જો ખાલી યશ માટે કર્યું હોય તો આનાથી વધારે અપયશ શું હોઈ શકે? હરિણી જેવા નયનવાળી તે સીતાનું જંગલમાં શું થયું હશે? કહો નાથ, તમે શું માનો છો?'

અને રામ જવાબમાં કહે છે કે;

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयीव मृदुबालमृणालकल्पा

क्रव्याद्धिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥

અને રામ સીતાને અવશ્ય હિંસક પશુઓ દ્વારા નાશ પામેલી જણાવીને તેને યાદ કરીતાં છુટા મોઢે રડી પડે છે.

રામની એ વેદના વધુ ઘાટી થાય છે, એ કહે છે કે, 'દેવી વિનાના આ જગતને બારમું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે. દેવીનું નામ પણ જાણે નાશ પામી ચૂક્યું છે. અને તે છતાંય રામ જીવતો નથી, એમ નથી';

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रणष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥

આર્યપુત્રને પોતાના કારણે કલેશ થઈ રહ્યો છે એમ માનતી સીતા પોતાને મંદભાગિની ગણાવે છે. રામ અને સીતાની પીડાને અનુભવતા ભાવકની આંખો પણ ભીની થઈ આવે છે.

રામને બીજી વાતે વાળવાનો પ્રયત્ન કરતી વાસંતી રામને યાદ કરાવે છે કે,

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।
 आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
 कातर्यादविन्दकुडूमलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

तेना मार्ग तरफ नजर मांडीने तमे आ ज लतागृहमां ठीला हता. हंसोअे जेनामां कौतुक जन्माव्युं एे अेवी ते गोदावरीनी रेतीमां लांभो समय रोकाई गई. पाछा फरतां, तमे ठीया मनवाणा एो अेम लागतां अेशे त्मयने लीधे प्रणाम करवा माटे कमणनी कणीओ जेवी सुंदर अंजलि रयी दीधी हती.

अने राम वलवली ठीठे एे:

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विश्वद्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

अरेरे देवी! हृदय तूटे एे, शरीरनो બંધ નાશ પામે એ. જગત મને સૂનું લાગે એ. હું અવિરત જવાણાઓમાં સળગી રહ્યો છું. મારો દુઃખી અને ખિન્ન અંતરાત્મા જાણે ઘોર અંધકારમાં ડૂબી રહ્યો એ. ચારે બાજુથી મૂર્ચ્છા મને ઘેરી લે એ. અભાગી હું શું કરું?

અને આટલું કહેતાં કહેતામાં તો રામ મૂર્ચ્છા પામે એ.

તૃતીય અંકમાં મોટા ભાગે દરેક સંવાદ અને શ્લોકમાં કરુણ રસની તીવ્ર, ગંભીર અને હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ એ જે અન્યત્ર ક્યાંય જોવા મળતી નથી. ભવભૂતિએ રજૂ કરેલ રામનો આ કરુણ રસ ખૂબ જ ગંભીર અને પુટપાક જેવો, ઉપરથી શાંત પણ અંદરથી તીવ્ર વેદના આપનાર એ.

અનિર્ભિન્નો ગમ્भीરત્વાદન્તર્ગૂઢઘનવ્યથઃ।

પુટપાકપ્રતીકાશો રામસ્ય કરુણો રસઃ ॥

અને તૃતીય અંકના પ્રારંભે જ કહેલ રામનો આ અત્યંત ગંભીર અને પુટપાક (બે પાત્રોની વચ્ચે મુકીને ઔષધીગરમી કરાય તેને પુટપાક કહેવાય) જેવો તીવ્ર વેદના આપનારો કરુણ રસ સમગ્ર અંકમાં અવિરતપણે વઘા કરે એ અને ભાવકને કરુણ રસના સાગરમાં હિલ્લોળતો રહે એ.

આ આંતરિક વેદનામાંથી ઉદ્ભવતા દુઃખને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય? ભવભૂતિ રડતા રામને જોઈ દુઃખી થતી સીતાને આશ્વાસન આપતી તમસાના મુખે કહાવે એ કે, પૂરનો ભરાવો થાય ત્યારે તળાવ માટે છલકાવું એ જ ઉપાય એ. શોકથી ખળભળી ઉઠતું હૃદય વિલાપથી જ ટકી રહે એ.

पूरोत्पीडे तटाकस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥

રામનું દુઃખ અસહ્ય છે. ગાઢ ઉદ્વેગથી તેમનું હૃદય ફાટી પડે છે, પણ તેના બે ટૂકડા થતા નથી. જડ શરીર મૂર્ચ્છા પામે છે, અને તો પણ ચૈતન્ય ત્યજી દેતું નથી. અંદરનો દાહ શરીરને બાળે છે, પણ ભસ્મ કરતો નથી. મર્મસ્થળને છેદનારો વિધિ પ્રહાર કરે છે, પણ જીવનનો નાશ કરતું નથી.

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाह करोति न भस्मसा-

त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥

રામ અને અદૃશ્ય સીતા પંચવટીમાં પોતાના પૂર્વજીવનને જાણે પુનઃ જીવી રહ્યા હોય તેમ તે ક્ષણમાં પ્રવેશ કરે છે, જ્યાં રાવણ સીતાનું અપહરણ કરીને જઈ રહ્યો છે અને જટાયુ હણાઈ રહ્યા છે. સીતા ભય સાથે રામને પોતાને બચાવવા માટે પોકાર કરી ઊઠે છે અને રામ રાવણને પડકાર ફેંકે છે કે, ‘અરે પાપી! જટાયુના પ્રાણ અને સીતાનું હરણ કરનાર તું ક્યાં જાય છે?’

રામ જાણે છે કે આ વિરહ નિરવધિ છે અને તે સાંભળીને સીતા પોતે હણાઈ ગયાનું અનુભવે છે. રામ વાસંતી પાસે પરત જવાની રજા માગે છે.

રામના જવાની વાત વિશે સીતાને આશ્વાસન આપતી તમસાના મુખે ભવભૂતિએ પોતાની રસ વિશેની વિભાવના, ઈકો રસઃ કરુણ એવ... મૂકી આપી છે.

ચતુર્થ અંકઃ ચોથા અંકનો પ્રારંભ જ આપણે પોતાના પ્રિય સંતાનની પીડાથી તમ જનકને જોઈએ છીએ. તે કહે છે કે,

દીકરી ઉપર જે ભયાનક, તીવ્ર, હૃદયમાં ઘા કરનાર અને વ્યથા આપનાર આપત્તિ આવી પડી તેનાથી લાગેલો; સખત, ધારાઓમાં વહેતો, ઘણો સમય વીતવા છતાં પણ જાણે નૂતન હોય તેવો, કરવતની જેમ મર્મસ્થાનોને છેદતો મારો શોક અટકતો નથી.

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विषाक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पदुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन्मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥

પોતાની દિકરી પર ભયાનક આપત્તિ આવી પડી છે અને છતાંય પોતે હજુ દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે; એમની એ પીડાની અભિવ્યક્તિ આપણા હૃદયમાં કરુણ રસને પ્રવાહિત કરે છે. તેમને નાનકડી સુકોમળ સીતા યાદ આવે છે;

અકારણ રડતું કે હસતું, થોડી કોમળ દંતકળીઓની અણીથી શોભતું, ભાંગ્યું તૂટ્યું અસ્પષ્ટ છતાં મધુર બોલતું, તારું બાલ્યાવસ્થાનું મુખકમળ હું યાદ કરું છું.

અનિયતરુદિતસ્મિતં વિરાજત્કતિપયકોમલદન્તકુડ્મલાગ્રમ્ ।

વદનકમલકં શિશોઃ સ્મરામિ સ્વલ્લદસમન્નસમન્નુ જલ્પિતં તે ॥

તેઓ ભગવતી વસુંધરાને ઉપાલંભ આપે છે કે; ભગવતિ વસુંધરે, સત્યમતિદ્વાસિ ।
'ઓ ભગવતી વસુંધરા! સાચે જ તમે અતિ કૂર છો!'

‘. પ વાણી જેમ વિદ્યાને જન્મ આપે છે, તેમ તમે જેને જન્મ આપ્યો તેથી, તથા તેની જેમ જે દેવતા છે, તેવી તમારી એ પુત્રીની આવી હિંસાને, હે દારુણ! તેમે શાથી સહન કરી લીધી?’

પૂર્વે પરસ્પર પેમભાવે મળતાં જનક અને કૌશલ્યા અત્યારે ભગવાન વાલ્મીકિનાં આશ્રમમાં મળવાનું થયું છે. જનક જ્યારે કૌશલ્યાને જુએ છે ત્યારે ભવ્ય ભૂતકાળની સુખદ સ્મૃતિ અને વર્તમાનમાં આવેલ દશા-પરિવર્તનની નોંધ જનક કાંઈક આ પ્રમાણે લે છે;

આસીદિયં દશરથસ્ય ગૃહે યથા શ્રીઃ

શ્રીરેવ વા કિમુપમાનપદેન સૈષા ।

કષ્ટં બતાન્યદિવ દૈવવશેન જાતા

દુઃખાત્મકં કિમપિ ભૂતમહો વિપાકઃ ॥

દશરથના ઘરનાં લક્ષ્મી અને પોતાનાં પ્રિય સખી કૌશલ્યા ઓળખાય પણ નહીં તેવા થઈ ગયા છે-નું દુઃખ જનક અનુભવે છે, અને દીકરી જેવી વધૂનું આમ થયા પછી તેના રાજર્ષિ પિતાને શું મોં બતાવવું? એમ કૌશલ્યા સંતાપ પામી રહ્યા છે. જનકને મળવા જવાની હિંમત એકઠી કરાવતાં અરુન્ધતી કૌશલ્યાને કહે છે કે,

સન્તાનવાહીન્યપિ માનુષાણાં દુઃખાનિ સમ્બન્ધિ વિયોગજાનિ ।

દૃષ્ટે જને પ્રેયસિ દુઃસહાનિ સ્ત્રોતઃસહસ્રૈરિવ સંપ્લવન્તે ॥

મનુષ્યોનાં સંબંધીવિયોગથી ઉદ્ભવેલાં દુઃખ સતત વહ્યા કરે છે અને પ્રિયજનને જોતાં દુઃસહ બની હજારો ધારાઓથી જાણે કે ઉભરાય છે. કૌશલ્યા પુરાણા કોઈ પણ પ્રકારના નિર્વેદ વિનાના એ દિવસોને યાદ કરતાં અરુન્ધતીને કહે છે કે, ‘સર્વ તન્નાસ્તિ ।’

જનક કૌશલ્યાને મળતા જ ગૃષ્ટિને પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘આર્ય ગૃષ્ટિ, પ્રજાપાલકના આ માતા કુશળ તો છે ને?’ સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ અને લોકોના અપવાદની વાતો, જનક દ્વારા અપાતો ઉપાલંભ; કૌશલ્યા મૂર્છિત થઈ જાય છે. અને શુદ્ધિમાં આવીને પણ

સીતાના વિવાહની સુખદ ક્ષણ યાદ કરી વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશે દુઃખ અનુભવે છે. પોતાનાં જીવનને નિંદે છે અને એ કરુણ રસની ધારા આપણા મનને ભીંજવે છે.

પંચમ અંક: પાંચમા અંકમાં, પરસ્પર વિશેના અજ્ઞાનનાં કારણે થયેલ ચંદ્રકેતુ-લવનું યુદ્ધ દર્શાવાયું છે. એ દરમિયાન સુમંત્ર ચંદ્રકેતુને કહે છે કે, હમણાં જ જાણે નાનકડો લક્ષ્મણ મારાહાથમાં હતો. અને હવે તેનો પુત્ર પણ (આજે) વીરધર્મને અનુસરે છે! સદ્ગાયે દશરથનું કુળ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે. તસ્યાપ્યપત્યમનુતિષ્ઠતિ વીરધર્મં દિષ્ટ્યા ગતં દશરથસ્ય કુલં પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

અને ચંદ્રકેતુ બોલી ઊઠે છે કે;

અપ્રતિષ્ઠે રઘુજ્યેષ્ઠે કા પ્રતિષ્ઠા કુલસ્ય નઃ ।

ઇતિ દુઃખેન તપ્યન્તે ત્રયો નઃ પિતરોઽપરે ॥

રઘુકુળમાં ઉત્તમ રામની પ્રતિષ્ઠા ન હોય તો અમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા કેવી? આ દુઃખથી અન્ય ત્રણે વડીલો સંતાપ પામે છે. અને સુમંત્ર આ વિધાનથી વિચલિત થઈ કહે છે કે, અહહ, હૃદયમર્મદારણાન્યેતાનિ ચંદ્રકેતોર્વચનાનિ । નન્દ્રકેતુનાં આ વચનો હૃદયવિદારક છે.

આમ, આ અંકમાં યુદ્ધની વચ્ચે પણ કરુણ રસ વહી રહેલો અનુભવાય છે.

ષષ્ઠ અંક: છઠ્ઠા અંકમાં, રામનું લવ અને કુશ સાથે મિલન થાય છે. તે બંને ભાઈઓ પ્રત્યે રામ અભૂતપૂર્વ સ્નેહનો અનુભવ કરે છે, અને આ બંને બાળકોની આકૃતિમાં સીતાના સૌંદર્યની ઝલક જણાય છે. ત્યારે રામ ગર્ભવતી સીતાની સ્થિતિને યાદ કરીને વિચારે છે કે પોતાને સીતાનો ગર્ભભાર બે બાળકોવાળો જણાયો હતો. દ્વિધા ગર્ભગ્રન્થિસ્તદ્નુ દિવસૈઃ કૈરપિ તયા । અને આ યાદ કરતાં અને આ બાળકોની ઓળખ જાણવા રામ વિચારે છે ત્યારે રામની આંખ ભીની થાય છે એ ધ્યાને આવતાં લવ કહે છે કે,

બાષ્પવર્ષેણ નીતં વો જગન્મઙ્ગલમાનનમ્ ।

અવશ્યાયાવસિત્તસ્ય પુણ્ડરીકસ્ય ચારુતામ્ ॥

જગત માટે મંગલરૂપ તમારા મુખે આંસુની વર્ષાના કારણે ઝાકળથી સિંચાયેલા કમળના સૌંદર્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

અને કુશ તેને તરત ટોકે છે કે, સીતા વિનાના રઘુપતિને ક્યું દુઃખ નથી? પ્રિયાનાશે જગત અરણ્ય બની જાય છે, જાણે રામાયણ ભણ્યો જ ન હોય તેમ તું આ પૂછી રહ્યો છે!

વિના સીતાદેવ્યા કિમિવ હિ ન દુઃખં રઘુપતેઃ

પ્રિયાનાશે કૃત્ત્વં કિલ જગદરણ્યં હિ ભવતિ ।

સ ચ સ્નેહસ્તાવાનયમપિ વિયોગો નિરવધિઃ

किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥

अने रामने तड मणे छे. राम आ बाणको पासे भगवान् वाल्मीकिअे रयेल रामायण विशे कशुंक सांभणवानी छ्यछा व्यक्त करे छे. अने कुश बालयरितना स्मृतिमां उभराछे आवेला भे श्लोक संभणावे छे;

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्धितः ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥

अने आ सांभणीने राम पोताना हृदय पर दारुण आघात अनुभव छे. ते सीता साथेना पोतानां प्रसन्न जवनने याद करी पीडा पामी रखा छे त्यां ज लव चित्रकूट अने मंडाकिनीनां वनोमां विहार करती वખते रामे उय्यारेल श्लोक बोली छे छे;

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टेऽयमायतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥

रामने पोतानां विट्मिभनी क्षणोना साक्षीरूप प्रदेशोनी याद आवे छे जे अेमने वेदनाना सागरमां डूबाउ छे. रामने जगत जर्ष अरुण्य समान भासे छे. ते अनुभव छे के, जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव । अछीं कविअे हृदयनी अनडद वेदनानी तीव्र अत्मिव्यक्ति माटे 'कुशकीनी आग' नी कल्पना करी छे. हृदय ज़षे सणगता अंगारा पर मूकवामां आव्युं छेय तेवुं अनुभवता राम आपणी नजर समक्ष छिभरी आवे छे अने तेमनुं अे स्वरूप आपणने वेदनानो अनुभव करावे छे.

अने छजु आ आघातमांथी राम बहार आवे अे पूर्व जे तेमने अरुन्धती, वसिष्ठ, माताओ अने जनक त्यां ज छेवानी ज़ष थाय छे. महाराज जनक त्यां छेवानुं ज़षीने राम अेटलो क्षोभ अनुभव छे के, तेओ कछे छे; 'संबंध स्पृहणीय छेवाथी आनंद पामेला वसिष्ठ वगेरेअे जेमां भाग लीधो छतो, तेवां बाणकोना विवाहना मंगलमय उत्सवमां बने पिताओनुं ते मिलन ज़ेया, तेमना सप्यने ज़षया पछी, आ मोटी घातकी घटना बनी यूक्या पछी हुं छजरो टुकडाओमां केम झ़टी पडतो नथी? अथवा रामने माटे शुं दुष्कर छे?'

रामनी आ वेदना अनुभवता भावकनी ज़ष थाय छे के रामनी आवी दशा ज़ेछने प्रथम राज जनक अने पछी माताओ मूर्छित थछ ज़य छे. आम, आ अंकमां राम सीताने याद करीने, पोतानां सुषी दाम्पत्यजवनना प्रसंगोने याद करीने वेदना अनुभव छे अने समग्र अंकमां करुण रस प्राधान्य भोगवे छे.

सप्तम अंकः सातमो अंक सीता अने रामना पुनर्भिलननो छे, पण तेना मूणमां सीताना वनमां त्यागनुं करुण अने आघातजनक कृत्य पण छे. आ अंक अे त्रीज

અંકની જ નૈસર્ગિક પરાકાષ્ટા છે. આ અંકમાં ભાવ-ગાંભીર્યની સાથે કરુણ રસની સુખદ અને મધુર પરાકાષ્ટા છે.

તૃતીય અંકમાં અદૃશ્ય રહેલી સીતાને રામે કરેલા પોતાના ત્યાગ વિશેની પીડા અને પોતાના પ્રત્યેના પ્રેમનો અનુભવ થઈ ગયો છે. પરંતુ તે સમયે સીતા અદૃશ્ય રહેલી હોઈ રામ તેને મૃત જ સમજે છે અને તેની વેદના પણ તે જાણતા નથી, લવ અને કુશ પોતાનાં બાળકો છે તેની પણ તેમને જાણ નથી. લોકોએ કરેલી નિંદાનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે આ તમામનું સમાધાન આપણને આ અંકમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને રામ અને સીતાનું પુનર્મિલન થાય છે એ બધું જ ખરું, પરંતુ આ અંકમાં પણ કરુણ રસનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે.

અંકના પ્રારંભે જ ગર્ભાંક નાટકનો પ્રારંભ થાય છે અને આપણને નેપથ્યમાંથી આવતો અવાજ સંભળાય છે; હા આર્યપુત્ર, હા કુમાર લક્ષ્મણ, એકાકિનીમશરણામરણ્યે આસન્નપ્રસવવેદનાં હતાશાં શ્વાપદા મામભિલ્ષન્તિ । સાહમિદાનીં મન્દભાગિની ભાગીરથ્યામાત્માનાં નિક્ષેપ્સ્યામિ ।

સૂત્રધાર સ્પષ્ટતા કરે છે કે,

વિશ્વમ્ભરાત્મજા દેવી રાજા ત્યક્ત મહાવને ।

પ્રાસપ્રસવમાત્માનાં ગઙ્ગાદેવ્યાં વિમુચ્ચતિ ॥

રાજાએ વિશાળ વનમાં ત્યજેલી અને જેનો પ્રસાવકાળ આવી પહોંચ્યો છે તેવી પૃથ્વીની પુત્રી દેવી સીતા પોતાને ગંગાદેવીમાં ફેંકી રહી છે.

અને રામ વલવલી ઊઠે છે, ‘અરે! ક્ષણભર રોકાઈ જા,’ અને ખ્યાલ આવે છે કે આ તો નાટક છે, ત્યારે બોલી ઊઠે છે; ‘આ તને રામ તરફથી મળેલું દુર્ભાગ્ય!’ અને રામને લાગે છે કે એ જાણે નિરાધાર અને ગાઢ અંધકારમાં પ્રવેશી રહ્યા છે, એ લક્ષ્મણ પાસે આધાર શોધે છે.

સીતા ભગવતી ભાગીરથી અને પૃથિવીને જોઈ તેમનો પરિચય પામે છે અને દુઃખ વ્યક્ત કરે છે કે, ‘માતા! તેં મને આવી સ્થિતિમાં જોઈ!’ માતા પૃથિવી સીતાને આલિંગન આપે છે અને મૂર્ચ્છા પામે છે. રામને આ બંનેનું મૂર્છિત થવું કરુણાતર અનુભવાય છે, તો ભાવકની શું ગતિ?

સીતાએ વેઠેલાં દુઃખોથી માતા પૃથિવી વ્યથિત છે. તે ભાગીરથીને પૂછે છે કે, ‘શું રામે કર્યું એ યોગ્ય છે?’ અને સીતાને કહી દે છે કે, ‘તારે વળી કોણ આર્યપુત્ર?’ આત્મનિર્ભર્ત્સનારત રામ આ સંવાદ સાંભળીને કહે છે, ‘‘અમ્બ પૃથિવી ! ईदृशोऽस्मि ’

પોતાનાં બંને સંતાનને જોતી સીતા પોતાનાં નિરાધારપણા માટે વિલાપ કરે છે; ‘હું તો અનાથ થઈ ગઈ. તો આ બે પુત્રોનું શું કરું?’ અને રામ પોતાના હૃદયને ઉપાલંભ આપે છે, ‘તું તો વજ્રનું છે!’

આ સમગ્ર કરુણ રસની પ્રવાહિતા વચ્ચે આપણે કેટલુક સુખદ અને મધુર જોઈએ છીએ. વ્યથિત પૃથિવી રામના દોષ દર્શાવ્યા પછી ભાગીરથીને કહે છે કે, ‘ચારે બાજુએથી આવી પડેલા સ્નેહના અસહ્ય સંવેદથી આ પ્રમાણે બોલી જવાય છે. બાકી, રામભદ્રનો સીતા ઉપરનો સ્નેહ હું જાણતી નથી એમ નથી.’

પોતાને અનાથ દર્શાવતી સીતાને બંને દેવીઓ કહે છે કે,

जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥

અને રામ સમગ્ર ઘટનાક્રમ નિહાળતાં કરુણ, વિસ્મય અને આનંદનાં મોજાંઓથી ભુખ્તિ થઈ રહ્યા છે.

क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम सांप्रतम् ।

विस्मयानन्दसंदर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥

ભવભૂતિએ કરુણ રસની સૌથી અસરકારક અભિવ્યક્તિ માટે વિલાપ અને મૂર્ચ્છા નામનાં બે તત્વો અપનાવ્યાં છે. તેમણે પોતાના ગાઢ શોકની અભિવ્યક્તિમાં હૃદયની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અને અતિકોમળ અંતર્દશાનું માર્મિક ચિત્રણ કર્યું છે. કરુણની પૃષ્ઠભૂમિમાં દામ્પત્ય પ્રેમના કોમળ ચિત્રો રજૂ કરતી વખતે તેમણે શોકને તીવ્રતમ બનાવી દીધો છે. કવિએ આ નાટકમાં શોકની મનોવૈજ્ઞાનિક સ્તરે અભિવ્યક્તિ કરી છે. અને તે માટે ઇયા-સીતાની કલ્પના કરી છે.

આમ, ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિતમ્ માં જે કરુણ રસની નદીઓ વહેતી કરી છે અને તે સંસ્કૃત સાહિત્યની અજોડ સિદ્ધિ છે. કરુણ રસના નિરૂપણમાં ભવભૂતિ સમાન અન્ય કોઈ કવિ આપણને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોવા મળતા નથી. કારુણ્યં ભવભૂતિરેવ તનુતે । વાક્યમાં ભવભૂતિની મહત્તા અને અપૂર્વતા યથાર્થ રીતે કહેવાઈ છે.

11.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. કારુણ્યં ભવભૂતિરેવ તનુતે । - સવિસ્તર ચર્ચા કરો.

---

2. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના પ્રથમ અંકમાં કરુણ રસની અભિવ્યક્તિ વિશે નોંધ લખો.

---

3. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના દ્વિતીય અંકમાં કરુણ રસની અભિવ્યક્તિ વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

---

4. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના તૃતીયા અંકમાં કરુણ રસની અભિવ્યક્તિ વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

5. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના ચતુર્થ અને પંચમ અંકમાં કરુણ રસની અભિવ્યક્તિ વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

---

6. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના ષષ્ઠ અંકમાં કરુણ રસની અભિવ્યક્તિ વિશે નોંધ લખો.

---

7. ઉત્તરરામચરિતમ્ ના સપ્તમ અંકમાં કરુણ રસની અભિવ્યક્તિ વિશે નોંધ લખો.

---

8. ઈકો રસઃ કરુણ ઈવ ..ભભવભૂતિની રસ વિશેની આ વિભાવના સવિસ્તર સમજાવો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ: 12 : ઉત્તરરામચરિતમ્ : સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશિષ્ટ નાટક

રૂપરેખા

12.1 ઉદ્દેશ

12.2 પ્રસ્તાવના

12.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશિષ્ટ નાટક

12.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

12.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની કેટલીક બાબતોનો સામાન્ય ખ્યાલ મેળવશે અને ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટક કેવી રીતે વિશિષ્ટ છે તે જાણશે.
- ઉત્તરરામચરિતમ્ માં ભવભૂતિની નાટ્યકલાની વિશિષ્ટતાને સમજાશે.

12.2 પ્રસ્તાવના

ઉત્તરરામચરિતમ્ તેના પ્રારંભના નાન્દી શ્લોકથી શરૂ કરીને જ એક વિશિષ્ટ નાટકની છાપ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં છોડી જાય છે. આ નાટકની નાન્દી વિશિષ્ટ છે, આ નાટકનો મુખ્ય રસ વિશિષ્ટ છે અને આ નાટકનો અંત પણ વિશિષ્ટ છે. ભવભૂતિએ રામાયણની અતિખ્યાત કથામાં કરેલાં પરિવર્તનો પણ વિશિષ્ટ છે અને અંતે રામ અને સીતાના પુનર્મિલનને દર્શાવવું પણ વિશિષ્ટ છે.

12.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશિષ્ટ નાટક

આ નાટકની અને ભવભૂતિની કલાવિધાનની વિશિષ્ટતા વિગતવાર જોઈએ.

ઉત્તરરામચરિતમ્ : નાન્દી

સામાન્ય રીતે અને સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની પરંપરા અનુસાર નાટકનો આરંભ કરતા પૂર્વે કેટલીક પૂર્વ રંગક્રિયાઓ કરવામાં આવતી જેમાં સૌથી આખરી ક્રિયા નાન્દી તરીકે ઓળખાય છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ નો આરંભ પણ નાન્દીથી કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોક છે:

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

“આ નમસ્કાર ભરેલી વાણી અમે પૂર્વના કવિઓને સમર્પીએ છીએ. આત્માની અમૃત ક્લારૂપ તે દિવ્ય વાણીને અમે પ્રાપ્ત કરીએ.”

નાન્દી વિઘ્નોની શાંતિ માટે કરવામાં આવે છે એ પરંપરાગત સ્વીકૃતિ છે. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાન્દીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે:

નાટકે વિઘ્નવિઘાતાયાદૌ નાન્દી કાર્ય્યા યદાહ ભરતઃ -

આશીર્વચનસંયુક્ત નિત્યં યસ્માત્ પ્રવર્ત્તે ।

દેવદ્વિજનૃપાદીનાં તસ્માન્નાન્દીતિ સંજ્ઞિતા ।

આશીર્વચનપૂર્વકં દેવાનાં, દ્વિજાનાં, નૃપાદીનાંચ સ્તુતિઃ અવશ્યં કર્તવ્યા નાટકાદૌ ।

એવ સ્તુતિઃ નાન્દી ઇતિ નામ્ના અભિધીયતે ।

અર્થાત્ વિઘ્નોને દૂર કરવા માટે આશીર્વચનપૂર્વક દેવો, દ્વિજ, રાજા, વગેરેની સ્તુતિ નાટકની પૂર્વે કરવી જોઈએ. આ સ્તુતિને નાન્દી એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત, અન્ય શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં કહેવાયું છે કે,

આશીર્નમસ્કિયારૂપઃ શ્લોકઃ કાવ્યાર્થસૂચકઃ આશીર્વચનસંયુક્ત સ્તુતિર્યસ્યાં પ્રયુજ્યતે ।

દેવદ્વિજનૃપાદીનાં તસ્માન્ નાન્દીતિ સંજ્ઞિતા ॥

“(નાટ્યકૃતિના આરંભે મૂકાયેલા) જે શ્લોકમાં કોઈકને આશીર્વાદ અપાતાં હોય, દેવતા કે ગુરુ વગેરેને નમસ્કાર કરવામાં આવતાં હોય; તથા જેમાં કાવ્યાર્થનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય (તેવા શ્લોકને ‘નાન્દીશ્લોક’ કહે છે). દેવ, બ્રાહ્મણ કે રાજા વગેરેની આશીર્વાદ સહિતની જે સ્તુતિ રજૂ કરવામાં આવે, તેને ‘નાન્દી’ કહેવાય છે.

અને આ પરંપરાને અનુસરીને ઉત્તરરામચરિતમ્ ની નાન્દીમાં ભવભૂતિએ. જાણે કે પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન કવિઓ, જેવા કે, વાલ્મીકિ, ભાસ, કાલિદાસ વગેરેને નમસ્કાર કર્યા છે, તથા આત્માના અમર અંશ રૂપ ‘તે વાણી’ને પણ વંદન કર્યા છે.

ઉત્તરરામચરિતમ્ ની નાન્દીની વિશેષતા જોઈએ તો, તે અનુષ્ટુપ છંદમાં કરવામાં આવી છે. વર્ણી, વિષ્ણુ, સરસ્વતી, વગેરે દેવોના સ્થાને પૂર્વકવિઓ અને અમૃતરૂપા વાણીને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી આ નાન્દીના શબ્દો અમૃતામાત્મનઃ કલામ્-માં ‘પ્રેમ’ના તત્ત્વને જુએ છે અને પ્રેમ એ આત્માની અમૃત કળા છે એ રીતે આ નાટકના પ્રેમતત્ત્વને મૂલવે છે, જેમાં સીતાને મૃત સમજવા છતાં રામનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ જીવંત, અમૃત એટલે કે અમર રહ્યો છે.

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત રૂપકોમાં નાન્દી પછી તરત આવતા દૃશ્યને પ્રસ્તાવના અથવા આમુખ અથવા સ્થાપના કહેવામાં આવે છે. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં પણ નાન્દી પછી તરત પ્રસ્તાવના આવેલી છે. જેમાં આપણને ભવભૂતિનો, ‘શ્રીકણ્ઠપદલાઞ્છનઃ, પદવાક્યપ્રમાણજ વ્યાકરણ, મીમાંસા અને ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્વાન, જતુકર્ણીના પુત્ર અને કૌશિક ગોત્રનો

વંશજ' તરીકેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે, જે સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત કવિઓ આપતાં નથી.

ચિત્રદર્શનપ્રસંગ :

ભવભૂતિના મહાકાવ્ય 'ઉત્તરરામચરિતમ્ 'નું કથાનક વાલ્મીકિ રામાયણના ઉત્તરકાંડની કથા પર આધારિત છે. આ નાટકનો હેતુ સીતાના ત્યાગ દ્વારા સમાજની લાગણીઓને શુદ્ધ કરવાનો અને પછી ઋષિઓની આજ્ઞાથી તેમને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ભવભૂતિએ પોતાના નાટકને નાટ્યક્ષમ બનાવવા અને પોતાના હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે મૂળ કથાવસ્તુમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તનો કર્યા છે. સીતાનો ત્યાગ એ આ નાટકનું બીજ છે, જે વિસ્તરીને એક સંપૂર્ણ રૂપકનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ ઘટનાને સ્વાભાવિક અને નાટ્યાત્મક રીતે દર્શાવવા માટે કવિએ 'ચિત્રદર્શન'ની પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ કવિની કલ્પનાશક્તિનો ચમત્કાર છે. આ પ્રયુક્તિ અનેક મનોવૈજ્ઞાનિક અસર સાથે સંકળાયેલી છે. સીતાના વનવાસમાં તેના ગુરુજનો અને સગભાવસ્થાને કારણે શિથિલ થઈ ગયેલી સીતાના વિરોધનો કોઈ જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ન થાય તે માટે, એક તરફ રામના ગુરુજનો અને માતાઓને જામાત્રા ઋષ્યશૃંગના બાર વર્ષ ચાલનારા યજ્ઞમાં ભાગ લેવા મોકલ્યા છે અને બીજી તરફ, ચિત્રવીથિકામાં પ્રવેશ કરાવીને, તેણે સીતા દ્વારા જ દંડકારણ્ય જોવાનું દોહદ (ગર્ભવતી સ્ત્રીની ઈચ્છા) વ્યક્ત કરાવ્યું છે. આ ઘટનાને સહજતાપૂર્વક રજૂ કરી કવિએ પ્રથમ અંકનું નામ ચિત્રદર્શનાંક રાખ્યું છે. ચિત્રદર્શનનું આયોજન નાટકીય વસ્તુયોજનાના દૃષ્ટિકોણથી અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, જેના દ્વારા કવિએ કેટલીક બાબતો આપણી સમક્ષ સુંદર રીતે રજૂ કરી છે. જેમ કે;

(1) લક્ષ્મણ દ્વારા આપણને જાણકારી મળે છે કે સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ સુધીનાં ચિત્રો ચિત્રવીથિકામાં રાખવામાં આવ્યાં છે. આનાથી સીતાના ત્યાગમાં સહાય પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેના દ્વારા આપણને સીતાના વિષયમાં પ્રચલિત લોકનિંદાની પણ યાદ આવે છે. અને સાથે સાથે રામ પોતાના અને સીતાના જીવનમાં એ પ્રસંગ બન્યો એ વિશે દુઃખી છે એ વાતનો પણ ભવભૂતિ આપણને સ્પષ્ટ સંકેત આપે છે.

(2) ચિત્ર જોઈને, સીતાને ફરીથી પંચવટીમાં જવાની ઈચ્છા થાય છે. તેથી, રામને સીતાનો ત્યાગ કરવા માટેનું બહાનું સરળતાથી મળી જાય છે. આમ, આ દૃશ્ય સીતાના ત્યાગનું કારણ અને તક બંને રજૂ કરે છે.

(3) સીતાની સંતતિની સેવામાં રહેવાનો જૃમ્ભકાસ્ત્રોને રામ આ પ્રસંગમાં આદેશ કરે છે અને આપણે જોઈએ છીએ કે, નાટકના અંતે લવ અને કુશને ઓળખવામાં આ અસ્ત્રો મદદરૂપ બને છે.

(4) ચિત્રદર્શનના દ્રશ્યમાં, સીતાના ત્યાગ સમયે, રામ સીતાના રક્ષણ માટે પૃથ્વી અને ગંગાને પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રાર્થનાના પરિણામે, સીતાનું રક્ષણ આ દેવીઓ દ્વારા થશે એ સંદર્ભમાં એક સંકેત આપણને આપવામાં આવ્યો છે.

(5) આ દ્રશ્યમાં આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે રામ અને સીતા પરસ્પર પ્રત્યે આદરભાવ ધરાવે છે.

ચિત્રદર્શનપ્રસંગમાં કેટલીક સુંદર નાટ્યપ્રયુક્તિઓ આકાર પામી છે. ચિત્રમાં દર્શાવેલા ભૂતકાળના વિરહભાવને તીવ્રતાથી અનુભવતાં અથવા ચિત્રની સાથે એકતા પામી રહેલાં રામસીતાના મનમાં આવી પડનાર વિરહનો જાણે ઓછાથી પડે છે.

(6) પોતાના વિરહમાં દુઃખી રામને જોઈને સીતા બોલી ઊઠે છે કે, “અહમવ્યતિભૂમિં ગતેન રણરણકેનાર્યપુત્ર- શૂન્યમિવાત્માનં પશ્યામિ ।”

રામ કહે છે: પ્રત્યાવૃત્ત: પુનરિવ સ મે જાનકીવિપ્રયોગ: ।

સીતા એકવાર સ્વપ્નમાં બોલી ઊઠે છે : આર્યપુત્ર, સૌમ્ય, કુત્રાસિ?, અને રામ વિચારે છે કે, “અયે સૈવેયં રણરણકદાયિની ચિત્રદર્શનાદિરહભાવના દેવ્યા: સ્વપ્નોદ્વેગં કરોતિ ।” ’તો બીજી એકવાર ઊંઘમાંથી ઊઠી ગયેલી સીતા કહે છે કે, દુઃસ્વપ્નેન વિપ્રલબ્ધાહં આર્યપુત્રમાક્રન્દામિ । અહીં નાટ્યાત્મક વિધિવક્તા પણ છે. ઉપરાંત, ચિત્રના પ્રસંગને વાસ્તવિક માનતી સીતાને રામ કહે છે : અયિ વિપ્રયોગત્રસ્તે, ચિત્રમેતત્ । ત્યારે તેઓ પણ જાણતા નથી કે ચિત્ર થોડીવારમાં જ વાસ્તવિકતા બની જવાનું હતું. એક બીજી રીતે જોઈએ તો આખો ચિત્રદર્શન પ્રસંગ સીતાને વિનોદ આપવાના હેતુથી યોજાયેલ હતો અને તે જ સીતાને થકવી નાખવાનું કામ કરે છે અને રામસીતાના મનમાં ભાવિનાં ઓ મંગળ ઓછાયા ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ વિધિવક્તા જ છે ને !

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે ભવભૂતિએ ચિત્રદર્શનની પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ ફક્ત સીતાના મનોરંજન માટે જ નહીં, પણ નાટકની ઘટનાઓ પર વ્યાપક અસર પેદા કરવા માટે એક બીજ તરીકે પણ કર્યો છે.

ડૉ. ગંગાસાગર રાયે મનોવૈજ્ઞાનિક અથવા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિકોણથી ચિત્રદર્શનના ચાર ઉદ્દેશ વર્ણવ્યા છે-

1. ચિત્રદર્શન દ્વારા, રામ અને સીતાને તેમના પૂર્વ જીવનની ઘટનાઓ યાદ આવે છે. પંચવટી એ રામના જીવનમાં તેમણે ત્યાં પસાર કરેલા પ્રેમવિશ્રમ્ભનાં કારણે સુખદ વૈવાહિક જીવનની યાદગીરી બની છે.
2. ચિત્રદર્શનમાં રામનો પંચવટી પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થયો છે અને ત્રીજા અંકમાં તે સીતાના ત્યાગ પછી તે પંચવટી અને જનસ્થાનમાં જાય છે અને સીતાને ગુમાવ્યાનાં દુઃખથી રડે છે. આ અત્યંત મનોવૈજ્ઞાનિક છે.
3. ચિત્રદર્શન પ્રસંગમાં રામ અને સીતા વચ્ચેના પ્રગાઢ પ્રેમનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. આ દ્રશ્યમાં, રામનો સીતા પ્રત્યેનો અતૂટ પ્રેમ પુનર્મિલનમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. અને વળી, આ ચિત્રો વિરહી રામ માટે મનોરંજન અને આશ્વાસનનું સાધન પણ ગણી શકાય.
4. નાટકની શરૂઆતની મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના, સીતાનો રામથી વિયોગ, પણ આ દ્રશ્યના અંતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

આમ, નાટકીય કથાવસ્તુ, પાત્રચિત્રણ અને ભાવનાત્મક પાસું; એમ ત્રણેય દૃષ્ટિકોણથી આ પ્રસંગ મહત્વપૂર્ણ છે, અને અન્ય સંસ્કૃત નાટકોમાં વિશિષ્ટ ભાત ઉપજાવે છે.

ચિત્રદર્શનાંક

અષ્ટાવકના આગમન બાદ પિતાની વિદાયથી બેચેન બનેલી સીતાના મનને વિનોદ આપવા માટે લક્ષ્મણ ચિત્રકાર અર્જુને દોરેલાં રામનાં વિવિધ જીવન-પ્રસંગોને દર્શાવતાં ચિત્રો લઈને આવી પહોંચે છે અને રામસીતાને એ ચિત્રો બતાવે છે.

રામને તાડકાવધ પ્રસંગે વિશ્વામિત્રની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલાં જૃમ્મકાશ્ચોના પ્રસંગથી માંડીને છેક લંકામાં રાવણવધ પછી થયેલી સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ સુધીનાં રામજીવનનાં સંખ્યાબંધ ચિત્રો લઈને લક્ષ્મણ આવી પહોંચ્યો છે. પરંતુ સીતાહરણ પછી વિષ્ણુતુમાં માલ્યવાન નામના પર્વત ઉપર ઝળુંબેલા વાદળના ઓથાર નીચે સીતાની સ્મૃતિથી ઉભરાયેલા વિરહવિવશ, રડતા, મૂર્છા પામતા રામના પ્રસંગ સુધીના જ ચિત્રો લક્ષ્મણ રામ અને સીતાને બતાવી શકે છે. ત્યારબાદ ભૂતકાળમાં અનુભવેલા જાનકીવિયોગની સ્મૃતિ તાજી થતાં રામ વધારે ચિત્રો જજોવા અસમર્થ બન્યા છે તેથી, અને સીતા ભૂતકાળના અનુભવપ્રદેશ ઉપર લાંબી મુસાફરી કરીને થાકી ગયા હતા તેથી બાકીનાં ચિત્રો બતાવતાં નથી. બતાવેલાં પંદરેક ચિત્રોમાં સંયોગ અને વિયોગમાં મહોરેલા રામસીતાના દામ્પત્યને કવિએ ઉપસાવ્યું છે.

ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટક રામચંદ્રના ઉત્તર એટલે કે પછીના જીવનને દર્શાવે છે. આ નાટકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સીતાનો પુનઃ પ્રવેશ અને સમાજની ભાવનાઓનું શુદ્ધિકરણ કર્યા પછી ઋષિમુનિઓની અનુમતિથી તેમનું પુનર્મિલન છે.

સીતાનો વનવાસ આ નાટકની મુખ્ય ઘટના છે. આ ઘટના સ્વાભાવિક દેખાય તે માટે નાટ્યકારે મૂળ વાર્તામાં જરૂરી ફેરફારો અને કલ્પનાનો આશરો લીધો છે.

ઉત્તરરામચરિતમ્ નો નાયક એક મહાન રાજા છે, તેથી લોકોનું રંજન કરવું તેની મુખ્ય ફરજ છે. અને અત્યારે રામચંદ્રને માટે સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ છે કે લોકો સીતાના ચારિત્ર્ય વિશે શંકા કરે છે. અયોધ્યાના લોકો એવું માનતા નથી કે રાવણના સંપર્કમાં સીતાની પવિત્રતા અકબંધ રહી અને અગ્નિપરીક્ષા દ્વારા તેની શુદ્ધતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. આથી, સીતાનો ત્યાગ કરીને જ આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવો રામચંદ્રને શક્ય જણાય છે. અને ભવભૂતિ આ સમયે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ સર્જે છે. ગુરુ અને વડીલોની હાજરીમાં સીતાનો ત્યાગ અશક્યવત છે. અને સીતાનો વિરોધ પણ સીતાના ત્યાગમાં અડચણરૂપ બની શકે. ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન સીતાનો ત્યાગ વધુ મુશ્કેલ હતો. આ પરિસ્થિતિને ટાળવા માટે, ભવભૂતિએ રામના વડીલોને લાંબા સમય સુધી અયોધ્યાથી દૂર મોકલવાનું વિચાર્યું અને તેમને દશરથના જમાઈ ઋષ્યશૃંગના બાર વર્ષના યજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે તેમના આશ્રમમાં મોકલ્યા. આ રીતે ગુરુજનોના વિરોધનાં પ્રશ્નો ઉકેલ આવ્યો.

હવે, સીતા તરફથી વિરોધની સંભાવનાને દૂર કરવા માટે, ભવભૂતિએ ચિત્રદર્શનની કલ્પના કરી અને પરિણામે સીતાએ પોતે દંડકારણ્યમાં જવા માટે માગણી કરી, તેને જોવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. આ રીતે કવિએ સીતાત્યાગની ભૂમિકા સરળતાથી તૈયાર કરી છે. પ્રથમ અંકમાં આ મુખ્ય ઘટનાને સહજતા આપવા માટે ચિત્રદર્શનની પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણે આ અંકને ચિત્રદર્શનાંક નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જોકે ચિત્રદર્શનની યોજના ગર્ભવતી સીતા માટે મનોરંજનનું સાધન છે અને આ નાટકની વિશેષતા પણ તેમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જેમ કે-

(1) નાટકમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમચિત્રદર્શનાંકમાં ચિત્રદર્શનના પ્રસંગનું એક અગત્યનું પ્રયોજન ‘દુર્મનાયમાના’ દેવીને વિનોદ આપવાનું હતું.

(2) પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચિત્રોમાં નિરૂપવામાં આવેલા વિધવિધ પ્રસંગોથી ઉત્તરરામચરિતમ્ ના પ્રેક્ષકોને રામના પૂર્વજીવનના મહત્વના પ્રસંગોની માહિતી મળે છે. રામના ચરિતના ઉત્તર ભાગને આસ્વાદતાં પહેલાં પૂર્વરામચરિતની જાણકારી સાતત્યની દૃષ્ટિએ પણ જરૂરી ગણાય અને એ અહીં લાઘવથી રજૂ કરવામાં આવી છે.

(3) ચિત્રદર્શન વખતે રામના ઉદ્ધારો અને પ્રાર્થનાઓ સમગ્ર નાટકની દૃષ્ટિએ મહત્વનાં છે અને નાટકના ભાવિ પ્રસંગોની રૂપરેખા દોરી આપે છે. જેમ કે, જૃમ્મકાસ્રોના દર્શનના પ્રસંગે રામે તેમને કરેલ પ્રાર્થના, ભાગીરથીના દર્શને રામે કરેલ પ્રાર્થના. અને આથી જ રામના પુત્રો; લવ અને કુશને જૃમ્મકાસ્રો જન્મથી જ સિદ્ધ હતા. એટલે અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે અજાણ્યા બાળકોને જૃમ્મકાસ્રોનો પ્રયોગ કરતાં જોઈને આશ્ચર્ય પામેલા રામના મનમાં ‘આ મારા પુત્રો હશે!’ એવો આશાનો અંકુર ફૂટ છે. આમ જૃમ્મકાસ્રો પુત્રોને ઓળખવા માટેનું રામનું પ્રત્યભિજ્ઞાન બને છે. વળી, ચિત્રમાં ભાગીરથીના દર્શન કરતાં રામ પ્રાર્થના કરી કે, ‘હે મા! અરુંધતીની જેમ પુત્રવધૂ સીતાના કલ્યાણનું ધ્યાન રાખજે.’ અને આ ભલામણને લીધે જ ભવિષ્યમાં ભાગીરથી પોતાની પરિત્યક્ત પુત્રવધૂને સાચવી રાખશે અને છેલ્લા અંકમાં સીતાની માતા પૃથિવીના મનનું સમાધાન કરીને સીતા અને રામનું પુનર્મિલન કરાવવાનું શિવાનુધ્યાન કરશે તેનો ઈશારો મળી રહે છે. છેલ્લા અંકમાં ભાગીરથી પોતાની જાતને સ્પષ્ટ રીતે કૃતાર્થ જાહેર કરે છે. આમ ચિત્રદર્શન દરમિયાન થયેલા રામના ઉદ્ધારોએ નાટકને કવિને અભીષ્ટ દિશામાં વિકસવાની રૂપરેખા તૈયાર કરી આપી છે.

(4) ચિત્રોમાં જનસ્થાનના પોતાના નિવાસનાં દ્રશ્યોને જોઈને સીતાના મનમાં તે પ્રદેશમાં ફરીથી વિહાર કરવાનું અને ભાગીરથીમાં અવગાહન કરવાનું દોહદ જાગે છે. હમણાં જ વડીલો પાસેથી સીતાનું દોહદ તરત જ પૂરું કરવાની શીખામણ પામેલા રામ તરત જ સીતાની ઈચ્છા પૂરી કરવા તૈયાર થાય છે અને છેલ્લે વિધિવક્તાથી કૂર રીતે એ ઈચ્છા પૂરી થાય છે. અહીં સીતાદોહદના પ્રસંગને નાટ્યાત્મક કારણ મળે છે.

(5) ચિત્રદર્શનમાં આવેલા અન્ય પ્રસંગો પણ સમગ્ર નાટકની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વના છે. મિથિલાવૃત્તાંત, પરશુરામપ્રસંગ અને ત્યારપછીના રામસીતાના લગ્ન પછીના એ પ્રસંગો જ્યારે માતાઓ તેમની કાળજી લેતી હતી, વનવાસમાં માણેલા સહજીવનના

પ્રસંગો કોમળ ભાવોથી બંનેના હૃદયને ભરી દે છે. વનવાસ વખતનું તેમનું ઘનિષ્ટ સહજીવન તેમના આ પ્રણયજીવનના સાતત્યને સૂચવવા ઉપરાંત, પંચવટીમાં શૂર્પણખાના આગમનથી શરૂ થયેલા વિયોગના પરિબળને અને અંતે વિયોગની અનુભૂતિ ઉત્પન્ન થતાં રામસીતાની ઉભરાતી પરસ્પર પ્રત્યેની પરાયણતાને વ્યક્ત કરે છે.

(6) ચિત્રદર્શન વખતે રામ અને સીતા ચિત્રો જોતાં પરસ્પર માટે ભાવવિભોર બને છે. પરસ્પર પ્રત્યેના આદરને અનુભવે છે અને ચિત્રદર્શનના અંતે પરમ એકતા-અદ્વૈત-અનુભવતા અનુપમ ભાવસમાધિમાં આવે છે. જેને રામ 'બધી જ અવસ્થાઓમાં સુન્દર' દામ્પત્યસ્તોત્રમાં વ્યક્ત કરે છે. રામસીતાનું આ અદ્વૈત સિદ્ધ કર્યા પછી જ રામ-સીતાને સ્થૂળરૂપે અલગ થવાનો પ્રસંગ આવે છે, પણ ત્યારેય તેમનું સૂક્ષ્મ ભાવૈક્ય અક્ષુણ્ણ જ રહ્યું હોય એવું અત્યંત ગર્ભિત સૂચન કવિ સહૃદય ભાવકને સમજાવી શક્યા છે.

(7) ચિત્રદર્શનનું મહત્વ માત્ર રામના પૂર્વચરિતની વાત કરીને વિષ્કમ્ભકનું જ કાર્ય કરવાનું નથી, પરંતુ આખા પહેલા અંકનું નામ ચિત્રદર્શનાંક છે. અહીં સિદ્ધ થયેલું રામસીતાનું એક્ય રામસીતાના વિરહ પછી બીજા અંકથી આગળના બધા અંકોમાં કમશ: સ્ફુટ થયા કર્યું છે. અને જ્યારે સાતમા અંકમાં સીતા ગર્ભાંકની રંગભૂમિ ઉપરથી ઊતરીને રામને મળે છે ત્યારે એવું લાગે છે કે જાણે પ્રથમ અંકમાં ચિત્રમાં સમાઈ ગયેલા સીતા સાક્ષાત્ અવતરીને પુન: રામ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ છે.

(8) ભૂતકાળની અમૃત બની ગયેલી સ્મૃતિઓના પ્રવાહને વર્તમાનની ભૂમિ ઉપર વહેવડાવવો અને બન્ને કાલખંડોના સંવાદવિસંવાદમાંથી ભાવિનાં સૂચનો ઊભા કરવાં એ લાક્ષણિકતા આખા ઉત્તરરામચરિતમ્ માં વ્યાપેલી છે. એટલે કે પૂર્વ રામચરિતને નિરૂપતાં નિરૂપતાં જ ઉત્તરરામચરિતમ્ ચાલે છે. આ નિરૂપણકલાનો પ્રારંભ ચિત્રદર્શનથી થાય છે.

(9) આ અંકમાં દુર્મુખ નામના ગુપ્તચર દ્વારા સીતા વિશેનો જનપવાદ રામને જણાવવામાં આવ્યો છે. ભવભૂતિએ અહીં ચરણનું નામ ભદ્ર બદલીને દુર્મુખ કરી નાખ્યું છે.

(10) રામ સીતાને પવિત્ર જાણે છે અને તે વસ્તુ પોતે સ્વીકારે પણ છે અને છતાં લોકોનું રંજનની ફરજ તેમને સીતાનો ત્યાગ કરવા પ્રેરે છે. આ સમયની રામની માનસિક સ્થિતિનું વર્ણન ભવભૂતિએ અત્યંત કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે. રામ લક્ષ્મણને સીતાને વનમાં છોડી આવવાનો આદેશ આપ્યા પછી પોતે સીતાના ચરણોને મસ્તક અડાડીને છેલ્લા પ્રણામ કરે છે આ તેમની સીતા પ્રત્યેની પ્રીતિ દર્શાવે છે.

(11) આ અંકમાં રામને સીતાથી દૂર લઈ જવા અને રામના મનને અન્ય દિશામાં વાળવા માટે લવણ રાક્ષસનાં ત્રાસની ફરિયાદ કરવા ઋષિઓનું આગમન થયાનું દર્શાવાયું છે.

(12) ચિત્રદર્શનાંકના પૂર્વાર્ધમાં સંયોગશૃંગાર છે, તે અંતભાગમાં નષ્ટ થયેલી સીતા માટે વિરહવિલાપ કરી રહેલા રામના વર્ણનમાં કરુણરસ છે. આ પ્રસંગમાં જ ચિત્રમાં આલેખિત ત્રણ વિવાહિતાઓને બતાવતાં અને પોતાની પત્નીના ઉલ્લેખને ટાળતાં લક્ષ્મણને સીતા પૂછે છે: વત્સ, ઇયમવ્યપરા કા? ત્યાં હાસ્યની છાંટ દેખાય છે. તે જૃમ્ભકાસ્ત્રોના વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ છે. આ ઉપરાંત ભયાનક, વીર અને રૌદ્ર રસો પણ અહીં નિરૂપાયા છે. ચિત્રદર્શનના આ પ્રસંગોમાં રામસીતાના ભાવ-પ્રતિભાવોની સૂક્ષ્મ, ગૂઢ, નાજુક,, માર્મિક ભંગીઓને ઉત્પન્ન કરીને ભવભૂતિએ પ્રસંગને ચિત્રોનું શુષ્ક વર્ણન જ ન રાખતાં તેને ભાવજગતનું ઉત્તમ સર્જન બનાવ્યો છે.

આમ, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રથમ અંક, ચિત્રદર્શનાંકમાં, ભવભૂતિએ સીતાના ત્યાગની પૃષ્ઠભૂમિ બનાવવા માટે આ દ્રશ્યનું આયોજન કરીને પોતાની અસાધારણ નાટ્ય કુશળતા દર્શાવી છે. આ કુશળતા દ્વારા, સીતાના ત્યાગની અત્યંત વિવાદાસ્પદ અને વિરોધપૂર્ણ ઘટના સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે બને છે અને સમાજને સીતાના પુનર્મિલનની ખાતરી મળે છે. ચિત્રદ્રશ્યમાં આપણને મહાન કવિ ભવભૂતિના ભાવનાત્મક પાસાંનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંકમાં આપણને રામનું અંતર્દ્વન્દ્વને જાણવા મળે છે. જેમાં એક તરફ રાજા તરીકેની ફરજનું ગૌરવ છે અને બીજી તરફ, ઊંડા વૈવાહિક પ્રેમની પવિત્ર લાગણી છે. રામની આ બંને લાગણીઓ વચ્ચે પૂરતો સંઘર્ષ છે. આ અંતર્દ્વન્દ્વ કથાનકને ગંભીરતા અર્પે છે.

છાયાસીતા અંક

ઉત્તરરામચરિતમ્ ના તૃતીય અંકને 'છાયા' નામ આપવામાં આવ્યું છે. સીતા અદ્રશ્ય રૂપે હોવાથી સીતા નહીં અહીં સીતાની છાયા ઉપસ્થિત છે. આ અંક અત્યંત વિશિષ્ટ છે, અને તેની વિશેષતા છે કે અહીં નાટ્યનો કાર્યવ્યાપાર અર્થાત્ ઘટનાઓની ગતિ જાણે અટકી ગઈ હોય તેવું લાગે છે, અને છતાં ય, ભવભૂતિને અભિષ્ટ એવા રામ અને સીતાના પુનર્મિલન માટેની મનોવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા અહીં જ રચાય છે.

આ અંકમાં, અદ્રશ્ય રહેલી સીતા અને પંચવટીમાં પુનઃ આવેલાં રામ દ્વારા વનવાસના સમયમાં પસાર કરેલા અત્યંત આનંદિત વૈવાહિક જીવનની પ્રાચીન યાદો સંભારવામાં આવે છે અને તે દ્વારા સીતા ક્ષણે ક્ષણે વિરહથી પીડાતા રામની પરિસ્થિતિને જુએ છે. આ અંક આમ તો નાટ્યાત્મક કરતાં વધુ કાવ્યાત્મક બની ગયો છે અને તેમાં ભવભૂતિની ભાવનાત્મકતા અને ભવભૂતિની અદ્ભુત કરુણની અભિવ્યક્તિ છે, માર્મિક વ્યંજના છે. આ દષ્ટિકોણથી આ અંક નાટકમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં કવિએ કરુણનો એક પ્રબળ પ્રવાહ વહાવ્યો છે, જેના કારણે ફક્ત જીવંત પ્રાણીઓ જ નહીં પણ પથ્થરો પણ રડવા લાગે છે.

એક તરફ રામને પંચવટીના સુંદર સ્થળોએ પોતાના સુંદર ભૂતકાળના પ્રસંગોની સ્મૃતિમાં સતત સીતા દેખાય છે, અને બીજી તરફ, સીતાને રામના તીવ્ર પ્રેમ વિશે જાણ થયા પછી, પોતાની વિરહની પીડા અને કોઈ પણ કારણ વગર અનુભવેલી બાર વર્ષ માટેના વનવાસની વેદનાને સહજ બનાવવા માટેનો મજબૂત આધાર મળે છે. અહીં, સીતા તેમના ખૂબ પ્રેમાળ પતિ, રામના હૃદયની પીડાદાયક સ્થિતિનું

અવલોકન કરે છે. પંડિત બલદેવ ઉપાધ્યાયે આ અંકમાં કવિની પ્રતિભાની પ્રશંસા કરી છે અને લખ્યું છે કે, ‘એક તરફ રામ, વનવાસમાંથી પોતાના પ્રિય મિત્ર, પંચવટીના પરિચિત સ્થળો જોઈને, સીતા માટે વિલાપ કરતાં કરતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે, તો બીજી તરફ, છાયાસીતા રામના આ પ્રેમાળ સ્મરણ સાથે પોતાના વનવાસના દુઃખદાયી કષ્ટોને બાજુ પર રાખીને પોતાના જીવનને ધન્ય માને છે. રામ આ છાયા-સીતાનો સ્પર્શ અનુભવ ચોક્કસ જ કરી શકે છે, પરંતુ તેને પોતાની આંખોથી જોઈ શકતા નથી. અહીં કવિએ કાવ્ય-ન્યાય દર્શાવ્યો છે. સીતાને તેના કોઈ દોષ વિના જ વનમાં હાંકી કાઢનાર રામના રૂદનને દર્શાવીને, કવિએ સીતાના અપમાનિત અને દુઃખી હૃદયને શાંત પાડ્યું છે. આ અંકમાં જે કરુણરસનો પ્રવાહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય જોવા મળે! રામચંદ્રના વિલાપ દ્વારા ભવભૂતિએ નિર્જીવ પથ્થરોને પણ ખૂબ રડાવ્યા છે. અન્ય કોઈ કવિએ આવો ચમત્કાર સર્જ્યો નથી. કરુણરસની પરાકાષ્ટાને ધ્યાનમાં રાખીને, એક વિવેચક સાચું જ કહ્યું છે:

જડાનામપિ ચૈતન્યં ભવભૂતેરભૂદ્ધિરા |

ગ્રાવાપ્યરોદીત્ પાર્વત્યાઃ હસતઃ સ્મ સ્તનાવપિ ||

ઉત્તર રામચરિતના ‘છાયાસીતા’ અંકની કલ્પના અને અદૃશ્ય છાયા-સીતાની કલ્પના એ ભવભૂતિની પોતાની નૂતન અને વિશિષ્ટ કલ્પના છે જે આપણને વાલ્મીકિ રામાયણમાં જોવા મળતી નથી. આ કલ્પના દ્વારા અદ્રશ્ય સીતા પંચવટી અને જનસ્થાનમાં ફરતા, જૂના દિવસોના સંસ્મરણોને તાદૃશ્ય કરતાં, તેને યાદ કરી રડતા, મૂર્ચ્છા પામતા રામને જુએ છે. પુષ્પથી ય કોમળ રામની પીડા સીતા જુએ છે અને પીડિત રામની પીડા એના તમ હૃદયને પીડા પણ આપે છે અને શાતા પણ આપે છે. વિરહની આ પીડાની રુદન દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરાવીને કવિએ બંનેનાં હૃદયમાં રહેલ તમામ નકારાત્મકતા રૂપી મલિનતા અને ઉદાસીનતાનાં તત્ત્વોને દૂર કરી દીધાં છે.

આ અંકની શરૂઆતમાં જ, મુરલા રામના શોકને પુટપાક સમાન દર્શાવે છે:

અનિર્ભિન્નો ગમ્भीરત્વાદન્તર્ગૂઢઘનવ્યથઃ |

પુટપાકપ્રતીકાશો રામસ્ય કરુણો રસઃ ||

મુરલા કહે છે કે આવા વિરહી લોકોની વિરહાવસ્થા કેટલી વિશિષ્ટ હોય છે કે જેમાં ભાગીરથી અને પૃથ્વી મદદ કરે છે:

ઈદૃશાનાં વિપાકોઽપિ જાયતે પરમાદ્ભુતઃ |

ચત્રોપકરણીભાવમાયાત્યેવંવિધો જનઃ || ૩ ||

તમસા કહે છે કે, ગોદાવરીના હૃદયમાંથી બહાર આવતી સીતા અત્યંત ફિક્કા દુર્બળ ગાલ થઈ જવા છતાં સુંદર, આમતેમ ઊડતી લટોવાળા મુખવાળી જાનકી, જાણે કારુણ્યની મૂર્તિ અથવા દેહધારિણી વિરહવ્યથા હોય તેવી વન તરફ જઈ રહી છે.

परिपाण्डुदुर्बलकपोलमुन्दरं दधती विलोलकबरीकमाननम् ।

करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥४॥

પંચવટીમાં જનસ્થાન જોઈને રામ અત્યંત દુઃખ અનુભવે છે, તેમને મૂર્છા આવવા લાગે છે. તે કહે છે કે, આ પંચવટીના દર્શનના કારણે, અંદર રહેલો અને આજે તીવ્રતાથી સળગી ઊઠવા તત્પર બનેલો દુઃખાગ્નિના ધુમાડાના ગોટા જેવો મોહ મને પહેલેથી જ આવરી લે છે.

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥

સીતાનું હૃદય રામની હૃદય સંતર્પક દશાને જોઈને પીગળી જાય છે. તમસા સીતાની આ દશા અને ભાવશબલતાનું અત્યંત માર્મિક વર્ણન કરે છે. તે કહે છે કે, પુનર્મિલનની આશા ન રહેવાના કારણે તટસ્થ અને પ્રિયતમના અપવાદ સાથેના પરિત્યાગ રૂપી અપ્રિય વ્યવહારને કારણે કલુષિત થયેલું તારું હૃદય, આ લાંબા વિયોગ પછી એકાએક થયેલા મિલનને કારણે જાણે કે સ્તબ્ધ બન્યું હોય એવું, સૌજન્યથી પ્રસન્ન, પ્રિયના વિલાપો અને સૌજન્યપૂર્ણ વાક્યોને સાંભળીને અત્યંત કરુણ ભાવ અનુભવાતું એવું તારું હૃદય આ ક્ષણે પ્રેમથી જાણે કે દ્રવી ઊઠ્યું છે;

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-

द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन्झटितिघटनास्तमिभतमिव ।

प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव ॥

અહીં ભાવશબલતાનું વર્ણન છે. અને આ શ્લોક કાવ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં ભાવશબલતાના શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ તરીકે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે.

આ જ અંકમાં, તમસા રામ અને સીતાના ઊંડા દાંપત્યપ્રેમની પૃષ્ઠભૂમિમાં બાળક પ્રત્યેના સ્નેહની પરાકાષ્ઠા અને માતાપિતાના પરસ્પર પ્રત્યેના ચિત્તના અનુબંધને દર્શાવે છે. તે કહે છે કે, ‘સંતાન એ દાંપત્ય જીવનની આનંદ ગ્રંથિ છે.’

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति पठ्यते ॥

વાસંતી સીતાથી વિરહ પામેલા રામની એટલે કે વિરહી રામની દશાનું માર્મિક વર્ણન કરે છે. તે કહે છે કે,

नवकुवलयस्निग्धैरङ्गैर्ददन्नयनोत्सवं

सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव यः ।

विकलकरणः पाण्डुरोऽयं शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशोः प्रियः ॥

ताજા ઉઘડેલા નીલકમળ જેવાં સ્નિગ્ધ અંગેથી આંખોને ઉત્સવ આપતા અને સ્વેચ્છાએ જોવાતા છતાં જે સતત આપણને નૂતન જણાતા હતા તે આ રામ હાલમાં વિકલ ઈન્દ્રિયોવાળા ફિક્કા અને શોકને લીધે ખૂબ દુઃખળા થઈ ગયેલ એના એ જ છે, જે મહામુશ્કેલીથી ઓળખી શકાય છે, છતાં આંખોને પ્રિય છે.

અહીં વાસંતી સીતાથી અલગ થયેલા રામની દુરિત દશાનું વર્ણન કરે છે.

આ અંકમાં રામ અને વાસંતી વચ્ચેના સંવાદ નાટ્ય ગુણોથી સમૃદ્ધ છે. વાસંતીનાં કથનમાં વાકેલીનાં દ્રષ્ટાંત જોવા મળે છે. જેમ કે, વાસંતી રામને યાદ કરાવે છે કે તમે તો સીતાને કહેતા હતા ને કે, 'તું મારું જીવન છે, તું જ મારું બીજું હૃદય છે, તું મારાં નયનની કૌમુદી છે, તું મારા અંગો માટે અમૃત છે'- એવાં ગમી જાય તેવાં સેંકડો પ્રિયવચનોથી તે મુગ્ધાને રીઝવીને તેને જપઅથવા રહેવા દો, આગળ બોલવાથી શું?

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्ग ।

इत्यादिभिः क्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥

રામનું હૃદય શોકથી જાણે કે ફાટી રહ્યું છે. તેમના શોકભારની ગંભીરતા પથ્થરનેય પીગળાવે એવી છે. હવે તે ધૈર્ય ધારણ કરી રાખવા માટે અસમર્થ છે. તે કહે છે, 'હા દેવી! હૃદય તૂટે છે, શરીરનો બંધ નાશ પામે છે. જગત મને સૂનું લાગે છે. હું અવિરત જવાળાઓમાં સળગી રહ્યો છું.'

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

અને કશું જ ન સમજાતાં રામ કહે છે કે, 'મારો દુઃખી અને ખિન્ન અંતરાત્મા જાણે ઘોર અંધકારમાં ડૂબી રહ્યો છે. ચારે બાજુથી મૂર્ચ્છા મને ઘેરી લે છે. અભાગી એવો હું શું કરું?'

સીતા પણ રામના આ દુઃખથી દુઃખી છે. રામ પ્રત્યેનો ક્રોધ ઓગળી ગયો છે અને તે હવે રામ પ્રત્યે સમાનુભૂતિ અનુભવી રહી છે. મૂર્છિત રામને તે સ્પર્શથી ભાનમાં લાવે તો છે, પરંતુ તે રામના હાથમાંથી તુરંત પોતાનો હાથ છોડાવી શક્તી નથી. કહે છે કે, અપસર્તુમિચ્છામિ । एष पुनः प्रणयसंभारसौम्यशीतलेन आर्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घदारुणमपि झटिति संताप हरता वज्रलेपोपनिबद्ध इव स्वद्वान्निसहविपर्यस्तो वेपनशीलोऽवश इम मेऽग्रस्तः । ખસી જવા ઈચ્છું છું, પરંતુ લાંબા અને દારુણ સંતાપને તરત જ હરી લેતા, લાંબા સમયના પ્રેમથી સૌમ્ય અને શીતળ આર્યપુત્રના સ્પર્શે જાણે કે વજ્રલેપથી જકડાઈ હોય તેવો મારો હાથ પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ અશક્ત અને અવશપણે કંપી રહ્યો છે.

ત્રીજા અંકના અંતે, તમસા દ્વારા, મહાન કવિ ભવભૂતિએ 'एको रसः करुण एव...' કહીને કરુણ રસના પ્રાધાન્યની પોતાની વિભાવના અભિવ્યક્ત કરી છે.

આમ, 'છાયાસીતા' નામનો ઉત્તરરામચરિતમ્ નો તૃતીય અંક કરુણ રસને વહેવડાવીને રામ અને સીતાના પરસ્પર પ્રત્યેના પ્રેમને પુનઃ રજૂ કરે છે. સીતાની પોતે કરેલી દુર્દશાનો વલવલાટ પંચવટી અને જનસ્થાનમાં એવી રીતે રજૂ થાય છે કે તેમના દુઃખે સીતા ય પીડા અનુભવે છે.

રામ અને સીતાના પુનર્મિલનને દર્શાવવા ઈચ્છતા સિદ્ધહસ્ત કવિ ભવભૂતિએ આ અંક દ્વારા છાયારૂપી સીતાની સમક્ષ રામની મનોસ્થિતિને રજૂ કરીને એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું છે કે, પોતાના અકારણ ત્યાગથી પીડા અનુભવતી સીતા રામ પાસેથી જ્યારે જાણે છે કે, રામે અશ્વમેધ યજ્ઞની સહધર્મચારિણી તરીકે પોતાની સુવર્ણમૂર્તિની સ્થાપના કરી છે ત્યારે તે બોલી ઊઠે છે કે, આર્યપુત્ર इदानीमसि त्वम् । अम्महे, उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जाशल्यमार्यपुत्रेण । હવે તમે ખરા આર્યપુત્ર. અહો! હવે આર્યપુત્રે મારું પરિત્યાગની લજ્જાનું શલ્ય ઉપાડી નાંખ્યું.

અહીં, આ અંકમાં ભવભૂતિને આદર્શ વૈવાહિક પ્રેમના સફળ કવિ તરીકે રજૂ થયા છે. માનવમનની ભાવનાઓના જાણકાર અને એક શ્રેષ્ઠ લાગણીશીલ કવિ તરીકે તે આપણી સમક્ષ પોતાને રજૂ કરે છે. અને આ અંક ઉત્તરરામચરિતને વિશિષ્ટ નાટક બનાવવામાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ગર્ભાંક નાટક

સાતમા અંકમાં ભવભૂતિએ એક નૂતન પ્રયુક્તિનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે અને એ છે ગર્ભાંકની પ્રયુક્તિ. આ નાટકમાં, અપ્સરાઓ ઋષિ વાલ્મીકિ દ્વારા રચિત 'રામકથા' નાટક રજૂ કરે છે. આ નાટક જોવા માટે ખુદ રામ, અયોધ્યાના લોકો અને ત્રણેય લોકના પ્રખ્યાત નાગરિકો આવે છે. આ નાટક દ્વારા દરેકને ખાતરી થાય છે કે સીતા પવિત્ર છે. આ ગર્ભાંક નાટક દ્વારા સીતાની પવિત્રતાની ઘોષણા કરવામાં આવી છે. અંતે રામ, સીતા, લવ-કુશ, માતાઓ, રાજા જનક, મહર્ષિ વશિષ્ઠ તથા અરુન્ધાતી, એમ સર્વેનું મિલન નાટકને સુખદ અંત આપે છે. આ ગર્ભાંક દ્વારા, કવિએ ફરી એકવાર રામ અને સીતાના વિયોગને દર્શાવ્યો છે અને સીતાની પીડાને વાચા આપી છે. આ બાર વર્ષ સીતાએ અને બાળકોએ કેવી રીતે પસાર કર્યાં એ રજૂ કરવાની તક તેણે અહીં ઊભી કરી છે. ઉપરાંત, નાટ્યાત્મક રીતે રામ-સીતા અને લવ-કુશને પરસ્પરનું પ્રત્યભિજ્ઞાન કરાવીને તેમનું મિલન કરાવ્યું છે.

આ નાટકના અંતે રામ અને સીતાના મિલનને જોઈને લોકપાલો પુષ્પવર્ષા કરે છે અને અરુન્ધાતી રામચંદ્રને આજ્ઞા આપે છે કે, 'सोनेरी प्रतिमानी पुण्यप्रकृति एवी धर्मचारिणी प्रियाने धर्म अनुसार यज्ञमां जेड.'

नियोजय यथाधर्म प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥

અને ત્યાર બાદ લવ અને કુશનું તેમના માતા-પિતા સાથે મિલન થાય છે.

ગર્ભાંકનાં આયોજન દ્વારા ભવભૂતિએ પોતાનું અપ્રતિમ નાટ્યકૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે. કવિ પાસે અદ્ભુત નાટ્યાત્મક સૂઝ છે. રામાયણથી અલગ પાડીને ભવભૂતિએ પ્રથમ અંકમાં ચિત્રદર્શન પ્રસંગ પ્રયોજીને જ રામ-સીતાના પુનર્મિલનની યોજના બનાવી છે અને નાટકના અંતે તે સિદ્ધ થાય ત્યારે ભાવકને તે જરા પણ આશ્ચર્યજનક લાગતું નથી, આ કવિની અનેરી સિદ્ધિ છે.

રામાયણની કથાથી જુદા પડીને કવિ અહીં સીતાને રામની અને અયોધ્યાના લોકોની સમક્ષ અગાઉથી રજૂ કરતાં નથી અને લોકોના નિર્ણય માટે તેમને ફરી પવિત્રતા સિદ્ધ કરવાની કસોટીમાં મૂકવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ અયોધ્યાના લોકો દ્વારા કરવામાં આવેલ નિંદા અને શંકાને કારણે સીતાને ત્યજી દેવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી તેમને પાછા લાવતાં પહેલાં, ભવભૂતિએ પ્રાજાજનોની શંકા દૂર કરવા માટે ગર્ભાંકની પ્રયુક્તિ ઘડી છે. આ ગર્ભાંક રૂપર પ્રસ્તુત થયેલ નાટકને જોયા પછી, સમગ્ર વિશ્વના ઉમદા લોકોએ સીતાની પવિત્રતા સ્વીકારી અને જનતાના સમર્થનથી અને અરુન્ધતીના આદેશથી, રામે સીતાને પાછા લઈ જઈને પ્રાજાજનોના અભિપ્રાયનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યું છે અને સીતાના આત્મગૌરવને પણ જાળવવામાં આવ્યું છે. નાટકના અંતે પ્રયોજાયેલ આ ગર્ભાંક દ્વારા સહજ રીતે જ બધાનું પુનર્મિલન થાય છે અને આ સુખાન્ત નાટક બને છે.

તૃતીય અંકમાં અદૃશ્ય રહેલી સીતાને રામે કરેલા પોતાના ત્યાગ વિશેની પીડા અને પોતાના પ્રત્યેના પ્રેમનો અનુભવ થઈ ગયો છે. પરંતુ તે સમયે સીતા અદૃશ્ય રહેલી હોઈ રામ તેને મૃત જ સમજે છે અને તેની વેદના પણ તે જાણતા નથી, લવ અને કુશ પોતાનાં બાળકો છે તેની પણ તેમને જાણ નથી. લોકોએ કરેલી નિંદાનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે, એ સર્વનું સમાધાન આ ગર્ભાંક નાટકમાં કરી ભવભૂતિએ અપૂર્વ કૌશલ્ય દાખવ્યું છે.

સમગ્ર નાટકનો મુખ્ય રસ પથ્થરોને રડાવે અને વજ્રના કાળજાને ય દળી નાખે એવો કરુણ હોવા છતાં, માતા પૃથિવીને ય મૂર્છિત કરી દેતો હોવા છતાં, પુટપાક સમાન રામનો કરુણ રસ આપણનેય દુઃખસાગરમાં વારંવાર ફેંકી દેતો હોવા છતાં અને ભવભૂતિ પોતે પણ કરુણ રાસને જ એકમાત્ર રસ તરીકે પ્રશંસતા હોવા છતાં નાટકનો સુખાન્ત ક્ષણભર માટે પણ કૃત્રિમ અનુભવાતો નથી, એ કવિની શ્રેષ્ઠતા છે, મહત્તા છે અને આગળ જ કહ્યું એમ, અનેરી સિદ્ધિ છે.

12.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ઉત્તરરામચરિતમ્ સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશિષ્ટ નાટક છે, સવિસ્તર સમજાવો.

---

2. ઉત્તરરામચરિતમ્ :નાટકની નાન્દી વિશે નોંધ લખો.

---

3. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં આવેલ ચિત્રદર્શનપ્રસંગ વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

---

4. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં આવેલ ચિત્રદર્શનપ્રસંગનું મહત્ત્વ સવિસ્તર ચર્ચો.

---

5. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં આવેલ ચિત્રદર્શન અંક વિશે નોંધ લખો.

---

6. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં આવેલ છાયાસીતા અંક વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

7. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં આવેલ છાયાસીતા અંકનું નાટ્યગત મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરો.

---

8. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં આવેલ ગર્ભાંક નાટક વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

9. ઉત્તરરામચરિતમ્ માં આવેલ ગર્ભાંક નાટકનું નાટ્યગત મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ : 13 : ઉત્તરરામચરિતઃ અંકઃ 1 થી 3

(મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

રૂપરેખા

13.1 ઉદ્દેશ

13.2 પ્રસ્તાવના

13.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંકઃ 1 થી 3 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

13.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

13.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- મૂળ કૃતિનું અધ્યયન કરશે.
- નાટક સ્વરૂપને અધ્યયન દ્વારા જાણશે.
- ઉત્તરરામચરિતમ્ મ્ નાટકના અનુવાદનું અધ્યયન કરશે.
- રામ અને સીતાના પરસ્પર પ્રત્યેના પ્રેમ દ્વારા દામ્પત્યજીવનની ધન્યતા વિશે જાગૃત બનશે અને પોતાના જીવનને ઉત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

13.2 પ્રસ્તાવના

ઉત્તરરામચરિતમ્ મ્ નાટક સંસ્કૃત નાટકોમાં આગવી છાપ ધરાવે છે. તેના પ્રથમ અંકમાં ચિત્રદર્શન જેવી પ્રયુક્તિ પ્રયોજાઈ છે, તો દ્વિતીય અંક રામની સીતાનો ત્યાગ કર્યા પછીની મનોસ્થિતિને સ્પષ્ટ કરે છે. તૃતીય અંક રામની વેદનાને જાણી સીતાની ફરિયાદ દૂર થવા માટે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

13.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંકઃ 1 થી 3 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

પ્રથમોઽઙ્કઃ ।

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥१॥

(नान्द्यन्ते)

સૂત્રધારઃ-અલ્પમતિવિસ્તરેણા અદ્ય યલુ ભગવતઃ કાલપ્રિયાનાથસ્ય
યાત્રાયમાર્યમિશ્રાન્વિજ્ઞાપયામિ એવમત્રભવન્તો વિદાંકુર્વન્તુ । અસ્તિ યલુ

तत्रभवान्काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवमूर्तिर्नाम
जतुकर्णीपुत्रः ।

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥ २ ॥

एषोऽस्मि कविवशादायोध्यकस्तदानीं तनश्च संवृत्तः । (समन्तादवलोक्य) भोः, यदा
तावदत्रभवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायं पट्टाभिषेकसमयो रात्रिदिवमसंहत-
नान्दीकः, तत्किमिदानीं विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ।

(प्रविश्य)

नटः - भाव, प्रेषिता हि स्वगृहान्महाराजेन लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गमराक्षसाः
सभाजनोपस्थायिनाश्च नानादिगन्तपावना ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यत्समाराधनायै-
तावतो दिवसानुत्सव आसीत् । संप्रति हि-

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता रामस्य मातरः ।

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः - वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि । कः पुनर्जामाता ।

नटः -

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥ ४ ॥

विभाणः डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे । तेन च सांप्रतं द्वादशवार्षिक सत्रमारब्धम् ।
तदुनुरोधात्कठोरगर्भामपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गतः ।

सूत्रधारः - तत्किमनेन एहि । राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोपतिष्ठवः ।

नटः - तेन हि निरूपयतुं राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धति भावः ।

सूत्रधारः - मारिष,

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

नटः - अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

सूत्रधारः - यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत, ततः कष्टं स्यात् ।

नटः - सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति । (परिक्रम्य) भो भोः, द्वेदानीं

महाराजः । (आकर्ष्य) एवं जनाः कथयन्ति-

स्नेहात्सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥७॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशत्यासनोपविष्टो रामः सीता च ।)

रामः - देवि वैदेहि, समाश्वसिहि ते हि गुरवो न शक्नुवन्ति विमोक्षस्मान् ।

किंत्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

संकटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥८॥

सीता - जानामि आर्यपुत्र, जानामि। किंतु संतापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।

रामः - एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभाषा येभ्यो बीभत्समानाः संत्यज्य
सर्वान्कामानरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी - राममद्र... (इत्यर्धोक्तेसाशङ्कम्) महाराज...

रामः - (सस्मितम्) आर्य, ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः शोभते तातपरिजनस्य, तत्
यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

कञ्चुकी - देव, ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः संप्राप्तः ।

सीता - आर्य, ततः किं विलम्ब्यते? रामः त्वरितं प्रवेशय । (कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

अष्टावक्रः - स्वस्ति वाम् ।

रामः - भगवन्, अभिवादयो इत आस्यताम् ।

सीता - भगवन्, नमस्ते । अपि कुशलं समग्रस्य गुरुजनस्यार्यायाः शान्तायाश्च?

रामः - निर्विघ्नः सोमपीथी आवुत्तो मे भगवानृष्यशृङ्गः, आर्या च शान्ता?

सीता - अस्मान् वा स्मरति?

अष्टावक्रः - (उपविश्य) अथ किम्? देवि, कुलगुरुभगवान् वसिष्ठस्त्वामिदमाह-

विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां येषां कुलेषु सविता व गुरुर्वयं च ॥१॥

तत्किमन्यदाशास्महे? केवलं वीरप्रसवा भूयाः ।

रामः - अनुगृहीताः स्मः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥१०॥

अष्टावक्रः - इदं च भगवत्याऽरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च भूयो भूयः संदिष्टम्यः
कश्चिदगर्भदोहदो भवत्यस्याः सोऽवश्यमचिरान्मानयितव्य इति ।

रामः - क्रियते यद्येषा कथयति ।

अष्टावक्रः - ननान्दुः पत्या च देव्याः संदिष्टमृष्यशृङ्गेण - 'वत्से, कठोरगर्भेति नानीतासि ।
वत्सोऽपि रामभद्रस्त्वद्विनोदार्थमेव स्थापितः । तत्पुत्रपूर्वोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्यामः'
इति ।

रामः - (सहर्षलज्जास्मितम्) तथास्तु । भगवता बसिष्ठेन न किञ्चिदादिष्टोऽस्मि?

अष्टावक्रः - श्रूयताम् ।

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धा स्त्वं बाल एवास नवं च राज्यम् ।

युक्तं प्रज्ञानामतुरञ्जने स्था स्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः ॥११॥

रामः - यथा समादिशति भगवान्मैत्रावरुणिः ।

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥१२॥

सीता - अत एव राघवकुलधुरंधर आर्यपुत्रः ।

रामः - कः कोऽत्र भोः? विश्राम्यतां भगवानष्टावक्रः ।

अष्टावक्रः - - (उत्थाय परिक्रम्य च) अये, कुमारलक्ष्मणः प्रातः ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः - जयति जयत्यार्यः । आर्य, अर्जुनेन चित्रकरेणास्मदुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्यां
वीथिकायामभिलिखितम् । तत्पश्यत्वार्या ।

रामः - जानासि वत्स, दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत्कियन्तमवधिं यावत् ।

लक्ष्मणः - यावदार्याया हुताशने विशुद्धिः ।

रामः - शान्तम् । (ससान्त्ववचनम्)

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥१३॥

देवि देवयजनसंभवे, प्रसीद । एष ते जीवितायधि प्रवादः ।

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय स्तन्नो यदुत्तमशुभं न हि तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडितानि ॥ १४॥

सीता - भवत्वार्यपुत्र, भवतु । एहि । प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् । (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)

लक्ष्मणः - इदं तदालेख्यम् ।

सीता - (निर्वर्ण्य) क एते उपरि निरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीवार्यपुत्रम्?

लक्ष्मणः - देवि, एतानि तानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि मगवतः

कृशाश्चात्कौशिकमुपसंक्रान्तानि । तेन च ताटकावधे प्रसादीकृतान्यार्यस्य ।

रामः - वन्दस्व देवि, दिव्यास्त्राणि । ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्वा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन्गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

सीता - नम एतेभ्यः ।

रामः सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता - अनुगृहीतास्मि ।

लक्ष्मणः - - एष मिथिलवृत्तान्तः ।

सीता - अमूमहे! दलन्नवनीलोत्पलश्यामल स्निग्धमसृणमांसलदेहसौभाग्येन

विस्मयस्तिमिततातदुद्दृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीरनादरखण्डितशंकरशरासनः

शिखण्डमुग्धमुखमण्डल आर्यपुत्र आलिखितः ।

लक्ष्मणः - आर्ये, पश्य पश्य ।

संबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥१६॥

रामः - सुश्लिष्टमेतत् ।

जनकानां रघूणां च संबन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥१७॥

सीता - एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गला श्रुत्वारो भ्रातरो विवाहदीक्षिता यूयम् । अहो जानामि, तस्मिन्नेव काले वर्ते ।

रामः -

समयः स वर्तत इवैष यत्र मां समनन्दयत्सुमुखि गौतमार्षितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥१८॥

लक्ष्मणः - इयमार्या । इयमप्यार्या माण्डवी । इयमपि वधूः श्रुतकीर्तिः ।

सीता - वत्स, इयमप्यपरा का?

लक्ष्मणः - (सलज्जास्मितम्, अपवार्य) अये! उर्मिलां पृच्छत्यार्या । भवतु । अन्यतः संचारयामि (प्रकाशम्) आर्ये, दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् । अयं च भगवान् भार्गवः ।

सीता - (ससंभ्रमम्) कमिपतास्मि ।

रामः - ऋषे, नमस्ते ।

लक्ष्मणः - आर्ये, पश्य । अयमसावार्येण... (इत्यर्धोक्ते)

रामः - (साक्षेपम्) अयि, बहुतरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता - (सस्त्रेहबहुमानं निर्वर्ण्य) सुष्ठु शोभसे, आर्यपुत्र, एतेन विनयमाहात्म्येन ।

लक्ष्मणः - एते वयमयोर्ध्यां प्राप्ताः ।

रामः - (सास्रम्) स्मरामि हन्त स्मरामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नूतने दारसंग्रहे ।

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥१९॥

इयमपि तदा जानकी,

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलैर्दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै रकृत मधुरैरम्बानां म कुतूहलमङ्गकैः

॥ २०॥

लक्ष्मणः - एषा मन्थरा ।

रामः - (अनुत्तरमन्यतो दर्शयन्) देवि वैदेहि,

इङ्गुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत्समागमः ॥ २१॥

लक्ष्मणः - (विहस्य, स्वगतम्) अये मध्यमाम्बावृत्तमन्तरितमार्येण ।

सीता - अहो, एष जटासंयमनवृत्तान्तः!

लक्ष्मणः -

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृक्षवाकुभिर्धृतम् ।

धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकव्रतम् ॥ २२ ॥

सीता - एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।

रामः - रघुकुलदेवते, नमस्ते!

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसामर्षात्प्लुष्टान् पुरा प्रपितामहान् ।

अगणिततनूतापं तम्वा तपांसि भगीरथो

भगवति तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत् ॥ २३ ॥

सा त्वमम्बुस्रुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा भव ।

लक्ष्मणः - ऐष भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि वनस्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो
नाम ।

(रामः सस्पृहमवलोकयति ।)

सीता - स्मरति वा तं प्रदेशमार्यपुत्रः?

रामः - अयि, कथं विस्मर्यते?

अलम् लुलित मुग्धान्यध्वसंजातखे-

दादशिथिल परिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः - एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंरोधः ।

सीता - अलं तावदेतेन । पश्यामि तावदार्यपुत्रस्वहस्तधृततालवृन्तातपत्रमात्मनो
दक्षिणारण्यपथिकत्वम् ।

रामः -

एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि ।

येष्वातिथे वपरमा शमिनो भजन्ते नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः - अयनविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखकन्दरः
संततमभिध्यन्दमानमेषमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रसवणो नाम ।

रामः-

स्मरति सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।
स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा
स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥ २६ ॥

अपि च

किमपि किमपि मन्दं मन्दमापत्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

लक्ष्मणः - एषा पञ्चवट्यां शूर्पणखा ।

सीता - हा आर्यपुत्र, एतावत्ते दर्शनम् ।

रामः - अयि विप्रयोगत्रस्ते, चित्रमेतत् ।

सीता - यथा तथा भवतु । दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।

रामः - हन्त ! वर्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति ।

लक्ष्मणः -

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितै-
रपिग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

सीता - (सास्त्रमात्मगतम्) अहो, दिनकरकुलानन्दन, एवं मम कारणात्कलान्त आसीत् ।

लक्ष्मणः - (रामं निर्वर्ण्य, साकूतम्) आर्य, किमेतत्?

अयं ते बाष्पौघस्त्रुटित इव मुत्तमणिसरो
विसर्पन्धाराभिलुठति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुन्नेयो भवति च भराध्मातहृदयः ॥ २९ ॥

रामः - वत्स,

तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति ॥३०॥

सीता - हा धिक् हा धिक्! अहमप्यतिभूमिं गतेन रणरणकेनार्यपुत्रशून्यमिवात्मानं पश्यामि ।

लक्ष्मणः - (स्वगतम्) भवतु । अन्यतः क्षिपामि । (चित्रं विलोक्य, प्रकाशम्)
अथैतन्मन्वन्तर

पुराणगृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटायुषश्चरित्रविक्रमोदाहरणम् ।

सीता - हा तात, निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेहः ।

रामः - हा तात काश्यप शकुन्तराज, क्व नु खलु पुनस्त्वादृशस्य महतस्तीर्थभूतस्य साधोः
संभवः ।

लक्ष्मणः-अयमसौ जनस्थानपश्चिमतश्चित्रकुञ्जवान्नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यमागः ।

तदिदमृष्यमूकपर्वते मतङ्गस्याश्रमपदम् । इयं च श्रमणा नाम सिद्धा शबरतापसी ।
तदेतत्पम्पाभिधानं पद्मसर...

सीता - यत्र किलार्यपुत्रेण विच्छिन्नामर्षधीरत्वं प्रमुक्त्वाण्डं रुदितमासीत् ।

रामः - देवि, परं रमणीयमेतत्सरः ।

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

संदृष्ट्वाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥३१॥

लक्ष्मणः - अयमार्यो हनूमान् ।

सीता - एष स चिरनिर्विण्णजीवलोकप्रत्युद्धरणगुरुरूपकारी महाभागो मारुतिः ।

रामः -

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयं च भुवनानि च ॥३२॥

सीता - वत्स, एष स कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितर्भिर्णः किंनामधेयो गिरिः,
यत्रानुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्रीमूर्च्छस्त्वया प्ररुदितेनावलम्बितस्तरुतल
आर्यपुत्र आलिखितः ।

लक्ष्मणः -

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मि-

त्रीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

आर्येणास्मिन्

रामः -

विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि

प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥३३॥

लक्ष्मणः - अतः परमार्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानां चासंख्यातान्युत्तरोत्तराणि कर्माश्रयाणि
। परिश्रान्ता चेयमार्या । तद्विज्ञापयामि विश्राम्यतामिति ।

सीता - आर्यपुत्र, एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया मम विज्ञापनीयमस्ति ।

रामः - नन्वाज्ञापय ।

सीता - जाने पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहृत्य पवित्रसौम्यशिशिरावगाहां भगवतीं
भागीरथीमवगाहिष्ये ।

रामः - वत्स लक्ष्मण ।

लक्ष्मणः - एषोऽस्मि ।

रामः - वत्स, अचिरादेव संपादनीयो दोहद इति संप्रत्येव गुरुभिः संदिष्टम्
तदस्खलितसुखसंपातं रथमुपस्थापय ।

सीता - आर्यपुत्र, युष्माभिरपि तत्र गन्तव्यम् ।

रामः - अयि कठितहृदये, एतदपि वक्तव्यमेव?

सीता - तेन हि प्रियं मे प्रियं मे ।

लक्ष्मणः - यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः - प्रिये, इतो वातायनोपकण्ठे मुहूर्तं संविष्टौ भवावः ।

सीता - एवं भवतु । अपहृतास्मि खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

रामः - तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व मामनुगमनाय ।

जीवयन्निव ससाध्वसश्रमस्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।

बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥३४॥

(तथा कारयन्, सानन्दम्) प्रिये, किमेतत्?

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शो स्पर्शो मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥ ३५ ॥

सीता - (विहस्य) स्थिर प्रसादा यूयमित इदानीं किमपरम्?

रामः -

मूलानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

पतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

सीता - प्रियंवद, एहि संविशावः ।

(इति शयनाय समन्ततो निरूपयति ।)

रामः - अयि किमन्वेष्टव्यम्?

आ विवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ ३७ ॥

सीता - (निद्रां नाटयन्ती) अस्त्येतत्, आर्यपुत्र, अस्त्येतत् । (इति स्वपिति ।)

रामः - कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव? (निर्वर्ण्य सस्नेहम् ।)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्याः स्पर्शो वपिषु बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौत्तिक्रसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी - देव, उपस्थितः ।

रामः - अयि, कः?

प्रतीहारी - आसन्नपरिचारको दुर्मुखो देवस्य ।

रामः - (स्वगतम्) शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पौरजानपदेश्वपसर्पः प्रयुक्त ।

(प्रकाशम्) आगच्छतु । (प्रतीहारी निष्कान्ता ।)

(प्रविश्य)

दुर्मुखः - (स्वगतम्) हा । कथमिदानीं देवीमन्तरेणेदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य

कथयिष्यामि । अथवा नियोगः खलु ममेदृशो मन्दभागस्यैषः ।

सीता - (उत्स्वप्नायते) आर्यपुत्र, सौम्य, कुत्रासि?

रामः अये सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्वेगं करोति ।
(सनेहमङ्गमस्याः परामृशन्)

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु य-

द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्त्रेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥ ३९ ॥

दुर्मुखः - (उपसृत्य) जयतु देवः ।

रामः - ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः - (उपसृत्य) जयतु देवः ।

रामः - ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः - उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदा विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य रामदेवेनेति ।

रामः - रामः - अर्थवाद एवैषः । दोषं तु मे कंचित्कथय येन स प्रतिविधीयते ।

दुर्मुखः - (सास्त्रम्) शृणोतु महाराजः । (कर्णे-एवमेवम्।)

रामः - अहह, तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः! (इति मूर्च्छति ।)

दुर्मुखः - आश्वसितु देवः ।

रामः - (आश्वस्य)

हा हा धिक्परगृहवासदूषणं यद्वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः ।

एतत्तत्पुनरपि दैवदुर्विपाकादालर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृप्तम् ॥ ४० ॥

तत्किमत्र मन्दभाग्यः करोमि? (विमृश्य, सकरुणम्) अथवा किमन्यत्?

सातां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४१ ॥

संप्रत्येव च भगवता वसिष्ठेन संदिष्टम् । अपि च-

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।

मत्संबन्धात्कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ्मामधन्यम् ॥ ४२ ॥

हा देवि देवयजनसंभवे, हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रितवसुंधरे, हा निमिजनकनन्दिनि, हा पावकवसिष्ठरुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि, हा राममषजीविते, हा हारण्यवासप्रियसखि, हा तातप्रिये, हा स्तोकवादिनि, कथमेवंविधायास्तवायमीदृशः परिणामः?

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोत्तमः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥४३॥

(दुर्मुखं प्रति) दुर्मुख, ब्रूहि लक्ष्मणम् - एष ते नूतनो राजा रामः समाज्ञापयति (कर्णे-
एवमेवम् ।)

दुर्मुखः - हा! कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्मस्थितपवित्ररघुकुलसंतानाया देव्या
दुर्जनवचनादेवमध्यवसितं देवेन?

रामः - - शान्तम्! कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः।

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां जातं च दैवाद्ब्रह्मचनीयबीजम् ।

यच्चाद्भुत कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद्यदि दूरवृत्तम् ॥४४॥

तद्गच्छ ।

दुर्मुखः - हा देवि । (इति निष्कान्तः ।)

रामः - हा कष्टम्! अतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां

शौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे

सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥४५॥

तत्किमस्पर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि?

(इति सीतायाः शिरः स्वैरमुन्नमय्य बाहुमाकर्षन्)

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम् ।

श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुविपाकं विषदुमम् ॥४६॥

(उत्थाय) हन्त, संप्रति विपर्यस्तो जीवलोकः। पर्यवसितं जीवितप्रयोजन रामस्य ।

शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् । असारः संसारः । कष्टप्रायं शरीरम् । अशरणोऽस्मि । किं
करोमि? का गतिः? अथवा

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम् ।

मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं हृदि ॥४७॥

हा अम्ब अरुन्धति, भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ, भगवन् पावक, हा देवि भूतधात्रि, हा तात
जनक, हा मातरः, हा प्रियसख महाराज सुग्रीव, सौम्य हनुमन् महोपकारिन्, लङ्काधिपते

विभीषण, हा सखि त्रिजटे, मुषिताः स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन । अथवा को नाम
तेषामहमिदानीमाह्वाने?

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥४८॥

योऽहम्,

विभ्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

ऋव्याद्भयो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥४९॥

(सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा अयं पश्चिमस्ते रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शः । (इति
रोदति ।)

(नेपथ्ये)

अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् ।

रामः - ज्ञायतां भोः, किमेतत्?

(पुनर्नेपथ्ये)

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमः शरण्यं त्वामुपस्तिः ॥५०॥

रामः - आः कथमद्यापि राक्षसत्रासः? तद्यावदस्य दुरात्मनो माधुरस्य
कुम्भीनसीकुमारस्योन्मूलनाय शत्रुध्नं प्रेषयामि । (कतिचित्पदानि गत्वा
पुनर्निवृत्य) हे देवि, कथमेवंगता भविष्यसि । भगवति वसुंधरे, श्लाध्यां
दुहितरमवेक्षस्व जानकीम् ।

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥५१॥

(इति रुदन्निष्क्रान्तः!)

सीता - (स्वप्नायते) हा सौम्य आर्यपुत्र, कुत्रासि? (इति सहसोत्थाय) हा धिक् हा धिक् ।
दुःस्वप्नेन विप्रलब्धाहं आर्यपुत्रमाक्रन्दामि । (विलोक्य) हा धिक् हा चिक् ।
एकाकिनीं प्रसुप्तां मामुज्झित्वा गतः आर्यपुत्रः । किमिदानीमेतत् भवतु । तस्मै
कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाण्नात्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः?

(प्रविश्य)

દુર્મુખઃ - દેવિ, કુમારલક્ષ્મણો વિજ્ઞાપયતિ 'સજ્જો રથઃ। તદારોહતુ દેવી' ઇતિ ।

સીતા - ઇયમારોહામિ । (ઉત્થાય પરિક્રમ્ય) પરિસ્ફુરતીવ મે ગર્ભધારઃ। શનૈર્ગચ્છમઃ ।

દુર્મુખઃ - ઇત ઇતો દેવી ।

સીતા - નમો રઘુકુલદેવતાભ્યઃ

(નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વૈ)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचित उत्तररामचरिते चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

પ્રથમ અંક

આ નમસ્કાર ભરેલી વાણી અમે પૂર્વના કવિઓને સમર્પિએ છીએ. આત્માની અમૃત ક્લારૂપ તે દિવ્ય વાણીને અમે પ્રાપ્ત કરીએ. (1)

(નાન્દીને અન્તે)

સૂત્રધાર - બહુ વિસ્તાર કરવો રહેવા દો. આજ ભગવાન કાલપ્રિયનાથની યાત્રાના પ્રસંગે સમ્માન્ય આર્યજનોને વિનંતી કરું છું, 'આપ સર્વને વિદિત થાય કે કશ્યપ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ, શ્રીકંઠ એવા ઉપનામવાળા, વ્યાકરણ, ન્યાય અને મીમાંસાના જ્ઞાતા એવા જતુકર્ણના પુત્ર ભવભૂતિ નામે (કવિ) છે.

જે બ્રાહ્મણને આ વાગ્દેવી (સરસ્વતી) વશ થઈ હોય તેમ અનુસરે છે, તેણે રચેલ ઉત્તરરામચરિતનો પ્રયોગ કરવામાં આવશે. (2)

આ કાર્યવશાત્ હું તે સમયને અયોધ્યાવાસી બન્યો છું. (ચારે બાજુ જોઈને) અરે આ રાવણકુળ માટે ધૂમકેતુ સમાન પૂજ્ય મહારાજ રામના અભિષેકનો સમય છે, (તેથી) દિવસરાત આનંદનાં મંગળ વાદ્યોનો નાદ અટકવો ન જોઈએ ત્યારે હવે ચારણો ચોકમાં કેમ શાન્ત થઈ ગયા છે?

(પ્રવેશીને)

નટ - આર્ય, જેમને આનંદ આપવા માટે આટલા દિવસ ઉત્સવ ચાલતો હતો, તે લંકાના યુદ્ધના સાથી મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસો, તેમજ અભિનંદન આપવા પધારેલા, જુદી જુદી દિશાઓને પાવન કરનારા બ્રહ્મર્ષિઓ તથા રાજવીઓને મહારાજે સ્વગૃહે જવા વિદાય આપી છે. વળી અત્યારે-

વસિષ્ઠી રક્ષાયેલી રામની માતાઓ અરુંધતીને આગળ કરીને જમાઈના આશ્રમે યજ્ઞમાં (હાજરી આપવા) ગઈ છે. (3)

સૂત્રધાર - પરદેશી છું એટલે પૂછું છું કે આ જમાઈ વળી કયા?

નટ - રાજા દશરથે શાન્તા નામની કન્યાને જન્મ આપીને તેને દત્તક પુત્રી તરીકે રાજા રોમપાદને આપી. (4)

વિભાંડકના પુત્ર ઋષ્યશંગ તેને પરણ્યા. અને તેમણે હમણું બાર વર્ષના યજ્ઞસત્રનો આરંભ કર્યો છે. તેના તરફના આદરને લીધે પૂરા દિવસો જતા હોવા છતાં જાનકીને મૂકીને વડીલો ત્યાં ગયા છે.

સૂત્રધાર - તો એનું (આપણે) શું છે? ચાલ, આપણી જાતિના રિવાજને અનુસરી રાજદ્વારે જ હાજરી આપીએ.

નટ - તો પછી રાજાની સામે બોલવા માટે આપ શુદ્ધ એવી સ્તોત્રમાલા બનાવી કાઢો.

સૂત્રધાર - ભાઈ,

સર્વથા આપણે વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ. નિંદાના અભાવની સ્થિતિ જ ક્યાં છે? સ્ત્રીઓની તથા વાણીની શુદ્ધિની બાબતમાં લોકો દુર્જન હોય છે. (5)

નટ - અતિદુર્જન છે એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે લોકો તો દેવી વૈદેહીની પણ નિંદા કરે છે. તેનું મૂળ કારણ રાક્ષસગૃહે નિવાસ છે (અને) અગ્નિશુદ્ધિની બાબતમાં અનિશ્ચય(ની સ્થિતિ) પ્રવર્તે છે. (6)

સૂત્રધાર - જો વળી આ લોકાપવાદ મહારાજ સુધી પહોંચશે તો મુશ્કેલી થશે.

નટ - ઋષિઓ અને દેવતાઓ સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ કરશે. (ફરીને) અરે ઓ! હમણાં આ મહારાજ ક્યાં છે? (સાંભળીને) લોકો આમ કહે છે-

સ્નેહથી રામને અભિનંદન આપવા પધારેલ જનક, આટલા દિવસ ઉત્સવમાં વીતાવીને આજે વિદેહ ગયા છે. તેથી બિન્ન બનેલાં દેવીને સાંત્વના આપવા માટે રાજા ન્યાયાસનેથી અંત:પુરમાં પ્રવેશે છે. (7)

(બંને જાય છે.)

પ્રસ્તાવના

(પછી આસન પર બેઠેલા રામ અને સીતા પ્રવેશે છે)

રામ - દેવી વૈદેહી, શાંત થાઓ. તે વડીલો આપણને ત્યજવા માટે શક્તિમાન નથી. પણ નિત્યકર્મોનું પાલન એમની સ્વતંત્રતાને અવરોધે છે. અગ્નિહોત્રીઓનું ગૃહસ્થજીવન વિઘ્નોના કારણે સંકટથી ભરેલું હોય છે. (8)

સીતા - જાણું છું, આર્યપુત્ર, જાણું છું. પણ સ્વજનોનો વિયોગ સંતાપ આપે છે.

રામ - એમ જ છે. આ જ હૃદયના મર્મને છેદનારા સંસારના પદાર્થો છે. જેનાથી જુગુપ્સા પામીને મનીષીઓ સર્વ કામનાઓ ત્યજી દઈને અરણ્યમાં વિશ્રામ લે છે.

(પ્રવેશ કરીને)

કંચુકી - રામભદ્રપ. (એમ અર્ધુ બોલીને, આશંકા પૂર્વક) મહારાજ!

રામ - (સ્મિતપૂર્વક) આર્ય, પિતાજીના પરિજનોનું મારે માટે 'રામભદ્ર' એવું સંબોધન જ શોભે છે. તો આદત અનુસાર બોલો.

કંચુકી - દેવ! ઋષ્યશૃંગના આશ્રમથી અષ્ટાવક આવ્યા છે.

સીતા - આર્ય, તો વિલંબ શાથી?

રામ - એમને જલદી પ્રવેશ કરેવો.

(કંચુકી જાય છે.)

(પ્રવેશ કરીને)

અષ્ટાવક - તમારા બંનેનું કલ્યાણ હો!

રામ - ભગવાન! હું નમસ્કાર કરું છું. અહીં બિરાજો.

સીતા - ભગવાન, નમસ્કાર! સર્વે ગુરુજનો અને આર્યા શાન્તા કુશળ છે ને?

રામ - સોમરસનું પાન કરનાર અમારા બંનેવી ભગવાન ઋષ્યશૃંગ અને આર્યા શાન્તા નિર્વિઘ્ન છે ને?

સીતા - અથવા અમને યાદ કરે છે કે?

અષ્ટાવક - (બેસીને) હા દેવી, કુલગુરુ ભગવાન વિસિષ્ઠે તમને કહાવ્યું છે કે,

ભગવતી પૃથ્વીએ તને જન્મ આપ્યો છે. પ્રજાપતિ જેવા જનકરાજા તારા પિતા છે. હે નંદિની, તું તે રાજાઓની કુળવધૂ છે જેના કુળમાં સૂર્ય અને અમે ગુરુ છીએ. (9)

તો બીજી કઈ આશા રાખીએ? માત્ર વીરજનની થા!

રામ - અમારા પર અનુગ્રહ થયો.

સામાન્ય સાધુઓની વાણી ખરેખર અર્થને અનુસરે છે, પણ આઘ ઋષિઓની વાણીને અર્થ અનુસરે છે. (10)

અષ્ટાવક - અને ભગવતી અરુંધતી, રાજમાતાઓ અને શાંતાએ વારંવાર આ સંદેશો કહાવ્યો છે કે, એને જે કોઈ ગભદિહદ થાય તેને અવશ્ય તુરત જ માન આપવું.

રામ - આ જે (કંઈ) કહે છે તે કરીએ છીએ.

અષ્ટાવક - અને નણદોઈ ઋષ્યશૃંગે દેવીને કહાવ્યું છે કે - દિકરી! તને પૂરા દિવસો જાય છે એટલે તને તેડાવી નથી. બેટા! રામભદ્રને તારા વિનોદ માટે જ ત્યાં રાખેલ છે. તો પુત્રથી ભરેલ ખોળાવાળી એવી આયુષ્મતી તને અમે જોઈએ.

રામ - (હર્ષ અને લજ્જાપૂર્વકના સ્મિત સાથે) તથાસ્તુ! ભગવાન વિસિષ્ઠે મને કોઈ આદેશ આપ્યો નથી?

અષ્ટાવક - સાંભળો.

જમાઈના યજ્ઞમાં અમે રોકાયા છીએ. તમે હજુ બાળક જ છો અને રાજ્ય નવું છે. પ્રજાનું રંજન કરવામાં તત્પર રહેજો. તેથી તમને જે યજ્ઞ મળશે તે તમારા માટે પરમ ધનરૂપ હશે. (11)

રામ - ભગવાન મૈત્રાવરુણિની જેવી આજ્ઞા. લોકની આરાધના માટે સ્નેહ, દયા, સુખ કે જાનકીનો ત્યાગ કરતાં પણ મને દુઃખ નહીં થાય. (12)

સીતા - આથી જ તો આર્યપુત્ર રઘુકુળના ધુરંધર છે.

રામ - અરે, કોણ છે અહીં? ભગવાન અષ્ટાવકને આરામ કરાવો.

અષ્ટાવક - (ઊઠીને અને ફરીને) અહો, કુમાર લક્ષ્મણ આવ્યા.

(એમ જાય છે)

(પ્રવેશીને)

લક્ષ્મણ - જય થાય છે, આર્યનો જય થાય છે! આર્ય, તે ચિત્રકાર અર્જુને મારા કલ્પા પ્રમાણે આર્યનું ચરિત આ વીથિકામાં આલેખ્યું છે, તો આર્ય તે જુઓ!

રામ - વત્સ, ખિન્ન થયેલી દેવીને વિનોદ આપવાનું તું જાણે છે. તો (તે ચિત્રકામ) ક્યાં સુધીનું કર્યું છે?

લક્ષ્મણ - આર્યાની અગ્નિશુદ્ધિ સુધી.

રામ - શાન્ત થાવ. (આશ્વાસનનાં વચનો સાથે)

જે જન્મથી જ શુદ્ધ છે, તેને બીજી પાવનકારી વસ્તુઓની શી જરૂર! તીર્થજળ અને અગ્નિને બીજાથી શુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. (13)

યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હે દેવી! પ્રસન્ન થા. આ અપવાદ તારા જીવનપર્યન્ત રહેશે.

કુલને ધન માનનારે કષ્ટકારક લોકોનું અનુરંજન કરવાનું છે. તે અમારાથી જે કંઈ અશુભ બોલાયું હોય, તે તારે યોગ્ય નથી. સુગંધી પુષ્પની સ્વાભાવિક સ્થિતિ મસ્તક પર રહેવામાં છે, નહિ કે પગથી પ્રહાર કરવામાં. (14)

સીતા - ભલે, આર્યપુત્ર, ભલે! ચાલો, તમારું ચરિત્ર જોઈએ. (એમ બોલીને, ઊઠીને પરિક્રમણ કરે છે.)

લક્ષ્મણ - આ રહ્યું તે આલેખન.

સીતા - (ધ્યાનપૂર્વક જોઈને) ઉપર અડોઅડ રહેલા આ કોણ આર્યપુત્રની સ્તુતિ કરે છે?

લક્ષ્મણ - દેવી, આ તે રહસ્યયુક્ત જૃમ્ભકાસ્ત્રો છે. જે ભગવાન કૃશ્ણાશ્વ પાસેથી વિશ્વામિત્ર ઋષિને મળેલા. અને તેમણે તાટકાવધ પ્રસંગે તે આર્યને પ્રસાદરૂપે આપેલાં.

રામ - દેવી, દિવ્ય અસ્ત્રોને વંદન કરો.

બ્રહ્મહિતને માટે બ્રહ્મા આદિ પુરાણ ગુરુઓએ હજારો વર્ષોથી વધારે સમય તપ કરીને પોતાના જ તપોમય તેજરૂપ આ (અસ્ત્રો)ને જોયાં હતાં. (15)

સીતા - એમને વંદન.

રામ - હવે એ સર્વથા તારાં સંતાનોની સેવામાં રહેશે.

સીતા - મારી ઉપર અનુગ્રહ થયો.

લક્ષ્મણ - આ મિથિલાવૃત્તાંત.

સીતા- અહો ખીલતાં નીલકમળ જેવી શ્યામલ, સુંવાળી, કોમળ અને માંસલ દેહકાન્તિવાળા, વિસ્મયથી સ્થિર પિતાજી દ્વારા જોવાતા, સૌમ્ય, સુંદર શોભાવાળા, અનાદરપૂર્વક શંકરનું ધનુષ્ય તોડી નાખનાર, શિખાને લીધે મુગ્ધ મુખમંડલવાળા, આર્યપુત્ર ચિતરાયા છે.

લક્ષ્મણ - આર્યા, જુઓ, જુઓ.

તમારા પિતાજી તથા જનકોના પુરોહિત શતાનન્દ ગૌતમ વસિષ્ઠાદિ સંબંધીઓને પૂજાથી સત્કારી રહ્યા છે. (16)

રામ - આ બંધબેસતું છે. જ્યાં આપનાર અને લેનાર કુશિકનંદન (વિશ્વામિત્ર) પોતે જ છે, એવો જનકો અને રઘુઓનો સંબંધ કોને પ્રિય ન હોય! (17)

સીતા - તે સમયે કરેલા ગોદાન મંગળવાળા અને વિવાહની દીક્ષા પામેલા આ તમે ચારે ભાઈઓ! અહો, જાણે તે જ પ્રદેશમાં અને તે જ સમયે હોઉં એમ લાગે છે.

રામ - સુમુખી, આ જાણે તે જ સમય છે, જ્યારે ગૌતમે આપેલા, સુંદર કંકણ ધારણ કરેલા મૂર્તિમાન મહોત્સવ સમા તારા આ હાથે મને આનંદ આપ્યો હતો. (18)

લક્ષ્મણ - આ આર્યા! આ આર્યા માંડવી અને આ વધૂ શ્ચુતકીર્તિ!

સીતા - વત્સ! આ બીજી કોણ છે?

લક્ષ્મણ - (લજજાપૂર્વક સ્મિત સાથે આડું જોઈને) આર્યા ઊર્મિલા વિશે પૂછે છે. ભલે તેમને બીજી બાજુ લઈ જાઉં. (મોટેથી) આર્યા આ દશ્ય જોવા જેવું છે અને આ ભગવાન ભાર્ગવ!

સીતા - (ભયપૂર્વક) હું કંપી ઊઠી છું.

રામ - હે ઋષિ, આપને પ્રણામ!

લક્ષ્મણ - આર્યા, જુઓ. આ એમને આર્યેપ (એટલું અડધું બોલતાં)

રામ - (તેમને રોકતાં) અરે! ઘણું બધું જોવાનું છે. બીજું દર્શાવો.

સીતા - (સ્નેહ અને બહુમાન પૂર્વક જોઈને) આર્યપુત્ર! વિનયના આવા મહિમાના કારણે વધુ શોભો છો.

લક્ષ્મણ - આ આપણે અયોધ્યા પહોંચ્યાં.

રામ - (આંસુ સહિત) સાંભરે છે, અરે, મને સાંભરે છે!

પિતાજી ત્યારે જીવિત હતા, નવા નવા લગ્ન થયાં હતાં, ત્યારે માતાઓ કાળજી લેતી હતી. આપણા તે દિવસો તો ચાલ્યા ગયા. (19)

તે સમયે આ જાનકી પણ પડી જવાને લીધે થોડી દંતકળીઓથી અને લમણા પર ઊડતી સુંદર ઝીણી લટોથી મનોહર દેખાવવાળા મુખવાળી, શિશુરુપે અત્યંત લલિત જાણે જ્યોત્સ્નામાંથી બનાવેલા હોય તેવા સ્વાભાવિક સૌંદર્યવાળાં મધુર અંગોથી મારી માતાઓને આનંદ આપતી હતી. (20)

લક્ષ્મણ - આ મંથરા!

રામ - (સત્વર બીજે બતાવતાં) દેવી વૈદેહી! આ તે ઈંગુદી વૃક્ષ છે જ્યાં પહેલાં શૃંગવેરપુરમાં સ્નેહી એવા નિષાદપતિ સાથે મિલન થયું હતું. (21)

લક્ષ્મણ - (હસીને, સ્વગત) અરે આર્ય વચલી માતાનો વૃત્તાંત વટાવી ગયા.

સીતા - અહો, આ જટા બાંધવાને પ્રસંગ.

લક્ષ્મણ - પુત્રને (રાજ)લક્ષ્મી સોંપીને વૃદ્ધ ઈક્વાકુ રાજાઓ જે વ્રત ધારણ કરતા, તે પુણ્યકારી વાનપ્રસ્થવ્રત આપે બાલ્યકાળમાં જ ધારણ કર્યું. (22)

સીતા - આ પ્રસન્ન અને પવિત્ર જળવાળાં ભગવતી ભાગીરથી.

રામ - રઘુકુલદેવતા, તમને પ્રણામ!

સગરના યજ્ઞમાં ઘોડાની શોધમાં રોકાયેલા, પૃથ્વીને ખોદનારા, કપિલના તેજ વડે ક્રોધથી બાળી નાખવામાં આવેલા પરદાદાઓનો ભગીરથે શરીરની પીડાને ગણકાર્યા વિના તપ તપીને ઘણા લાંબા સમયે, હે ભગવતી! તમારાં જળથી સ્પર્શાયેલા એવા તેમને તાર્યા હતા. (23)

એવી તું હે મા! અરુંધતીની જેમ પુત્રવધૂ સીતાના કલ્યાણનું ધ્યાન રાખજે.

લક્ષ્મણ - આ ભારદ્વાજે બતાવેલ, ચિત્રકૂટ જવાના માર્ગ પર કાલિન્દીના કિનારા પરનો વૃક્ષરાજ શ્યામ નામનો વટ.

(રામ સ્પૃહાથી જુએ છે.)

સીતા - આર્યપુત્રને આ પ્રદેશ યાદ આવે છે?

રામ - એને, કેવી રીતે ભૂલાય?

જ્યાં તું માર્ગમાં ચાલવાના થાકથી અકડાયેલાં, થાકેલાં અને સુંદર ગાઢ આલિંગનોથી દબાએલાં, મસળેલ મૃણાલિની જેવાં (તારા) દુર્બળ અંગોને મારી છાતી પર મૂકીને ઊંઘી ગઈ હતી. (24)

લક્ષ્મણ - આ, વિન્ધ્યવનમાં પ્રવેશતાં વિરાધે (આપણને) અટકાવ્યાં તે પ્રસંગ,

સીતા - રહેવા દો એને! હું તો આર્યપુત્રે પોતાને હાથે તાડપત્રનું છત્ર ધરી રાખેલું છે એવી દક્ષિણારણ્યની મારી પથિક અવસ્થા જોઉં છું.

રામ - આ તે જ પર્વતની નદીઓના તીરે રહેલાં તપોવનો છે જ્યાં મુનિઓ વૃક્ષોનો આશ્રય લે છે, જ્યાં આતિથ્યપરાયણ સંયમી ગૃહસ્થો મૂઠી સામો રાંધીને ગૃહોમાં વસે છે. (25)

લક્ષ્મણ - ગીચ ઝાડીઓને લીધે ગાઢ, ચમકતાં અને નીલવર્ણની સીમાઓવાળાં અરણ્યોથી ઘેરાયેલી ગોદાવરીને લીધે ગાજતી કંદરાઓવાળો, સતત ઝર્યા કરતા વાદળોને લીધે ગાઢ નીલિમાવાળો, આ જનસ્થાનની મધ્યમાં આવેલો પ્રસવણ નામનો પર્વત.

રામ - હે સુતનુ, (હે સુંદર શરીર વાળી) લક્ષ્મણે કરેલ સેવાને લીધે આપણે તે પર્વત પર નિરાંતે રહેલાં, તે દિવસો તને યાદ છે કે? અને ત્યાંની સરસ જળવાળી ગોદાવરી યાદ છે? અને તેના તીરપ્રદેશ પર આપણે ફરતાં હતાં, તે યાદ છે?

અને વળી—

આસક્તિને લીધે ગાલ પર ગાલ ટેકવીને આપણે કંઈક કંઈક ધીરું ધીરું કમહીન બબડતાં હતાં અને આપણા એક એક હાથ દંઢ આલિંગનમાં રોકાયા હતા, ત્યારે જેના પ્રહર વીતી ગયા તે જણાયું જ નહિ માત્ર રાત્રિ જ ચાલી ગઈ. (27)

લક્ષ્મણ - આ પંચવટીમાં શૂર્પણખા.

સીતા - અરેરે આર્યપુત્ર, અહીં સુધી જ તમારું દર્શન?

રામ - અરે વિયોગથી ત્રાસેલી, આ તો ચિત્ર છે!

સીતા - ગમે તેમ, પણ દુર્જન અસુખ ઉપજાવે છે.

રામ - અહો, જનસ્થાનનો વૃત્તાંત જાણે હમણા બની રહ્યો હોય એમ મને લાગે છે.

લક્ષ્મણ - પછી આ સુવર્ણમૃગના કપટ-પ્રયોગથી તે પાપી રાક્ષસે એવું કર્યું કે જે ધોઈ નાખ્યા છતાં પીડા ઉપજાવે છે. શૂન્ય જનસ્થાનમાં વિહ્વળ ઈન્દ્રિયવાળા આપના વર્તનથી તો પથ્થર પણ રડે છે અને વજ્રનું હૃદય પણ ચિરાઈ જાય છે. (28)

સીતા - (આંસુ સાથે મનમાં) અરે સૂર્યવંશને આનંદ આપનાર દેવ, મારે કારણે તમે આમ દુઃખ પામ્યા!

લક્ષ્મણ - (રામને નિહાળીને લાગણીપૂર્વક) આર્ય, આ શું? તૂટેલી મોતીની સેર સમાન આ આંસુઓની ધારા જમીન પર પડીને કણકણમાં વિખેરાય છે. રોકેલો હોવા છતાં પણ ભારથી છાતીને ફૂલવતો શોકનો આવેગ ફરકતા નીચા હોઠ અને નાકને કારણે બીજાઓને જણાઈ આવે છે. (29)

રામ - વત્સ,

તે સમયે પ્રિયજનના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો, તીવ્ર હોવા છતાં વેર લેવાની ઈચ્છાથી વેઠેલો દુઃખાગ્નિ, મનમાં ફરી પાછો ભભૂકતાં હૃદયમર્મના ધાની જેમ વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. (30)

સીતા - અરે, હું પણ બહુ વધી ગયેલા ઉદ્વેગને લીધે મને પોતાને જાણે આર્યપુત્ર વિનાની જાઉં છું.

લક્ષ્મણ - (મનમાં) ભલે, તો અન્યત્ર ધ્યાન દોરું. (ચિત્ર જોઈને, મોટેથી) અને આ. મન્વન્તર જેટલા વૃદ્ધ ગૃધ્રરાજ, પૂજ્ય તાત જટાયુના ચારિત્ર્ય અને પરાક્રમનો આલેખ છે.

સીતા - હા તાત! તમે પરાકાષ્ટાએ અપત્યસ્નેહ દાખવ્યો.

રામ - હા તાત, કાશ્યપ પક્ષીરાજ, હવે ફરી ક્યાંથી તમારા જેવા મહાતીર્થરૂપ સજ્જન સંભવે?

લક્ષ્મણ - આ તે, જનસ્થાનની પશ્ચિમે ચિત્રકુંજવન નામે દંડકારણ્યનો ભાગ, જ્યાં મસ્તકહીન દનુ (નામનો રાક્ષસ) રહેતો હતો. આ પેલા ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર આવેલું મતંગ ઋષિનું આશ્રમસ્થાન. અને આ શ્રમણા નામની સિદ્ધ શબર તાપસી. આ પેલું પંપા નામનું પદ્મસરોવર.

સીતા - સાંભળ્યું છે કે ક્રોધ અને ધૈર્ય તૂટી જતાં આર્યપુત્ર અહીં મુક્તકંઠે રડી પડ્યા હતા.

રામ - દેવી, આ સરોવર અત્યંત રમણીય છે.

એમાં, આંસુના ટપકવા અને (નવાં) આવવાના અંતરાલમાં મેં, લાંબી દાંડલીવાળાં શ્વેતપદ્મોને મદથી ગાતાં મલ્લિકાક્ષ પક્ષીની પાંખથી હલાવાયેલાં, ડોલતાં જોયાં હતાં. ભૂમિનો તે ભાગ નીલકમળયુક્ત દેખાયો હતો. (31)

લક્ષ્મણ - આ આર્ય હનુમાન.

સીતા - આ તે લાંબા સમય પછી કરેલ જીવલોકના ઉદ્ધારરૂપી ભારે ઉપકાર કરનાર મહાનુભાવ મારુતિ.

રામ - સદ્ગુણસીંધે આ છે તે અંજનાની આનંદવૃદ્ધિ કરનાર મહાબાહુ, જેના પરાક્રમથી અમે અને ભુવનો કૃતાર્થ થયાં.

સીતા - વત્સ, આ પર્વતનું નામ શું છે, જ્યાં ફૂલોથી ભર્યા કંદબદલો પર મયૂરો નૃત્ય કરે છે, જ્યાં કેવળ પ્રભાવ અને સૌંદર્ય બાકી રહ્યાં છે તેવી મલિન

કાંતિવાળા, મૂચ્છા પામતા અને રડતાં રડતાં તેં જેમને ટેકો આપ્યો છે એવા આર્યપુત્ર વૃક્ષની નીચે ચીતરેલા છે?

લક્ષ્મણ -

એ છે કુકુભ વૃક્ષોથી સુગંધિત માલ્યવાન નામનો પર્વત, જેના શિખર પર શ્યામ અને સ્નિગ્ધ નવું વાદળ આશ્રય લઈ રહ્યું છે. અહીં આર્યો -

રામ - અટકી જા, અટકી જા. હું આથી વધારે સહન કરી શકું તેમ નથી. જાણે મારે ફરી જાનકીનો વિયોગ ફરીથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. (33)

લક્ષ્મણ - અહીંથી આગળ આર્યનાં અને વાનરો તથા રાક્ષસોનાં ઉત્તરોત્તર ચડે તેવાં અસંખ્ય આશ્ચર્યજનક કાર્યો આવે છે અને આ આર્યા થાક્યાં છે, તો વિનંતિ કરું છું કે આરામ કરો.

સીતા - આર્યપુત્ર, આ ચિત્રદર્શનથી દોહદ ઉત્પન્ન થતાં મારે વિનંતિ કરવાની છે.

રામ - ભલે, આજ્ઞા કર.

સીતા - મને થાય છે કે જાણે ફરી પ્રસન્ન અને ગંભીર વનરાઈઓમાં વિહાર કરી, પવિત્ર, નિર્મળ તેમજ ઠંડા સ્નાનવાળી ભગવતી ભાગીરથીમાં સ્નાન કરું.

રામ - વત્સ લક્ષ્મણ.

લક્ષ્મણ - હું આ રહ્યો.

રામ - વત્સ, હમણાં જ વડીલોનો સંદેશો આવ્યો છે કે આનો દોહદ વિના વિલંબે પૂરો કરેવો. તો ઊછળે નહિ તેવો અને સુખદાયક ગતિવાળો રથ લઈ આવ.

સીતા - આર્યપુત્ર, તમારે પણ આવવાનું.

રામ - અરે કઠિનહૃદયા, આ પણ કહેવાનું?

સીતા - ત્યારે તો મને ગમ્યું, બહુ ગમ્યું.

લક્ષ્મણ - જેવી આર્યની આજ્ઞા. (જાય છે.)

રામ - પ્રિયે, અહીં બારી આગળ આપણે થોડીવાર આરામ કરીએ.

સીતા - ભલે, થાકને લીધે આવેલી ઊંઘ મને ઘેરી વળી છે.

રામ - તો પછી મને અનુસરવા માટે મને વળગીને ટેકો લે.

ભય અને થાકથી થયેલ પ્રસ્વેદના ટીપાંવાળા, ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી ઝરતા ચંદ્રકાન્તમણિના હારની શોભાવાળો આ તારો જાણે જીવાડનાર હાય તેવો, હાથ મારા ગળા પર મૂક. (34)

(તેમ કરાવીને, આનંદપૂર્વક) પ્રિયા, આ શું?

આ સુખ છે કે દુઃખ છે, પ્રમોહ છે કે નિદ્રા છે, વિષનો પ્રસાર છે કે મદ છે-આમ જેની બાબતમાં નક્કી ન થઈ શકે તેવો, તારા પ્રત્યેક સ્પર્શે ઈન્દ્રિયસમૂહને મૂઢ બનાવતો વિકાર મારી ચેતનાને ભ્રમાવે છે અને ડૂબાડી દે છે. (34)

સીતા - તમારો પ્રેમ સ્થિર છે; અત્યારે એનાથી બીજું શું હોઈ શકે?

રામ -

હે કમળ સમાન નેત્રવાળી, કરમાયેલા જીવનપુષ્પને વિકસાવનારાં, આનંદ આપનારાં અને બધી ઈન્દ્રિયોને મોહ પમાડનારાં આ તારાં સુવચનો કાનનું અમૃત છે અને મનનું રસાયન છે. (36)

સીતા - હે પ્રિયભાષી, આવો, બેસીએ. (સૂવા માટે ચારે બાજુ જુએ છે.)

રામ - અરે, શું શોધે છે?

વિવાહના સમયથી જ ઘરમાં કે વનમાં, બાળપણમાં અને પછી યુવાવસ્થામાં, બીજી કોઈએ જેનો આશ્રય લીધો નથી તેવો રામને આ હાથ તારે (સૂવા) માટેનું ઓશીકું છે. (37)

સીતા - (નિદ્રાનો અભિનય કરતી)

એમ જ છે, આર્યપુત્ર, એમ જ છે.

(ઊંઘી જાય છે.)

રામ - શું મીઠું બોલનારી મારી છાતી પર ઊંઘી પણ ગઈ? (નિહાળીને)

આ ઘરમાં લક્ષ્મી છે, આંખોની અમૃતશલાકા છે, આ એનો સ્પર્શ શરીર પરનો ગાઢ ચંદનનો લેપ છે. ગળે (વીંટળાયેલ) આ હાથ શીતળ અને કોમળ મોતીની માળા છે, એનું શું અત્યંત પ્રિય નથી? પણ જો..... વિરહ અસહ્ય છે!

(પ્રવેશીને)

પ્રતીહારી - આવી પહોંચ્યો છે, દેવ!

રામ - અરે, કોણ?

પ્રતીહારી- દેવની સમીપ રહેનાર પરિચારક દુર્મુખ.

રામ - (સ્વગત) અન્ત:પુરમાં ફરનાર દુર્મુખ. મેં એને નગરવાસીઓ તથા ગ્રામવાસીઓમાં ગુપ્તચર તરીકે મોકલેલો. (મોટેથી) આવવા દે.

(પ્રતીહારી જાય છે.)

(પ્રવેશીને)

દુર્મુખ - (સ્વગત) અરે, દેવીની બાબતમાં આવો અકલ્પ્ય લોકાપવાદ દેવને શી રીતે કહીશ? અથવા ખરે જ મારા કમભાગીની આ ફરજ છે.

સીતા - (ઝિંધમાં બોલે છે) આર્યપુત્ર, સૌમ્ય, ક્યાં છો?

રામ-અરે, ચિત્રદર્શનથી ઉદ્ભવેલી એ જ દુઃખ આપનારી વિરહભાવના દેવીને સ્વપ્નમાં ઉદ્દેગ આપે છે.

(સ્નેહથી એના શરીરનો સ્પર્શ કરતાં) જે સુખ અને દુઃખમાં અદ્વૈતભાવ (બનાવનાર) છે, બધીજ અવસ્થાઓમાં જે સાથે રહે છે, જ્યાં હૃદયનો વિસામો છે, જેનો રસ વૃદ્ધાવસ્થાથી હરી શકાતો નથી, સમય જતાં આવરણો દૂર થતાં જે પરિપક્વ સ્નેહના સાર રૂપે રહે છે- તે વિરલ કલ્યાણ કોઈ ભાગ્યશાળી માણસને જ કોઈક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. (39)

દુર્મુખ - (પાસે જઈને) મહારાજનો જય થાવ.

રામ - જે (સમાચાર) મળ્યા હોય તે કહે.

દુર્મુખ - નગરવાસી અને જનપદવાસી લોકો મહારાજની સ્તુતિ કરે છે. મહારાજ રામે તો અમને મહારાજ દશરથ ભુલાવી દીધા.

રામ - એ તો માત્ર પ્રશંસા છે. મારો હોઈ દોષ કહે, જેથી તે દૂર કરી શકાય.

દુર્મુખ - (આંસુ સાથે) સાંભળો દેવ (કાનમાં) આમ આમ.

રામ - અરેરે, તીવ્ર વેગવાળું વાણીરૂપી વજ્ર! (મૂર્છા પામે છે.)

દુર્મુખ - મહારાજ, શાન્ત થાઓ.

રામ - (શુદ્ધિમાં આવીને)

અરેરે! વૈદેહીના પરગૃહવાસનું જે કલંક અદ્ભુત ઉપાયો વડે શાંત કર્યું હતું. તે દુભાગ્યના પરિણામે હડકાયા કુતરાના ઝેરની જેમ પુનઃ બધે પ્રસરી ગયું છે. (40)

તો મંદભાગી હું આ વિષયમાં શું કરું? (વિચારી, કરુણ રીતે)

અથવા બીજું શું?

કોઈપણ કાર્યથી લોકોની આરાધના કરવી એ સજ્જનનું વ્રત છે, જે પિતાએ મને અને પ્રાણ છોડીને પાળ્યું હતું. (41)

વળી, હમણાં જ ભગવાન વસિષ્ઠનો સંદેશો આવ્યો છે. ઉપરાંત-

લોકશ્રેષ્ઠ એવા સૂર્યવંશના રાજવીઓએ જે પવિત્ર અને શુદ્ધ ચરિત્રને દીપાવ્યું છે તેને મારા કારણે મલિન કલંક લાગે, તો અરેરે! અભાગી એવા મને ધિક્કાર હો! (42)

હાય! યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી દેવી, પોતાના જન્મરૂપી અનુગ્રહથી પૃથ્વીને પવિત્ર કરનારી, હાય! નિમિ અને જનકને આનંદ આપનાર, હાય! અગ્નિ, વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીએ પ્રશંસેલા શીલથી શોભતી, હાય! રામમય જેનું જીવન છે એવી,

અરે મહારણ્યવાસની પ્રિય સખી. હાયા!તાતને પ્રિય એવી, અરે થોડું બોલનારી,
આવી તારા જેવીનું આવું પરિણામ શાથી!

તારે લીધે જગત પવિત્ર છે, પણ લોકોનાં વચનો તારા તરફ અપવિત્ર છે, તારાથી
લોકો નાથવંત છે, જ્યારે તું અનાથ બની નાશ પામશે. (43)

(દુર્મુખ તરફ) દુર્મુખ, લક્ષ્મણને કહે, આ તારે નવો રાજા રામ આજ્ઞા કરે છે.
(કાનમાં) આમ, આમ.

દુર્મુખ - અરેરે, અગ્નિથી શુદ્ધ થયેલાં અને જેના ગર્ભમાં પવિત્ર સંતાન છે એવાં
દેવીને માટે મહારાજે દુર્જનોના વચનોથી કેમ આવો નિર્ણય કર્યો?

રામ - શાન્ત રહે. પુરવાસીઓ અને જનપદવાસીઓ દુર્જન કેવા?

ઈક્ષ્વાકુવંશ પ્રજામાં માનીતો છે અને દુર્ભાગ્યે આ કલંકનું બીજ ઉત્પન્ન થયું છે.
વિશુદ્ધિને સમયે જે અદ્ભુત કર્મ થયું, તે જો દૂરના પ્રદેશમાં થયું તો તેમાં કોણ વિશ્વાસ
રાખે? (44)

તો જા.

દુર્મુખ - અરેરે દેવી. (જાય છે.)

રામ - અરે કષ્ટ! હું અતિ ભયંકર કર્મ કરનાર હત્યારો બન્યો છું. બાલ્યકાળથી
પોષેલી, સ્નેહને લીધે (મારા સિવાય) બીજા કોઈ આધાર વિનાની
પ્રિયાને, જેમ કસાઈને ઘરની પંખીણી સોંપી દે તેમ કપટથી મૃત્યુને સોંપી દઉં
છું. (45)

તો અસ્પૃશ્ય અને પાપી એવો હું દેવીને થા માટે દૂષિત કરું? (સીતાનું માથું ધીરેથી
ઊંચું કરી, હાથ ખેંચી લઈ) હે મુગ્ધા, અપૂર્વ કર્મ કરવાને લીધે ચાંડાળ એવા મને છોડી
દે. ચંદન વૃક્ષની બ્રાન્તિથી ખરાબ ફળવાળા વિષવૃક્ષનો તેં આશ્રય લીધો છે. (46)

(ઊઠીને) અરેરે! હવે સંસાર બદલાઈ ગયો. હવે રામને જીવવાનું પ્રયોજન પૂરું થયું.

જીર્ણ અરણ્ય સમાન જગત શૂન્ય બની ગયું. સંસાર અસાર બન્યો; શરીર કષ્ટરૂપ
બન્યું, મારું કોઈ શરણ નથી. હું શું કરું? શો ઉપાય? અથવા

રામમાં દુઃખસંવેદવા માટે જ ચૈતન્ય મૂકવામાં આવ્યું છે. મર્મચ્છેદી પ્રાણ હૃદયમાં
વજ્રના ખીલાની જેમ ખોડાયા છે. (47)

અરે માતા અરુંધતી, ભગવાન વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર, ભગવાન અગ્નિ, હા દેવી
ભૂતધાત્રી, હા તાત જનક, અને પિતા, માતા, પ્રિયમિત્ર સુગ્રીવ, સૌમ્ય હનુમાન,
પરમ ઉપકારી લંકાધિપતિ વિભીષણ, હા સખી ત્રિજટા- દુષ્ટ રામે તમને લૂંટ્યાં છે,
તમારું અપમાન કર્યું છે. અથવા હવે તેમને બોલાવનાર હું કોણ?

કૃતઘ્ન, દુરાત્મા અને પાપી એવો હું તે મહાત્માઓનાં નામ લઉં છું ત્યારે તેઓ જાણે કે
પાપથી સ્પર્શાય છે એમ માનું છું. (48)

વિશ્વાસથી છાતી પર સૂઈને નિદ્રાધીન થયેલી, ત્રાસ આપે તે રીતે ફરકતા પૂર્ણ ગર્ભના ભારવાળી, ઘરની લક્ષ્મી એવી પ્રિયગૃહિણીને છોડીને નિર્દય એવો (હું) માંસભક્ષકો સામે બલિની જેમ ફેંકી દઉં છું. (49)

(સીતાના પગ મસ્તકે અડાડી) તારા પાદપંકજને રામના મસ્તકને આ છેલ્લો સ્પર્શ.
(રડે છે.)

(નેપથ્યમાં)

ગજબ થયો! બ્રાહ્મણ પર ગજબ થયો!

રામ - અરે તપાસ. આ શું છે?

(ફરીથી નેપથ્યમાં)

યમુનાતીરે વસતા ઉગ્ર તપ કરતા ઋષિઓનો સમૂહ લવણથી ત્રાસીને રક્ષણ કરનાર એવા તમારી પાસે આવેલ છે. (50)

રામ - શું હજુ પણ રાક્ષસોને ત્રાસ?

તે આ દુરાત્મા, મધુર અને કુંભીનસીના પુત્રને ઉખેડી નાખવા શત્રુધનને મોકલું.
(થોડાંક પગલાં જઈને પાછા વળીને) ઓ દેવી! આ સ્થિતિમાં કેમ કરીને જીવીશ?
ભગવતી વસુંધરા, તારી આ સુશલાઘ્યા પુત્રી જાનકીની સંભાળ રાખજે.

જનકો અને રઘુઓના ગોત્રનું જે સંપૂર્ણ મંગલ છે અને પવિત્ર શીલવાળી જેને તે પવિત્ર યજ્ઞભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરી હતી. (51)

(એમ રડતાં રડતાં જાય છે.)

સીતા - ઓ સૌમ્ય, આર્યપુત્ર, ક્યાં છો? (એકદમ ઊઠીને) અરેરે, હાય! દુઃસ્વપ્નના દુઃખથી છેતરાઈને હું મને આર્યપુત્ર વિનાની જોઉં છું. (જોઈને) અરેરે મને સૂતેલીને એકલી છોડીને આર્યપુત્ર ક્યાં ગયા? ભલે તેમના પર ગુસ્સે થઈશ, જો કે તેમને જોઈને મારા પર કાબૂ રહેતા. અરે! અહીં કોઈ સેવક છે?

(પ્રવેશીને)

દુર્મુખ - દેવી, કુમાર લક્ષ્મણ વિનંતી કરે છે કે રથ સજ્જ છે, તો દેવી, બેસે.

સીતા - આ બેસું. (ઊઠીને ફરીને) મારો ગર્ભભાર ફરકે છે. ધીમે ધીમે જઈએ.

દુર્મુખ-આ તરફ, આ તરફ, દેવી!

સીતા-રઘુકુલદેવતાઓને વંદન!

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિ દ્વારા રચિત ઉત્તરરામચરિતમ્ નો ચિત્રદર્શન નામે પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

द्वितीयोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये) स्वागतं तपोधनायाः ।

(ततः प्रविशत्यध्यगवेशा तापसी)

तापसी - अये, वनदेवतेयं फलकुसुमगर्भेण पल्लवाध्यैण दूरान्मामुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य)

वनदेवता - (अर्घ्ये विकीर्य)

यथेच्छं भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

तापसी - किमत्रोच्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(उपविशतः ।)

वनदेवता : का पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ।

तापसी-आत्रेय्यस्मि ।

वनदेवता : आर्ये, आत्रेयि, कुतः पुनरिहागम्यते? किं प्रयोजनो दण्डकारण्यप्रवेशे?

आत्रेयी -

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपाश्चादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

वनदेवता : पदा तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमूर्षिं

ब्रह्मपारायणायोपासते, तत्को- ऽयमार्यायाः प्रवासः ।

आत्रेयी - तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इत्येष दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः ।

वनदेवता : कीदृशः?

आत्रेयी – तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि
वर्तमानं दारकद्वय- मुपनीतम् । तत्खलु न केवलं तस्य, अपि तु सचराचराणां
भूतानामन्तराणि तत्त्वान्युपस्त्रेहयति ।

वनदेवता – अपि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति?

आत्रेयी – तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभावश्चाख्यातः ।

वनदेवता – कीदृशः प्रभावः?

आत्रेयी – तयोः किल सरहस्यानि जृम्भकास्त्राण्याजन्मसिद्धानीति ।

वनदेवता – अहो नु भोश्चित्रमेतत् ।

आत्रेयी – तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मतः परिगृह्य पोषितौ रक्षितौ चा
निवृत्तचौलकर्मणोस्तयोऽग्नयी- वर्जमितरास्तिम्नो विद्याः सावधानेन
परिनिष्ठापिताः । तदनन्तरं गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय गुरुणा
त्रयीविद्यामध्यापितौ । न होताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञामेधाभ्यामस्मदादेः
सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिकरोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्गाहे मणिर्न मृदां चयः ॥४॥

वनदेवता – अयमसावध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रेयी – अपरश्च ।

वनदेवता – अथापरः कः ।

आत्रेयी : अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यादिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्नः । तत्र युग्मचारिणोः
कौञ्चयोरेकं व्याघ्रेण विध्यमानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्ययभासां दैवीं वाचमः
व्यतिकीर्णवर्णामानुष्टुभेन छन्दसा । तत्र युग्मचारिणोः कौञ्चयोरेकं व्याघ्रेण
विध्यमानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्ययभासां दैवीं वाचम- व्यतिकीर्णवर्णामानुष्टुभेन
छन्दसामवतारः ।

आत्रेयी : तेन हि पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दप्रकाशमृषिमुपसंगम्य
भगवान्भूतभावनः पद्मयोनिरवोचत्- 'ऋषे, प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि। तद्
ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहतज्योतिरार्षे तं प्रातिभं चक्षुः । आद्यः कविरसि'
इत्युक्तान्तर्हितः । अथ स भगवान्प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं
विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय ।

वनदेवता : हन्त मण्डितः संसारः ।

आत्रेयी : तस्मादवोचं तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वनदेवता : युज्यते ।

आत्रेयी : विश्रान्तास्मि भद्रे । संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि । वनदेवता - इतः
पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

आत्रेयी - (सास्रम्) अप्येतत्तपोवनम् । अध्येषा पञ्चवटी । अपि सरिदियं गोदावरी ।
अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः । अपि जनस्थानदेवता वासन्ती त्वम् ।

वनदेवता - तथैव तत्सर्वम् ।

आत्रेयी - हा वत्से जानकि ।

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः प्रत्यक्षदृष्टामिव नः करोति ॥ ६॥

वासन्ती - (सभयम्, स्वगतम्) कथं नामशेषामित्याह । (प्रकाशम्) आर्ये, किमत्याहितं
सीतादेव्याः ।

आत्रेयी - न केयलमत्याहितम्, सापवादमपि (कर्णे एवमेवम् ।)

वासन्ती - अहह दारुणो दैवनिर्घातः! (इति मूर्च्छति ।)

आत्रेयी - भद्रे, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती - हा प्रियसखि, हा महाभागे, ईदृशस्ते निर्माणभागः । हा रामभद्र । अथवा अलं
त्वया। आर्ये आत्रेयि, अथ तस्मादरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतायाः किं
वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।

आत्रेयी - नहि नहि ।

वासन्ती - हा कष्टम् । आर्यारुन्धतीवसिष्ठाधिष्ठितेषु रघुकदम्बकेषु जीवन्तीषु च वृद्धासु
राज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रेयी - ऋष्यशृङ्गाश्रमे गुरुजनस्तदासीत् । संप्रति परिसमाप्तं तद् द्वादशवार्षिकं सत्रम्।
ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्य विसर्जिता गुरवः । ततो भगवत्यरुन्धती नाहं
वधूविरहितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राममातृभिरनुमोदितम् ।
तदनुरोधाद्भगवतो वसिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो 'बाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र
वत्स्याम' इति ।

वासन्ती - अथ स राजा किमाचारः संप्रति ।

आत्रेयी - तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वासन्ती - हा धिक् । परिणीतमपि ।

आत्रेयी - शान्तम् । नहि नहि ।

वासन्ती - का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ।

आत्रेयी - हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

वासन्ती - हन्त भोः ।

वज्रादपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ७॥

आत्रेयी - विसृष्टश्च वामदेवाभिमन्त्रितो मेध्योऽश्वः । उपकल्पिताश्च यथाशात्रं तस्य रक्षितारः

। तेषामधिष्ठाता लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुरवास

दिव्यास्त्रसंप्रदायश्चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः ।

वासन्ती - (सस्नेहकौतुकास्रम्) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः। हन्त मात जीवामि ।

आत्रेयी - अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमारोप्य राजद्वारे सोरस्ताडमब्रह्मण्यमुद्घोषितम् । ततो

न राजापचारमन्तरेण प्रजास्वकालमृत्युः संचरतीत्यामत्मदोषं निरूपयति

करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत्-

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इत्युपश्रुत्यैवाकृष्टकृपाणपाणिः पुष्पकमधिरुह्य सर्वा दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय

जगत्पतिः संचारं समारब्धवान् ।

वासन्ती - शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति तदपि नाम रामभद्रः

पुनरिदं वनमलंकुर्यात् ।

आत्रेयी - भद्रे, गम्यतेऽधुना ।

वासन्ती - आर्ये आत्रेयि, एवमस्तु। कठोरीभूतश्च दिवसः । तथा हि

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन संपातिभि

र्धर्मसंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किर मुखव्याकृष्टकीटत्वचः

कूजत्कान्तकपोतकुक्कुटकुलः कूले कुलायदूमाः ॥ ९ ॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

शुद्धविष्कम्भकः ।

[तत प्रविशति पुष्पकस्यः सदयोद्यतखड्गो रामभद्रः ।]

रामः -

हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥१०॥

(कथञ्चित्प्रहृत्य) कृतं रामसदृशं कर्म । अपि जीवेत्स ब्राह्मणपुत्रः ।

(प्रविश्य)

दिव्यपुरुषः - जयतु देवः ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
संजीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः ।
शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥११॥

रामः - इयमपि प्रिये नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः परिपाकः ।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः ।
वैराजा नाम ते लोकास्तेजसाः सन्तु ते ध्रुवाः ॥१२॥

शम्बूकः - स्वामिन्, युष्मत्पादप्रसादोपाय एष महिमा । किमत्र तपसा । अथवा महदुपकृतं
तपसा ।

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।
क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां संप्रसादोऽन्यथा चेत्
द्वयोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥१३॥

रामः - किं नाम दण्डकेयम्। (सर्वतोऽलोक्य) हा कथम्,

स्निग्धश्यामाः द्विचिदपरतो भीषणाभोगरुक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरककुभो झाङ्कतैर्निर्झराणाम् ।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिर्द्रुतकान्तारमिश्राः
संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥१४॥

शम्बूकः - दण्डकैवेयम् । अत्र किल पूर्व निवसता देवेन,

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

त्रयश्च दूषणखरत्रिभूर्धानो रणे हताः ॥१५॥

येन सिद्धक्षेत्रे जनस्थानेऽस्मिन्मादृशामपि जानपदानामकुतोभयः संचारः संवृत्तः ।

रामः - न केवलं दण्डका, जनस्थानमपि ।

शम्बूकः - बाढम् । एतानि खलु सर्वभूतरोमहर्षणान्युन्मत्तचण्डश्चापद-

कुलकःरान्तविकटगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि दक्षिणां

दिशमभिवर्तन्ते। तथा हि-

निष्कूजस्तिमिताः क्वचिक्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः

स्वेच्छसुप्तगभीरभोग भुजगश्चासप्रदीप्ताग्नयः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयं

तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥१६॥

रामः -

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान्पूर्वाननुभवामि च ॥१७॥

(सर्वतोऽवलोक्य) प्रियारामा हि सर्वथा वैदेह्यासीत् । ऐतानि तानि नाम कान्ताराणि ।

किमतः परं भयानकं स्यात् । (साम्प्रम्)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इतीहारमतैवासो स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥१८॥

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥१९॥

शम्बूकः - तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि

पर्वतैरविरलनिविष्टनीलबहुलच्छायात-रुषण्डमण्डितान्यसंभ्रान्तविविधमृगयू-थानि पश्यतु

महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यानि ।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरमुक्त-

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥२०॥

अपि च

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरुणि स्थानमम्बूकृतानि ।
शिशिरकटुकषायः स्त्यायते सल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्द गन्धः ॥ २१ ॥

रामः - (सबाष्पतम्भम्) भद्र, शिवास्ते पन्थानः । देवयानं प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः ।

शम्बूकः - यावत्पुराणब्रह्मर्षिमगस्त्यमभिवाद्य शाश्वतं पदमनुप्रविशामि ।

[इति निष्कान्तः ।]

रामः -

एतत्पुनर्वनमहो कथमद्य दृष्टं
यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।
आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मेः
सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

पते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
आमञ्जुवञ्जुल्लतानि च तान्यमूनि
नीरन्ध्रनील निचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मेघमालेव यश्चायमारादिव विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृधराजस्य वास-

स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पणोंटजेषु ।

गोदावर्याः पयसि वितत श्यामलानोकहश्री-

रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

अत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविभ्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः प्रियाः
प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता । तत् किमिदमापतितमद्य रामस्य । संप्रति हि-

चिराद्वेगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो विषरसः

कुतश्चित्संवेगात्प्रचल इव शल्यस्य शकलः ।

व्रणो रुढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

घनीभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥ २६ ॥

तथापि तान्पूर्वसुहृदो भूमिभागान्पश्यामि । (निरूप्य) अहो, अनवस्थितो भूतसंनिवेशः ।

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

हन्त हन्त । परिहरन्तमपि मामितः पञ्चवटीस्नेहो बलादाकर्षतीव । (सकरुणम्)

यस्यां ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा स्वे गृहे

यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयत ।

एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसंभाव्य वा ॥ २८ ॥

(प्रविश्य)

शम्बूकः - जयतु जयतु देवः । देव, भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुतभवत्सन्निधानस्त्वामाह-

'परिकल्पितविमाना- वतरणं मङ्गला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च

महर्षयः। तदेहि संभावयास्मान्। अथ प्रजविना पुष्पकेण

स्वदेशमुपगम्याश्चमेधाय सज्जो भविष्यतीति इति ।

रामः - यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्बूकः - इतस्तर्हि देवः प्रवर्तयतु पुष्पकम् ।

रामः - (पुष्पकं प्रवर्तयन्) भगवति पञ्चवटि, गुरुजनादेशोपरोधात्क्षणं क्षम्यतामतिक्रमो

रामस्य ।

शम्बूकः - देव, पश्य पश्य-

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाधुत्कारवत्कीचक-

स्तम्बाडम्वरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कृजितै-

रुद्वेहन्ति पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ २९ ॥

अपि च

पते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालम्बित मौलिनीलशिखराः श्रोणीभृतो दाक्षिणाः ।
अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-
रुत्तालास्त इमे गम्भीरपयसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥३०॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते पञ्चवटीप्रवेशो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

द्वितीय अंक

(नेपथ्यમાં)

તપોધનોનું સ્વાગત છે!

(પછી પ્રવાસીના વેશમાં તાપસી પ્રવેશે છે.)

તાપસી - અરે! વનદેવતા ફળ, ફૂલ અને પલ્લવના અર્ધ સાથે દૂરથી જ મારી સામે આવી રહ્યાં છે.

(પ્રવેશીને)

વનદેવતા- (અર્ધ અર્પણ કરીને)

આ વનનો તમે ઈચ્છાનુસાર ઉપભોગ કરો. મારા માટે આ શુભ દિવસ છે. સાચે જ સજ્જનોનો સજ્જનો સાથે મેળાપ કોઈ પુણ્યના લીધે જ થાય છે. વૃક્ષની છાયા, જળ અને તપને યોગ્ય ભોજન-ફળ કે મૂળ માટે તમે અહીં પરતંત્ર નથી. (1)

તાપસી - એ વિશે તો શું કહેવું?

સજ્જનોનો વ્યવહાર સુખદાયક હોય છે, પ્રેમાળ વર્તન, વાણીમાં વિનયથી મધુર એવો સંયમ, પ્રકૃતિગત જ કલ્યાણકારી બુદ્ધિ, નિષ્કલંક પરિચય, પૂર્વે કે પછી જેના રસમાં વધઘટ થતી નથી તેવું સજ્જનોનું આ રહસ્ય વિજય પામે છે. (2)

(બંને બેસે છે.)

વનદેવતા - આપ કોણ છો તે હું જાણી શકું?

તાપસી - હું આત્રેયી છું.

વનદેવતા - આર્યા આત્રેયી, અહીં વળી ક્યાંથી આવ્યા? દંડકારણ્યમાં પ્રવાસનો હેતુ શું છે?

આત્રેયી - આ પ્રદેશમાં અગસ્ત્ય જેમાં મુખ્ય છે એવા પ્રણવના જ્ઞાતા અનેક ઋષિઓ વસે છે. તેમની પાસેથી વેદ-વેદાન્તવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે વાલ્મીકિ પાસેથી અહીં આવી છું. (3)

વનદેવતા - જ્યારે અન્ય મુનિઓ સાઘન્ત વેદવિધાના અભ્યાસ માટે એ જ વૃદ્ધ, બલ્લવાદી, પ્રાયેતસ ઋષિની ઉપાસના કરે છે, ત્યારે આર્યાનો આ પ્રવાસ શા માટે?

આત્રેયી - ત્યાં અધ્યયનમાં મોટું વિઘ્ન આવ્યું, તેથી આ દીર્ઘ પ્રવાસ સ્વીકાર્યો છે.

વન દેવતા - કેવું (વિઘ્ન)?

આત્રેયી - તે ભગવાન(વાલ્મીકિ) પાસે બધી રીતે અદ્ભુત તથા હાલમાં જ દૂધ છોડ્યું હોય તેવી ઉંમરનાં જોડિયાં બાળકો કોઈ એક દેવતાએ લાવ્યા છે. તે માત્ર તેમના (વાલ્મીકિના) જ નહીં, પરંતુ પશુપક્ષીઓના અંતરમાં પણ ઉમળકો જગાડે છે.

વનદેવતા - શું તમે તેમનાં નામ જાણો છો?

આત્રેયી - તે દેવતા જ કુશ-લવ એવાં તેમનાં નામ અને પ્રભાવ જણાવી ગયા છે.

વનદેવતા :- કેવો પ્રભાવ?

આત્રેયી - તેમને ખરેખર સરહસ્ય સાથેના જુમ્મુકાસો જન્મથી જ સિદ્ધ છે.

વનદેવતા - અહો, એ ખરે જ આશ્ચર્યની વાત છે!

આત્રેયી - તે બંનેને ભગવાન વાલ્મીકિએ ધાત્રીની જેમ સ્વીકારીને પોષ્યા તથા પાળ્યા છે. ચૌલકર્મ પૂર્ણ કર્યા પછી તેમનામાં ત્રયી સિવાયની બીજી ત્રણ વિદ્યાઓ કાળજીપૂર્વક ઊતારી છે. પછી ગર્ભધાનથી અગિયારમા વર્ષે ક્ષાત્રવિધિથી ઉપનયન સંસ્કાર કરીને ગુરુએ વેદાભ્યાસ કરાવ્યો. એવા અત્યંત તેજસ્વી પ્રજ્ઞા અને મેધાવાળા એ બેની સાથે અમારા સમાનને ભણવાનો મેળ ખાતો નથી, કારણ કે-

ગુરુ જેમ પ્રાજ્ઞને તેમ (જ) જડને વિદ્યા આપે છે પણ તેમની જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિમાં વધારો કે ઘટાડો કરતા નથી. છતાં, પરિણામમાં મોટો તફાવત આવે છે, જેમ કે- સ્વચ્છમણિ પ્રતિબિંબ ત્રહણ કરવા શક્તિમાન હોય છે, માટીને ઢગલો નહીં.
(4)

વનદેવતા - આ જ તે અધ્યયનનું વિઘ્ન છે?

આત્રેયી - બીજું પણ છે.

વનદેવતા - બીજું વળી કયું?

આત્રેયી :- હવે તે બલ્લર્ષિ એક દિવસ મધ્યાહ્નકર્મ માટે તમસા નદીએ ગયા. ત્યાં યુગલમાં વિહરતાં બે કૌંચ પક્ષીઓમાંથી એકને પારધિ વડે વીંધાતું જોયું. અચાનક આવિભાવ પામતી, નિયત ક્રમમાં રહેલા અક્ષરોવાળી અનુષ્ટુપ છંદમાં ઊતરેલી દેવી વાણી એમના મુખમાંથી પ્રગટ થઈ.

હે નિષાદ! શાશ્વત કાળ સુધી તું પ્રતિષ્ઠા પામીશ નહીં, કારણ કે કામમોહિત એવા કૌંચયુગલમાંથી તેં એકને હણ્યું છે. (5)

વનદેવતા - અરે આશ્ચર્ય! વેદથી અન્યત્ર છંદોનો નૂતન અવતાર થયો.

આત્રેયી - પછી તે જ સમયે, જેમનામાં શબ્દબ્રહ્મના પ્રકાશનો આવિર્ભાવ થયો છે તેવા ભગવાન (વાલ્મીકિ) ઋષિની પાસે આવી પ્રાણીમાત્રના સ્રષ્ટા ભગવાન બહ્માજી બોલ્યા, 'ઋષિ, શબ્દરૂપ બ્રહ્મમાં તમે પ્રબુદ્ધ થયા છો. તો રામચરિત કહો. તમારા આર્ષ પ્રતિભારૂપી ચક્ષુનો પ્રકાશ ક્યાંય અવરોધ પામશે નહીં. તમે આદ્ય કવિ છો. -આમ કહી તે અંતર્ધાન થયા. પછી તે ભગવાન પ્રાયેતસે મનુષ્યલોકમાં શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમ વિવર્તરૂપ ઈતિહાસ-રામાયણ-ની રચના કરી.

વનદેવતા - અહા! સંસાર અલંકૃત થયો.

આત્રેયી - તેથી મેં કહ્યું કે ત્યાં અધ્યયનમાં મોટું વિઘ્ન છે.

વનદેવતા - બરાબર છે.

આત્રેયી - બહેન, મેં આરામ કરી લીધો. હવે અગસ્ત્ય-આશ્રમનો માર્ગ બતાવો.

વનદેવતા - અહીંથી પંચવટીમાં પ્રવેશી કરીને આ ગદાવરીને તટે તટે ચાલ્યાં જજો.

આત્રેયી - (આંસુ સાથે) શું આ તપોવન છે? આ પંચવટી? શું આ ગોદાવરી નદી છે? આ પ્રસવણ પર્વત? તમે જનસ્થાનની વનદેવતા વાસન્તી?

વનદેવતા - આ બધું એ જ છે.

આત્રેયી - હાય! દિકરી જાનકી!

પ્રાસંગિક કથાઓના વિષય એવા આ તારા પ્રિય બંધુવર્ગને જોતાં, તું નામશેષ થઈ હોવા છતાં જાણે અમને પ્રત્યક્ષ દેખાતી હોય તેમ લાગે છે. (6)

વાસન્તી - (ભય સાથે, સ્વગત) 'નામશેષ' કેમ કહ્યું? (મોટેથી) આર્યા, સીતાદેવીનું શું કંઈ અનિષ્ટ થયું છે?

આત્રેયી - માત્ર અનિષ્ટ નહીં, સાથે કલંક પણ. (કાનમાં) "આમ, આમ."

વાસન્તી - અરેરે! દૈવનો આ દારુણ પ્રહાર! (મૂર્ચ્છા પામે છે.)

આત્રેયી - હે કલ્યાણી! શાંત થાઓ, શાંત થાઓ.

વાસન્તી - અરેરે પ્રિયસખી! અરેરે મહાભાગ્યશાળી! તારું આવું નિમણિ! અરે રામભદ્ર! અથવા તમે રહેવા દો આર્યા આત્રેયી, પછી (સીતાને) ત્યજીને તે વનમાંથી લક્ષ્મણના પાછા ફર્યા પછી સીતાદેવીનું શું થયું તેના કાંઈ સમાચાર છે?

આત્રેયી - ના, ના.

વાસન્તી - અરેરે, દુઃખદ! આર્યા અરુન્ધતી અને વસિષ્ઠ રઘુકુળનાં અધિષ્ઠાતા છે અને વૃદ્ધ રાણીઓ જીવતી છે, તો ય આવું કેમ બન્યું?

આત્રેયી - ત્યારે ગુરુજનો ઋષ્યશંગના આશ્રમે હતાં. તે બાર વર્ષનું યજ્ઞસત્ર હજુ હમણાં પૂર્ણ થયું અને ઋષ્યશુંગે વડીલોને સારી રીતે સન્માન કરીને વિદાય કર્યાં. તે સમયે ભગવતી અરૂંધતીએ કહ્યું કે, વહુ(સીતા) વિનાની અયોધ્યામાં હું જઈશ નહીં. રામની માતાઓએ પણ એનું અનુમોદન કર્યું. આથી, ભગવાન વસિષ્ઠે પવિત્ર વાણીમાં કહ્યું કે, 'વાલ્મીકિના તપોવનમાં જઈને આપણે વસીએ.'

વાસન્તી - અને હાલમાં તે રાજા શું કરે છે?

આત્રેયી - તે રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે.

વાસન્તી- અરેરે! પરણ્યા પણ?

આત્રેયી - પાપ શાંત થાવ! ના, ના.

વાસન્તી - તો યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણી કોણ છે?

આત્રેયી - સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા.

વાસન્તી - અરેરે!

વજ્રથીય કઠોર અને ફૂલથીય કોમળ એવા લોકોત્તર વ્યક્તિઓના મનને કોણ જાણી શકે છે? (7)

આત્રેયી - વામદેવ દ્વારા સંસ્કાર કરેલા યજ્ઞના અશ્વને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો છે અને શાસ્ત્રાનુસાર તેના રક્ષકો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. દિવ્ય અસ્ત્રોની પરંપરા પ્રાપ્ત કરનાર લક્ષ્મણના પુત્ર ચંદ્રકેતુને ચતુરંગ સેના સાથે તેના નાયક તરીકે તેની પાછળ મોકલવામાં આવ્યો છે.

વાસન્તી - (સ્નેહ અને કૌતુકથી, આંસુ સાથે) કુમાર લક્ષ્મણને પુત્ર પણ છે! ઓહ મા! હું જીવું છું!

આત્રેયી - આ દરમિયાન એક બ્રાહ્મણ રાજદ્વારે મરેલા પુત્રને નાખીને, 'ગજબ થયો, બ્રાહ્મણ પર ગજબ થયો'-એમ છાતી કૂટી રાડો પાડવા લાગ્યો. તેથી રાજાના વાંક વિના પ્રજામાં અકાળ મૃત્યુ થાય નહીં, એમ કરુણામય રામભદ્ર આત્મદોષ વિચારતા હતા ત્યાં જ એકાએક અશરિણી વાણી સંભળાઈ.

શંબૂક નામે શૂદ્ર પૃથ્વી ઉપર તપ કરે છે. તેનો શિરચ્છેદ કરવો તારે માટે યોગ્ય છે. હે રામ, તેને હણીને બ્રાહ્મણ(પુત્ર)ને જીવાડ. (8)

આ સાંભળતાં જ હાથમાં તલવાર લઈ પુષ્પક વિમાનમાં આરોહણ કરી બધી દિશાઓ અને ખૂણાઓમાં શૂદ્ર તપસને શોધવા માટે જગતપતિએ ફરવા માંડ્યું છે.

વાસન્તી - શંબૂક નામનો ધુમાડો પીતો શૂદ્ર આ જનસ્થાનમાં જ તપ કરે છે. તો કદાચ રામભદ્ર ફરી આ વનને શોભાવશે.

આત્રેયી - ભદ્રે, હવે હું જાઉં.

વાસન્તી - આર્યા આત્રેથી! ભલે એમ. દિવસ પણ કઠોર થયો છે (ગરમી શરૂ થઈ ગઈ છે).

કિનારા ઉપરનાં માળાથી ભરેલાં વૃક્ષો, જેની છાયામાં પંખીઓ ચાંચ વડે છાલ ટોચીને નીચેથી કીડાઓને ખેંચે છે, જેમાં થાકેલાં કબૂતર તથા કૂકડાઓનાં ટોળાં કૂજન કરે છે, ગરમીના કારણે દાંડીમાંથી શિથિલ થયેલાં, ખંજવાળતા હાથીઓનાં ભારે ગંડસ્થળો ઘસાવાથી હાલતાં અને ખરી પડતાં પોતાનાં પુષ્પોથી ગોદાવરીનું અર્ચન કરી રહ્યાં છે. (9)

(ફરીને બંને જાય છે.)

શુદ્ધ વિષ્ણુભક્ત

(પછી પુષ્પકમાં રહેલા, દયાપૂર્વક ખડ્ગ ઉગામેલા રામ પ્રવેશે છે.)

રામ - હે જમણા હાથ! બ્રાહ્મણના મૃત પુત્રને જીવાડવા શૂદ્રમુનિ પર તું ખડ્ગ ચલાવ. પૂર્ણગર્ભના કારણે થાકેલી સીતાનો ત્યાગ કરવામાં કુશળ એવા રામનો તું હાથ છે તને દયા ક્યાંથી? (10)

(મહામહેનતે પ્રહાર કરીને) કર્યું રામના જેવું કામ! (મૃત) બ્રાહ્મણપુત્ર જીવિત થયો હશે?

(પ્રવેશીને)

દિવ્ય પુરુષ - મહારાજનો જય થાવ!

દંડ ધારણ કરી તમે યમરાજથી પણ અભય આપ્યું એટલે પેલો બાળક જીવિત થયો અને હું પણ આ રિદ્ધિ પામ્યો. આ શંબૂક તમારા ચરણોમાં મસ્તક નમાવે છે. સત્સંગથી પ્રાપ્ત થતું મૃત્યુ પણ તારે છે. (11)

રામ - અમને બન્ને ગમ્યાં, તો હવે ઉગ્ર તપનું ફળ અનુભવો.

જ્યાં આનંદ અને પ્રસન્નતા છે, અને જ્યાં પુણ્યસંપત્તિ છે તે વૈરાજ નામનો તેજસ્વી લોક તને શાશ્વત કાળ માટે પ્રાપ્ત થાવ. (12)

શંબૂક - સ્વામી! આપના કૃપાપ્રસાદનો આ મહિમા છે. એમાં વળી તપનું શું મહત્ત્વ? અથવા તપથી હું ઉપકૃત થયો-

ભુવનમાં શાધવા યોગ્ય, ભૂતમાત્રના સ્વામી અને શરણરૂપ આપ મુજ સમાન શુદ્રને શોધતા સેંકડો યોજનો કાપીને અહીં આવ્યા તે આ તપનો પ્રસાદ છે, નહીં તો અયોધ્યાથી આપનું દંડકારણ્યમાં પુનરાગમન ક્યાંથી? (13)

રામ - શું આ દંડકા છે? (બધી બાજુ જોઈને) અરે,

ક્યાંક સ્નિગ્ધ અને શ્યામ, ક્યાંક બિહામણા, સૂકા, વિશાળ પ્રદેશવાળા, જુદે જુદે સ્થળે ઝરણાંના કલકલ નાદથી ગાજતી દિશાઓવાળા અને તીર્થ, આશ્રમ, પર્વત, નદી, ખીણો અને જંગલોવાળા આ દંડકારણ્યના પરિચિત પ્રદેશો નજરે પડે છે. (14)

શંબૂક - આ દંકડા જ છે. કહે છે કે પૂર્વે અહીં વસતા દેવે-

ભયાનક કર્મ કરનાર ચૌદ હજાર ચૌદ રાક્ષસો તથા ખર, દૂષણ (અને) ત્રિશીર્ષ - એ ત્રણને રણમાં હણ્યા હતા. (15)

તેથી જ આ સિદ્ધક્ષેત્ર જનસ્થાનમાં મારા જેવા જનપદવાસીને પણ કોઈ જગ્યાએથી ભય ન રહે એ રીતે ફરવાનું શક્ય થયું.

રામ - આ માત્ર દંડકા જ નહિ, જનસ્થાન પણ છે!

શંબૂક - હા, ખરે જ આ સર્વે પ્રાણીઓને રોમાંચિત કરતાં, ઉન્મત્ત અને ભયંકર વન્ય પશુઓથી ભરેલી પર્વતની ગુફાઓવાળાં, જનસ્થાન સુધી વિસ્તરેલાં વાનો દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલાં છે. જેમકે,

(આ વનના) સીમાપ્રદેશો ક્યાંક કૂજન વિનાના શાંત, તો ક્યાંક વળી પ્રાણીઓના ભયંકર અવાજવાળા છે. સ્વેચ્છાએ સૂતેલા મોટી ફણાવાળા સર્પોના શ્વાસથી સળગી ઊઠેલા અગ્નિવાળા છે. જ્યાં (પર્વતની) ફાંટની બખોલોમાં સ્વચ્છ પાણી બહુ દુર્લભ હોવાથી તરસ્યા કાર્યીડાઓ અજગરનો ઝરતો પ્રસ્વેદ પીએ છે. (16)

રામ - ખરનું પહેલાનું નિવાસસ્થાન એવું જનસ્થાન હું જોઉં છું અને પૂર્વે બનેલા બનાવોને જાણે પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું. (17)

(ચોતરફ જોઈને) વેદેહીને ખરેખર આ વન સર્વપ્રકારે પ્રિય હતાં, આ એ જ વનો! આનાથી ભયાનક વળી બીજું શું હોય? (આંસુ સાથે)

મધુર ગંધવાળાં વનોમાં હું તમારી સાથે વસીશ, એ વિચારી એ અહીં આનંદ પામતી હતી. તેનો સ્નેહ એવો હતો. (18)

કંઈ પણ કર્યા વિના સુખદાયી (હાજરીમાત્રથી) દુઃખ દૂર કરે છે એવું જે જેનું પ્રિયજન છે તે તેનું અવર્ણનીય દ્રવ્ય છે. (19)

શંબૂક - તો પછી આ દુઃસહ (વનો)ને રહેવા દો! આ મદથી ગાતા મોરના કંઠ જેવી કોમળ શોભાવાળા પર્વતોથી છવાયેલાં, ગીચ જામેલાં શ્યામ અને વિશાળ છાયાવાળાં વક્ષોના સમૂહથી શોભતાં, ગભરાટ વિના ફરી રહેલાં વિવિધ પ્રાણીઓનાં ટોળાંવાળાં, અતિ શાંત અને ગંભીર મધ્યમારણ્યો આપ મહાભાગ જુઓ!

અહીં મદમસ્ત પક્ષીઓના બેસવાથી નમેલ નેતરની લતાઓના પુષ્પોથી સુવાસિત, શીતળ અને સ્વચ્છ જળવાળી, પક્વ ફળના ભારથી શ્યામ જાંબુની કુંજોમાં અથડાવાથી અવાજ કરતી વિશાળ વહેણવાળી નદીઓ વહે છે. (20)

અને વળી,

ગુફાઓમાં રહેતાં નાનકડા રીંછોના બરાડાનાં પડવા પડવાના કારણે મોટી બની અહીં વિસ્તાર પામે છે. હાથીઓ દ્વારા કચરાવાના કારણે વેરવિખેર થયેલી સલ્લકીની ગાંઠમાંથી ઝરતા રસની ઠંડી, તીખી અને કષાય ગંધ ફેલાય છે. (21)

રામ - (આંસુ રોકીને) ભદ્ર, તારો માર્ગ કલ્યાણકારી હો! પુણ્યલોકમાં પહોંચવા માટે દેવયાન માર્ગ પ્રાપ્ત કર.

શંબૂક - પુરાણ બ્રહ્મર્ષિ અગસ્ત્ય ઋષિને પ્રણામ કરી શાશ્વત પદમાં પ્રવેશ કરીશ.

(જાય છે.)

રામ - અરેરે! જ્યાં પહેલાં લાંબાં સમય સુધી રહેતાં અમે અરણ્યવાસી અને ગૃહસ્થી બની સ્વધર્મમાં રત અને સંસારના સુખોમાં રસજ્ઞ બન્યા હતા એ આ વન આજ મેં વળી પાછું ક્યાંથી જોયું? (22)

આ એ જ ટહૂકતા મોરવાળા પર્વતો! આ એ જ મત્ત હરણોથી ભરેલો વનપ્રદેશ! આ એ જ સરિતાના તટ છે જ્યાં પાણીમાં ઊગતા ગીચ નિયુલ અને સુંદર વંજુલની લતાઓ છે. (23)

જ્યાં ગોદાવરી નદી છે તેવો મેઘમાલા સમાન જણાતો જાણે કે નજીકમાં જ હોય તેમ તે આ પ્રસવણ ગિરિ છે. (24)

એના જ વિશાળ શિખર ઉપર ગૃધ્રરાજનો વાસ હતો. તેની નીચે અમે પણ તે પર્ણકુટિઓમાં આનંદ કરતાં હતાં જ્યાં ગોદાવરીના જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી વૃક્ષોની શ્યામ શોભાવાળો તથા અંદર કૂજન કરતાં પક્ષીઓથી ગાજતાં વનનો રમણીય પ્રદેશ છે. (25)

અહીં જ પેલી પંચવટી છે, જ્યાં દીર્ઘ નિવાસ કરવાનાં કારણે વિવિધ વિશ્રંભભર્યા વિલાસના સાક્ષી એવા પ્રદેશો છે અને જ્યાં પ્રિયાની પ્રિય સખી વાસન્તી નામે વનદેવતા છે. રામ માથે અત્યારે આ શું આવી પડ્યું?

હવે તો-

લાંબા સમય પછી વેગથી શરૂ થયેલા, અને પ્રસરી ગયેલા તીવ્ર વિષરસ સમાન, કોઈક ભારે આઘાતથી હલી ઊઠેલા શલ્યના ટુકડા સમો, હૃદયના મર્મસ્થાનમાં પુનઃ ફૂટેલા (અને) ગંઠાઈ ગયેલા ઘા સમાન, ઘનીભૂત થયેલો શોક જાણે નૂતન હોય તેમ મને વિકળ બનાવે છે. (26)

છતાં તે પૂર્વના મિત્ર સમાન ભૂમિભાગોને નિહાળું. (જોઈને) અહો! પદાર્થોની રચના બદલાઈ ગઈ છે! જેમકે,

પહેલાં જ્યાં નદીઓનો પ્રવાહ હતો ત્યાં અત્યારે રેતાળ તટ છે. વૃક્ષોની ગીચતા અને આછાપણાની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે, લાંબા સમયે દીઠેલું આ વન મને જાણે (કોઈ)બીજું હોય તેમ લાગે છે. (પણ) પર્વતોનાં સ્થાન 'આ જ તે છે' એવી સમજને દઢ કરે છે. (27)

અરે! અરે! છોડી જવા ઈચ્છતા મને પંચવટીનો સ્નેહ જાણે બળપૂર્વક આકર્ષે છે. (કરુણતા પૂર્વક)

જ્યાં તે દિવસો મેં એની સાથે પોતાના ઘરમાં હોય એ રીતે પસાર કર્યા હતા, જેના વિશેની લાંબી વાતો સતત કરતાં રહેતાં તે પંચવટીને, પોતાની પ્રિયતમાનો નાશ કરનાર પાપી રામ અત્યારે એકલો કેવી રીતે જુએ કે સન્માન્યા વિના કેવી રીતે પાછો જાય? (28)

શંભૂક - (પ્રવેશીને) જય હો, મહારાજને જય હો! દેવ, ભગવાન અગસ્ત્યે આપ નજીક જ છો એમ મારી પાસેથી જાણ્યું અને આપને કહાવ્યું છે કે, વિમાનમાંથી અવતરણ સમયની મંગલ તૈયારીઓ કરીને વત્સલ લોપામુદ્રા અને સર્વે મહર્ષિઓ રાહ જોઈ રહ્યા છે. તો આવો અને અમને સન્માનો. પછી વેગીલા પુષ્પક દ્વારા સ્વદેશ પહોંચીને અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે સજ્જ થજો.

રામ - જેવી ભગવાનની આજ્ઞા.

શંભૂક - તો મહારાજ, પુષ્પકને આ બાજુ ફેરવો.

રામ - (પુષ્પકને ફેરવતાં) ભગવતી પંચવટી! ગુરુજનો પ્રત્યેના આદરને લીધે રામેં કરેલ આ અતિક્રમને થોડી વાર માટે ક્ષમા કરશો.

શંભૂક - દેવ, જુઓ જુઓ.

જ્યાં કુંજોમાં આવેલા માળાઓમાં અવાજ કરતાં ઘુવડના ટોળાંના ઘુ-ધુ શબ્દોવાળા વાંસના ઝુંડનો અવાજ કાગડાઓના સમૂહને મૂંગો કરી દે છે એવો આ કૌચાવત પર્વત છે. તેમાં ધૂમતા મયૂરોના કેકારવથી ઉદ્દેગ પામેલા સર્પો ચંદનનાં વૃક્ષોના થડ ઉપર વીંટળાય છે. (29)

અને વળી,

તે આ કંદરાઓમાં ગોદાવરીનાં ખળ-ખળ નાદ કરતાં જળવાળા અને જેની ટોચ પર વાદળોએ આશ્રય લીધો છે તેવાં, નીલ શિખરોવાળા આ દક્ષિણના પેલા પર્વતો છે. આ ઊંડા પાણીવાળા પવિત્ર નદીસંગમો છે જે પરસ્પર અથડાવાને લીધે એકબીજામાં મળી જઈને ઊછળતાં મોજાના કોલાહલથી ગાજી રહેલા છે. (30)

(બંને જાય છે.)

॥ મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિવિરચિત ઉત્તરરામચરિતમ્ માં પંચવટીપ્રવેશ નામનો દ્વિતીય અંક સમાપ્ત ॥

તૃતીયોઽઙ્ક:

(તતઃ પ્રવિશતિ નદીદ્વયમ્ ।)

एका - सखि मुरले, किमसि संभ्रान्तेव?

मुरला - भगवति तमसे, प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वारा गोदावरीमभिषातुम्, जानास्यैव यथा वधूपरित्यागात्प्रभृति-

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥१॥

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घशोकसंतानेन संप्रति नितरां
परिक्षीणो रामभद्रः । तमवलोक्य कम्पितमिव सबन्धनं मे हृदयम् । अधुना च
प्रतिनिवर्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने वधूसहनिवासविस्मृभसाक्षिणः प्रदेशाः
द्रष्टव्याः । तत्र च निसर्गधीरस्याप्येवंविधायामवस्थायाम-
तिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात्पदेपदे महाप्रमादानि शोकस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य
। तद्भगवति गोदावरि, त्वया तत्रभवत्या सावधानया भवितव्यम् ।

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतै-

राकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं

स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति ॥२॥

तमसा - उचितममेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य । संजीवनोपायस्तु मूलत एव रामभद्रस्य संनिहितः ।

मुरल्य - कथमिव ।

तमसा - श्रूयताम् । पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदनमात्मानमतिदुःखसंवे-गाद् गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती ।
तदैव तत्र दारकद्वयं प्रसूता । भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामप्युभाभ्यामभ्युप-
न्ना रसातलं च नीता । स्तन्यत्यागात्परेण च दारकद्वयं तस्य प्राचेतसस्य
महर्षेर्गङ्गादेव्या समर्पितं स्वयम् ।

मुरल्य - (सविस्मयम्)

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥३॥

तमसा - इदानीं तु शम् ब्रूकवृत्तान्तेनानेन संभावित वनस्थानागमन रामभद्र
सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं
तदेवाभिशङ्क्य सीतासमेता केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन गोदावरी
विलोकयितुमागता।

मुरल्य - सुविचिन्तितं भगवत्या भागीरथ्या । राजधानीस्थितस्यास्य खलु

तैरतैर्जगतामभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य रामभद्रस्य नियताश्चित्तविक्षेपाः ।

अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थ इति ।

तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयः स्यात् ।

तमसा - उक्तमत्र भगवत्या भागीरथ्या- 'वत्से देवयजनसंभवे सीते, अद्य खल्वायुष्मतोः
कुशलवयोर्द्वादशस्य जन्मसंवत्सरस्य संख्यामङ्गलग्रन्थिरभिवर्तते । तदात्मनः
पुराणश्वशुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितारमपहतपाप्मानं
देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरूपतिष्ठस्व । न च त्वामवनिपृष्ठवर्तिनीमस्मत्प्रभावाद्वनदे-
वता अपि द्रक्ष्यन्ति किं पुनर्मर्त्या' इति । अहमप्याज्ञापिता 'तमसे, त्वयि
प्रकृष्टप्रेमैव वधूर्वत्सा जानकी। अतस्तमेवास्या प्रत्यन्तरीभव'-इति । साहमधुना
यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

मुरला - अहमप्येतं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपामुद्रायै निवेदयामि । रामभद्रोऽप्यागत एवेति
तर्कयामि ।

तमसा - तदियं गोदावरीहृदादानिष्क्रम् य-

परिपाण्डुदुर्बलकपोलमुन्दरं दधती विलोलकबरीकमाननम् ।

करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला - इयं हि सा

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम्

॥ ५ ॥

(इति परिक्रमं य निष्क्रान्ते ।)

शुद्धविष्कम् भकः ।

(नेपथ्ये)

प्रमादः प्रमादः ।

(ततः प्रविशति पुष्पावचयव्यग्रा सकरुणौत्सुक्यमाकर्णयन्ती सीता ।)

सीता - अम् महे, जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरतीति ।

(पुनर्नेपथ्ये)

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सल्लकीपल्लवाग्रै-

रग्रे लोलः करिकलभको यः पुरा वर्धितोऽभूत् ।

सीता - किं तस्य ।

(पुनर्नेपथ्ये)

वध्वा सार्धं पयसि विहरन्सोऽयमन्येन दर्पा-

दुहामेन द्विरदपतिना संनिपत्याभियुक्त ॥ ६ ॥

सीता - (ससंभ्रमं कतिचित्पदानि दधती) आर्यपुत्र, परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम्
। (स्मृतिमभिनीय सवैक्लव्यम्) हा धिक् हा धिक् । तान्येव
चिरपरिचितान्यक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनुबध्नन्ति । हा आर्यपुत्र ।
(इति मूर्च्छति)

(प्रविश्य)

तमसा - वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये)

विमानराज, अत्रैव स्थीयताम् ।

सीता - (समाश्वस्य, ससाध्वसोल्लासम्) अम् महे, जलभरभरितमेघमन्थरस्तनितगम् भीर-
मांसलः कुतोन्वेष भारतीनिर्घोषो भ्रियमाणकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनीं
झटित्युत्सुकयति ।

तमसा - (सस्मिताम्) अयि वत्से,

अपरिस्फुटनिःस्वाने कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।

स्तनयित्त्रोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठितं स्थिता ॥७॥

सीता - भगवति, किं भणस्यपरिस्फुटेति । स्वरसंयोगेन प्रत्यभिजानामि नन्वार्यपुत्रेणैवैतद्
व्याहृतम् ।

तमसा - भूयते तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमैक्ष्वाको राजा जनस्थानमागत इति ।

सीता - दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः खलु स राजा ।

(नेपथ्ये)

यत्र दुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।

एतानि तानि बहुनिर्झरकन्दराणि गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥८॥

सीता - (दृष्ट्वा) दिष्ट्या कथं प्रमातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षामदुर्बलेनाकरेणायं निजसौम्
यगम् भीरानुभाव- मात्रप्रत्यभिज्ञातव्य आर्यपुत्र एव । भगवति तमसे, धारय
माम् । (इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।)

तमसा - (धारयन्ती) वत्से, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये)

अनेन पाचवटीदर्शनेन

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥९॥

हा प्रिये जानकि!

तमसा - (स्वगतम्) इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेन ।

सीता - (समाश्वस्य) हा कथमेतत् ।

(पुनर्नेपथ्ये)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि विदेहराजपुत्रि (इति मूर्च्छति)

सीता - हा धिक् हा धिक् । मां मन्दभागिनीं व्याहृत्यामीलन्नेत्रनीलोत्पलो मूर्च्छित एव । हा,
कथं धरणिपृष्ठे निरुद्धनिःश्वासनिःसहं विपर्यस्तः । भगवति तमसे, परित्रायस्व
परित्रायस्व । जीवयार्यपुत्रम् । (इति पादयोः पतति ।)

तमसा -

त्वमेव ननु, कल्याणि संजीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैष निरतो जनः ॥१०॥

सीता - यद्भवतु तद्भवतु । यथा भगवत्याज्ञापयति।

(इति ससंभ्रमं निष्कान्ता ।)

(ततः प्रविशति भूम् यां निपतितः सास्रया सीतया स्मृश्यमानः साह्लादोच्छ्वसोः रामः ।)

सीता - (किञ्चित्सहर्षम्) जाने पुनः प्रत्यागतमिव जीवितं त्रैलोक्यस्य ।

रामः - हन्त भोः, किमेतत् ।

आश्च्योतनं तु हरिचन्दनपल्लवानां निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतप्तजीवितपुनः परितर्पणोऽयं संजीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसक्त ॥११॥

अपि च ।

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव संजीवनश्च मनसः परितोषणश्च ।

संतापजां सपदि यः परिहृत्य मूर्च्छमानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥१२॥

सीता - (सत्क्षोभसकरुणमपसृत्य) एतावदेवेदानीं मे बहुतरम् ।

रामः - (उपविश्य) न खलु वत्सल्या सीतादेव्याऽभ्युपपन्नोऽस्मि ।

सीता - हा धिक् हा धिक् । किमिति मामार्यपुत्रो मार्गिष्यते ।

रामः - भवतु, पश्यामि ।

सीता-भगवति तमसे, अपसराधस्तावत् । मां प्रेक्ष्यानभ्यनुज्ञातेन संनिधानेन राजाधिकं मम
कोपिष्यति ।

तमसा - अपि वत्से, भागीरथीप्रसादाद्धनदेवतानामप्यदृश्यासि संवृत्ता ।

सीता - हुम्, अस्ति एतत् ।

रामः - हा प्रिये जानकि ।

सीता - (समन्युगद्गदम्) आर्यपुत्र, असदृशं खल्वेतदस्य वृत्तान्तस्य । (सास्रम्) अथवा
किमिति वज्रमयी जन्मान्तरेष्वपि पुनरसंभावितदुर्लभदर्शनस्य मामेव
मन्दभागिनीमुद्दिश्य वत्सलस्यैववादिन आर्यपुत्रस्योपरि निरनुक्रोशा भविष्यामि ।
अहमेतस्य हृदयं जानामि, ममाप्येषः ।

रामः - (सर्वतोऽवलोक्य सनिर्वेदम्) हा न किञ्चि ।

सीता - भगवति तमसे, तथा निष्कारणपरित्यागिनोऽप्येतस्यैवविधेन दर्शनेन किदृशी मे
हृदयावस्था ।

तमसाः - जानामि वत्से, जानामि ।

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-

द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन्झटितिघटनास्तम् भतमिव ।

प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं

द्वीभूतं प्रेम् णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव ॥ १३ ॥

रामः - देवि,

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः क्वसि नन्दिनि ॥ १४ ॥

सीता - एते खलु तेऽगाधमानसदर्शितस्नेहसंभारा आनन्दनिष्यन्दिनः सुधामया
आर्यपुत्रस्योल्लापा । येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशल्यितोऽपि बहुमतो मम
जन्मलाभः ।

रामः - अथवा कुतः प्रियतमा । नूनं संकल्पाभ्यासपाटवोपादान एष रामभद्रस्य भ्रमः।

(नेपथ्ये)

प्रमादः प्रमादः ।

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः सल्लकी पल्लवाग्रै-

रग्रे लोलः करिकलभको या पुरा वर्धितोऽभूत् ।

रामः - (सकरुणौत्सुक्यम्) किं तस्य ।

(पुनर्नेपथ्ये)

वध्वा सार्धं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन दर्पा-

दुहामेन द्विरदपतिना संनिपत्याभियुक्त ॥१५॥

सीता - क इदानीमभियोक्ष्यते ।

रामः - व्रसौ व्रसौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं वधूद्वितीयमभिभवति । (इत्युत्तिष्ठति)

(प्रविश्य)

वासन्ती- (संभ्रान्ता) कथं देवो रघुनन्दनः ।

सीता - कथं प्रियसखी मे वासन्ती ।

वासन्ती - जयतु देवः ।

रामः - (निरूप्य) कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ।

वासन्ती - देव, त्वर्यतां त्वर्यताम् । इतो जटायुशिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन
गोदावरीमवतीर्य संभावयतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता - हा तात जटायो, शून्यं त्वया विनेदं जनस्थानम् ।

रामः - अहह, हृदयमर्मच्छिदः खल्वमी कथोद्धाताः ।

वासन्ती - इत इतो देवः ।

सीता - भगवति, सत्यमेव वनदेवता अपि मां न पश्यन्ति ।

तमसा - अयि वत्से, सर्वदेवताभ्यः प्रकृष्टतममैश्वर्यं मन्दाकिनीदेव्याः ।
तस्तत्किमित्याशङ्कसे ।

सीता - ततोऽनुसरावः । (इति परिक्रामतः ।)

रामः - भगवति गोदावरि, नमस्ते ।

वासन्ती - (निरूप्य) देव, मोदस्व विजयिना वधूद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण ।

रामः-विजयतामायुष्मान् ।

सीता - अम् महे, ईदृशो मे पुत्रकः संवृत्तः ।

रामः हा देवि, दिष्ट्या वर्धसे ।

येनोद्गच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्कुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु ल्वलीपल्लवः कर्णमूलात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत्कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

सीता - अवियुक्तइदानीं दीर्घायुरनया सौम् यदर्शनया भवतु ।

राम - सखि वासन्ति, पश्य पश्य । कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि शिक्षितं वत्सेन ।

लीलोत्खात मृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः

पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंकान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत्स्नेहादानरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥१६॥

सीता - भगवति तमसे, अयं तावदीदृशो जातः । तौ पुनर्न जानामि कुशलवेतावतो कालेन
कीदृशौ संवृत्ताविति ।

तमसा - यादृशोऽयं तादृशौ तावपि ।

सीता - ईदृश्यहं मन्दभागिनी यस्या न केवलं निरन्तर आर्यपुत्रविरहः पुत्रविरहोऽपि

तमसा - भवितव्यतेयमीदृशी ।

सीता - किं वा मया प्रसूतया येन तादृशमपि मम

पुत्रकयोरीषद्विरलकोमलधवतलदशनोज्ज्वलकपोल-

मनुबद्धमुग्धकाकलीविहसितं

निबद्धकाकशिखण्डकममलमुखपुण्डरीकयुगल न परिचुम्बितमार्य-पुत्रेण ।

तमसा - अस्तु देवताप्रसादात् ।

सीता - भगवति तमसे, एतेनापत्यसंस्मरणेनोच्छ्वसितप्रस्तुतस्तनीः वत्सयोश्च पितुः

संनिधानेन क्षणमात्र संसारिण्यस्मि संवृत्ता ।

तमसा - किमोच्यते । प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य पर चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति पठ्यते ॥१७॥

वासन्ती - इतोऽपि देवः पश्यतु ।

अनुदिवसमवर्धयत्प्रिया ते यमचिरनिर्गतमुग्धलोल्बहर्मम् ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे नदति स एष वधूसखः शिखण्डी ॥१८॥

सीता - (सकौतुकस्नेहास्रम्) एष सः ।

रामः - मोदस्व वत्स, मोदस्व ।

सीता - एवं भवतु ।

रामः -

भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुः प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि

॥१९॥

हन्त, तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुन्धन्ते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्धितोऽप्ययमासीत् ।

सीता - (निरुप्य, सास्रम्) सुष्ठु प्रत्यभिज्ञातमार्यपुश्रेण ।

रामः -

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥२०॥

वासन्ती - अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः ।

(राम उपविशति ।)

वासन्ती -

एतत्तदेवकदलीवनमध्यवर्ति कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता तृणमदाद्बहुशो यदेभ्यः सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म

॥२१॥

रामः - इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (इत्यन्यतो रुदन्नुपविशति ।)

सीता - सखि वासन्ति, किं त्वया कृतमार्यपुत्रस्य मम चैतद्दर्शयन्त्या? हा धिक् हा धिक् ।

स एवार्यपुत्रस्तदेव पञ्चवटीवनम्, सैव प्रियसखी वासन्ती, त एव विविधविस्मम्

भसाक्षिणो गोदावरीकाननोदेशास्त एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपादपाः, सैव

चाहम् । मम पुनर्मन्दभाग्याया दृश्यमानमपि सर्वमेवैतन्नास्तीति ईदृशो

जीवलोकेस्य परिवर्तः संवृत्तः।

वासन्ती - सखि सीते, कथं न पश्यसि रामभद्रस्यावस्थाम् ।

नवकुवलयस्निग्धैरङ्गैर्ददन्नयनोत्सवं

सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव यः ।

विकलकरणः पाण्डुरोऽयं शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशोः प्रियः ॥२२॥

सीता - पश्यामि सखि, पश्यामि ।

तमसा - पश्यन्ती प्रियं भूयाः ।

सीता - हा दैव, एष मया विना अहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन संभावितमासीत् ।
तन्मुहूर्तमात्रं जन्मान्तरादिव लब्धदर्शनं बाष्पसलिलान्तरेषु पश्यामि
तावद्वत्सलमार्यपुत्रम् । (इति पश्यन्ती स्थिता ।)

तमसा - (परिष्वज्य सास्रम्)

विलुलितमतिपूरैर्बाष्पमानन्दशोक प्रभवमवसृजन्ती पक्षमलोत्तानदीर्घा ।
स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिध्यन्दिनी ते धवलमधुर मुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः
॥ २३ ॥

वासन्ती -

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्चयुतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।
कलमविरलं रज्यत्कण्ठाः ब्रगन्तु शकुन्तयः
पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

रामः - एहि सखि वासन्ति, नन्वितः स्थीयताम् ।

वासन्ती - (उपविश्य सास्रम्) महाराज, अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ।

रामः - (अश्रुतिमभिनीय)

करकमलवितीर्णैरम् बुनीवारशष्पै-
स्तरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिली यानपुष्यत् ।
भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्धेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वासन्ती - महाराज, ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्येति ।

रामः - (आत्मगतम्) अये, महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं, सौमित्रिमात्रके
बाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्नः। तथा मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयमिति ।
(प्रकाशम्) आम् कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ।

वासन्ती - (रुदती) अपि देव किमिति दारुणः खल्वसि ।

सीता - सखि वासन्ति, किं त्वमेवंवादिनी भवति ।

प्रियार्हः सर्वस्यार्यपुत्रो विशेषतो मम प्रियसख्याः ।

वासन्ती-

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं, त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः क्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां, तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण

॥२६॥

(इति मुह्यति ।)

तमसा - स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च । रामः - सखि, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती - (समाश्वस्य) तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ।

सीता - सखि वासन्ति, विरम विरम ।

रामः - लोको न मृष्यतीति ।

वासन्ती - कस्य हेतोः ।

रामः - स एव जानाति किमपि ।

तमसा - चिरादुपालम् भः ।

वासन्ती -

अथि कठोर यशः किल ते प्रियं, किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः, कथय नाथ कथं बत मन्यसे ॥ २७॥

सीता - सखि वासन्ति, त्वमेव दारुणा कठोरा च, यैवं आर्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि ।

तमसा - प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः - सखि, किमत्र मन्तव्यम् ।

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे, स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयीव मृदुबालमृणालकल्पा, क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता

॥२८॥

सीता - आर्यपुत्र, प्रिये एषा प्रिये ।

रामः - हा प्रिये जानकि, त्वसि ।

सीता - हा धिक् हा धिक् । आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं प्ररुदितः ।

तमसा - वत्से, सांप्रतिकमेवैतत् । कर्तव्यानि खलु दुःखितैर्दुःखनिर्वापणानि । यतः-

पूरोत्पीडे तटाकस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥२९॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा,
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव धर्मो ग्लपयति ।
स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तद्याप्युच्छ्वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः - कष्टं भोः, कष्टम् ।

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहं करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता - एवं न्विदम् ।

रामः - हे भगवन्तः पौरजानपदाः,

न किल भवतां देव्याः स्थानं गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणामिव वने शून्ये त्यक्तं न चाप्यनुशोचिता ।
चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति मा-
मिदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

वासन्ती - (स्वगतम्) अतिगम् भीरमवगूरणं शोकसागरस्य । (प्रकाशम्) देव,
अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः - सखि किमुच्यते धैर्यमिति ।

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
प्रणष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता - मोहितास्मू येतैरार्यपुत्रवचनैः ।

तमसा - एममेव वत्से,

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।
एतास्ता मधुनो धाराश्च्योतन्ति सविषास्त्वयि ॥ ३४ ॥

रामः - अयि वासन्ति मया खलु

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं

प्रत्युतमन्तः सविषश्च दंशः।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्क-

र्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः ॥ ३५ ॥

सीता - एवमस्मि मन्दभागिन्यहं या पुनरप्यायासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।

रामः - एवमतिनिष्कम् पस्तमि भतान्तःकरणस्यापि मम
संस्तुततत्प्रियवस्तुदर्शनाददाममावेगः । तथाहि-

वेलोल्लोल क्षुभितकरुणोज्ज्वलं भणस्तम् भनार्थं

यो यो यत्नः कथमपि मयाधीयते तं तमन्तः ।

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात्कोऽपि चेतोविकार-

स्तोयस्यैवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता - आर्यपुत्रस्यैतेन दुर्वारदारुणारम् मेण दुःखसंक्षोभेण प्रस्फुरितनिजदुःखमिव वेपते मे
हृदयम् ।

वासन्ती - (स्वगतम्) कष्टमस्यापन्नो देवः! तदन्यतः क्षिपामि तावत् । (प्रकाशम्)
चिरपरिचितानिदानीं जनस्थानभागानवलोकनेन मानयतु देवः ।

रामः - एवमस्तु । (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)

सीता - संदीपन एव दुःखस्य प्रियसख्या विनोदनोपाय इति तर्कयामि ।

वासन्ती - (सकरुणम्) देव देव,

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूदोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादविन्दकुडूमलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥ ३७ ॥

सीता - दारुणासि वासन्ति, दारुणासि, या एतैहृदयमर्मगूढशल्यसंघट्टनै पुनः पुनरपि मां
मन्दभागिनिमार्यपुत्रं च सन्तापयसि ।

रामः - अयि चण्डि जानकि, इतस्ततो दृश्यत इव न चानुकम् पसे ।

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विश्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

(इति मूर्च्छति ।)

सीता - हा धिक् हा धिक् । पुनरपि प्रमूढ आर्यपुत्रः ।

वासन्ती - देव, समाश्वसिहि ।

सीता - आर्यपुत्र, मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोकमङ्गलाधारस्य ते वारंवारं
संशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति हा हतास्मि ।

(इति मूर्च्छति)

तमसा - वत्से, समाश्वसिहि समावतिहि । पुनस्तवपाणिस्पर्श एव संजीवनोपायो रामभद्रस्य ।

वासन्ती - कथामद्यापि नोच्छ्वसिति । हा प्रियसखि सीते, क्वसिा सम् भावयात्मनो
जीवितेश्वरम् ।

(सीता ससंभ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे चः स्पृशति ।)

वासन्ती - दिष्टया प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः ।

रामः -

आलिम् पन्नमृतमयैरिव प्रलेपैरन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयनकस्मादानन्दादपरमिवादधाति मोहम् ॥ ३९ ॥

(सानन्दनिमीलिताक्ष एव) सखि वासन्ति, दिष्ट्या वर्धसे ।

वासन्ती - देव, कथमिव ।

रामः सखि, किमन्यत् । पुनरपि प्राप्ता जानकी ।

वासन्ती - अपि देव रामभद्र, क्वसा ।

रामः - (स्पर्शसुखमभिनीय) पश्य, नन्वियं पुरत एव ।

वासन्ती - अपि देव, किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः प्रियसखीदुःखदग्धामपि मां
पुनमन्दभाग्यां दहसि ।

सीता - अपसर्तुमिच्छामि । एष पुनः प्रणयसंभारसौम् यशीतलेन आर्यपुत्रस्पर्शेन
दीर्घदारुणमपि झटिति संताप हरता वज्रलेपोपनिबद्ध इव स्विद्यन्निसहविपर्यस्तो
वेपनशीलोऽवश इस मेऽग्रस्तः ।

रामः - सखि, कुतः प्रलापः ।

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कधरः

चिरं स्वेच्छस्पर्शैर्मृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता - आर्यपुत्र, स एवेदानीमसि त्वम् ।

रामः -

स एवायं तस्यास्तुहिननिकरौपम् य सुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

(इति गृहणाति ।)

सीता - हा धिक् हा धिक् । आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादः खलु मे संवृतः।

रामः - वासन्ति, आनन्द निमीलितेन्द्रियः साध्यसेन परवानस्मि । तत्त्वं धारय तावदेनाम् ।

वासन्ती - कष्टमुन्माद एव ।

(सीता ससंभ्रमं हस्तमाक्षिप्यापसर्पति ।)

रामः- हा धिक् प्रमादः ।

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः ।

परिकामि पनः प्रकम् पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥४१॥

सीता -हा धिक् हा धिक्। अद्याप्यवस्थितस्तिमितभूढधूर्णन्नयनो न पर्यवस्थापयत्यात्मानम् ।

तमसा - (सस्नेहकौतुकस्मित निर्वर्ण्य)

सस्वेदरोमाञ्चितकामि पताङ्गी

जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।

मरुन्नवाम् भः परिधूतसित्त

कदम् बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥४२॥

सीता - (स्वगतम्) अम् महे, अवशेनैतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्या तमसया।

किमिति किलैषामस्यत एष ते परित्याग एषोऽभिषङ्ग इति ।

रामः - (सर्वतोऽवलोक्य) हा, कर्म नास्त्येव । नन्वकरुणे वैदेहि ।

सीता - सत्यमकरुणास्मि यैवंविधं त्वां पश्यन्ती जीवाम् यैव ।

रामः - वृसि देवि प्रसीद प्रसीद । न मामेवंविधं परित्यक्तमर्हसि ।

सीता - अपि आर्यपुत्र, विप्रतीपमिवैतत् ।

वासन्ती -देव, प्रसीद प्रसीद । स्वेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण संस्तम् भयातिभूमिगतमात्मानम् ।

कुतोऽत्र मे प्रियसखी?

रामः-व्यक्तं नास्त्येव । कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत् । अपि खलु स्वप्न एव स्यात् ।

न चास्मि सुप्तः । कुतो रामस्य निद्रा । सर्वथापि स एवैष

भगवाननेकवारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम् भः पुनः पुनरनुबध्नाति माम् ।

सीता - मयैव दारुणया विप्रलब्धः आर्यपुत्रः ।

वासन्ती - देव, पश्य पश्य,

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथ-

स्ते चैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

खङ्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलतीं बह-

न्नन्तर्व्यापृत विद्युदम् बुद इव द्यामभ्युदस्थादरिः ॥४३॥

सीता - (सभयम्) आर्यपुत्र, तातो व्यापाद्यते, अहमप्यपहिये। तस्मात्परित्रायस्व
परित्रायस्व ।

रामः - (सावेगमुत्थाय) आः पाप तातप्राणसीतापहारिन्, क्रयासि।

वासन्ती - अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो, किमद्यापि ते मन्युविषयः ।

सीता - अम् महे, उद्भ्रान्तास्मि ।

रामः - अन्य एवायमधुना विपर्ययो वर्तते ।

उपायानां भावादविरत विनोदव्यतिकरै-

र्विमदैर्वीराणां जगति जनितात्यहभुतरसः ।

वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभू-

त्कथं तूष्णीं सह्यो निरवधिरयं त्वप्रतिविधः ॥४४॥

सीता - निरवधिरिति? हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

रामः - हा कष्टम् ।

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा

प्रज्ञा जाम् बवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये व्रसि मे ॥४५॥

सीता - बहुमानितास्मि पूर्वविरहम् ।

रामः - सखि वासन्ति, दुःखायैव सुहृदामिदानीं रामदर्शनम् । कियश्चिरं त्वां रोदयिष्यामि ।
तदनुजानीहि मां गमनाय ।....

सीता - (सोद्वेगं तमसामाश्लिष्य) हा भगवति तमसे, गच्छतीदानीमार्यपुत्रः । किं करिष्ये ।

(इतो मूर्च्छति)

तमसा - वत्से जानकि, समाश्वसिहि । नन्वावामप्यायुष्मतोः कुशलवयोर्हर्षवर्धनमङ्गलानि
संपादयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव गच्छवः ।

सीता - भगवति प्रसीद । क्षणमात्रमपि तावद् दुर्लभदर्शनं जनं पश्यामि ।

रामः - ... अस्ति चेदानीमश्वमेधसहधर्मचारिणी मे...

सीता - (सोत्कम् पम्) आर्यपुत्र का?

रामः - ... हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः...

सीता - (सोच्छ्वासाम्) आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । अम् महे, उत्खातमिदानीं मे
परित्यागलज्जाशल्यमार्यपुत्रेण ।

रामः - ... . तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता - धन्या खलु सा यैमार्यपुत्रेण बहुमन्यते । या चार्यपुत्रं विनोदयन्त्याशानिबन्धनं जाता
जीवलोकस्य ।

तमसा - (सस्मितस्नेहास्रं परिष्वज्य) अयि वत्से, एवमात्मा स्तूयते ।

सीता - (सलज्जमधोमुखी स्वगतम्) परिहसितास्मि भगवत्या ।

वासन्ती - महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति
तथास्ताम् ।

सीता - प्रतिकूलेदानीं मे वासन्ती संवृत्ता ।

तमसा - वत्से, एहि गच्छवः ।

सीता - (सकष्टम्) एवं करिष्यावः ।

तमसा - कथं वा गम् यते । यस्यास्तव

प्रत्युत्स्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते ॥४६॥

सीता - नमोऽपूर्वपुण्यजनित दर्शनाभ्यामार्यपुत्रचरणकमलाभ्याम् । (इति मूर्च्छति ।)

तमसा - वत्से, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

सीता - (आश्वस्य) कियच्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णचन्द्रस्य दर्शनम् ?

तमसा - अहो संविधानकम् ।

एको रसः करुण एव निमित्तमेदा-

द्भिन्नः पृथकपृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तद्बुद्धतरङ्गमयान्विकारा-

नम् भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥४७॥

रामः - अयि विमानराज, इतः इतः ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

तमसा - (सीतां प्रति)

वासन्ती - (रामं प्रति)

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यश्छन्दसां : प्रयोक्त ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वसिष्ठस्त्वयि

वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥४८॥

[इति निष्कान्ताः सर्वे]

इति महाकविश्री भवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते छायासीता नाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

तृतीय अंक

(પછી બે નદીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

એક - સખી મુરલા, કેમ ગભરાયેલી જણાય છે?

મુરલા - સખી તમસા, મને, નદીઓમાં ઉત્તમ એવી ગોદાવરીને ભગવાન અગસ્ત્યના પત્ની લેપામુદ્રાએ કહેવા મોકલી છે કે તમે જાણો છો જ કે વધૂનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી, ઊંડો હોવાના કારણે બહાર ન આવેલો અને અંદર છુપાયેલી ગાઢ વ્યથાવાળા રામનો કરુણ રસ પુટપાક સમાન છે.

(1)

અને વળી, તેવી પ્રિય વ્યક્તિ પર દુઃખ આવી પડવાના કારણે ઉત્પન્ન થયેલા અને અત્યંત વધી ગયેલા, લાંબા સમયના સતત શોકને લીધે રામભદ્ર અત્યારે બહુ સુકાઈ થયા છે. તેમને જોઈને મારું હૃદય જાણે મૂળમાંથી કમ્પી ઊઠ્યું છે. હવે પાછા ફરતી વખતે રામભદ્ર ચોક્કસ જ પંચવટીના વનમાં વધૂ સાથેના સહવાસ સમયના વિહારના સાક્ષીરૂપ પ્રદેશો જોવાના અને સ્વભાવગત ધીર હોવા છતાં ત્યાં, આવી અવસ્થામાં અતિગંભીર રીતે વિસ્તરતા શોક અને ક્ષોભના પ્રબળ આવેગના લીધે ડગલે ને પગલે રામભદ્ર માટે મૂર્ચ્છા ના અનેક પ્રસંગોની આશંકા રહે છે. તેથી ભગવતી ગોદાવરી! તમારે તે અંગે સાવધાન રહેવાનું છે.

જળબિંદુઓની ફરફરથી શીતળ અને કમળની પરાગરજની સુગંધને લઈ જતા પવનો વડે ધીરે ધીરે પ્રેરાતા તરંગોથી મૂર્ચ્છા ના દરેક પ્રસંગે રામભદ્રના જીવને શાતા આપજે.” (2)

તમસા - (લોપામુદ્રાનું આ) દાક્ષિણ્ય સ્નેહયોગ્ય છે. પણ રામભદ્રનો મૂળભૂત સંજીવની ઉપાય (આપણી) પાસે છે.

મુરલા - એ કેવી રીતે?

તમસા - સાંભળો. પૂર્વે વાલ્મીકિના તપોવન પાસે છોડીને લક્ષ્મણ ચાલ્યા ગયા ત્યારે, પ્રસવવેદના શરૂ થતાં દુઃખના પ્રબળ વેગને લીધે સીતાદેવીએ પોતાની જાતને ગંગાના પ્રવાહમાં નાખી દીધી. ત્યારે ત્યાં જ, તેણે બે બાળકોને જન્મ આપ્યો. મદદે આવેલા ભગવતી પૃથ્વી અને ભગવતી ભાગીરથી તેને રસાતલમાં લઈ ગયાં. અને ધાવણ છોડાવ્યા પછી ગાંગાદેવીએ પોતે જ તે બંને બાળકો મહર્ષિ વાલ્મીકિને સોંપ્યાં.

મુરલા - (આશ્ચર્ય સાથે) જેમને આવી વ્યક્તિઓ મદદરૂપ થાય છે, તેમની વિપત્તિ પણ બહુ અદ્ભુત નીવડે છે. (3)

તમસા - પરંતુ હમણાં શંભૂકવૃત્તાન્તને કારણે રામભદ્રનું જનસ્થાનમાં આવવું સંભવિત છે એમ સરયૂના મુખે સાંભળીને, ભગવતી લોપામુદ્રાએ પ્રેમથી જે અંશકા કરી હતી તે જ આશંકા કરીને ભગવતી ભાગીરથી કો'ક કુલાચારનું બહાનું કાઢીને સીતાની સાથે ગોદાવરીને મળવા આવ્યાં છે

મુરલા - ભગવતી ભાગીરથીએ ઉચિત વિચાર કર્યો છે. એ રાજધાનીમાં હોય ત્યારે જગતનો અભ્યુદય કરનારાં વિવિધ કાર્યોમાં રોકાયેલા હોવાથી આ રામભદ્રના ચિત્તના વિક્ષેપો કાબૂમાં રહેતા, પરંતુ કામમાં નહીં રોકાયેલા અને માત્ર શોકને જ સાથે રાખીને થતો એમનો પંચવટીમાં પ્રવેશ બહુ અનર્થકારી બને. તો હવે, સીતાદેવી તે રામભદ્રને કેવી રીતે આશ્વાસન આપશે?

તમસા - આ અંગે ભગવતી ભાગીરથીએ કહ્યું છે કે, 'દેવોની યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રી સીતા! આજે ચિંરજીવી કુશ-લવની બારમા જન્મદિવસની "સંખ્યામંગલગ્રંથિ"નો પ્રસંગ છે. તેથી આવા (મહાન) માનવવંશને ઉત્પન્ન અને પાપને દૂર કરનાર તારા અતિ પ્રાચીન શ્વશુર ભગવાન સૂર્યનું પોતાના હાથે ચૂંટેલાં પુષ્પોથી પૂજન કર. અમારા પ્રભાવથી પૃથ્વીપટ પર ફરતી તને વનદેવતા પણ નહીં જોઈ શકે, તો પછી મનુષ્યોની તો વાત જ કેવી?" મને પણ આજ્ઞા કરી છે કે, 'તમસા, તારા ઉપર વધૂ જાનકીને અતિ સ્નેહ છે તેથી તું જ એની સાથે રહે.' તો હું હવે આજ્ઞા પ્રમાણે કરું.

મુરલા - હું પણ આ વૃત્તાંતનું ભગવતી લોપામુદ્રાને નિવેદન કરું. રામભદ્ર પણ આવી ગયા છે એમ મને લાગે છે.

તમસા - તો ગોદાવરીના ધરામાંથી નીકળીને આ,

અત્યંત ફિક્કા દુર્બળ ગાલ (થઈ જવા) છતાં સુંદર, આમતેમ ઊડતી લટોવાળા મુખવાળી જાનકી, જાણે કારુણ્યની મૂર્તિ અથવા દેહધારિણી વિરહવ્યથા હોય તેવી વન તરફ જઈ રહી છે. (4)

મુરલા - એ જ આ,

દાંડીમાંથી ચૂંટેલી સુંદર કૂંપળ જેવા, અત્યંત ફિક્કા અને દુર્બળ શરીરને અને હૃદયરૂપી ફૂલને શોષી નાંખનાર દારુણ દીર્ઘ શોક, શરદ ઋતુનો તાપ જેમ કેતકીના અંદરના ભાગની પાંદડીને સૂકવે તેમ સૂકવી રહ્યો છે. (5)

(આમતેમ ફરીને બન્ને જાય છે.)

શુદ્ધ વિષ્લેષક

(પડદા પાછળ)

ભારે કરી! ભારે કરી!

(પછી ફૂલ વીણવામાં વ્યસ્ત અને કરુણા ઉત્સુકતાપૂર્વક સાંભળતી સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા - અરે! પ્રિય સખી વાસંતી બોલતી હોય એમ જણાય છે.

(નેપથ્યમાં ફરીવાર)

સીતાદેવીએ સ્વહસ્તે ચૂંટેલા સલ્લકી પલ્લવોના અગ્રભાગથી ચંચળ કરતો એવો જે ગજશિશુ પહેલાં ઉછર્યો હતો-

સીતા - તેનું શું?

(ફરી નેપથ્યમાં)

-વધૂ સાથે જળમાં વિહાર કરતા તેની સાથે મદથી ઉન્મત્ત એવા બીજા ગજરાજે હુમલો કરી, યુદ્ધ આરંભ્યું છે. (6)

સીતા - (ગભરાટપૂર્વક કેટલાંક પગલાં ભરી) આર્યપુત્ર, બચાવો, મારા તે બાળુડાને બચાવો! (યાદ કરવાનો અભિનય કરીને, ખેદથી) અરેરે! અરેરે! પંચવટીના દર્શનને કારણે તે જ ચિરપરિચિત શબ્દો મંદભાગિની મારાથી બોલાઈ જાય છે. હા આર્યપુત્ર! (મૂચ્છા પામે છે.)

(પ્રવેશીને)

તમસા - દીકરી, શાંત થા, શાંત થા!

(નેપથ્યમાં)

વિમાનરાજ, અહીં જ થોભો.

સીતા - (શુદ્ધિમાં આવીને ગભરાટ અને ઉલ્લાસથી) અરે! આ જળભારે ભરેલા મેઘની ધીમી ગર્જના સમાન ગંભીર અને ભયોભયો આ શબ્દોનો ધ્વનિ ક્યાંથી આવે છે? કાનને ભરી દેતો આ ધ્વનિ મંદભાગી એવી મને અત્યંત ઉત્સુક બનાવે છે.

તમસા - (સ્નેહના આંસુ સાથે) અરે દીકરી,

મેઘગર્જનાના કારણે ચક્રિત થતી મયૂરીની જેમ, અસ્પષ્ટ અને ક્યાંકથી આવતા અવાજથી તું કેવી ચક્રિત અને ઉત્કંઠિત થઈ ગઈ છે! (7)

સીતા - ભગવતી, 'અસ્પષ્ટ' એમ કેમ કહો છો? અવાજ પરથી હું જાણી ગઈ છું કે આર્યપુત્ર જ આ બોલ્યા છે.

તમસા - સાંભળ્યું છે કે તપ કરતા કોઈ શુદ્રને શિક્ષા કરવા માટે ઈક્ષ્વાકુરાજા જનસ્થાનમાં આવ્યા છે.

સીતા - હાશ! તે રાજા સાચે જ રાજધર્મમાંથી પાછા પડ્યા નથી!

(નેપથ્યમાં)

જ્યાં પ્રિયાની સાથે દીર્ઘ સમય સુધી હું રહ્યો હતો, આ તે ગોદાવરીની નજીકનાં અનેક ઝરણાં અને કંદરાઓવાળા પર્વતોના ઢોળવો છે, જ્યાંનાં વૃક્ષો અને મૃગ પણ મારાં મિત્રો હતા. (8)

સીતા - (જોઈને) હાશ! કેમ વળી? પ્રાતઃકાળના ચંડમંડળ જેવી સહેજ ફિક્કી, સૂકાયેલી અને દુબળી આકૃતિને લીધે પોતાના કેવળ યોગ્ય અને ગંભીર પ્રભાવથી ઓળખી શકાતા આ આર્યપુત્ર જ છે. ભગવતી તમસા, મને જાલે. (તમસાને વળગીને મૂર્ચ્છા પામે છે.)

તમસા - (પકડતાં) દીકરી, શાંત થા, શાંત થા!

(નેપથ્યમાં)

આ પંચવટીના દર્શનના કારણે,

અંદર રહેલો (અને) આજે તીવ્રતાથી સળગી ઊઠવા તત્પર બનેલો દુઃખાગ્નિના ધુમાડાના ગોટા જેવો મોહ મને પહેલેથી જ આવરી લે છે. (9)

અરે, પ્રિય જાનકી!

તમસા - (સ્વગત) ગુરુજનોએ આ જ આશંકા કરી હતી.

સીતા - (ભાનમાં આવીને) અરે, આ કેવું?

(ફરીવાર નેપથ્યમાં)

અરે દેવી! દંડકારણ્યનિવાસની પ્રિય સખી વિદેહરાજપુત્રી!

(મૂર્ચ્છા પામે છે.)

સીતા - અરે રે! મને મંદભાગિનીને બોલાવીને નેત્રનાં નીલકમલને બીડી દેતાં તે મૂર્ચ્છા પામ્યા! અરે, શ્વાસ રોકાવાથી અસહ્ય અવસ્થામાં પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા! ભગવતી તમસા, રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. આર્યપુત્રને જિવાડો. (પગમાં પડે છે.)

તમસા - હે કલ્યાણી, તું જ આ જગતનાથને જિવાડ. કેમ કે તારા હાથનો સ્પર્શ (તેમને) પ્રિય છે. આ તેમાં જ વિશેષ રત છે. (10)

સીતા - જે થવાનું હોય તે થાઓ. જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

(ગભરાટ સાથે જાય છે.)

(પછી પૃથ્વી પર પડેલા, રુદન કરતી સીતાથી સ્પર્શાતા, આનંદપૂર્વક પુનઃ ચેતનમાં આવતા રામ પ્રવેશે છે.)

સીતા - (સહેજ હર્ષથી) ત્રણેય લોકનું જીવન જાણે ફરીવાર પાછું આવ્યું હોય એવું લાગે છે.

રામ - અરે! આ શું!

આ હરિચંદનનાં પર્ણોનો રસ કે પછી ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી અંકુરોને નીચોવીને કરેલું સિંચન? કે પછી ચારે તરફથી તમ જીવનને ફરીથી પરિતૃપ્ત કરનાર આ સંજીવની ઔષધિને રસ હૃદય પર છાંટવામાં આવ્યો છે? (11)

અને વળી,

સજીવન કરનાર અને મનને સંતોષ અપનાર અવશ્ય આ પહેલાનો પરિચિત સ્પર્શ જ છે જે સંતાપથી ઉત્પન્ન થયેલ મૂર્ચ્છા ને તરત દૂર કરી, આનંદના કારણે ફરી જડતા પ્રસારે છે. (12)

સીતા - (ક્ષોભ તથા કંપ સાથે પાછી હઠી) આટલું જ અત્યારે પૂરતું છે.

રામ - (બેઠા થઈને) ખરેખર વત્સલ સીતાદેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહીં કરી હોય?

સીતા - અરેરે, અરેરે! શું આર્યપુત્ર મને શોધશે?

રામ - ભલે જોઉં.

સીતા - ભગવતી તમસા, આપણે જરી પાછાં ખસીએ. મને જોઈને, અનુજ્ઞા વિના પાસે જવા બદલ રાજા મારા પર વધુ કોપિત થશે.

તમસા - અરે દીકરી, ભાગીરથીની કૃપાથી વનદેવતાઓ પણ તને જોઈ શકે તેમ નથી.

સીતા - હમ, એમ જ છે.

રામ - હા પ્રિય જાનકી!

સીતા - (રોષથી ગદ્ગદ અવાજે) આર્યપુત્ર, જે બન્યું છે તેની સાથે આ (વચન) બંધબેસતું નથી. (આંસુ સાથે) અથવા તો શા માટે વજ્રમયી બનીને જન્માન્તરોમાં પણ જેમનું પુનઃ દર્શન દુર્લભ છે એવા મને કમભાગીને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે બોલતા વત્સલ આર્યપુત્ર પર હું નિર્દય બનું છું? હું એમનું હૃદય જાણું છું, મારું એ.

રામ - (બધે નિહાળીને, નિર્વેદપૂર્વક) અરે, અહીં કંઈ નથી.

સીતા - ભગવતી તમસા, એ રીતે અકારણ જ ત્યાગ કરનાર હોવા છતાં એમને આ રીતે જોતાં મારા હૃદયની કેવી દશા થઈ છે?

તમસા - જાણું છું દીકરી, જાણું છું.

નિરાશાને કારણે તટસ્થ અને અપ્રિયને કારણે કલુષિત, આ લાંબા વિયોગમાં એકાએક થયેલા મિલનને લીધે જાણે કે સ્તબ્ધ બન્યું હોય એવું, સૌજન્યથી પ્રસન્ન, પ્રિયના વિલાપોથી અત્યંત કરુણ એવું તારું હૃદય આ ક્ષણે પ્રેમથી જાણે કે દ્રવી ઊઠ્યું છે. (13)

રામ - દેવી,

મૂર્તિમંત પ્રસાદ સમો તારો સ્નેહભીનો અને શીતલ સ્પર્શ હજુ પણ મને આનંદ આપે છે, પણ હે નંદિની, તું ક્યાં છે? (14)

સીતા - સાથે જ, આર્યપુત્રના આ આનંદ ઝરતા અને અમૃતમય ઉદ્ધારો અને અગાધ મનના સ્નેહસંભાર દર્શાવનારા છે, જેની પ્રતીતિથી નિષ્કારણ પરિત્યાગનું શલ્ય લાગવા છતાં મારો જન્મ સાર્થક થયો છે.

રામ - અથવા, પ્રિયતમા ક્યાંથી હોય? એ તો નિરંતર ચિંતનની નિપુણતાથી ઉપજેલ રામભદ્રનો ભ્રમ!

(નેપથ્યમાં)

ભારે થઈ! ભારે થઈ!

સીતાદેવીએ પોતાના હાથે ચૂંટેલાં સલ્લકીનાં પલ્લવોના અગ્રભાગ માટે ઉત્સુક એવો જે ગજશિશુ પહેલાં ઉછર્યો હતો-

રામ - (કરુણતાપૂર્વક ઉત્સુકતાથી) તેનું શું?

-પત્ની સાથે જળવિહાર કરતા તેની સાથે મદોન્મત્ત એવા ગજરાજે હુમલો કરીને યુદ્ધ આદર્યું છે.

સીતા - હવે કોણ લડશે?

રામ - પત્ની સહિતના પ્રિયાના પ્રિય પુત્ર ઉપર આક્રમણ કરનાર એ દુષ્ટાત્મા ક્યાં છે, ક્યાં છે? (ઊભા થાય છે.)

(પ્રવેશીને)

વાસન્તી - (ગભરાટમાં) શું દેવ રઘુનંદન?

સીતા - કોણ, મારી પ્રિય સખી વાસન્તી!

વાસન્તી - જય હો દેવનો જય હો.

રામ - (નિહાળીને) દેવીની પ્રિય સખી વાસન્તી?

વાસન્તી - ઉતાવળ કરો, દેવ, ઉતાવળ કરો. અહીંથી જટાયુ શિખરની દક્ષિણે સીતાતીર્થ પાસે ગોદાવરી ઊતરીને, દેવીના પુત્રની સંભાળ લો.

સીતા - અરે તાત જટાયુ! તમારા વિના આ જનસ્થાન સૂનું છે.

રામ - અરેરે, ખરેખર કથાના આ ઉલ્લેખો હૃદયમર્મને છેદનારા છે.

વાસન્તી - આ બાજુ, દેવ, આ બાજુ.

સીતા - ભગવતી, ખરેખર વનદેવતાઓ પણ મને જોતાં નથી.

તમસા - અરે દીકરી, દેવી મંદાકિનીનું ઐશ્વર્ય સહુ દેવતાઓ કરતાં મોટું છે. તો કેમ આવી શંકા કરે છે?

સીતા - તો પછી આપણે તેમને અનુસરીએ. (બંને ફરે છે.)

રામ - ભગવતી ગોદાવરી, નમસ્તે!

વાસન્તી - (નિહાળીને) દેવ, વધુ સાથે વિહરતા દેવીના વિજયી પુત્રને જોઈ આનંદ પામો.

રામ -આયુષ્યમાન, વિજયી ભવ.

સીતા - ઓહ! મારો પુત્ર આવડો મોટો થઈ ગયો!

રામ - હે દેવી, અભિનંદન!

હે સુતનુ, ખીલતા કમળપત્ર જેવા સુંવાળા દાંતના અંકુરથી જે તારા કર્ણમૂળથી લવલીનાં પલ્લવોને ખેંચતો હતો તે તારો આ મદઝરતા હાથીઓનો વિજેતા પુત્ર, યુવાન વયનું જે કલ્યાણ છે તેને, યોગ્ય બન્યો છે. (15)

સીતા - હવે આ દીર્ઘાયુ આ સૌમ્યદર્શનાથી અલગ ન થાવ.

રામ - સખી વાસન્તી, જો જો. કાન્તાને પ્રસન્ન કરવાની ચતુરાઈ પણ વત્સે શીખી લીધી છે.

રમતપૂર્વક ઉખાડેલ કમળની દાંડીઓના ટુકડાઓના કોળિયાઓની વચ્ચે ખીલેલા કમળથી સુગંધિત પાણીના કોગળા એના મુખમાં મૂક્યા, પાણી ઉડાડતી સૂંઢ વડે સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્નાન કરાવ્યું અને અંતે સીધી દાંડીવાળા કમળપત્રની છત્રી સ્નેહપૂર્વક ધરી. (16)

સીતા - ભગવતી તમસા, આ આવડો (મોટા) થઈ ગયો. પણ આટલા સમયમાં લવકુશ કેવડા થયા હશે એ મને ખબર નથી.

તમસા - જેવો આ છે, એવા તે બન્ને પણ થયા હશે.

સીતા - હું એવી અભાગિની છું કે માત્ર આર્યપુત્રનો જ નિરંતર વિરહ નથી, સંતાનોનો પણ વિરહ છે.

તમસા - દૈવ આવું જ છે.

સીતા - તે મારા પુત્રોના સહેજ આછા, કોમળ અને શ્વેત દાંતથી ઉજ્જવળ ગાલવાળાં, સતત મોહક અસ્કૃટ હાસ્ય કરતા, બાંધેલી વાળની લટોવાળાં નિર્મળ મુખરૂપી કમળયુગલને આર્યપુત્રે ચૂમ્યાં નથી, તો મને પ્રસવ થયો શું કામનો!

તમસા - દેવતાઓની કૃપાથી એમ થાવ!

સીતા - ભગવતી તમસા, આ બાળકોના સ્મરણથી ઊભરાઈને ઝરતા સ્તનવાળી બની છું, અત્યારે તેમના પિતાના સામીપ્યને લીધે ઘડીભર સંસારિણી બની ગઈ છું.

તમસા - એમાં શું કહેવું? બાળક સાથે જ સ્નેહના પ્રકર્ષની પરાકાષ્ટા છે અને માવતરને પરસ્પર જોડી રાખનાર એ સૌથી મોટું (સાધન) છે.

બાળક એ, સ્નેહના આધારે દંપતીના અંતઃકરણરૂપી તત્ત્વને બાંધતી અદ્વિતીય આનંદગ્રંથિ છે. (17)

વાસન્તી - દેવ, આ બાજુ પણ જુઓ.

હમણાં જ ફૂટેલાં સુંદર ફરફરતાં પીંછાંવાળા જેને તમારી પ્રિયાએ દિવસે દિવસે ઉછર્યો હતો તે આ મણિમુકુટ જેવો મોર કદંબ વક્ષ પર શિખા પ્રસારીને પત્ની સાથે કેકારવ કરે છે. (18)

સીતા - (કૌતુક અને સ્નેહનાં આંસુ સાથે) એ જ આ, એ જ આ છે.

રામ - આનંદ કર વત્સ, આનંદ કર.

સીતા - એમ થાઓ.

રામ - (તારાં) ભ્રમણ કરવાની સાથે નેત્રકોશની અંદર ગોળાકાર ઘૂમતી આંખની ચંચળતાને કારણે સુંદર લાગતી ભ્રમરોના તાંડવોથી શોભતી (મારી) મુગ્ધ પ્રિયાથી કુંપળ જેવા હાથના તાલથી નચાવતા તારું પુત્રની જેમ હું વત્સલ મનથી સ્મરણ કરું છું. (19)

અહો, પ્રાણીઓ પણ પરિચય રાખે છે.

જેને થોડાંક ફૂલ ખીલ્યા છે તે આ કદંબને પ્રિયાએ ઉછેર્યો હતો...

સીતા - (જોઈને, આંસુ સાથે) આયુષ્યને બરાબર ઓળખી લીધો.

રામ - એની પર આ પર્વતનો મોરલો સ્વજનની જેમ દેવીને યાદ કરે છે. કારણકે તે આનંદ પામે છે. (20)

વાસન્તી - દેવ! અહીં આસન સ્વીકારો!

(રામ બેસે છે.)

વાસન્તી - પ્રિયાની સાથે રહેલા તમારા માટે કદલીવનની વયમાં આવેલી આ તે જ સૂવા માટેની શિલાની પથારી છે. સીતા ઘણીવાર એમને ઘાસ નીરતી તેથી હરણના બાળુડાં તેને છોડતાં ન હતાં. (21)

રામ - એની તરફ જવું તો અશક્ય જ છે. (રડતાં બીજે જઈ બેસે છે.)

સીતા - સખી વાસન્તી, આર્યપુત્રને અને મને આ બતાવીને તેં શું કર્યું? અરેરે! તે જ આર્યપુત્ર છે, તે જ પંચવટીવન છે, તે જ પ્રિયસખી વાસન્તી છે, તે જ વિવિધ એકાંતકીડાના સાક્ષીરૂપ ગોદાવરીના વનપ્રદેશો છે, તે જ બાળકો જેવાં મૃગ,

પક્ષીઓ અને વૃક્ષો છે, અને તે જ હું છું. પરંતુ અભાગિની મારે માટે બધું જ દેખાતું હોવા છતાં તે નથી. સંસારનું આવું પરિવર્તન થઈ ગયું છે!

વાસન્તી - સખી સીતા, તું રામભદ્રની અવસ્થા કેમ નથી જોતી?

તાજા ઉઘડેલા નીલકમળ જેવાં સ્નિગ્ધ અંગેથી આંખોને ઉત્સવ આપતા અને સ્વેચ્છાએ જોવાતા છતાં જે સતત આપણને નૂતન જણાતા હતા તે આ (હાલમાં) વિકલ ઈન્દ્રિયોવાળા ફિક્કા અને શોકને લીધે ખૂબ દુબળા થઈ ગયેલ (રામ) એના એ જ છે, જે મહામુશ્કેલીથી ઓળખી શકાય છે, છતાં આંખોને પ્રિય છે. (22)

સીતા - જોઈ છું, સખી, જોઈ છું.

તમસા - પ્રિયને (આમ જ) જોતી રહે.

સીતા - અરે દેવ! એ મારા વિના, હું પણ એમના વિના એવું સ્વપ્ને પણ કોણે કલ્પ્યું હતું? તો ક્ષણભર પણ આંસુની વચ્ચે, જન્માન્તરે જાણે જોવા મળેલા હોય એવા વાત્સલ્યપૂર્ણ આર્યપુત્રને જરા જોઈ લઉં. (જોતી ઊભી રહે છે.)

તમસા - (ભેટીને આંસુ સાથે)

આનંદ અને શોકથી સર્જાયેલાં મોટાં પૂરમાં વહેતા આંસુઓ વરસાવતી મોટી અને લાંબી પાંપણોવાળી, સ્નેહ વહાવતી, શ્વેત મધુર અને મુગ્ધ દષ્ટિ તારા હૃદયનાથને દૂધની નાળીની જેમ સ્નાન કરાવે છે. (23)

વાસન્તી - મધ વરસાવતાં વૃક્ષો પુષ્પો અને ફળથી અર્ધ્ય આપો. વિકાસિત કમળની સુવાસથી ભરેલાં વનના પવનો વહો. મધુર કંઠવાળાં પક્ષીઓ સતત સુંદર કૂજન કરો. આ મહારાજા રામ સ્વયં પુનઃ આ વનમાં પધાર્યા છે. (24)

રામ - આવ, સખી વાસન્તી, અરે અહીં જ બેસ.

વાસન્તી - (બેસીને આંસુ સાથે) મહારાજ, કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ તો છે ને?

રામ - (સાંભળ્યું ન હોય એવો અભિનય કરીને)

હસ્તકમળ વડે આપેલાં પાણી, સામો અને ઘાસથી સીતાએ જે વૃક્ષો, પક્ષીઓ અને હરણાંઓને ઉછેર્યાં હતાં તે જોતાં પત્થરનેય તોડી નાખવા સમર્થ હૃદયના દ્રવ્ય જેવો કોઈ અવર્ણનીય વિકાર મને થાય છે. (25)

વાસન્તી - મહારાજ, હું પૂછું છું કે કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ તો છે ને?

રામ - (સ્વગત) અરે! 'મહારાજ' એવું પ્રેમ વિનાનું સંબંધન અને માત્ર લક્ષ્મણ માટે આંસુથી સ્ખલિત સ્વરવાળો કુશળ પ્રશ્ન! તેથી લાગે છે કે સીતાનો વૃત્તાન્ત આણે જાણ્યો છે. (પ્રગટ રીતે) હા, કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ છે.

વાસન્તી - (રડતી) અરે દેવ, ખરેખર જ તમે આવા કૂર કેમ છો?

સીતા - સખી વાસન્તી, તું કેમ આવું બોલે છે? આર્યપુત્ર તો બધા માટે પ્રિયપાત્ર થવા યોગ્ય છે, ખાસ તો મારી પ્રિય સખી માટે.

વાસન્તી - 'તું મારું જીવન છે, તું મારું બીજું હૃદય છે, તું મારાં નયનની કૌમુદી છે, તું મારા અંગો માટે અમૃત છે' - એવાં ગમી જાય તેવાં સેંકડો પ્રિયવચનોથી તે મુગ્ધાને રીઝવીને તેને જપઅથવા રહેવા દો, આગળ બોલવાથી શું? (26)

(મૂર્ચ્છા પામે છે.)

તમસા - બોલતાં અટકી ગઈ અને મૂર્ચ્છા પામી (બંને) યોગ્ય છે.

રામ - સખી, શાન્ત થા, શાન્ત થા.

વાસન્તી - (ભાનમાં આવીને) તો મહારાજે આ અકાર્ય કેમ કર્યું?

રામ - લોકો સહન ન કરે તેથી.

વાસન્તી - શા કારણે?

રામ - કેમ એ તો એ જ જાણે.

તમસા - લાંબા સમયે ઉપાલંભ અપાયો.

વાસન્તી - અરે કઠોર, તમને યશ વહાલો છે. પણ આનાથી વધુ ઘોર અપયશ કેવો? એ મૃગનયનીનું વનમાં શું થયું હશે? કહો સ્વામી, સાચે જ તમે શું માનો છો? (27)

સીતા - સખી વાસન્તી, તું જ કૂર અને કઠોર છે, જે આમ બળી રહેલા આર્યપુત્રને બાળે છે!

તમસા - સ્નેહ આમ બોલાવે છે, અને શોક (પણ).

રામ - સખી, એમાં વળી માનવાનું શું?

ત્રાસેલા એક વર્ષના હરણ જેવી ચંચળ દૃષ્ટિવાળી, ફરકતા ગર્ભના ભારને લીધે મંદ ગતિવાળી, તેની જાણે કે ચાંદનીમય બાળ મૃણાલ જેવી (કોમળ) દેહલતા હિંસક પશુઓ દ્વારા અવશ્ય નાશ પામી હશે. (28)

સીતા - જીવું છું, આર્યપુત્ર, જીવું છું.

રામ - હા પ્રિયા, જાનકી, ક્યાં છે?

સીતા - અરેરે! આર્યપુત્ર પણ મુક્તકંઠે રડે છે.

તમસા - દીકરી, એ યોગ્ય જ છે. દુઃખી વ્યક્તિએ દુઃખ હળવાં કરવા પડે છે.

કેમકે-

પૂરનો ભરાવો થાય ત્યારે તળાવ માટે છલકાવું એ જ ઉપાય છે. શોકથી ખળભળી ઉઠતું હૃદય વિલાપથી જ ટકી રહે છે. (29)

ખાસ કરીને રામભદ્રને માટે આ સંસાર અનેક પ્રકારનાં કષ્ટવાળો છે.

સાવધાન મનથી આ સંસારનું વિધિપૂર્વક પાલન કરવાનું છે. ગરમી જેમ ફુલને તેમ પ્રિયાને શોક તેમના જીવને સૂકવી નાંખે છે. પોતે જ ત્યાગ કર્યો હોવાથી વિલાપનું

આધાસન પણ સુલભ નથી. છતાં એ હજુય પ્રાણધારણ કરી રહ્યા છે તો રડવું એ ખરેખર લાભ છે.

રામ - અરેરે! કેવું દુઃખ!

ગાઢ ઉદ્દેગવાળું હૃદય તૂટે છે, પણ બે ટુકડા થતા નથી. જડ શરીર મૂર્ચ્છા પામે છે, પણ ચૈતન્ય ત્યજી દેતું નથી. અંદરનો દાહ શરીરને બાળે છે, પણ ભસ્મ કરતો નથી. મર્મસ્થળને છેદનારો વિધિ પ્રહાર કરે છે પણ જીવનને કાપી નાખતો નથી. (31)

સીતા - એમ જ છે.

રામ - હે માનનીય નગરજનો અને ગ્રામજનો,

દેવીનું મારે ઘેર રહેવું તમને ગમ્યું નહિ એમ કહેવાય છે. તેથી તણખલાની જેમ નિર્જન વનમાં એને મેં ત્યજી દીધી અને તેની પાછળ શોક પણ ન કર્યો. (પણ) ચિરપરિચિત વિવિધ પદાર્થો મને પીગળાવી દે છે. પરવશ બનેલા મારાથી આજે આમ રડાઈ જાય છે, માટે ક્ષમા કરજો. (32)

વાસન્તી - (મનમાં) શોકસાગરનો ધૂમરાટ અત્યંત ગંભીર છે. (પ્રગટ રીતે) મહારાજ, જે બની ગયું છે તે માટે હવે ધૈર્ય ધારણ કરો.

રામ - સખી, શું કહે છે, ધૈર્ય?

દેવી વિહીન જગતનું બારમું વર્ષ ચાલે છે. જાણે કે એનું નામ પણ નાશ પામી ગયું છે (છતાં) રામ નથી જીવતો એમ નથી. (33)

સીતા - આર્યપુત્રનાં આ વચનોથી હું મોહ પામી રહી છું.

તમસા - દીકરી, એમ જ છે.

સ્નેહભીનાં અને શોકથી દારુણ એવાં આ પ્રિય વચનો નથી. આ તો ઝેરવાળી મધની ધારાઓ તારા તરફ વહે છે. (34)

રામ - અરે વાસન્તી, મેં ખરેખર જ-

વાંકા ખૂપેલા ધગધગતા લોઢાના ખીલા જેવો કે ઝેરી દંશ સમા અત્યંત તીવ્ર શોકકંટકને, મર્મભાગોને છેદતો હોવા છતાં મેં હૃદયમાં સહન નથી કર્યો? (35)

સીતા - હું જ એવી અભાગિની છું કે આર્યપુત્રને પુનઃ પણ દુઃખ દેનારી થઈ.

રામ - આમ મારું અંતઃકરણ અત્યંત નિશ્ચલ અને સ્થિર હોવા છતાં તે તે પ્રિય પદાર્થોના દર્શનથી મને આજે પ્રચંડ આવેગ આપે છે. જેમકે,

મર્યાદા ઓળંગેલા અને ક્ષોભ પામેલા શોકના આવેગને રોકવા માટે હું મહા પરાણે જે જે પ્રયત્ન કરું છું તેને અંદરથી બળપૂર્વક તોડી નાખીને, રેતીના પુલને તોડી નાખનાર, રોકી ન શકાય તેવા વેગવાળા પ્રવાહ સમાન ચિત્તમાં કોઈ અવર્ણનીય વિકાર પ્રસરી રહ્યો છે. (36)

સીતા - આર્યપુત્રના આવા દારૂણ અને નિવારી ન શકાય એવા દુઃખના સંક્ષોભથી મારું હૃદય જાણે મારું દુઃખ ઉપડી આવ્યું હોય તેમ ફફડી રહ્યું છે.

વાસન્તી - (સ્વગત) દેવ દુઃખમાં આવી પડયા છે. તો એમને અન્ય વાત તરફ વાળું. (પ્રગટ) દેવ, હવે જનસ્થાનના ચિરપરિચિત ભાગને અવલોકનથી સન્માનો.

રામ - ભલે એમ. (ઊઠીને ફરે છે.)

સીતા - પ્રિય સખીનો વિનોદ માટેને ઉપાય દુઃખને વધારનાર બનશે એમ મને લાગે છે.

વાસન્તી - (કરુણ રીતે) દેવ, દેવ,

તેના માર્ગ તરફ નજર માંડીને તમે આ જ લતાગૃહમાં ઊભા હતા. હંસોએ જેનામાં કૌતુક જન્માવ્યું છે એવી તે ગોદાવરીની રેતીમાં લાંબો સમય રોકાઈ ગઈ. પાછા ફરતાં, તમે ઊંચા મનવાળા છો એમ લાગતાં એણે ભયને લીધે પ્રણામ કરવા માટે કમળની કળીઓ જેવી સુંદર અંજલિ રચી દીધી હતી. (37)

સીતા - નિર્દય છે વાસન્તી, તું નિર્દય છે. હૃદયના મર્મ સ્થળમાં છૂપાયેલા શલ્યને હલાવીને વારંવાર અભાગણી એવી મારું આર્યપુત્રને સ્મરણ કરાવે છે.

રામ - અરે ચંડી જાનકી, તું અહીંતહીં જાણે કે દેખાય છે અને દયા કરતી નથી. હા દેવી! હૃદય તૂટે છે, શરીરનો બંધ નાશ પામે છે. જગત મને સૂનું લાગે છે. હું અવિરત જવાળાઓમાં સળગી રહ્યો છું. મારો દુઃખી અને ખિન્ન અંતરાત્મા જાણે ઘોર અંધકારમાં ડૂબી રહ્યો છે. ચારે બાજુથી મૂર્ચ્છા મને ઘેરી લે છે. અભાગી હું શું કરું? (38)

(મૂર્ચ્છા પામે છે.)

સીતા - અરેરે! આર્યપુત્ર ફરી મૂર્ચ્છા પામ્યા.

વાસન્તી - દેવ, શાંત થાવ, શાંત થાવ.

સીતા - આર્યપુત્ર, સકળ સંસારના મંગળના આધારરૂપ તમારે વારંવાર જીવનને સંશયમાં નાખી દે એવી દારુણ દશા કમભાગી એવી મારા લીધે આવે છે. મને ધિક્કાર હો.

(મૂર્ચ્છા પામે છે.)

તમસા - દીકરી, શાંત થા, થાંત થા. તારા હાથનો સ્પર્શ જ રામભદ્રને જીવતા કરવાનો ઉપાય છે.

વાસન્તી - હજુ કેમ ભાનમાં આવતા નથી? અરે પ્રિય સખી સીતા, તું ક્યાં છે? તારા જીવનસ્વામીને સંભાળ.

(સીતા ગભરાટથી પાસે જઈ હૃદય અને લલાટને સ્પર્શે છે.)

વાસન્તી - હાશ, રામભદ્રને પાછું ભાન આવ્યું!

રામ - જાણે અમૃતમય લેપથી શરીરની અંદરના તેમજ બહારના ધાતુઓને લીપતો હોય તેવો અને ફરીથી જીવાડતો સ્પર્શ અકસ્માત આનંદને લીધે જાણે બીજી મૂર્ચ્છા પેદા કરે છે. (39)

(આનંદથી આંખ બંધ રાખીને જ) વાસન્તી, તું સદનસીબ છે!

વાસન્તી - દેવ, શાથી?

રામ - સખી, બીજું શું? જાનકી ફરીથી મળી ગઈ.

વાસન્તી - અરે દેવ રામભદ્ર, એ ક્યાં છે?

રામ - (સ્પર્શસુખનો અભિનય કરીને) જો ને, આ સામે જ છે.

વાસન્તી - અરે દેવ, મર્મછેદક દારૂણ પ્રલાપો વડે પ્રિય સખીના દુઃખથી બળેલી એવી મને કમભાગીને ફરી કેમ બાળો છો?

સીતા - ખસી જવા ઈચ્છું છું, પરંતુ લાંબા અને દારૂણ સંતાપને તરત જ હરી લેતા, લાંબા સમયના પ્રેમથી સૌમ્ય અને શીતળ આર્યપુત્રના સ્પર્શે જાણે કે વજ્રલેપથી જકડાઈ હોય તેવો મારો હાથ પરસેવાથી રેબજેબ થઈ અશક્ત અને અવશપણે કંપી રહ્યો છે.

રામ - સખી, પ્રલાપો શાથી?

જે કંકણવાળો હાથ મેં લગ્નવિધિમાં પહેલાં ગ્રહણ કર્યો હતો તથા જે લાંબા સમય સુધી અમૃત સમા શીતળ સ્વેચ્છાપૂર્વકના સ્પર્શથી પરિચિત હતો...

સીતા - આર્યપુત્ર, તમે અત્યારેય એવા જ છો.

રામ - તે જ આ હિમના સમૂહ જેવો આકર્ષક અને સુંદર લવલી લતાના અંકુર જેવો હાથ મને પ્રાપ્ત થયો છે. (40)

સીતા - અરેરે! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી મોહિત થયેલી મેં ખરેખર પ્રમાદ કર્યો.

રામ - સખી વાસન્તી, આનંદને લીધે ઢળી ગયેલી ઈન્દ્રિયોવાળો હું ક્ષોભથી પરવશ બન્યો છું. તો તું આને પકડી રાખ.

વાસન્તી - અરેરે, આ ઉન્માદ જ છે.

(સીતા ઉતાવળથી હાથ ખેંચી લઈ સરકી જાય છે.)

રામ - અરેરે, કેવો પ્રમાદ!

મારા જડ, કંપતા અને પરસેવાવાળા હાથમાંથી તેનો એ જડ, કંપતો અને પરસેવાવાળો પલ્લવ જેવો હાથ અચાનક સરકી ગયો. (41)

સીતા - અરેરે! અસ્થિર, થંભી ગયેલા, મૂઢ અને ચકળવકળ આંખોવાળા આર્યપુત્ર પોતાને સ્વસ્થ કરી શકતા નથી.

તમસા - (સ્નેહ અને કૌતુકમય સ્મિતથી નિહાળીને)

પવનથી હલાવેલ, તાજા પાણીથી સિંચેલ, ફૂટતી કળીઓવાળી કદંબની ડાળીની માફક મારી દીકરી પ્રિયતમના સ્પર્શસુખથી સ્વેદયુક્ત અને રોમાંચિત અંગોવાળી બની ગઈ છે. (42)

સીતા - (મનમાં) અરે, આત્માની આ પરવશતાના કારણે મારે ભગવતી તમસા આગળ શરમાવું પડ્યું. ખરેખર એ શું ધારશે? આ ત્યાગ અને આ આસક્તિ!

રામ - (ચારે બાજુ જોઈને) હાય, શું એ નથી જ? ઓ દયાહીન વૈદેહી!

સીતા:-સાચે જ હું દયાહીણી છું કે તમને આવા જોતી હોવા છતાંય જીવું છું.

રામ - ક્યાં છે, દેવી! પ્રસન્ન થા, આવી દશામાં મારો ત્યાગ કરવો એ તને ઉચિત નથી.

સીતા - અરે આર્યપુત્ર! આ તો ઊલટી વાત છે.

વાસન્તી - દેવ, પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ. મર્યાદા વટાવી ગયેલી તમારી જાતને તમારા જ લોકોત્તર ધૈય વડે અટકાવો. મારી પ્રિય સખી અહીં ક્યાંથી?

રામ - સાચું, એ નથી જ. નહિ તો વાસન્તી પણ એને કેમ ન દેખે? શું આ સ્વપ્ન હશે? હું સૂતો તો ન હતો. રામને નિદ્રા ક્યાંથી? સર્વથા એ જ મહાવંચના, છેતરામણી કે જે એકવાર કલ્પનાઓથી ઉત્પન્ન થઈ, ફરી ફરી મને વળગી રહે છે.

સીતા - મેં નિર્દયે જ આર્યપુત્રને છેતર્યા.

વાસન્તી - દેવ, જુઓ, જુઓ!

જટાયુએ તોડેલ રાવણનો લોઢાનો રથ. આ પેલા પિશાચ જેવા મુખવાળા, કંકાલ બાકી રહ્યા છે તેવા ખર (ગધેડાઓ), અહીંથી તલવાર વડે જટાયુની પાંખ કાપીને દુશ્મન (રાવણ) તેજસ્વી સીતાને લઈને અંદર વ્યાપેલી વીજળીવાળા વાદળ જેમ આકાશમાં ઊડ્યો હતો. (43)

સીતા - (ભય સાથે) આર્યપુત્ર, તાત(જટાયુ) ને મારી નાંખે છે, મારું પણ હરણ કરી જાય છે. તો બચાવો, બચાવો.

રામ - (ત્વરાથી ઊભા થઈને) ઓ પાપી, તાતના પ્રાણ અને સીતાનું અપહરણ કરનાર તું ક્યાં જાય છે?

વાસન્તી - અરે દેવ, રાક્ષસકુળના પ્રલયધૂમકેતુ, હજુ પણ તમારા ક્રોધનો કોઈ વિષય છે ખરો?

સીતા - અરે! હું ભ્રમિત થઈ ગઈ છું.

રામ - અત્યારે આ પ્રલાપ યોગ્ય જ છે.

ઉપાયોના કારણે, નિરંતર (યુદ્ધ વગેરે) વિનોદ વ્યાપારોથી, વીરોના પરાક્રમો દ્વારા જગતમાં અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન કરનાર, મુગ્ધનેત્રોવાળી તે મૃગાક્ષીનો વિયોગ તો શત્રુના વિનાશ સુધીનો હતા. પણ પ્રતિકાર વિનાનો નિરવધિ વિરહ મૂંગા રહી કેવી રીતે સહન કરવો?

સીતા - 'નિરવધિ' કહ્યો! અરેરે! મંદભાગિની હું તો મરી ગઈ.

રામ - અરેરે કષ્ટદાયક!

જ્યાં વાનરના રાજ સાથેની મારી મૈત્રી અને વાનરોની શક્તિ વ્યર્થ છે. જાંબુવાનની બુદ્ધિ નકામી છે અને જ્યાં વાયુપુત્રની પણ ગતિ નથી, જ્યાં રસ્તો બનાવવા માટે વિશ્વકર્માનો પુત્ર નલ પણ શક્તિમાન નથી અને જ્યાં લક્ષ્મણના બાણની પણ ગતિ નથી એવા સ્થળે, હે પ્રિયા, તું ક્યાં છે? (45)

સીતા - મારા પહેલાના વિરહ માટે મને માન જાગે છે.

રામ - સખી વાસન્તી, રામનું દર્શન મિત્રોને હવે દુઃખ જ ઉપજાવનારું છે. હું તને ક્યાં સુધી રડાવ્યે રાખીશ? તો મને જવાની રજા આપ....

સીતા - (ઉદ્વેગ અને મોહ સાથે તમસાને ભેટીને) ભગવતી તમસા! હવે આર્યપુત્ર જાય છે! હું શું કરું? (મૂર્ચ્છા પામે છે.)

તમસા - બેટા જાનકી, શાંત થા, શાંત થા. આપણે પણ કુશલવની વરસગાંઠની મંગલપૂજા માટે ભાગીરથીનાં ચરણો પાસે જઈએ.

સીતા - ભગવતી કૃપા કરો. ક્ષણમાત્ર પણ દુર્લભજનનાં દર્શન કરી લઉં.

રામ - ... અને હમણાં તો મારે અશ્વમેધની સહધર્મચારિણી છેપ

સીતા - (કંપ સાથે) આર્યપુત્ર, કોણ?

રામ - સીતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા...

સીતા - (ઉચ્છ્વાસ સાથે, આંસુપૂર્વક) હવે તમે ખરા આર્યપુત્ર. અહો! હવે આર્યપુત્રે મારું પરિત્યાગની લજ્જાનું શલ્ય ઉખાડી નાંખ્યું.

રામ - ... તેને જોઈને મારી આંસુથી ખરડાયેલી આંખોને જરા આનંદ આપું.

સીતા - ખરે જ એ ધન્ય છે, જેનું આર્યપુત્ર આમ બહુમાન કરે છે. અને જે આર્યપુત્રને આનંદ આપતી સંસારની આશાનું બંધન બની છે.

તમસા - (સ્મિત અને સ્નેહનાં આંસુ સાથે ભેટીને) અરે દીકરી, એમ તો તારી પોતાની જ સ્તુતિ થાય છે.

સીતા - (લજ્જાથી નીચું જોઈ, સ્વાગત) ભગવતીએ મારી મજાક કરી.

વાસન્તી - આ મિલનથી મારી પર મોટી કૃપા થઈ. જવાની બાબતમાં તમારા કામને જેમ હાનિ ન થાય તેમ કરવું ઘટે.

સીતા - વાસન્તી અત્યારે મારે માટે પ્રતિકૂળ થઈ.

તમસા - દીકરી, ચાલ જઈએ.

સીતા - (દુઃખ સાથે) એમ કરીએ.

તમસા - અથવા કેમ જવાય તારાથી. જેનાં-

પ્રિયતમ તરફ જાણે જડાયેલાં, તૃષ્ણાથી ખેંચાયેલાં નયનોના સંપર્કને મર્મછેદી
પ્રયત્નોથી જો રોકી શકાય તેમ છે. (46)

સીતા - અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થયાં એવાં આર્યપુત્રનાં ચરણકમળને વંદન.

(મૂચ્છા પામે છે.)

તમસા - દીકરી, શાંત થા, શાંત થા,

સીતા - (ભાનમાં આવીને) અથવા મેઘના અંતરાયને કારણે પૂર્ણચંદ્રનું દર્શન કેટલી
વાર હોય?

તમસા - અહો, કેવી રચના છે!

કરુણ જ એક(માત્ર) રસ છે (તે) નિમિત્તભેદે જાણે વિવિધ વિવર્તો ધારણ કરે છે, જેમ
પાણી વમળ, પરપોટા અને તરંગરૂપી વિકારો (ધારણ કરે છે). છતાં તે બધાં પાણી જ
છે. (47)

રામ - અરે વિમાનરાજ, આમ, આ તરફ.

(બધાં ઊભાં થાય છે.)

તમસા-વાસન્તી - (સીતા અને રામ પ્રત્યે)

પૃથ્વી, અમારાં જેવાંની સાથે દેવનદી (ગંગા), છંદોના આઘ પ્રયોજક કુલપતિ
વાલ્મીકિ અને અરુન્ધતીથી અનુસરાતા તે મુનિ વસિષ્ઠ સૌ મહામંગલ માટે તમને
આશીર્વાદ આપો. (48)

(બધાં જાય છે.)

મહાકવિ ભવભૂતિરચિત ઉત્તરરામચરિતમ્ માં છાયાસીતા નામનો તૃતીય અંક
સમાપ્ત.

13.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

---

1. ચિત્રદર્શન અંકનું મૂલ્યાંકન કરો.

ચિત્રદર્શનાંકમાં રજૂ થયેલ રામ-સીતાના દામ્પત્યપ્રેમ વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

---

2. પંચવટીપ્રવેશ અંક વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

છાયાસીતા અંકનાં મહત્ત્વ વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

છાયાસીતા અંકમાં પ્રવાહિત કરુણ રસ વિશે નોંધ લખો.

---

3. પંચવટીપ્રવેશ અંક અને છાયાસીતા અંકમાં વ્યક્ત થતા રામનું ચરિત્ર વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

---

4. છાયાસીતા અંકમાં વ્યક્ત થયેલ રામ અને સીતાની વેદના વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

5. ઈકો રસ કરુણ એવ ..... શ્લોકમાં વ્યક્ત થતી ભવભૂતિની કરુણ રસ વિશેની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ : 14 : ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 4 અને 5
(મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

રૂપરેખા

14.1 ઉદ્દેશ

14.2 પ્રસ્તાવના

14.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 4 અને 5 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

14.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકના પાઠનું અને તેના અનુવાદનું અધ્યયન કરશે.
- સંબંધોનું મહત્વ સમજશે.
- જીવનમાં પરસ્પર પ્રત્યેના સદ્ભાવને સમજી પોતાના જીવનને વધુ સદ્ગુણ બનાવવા પ્રયત્નશીલ બનશે.

14.2 પ્રસ્તાવના

આ નાટકના ચતુર્થ અને પંચમ અંક નાટકના કથાવસ્તુનાં પ્રવાહની દૃષ્ટિએ મહત્વના છે. ચતુર્થ અંકમાં કૌશલ્યા અને અરુન્ધતીનું જનક સાથે મિલન થાય છે અને જનક તથા કૌશલ્યાનો દશરથના જીવતા સમયનો સંબંધ, સીતા માટેનો તે બંનેનો પ્રેમ અને સીતાનો નાશ થયો હશે એ વિચારતા જનકની વેદના અને રામે કરેલ ત્યાગના કારણે રામ પ્રત્યે જનકનો ક્રોધ આ અંકમાં નિરૂપાય છે. આ જ અંકમાં લવનું આ વડીલો સાથે મિલન અને લવની ક્ષાત્રપ્રકૃતિનું નિરૂપણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નાટકના પંચમ અંકમાં ચંદ્રકેતુ અને લવનું પરસ્પરને મળવું અને યુદ્ધ દર્શાવાયાં છે.

14.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 4 અને 5 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

ચતુર્થોઽઙ્ક:

(તત: પ્રવિશેતસ્તાપસૌ)

एकः - सौधातके, दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य समधिकारम्भरमणीयता
भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य । तथा हि-

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूतप्रिया-
पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः
कर्कन्धूफलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥१॥

सौधातकिः - स्वागतमनेकप्रकाराणां जीर्णकूर्चानामनध्यायकारणानां तपोधनानाम् ।

प्रथमः - (विहस्य) अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु सौधातके ।

सौधातकिः - भो दाण्डायन, किं नामधेय इदानीमेष महतः स्थविरसार्थस्य
धुरंधरोऽद्यातिथिरागतः ।

दाण्डायनः - धिक्प्रहसनम् । नन्वयमृष्यशृङ्गाश्रमादरुन्धतीं पुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य
दारानधिष्ठाय भगवान्वसिष्ठः प्राप्तः । तत्किमेरवं प्रलपसि ।

सौधातकिः - हुं वसिष्ठः ।

दाण्डायनः - अथ किम् ।

सौधातकिः - मया पुनर्ज्जातं व्याघ्रो वा वृको वैष इति ।

दाण्डायनः - आः, किमुक्तं भवति ।

सौधातकिः - येन परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणी मडमडायिता ।

दाण्डायनः - समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रियायाभ्यागताय वत्सतरीं
महोक्षं वा महाजं वा निर्वपन्ति गृहमेधिनः । तं हि धर्मं धर्मसूत्रकाराः
समामनन्ति ।

सौधातकिः - भोः, निगृहीतोऽसि ।

दाण्डायनः - कथमिव ।

सौधातकिः - येनागतेषु वसिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विशासिता। अद्यैव प्रश्नादागतस्य
राजर्षेर्जनकस्य भगवता वाल्मीकिना दक्खिमधुभ्यामेव निर्वर्तितो मधुपर्कः।
वत्सतरी पुनर्विसर्जिता ।

दाण्डायनः - अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्यते । निवृत्तमांसस्तु तत्रभवाञ्जनकः।

सौधातकिः - किं निमित्तम् ।

दाण्डायनः - स तदैव देव्याः सीतायास्तादृशं देवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखानसः संवृत्तः।
तथास्य कतिपये संवत्सरा चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकि - ततः किमित्यागतः ।

दाण्डायनः - चिरन्त प्रियसुहृदं भगवन्तं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः - अप्यद्य संबन्धिनीभिः समं संवृत्तं दर्शनमस्य न वेति ।

दाण्डायनः - संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः सकाशं भगवत्यरुन्धती
प्रहिता, यत्स्वयमुपेत्य स्नेहादयं द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः - यथैते स्थविराः परस्परं मिलिताः तथावामपि बहुभिः सह
मिलित्वाऽनध्यायमहोत्सव खेल्न्तौ मानयावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

दाण्डायनः - तदायं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवसिष्ठानुपास्य संप्रत्याश्रम
बहिवृक्षमूलमधितिष्ठति । य एषः-

हृदि नित्यानुषत्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृतदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

(इति निष्कान्तौ ।)

मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततःप्रविशतिः जनकः ।)

जनकः-

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन्मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

कष्टम्! एवं नाम जरया दुःखेन च दुरासदेन भूयः
पराकसांतपनप्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरसधातुरनवष्टम्भो नाद्यापि मम दग्धदेहः पतति ।
अन्धतामिस्रा ह्यसूर्या नाम ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृषयो
मन्यन्ते। अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि प्रतिक्षणपरिभावनास्पृष्टनिर्भासः प्रत्यग्र इव न मे दारुणो
दुःखसंवेगः प्रशाम्यति । अथि मातर्देवयजनसंभवे सीते, ईदृशस्ते निर्माणभागः परिणतः,
येन लज्जया स्वच्छन्दमप्याक्रन्दितुं न शक्यते । हा पुत्रि,

अनियतरुदितस्मितं विराजत्कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि स्वल्दसमञ्जसमञ्जु जल्पितं ते ॥ ४ ॥

भगवति वसुंधरे, सत्यमतिदृढासि ।

त्वं वह्निर्मुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-
मर्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।
विद्यां वागिव यामसूत भवती तद्वत्तु या दैवतं
तस्यास्त्वद्दुहितुस्तथाविशसनं किं दारुणे मृष्यथाः ॥५॥

(नेपथ्ये)

इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः - (दृष्ट्वा) अये, गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यरुन्धती । (उत्थाय) कां
पुनर्महादेवीत्याह । (निरूप्य) हा हा, कथमयं महाराजस्य दशरथस्य
धर्मदाराः प्रियसखी मे कौसल्या। क एतत् प्रत्येति सैवेयमिति ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैषा ।

कष्टं बतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥६॥

अयमपरः पापो दशाविपर्ययः ।

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्तो महोत्सवः ।

क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥७॥

(ततः प्रविशत्यरुन्धती कौसल्या कञ्चुकी च ।)

अरुन्धती ननु ब्रवीमि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्यैव वैदेह इत्येष वः कुलगुरोरादेशः । अत एव चाहं
प्रेषिता । तत्कोऽयं पदे पदे महाननध्यवसायः ।

कञ्चुकी - देवि, संस्तभ्यात्मानमनुरुध्यस्व भगवतो वसिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि ।

कौसल्या - ईदृशे काले मिथिलाधिपो मया द्रष्टव्य इति सममेव सर्वदुःखानि समुद्भवन्ति ।
तस्मान्न शक्नोम्युद्धर्तमानमूलबन्धनं हृदयं पर्यवस्थापयितुम् ।

अरुन्धती - अत्र कः संदेहः ।

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सम्बन्धिवियोगजानि ।

दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥८॥

कौसल्या - कथं न खलु वत्साया वध्वा एवंगते तस्य राजर्षेर्मुखं दर्शयामः ।

अरुन्धती-

एष वः श्लाघ्यसंबन्धी जनकानां कुलोद्भवः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥९॥

कौसल्या - एष स महाराजस्य हृदयनिर्विशेषो वत्साया में वध्वाः पिता बिदेहराजः
सीरध्वजः । हा धिक् हा धिक् स्मारितास्मि अनिर्वेदरमणीयान्दिवसान् । हा
दैव, सर्वमेव तन्नास्ति ।

जनकः - (उपसृत्य) भगवत्यरुन्धति, वैदेहः सीरध्वजोऽभिवादयते ।

यया पूतम्मन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणां गुरुतमः

त्रिलोकीमाङ्गल्यामवनितल्ल्रीनेन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥१०॥

अरुन्धती - अक्षरं ते ज्योतिः प्रकाशयताम् । स त्वां पुनातु देवः परो रजसां य एष तपति ।

जनकः - आर्यं गृष्टे, अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मातुः ।

कञ्चुकी - (स्वगतम्) निरवशेष मतिनिष्ठुरमुपालब्धा स्मः । (प्रकाशम्) राजर्षे, अनेनैव
मन्युना चिरपरित्यक्तामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां नाहीति दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् ।
राममद्रस्यापि दैवदुर्योगः कोऽपि, यत्किल समन्ततः प्रवृत्तबीभत्सार्किवदन्तीकाः
पौरजानपदाः । नाग्निशुद्धिमनल्पकाः प्रतियन्तीति दारुणमनुष्ठितं देवेन ।

जनकः - (सरोषम्) आः, कोऽयमग्निर्नामास्मत्प्रसूतिपरिशोधने । कष्टम्, एवंवादिना जनेन
रामभद्रपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे ।

अरुन्धती - (निःश्वस्य) एवमेतत् । अनिरग्निरिति वत्सा प्रति परिलघून्यक्षराणि । सीतेत्येव
पर्याप्तम् । हा वत्से ।

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा

विशुद्धरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिद्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥

कौसल्या - अम्मो, उमीलन्तीव वेदनाः । (इति मूर्च्छति ।)

जनकः - हा कष्टम्, किमेतत् ।

अरुन्धती - राजर्षे, किमन्यत् ।

स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्ननु खलु विमूढा तव सखी

पुरंध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥१२॥

जनकः - हन्त, हन्त, सर्वथा नृशंसोऽस्मि, यश्चिरस्य दृष्टान्प्रियसुहृदः प्रियदारात्र स्निग्धं
पश्यामि ।

स संवन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

शरीरं जीवो वा यदधिकमतोऽन्यत्प्रियतरं

महाराजः श्रीमान्किमिव मम नासीद्दशरथः ॥१३॥

कष्टमियमेव सा कौसल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूवं दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत्स्मृत्या दहति यदवस्कन्द्यहृदयम् ॥१४॥

अरुन्धती - हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धनिःश्वासनिष्पन्द हृदयमस्याः ।

जनकः - हा प्रियसखि । (इति कमण्डलूदकेन सिञ्चति ।)

कञ्चुकी-

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रद

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणो

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥१५॥

कौसल्या - (संज्ञां लब्ध्वा) हा वत्से जानकि, कुत्रासि । स्मरामि ते नवविवाह

लक्ष्मीपरिग्रहैकमण्डनं प्रस्फुरच्छुद्धविहसितं मुग्धमुखपुण्डरीकम् ।

आस्फुरच्चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैः पुनरपि मे जाते उद्योतयोत्सङ्गम् । सर्वदा

महाराजो भणति-एषा रघुकुलमहत्तराणां वधूरस्माकं तु जनकसम्बन्धेन

दुहितैव ।

पञ्चप्रसूतेरपि तस्य राज्ञः

प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः । वधूचतुष्केऽपि यथा हि शान्ता

प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥१६॥

जनकः - हा प्रियसख महाराज दशरथ, एवमसि सर्वप्रकारहृदयंगमः । कथं विस्मर्यसे ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं

संबन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽस्यपहृतः संबन्धबीजं च तद्

घोरेऽस्मिन्मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥१७॥

कौसल्या - जाते जानकि, किं करोमि । दृढवज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलं हतजीवितं मां
मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

अरुन्धती - आश्वसिहि राजपुत्रि, बाध्यविश्रामोऽप्यन्तरे कर्तव्य एव । अन्यच्च किं न
स्मरति यदवोचदृष्यशृङ्गाश्रमे युष्माकं कुलगुरुर्भवितव्यं तथेत्युपजातमेव, किं तु
कल्याणोदकं मविष्यतीति?

कौसल्या - कुतोऽतिक्रान्तमनोरथाया ममैतत्।

अरुन्धती - तत्किं मन्यसे राजपुत्रि, मृषोद्यं तदिति । न हीदं सुक्षत्रियेऽन्यथा मन्तव्यम्।
भवितम्यमेव तेन ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषत्त

नैते वाचे विप्लुतार्था वदन्ति ॥१८॥

(नेपथ्ये कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

जनकः - अये, अद्य खलु शिष्टानध्ययन इत्यस्खलितं खेलतां बटूनां कलकलः ।

कौसल्या - सुलभसौख्यमिदानीं बालत्वं भवति। (निरूप्य) एतेषां मध्ये के एष राममद्रस्य
कौमारलक्ष्मीसदृशैः सावष्टम्भैर्मुग्धललितैरङ्गैरस्माकमपि लोचनं शीतलयति ।

अरुन्धती - (अपवार्य, सहर्षोत्कण्ठम्) इदं नाम तद्भागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णामृतम् ।
न त्वेवं विद्मः कतरोऽयमायुष्मतोः कुशलवयोरिति । (प्रकाशम्)

कुवल्यदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो

बहटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् ।

पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो

झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१९॥

कञ्चुकी - नूनं क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जनकः - एवमेतत् । अस्य हि,

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोक पवित्रलाञ्छनमुरो घत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमघोवासश्च माञ्जिष्ठकं

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥ २० ॥

भगवत्यरुन्धति, किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ।

अरुन्धती - अद्यैवागता वयम् ।

जनकः - आर्य गृष्टे, अतीव मे कौतुकं वर्तते । तद्भगवन्तं वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ । इमं
च दारकं ब्रूहि- वत्स, केऽप्येते प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति ।

कञ्चुकी - यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्कान्तः ।)

कौसल्या - किं मन्यध्वे एवं भणित आगमिष्यतीति ।

अरुन्धती - भिद्येत वा सदृत्तमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौसल्यः - (निरूप्य) कथं सविनयनिशामितगृष्टिवचनो विसर्जितर्षिदारक इतोऽभिमुखं
प्रसूत एव स वत्सः ।

जनकः - (चिरं निर्वर्ण्य) भोः, किमप्येतत् ।

महिम्नामेतस्मिन्विनयशिशुतामौग्ध्यमसृणो

विदग्धैर्निर्गाह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

मनो मे संमोह स्थिरमपि हरत्येष बलवा-

नयो धातुं यद्वत्परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

(प्रविश्य)

लवः - अज्ञातनामक्रमाभिजनान्, पूज्यानपि स्वतः कथमभिवादयिष्ये? (विचिन्त्य) अयं
पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । (सविनयमुपसृत्य) एष वो लवस्य
शिरसा प्रणामपर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ - कल्याणिन्, आयुष्मान्भूयाः ।

कौसल्या - जात, चिरं जीव ।

अरुन्धती - एहि वत्स । (लवमुत्सङ्गे गृहीत्वा आत्मगतम्) दिष्ट्या न
केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथोऽपि मे सम्पूर्णः।

कौसल्या - जात, इतोऽपि तावदेहि । (उत्सङ्गे गृहीत्वा) अम्महे! न केवलं
 दरविकसन्नीलोत्पलश्यामलोज्ज्वलेन देहबन्धेन
 कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठ कलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण च स्वरेणापि
 रामभद्रमनुसरति। ननु कठोरकमलार्भपक्षमलः शरीरस्पर्शोऽपि तादृश एव ।
 जात, पश्यामि ते मुखपुण्डरीकम् । (चिबुकमुन्नमय्य निरूप्य सबाष्पाकृतम्)
 राजर्षे, किं न पश्यसि निपुणं निरूप्यमाणमस्य मुखं वत्साया वध्वा
 मुखचन्द्रेण संवदत्येव ।

जनकः - पश्यामि सखि, पश्यामि ।

कौसल्या - अहो, उन्मत्तीभूतमिव मे हृदयं किम्पीतोमुखं विलपति।

जनकः-

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
 संपूर्णप्रतिबिम्बतेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।
 सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ
 हा हा दैव किमुत्पथेर्मम मनः पारिप्लवं धावतिः ॥ २२ ॥

कौसल्या - जात, अस्ति ते माता । स्मरसि वा तातम् ।

लवः - नहि ।

कौसल्या - ततः कस्य त्वम् ।

लवः - भगवतो वाल्मीकेः ।

कौसल्या - अयि जात, कथयितव्यं कथय ।

लवः - एतावदेव जानामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिकाः, एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमय
 आक्रमितव्या इति ।

अरुन्धतीजनकौ - अये, मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो वत्सश्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो
 सुदिवसः ।

कौसल्या - वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यमृतविन्दुसुन्दराण्यक्षराणि भूयन्ते ।

लवः - आर्य, क एष चन्द्रकेतुर्नामि ?

जनकः - जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ?

लव - एतावेव रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः - अथ किम् ।

लवः - तत्कथं न जानामि ?

जनकः - तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः - ऊर्मिलायाः पुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेदौहित्रः ।

अरुन्धती - (विहस्य) आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन ।

जनकः - (विचिन्त्य) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्ब्रूहि तावत्पृच्छामस्तेषां
दशरथात्मजानां कियन्ति किं नामधेयान्यपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानीति ।

लवः - नायं कथाविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः - किं न प्रणीत एव कविना ।

लवः - प्रणीतो न प्रकाशितः । तस्यैव कोऽप्येकदेशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः
कृतः। तं च स्वहस्तलिखितं मुनिर्भगवान्व्यसृजद्भगवतो भरतस्य
मुनेस्तौर्यत्रिकसूत्रकारस्य ।

जनकः - किमर्थम् ।

लवः - स किल भगवान्भरतस्तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः - सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् ।

लवः - महती पुनस्तस्मिन्भगवतो वाल्मीकेरास्था । यतः केषांचिदन्तेवासिनां हस्तेन
तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् । तेषामनुयात्रिकश्चापपाणिः
प्रमादापनोदनार्थमस्मद्भाता प्रेषितः ।

कौसल्या - जात, भ्रातापि तेऽस्ति ।

लवः - अस्त्यार्यः कुशो नाम ।

कौसल्या - ज्येष्ठ इति भणितं भवति ।

लवः - एवमेतत् । प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् ।

जनकः - किं यमजावायुष्मन्तौ ।

लवः - अथ किम् ।

जनकः - वत्स, कथय कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ।

लवः - अलीकपौरापवादोद्विग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवीं देवयजनसंभवां
सीतामासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति ।

कौसल्या - हा वत्से मुग्धचन्द्रमुखि, क इदानीं ते शरीरकुसुमस्य झटिति
दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ।

जनकः - हा वत्से,

नूनं त्वया परिभवं च वनं च घोरं
तां च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।
कल्याङ्गणेषु परितः परिवारयत्सु
संत्रस्तया शरणमित्यसकृत्स्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

लवः - - (अरुधन्तीं प्रति) आयें, कावेतौ ।

मरुन्धती - इयं कौसल्या। अयं च जनकः ।

(लवः सबहुमानखेदकौतुकं पश्यति ।)

जनकः - अहो दुर्मर्यादता पौराणाम्। अहो रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता ।

एतद्वैशसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः
क्रोधस्य ज्वलितुं झटित्यवसरश्चापेन शापेन वा ।
एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।
राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणाप्रजाः ॥ २४ ॥

जनकः -

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे ।
भूयिष्ठद्विजबालबुद्धविकल्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य)

संभ्रान्ता बटवः - कुमार कुमार, अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदेश्वनुश्रूयते,
सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः ।

लवः - अश्वोऽश्व नाम इति पशुसमाम्नाये सांग्रामिके च पठ्यते । तद् ब्रूत कीदृशः ।

बटवः - श्रूयताम्-

पश्चात्पुच्छे वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं
दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।
शष्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्नात्रा-
न्कि व्याख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥ २६ ॥

(इत्यजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।)

लवः- (सकौतुकापरोध विनयम्) आर्याः पश्यता एभिर्नीतोऽस्मि । (इति त्वरितं परिक्रामति ।)

अरुन्धतीजनको - पूरयतु कौतुकं वत्सः ।

कौसल्या - अरण्यरूपात्रापर्युयं तोषिता वयं चा भगवति, जानाम्यैतमनालोकयन्ती वञ्चितेव । तदन्यतो भूत्वा पश्यामस्तावत्त्वलायमानं दीर्घायुषम् ।

अरुन्धती - अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी - भगवान्वाल्मीकिराह ज्ञातव्यमेतदवसरे भवद्भिरिति ।

जनकः - अतिगम्भीरमेतत्किमपि । भगवत्यरुन्धति, सखि कौसल्ये, आर्य गृष्टे, स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः।

(इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः ।)

(प्रविश्य)

बटवः - पश्यतु कुमारस्तदाश्चर्यम् ।

लवः - दृष्टमवगतं च । नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्वः ।

बटवः - कथं ज्ञायते ।

लव - ननु मूर्खाः, पठितमेव हि युष्माभिरपि तत्काण्डम् । किं न पश्यथ, 'प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रक्षितारः । तत्रामेव बलमिदं दृश्यते । यदीह न प्रत्ययस्तद्गत्वा पृच्छत ।

बटवः - भो भोः किं प्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति ।

लवः - (सस्पृहमात्मगतम्) अश्वमेध इति नाम विश्वजयिनां क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रपरिभावी महानुत्कर्षनिकषः ।

(नेपथ्ये)

योऽयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

समलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ २७ ॥

लवः - (सव्यथमिव) अहो संदीपनान्यक्षराणि ।

बटवः - - किमुच्यते । प्राज्ञः खलु कुमारः ।

लवः - भो भोः, तत्किमक्षत्रिया पृथिवी यदेवमुद्घोष्यते ।

(નેપથ્યે)

રે રે, મહારાજં પ્રતિ કુતઃ ક્ષત્રિયાઃ ।

લવઃ - ધિગ્જાલ્માન્ ।

યદિ તે સન્તિ સન્ત્યેવ કેયમદ્ય વિભીષિકા ।

વિમુક્તૈરભિરધુના તાં પતાકાં હરામિ વઃ ॥૨૮॥

મો બટવઃ, પરિષ્કૃત્ય લોષ્ટૈરભિઞ્નન્તો નયતૈનમશ્વમ્। ઇષ રોહિતાનાં મધ્યે વરાકશ્ચરન્તુ।

પુરુષઃ - (સક્રોધદર્પઃ) ધિઙ્ગપલમ્ (પ્રવિશ્ય)। કિમુક્ત્વાનસિ તીક્ષ્ણતરા હ્યાયુધીયશ્રેણયઃ।

શિશોરપિ દૃષ્તાં વાચં ન સહન્તે । રાજપુત્રશ્ચન્દ્રકેતુર્દુર્દાન્તઃ,

સોઽપ્યપૂર્વારણ્યદર્શનાક્ષિત્સહદયો ન યાવદાયાતિ તાવત્ત્વરિતમનેન તરુગહનેનાપસર્પતા

બટવઃ - કુમાર, કૃતમનેનાશ્ચેન । તર્જયન્તિ વિસ્ફુરિતશસ્ત્રાઃ કુમારમાયુધીયશ્રેણયઃ । દૂરે

ચાશ્રમપદમિતઃ । દૂરે ચાશ્રમપદમિતઃ । તદેહિ, હરિણપ્લુતૈઃ પલયામહે ।

લવઃ - (વિહસ્ય) કિં નામ વિસ્ફુરન્તિ શસ્ત્રાણિ । (ઇતિ ધનુરારોપયન્)

જ્યાજિહ્વાયા વલયિતોત્કટકોટિદંષ્ટ્ર-

મુદ્ગારિઘોરઘનઘર્ઘરઘોષમેતત્ ।

ગ્રાસપ્રસત્ત્હસદન્તકવત્ત્રયન્ત્ર- જૃમ્ભાવિડમિબવિકટોદરમસ્તુ ચાપમ્ ॥૨૯॥

(ઇતિ યથોચિતં પરિક્રમ્ય નિષ્કાન્તાઃ સર્વે ।)

ઇતિ મહાકવિશ્રીભવભૂતિવિરચિત ઉત્તરરામચરિતે કૌસલ્યાજનકયોગો નામ

ચતુર્થોઽઙ્કઃ ।

ચતુર્થ અંક

(પદ્મી બે તાપસો પ્રવેશ છે.)

એક - સૌધાતકિ! આજે ઘણા અતિથિઓ એકઠા થવાના કારણે ખૂબ તૈયારીમાં પડેલા,
ભગવાન વાલ્મીકિના આશ્રમસ્થાનની રમણીયતા જો. જેમ કે-

તરતમાં વિચાયેલી પ્રિયાના પીતાં વધેલી ગરમ અને મીઠી સામાની રાબ, તપોવનમૃગ
ધરાઈને પીએ છે, ઘીવાળા ભાતની ફેલાતી સુગંધની સાથે સહેજ ભળી ગયેલી
કર્કન્ધૂફળમિશ્ર શાક રંધાવાની સુવાસ ચારે બાજુ ફેલાય છે. (1)

સૌધાતકિ - અનધ્યાયના કારણરૂપ અનેક પ્રકારના ધોળા દાઢીવાળા (તાપસોનું)
સ્વાગત!

પ્રથમ - (હસીને) સૌધાતકિ! ગુરુજનો પ્રત્યેના તારા બહુમાનનું કારણ તો કંઈક અપૂર્વ
જણાય છે!

સૌધાતકિ - અરે દાંડાયન! ઘરડાંઓના મોટા સમૂહના નેતા એવા આ અતિથિ આજે આવ્યા છે, તેમનું નામ શું છે?

દાંડાયન - ધિક્કાર છે તારા હસવાને! ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી, અરુન્ધતીને આગળ કરીને, મહારાજ દશરથની પત્નીઓને લઈને, ભગવાન વસિષ્ઠ પધાર્યા છે. તો આવો બબડાટ કેમ કરે છે?

સૌધાતકિ - હા! વસિષ્ઠ!

દાંડાયન - તો શું.

સૌધાતકિ - પણ મને તો લાગ્યું કે આ તો વાઘ કે વરુ હશે!

દાંડાયન - અરે! તું શું બોલે છે?

સૌધાતકિ - કારણ કે આવતાંવેત જ પેલી બિચારી કપિલા વાછરડીને તે મડમડાવી ગયો.

દાંડાયન - ‘મધુપર્ક માંસ સહિતનો હોય’-એવા વેદવચનનું બહુમાન કરનાર ગૃહસ્થો, શ્રોત્રિય અતિથિને, વાછરડી, મોટા બળદ કે મોટા બકરાને સમર્પે છે. ધર્મસૂત્રકારો આનો જ ધર્મ તરીકે આદેશ આપે છે.

સૌધાતકિ - અરે! તું પકડાયો.

દાંડાયન - કઈ રીતે?

સૌધાતકિ - કારણ કે જ્યારે વસિષ્ઠ મહાશય પધાર્યા ત્યારે વાછરડી વધેરી નાખી હતી. પરંતુ આજે જ પછી આવેલા રાજર્ષિ જનકને, ભગવાન વાલ્મીકિએ દહીં-મધ વડે જ મધુપર્ક આપ્યો અને વાછરડીને છોડી દીધી.

દાંડાયન - જેમણે માંસનો ત્યાગ કર્યો નથી, તેમના માટે ઋષિઓ એ પ્રકારનો વિધિ માન્ય રાખે છે. પરંતુ પૂજ્ય જનકે તો માંસનો ત્યાગ કરેલો છે.

સૌધાતકિ - શાથી?

દાંડાયન - સીતાદેવીના એ પ્રકારના ખરાબ દેવની વાત સાંભળીને, તે તરત જ વાનપ્રસ્થી થઈ ગયા. આ રીતે ચન્દ્રદ્વીપના તપોવનમાં તપ કરતાં એમને કેટલાંય વરસ થઈ ગયા.

સૌધાતકિ - તો પછી, શાથી આવ્યા છે?

દાંડાયન - પોતાના જૂના પ્રિય મિત્ર ભગવાન વાલ્મીકિને મળવા.

સૌધાતકિ - શું આજે તેઓ પોતાની વેવાણોને મળી શક્યા કે નહીં?

દાંડાયન - હમણાં જ ભગવાન વિસિષ્ઠે દેવી કૌસલ્યા પાસે ભગવતી અરુન્ધતીને મોકલ્યાં છે અને કહાવ્યું છે કે ‘જાતે જ જઈને સ્નેહપૂર્વક વૈદેહને મળવું જોઈએ’.

સૌંધાતકિ - જેમ આ ધરડાંઓનું પરસ્પર મિલન થયું છે, તેમ આપણે બંને પણ બટુકો સાથે મળીને રમતાં રમતાં અનધ્યાયનો મહોત્સવ માણીએ.

(બંને ફરે છે.)

દાંડાયન - તે બ્રહ્મવાદી વૃદ્ધ રાજર્ષિ જનક વાલ્મીકિ અને વસિષ્ઠને નમસ્કાર કરીને, હવે આશ્રમની બહાર વૃક્ષ નીચે બેઠા છે. જે આ-

અંદર વ્યામ અગ્નિવાળા સૂકાતા વૃક્ષની માફક, હૃદયમાં નિત્ય લાગેલ સીતાના શોકથી સંતાપ પામે છે. (2)

(બંને જાય છે.)

મિશ્રવિષ્કમ્બક સમાપ્ત

(પછી જનક પ્રવેશ કરે છે.)

જનક - દીકરી ઉપર જે ભયાનક, તીવ્ર, હૃદયમાં ઘા કરનાર અને વ્યથા આપનાર આપત્તિ આવી પડી તેનાથી લાગેલો; સખત, ધારાઓમાં વહેતો, ઘણો સમય વીતવા છતાં પણ જાણે નૂતન હોય તેવો, કરવતની જેમ મર્મસ્થાનોને છેદતો મારો શોક અટકતો નથી.

અરેરે! આ વૃદ્ધાવસ્થા, અસાધ્ય દુઃખ અને વળી પરાક, સાન્તપન વગેરે તપોથી જેના રસ અને ધાતુઓ શોષાઈ ગયા છે, એવો આધાર વિનાનો આ મારા કમભાગી દેહ હજીય પડતો નથી! “જે આત્મઘાત કરે છે, તેમને પ્રગાઢ અંધકારમય ‘અસૂર્ય’” નામના લોકમાં વાસ મળે છે.” એમ ઋષિઓ માને છે. અનેક વર્ષો વીતી ગયાં હોવા છતાં પણ, દરેક ક્ષણે વિચાર કરવાથી જેનું સતત સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે એથી નૂતન જ હોય એવો મારો દારુણ દુઃખસંવેગ શમતો નથી. દેવોની યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ દીકરી સીતા! તારું નિર્માણ એવું થયું કે શરમને કારણે ઈચ્છા મુજબ રડી પણ શકાતું નથી. અરેરે પુત્રી!

અકારણ રડતું કે હસતું, થોડી કોમળ દંતકળીઓની અણીથી શોભતું, ભાંગ્યું તૂટ્યું અસ્પષ્ટ છતાં મધુર બોલતું, તારું બાલ્યાવસ્થાનું મુખકમળ હું યાદ કરું છું. (4)

ભગવતી વસુંધરા! સાચે જ તમે અતિ કઠણ છો!

તમે, અગ્નિ, મુનિઓ, વસિષ્ઠપત્ની, ગંગા, અને રધુઓના કુલગુરુ સ્વયં ભગવાન સૂર્ય જેનું માહાત્મ્ય જાણતા હતા: વાણી જેમ વિદ્યાને જન્મ આપે છે, તેમ તમે જેને જન્મ આપ્યો તેથી, તથા તેની જેમ જે દેવતા છે, તેવી તમારી એ પુત્રીની આવી હિંસાને હે દારુણ! તમે શાથી સહન કરી લીધી? (5)

(નેપથ્યમાં)

આ તરફ ભગવતી અને આ તરફ મહાદેવી,

જનક - (જેઈને) અરે, સૃષ્ટિ જેને માર્ગ બતાવે છે તેવાં ભગવતી અરુન્ધતી! (ઊઠીને)
પણ મહાદેવી કોને કહ્યાં? (ધારીને જોઈને) અરેરે! શું આ મહારાજ
દશરથનાં ધર્મપત્ની, મારાં પ્રિયસખી કૌસલ્યા! તે જ એમ કોણ માને?

આ દશરથના ઘરમાં લક્ષ્મી જેવી હતી, અથવા લક્ષ્મી જ. તેમાં સરખામણીના શબ્દનું
શું પ્રયોજન? અરેરે, દૈવવશાત્ તે આ દુઃખથી ભરેલી જાણે કોઈ બીજી વ્યક્તિ બની
ગઈ. અહો, આ કેવું પરિણામ! (6)

આ બીજો પાપી દશાપલટો!

જે વ્યક્તિ પહેલાં મારે માટે મૂર્તિમાન મહોત્સવ હતી, તેનું જ દર્શન ઘા માં મીઠાની
જેમ અસહ્ય બની ગયું. (7)

(પછી અરુન્ધતી, કૌસલ્યા અને કંચુકી પ્રવેશે છે.)

અરુન્ધતી - ખરેખર કહું છું કે તમારે જાતે જ જઈને વિદેહરાજને મળવું એવો તમારા
કુલગુરુનો આદેશ છે. અને એટલે જ મને મોકલી છે. તો ડગલે ને પગલે
આટલા બધા અચકાઓ છો શાથી?

કંચુકી - દેવી, જાત ઉપર કાબૂ રાખીને ભગનાન વસિષ્ઠના આદેશનું પાલન કરો એમ
હું વિનવું છું.

કૌસલ્યા - આવા સમયે મારે મિથિલાનરેશને મળવું- એટલે બધાં દુઃખો એકીસાથે જ
ઊભરાય છે. તેથી મૂળમાંથી ઉખડી પડતાં હૃદયને હું સ્વસ્થ રાખવા
સમર્થ નથી.

અરુન્ધતી - એમાં શી શંકા?

મનુષ્યોનાં સંબંધીવિયોગથી ઉદ્ભવેલાં દુઃખ સતત વધ્યા કરે છે અને પ્રિયજનને જોતાં
દુઃસહ બની હજારો ધારાઓથી જાણે કે ઉભરાય છે. (8)

કૌસલ્યા - દીકરી જેવી વધૂનું આમ થયા પછી તેના રાજર્ષિ પિતાને શું મોં બતાવવું?

અરુન્ધતી - આ જનકકુળના ધુરંધર તમારા શ્લાઘ્ય સંબંધી છે, જેમને મુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યે
બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. (9)

કૌસલ્યા - આ તે મહારાજના હૃદયથી અભિન્ન અને મારી દીકરી જેવી વધૂના પિતા
વિદેહરાજ સીરધ્વજ. અરેરે, દુઃખ વિનાના રમણીય દિવસો મને યાદ
આવ્યા. હા દૈવ! તેમાંનું કશું હવે રહ્યું નથી.

જનક - (પાસે આવીને) ભગવતી અરુન્ધતી, વૈદેહ સીરધ્વજ અભિવાદન કરે છે.

પ્રાચીન ગુરુઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા તમારા પતિ પવિત્ર તેજનો ભંડાર હોવા છતાં
જેનાથી પોતાને પવિત્ર માને છે એવાં ત્રણેય લોકનાં મંગળરૂપ અને જગવંદ્ય દેવી
ઉષાની જેમ વિશ્વને વંદન કરવા યોગ્ય આપ ભગવતીને ધરતી પર મસ્તક મૂકીને હું
વંદન કરું છું. (10)

અરુઘતી - તમને અક્ષર જ્યોતિનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાવ. અંધકારની પાર જે પ્રકાશે છે તે દેવ સૂર્ય તમને પાવન કરો.

જનક - આર્ય ગૃષ્ઠિ, પ્રજાપાલકના આ માતા કુશળ તો છે ને?

કંચુકી - (સ્વગત) કાંઈ બાકી ન રહે તેમ અતિનિહુર રીતે મહેણું માર્યું. (મોટથી) રાજર્ષિ, આ જ રોષથી દીર્ઘ સમયથી રામભદ્રના મુખચંદ્રનું દર્શન જેમણે ત્યજી દીધું છે તેવાં ખૂબ દુઃખી થયેલાં દેવીને દુઃખ આવવું તમારે માટે ઉચિત નથી. રામભદ્રને પણ કોઈ દૈવદુર્યોગ જ. કારણ કે ચારેબાજુથી ઘણા નગરજનો અને ગ્રામજનો બીભત્સ અફવાઓ ફેલાવતા હતા અને અગ્નિશુદ્ધિમાં વિશ્વાસ ન કર્યો-તેથી મહારાજે આવું દારૂણ કર્મ કર્યું.

જનક - (રોષથી) અરે, અમારી સંતત્તિને શુદ્ધ કરનાર આ અગ્નિ વળી કોણ? અરેરે, રામભદ્રથી અપમાનિત થયેલાં છતાં અમે આવું બોલનારાથી ફરીવાર અપમાનિત થઈએ છીએ.

અરુઘતી - (નિસાસો નાખીને) એમ જ છે. 'અગ્નિ', એ તો દીકરી માટે ઉતારી પાડનાર શબ્દ છે. 'સીતા' એ જ પૂરતું છે. હા દીકરી!

તું શિશુ હો કે શિષ્યા, જે હો તે મારે માટે તેમજ રહો. વિશુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ તારા તરફની મારી ભક્તિને દઢ કરે છે. શિશુત્વ હોય કે સ્ત્રીત્વ, તું ખરે જ જગતને વંદન કરવા યોગ્ય છે. ગુણવાનમાં ગુણો પૂજનીય હોય છે, જાતિ કે વય નહીં. (11)

કૌસલ્યા - અહો, વેદનાઓ જાણે કે ઊભરાય છે. (મૂચ્છા પામે છે.)

જનક - અરેરે, આ શું?

અરુઘતી:-રાજર્ષિ, બીજું શું?

તે રાજા, તે સુખ, તે બાળકો અને તે દિવસો-એ સઘળું મિત્ર એવા તમને જોઈને સ્મૃતિમાં ઊભરાઈ આવ્યું. આ ભયંકર પરિણામને કારણે તમારી સખી મૂર્છિત થઈ ગઈ છે. કુલસ્રીઓનું ચિત્ત ખરે જ પુષ્પ સમાન સુકુમાર હોય છે. (12)

જનક - અરેરે! હું સર્વ પ્રકારે કૂર બન્યો છું કે લાંબે સમયે જોયેલી પ્રિયમિત્રની પ્રિયપત્નીને સ્નેહથી મળતો નથી.

તે મારા શ્લાઘ્ય સંબંધી હતા, પ્રિય મિત્ર હતા, અને એ મારું હૃદય હતા. તે સાક્ષાત્ આનંદ હતા અને જીવનનું સંપૂર્ણ ફળ હતા. શરીર, જીવ કે તેનાથી પણ અધિક પ્રિય બીજું જે કંઈ હોય તે હતા- તે શ્રીમાન મહારાજ દશરથ મારે માટે શું ન હતા? (13)

અરેરે, આ જ તે કૌસલ્યા!

જ્યારે એનો કે એના પતિનો ખાનગીમાં કંઈ મોટો દોષ થતો ત્યારે (તે) પતિ-પત્ની જુદા જુદા મને ફરિયાદ કરતાં. તે પછી મનામણાં ને કોપનો વિધિ મારે આધીન હતો. અથવા, હૃદય ઉપર ધસી આવીને જે બાળે, તે વાતને યાદ કરવાથી શું? (14)

અરુન્ધતી - અરેરે! લાંબા સમયથી રુંધાયેલા શ્વાસવાળું એનું હૃદય થંભી ગયું છે.

જનક - હા પ્રિયસખી! (કમંડળમાંથી પાણી છાટે છે.)

કંચુકી - અરેરે! સુખ આપનાર મિત્રની જેમ પ્રથમ એક સરખી અનુકૂળતા બનાવી પછી અચાનક ફેરફારથી દારુણ બની વિધાતા મનની વેદના વધારે છે. (15)

કૌસલ્યા - (ભાનમાં આવીને) હા પુત્રી, જાનકી, તું કેમ છે? નવવિવાહના સૌંદર્યરૂપ એક જ આત્મૂષણવાળું, નિર્મળ હાસ્યથી ચમકતું તારું મુગ્ધ મુખકમળ મને સાંભરે છે. દીકરી, ચમકતા ચંદ્રની ચાંદની જેવાં સુંદર અંગો વડે ફરી મારે ખોળો ઉજાળ. મહારાજ હમેશાં કહેતા: આ જાનકી રઘુકુળના મહાપૂર્વજોની વધૂ છે, પરંતુ જનક સાથેના સંબંધને કારણે તે આપણી તો દીકરી જ છે.

તે રાજા દશરથને પાંચ સંતાન હોવા છતાં સુબાહુના શત્રુ (રામ) વિશેષ પ્રિય હતા. પુત્રીઓમાં જેમ શાંતા તેમ ચારે વધૂઓમાં સીતા એમને પ્રિય હતી. (16)

જનક - અરેરે, પ્રિયમિત્ર મહારાજ દશરથ, આમ તમે સર્વ પ્રકારે હૃદયંગમ છો. તમને કેમ વિસરાય?

કહેવાય છે કે કન્યાના વડીલો જમાઈના સંબંધીઓને પૂજે છે, આપણા સંબંધમાં તેથી ઉલટું જ બન્યું - તમે મારું સન્માન કરતા. એવા તમે અને તે સંબંધનું બીજ કાળે હરી લીધું. આ ધોર નરક સમાન જીવલોકમાં મુજ પાપીનું જીવવું ધિક્કાર છે! (17)

કૌસલ્યા - દીકરી જાનકી, હું શું કરું? દઢ વજ્રલેપથી જડાઈને નિશ્ચલ થયેલ આ હતભાગી જીવન મને અભાગણીને છોડતું નથી.

અરુન્ધતી - રાજપુત્રી, શાંત થાઓ. આંસુને પણ વચ્ચે-વચ્ચે આરામ આપેવો ઘટે. વળી, ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાં તમારા કુલગુરુએ 'જે થવાનું હતું તે થયું જ, પરંતુ પરિણામ મંગલમય આવશે' એવું કહેલું, તે શું યાદ નથી?

કૌસલ્યા - અસંભવિત મનોરથ રાખનારી મને એ ક્યાંથી?

અરુન્ધતી - તો શું રાજપુત્રી, તમે એમ માનો છો કે તે અસત્ય ભાષણ હતું? હે સુક્ષત્રિયા, એને અન્યથા માનવું જોઈએ નહીં. એમ બનશે જ.

પ્રકાશનો આવિર્ભાવ પામેલા બાહ્મણોનાં જે વચનો છે, તેમાં સંજય કરવો જોઈએ નહીં. તેમની વાણીમાં કલ્યાણકારી લક્ષ્મી રહેલી છે. તેઓ અર્થહીન વાણી બોલતા નથી. (18)

(પડદા પાછળ અવાજ. બધા સાંભળે છે.)

જનક - અરે, શિષ્ટજનોના માનમાં આજે અનધ્યાય છે તેથી મુક્તપણે રમતાં બાળકોની આ કલકલ છે.

કૌસલ્યા - બાળપણમાં સુખ સુલભ હોય છે. (ધ્યાનથી જોઈને) અરે, એમની વચ્ચે રામભદ્રના કૌમાર સમય જેવી કાન્તિથી શોભતાં દઢ, સુંદર અને સુકુમાર અંગો વડે આ કોણ આપણી આંખોને ઠારે છે?

અરુધન્તી - (આડું જોઈને હર્ષનાં આંસુ સાથે) ભાગીરથીએ નિવેદન કરેલું કર્ણમૃત સમું પેલું રહસ્ય તે આ જ. પરંતુ આયુષ્યમાન કુશ-લવમાંથી આ કોણ, તેની અમને ખબર નથી. (મોટેથી)

નીલકમળની પાંખડી સમાન સ્નિગ્ધ અને શ્યામ, લટથી સુશોભિત, પવિત્ર શ્રીવાળા, બાળકોની મંડળીને પોતાની કાન્તિથી જાણે કે શોભાવતો, તે મારો દીકરો રઘુનંદન ફરીથી બાળક બન્યો હોય તેવો આ કોણ, જોતાં જ એકદમ નેત્રોને અમૃતનું જાણે અંજન કરે છે? (19)

કંચુકી - આ બાળક ચોક્કસ ક્ષત્રિય બલ્હચારી છે, એમ મને લાગે છે.

જનક - એમ જ છે. કારણ કે,

તેની પીઠ પર બંને બાજુ શિખાને સ્પર્શતાં કંકપત્રવાળાં બે ભાથાં રહેલાં છે. છાતી પર થોડી ભસ્મથી પવિત્ર ચિહ્ન કરેલું છે, રુરુમૃગનું ચર્મ ધારણ કર્યું છે. મજ્જાકિયા રંગનું કટિવસ્ત્ર મૂર્વા મેખલાથી બાંધેલું છે. એક હાથમાં ધનુષ્ય અને રુદ્રાક્ષની માળા છે અને બીજામાં અશ્વત્થનો દંડ છે. (20)

ભગવતી અરુન્ધતી, શું ધારો છો? આ ક્યાંનો હશે?

અરુધન્તી - અમે આજે જ આવ્યાં છીએ.

જનક - આર્ય ગૃષ્ઠિ, મને બહુજ કૌતુક થાય છે. તો ભગવાન વાલ્મીકિને જ જઈને પૂછો અને આ બાળકને કહો-વત્સ, પેલાં કેટલાંક વૃદ્ધો તને મળવા ઈચ્છે છે.

કંચુકી - જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

કૌસલ્યા - તમે શું માનો છો? આમ કહેવાથી તે આવશે?

અરુધન્તી - આવી આકૃતિથી સદ્વર્તન જુદું હોય કે?

કૌસલ્યા - (ધ્યાનથી નિહાળીને) અરે, વિનયપૂર્વક ગૃષ્ઠિનાં વચન સાંભળી, ઋષિકુમારોને વિદાય કરી, તે વત્સ આ તરફ જ આવવા લાગ્યો!

જનક - (લાંબો સમય ધારી ધારીને જોઈને) અહો, આ શું?

વિનય, બાળપણ અને મુગ્ધતાથી કોમળ, જેને ચતુર જ સમજી શકે, મૂખીઓ નહીં એવા મહિમાની અતિશયતા એનામાં છે. જેમ લોહચુંબકનો નાનકડો ટુકડો લોખંડ (ખેંચે) તેમ સંમોહથી સ્થિર થયું હોવા છતાં મારા મનને આ બળવાન બાળક ખેંચે છે.

(21)

(પ્રવેશીને)

લવ - જેમનાં નામ, ક્રમ અને કુળ મને અજાણ્યાં છે એવા આમને, તેઓ પૂજ્ય છે છતાં, પોતાની મેળે હું શી રીતે પ્રણામ કરું? (વિચારીને) પણ આ પ્રકાર વિરોધી નથી એમ વૃદ્ધો પાસેથી સાંભળ્યું છે. (વિનયપૂર્વક પાસે જઈને) આ લવ મસ્તક નમાવીને આપને પ્રણામ કરે છે.

અરુન્ધતી અને જનક - કલ્યાણિન! આયુષ્માન થા.

કૌસલ્યા- બેટા, ઘણું જીવો!

અરુન્ધતી - આવ વત્સ, (લવને ખોળામાં લઈને, સ્વગત) સદ્ભાગ્યે માત્ર ખોળો જ નહીં, લાંબા સમયે મારો મનોરથ પણ પૂર્ણ થયો.

કૌસલ્યા - બેટા, જરા આમ પણ આવ તો. (ખોળામાં લઈને) અહો, માત્ર સહેજ ખીલેલા નીલકમલ જેવા શ્યામ અને ઉજ્જવળ શરીરના બાંધા વડે જ નહીં, પરંતુ કમળકેસર ખાઈને મધુર થયેલા કંઠવાળા કલહંસના અવાજ જેવા અતિગંભીર અવાજથી પણ આ રામભદ્રને મળતો આવે છે. ખરેખર? ખીલેલા કમળ ગર્ભ જેવો વત્સના શરીરનો સ્પર્શ પણ તેવો જ કોમળ છે. બેટા, જરી જોઉં તો તારું મુખકમળ! (હડપચી ઊંચી કરી, ધારીને જોઈને, આંસુ અને લાગણી સાથે) રાજર્ષિ, ધ્યાનથી જોતાં આનું મુખ દીકરી જેવી વધૂ(સીતા)ના મુખચંદ્રને મળતું જ આવે છે. એ શું તમે નથી જોતા?

જનક - જોઉં છું, સખી, જોઉં છું.

કૌસલ્યા - અહો! ઉન્મત થઈ ગયું હોય તેવું મારું હૃદય આના વિશે ગમેતેમ બબડાટ કરે છે.

જનક - આ બાળકમાં દીકરી(સીતા)ની અને રામની તે સંપૂર્ણ આકૃતિ જાણે સંપૂર્ણપણે પ્રતિબિંબિત થઈ છે. તે જ કાંતિ, તે જ વાણી, તે જ સહજ વિનય, તે જ પુણ્ય પ્રભાવ છે. અરેરે! દૈવ! મારું ચંચળ ચિત્ત અવળે માર્ગે કેમ દોડે છે! (22)

કૌસલ્યા - બેટા, તારે માતા છે? અથવા તને પિતા છે?

લવ - ના, ના.

કૌશ્યા - ત્યારે તું કોનો છે?

લવ - ભગવાન વાલ્મીકિનો.

કૌશ્યા - અરે બેટા, કહેવા જેવું કહે.

લવ - હું આટલું જ જાણું છું.

(નેપથ્યમાં)

અરે સૈનિકો, આ કુમાર ચંદ્રકેતુ આજ્ઞા કરે છે કે કોઈએ આશ્રમ પાસેની ભૂમિ પર આક્રમણ કરવું નહીં.

અરુન્ધતી અને જનક - અરે, યજ્ઞના અશ્વની રક્ષાના પ્રસંગે આવી પહોંચેલા વત્સ ચંદ્રકેતુને આજે મળાશે! અહો કેવો શુભ દિવસ!

કૌસલ્યા - વત્સ લક્ષ્મણનો પુત્ર આજ્ઞા કરે છે-એવા અમૃતબિંદુ સમાન સુંદર શબ્દો કાને પડે છે.

લવ - આર્ય, આ ચંદ્રકેતુ વળી કોણ?

જનક - દશરથના પુત્ર રામ અને લક્ષ્મણને તું જાણે છે?

લવ - એ બે જ તો રામાયણકથાના નાયકો છે.

જનક - હા

લવ - તો હું કેમ ન જાણું?

જનક - તે લક્ષ્મણનો પુત્ર આ ચંદ્રકેતુ.

લવ - ત્યારે તો ઊર્મિલાનો પુત્ર, મિથિલાના રાજર્ષિને દૌહિત્ર.

અરુન્ધતિ - (હસીને) વત્સે કથામાં પ્રવીણતા દાખવી.

જનક - (વિચાર કરીને) જો તું કથાનો આવો જાણકાર છે તે અમે પૂછીએ તે કહે કે તે દશરથના પુત્રોને કેટલાં અને કયા નામનાં સંતાનો કઈ કઈ પત્નીઓથી જન્મેલાં છે?

લવ - કથાનો આ ભાગ અમે કે બીજા કોઈએ પહેલાં સાંભળ્યો નથી.

જનક - શું કવિએ રચ્યો જ નથી?

લવ - રચ્યો છે, પ્રગટ કર્યો નથી. તેનો જ કોઈ એક રસભર્યો અંશ ભજવી શકાય તેવા અન્ય પ્રબંધ રૂપે યોજ્યો છે. અને પોતાના હાથે લખીને તેને ભગવાન મુનિએ નાટ્યસૂત્રકાર ભગવાન ભરતમુનિ પાસે મોકલ્યો છે.

જનક - શા માટે?

લવ - કહે છે કે તે ભગવાન ભરત અપ્સરાઓ પાસે તેને ભજવાવે એટલા માટે.

જનક - આ બધું અમને અત્યંત કૌતુક ઉપજાવનારું છે.

લવ - વળી ભગવાન વાલ્મીકિએ તેમાં બહુ મોટી આસ્થા રાખી છે. કારણ કે કેટલાક અંતેવાસીઓને હાથે તે પુસ્તક ભરતાશ્રમે મોકલ્યું છે. (માર્ગમાં) વિઘ્ન નિવારવા માટે તેમના વળાવિયા તરીકે હાથમાં ધનુષ્યવાળા મારા ભાઈને મોકલ્યા છે.

કૌસલ્યા - બેટા, તારે ભાઈ પણ છે?

લવ - છે, આર્ય કુશ નામે.

કૌસલ્યા - મોટો છે એમ કહેવા માગે છે?

લવ - હા, એમ જ. કહે છે કે પ્રસવના ક્રમ પ્રમાણે તે મોટા છે.

જનક - તમે બે આયુષ્માન, જોડીયા ભાઈ છો?

લવ - હા.

જનક - વત્સ, કહે, કથાભાગ ક્યાં સુધીનો છે?

લવ - પુરજનોની ખોટી નિંદાથી ઉદ્દેગ પામેલા રાજાએ દેશપાર કરેલાં અને જેમને પ્રસવવેદના થવા માંડી છે તેવાં યજ્ઞભૂમિમાંથી જન્મેલાં દેવી સીતાને જંગલમાં એકલાં છોડીને લક્ષ્મણ પાછા વળ્યા, ત્યાં સુધી.

કૌસલ્ય - હા દીકરી, મુગ્ધ ચંદ્રમુખી! અત્યારે તારા એકલીના પુષ્પ સમા શરીરનું એકાએક દેવની દુષ્ટલીલાને કારણે શું થયું હશે?

જનક - હા પુત્રી!

(તારું) અપમાન, ગોર જંગલ અને તે પ્રસવકાળની વેદના પામીને જ્યારે માંસભક્ષી પશુઓનાં ટોળાં (તારી) ચારે બાજુ વીંટળાઈ વળ્યાં હશે ત્યારે ભયભીત થઈ 'બચાવો' એમ કહી મને ચોક્કસ વારંવાર યાદ કર્યો હશે. (23)

લવ - (અરુન્ધતીને) આર્યા, આ બંને કોણ છે?

અરુન્ધતી - આ કૌસલ્યા અને આ જનક.

(લવ બહુમાન, ખેદ અને કૌતુકથી જુએ છે.)

જનક - દુષ્ટ પુરવાસીઓની નિર્દયતા! અહો રાજા રામનું ઉતાવળાપણું! હિંસારૂપી વજ્રના આ ઘોર પતન વિષે સતત વિચાર કરતાં લાગે છે કે કોધને ધનુષ્યથી કે શાપથી એકદમ સળગી ઊઠવા માટેનો આ અવસર છે.

કૌસલ્યા - (ભયથી ધ્રુજતાં) ભગવતી, બચાવો, બચાવો. ગુસ્સે થયેલા રાજર્ષિને શાંત કરો.

અરુન્ધતી - અપમાનિત થયેલા મનસ્વીઓનું ચિત્ત ઘણુંખરું આવું જ હોય છે. રાજન! રામ તમારું બાળક છે. અને રાંક પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ઘટે. (24)

જનક - અથવા રઘુનંદનની બાબતમાં તે બંને શાંત થાઓ. કારણ તે મારી પુત્ર રૂપી નિધિ છે અને નગરજનોમાં ઘણું ખરું બ્રાહ્મણો, બાળકો, વૃદ્ધો, અપંગો અને સ્ત્રીઓ હોય છે. (25)

(પ્રવેશીને)

ગભરાયેલાં બાળકો - કુમાર, કુમાર! 'અશ્વ' 'અશ્વ' એવું કોઈ વિશિષ્ટ પ્રાણી જનપદમાં સંભળાય છે તેને અમે હમણાં પ્રત્યક્ષ જોયું.

લવ: 'અશ્વ' 'અશ્વ' એવું નામ મેધ્ય (યજ્ઞમાં હોમવાનાં) પશુઓની યાદીમાં તથા સંગ્રામની વસ્તુઓના નામસંગ્રહમાં વાંચવામાં આવે છે. તો કહો, તે કેવો છે?

બટુઓ - સાંભળો.

એ પાછળ લાંબું પૂછું ધારણ કરે છે અને તેને એ સતત હલાવ્યા કરે છે. તેની ડોક લાંબી છે અને તેને ચાર ખરીઓ છે. તે કૂણું ઘાસ ખાય છે (અને) કેરી જેવડી ગોળ લાદ કરે છે. અથવા કહેવાથી શું? વળી, તે દૂર જાય છે. ચાલ, ચાલ, (જોવા) જઈએ. (26)

(મૃગચર્મ અને હાથ પકડીને ખેંચે છે.)

લવ - (કૌતુક, અવશતા અને વિનયથી) આર્યો, જુઓ, આ લોકો મને ઘસડી જાય છે. (ઝડપથી જાય છે.)

અરુન્ધતી અને જનક - વત્સ ભલે કૌતુક શમાવ.

કૌસલ્યા - વનવાસી બાળકના રૂપ અને વાર્તાલાપથી તમે ને અમે ખુશ થયાં છીએ. ભગવતી, એને ન જોતાં મને લાગે છે કે જાણે મારું કાંઈક લૂંટાઈ ગયું. તો બીજી તરફ જઈને (એ) દોડી જતા દીર્ઘાયુને જોઈએ.

અરુન્ધતી - અતિશય વેગથી દૂર નીકળી ગયેલો એ ચપળ કેમ કરી દેખાશે?

(પ્રવેશીને)

કંચુકી - ભગવાન વાલ્મીકિ કહે છે કે અવસર પર તમે સૌ એ જાણશો.

જનક - તે કોઈ અત્યંત ગંભીર વાત હશે. ભગવતી અરુન્ધતી, સખી કૌસલ્યા, આર્ય ગૃષ્ઠિ, આપણે જાતે જ જઈને ભગવાન પ્રાયેતસને મળીએ.

(વૃદ્ધવર્ગ બહાર જાય છે.)

(પ્રવેશીને)

બટુઓ - કુમાર આ આશ્ચર્ય જુઓ.

લવ - જોયું અને જાણ્યું. પણ આ તો અશ્વમેધનો અશ્વ છે.

બટુઓ - કેવી રીતે જાણ્યું?

લવ: - અરે મૂર્ખો, તમે પણ પેલો કાણડ (ભાગ) ભણ્યા છો. જોતા નથી કે એને, 'કવચ પહેરેલા, દંડ ધારણ કરનારા ભાથાવાળા એમ દરેક પ્રકારના સો સો રક્ષકો હોય છે.' આ સૈન્ય ઘણું કરીને એટલું જ જણાય જો મારી વાતમાં વિશ્વાસ ન હોય તો જઈને પૂછો.

બટુઓ - અરે ઓ! (રક્ષકોથી) વીંટળાઈને આ ઘોડો શા માટે ફરે છે?

લવ - (સ્પૃહાથી, સ્વગત) અહો! અશ્વમેધ એ તો વિશ્વવિજયી ક્ષત્રિયોની, બધા ક્ષત્રિયોનો પરાભવ કરનાર, મહાન ઉત્કર્ષની જવલંત કસોટી છે.

(નેપથ્યમાં)

જે આ અથ, આ પતાકા અથવા વીરઘોષણા છે તે સાતે લોકના એકમાત્ર વીર એવા રાવણના કુળના શત્રુ રામની છે. (27)

લવ - (જાણે ગર્વથી) અહો! (મનને) સળગાવી મૂકે એવા આ શબ્દો છે.

બટુઓ - શું કહેવું? કુમાર ખરેખર બુદ્ધિમાન છે.

લવ - અરે ઓ! તે શું પૃથ્વી, નક્ષત્રી થઈ ગઈ છે કે આમ બોલે છે?

(નેપથ્યમાં)

અરે , મહારાજ સામે ક્ષત્રિયો કેવા?

લવ - ધિક્કાર છે અધમોને!

જો તેઓ છે, તો છે જ. એમાં આ ડરામણી શાની? આવું કહેવાનો અર્થ શું? તમારી તે પતાકાને હમણાં હરી લઉં છું. (28)

અરે છોકરાઓ, આ ઘોડાને ઘેરીને ઢેફાં મારતાં મારતાં લઈ જાઓ. એ બિચારો રોહિત મૃગોની સાથે ભલે ચરે.

(પ્રવેશીને)

પુરુષ - (ક્રોધ અને ગર્વથી) ધિક્કાર છે (તારા) ચાપલ્યને! શું બોલ્યો? અત્યંત તીક્ષ્ણ એવા શસ્ત્રધારીઓની લંગારો બાળકની પણ ગર્વભરી વાણીને સહન કરતી નથી. રાજકુમાર ચંદ્રકેતુને દબાવી શકવા મુશ્કેલ છે. અપૂર્વ અરણ્યના દર્શનથી આકર્ષાયેલા હૃદયવાળા તે આવી પહોંચે તે પહેલાં આ વૃક્ષોની ઝાડીમાં થઈને જલદી નાસી જાઓ.

બટુઓ - કુમાર, ઘોડાની વાત રહેવા દો! ચમકતાં શસ્ત્રોવાળી આયુધધારીઓની લંગારો કુમારને ડારી રહી છે. વળી, અહીંથી આશ્રમ સ્થાન દૂર છે. તો ચાલો, હરણફાળે ભાગી જઈએ.

લવ - (હસીને) શું શસ્ત્રો ચમકે છે? (ધનુષ્ય ચઢાવતાં)

પણછરૂપી જીભથી ઊંચી અણીરૂપ જડબાને વીંટી રહેતું, વાદળના સમાન ભયંકર ધર્ધર અવાજ કરતું, આ ધનુષ્ય, કોળિયા કરવામાં મસ્ત, હસતા યમરાજના મુખયન્ત્રના બગાસાના સમું વિશાળ ઉદર(પોલાણ)વાળું બની રહ્યો! (29)

(યથાયોગ્ય રીતે આમતેમ ફરીને બધા બહાર જાય છે.)

મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિરચિત ઉત્તરરામચરિતમ્ માં “કૌસલ્યાજનકમિલન” નામનો ચતુર્થ અંક સમાપ્ત.

पञ्चमोऽङ्कः

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिकाः, जाते जातमवलम्बनमस्माकम् ।

नन्वेष त्वरितसुमन्यनुद्यमान-

प्रोद्वेल्लत्प्रजवितवाजिना रथेन ।

उत्त्रात प्रचलित कोविदारकेतुः

श्रुत्वा नः प्रधानमुपैति चन्द्रकेतु ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्याणिः साद्भुतहर्षसंभ्रमश्चन्द्रकेतुः ।)

चन्द्रकेतुः - आर्य सुमन्त्र, पश्य पश्य,

चन्द्रकेतुः-आर्य सुमन्त्र, पश्य पश्य,

किरति कलितकिंचित्कोपरज्यन्मुख श्री-

रविरत गुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-

मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्रयमाश्रयम् ।

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोर-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः- आयुष्मन्,

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

चन्द्रकेतुः - मम त्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते ।

अयं हि शिशुरेकको समरभार भूरिस्फुर-

त्करालकरकन्दलीकलित शस्त्रजालैर्बलैः ।

वृणात्कनककिङ्किणीझणझणाधितस्यन्दनै-

रमन्द मददुर्दिनद्विरद्वारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः - वत्स, एभिः समस्तैरपि नालमस्य, किं पुनर्व्यस्तैः ।

चन्द्रकेतुः - आर्य, त्वर्यतां त्वर्यताम् । अनेन हि महानाश्रितजनप्रमाथोऽस्माकमारब्धः । तथा
हि-

आगर्जद गिरिकुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णं कर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन् ।

वेल्लद्भैरवरुण्डमुण्ड निकरैर्वीरो विधत्ते भुवं

तुष्यत्कालकरालवज्रविधसव्याकीर्यमाणामिव ॥६॥

सुमन्त्रः - (स्वगतम्) कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्वसंप्रहारमनुजानीमः ।
(विचिन्त्य) अथवा इक्ष्वाकुकुलवृद्धाः खलु वयम् । प्रत्युपस्थिते रणे च का
गतिः ।

चन्द्रकेतुः - (सविस्मयलज्जासंभ्रमम्) हन्त धिक् । अपावृत्तान्यैव सर्वतः सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः - (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन्, एष ते वाग्विषयीभूतः स वीरः ।

चन्द्रकेतुः - (विस्मृतिमभिनीय) आर्य, किमस्य नामधेयमाख्यातमाह्वयकैः ।

सुमन्त्रः - लव इति ।

चन्द्रकेतुः -

भो भो लव महाबाहो किमेभिस्तव सैनिकैः ।

एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाम्यतु ॥७॥

सुमन्त्रः - कुमार, पश्य पश्य ।

विनिवर्तित एष वीरपोतः पृतनानिर्मथनात्त्वयोपहूतः ।

स्तनयित्पुरवादिभावलीना- मवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥८॥

(ततः प्रविशति त्वरितोद्धतपरिक्रमो लवः ।)

लवः - साधु राजपुत्र, साधु । सत्यमैक्ष्वाकः खल्वसि । तदयं परागत एवास्मि ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

लवः - (सावष्टम्भं परावृत्य) आः कथमिदानीं भग्ना अपि प्रतिनिवृत्य युद्धानुसारिणः
पर्यवष्टम्भयन्ति मां चमूपतयः । चिग्जाल्मान् ।

अयं शैलाघातक्षुभितवडवावज्रहुतभुक्-

प्रचण्डक्रोधाचिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।

समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुल्लसेना कलकलः

पयोराशेरोघः प्रलयपवनास्फालित इव ॥१॥

(सवेगं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः - भो भोः कुमार,

अत्यद्भुतादसि गुणातिशयात्प्रियो मे

तस्मात्सखा त्वमसि यन्मम तत्तवैव ।

तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि

नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥१०॥

लवः - (सहर्षसंभ्रमं परावृत्य) अहो, महानुभावस्य प्रसन्नकर्कशा

वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुलकुमारस्य । तत्किमेभिः । एनमेव तावत्संभावयामि ।

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

लवः - (सक्रोधनिर्वेदम्) आः, कदर्थितोऽहमेभिर्वीरसंवादविघ्नकारिभिः पापैः ।

(इति तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः - आर्य, द्रव्यमेतत् ।

दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः

पश्चाद्वलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेधा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥११॥

सुमन्त्रः - कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं तु केवलं परवन्तो विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः - भो भो राजानः,

संख्यातीतैर्द्विरदत्तुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-

वत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्मैध्य चमर्मोत्तरीये ।

कालज्येष्ठैरभिनववयःकाम्यकाये भवद्भि-

र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥१२॥

लवः - (सोन्माथम्) आः, कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्य) मवतु । कालहरणप्रतिषेधाय

जृम्भकास्त्रेण तावत्सैन्यानि संस्तम्भयामि । (इति ध्यानं नाटयति ।)

सुमन्त्रः - तत्किमकस्मादस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति ।

लवः - पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः - (ससंभ्रमम्) वत्स, मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकास्त्रमामन्त्रितमिति ।

चन्द्रकेतुः - अत्र कः संदेह ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमति चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।
अथ लिखितमिवैतत्सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतममित वीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम्!

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामैर्नभो जृम्भके-
रुत्तसस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।
कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरवस्तीर्यते
मीलन्मेध तडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः - कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ।

चन्द्रकेतुः - भगवसः प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः - वत्स, नैतदेवमस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु। यतः,

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्चात्कौशिकं गताः ।
अथ तत्संप्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ १५ ॥

चन्द्रकेतुः - अपरेऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वं मन्त्रदृशः पश्यन्ति ।

सुमन्त्रः - वत्स, सावधानो भव । परागतस्ते प्रतिवीरः ।

कुमारौ - (अन्योन्यं प्रति) अहो, प्रियदर्शनः कुमारः । (सस्त्रेहानुरागं निर्वर्ण्य)

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः
पुराणो वा जन्मान्तरनिबिडबद्धः परिचयः ।
निजो वा संबन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितो
ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः - भूयसा जीविधर्म एष यत्स्वरसमयी कस्यचित्त्रचित्प्रीतिः, यत्र

लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षुराग इति । तमप्रतिसंख्येयनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति ।

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ - (अन्योन्यमुद्दिश्य)

एतस्मिन्मसृणितराजपट्टकान्ते

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तो मम परिरम्भणाभिलाषा-

दुन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥१८॥

किंत्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना

शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धं विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे

वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते ॥१९॥

सुमन्त्रः- (लवं निर्वर्ण्य, साप्तेमात्मगतम्) हृदय, किमन्यथा परिप्लवसे!

मनोरथस्य पद्मीजं तद्देवेनादितो हृतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्थागमः कुतः ॥२०॥

चन्द्रकेतुः - अवतराम्यार्य सुमन्त्र, स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः - तत् कस्य हेतोः ।

चन्द्रकेतुः - एकतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति अपि च खल्वार्य, क्षत्रधर्मः

समनुगतो भवति । न रथिनः पादचारमभियुञ्जन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुमन्त्रः - (स्वगतम्) आः कष्टं दशामनुपपनोऽस्मि ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाभ्यनुजानातु साहसेकरसां क्रियाम् ॥२१॥

चन्द्रकेतुः - यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखमर्थं संशयेष्वार्यमेव पृच्छन्ति तत्किमार्यो

विमृशति ।

सुमन्त्रः - आयुष्मन्, एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

एष सांग्रामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥२२॥

चन्द्रकेतुः - प्रतिरूपं वचनमार्यस्य ।

इतिहासं पुराणं च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणां च कुलस्थितिम् ॥२३॥

सुमन्त्रः - (सस्त्रेहास्रं परिष्वज्य)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-
वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।
तस्याप्यपत्यमनुतिष्ठति वीरधर्मं दिष्ट्या
गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

चन्द्रकेतुः - (सकष्टम्)

अप्रतिष्ठे रघु ज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।
इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

सुमन्त्रः - अहह, हृदयमर्मदारणान्येतानि चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

लवः - हन्त, मिश्रीकृतो रसक्रमो वर्तते ।

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी
तथैवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।
रणत्कारक्रूरकणितगुणगुञ्जदुरधनु-
धृतप्रेमा बाहुर्विकच विकरालोल्बणरसः ॥ २६ ॥

चन्द्रकेतुः - (अवतरणं रूपयन्) आर्य, सावित्रश्चन्द्रकेतुरभिवादयते ।

सुमन्त्रः -

अजितं पुण्यमूर्जंस्व ककुत्स्थस्येव ते महः ।
श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

अपि च

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्तै पिता
त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुर्यस्ते गुरूणामपि ।
ऐन्द्रावैष्णावमग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याधोषमन्त्रो जयम् ॥ २८ ॥

लवः - कुमार, अति हि नाम शोभसे रथस्य एव । कृतं कृतमत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः - तर्हि महाभागोऽप्ययं रथमलंकरोतु ।

लवः - आर्य, प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः - त्वमप्यनुरुध्यस्व वत्सस्य चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः - को विचारः स्वेषूकरणेषु । किंत्वरण्यसदो वयमनम्यस्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः - जानाति वत्स, दर्पसौजन्ययोर्यथोचितमाचरितुम् । यदि पुनस्त्वामीदृशमैश्वाको राजा रामभद्रः पश्येत्तदा तस्य स्नेहेन हृदयमभिष्यन्दयेत् ।

लवः - - मन्ये सुजनः स राजर्षिः श्रूयते। (सलज्जमिव)

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः ऋतुप्रतिघातिनः

क इह च गुणैस्तं राजानं न वा बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

विकृतिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २९ ॥

चन्द्रकेतुः - (सस्मितम्) किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ।

लवः - अस्त्वहामर्षो मा भूद्वा । अन्यदेतत्पृच्छामि दान्तं हि राजानं राघवमनुशुश्रुमः। स किल नात्मना दृष्यति नाप्यस्य प्रमामु दृसवं जायते । तत्किं मनुष्यास्तस्य राक्षसीं वाचमुदीरयन्ति ।

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निऋतिः ॥ ३० ॥

इति ह स्म तां निन्दन्ति । अथेतराममिष्टुवन्ति ।

कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

घेनुं धीराः सुनृतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

सुमन्त्रः - परिपूतस्वभावोऽयं बत कुमारः प्राचेतसान्तेवासी । वदत्ययमभिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण ।

लवः - यत्पुनश्चन्द्रकेतो, वदसि किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति। तत्पृच्छामि किं व्यवस्थितविषयः क्षत्रधर्म इति ।

सुमन्त्रः - नैव खलु जानासि देवमैश्वाकं येनैवं वदसि । तद्विरमातिप्रसङ्गात् ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने न हि निर्बन्धमर्हसि ॥ ३२ ॥

लवः - (सहासम्) आर्य, जामदग्नस्य दमनः स राजेति कोऽयमुच्चैर्वादः ।

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां
बाहोवीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।
शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-
स्तस्मिन्दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

चन्द्रकेतुः - (सोन्माथमिव) आर्यं सुमन्त्र, कृतमुत्तरोत्तरेण ।

कोऽप्येष संप्रति नवः पुरुषावतारो
वीरो न यस्य भगवान्भृगुनन्दनोऽपि ।
पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि
पुण्यानि तातचरितान्यपि यो न वेद ॥ ३४ ॥

लवः - को हि रघुपतेश्चरित महिमानं च न जानाति। यदि नाम किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् ।
अथवा शान्तम् ।

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्णयते
सुन्दस्त्रीमथनेऽप्यकुण्ठ यशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यपराङ्मुखान्यपि पदान्यासन्खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३५ ॥

चन्द्रकेतुः - आः तातापवादिन्, मित्रमर्याद, अति हि नाम प्रगल्भसे ।

लवः - अये, मय्येव भृकुटीमुखः संवृत्तः ।

सुमन्त्रः - स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथा हि,

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः
किञ्चित्कोकनदेच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्जतः ।

घत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्रं भ्रुवो-

चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥ ३६ ॥

लवः - कुमार कुमार, एह्योहि । विमर्दक्षमां भूमिमवतरावः ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

પંચમ અંક

(નેપથ્યમાં)

અરે ઓ સૈનિકો, આવી ગઈ છે, આપણી મદદ આવી ગઈ છે.

સુમંત્ર દ્વારા ઝડપથી હંકારાતા, દોડતા ઘોડાઓવાળા રથમાં ખાડા-ટેકરાને લીધે જેનો કોવિદારનો ધ્વજદંડ ઉછળી રહ્યો છે એવા આ ચંદ્રકેતુ આપણા યુદ્ધની વાત સાંભળી આવી રહ્યા છે. (1)

(પછી સારથિ સુમંત્રે હાંકેલા રથમાં, હાથમાં ધનુષ્ય સાથે, આશ્ચર્ય, હર્ષ અને ગભરાયેલ ચંદ્રકેતુ પ્રવેશે છે.)

ચંદ્રકેતુ - આર્ય સુમંત્ર, જુઓ જુઓ!

ઉત્પન્ન થયેલ કોપને કારણે મુખની લાલ કાન્તિવાળો અને ફરફરતી વાળની પાંચ ચોટીવાળો આ કોઈ અદ્ભુત વીર બાળક, છેડા પરની સતત ચાલતી દોરીવાળા ધનુષ્ય વડે રણમોખરે સૈન્ય ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યો છે. (2)

આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય!

હાથીઓના ગંડસ્થળને ઘોર ટંકાર વડે ભેદતાં, ચમકતાં હજારો બાણ વરસાદ તો, ચારે બાજુ ગોઠવાયેલ સૈન્ય વચ્ચે રહેલો, એકલો મુનિબાળ, જાણે કે રઘુવંશનો અજાણ્યો કોઈ નવો અંકુર હોય તેમ મને કુતૂહલ ઉપજાવે છે. (3)

સુમંત્ર - આયુષ્માન,

સુર અને અસુરથી ચડિયાતા પ્રભાવવાળા આ બાળકને જોઈને, વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં શત્રુઓનો નાશ કરવા સમયે ધનુષ્ય ધારણ કરેલા તેના સમાન રૂપવાળા, રઘુનંદન મને યાદ આવે છે. (4)

ચંદ્રકેતુ - એકની સામે ઘણા લડે છે તેથી મારું હૃદય શરમ અનુભવે છે.

ભારે અભિમાનથી ભરેલાં અને કેળ સમાન વિશાળ હાથોમાં અતિશય ચમકતાં ભયંકર શસ્ત્રોના સમૂહવાળા, રણકતી સોનાની ધૂધરીઓથી ઝણઝણતા રથવાળાં, પુષ્કળ મદ રૂપી વરસાદ વરસાવતાં વાદળ સમાન હાથીઓવાળાં સૈન્ય વડે આ એકલો બાળક સામેજ ઘેરાઈ ગયો છે. (5)

સુમંત્ર - વત્સ, એ સૌ ભેગા હોવા છતાં એને પહોંચી શકે તેમ નથી, તો અલગ અલગની તો વાત જ શી?

ચંદ્રકેતુ - આર્ય, જલદી કરો, જલદી કરો. એણે આપણા આશ્રિતજનોનો મોટો સંહાર આરંભ્યો છે! જેમ કે-

પર્વતની ગુફાએમાં રહેલા ગર્જના કરતા હાથીઓના ટોળાંના કાનને ત્રાસ પમાડતા, દુંદુભિઓના મોટા અવાજથી વૃદ્ધિ પામતા

પણછના ટંકારને વધારતો વીર, ગબડતાં ભયંકર ધડ અને મસ્તકના સમૂહોથી પૃથ્વીને જાણે તૃપ્ત થયેલા કાળના કરાળ મુખમાંથી વેરાતા કાળિયાઓથી ભરી દે છે.
(6)

સુમંત્ર - (સ્વગત) આવાની સાથે વત્સ ચંદ્રકેતુને દંદયુદ્ધની અનુમતિ હું કેવી રીતે આપું? (વિચારીને) અથવા અમે તો ઈક્વાકુકુળમાં ઘરડા થાય છીએ. યુદ્ધ આવી પડે ત્યારે શો ઉપાય?

ચંદ્રકેતુ - (વિસ્મય, લજ્જા અને ગભરાટથી) અરેરે, ધિક્કાર! મારાં સૈન્યો બધી બાજુથી પીછેહઠ કરે છે.

સુમંત્ર - (રથના વેગનો અભિનય કરીને) આયુષ્માન, તે વીર, આ તારા શબ્દો સાંભળે એટલા અંતરે રહ્યો.

ચંદ્રકેતુ - (વિસ્મૃતિનો અભિનય કરીને) આર્ય, આપણને બોલાવવા આવનારાઓએ એનું શું નામ કહ્યું હતું?

સુમંત્ર - લવ.

ચંદ્રકેતુ - અરે ઓ, મહાબાહુ લવ, તારે આ સૈનિકો સાથે શું? આ હું રહ્યો. આવ. ભલે તેજ તેજમાં શાન્ત થાય. (7)

સુમંત્ર - કુમાર, જુઓ, જુઓ.

મેઘગર્જનાનો અવાજ સાંભળીને સિંહબાળ હાથીઓનાં ટાળાના સંહારમાંથી પાછો ફરે તેમ તમારાથી બોલાવાયેલો આ વીરબાળ સૈન્યના સંહારમાંથી પાછા ફર્યો છે. (8)

(પછી ધીર અને ઉદ્ધત ગતિએ લવ પ્રવેશે છે.)

લવ - ધન્ય, રાજપુત્ર, ધન્ય! તું ખરેખર જ ઈક્વાકુવંશને છે. તેથી હું પાછો જ ફર્યો છું.

(નેપથ્યમાં બહુ અવાજ)

લવ - (ગર્વથી પાછા ફરીને) અરે, હમણાં વેરવિખેર કરી નાખ્યા છતાં પાછા ફરીને, યુદ્ધ માટે આગળ વધતા, ટુકડીઓના નાયકો શું મને ઘેરી રહ્યા છે? ધિક્કાર છે દુષ્ટોને!

પ્રલયકાળના પવનના આઘાતથી આમતેમ ઉડેલા સમુદ્રના જલપ્રવાહની જેમ, ચારે બાજુ ફેલાતો આ સૈન્યનો મોટો ભયંકર કોલાહલ, પર્વતના અથડાવાને લીધે ક્ષુબ્ધ થયેલા વડવાનલના મુખના અગ્નિ સમાન મારા પ્રચંડ ક્રોધની જવાળાઓનો કોળિયો ભલે બને. (9)

(વેગથી ફરે છે.)

ચંદ્રકેતુ - અરે, ઓ કુમાર,

અતિ અદ્ભુત એવા ગુણોની અતિશયતાને કારણે તું મને પ્રિય છે. તેથી તું મારો મિત્ર છે. જે મારું છે, તે તારું જ છે. તો પછી પોતાના સેવકોનો સંહાર શાથી કરે છે? આ ચંદ્રકેતુ તારા દર્પની ક્સોટીરૂપ છે. (10)

લવ - (હર્ષ અને ઉતાવળથી પાછા ફરીને) અહો, સૂર્યવંશનો મહાનુભાવ કુમાર શૌર્યમય પ્રસન્ન-કર્કશ શબ્દો પ્રયોજે છે. તો પછી આ લોકોનું શું? એનો જ સત્કાર કરું.

(નેપથ્યમાં પુનઃ કોલાહલ)

લવ - (કોપ અને નિર્વેદપૂર્વક) અરે, વીરોના સંવાદમાં વિઘ્ન કરનારા આ પાપીઓથી હું કંટાળ્યો.

(તે તરફ જાય છે.)

ચંદ્રકેતુ - આર્ય, આર્ય, જુઓ. આ જોવા જેવું છે

અભિમાન અને કૌતુકથી મને લક્ષ બનાવનાર, મારા સૈન્યથી અનુસરાતો, ઊંચા ધનુષ્યવાળો આ બે બાજુથી વાતા પવનથી અસ્થિર ઈન્દ્રધનુષ્ય ધારણ કરેલ મેધની કાંતિને ધારણ કરે છે. (11)

સુમંત્ર - કુમાર જ એને જોઈ શકે છે. અમે તો કેવળ વિસ્મયથી પરવશ છીએ.

ચંદ્રકેતુ - અરે, આ રાજાઓ,

હાથી, ઘોડા અને રથમાં બેઠેલા, ક્વચથી ઢંકાયેલા, ઉંમરમાં મોટા અને અગણિત એવા તમે, પગપાળા, પવિત્ર(મૃગ)ચર્મનું ઉત્તરીય ધારણ કરનારા યુવાનીથી શોભતા અને એકલા આની સાથે યુદ્ધ કરવા જે કમર કસી છે તેથી તમને ધિક્કાર, (અને) અમને (પણ) ધિક્કાર! (12)

લવ - (અણગમાથી) છટ્ટ! શું મારા પર દયા બતાવે છે? (વિચારીને) ભલે! સમય ન બગાડતાં જૃમ્મકાસ્રોથી સૈન્યોને થંભાવી દઉં. (ધ્યાનનો અભિનય કરે છે.)

સુમંત્ર - અરે આપણા સૈન્યનો અવાજ એકાએક કેમ બંધ થઈ ગયો?

લવ - હવે એ વીરને જોઈ લઉં.

સુમંત્ર - (ગભરાટથી) વત્સ, મને લાગે છે કે આ કુમારે જૃમ્મકાસ્રનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ચંદ્રકેતુ - એમાં શો સંદેહ?

અંધકાર અને વીજળીના ભયાનક સંયોગ જેવા, આંખને પહેલાં ગ્રસી લઈને અને પછી છોડી દઈને પીડા કરે છે. સ્તબ્ધ આ સૈન્ય ચિત્રમાં ચિતર્યું હોય તેમ નિશ્ચલ ઊભું છે. આ શક્તિશાળી જૃમ્મકાસ્ર સ્ફુરી રહ્યું છે. (13)

વાદળ અને વીજળીના મિલનથી લાલપીળી બનેલી ગુફાઓવાળાં પ્રલયકાળના ભીષણ પવનથી આમતેમ હડસાયેલાં, જાણે વિંધ્યાચળનાં શિખરો હોય તેવાં, પાતાળની ગુફારૂપી કુંજમાં એકઠા થયેલા અંધકાર જેવાં શ્યામ, તપાવેલા પિત્તળની

ચમકતી પીળી જ્યોતની જેમ દીપતા તેજવાળાં જૃમ્મકાચોથી આકાશ છવાઈ રહ્યું છે.
(14)

સુમંત્ર - પરંતુ આની પાસે જૃમ્મકાચો ક્યાંથી આવ્યાં હશે?

ચંદ્રકેતુ - ભગવાન પ્રાયેતસ (વાલ્મીકિ) પાસેથી એમ માનું છું.

સુમંત્ર - વત્સ, અચોની બાબતમાં, ખાસ કરીને જૃમ્મકાચોની બાબતમાં. કારણ કે આ કૃશાશ્વનાં સંતાન છે. કૃશાશ્વ પાસેથી તે કૌશિક પાસે ગયેલાં અને પછી તે પરંપરાથી રામભદ્ર પાસે રહ્યાં છે. (15)

ચંદ્રકેતુ - જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવા અન્ય મંત્રણાઓ પણ પોતાની મેળે બધું જાણી શકે છે.

સુમંત્ર - વત્સ, સાવધ થા. તારો પ્રતિયોદ્ધો પાછો ફર્યો છે.

બન્ને કુમારો - (એક-બીજાને) અહો, કુમાર પ્રિયદર્શન છે. (સ્નેહ અને અનુરાગપૂર્વક નિહાળીને)

અકસ્માત થયેલ મિલનને લીધે કે ગુણોની અતિશયતાથી, કે જન્માન્તરથી ગાઢ બંધાયેલ પુરાણો પરિચય હશે કે ભાગ્યવશ અજાણ્યો રહેલો કાઈ નિજને સંબંધ હશે, એને જોતાં મારું હૃદય એકાગ્રતા ધારણ કરે છે. (16)

સુમંત્ર - મોટાભાગે જીવોને આ ધર્મ છે કે કોઈકને કોઈક તરફ રસયુક્ત પ્રીતિ હોય છે, જેને માટે લોકોનો શબ્દ 'તારામૈત્રક' કે 'ચક્ષુરાગ' એવો છે.

અવર્ણનીય અને અકારણ એવા તેને ઋષિઓ 'પ્રેમ' કહે છે. જે કારણ વિનાનો પક્ષપાત છે. તેનો કાઈ પ્રતિકાર નથી, તે સ્નેહનો તંતુ પ્રાણીઓના અંતરના મર્મને સીવે છે. (17)

બન્ને કુમારો - (એકબીજાને ઉદ્દેશીને)

પાસે આવતાં તેને ભેટવાની ઈચ્છાથી મારું અંગ અતિશય રોમાંચયુક્ત બને છે, તે સુંવાળા રાજપદ્મ જેવી કાન્તિવાળા આ શરીર ઉપર બાણ શી રીતે છોડવાં? (18)

પણ એણે જ્યારે કઠોર તેજ દર્શાવ્યું ત્યારે શસ્ત્ર વિના બીજો શો ઉપાય? આવો જેનું લક્ષ્ય ન બને તે શાસ્ત્ર પણ શા કામનું? જ્યારે શસ્ત્ર ઉગામાયાં છે ત્યારે હું યુદ્ધથી વિમુખ થાઉં તો એ મને શું કહેશે? ખરેખર વીરોને આચાર દારુણરસ છે, સ્નેહના ક્રમને રૂંધે છે. (19)

સુમંત્ર - (લવને નિહાળીને આંસુ સાથે સ્વગત) હૃદય કેમ આડાઅવળા કૂદકા મારે છે! મનોરથનું જે બીજ હતું તેને દૈવે પહેલેથી જ હરી લીધું છે. પહેલેથી કાપી નાખેલી વેલ ઉપર ફૂલનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી? (20)

ચંદ્રકેતુ - આર્ય સુમંત્ર, હું રથમાંથી નીચે ઊતરું છું.

સુમંત્ર - કેમ?

ચંદ્રકેતુ - એક તો આ વીર પુરુષનું સન્માન થશે અને વળી આર્ય, ક્ષાત્રધર્મનું અનુસરણ થશે. શાસ્ત્રવિદો કહે છે કે રથીઓ પગપાળા સાથે યુદ્ધ કરતા નથી.

સુમંત્ર - (સ્વગત) અરે, હું તો કફોડી પરિસ્થિતિમાં મુકાયો!

મારા જેવો ન્યાયી કાર્યનો શી રીતે વિરોધ કરે? અથવા સાહસભર્યા કાર્યમાં અનુમતિ પણ કેમ આપે? (21)

ચંદ્રકેતુ - જ્યારે પૂજ્ય વડીલો પણ અર્થસંશયસમયે પિતાના પ્રિયમિત્ર એવા આપને જ પૂછે છે, તે આર્ય શી વિમાસણમાં પડ્યા છે?

સુમંત્ર - આયુષ્માન, એ રીતે તમારું માનવું ધર્માનુસારી છે.

આ સંગ્રામનો ન્યાય છે, આ સનાતન ધર્મ છે. આ રઘુસિંહોની વીરને યોગ્ય આચારપદ્ધતિ છે. (22)

ચંદ્રકેતુ - આર્યનું વચન યથાર્થ છે.

ઈતિહાસ, પુરાણ, ધર્મપ્રવચનો અને રઘુકુળના રિવાજોને આપ જ જાણો છો. (23)

સુમંત્ર - (સ્નેહનાં આંસુ સાથે ભેટીને)

વત્સ, ઈન્દ્રજિતને હણનાર તારા પિતાને જન્મે આ કેટલા દિવસો પસાર થયા છે? તેનો પુત્ર પણ (આજે) વીરધર્મને અનુસરે છે! સદ્ભાગ્યે દશરથનું કુળ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે. (24)

ચંદ્રકેતુ - (ખેદથી)

રઘૂત્તમ રામની પ્રતિષ્ઠા ન હોય તો અમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા કેવી? આ દુઃખથી અન્ય ત્રણે વડીલો સંતાપ પામે છે. (25)

સુમંત્ર - અરેરે! ચંદ્રકેતુનાં વચનો હૃદયના મર્મને છેદનારાં છે.

લવ - અહો! (મારામાં) રસનો ક્રમ મિશ્ર થઈ ગયો છે.

જેવી રીતે ચંદ્રનો ઉદય થતાં કુમુદિની આનંદ પામે છે તેવી જ રીતે આના તરફ મારી દૃષ્ટિ છે, પણ આ તો કલહ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. વળી, રણકારથી કૂર અવાજ કરતી દોરીથી ગુંજન કરતા મહાન ધનુષ્ય ઉપર પ્રેમવાળા અને સ્પષ્ટ વિકરાળ આ મારો હાથ, વીરરસમાં વિલસી રહ્યો છે. (26)

ચંદ્રકેતુ - (નીચે ઊતરવાનો અભિનય કરતાં) આર્ય, સૂર્યવંશી ચંદ્રકેતુ આપનું અભિવાદન કરે છે.

સુમંત્ર - આદિવરાહ કલ્યાણ માટે તને કકુસ્થ સમાન અજેય, પવિત્ર અને ઓજસ્વી તેજ આપો! (27)

અને વળી,

તારા ગોત્રના જે પિતા છે તે દેવ સવિતા તને યુદ્ધમાં પ્રેરણા આપો! તારા ગુરુજનોના પણ જે ગુરુ છે તે વસિષ્ઠ તને અભિનંદો! ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ, અગ્નિ, મરુત અને સુપર્ણનું

ઓજસ તને પ્રાપ્ત થાઓ અને રામ-લક્ષ્મણના ધનુષ્યની દોરીના ટંકારૂપી મંત્ર તને વિજય જ અપાવો! (28)

લવ - કુમાર, તમે રથમાં જ ખૂબ શોભો છો. રહેવા દો, અતિ આદર રહેવા દો!

ચંદ્રકેતુ - તો મહાભાગ તમે પણ બીજા રથને શોભાવો.

લવ - આર્ય, રાજપુત્રને રથમાં પાછા બેસાડો.

સુમંત્ર - તું પણ ચંદ્રકેતુનું વચન સ્વીકાર.

લવ - પોતાનાં સાધનોની બાબતમાં વિચાર શો કરવાને? પણ અમે વનવાસી રથમાં બેસવા ટેવાયેલા નથી.

સુમંત્ર - વત્સ અને સૌજન્યને યોગ્ય રીતે આચરવાનું તું જાણે છે. આવા તને જો ઈક્વાકુવંશી રાજા રામભદ્ર જુએ તો તેમનું હૃદય સ્નેહથી દ્રવી ઊઠે.

લવ - આર્ય, તે રાજર્ષિ સજ્જન છે એમ કહેવાય છે. (જાણે શરમાતાં) અમે પણ એવા, યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાખનારા નથી. કોણ રાજાના ગુણોને લીધે તેમનું બહુમાન નથી કરતો? પરંતુ અશ્વરક્ષકોના શબ્દો બધા ક્ષત્રિયોનું ભયંકર અપમાન કરનાર હોવાથી તેણે મને સાચે જ ગુસ્સે કર્યો. (29)

ચંદ્રકેતુ - (સ્મિતપૂર્વક) શું તાતના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ તારાથી સહન નથી થતો?

લવ - એ સહન થાય કે ન થાય, પણ હું બીજું આટલું પૂછું છું-રાજા રામ સાચે જ સંયમી છે એમ સાંભળ્યું છે. કહે છે કે તે પોતે ગર્વ કરતા નથી કે તેમની પ્રજામાં પણ ગર્વનો ભાવ પ્રગટતો નથી. તો એમના માણસો આવી રાક્ષસી વાણી કેમ ઉચ્ચારે છે?

ઉન્મત્ત અને ગર્વિષ્ઠ લોકોની વાણીને ઋષિઓ રાક્ષસી કહે છે. તે બધાં વેરનું મૂળ છે, તે જ જગતના વિનાશનું કારણ છે. (30)

આ રીતે તેની નિંદા કરી છે. એનાથી ઉલટા પ્રકારની પ્રશંસા કરી છે.

ધીર પુરુષો સુનૃતા વાણીને સર્વ માંગલ્યની માતા, કામધેનુ કહે છે, તે દારિદ્ર્યને દૂર કરે છે, કીર્તિ ઉત્તપન્ન કરે છે અને દુષ્ટત્યનો નાશ કરે છે. (31)

સુમંત્ર - ખરેખર પ્રાયેતસનો શિષ્ય આ કુમાર અત્યંત પવિત્ર સ્વભાવવાળો છે. આર્ષ સંસ્કારયુક્ત તેની વાણી છે.

લવ - તો, ચંદ્રકેતુ, તમે જે કહો છો કે, 'શું તાતના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ તારાથી સહન નથી થતો?' તે વિશે હું પૂછું છું કે ક્ષાત્રધર્મ શું કોઈ એકમાં જ સમાઈ ગયો છે?

સુમંત્ર - તું ઈક્વાકુવંશી રાજાને સાચે જ જાણતો નથી, માટે આમ બોલે છે. તો મર્યાદા વટાવવી રહેવા દે.

સૈનિકોના સંહારથી તેં સાચે જ વીરતા દર્શાવી છે. પણ પરશુરામનું દમન કરનાર રામની બાબતમાં છૂટ લેવી તારે માટે યોગ્ય નથી. (32)

લવ - (હાસ્ય સાથે) આર્ય, તે રાજાએ પરશુરામનું દમન કર્યું એમાં આવી મોટી બડાશ શા માટે?

એ તો સિદ્ધ છે કે બ્રાહ્મણોનું વીરત્વ વાણીમાં રહેલું છે, પરંતુ જે બાહુનું પરાક્રમ છે તે તો ક્ષત્રિયોનું. પરશુરામ શસ્ત્ર ગ્રહણ કરનાર બ્રાહ્મણ હતા, તેનું દમન કર્યું તેમાં તે રાજાની સ્તુતિ શું કરવાની?

ચંદ્રકેતુ - (જાણે ઉશ્કેરાઈને) આર્ય સુમંત્ર, ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર રહેલા દો!

આ કોઈ અવર્ણનીય નવો પુરુષ અવતાર હમણાં થયો જણાય છે, જેને માટે ભગવાન ભૃગુનંદન પણ વીર નથી (અને) સાતેય લોકને પૂરતી અભયની દક્ષિણા આપનારા તાતનાં પવિત્ર ચરિત્રને પણ જે જાણતો નથી. (34)

લવ - રઘુપતિનાં ચરિત્ર અને મહિમાને કોણ નથી જાણતું? જો કોઈ કહેવાનું હોય તો પ. અથવા જવા દો.

તે વૃદ્ધ પુરુષોના આચરણનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. રહેવા દો. શાથી કાંઈ વર્ણવવું? સુન્દની સ્ત્રી(તાટકા)ને હણવા છતાં જેમનો યશ જગતમાં કુંઠિત થયો નથી એવા તે મહાન છે! વળી, ખર સાથેના યુદ્ધમાં પીઠ ફેરવ્યા વિના જે ત્રણ ડગલાં પાછાં હટ્યા અને ઈન્દ્રના પુત્ર(વાલી)ને હણવામાં જે કુશળતા દર્શાવી તે પણ લોક જાણે છે. (35)

ચંદ્રકેતુ - અરે, તાતની નિંદા કરવામાં મર્યાદા ઉલ્લંઘનાર, તું વધુ પડતી ધૃષ્ટતા કરે છે!

લવ - અરે, મારી સામે જ ભૂકુટી ચડાવે છે?

સુમંત્ર - બન્નેનો કોધ ભભૂકી ઊઠ્યો છે. જેમ કે-

આવેગથી ઉદ્ભવેલ કંપ વાળના ગુચ્છના બંધનને હલાવે છે, કમળની પાંખડી જેવાં રક્ત નેત્રો કાંઈક પોતાની મેળે જ લાલ થાય છે. એકાએક તાંડવ કરતી ભ્રમરોના ભંગથી મુખ, સ્પષ્ટ દેખાતા કલંકવાળા ચંદ્રની કે ભમતા ભમરાઓવાળા કમળની શોભા ધારણ કરે છે. (35)

બન્ને કુમારો - તો અહીંથી યુદ્ધને યોગ્ય ભૂમિ ઉપર ઊતરીએ.

(બધા જાય છે)

॥ મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિરચિત ઉત્તરરામચરિતમ્ માં કુમારવિક્રમ નામનો પાંચમો અંક સમાપ્ત. ॥

14.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

---

1. કૌશલ્યા-જનકયોગ અંકનું મૂલ્યાંકન કરો.

---

2. કૌશલ્યા-જનકના મિલનપ્રસંગનું વર્ણન કરો.

---

3. કુમારવિક્રમ અંક વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

4. લવ-ચંદ્રકેતુના યુદ્ધનું વર્ણન કરો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ : 15 : ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 6 અને 7
(મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

રૂપરેખા

15.1 ઉદ્દેશ

15.2 પ્રસ્તાવના

15.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 6 અને 7 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

15.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

15.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- ગર્ભાંક નાટક પ્રયુક્તિ સમજશે.
- માનવીય ભાવો, સંબંધો અને વિચારસરણીને સમજશે.
- અનુવાદ ક્ષમતા વિકસાવાશે.

15.2 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં લવ અને કુશ સાથે રામનું મિલન અને રામ અને સીતાના પરસ્પર માટેના પ્રેમની લવ અને કુશ દ્વારા અભિવ્યક્તિ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સાતમા અંકને અંતે રામ અને સીતાનું પુનર્મિલન થાય છે. ભવભૂતિની ક્ષમતા એ છે કે આ મિલન અચાનક કે અવાસ્તવિક જણાતું નથી. રામાયણ જેવી અતિપ્રસિદ્ધ કૃતિમાં પ્રારંભથી જ પરિવર્તનો અને મૂળ સાથે જોડાએલા જ છતાં મૌલિક પરિવર્તનો દ્વારા ભવભૂતિ આ મિલન સિદ્ધ કરે છે અને આ ઉત્તમ સર્જન આપણે માણીએ છીએ.

15.3 ઉત્તરરામચરિતમ્ : અંક: 6 અને 7 (મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विमानेनोज्ज्वलं विद्याधरमिथुनम् ॥)

विद्याधरः - अहो नु

खल्वनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोरकाण्डकलहप्रचण्डयोरुद्योतितक्षत्रलक्ष्मीकयोरत्यद्भ्रान्तो-
द्घ्रान्तदेवासुराणि विक्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये, पश्य-

रणत्करणझञ्झणत्त्रणितकिङ्किणीकं धनु-
 ध्वनद्गुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् ।
 वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चूडयो-
 विचित्रमभिवर्तते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥
 विजृम्भितं च दिव्यस्य मङ्गलाय द्वयोरपि ।
 स्तनयिन्नोरिवामन्दं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

तत्प्रवर्ततामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलललितविकचकनककमलकमनीयसंहति
 रमरतरुतरुणमणिमुकुलनिकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः ।

विद्याधरीः - तत्किमिति पुनरकाण्डविस्फुरिततडिच्छटाकडारमिवाम्बरं झटिति संवृत्तम् ।

विद्याधरः - तत्किं नु खल्वद्य-

त्वाष्ट्रयन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

आम् ज्ञातम् । जातक्षोभेण चन्द्रकेतुना प्रयुक्तप्रतिस्वरूपमस्त्रमाग्नेयम्,
 यस्यायमत्रिच्छटासंपातः ।

संप्रति हि-

अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति ध्वजांशुकपटाञ्जलेष्विमाः

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

आश्चर्यम् । प्रवृत्त

एवायमुच्चण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुरवस्फुलिङ्गगुरुत्तालतुमुललेलिहानोज्ज्वलज्ज्वाला-
 संभारभैरवः भगवानुषर्बुधः। प्रचण्डश्चास्य सर्वतः संपातः । तत्प्रियामङ्गेनाच्छद्य
 सुदूरमपसरामि । (तथा करोति ।)

विद्याधरी - दिष्टया एतेन विमलमुक्तफलकशीतलस्निग्धमसृणमांसलेन
 नाथदेहस्पर्शेनानन्दमन्दमुकुलित- धूर्ण मानलोचनाया अन्तरितो मे संतापः ।

विद्याधरः - अयि, किमत्र मया कृतम् । अथवा

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी –

कथमविरलविलोक्षधूर्णमानविद्युल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठश्यामलेखस्तीर्यते
नभोऽङ्गणं जलधरैः ।

विद्याधरः – हन्त, कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः खल्वेषः ।

कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसंपातैः प्रशान्तमेव पावकास्त्रम् ।

विद्याधरी – प्रियं मे, प्रियं मे ।

विद्याधरः – हन्त भोः, सर्वमतिमात्रं दोषाया

यन्त्रलयवातावलिशोभगम्भीरगुलुगुलायमानमेघमेदुरिता- न्धकारनीरन्ध्रनद्धमिव
एकवारविश्वग्रसनविश्वविकरालकालमुखकन्दरविवर्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्ध-
सर्वद्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते । साधु चन्द्रकेतो, साधु । स्थाने
वायव्यमस्त्रमीरितम् । यतः-

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वपि प्रविलयः कृतः ॥६॥

विद्याधरी – नाथ, क इदानीमेष संभ्रमोत्क्षिप्तकरभ्रमितोत्तरीयाञ्चलो दूरत एव
मधुरस्त्रिधवचनप्रति- षिद्धयुद्ध-व्यापार एतयोः कुमारयोरन्तरे
विमानवरमवतारयति।

विद्याधरः – (दृष्ट्वा) एष शम्बूकवधात्प्रतिनिवृत्तो रघुपतिः ।

शब्दं महापुरुषसंगदितं निशाम्य

तद्गौरवात्समुपसंहृतसंप्रहारः ।

शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतुः

कल्याणमस्तु सुतसंगमनेन राज्ञः ॥७॥

तदितस्तावदेहि ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च)

रामः – (पुष्पकादवतरन्)

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥८॥

(उत्थाप्य सस्नेहास्रं परिष्वज्य) अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ।

चन्द्रकेतुः - कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभाभ्युदयेन । तद्विज्ञापयामि
मामिव, विशेषेण वा मत्तः, स्निग्धेन चक्षुषा पश्यत्वमुं वीरमनराल्साहसं तातः ।

रामः - (लवनिरूप्य) दिष्ट्या अतिगम्भीरमधुरकल्याणाकृतिरयं वयस्यो वत्सस्य ।

त्रातुं लोकेकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै ।

सामर्थ्यानामिव समुदयः संचयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥९॥

लवः - (स्वगतम्) अहो पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः ।

आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत् ।

प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसञ्चरः ॥१०॥

आश्चर्यम् ।

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-

स्तदौद्धत्यं क्यापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

झटित्यस्मिन्दृष्टे किमिति परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥११॥

रामः - तत्किमयमेकपद एव मे दुःखविश्रामं ददात्युपस्नेहयति च कुतोऽपि

निमित्तादन्तरात्मानम् । अथवा स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

व्यतिषजति पदार्थनान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥१२॥

लवः - चन्द्रकेतो, क एते ।

चन्द्रकेतुः - प्रियवयस्य, ननु तातपादाः ।

लवः - ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव यतः प्रियववस्येति भवतोक्तम् । किं तु चत्वारः किल

भवतामेवंव्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामायणकथापुरुषाः । तद्विशेषं ब्रूहि ।

चन्द्रकेतुः - ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि ।

लवः - (सोल्लासम्) कथं रघुनाथ एव । दिष्टया सुप्रभातमद्य यदयं देवो दृष्टः । (सविनयं
निर्वर्ण्य) तात, प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते ।

रामः - आयुष्मन् एहोहि । (इति सस्नेहमालिङ्ग्य) अपि वत्स, कृतं कृतमतिविनयेन ।
अनेकवारमपरिश्लथं परिध्वजस्व माम् ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छद पीनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः - (स्वगतम्) ईदृशो मां प्रत्यमीषामकारणस्नेहः। मया पुनरेभ्य
एवाभिद्रोग्धुमज्ञेनायुधपरिग्रहः कृतः। (प्रकाशम्) मृष्यन्त्विदानीं लवस्य बालिशतां
तातपादाः ।

रामः - किमपराद्धं वत्सेन ।

चन्द्रकेतुः - अश्वानुयात्रिकेभ्यस्तात्प्रतापाविष्करमुपश्रुत्य वीरायितमनेन ।

रामः - नन्वयमल्लकारः क्षत्रस्य ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥ १४ ॥

चन्द्रकेतुः - अमर्षोऽप्यस्यैव शोभते महावीरस्य । पश्यन्तु हि तातपादाः
प्रियवयस्यनियुक्तजृम्भकास्त्र- निष्कम्पस्तम्भितानि सर्वसैन्यानि ।

रामः - (निर्वर्ण्य) वत्स लव, संहियतामस्त्रम् । त्वमपि चन्द्रकेतो, निर्व्यापारतया
विलक्षितानि सान्त्वय बलानि ।

(लवः प्रणिधानं नाटयति ।)

चन्द्रकेतुः - यथादिष्टम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

लवः - तात, प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः - वत्स, सरहस्यप्रयोगसंहाराण्यस्त्राण्याम्नायवन्ति ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्त्वा

परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन्नुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान्कृशाश्वः परःसहस्रसंवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय प्रोवाच
। स तु भगवान्महामित्येष गुरुपूर्वानुक्रमः । कुमारस्य कुतः संप्रदाय इति पृच्छामि ।

लवः - स्वतःप्रकाशान्यावयोरस्त्राणि ।

रामः - (विचिन्त्य) किं न संभाव्यते । प्रकृष्टपुण्यपरिपाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात् ।
द्विवचनं तु कथम् ।

लवः - भ्रातरौवावां यमौ ।

रामः - स तर्हि द्वितीयः क्व ।

(नेपथ्ये)

दाण्डायनः -

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-
रायोधनं ननु किमात्थ सखे तथेति ।
अद्यास्तमेतु भुवनेष्यधि राजशब्दः
क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥१६॥

रामः -

अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-
ध्वनिनैव बद्धपुलकं करोति माम् ।
नवनीलनीरधरधीरगर्जित-
क्षणबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरम् ॥१७॥

लवः - अयमसौ मम ज्यायानार्यः कुशो नाम भरताश्रमात्प्रतिनिवृत्तः ।

रामः - (सकौतुकम्) वत्स, इत एवैतमाह्वयायुष्मन्तम् ।

लवः - एवम् । (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशति कुशः ।)

कुशः - (साकूतहर्षधैर्यं धनुरास्फाल्य)

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-
दृप्तानां दमनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।
आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो
दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥१८॥

(इति विकटं प्ररिक्रामति ।)

रामः - कोऽप्यस्मिन्क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः । । तथा हि,

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥१९॥

लवः - (उपसृत्य) जयत्वार्थः ।

कुशः - नन्वायुष्मन्, किमियं वार्ता युद्धं युद्धमिति ।

लवः - यत्किञ्चिदेतत् । आर्यस्तु दसं भावमुत्सृज्य विनयेन वर्तताम् ।

कुशः - किमर्थम् ।

लवः - यदत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति। स च स्निह्यत्यावयोरुत्कण्ठते च युष्मत्सैनिकर्षस्या

कुशः - (सतर्कम्) स रामायणकथानायको ब्रह्मकोशस्य गोपायिता ।

लवः - अथ किम् ।

कुशः - आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा । किं तु स कथमस्माभिरुपगन्तव्य इति न संप्रधारयामि ।

लवः - यथैव गुरुस्तथोपसदनेन ।

कुशः - कथं हि नामैतत् ।

लवः - अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलेयः, प्रियवयस्येति सख्येन मामुपतिष्ठते । तेन सम्बन्धेन धर्मतस्तात एवार्थं राजर्षिः ।

कुशः - संप्रत्यवचनीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

लवः - पश्यत्वेनमार्यो

महापुरुषमाकारानुभावगाम्भीर्यसंभव्यमानविविधलोकोत्तरसुचरितातिशयम् ।

कुशः - (निर्वर्ण्य)

अहो प्रासादिकं रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवीवृतत् ॥२०॥

(उपसृत्य) तात, प्राचेतसान्तेवासी कुशोऽभिवादयते ।

रामः - एहो ह्यायुष्मन् ।

अमृताध्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गाय वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

(परिष्वज्य, स्वगतम्) तत् किमपत्यमयं दारकः ।

अङ्गादङ्गात्सृत इव निजस्त्रेहसारस्य सारः

प्रादुर्भूय स्थित इव बहिश्चेतनाधातुरेकः ।

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदय प्रस्रवेणोव सृष्टो

गात्रं श्लेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

लवः - तात, ललाटतपस्तपति धर्माशुः। तदत्र सालवृक्षच्छायायां मुहूर्तमासनपरिग्रहं करोतु
तातः ।

रामः - यदभिरुचिते वत्सस्य ।

(सर्वे परिक्रम्य यथोचितमुपविशन्ति ।)

रामः - (स्वगतम्)

अहो प्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावा कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

वपुरवियुतसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिकलकमनीयां कान्तिमुद्भेदयन्ति ।

अमल्लिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञाः

विकसितमरविन्दं बिन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

भूयिष्ठां च रघुकुलकौमारमनयोः पश्यामि ।

कठोर पारावतकण्ठमेचकं

वपुवृषस्कन्धसुबन्धुरांसकम् ।

प्रसन्नसिंहस्तिमितं च वीक्षितं

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

(निपुणं निरूपयम्) अये, न केवलमस्मद्वंशसेवादिन्याकृतः ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्षणो-
रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥
मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरेयं
सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।
नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तलीले
तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

(विचिन्त्य) तदेतत्प्राचेतसाध्युषितमरण्यं यत्र किल देवी परित्यक्त । इयं
चानयोरकृतिर्वयोऽनुभावश्च । यदपि स्वतः प्रकाशान्यस्त्राणीति तत्र विमृशामि । अपि खलु
तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्धृतं स्यात् । न ह्यसंप्रदायिकान्यस्त्राणि
पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम । अयं च संप्लवमानमात्मानं सुखातिशयो हृदयस्य मे विस्रंभयते ।
यमाविति भूयिष्ठमात्मसंवादः । भूयिष्ठं च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या गर्भिणीभाव आसीत् ।
(सास्रम्)

पुरा रूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते-
रहो विस्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।
मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया
द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तया ॥ २८ ॥

(रुदित्वा) तत्किमेतौ पृच्छामि केनचिदुपायेन ।
लवः - तात, किमेतत् ।

बाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।
अवश्यायावसित्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २९ ॥

कुशः - अयि वत्स,

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः
प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति ।
स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः
किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥ ३० ॥

रामः - (स्वगतम्) अये, तटस्थ आलापः । कृतं प्रश्नेन । मुग्धहृदय, कोऽयमाकस्मिकस्ते
परिप्लवो विकारः । एवं च निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाप्यनुकम्पितोऽस्मि ।
भवतु तावदन्तरयामि । (प्रकाशम्) वत्सौ, रामायणमिति श्रूयते भगवतो

वाल्मीकेः सरस्वतीनिष्यन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य, तत्र कौतूहलेन
यत्किञ्चिच्छ्रेतुमिच्छामि ।

कुशः - स कृत्स्न एव संदर्भोऽस्माभिरावृत्तः । स्मृतिप्रत्युपस्थितौ तावदिमौ
बालचरितस्यान्त्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ ।

रामः - उदीरयतु वत्सः ।

कुशः -

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्धितः ॥ ३१ ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥

रामः - कष्टमतिदारुणो हृदयमर्मोद्घातः । हा देवि, एवं किल तदासीत्। अहो
निरन्वयविपर्यासविरसवृत्तयो विप्रलम्भपर्यवसायिस्तापयन्ति संखारवृत्तान्ताः ।

क्रतावानानन्दो निरतिशयविस्रम्भबहुलः

क्रवान्योन्यप्रेम क्रच नु गहनाः कौतुकरसाः ।

सुखे वा दुःखे वा क्रनु खलु तदैक्यं हृदययो-

स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः कष्टम् ।

प्रियागुणसहस्राणामेकोन्मीलनतत्परः ।

य एव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

यदा किञ्चित्किञ्चित्कृतपदमहोभिः कतिपयै-

स्तदीषद्विस्तारि स्तनमुकुलमासीन्मृगदृशः ।

वयःस्नेहाकृतव्यतिकरघनो यत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ ३५ ॥

लवः - अयं तु मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवीमुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः-

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टेऽयमायतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ३६ ॥

रामः - (सलज्जास्मितस्त्रेहकरुणम्) मति हि नाम मुग्धः शिशुजनः विषशेषतस्त्वरण्यचरः
। हा देवि, स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य तत्समयविघ्नम्भातिशयप्रसङ्गस्य । कष्टं भोः
कष्टम् ।

श्रमाम्बुशिशिरीभवत्प्रसूतमन्दमन्दाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रयति ।
अकुङ्कमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते
निराभरणसुन्दरश्रवणपाशमुग्धं मुखम् ॥ ३७॥

(स्तम्भित इव स्थित्वा सकरुणम्) अहो नु खलु भोः,

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः
प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।
जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे
कुक्कूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ३८॥

(नेपथ्ये)

वसिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः
सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।
जराग्रस्तैर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया
चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३९॥

रामः - कथं भगवत्यरुन्धती वसिष्ठोऽम्बश्चात्रैव । कष्टं, खल्वेते, कथं द्रष्टव्याः । (सकरुणं
विलोक्य) अहह, तातजनकोऽपि दैवादत्रैवायात इति वज्रेणेव ताडितोऽस्मि
मन्दभाग्यः ।

संबन्धस्पृहणीयताप्रमुदितैर्जुष्टे वसिष्ठादिभि-
र्दृष्ट्वापत्यविवाहमङ्गलविधौ तत्तातयोः संगतम् ।
पश्यन्नीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
दीर्ये किं न सहस्रधाहमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥ ४०॥

(नेपथ्ये)

भो भोः, कष्टम् ।

अनुभावमात्रसमवस्थितश्रियं
सहसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम्

પ્રથમપ્રમૂઢજનકપ્રબોધના-

દ્વિધુરાઃ પ્રમોહમુપયાન્તિ માતરઃ ॥૪૧॥

રામઃ - હા તાત, હા માતરઃ, હા જનક,

જનકાનાં રઘૂણાં ચ યત્કૃત્ત્વં ગોત્રમઙ્ગલમ્ ।

તત્રાપ્યકરુણે પાપે વૃથા વઃ કરુણા મયિ ॥૪૧॥

યાવત્સંભાવયામિ । (ઇત્યુત્તિષ્ઠતિ ।)

કુશલવૌ - ઇત ઇતસ્તાતઃ ।

(સકરુણાકુલં પરિક્રમ્ય નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વે ।)

ઇતિ મહાકવિશ્રીભવભૂતિવિરચિત ઉત્તરરામચરિતે કુમારપ્રત્યભિજ્ઞાનો નામ ષષ્ઠોઽઙ્કઃ ।

છઠ્ઠો અંક

(ઉચ્ચવળ પ્રકાશથી દેદિપ્યમાન વિદ્યાધરયુગલ વિમાન દ્વારા પ્રવેશે છે.)

વિદ્યાધર - અહા! એકાએક આવી પડેલ યુદ્ધના કારણે પ્રયંડ બનેલા, ક્ષાત્રતેજને ઉજાળનાર, આ બે સૂર્યવંશી કુમારોનાં, દેવો અને દાનવોને આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ કરનારાં પરાક્રમો કેવાં અત્યંત અદ્ભુત છે! વળી પ્રિયા, જો;

રણકારના કારણે ઝણઝણ અવાજ કરતી ઘૂઘરીઓવાળા, ગુંજતી ભારે પણછવાળા, ભયંકર અવાજ કરતા છેડાઓવાળા ધનુષ્યને ખેંચીને સતત બાણ વર્ષાવતા આ બંને શૂરવીરોનું ભુવનોમાં ભય ઉપજાવનાર અદ્ભુત યુદ્ધ શરૂ થાય છે. (1)

અને બંનેના મંગલ માટે દિવ્ય દુંદુભિનો મેઘ સમાન ગંભીર ધ્વનિ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. (2)

તો આ બંને વીરો ઉપર સતત, ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં સંપૂર્ણપણે વિકસેલાં સુવર્ણકમળના સુંદર સમૂહવાળી, અમરતરુની તાજી રત્નસમી કળીઓના સમૂહના મકરંદથી સુંદર પુષ્પવૃષ્ટિનો આરંભ કરો.

વિદ્યાધરી - અણધારી ઝબૂકતી વીજળીની પ્રભાથી તે આકાશ જાણે અચાનક પીળું કેમ થઈ ગયું?

વિદ્યાધર - તે શું ખરેખર આજે,

ત્વષ્ટાના ગોળ ચંત્ર ઉપર ફેરવેલા સૂર્યના પ્રકાશ જેવું ઉચ્ચવળ, શિવના લલાટમાં રહેલ નેત્ર ખૂલી ગયું! (3)

અરે હા, સમજાયું. કોધે ભરાયેલ ચંદ્રકેતુએ અપ્રતિમ આગ્નેયાત્મનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેમાંથી આ અગ્નિધારાઓ વરસી રહી છે. હવે તો,

બળેલા અને કાબરચીતરા ધ્વજો અને ચામરોવાળા વિમાનોના સમૂહ સાથે પલાયન થઈ ગયા છે. ધ્વજાના રેશમી વસ્ત્રના છેડા પરની આ જવાળાઓ ક્ષણભર કેસરના લેપની શોભાને ધારણ કરે છે. (4)

આશ્ચર્ય! પ્રચંડ વજ્રના ટુકડાઓ ફૂટતા હોય તેવા તડતડ અવાજ કરતા તણખાઓવાળા અને ઊંચી ભયંકર ઉજ્જ્વળ જવાળાઓના સમૂહથી ભયંકર આ ભગવાન અગ્નિ ફેલાઈ રહ્યા છે. ચારે બાજુ એનો પ્રચંડ તાપ છે. તો પ્રિયાને (મારા) શરીરથી ઢાંકીને ખૂબ દૂર સરી જાઉં. (તેમ કરે છે.)

વિદ્યાધરી - હાશ! સ્વામીના નિર્મળ મોતી જેવા શીતળ, સ્નિગ્ધ, સુંવાળા અને માંસલ દેહના આ સ્પર્શથી આનંદથી ઘેરાતી આંખો સહેજ ઢળી જતાં મારો સંતાપ અર્ધો ઉત્પન્ન થયો ત્યાં જ દૂર થઈ ગયો.

વિદ્યાધર - અરે, મેં એમાં શું કર્યું? અથવા,

કંઈપણ કર્યા વિના માત્ર સૌખ્યથી દુઃખ દૂર કરે છે. જે જેનું પ્રિયજન છે તે તેનું કંઈક (વિશેષ) દ્રવ્ય છે. (5)

વિદ્યાધરી - સતત ચપળતાથી ધૂમતી વીજળીના ચમકારાથી શોભતાં મત્તમયૂરના કંઠ જેવાં શ્યામ વાદળોથી આકાશનું આંગણું છવાઈ ગયું?

વિદ્યાધર - અરે, આ તો કુમાર લવે પ્રયોજેલા વારુણાસ્ત્રનો પ્રભાવ. અવિરત વરસતી સહ્યા જળધારાઓથી આગ્નેયાસ્ત્ર કેવું શાંત થઈ ગયું!

વિદ્યાધરી - મને ગમ્યું, મને ગમ્યું.

વિદ્યાધર - અરે, એ બધું વધુ પડતું દોષયુક્ત બને છે.

પ્રલયકાળના પવનોના ઝપાટાથી ઊંડો ગડગડાટ કરતાં વાદળોના ગાઢ અંધકારથી જાણે પૂર્ણ પણે રુંધાયું હોય તેવું, એક સાથે વિશ્વને ગળી જવા ખૂલેલી વિકરાળ કાળની મુખરૂપી ગુફામાં આવી પડ્યું હોય તેવું, યુગને અંતે સૌ દ્વારો રૂપીને યોગનિદ્રામાં પડેલા નારાયણ ઉદરમાં સમાઈ ગયું હોય તેવું (આ) વિશ્વ થરથર કાંપે છે. ધન્ય, ચંદ્રકેતુ, ધન્ય! યોગ્ય સમય તેં પવનાસ્ત્ર પ્રયોજ્યું. કારણ કે,

વિદ્યાસમા વાયુ વડે, વાદળા અસંખ્ય હોવા છતાં, બ્રહ્મમાં વિવર્તોનો લય થાય તેમ, તેમનો વિલય કરી દીધો. (6)

વિદ્યાધરી - નાથ, પેલી ઉતાવળે હાથ ઊંચો કરીને, ઉત્તરીયનો છેડો ફરકાવતા, દૂરથી જ મધુર અને સ્નેહાળ વચનોથી યુદ્ધને અટકાવતા આ કોણ અત્યારે એ બન્ને કુમારોની વચ્ચે શ્રેષ્ઠ વિમાનને ઉતારી રહ્યા છે?

વિદ્યાધર - (જોઈને) શંભુકનો વધ કરીને પાછા કરેલા રઘુપતિ છે.

મહાપુરુષનાં શાંત વચન સાંભળીને તેમના તરફના માનને લીધે પ્રહાર બંધ કરીને લવ શાંત થયો છે અને ચંદ્રકેતુએ પ્રણામ કર્યા છે. પુત્રના મિલનથી રાજાનું કલ્યાણ થાવ!(7)

તો ચાલ જઈએ.

(બંને જાય છે.)

મિશ્રવિષ્કમ્બક સમાપ્ત.

(પછી રામ, લવ અને પ્રણામ કરતો ચંદ્રકેતુ પ્રવેશે છે.)

રામ - (પુષ્પકમાંથી ઊતરતાં)

હે સૂર્યવંશના ચંદ્ર ચંદ્રકેતુ, જલદી આવ, ગાઢ આલિંગન આપ. હિમના ટુકડા જેવાં તારાં શીતળ અંગોથી મારા ચિત્તનો દાહ પણ શાન્ત થાવ. (8)

(ઉઠાડીને સ્નેહનાં આંસુ સાથે ભેટીને) દિવ્યાસ્ત્ર ધારણ કરતો તારો દેહ કુશળ છે ને?

ચંદ્રકેતુ - અતિ અદ્ભુત પરાક્રમી અને પ્રિયદર્શન લવની પ્રાપ્તિરૂપી અભ્યુદય વડે કુશળ છે. તો વિનંતી કરું કે તાત મારા તરફ જેવી દૃષ્ટિ ધરાવે છે તેવી જ અથવા મારાથી પણ વિશેષ, સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આ કુટિલતા વિના પરાક્રમ કરતા મહાવીરને જુએ.

રામ - (લવને જોઈને) મને આનંદ છે કે વત્સનો આ મિત્ર અતિગંભીર મધુર અને મંગલ આકૃતિવાળો છે.

જાણે જગતનું રક્ષણ કરવા અસ્ત્રવેદે દેહ ધારણ કર્યો છે, બ્રહ્મ રૂપી કોશનું રક્ષણ કરવા જાણે ક્ષાત્રધર્મે શરીરનો આશ્રય લીધો છે, જાણે કે સામર્થ્યનો સમુદાય કે ગુણોનો સંચય છે, જગતના પવિત્ર પદાર્થોને સમૂહ જાણે કે પ્રગટ થયો છે! (9)

લવ - (સ્વગત) અહો! આ મહાપુરુષ પવિત્ર પ્રભાવ અને દેખાવ ધરાવે છે!

આશ્વાસન, સ્નેહ અને ભક્તિનું એકમાત્ર મોટું સ્થાન છે; જાણે કે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મનો સુંદર મૂર્તિમાન પ્રસાદ છે! (10)

આશ્ચર્ય!

આમને જોઈને તરત વિરોધ શાંત થઈ ગયો છે. ગાઢ આનંદનો ભાવ પ્રસરે છે, પેલી ઉદ્ધતાઈ ક્યાંક ચાલી જાય છે, વિનય મને નમ્ર બનાવે છે. હું કેમ પરવશ થઈ ગયો? અથવા તીર્થોની જેમ મહાપુરુષોમાં અવર્ણનીય મહાન વિશેષતા હોય છે. (11)

રામ - તો આ કેમ એકાએક જ મને દુઃખમાં વિશ્રામ આપે છે અને કોઈ અજ્ઞાત નિમિત્તે મારા અંતરાત્મામાં સ્નેહ થઈ આવે છે? અથવા સ્નેહ અને તે કોઈક કારણની અપેક્ષા રાખે-એ તો, વિરોધી વાત કહેવાય!

કોઈક અવર્ણનીય આંતરિક હેતુ જ પદાર્થોને જોડે છે. પ્રીતિ ખરેખર જ બાહ્ય કારણો ઉપર આધાર રાખતી નથી, કારણ કે સૂર્યનો ઉદય થતાં કમળ ખીલે છે અને ચંદ્રનો ઉદય થતાં ચંદ્રકાન્ત મણિ ઢ્રવે છે. (12)

લવ - ચંદ્રકેતુ, આ કોણ છે?

ચંદ્રકેતુ - પ્રિય મિત્ર, પૂજ્ય પિતાજી છે.

લવ - તેં મને પ્રિયમિત્ર કહ્યો એટલે તે મારા પણ ધર્મથી પિતાજી જ થયા. પરંતુ ખરેખર તારા આવા સંબોધનને યોગ્ય તો રામાયણકથાના ચારેય નાયકો છે. આથી વિશેષ કહે.

ચંદ્રકેતુ - તો તે સૌથી મોટા તાત છે, એમ જાણ.

લવ - (ઉલ્લાસથી) શું રઘુપતિ પોતે! ધન્ય આજનું સુપ્રભાત કે આ દેવનાં દર્શન થયાં! (વિનય અને કૌતુકથી ધારીને નિહાળીને) તાત, પ્રાયેતસનો શિષ્ય લવ પ્રણામ કરે છે.

રામ - આયુષ્માન, આવ, આવ. (સ્નેહપૂર્વક ભેટીને) અરે વત્સ, રહેવા દે, બહુ વિનય રહેવા દે. મને પુનઃ પુનઃ દૃઢ આલિંગન આપ.

પૂર્ણ વિકસેલા કમળની અંદરની પાંખડી સમાન પુષ્પ, સુંવાળો અને સુકુમાર, ચંદ્ર અને ચંદનના રસ જેવો શીતળ તારો સ્પર્શ આનંદ આપે છે. (13)

લવ - (મનમાં) આમને મારા તરફ આવો અકારણ સ્નેહ છે. પણ મેં અણે એમનો જ દ્રોહ કરવા માટે આયુધ ધારણ કર્યું હતું. (પ્રગટ રીતે) તાત, હવે લવની બાલિશતાને ક્ષમા કરો.

રામ - વત્સે શો અપરાધ કર્યો?

ચંદ્રકેતુ - અશ્વના અનુચરો પાસેથી તાતના પ્રતાપનો ઢંઢેરો સાંભળીને એણે વીરતા દાખવી.

રામ - એ તો ખરેખર ક્ષત્રિયનું આભૂષણ છે.

તેજસ્વી પુરુષ બીજાઓના ફેલાતા તેજને સહન કરતો નથી, પ્રકૃતિથી નિયત થયેલો તે તેનો કુદરતી સ્વભાવ છે. જ્યારે સૂર્યદેવ અવિશ્રાન્તપણે કિરણોથી તપે છે ત્યારે સૂર્યકાન્તમણિ જાણે અપમાનિત થયો હોય તેમ આગ શા માટે ઓકે છે? (14)

ચંદ્રકેતુ - આ મહાવીરને કોધ પણ શોભે છે. પ્રિય મિત્રે પ્રેયોજેલાં જૃંભકાસ્ત્રો જેના પ્રયોગ સમગ્ર શત્રુસેના નિદ્રાપામે) થી ચારે તરફ નિષ્કંપ અને સ્તબ્ધ થયેલાં સૈન્યોને તાત જુએ.

રામ - વત્સ લવ, અસ્ત્રને પાછું ખેંચી લે. ચંદ્રકેતુ, તું પણ નિશ્ચેષ્ટ થવાથી અસ્વસ્થ થયેલાં સૈન્યોને સાન્ત્વન આપ.

લવ - જેવી તાતની આજ્ઞા. (એમ ધ્યાનનો અભિનય કરે છે.)

ચંદ્રકેતુ - જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

લવ - તાત, અસ્ત્ર શાંત થયું.

રામ - વત્સ, (આ) પ્રયોગ અને સંહારવાળાં રહસ્યયુક્ત અસ્ત્રો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થનારાં છે.

બ્રહ્મા વગેરે પુરાણ ગુરુઓએ બહાહિત માટે હજારો શરદ સુધી તપ તપીને પોતાના જ તપોમય તેજ સમાન આમનાં દર્શન કર્યાં. (15)

પછી ભગવાન કૃશાશ્વે હજાર કરતાં વધારે વર્ષોના અંતેવાસી (શિષ્ય) કૌશિકને આ મંત્ર પારાયણનું રહસ્ય કહ્યું અને તે ભગવાને મને. એ પ્રમાણે આ (શસ્ત્રોની) ગુરુપરંપરાનો ક્રમ છે. કુમારને આ પરપરા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ એમ પૂછ્યું છે.

લવ - અમારા બેની પાસે અસ્ત્રો સ્વયં પ્રગટ થયાં છે.

રામ - (વિચારીને) શું ન સંભવે! કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના પરિપાકને કારણે પ્રગટ થયેલ કોઈક અવર્ણનીય મહિમા હોય! પણ દિવચન શાથી?

લવ - અમે બે જોડકા ભાઈઓ છીએ.

રામ - તો તે બીજો કોણ?

(નેપથ્યમાં)

દાંડાયન,

સાંભળ્યું છે કે આયુષ્માન લવનું રાજાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થયું. શું કહ્યું મિત્ર? સાચું છે, એમ? આજે લોકમાંથી 'અધિરાજ' શબ્દ અસ્ત થાઓ. ક્ષત્રિયોનો શસ્ત્રાગ્નિ આજે શાંત થાઓ. (16)

રામ -

ઈન્દ્રનીલમણિ સમાન શ્યામ કાન્તિવાળો આ કોણ અવાજથી જ, નવા શ્યામ મેઘની ધીર ગર્જનાથી ક્ષણમાંજ બંધાયેલ કળીઓવાળા કદંબની જેમ મને રામાંચિત કરે છે? (17)

લવ - ભરતાશ્રમથી પાછા ફરેલા એ મારા મોટાભાઈ આર્ય કુશ છે.

રામ - (કૌતુકથી) વત્સ, એ આયુષ્માનને અહીં જ બોલાવ.

લવ - ભલે. (ફરે છે.)

(પછી કુશ પ્રવેશે છે.)

કુશ - (આશ્ચર્ય, હર્ષ અને ધૈર્યથી ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને) -

ભગવાન વૈવસ્વત મનુથી શરૂ કરીને ઈન્દ્રને અભયદક્ષિણા આપનાર, ગર્વિલા લોકોના દમન માટે પોતાના ક્ષાત્રતેજ રૂપી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સૂર્યવંશી રાજાઓ સાથે જો મારે યુદ્ધ થાય તો ચમકતાં અસ્ત્રોમાંથી નીકળતાં ઉગ્ર કિરણોના અગ્રભાગો વડે જેની પણછની આરતી ઉતારી છે તેવું આ મારું ધનુષ્ય ધન્ય થાય. (18)

(અભિમાનપૂર્વક ફરે છે.)

રામ - આ ક્ષત્રિયબાળકમાં પૌરુષનો અવર્ણનીય અતિરેક છે.

(તેની) દષ્ટિ ત્રણેય જગતના સત્ત્વના સારને તૃણ સમાન ગણે છે. ધીર અને ઉદ્ધતગતિ જાણે પૃથ્વીને નમાવે છે. કૌમાર્યમાં પણ પર્વત જેવું ગૌરવ ધારણ કરતો આ વીરરસ કે પછી દર્પ પોતે જ આવી રહ્યો છે! (19)

લવ - (પાસે જઈને) આર્યનો જય હો!

કુશ - અરે આયુષ્માન, આ યુદ્ધ, યુદ્ધ એ શું વાત છે?

લવ - અરે એ તો કાંઈ નહીં, પણ આર્ય અભિમાન છોડીને વિનયપૂર્વક વર્તન કરજો.

કુશ - શા માટે?

લવ - કારણ કે દેવ રઘુપતિ અહીં ઊભા છે અને તેઓ આપણા બન્ને પ્રત્યે સ્નેહ રાખે છે અને તમને મળવા ઉત્સુક છે.

કુશ - (વિચાર કરીને) પેલા રામાયણકથાના નાયક અને બ્રહ્મકોપના રક્ષક?

લવ - હા.

કુશ - મળવાનું મન થાય એવા પુણ્યદર્શન એ મહાત્મા છે. પણ તેમની પાસે કેવી રીતે જવું તે મને સમજાતું નથી.

લવ - જેમ ગુરુની પાસે જઈએ તેમ.

કુશ - પણ એ શી રીતે બને?

લવ - ઊર્મિલાનો પુત્ર ચંદ્રકેતુ અત્યંત ઉદાત્ત અને સજ્જન છે. તે મને 'પ્રિયમિત્ર' એમ કહી મૈત્રી દર્શાવે છે, તેથી તે સંબંધે આ રાજર્ષિ આપણા ધર્મના પિતા જ થાય.

કુશ - તો હવે ક્ષત્રિય તરફની નમ્રતા નિંદાપાત્ર નહીં બને.

(બંને ફરે છે.)

લવ - આકૃતિ, પ્રભાવ અને ગાંભીર્યથી જેમનાં વિવિધ લોકોત્તર સુચરિતોનો ઉત્કર્ષ સૂચવાય છે તેવા આ મહાપુરુષને આર્ય જુઓ.

કુશ - (ધારીને જોઈને)

અહો! પ્રાસાદિક રૂપ અને પવિત્ર પ્રભાવ! રામાયણના કવિએ વાગ્દેવીનો પ્રેયોગ યથાસ્થાને કર્યો છે. (20)

(પાસે જઈને) તાત, પ્રાયેતસનો અંતેવાસી કુશ પ્રણામ કરે છે.

રામ - આવ, આવ, આયુષ્માન!

અમૃત ભરેલા વાદળ જેવી સ્નિગ્ધ કાયાવાળા તને વાત્સલ્યથી ભેટવા માટે આ વ્યક્તિ ઉત્સુક છે.

(ભેટીને સ્વગત) આ બાળક કોનું સંતાન હશે?

અંગે અંગમાંથી ઝરેલ મારા સ્નેહમાંથી પ્રગટેલ દેહનો સાર હશે કે ચેતન્યરૂપ મારો એક ધાતુ બહાર આવીને મૂર્ત રૂપે પગટ થયો છે, ગાઢ આનંદથી ક્ષુબ્ધ થયેલ હૃદયમાંથી ઝરતા રસમાંથી સરજાયો હોય તેમ ગાત્રના આલિંગનમાત્રથી તે જાણે કે મને અમૃતરસના પ્રવાહથી સિંચે છે! (22)

લવ - તાત, સૂર્ય લલાટ તપાવે તેવો તપે છે. તો તાત, અહીં સાલવૃક્ષની છાયામાં થોડીવાર આસન ગ્રહણ કરો.

રામ - જેવી વત્સની ઈચ્છા.

(બધા ફરીને યથાયોગ્ય રીતે બેસે છે.)

રામ - (સ્વગત)

અહો, વિનયયુક્ત હોવા છતાં કુશ અને લવનું ચાલવું, ઊભા રહેવું, બેસવું વગેરે ભાવો સામ્રાજ્યપદના સૂચક છે. (23)

જેમ મનોહર કિરણો નિર્મળ રત્નને બતાવે, જેમ મધુબિંદુઓ ખીલેલાં કમળને બતાવે, તેમ શરીર સાથે સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષ્મીવિલાસો જ દરેક ક્ષણે કમનીય કાન્તિને દર્શાવે છે. (24)

અને આ બન્ને રઘુકુળના કુમારો હોય તેવું મને દેખાય છે.

યુવાન પારેવાના કંઠ જેવું શ્યામ શરીર, આખલાની કાંધ જેવા સુગઠિત સ્કંધ, પ્રસન્ન સિંહ સમાન સ્થિર દૃષ્ટિ અને માંગલિક મૃદંગના જેવો ગંભીર અવાજ છે. (25)

(ઝીણવટથી જઈને) અરે, આકૃતિ અમારા વંશને મળતી આવે છે. એટલું જ નહીં-

(પણ) ધ્યાનથી જોતાં જાનકીનું તે સામ્ય પણ અહીં શિશુયુગલમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. સાથે જ તાજા કમળની શોભાવાળું પ્રિયાનું તે મુખ જાણે ફરીથી મારી આંખો સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. (26)

મોતી જેવા તેજસ્વી દાંતની શોભાથી સુંદર એવી આ તે જ ઓઝની મુદ્રા છે અને તે જ કર્ણપાશ છે. વળી, બે નેત્રો જો કે લાલ અને નીલરંગી હોવા છતાં સૌંદર્યનો ગુણ તો તે જ છે. (27)

(વિચાર કરીને) પ્રાચેતસ જ્યાં રહે છે, જ્યાં દેવીને ત્યજવામાં આવી હતી, તે જ આ અરણ્ય છે. અને આવાં આ બન્નેનાં આકૃતિ, વય અને પ્રભાવ છે. વળી, અસ્ત્રો સ્વતઃ પ્રગટ થયાં છે તે વિશે પણ વિચારું છું. શું તે ચિત્રદર્શનપ્રસંગે અસ્ત્રોને આપેલી અનુજ્ઞા કામ આવી હશે? કારણ કે સંપ્રદાય વિના અસ્ત્રો પ્રાપ્ત થાય તેમ પ્રાચીનો વિશે પણ સાંભળ્યું નથી અને આ મારા હૃદયના સુખની અતિશયતા વિસ્મયમાં તણાતી મારી જાતને વિશ્વાસ આપે છે. મને ઘણીવાર દેવીની સગભાવિસ્થા બે(બાળકો)વાળી જણાતી હતી. (આંસુ સાથે)

પહેલાં જ્યારે સ્નેહ રૂઢ થયો અને પરિચયથી વિકાસ પામ્યો હતો ત્યારે એકાન્તમાં વિશ્વાસવાળી હોવા છતાં સ્વાભાવિક લજજાથી ઢળેલાં નયનવાળી તેને ગર્ભ બેવડો છે એમ મેં જ હથેળીના સ્પર્શની કળાથી પહેલાં જાણ્યું, ત્યારબાદ કેટલાક દિવસો પછી એણે જાણ્યું. (28)

(રડીને) તો શું કોઈક ઉપાયે આમને પૂછી લઉં?

લવ - તાત, આ શું?

જગત માટે મંગલરૂપ તમારા મુખે આંસુની વર્ષાના કારણે ઝાકળથી સિંચાયેલા કમળના સૌંદર્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે. (29)

કુશ - અરે વત્સ,

સીતાદેવી વિના રઘુપતિને ક્યું દુઃખ નથી? કહે છે કે પ્રિયાના નાશે આખું જગત જ અરણ્ય બની જાય છે. તેવા પ્રકારનો એ સ્નેહ હતો અને આ વિયોગ પણ નિરવધિ છે. જાણે કે રામાયણ ન ભણ્યો હોય તેમ તું આમ કેમ પૂછે છે! (30)

રામ - (સ્વગત) અરે, તટસ્થ વાર્તાલાપ! પ્રભ્રૂ પૂછવાથી શું! ઓ ભોળાહૃદય, આ તે કેવો તારો આકસ્મિક અને ચંચળ વિકાર! વળી હૃદયનો આવેગ જણાઈ આવતાં બાળકો પણ મારી દયા ખાવા લાગ્યાં! વારુ, તો વાત બદલું. (પ્રગટપણે) બાળકો, રામાયણ એ તો ભગવાન વાલ્મીકિની સરસ્વતીને પ્રવાહ અને સૂર્યવંશની પ્રશસ્તિ છે એમ સંભળાય છે. કુતૂહલના કારણે તેમાંથી કાંઈક સાંભળવા ઈચ્છું છું.

કુશ - તે સમગ્ર ગ્રંથ અમે ભણ્યા છીએ. બાલચરિતના છેલ્લા અધ્યાયમાં આવેલા આ બે શ્લોક સ્મૃતિમાં તરત આવે છે.

રામ - બોલ વત્સ.

કુશ - મહાત્મા રામને સીતા સ્વભાવથી જ પ્રિય હતી. તેણે પોતાના ગુણોથી જ આ પ્રેમભાવ વધાર્યો હતો. (31)

તે જ રીતે રામ સીતાને પ્રાણથીય વધુ પ્રિય હતા. તેઓનું હૃદય જ પરસ્પરનો પ્રીતિયોગ જાણે છે. (32)

રામ - અરેરે! હૃદયના મર્મભાગ પર આ ઘા અતિદારુણ છે. હા દેવી! તે સમયે ખરેખર તેમ જ હતું. અહો! નિષ્કારણ પરિવર્તન થવાના લીધે વેરવૃત્તિઓવાળી અને ભ્રમણામાં પરિણમતી સંસારની ઘટનાઓ સંતાપ આપે છે.

નિરતિશય વિશ્વાસથી વધેલો એ આનંદ ક્યાં? અથવા પરસ્પરનો તે પ્રેમ ક્યાં? અને ક્યાં એ ઊંડો કૌતુકરસ? સુખમાં અને દુઃખમાં હૃદયનું એક્ય ક્યાં? છતાં પણ આ પાપી પ્રાણ ધબકે છે, એ અટકતો નથી. (33)

અરે, દુઃખ!

પ્રિયાના હજારો ગુણો એક સાથે પ્રગટ કરવામાં તત્પર એવા દુઃસહ કાળની અમને
યાદ અપાવી. (34)

ત્યારે કેટલાક દિવસો વીતતાં તે મૃગનયનીની થોડી થોડી દેખાવા માંડેલી તે
સ્તનકળીઓ સહેજ વિસ્તાર પામતી હતી ત્યારે ઉંમર, સ્નેહ અને આવેગના સંયોગથી
ગાઢ બનેલો કામ હૃદયમાં પ્રગલ્ભ ચેષ્ટાથી સ્ફૂરતો હતો, પણ શરીરમાં શરમાળ હતો.
(35)

લવ - અને મંદાકિનીના કિનારે ચિત્રકૂટ પર્વતે વનવિહાર કરતાં સીતાદેવીને ઉદ્દેશીને
રઘુપતિએ કહેલા આ શ્લોક-

જેની ચારેબાજુ આ કેસરવૃક્ષે જાણે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી છે એવી આ વિશાળ શિલાની
પાટ જાણે તારે માટે જ ગોઠવી છે. (36)

રામ - (લજજા, સ્મિત, સ્નેહ અને કરુણાથી) બાળકો, ખાસ કરીને વનમાં ઉછરેલાં
બાળકો અતિશય ભોળાં છે. હા દેવી! તે સમયના એકાન્તના અતિવિશ્રમ્ભના
પ્રસંગોના સાક્ષી રૂપ તે પ્રદેશ તને સાંભરે છે?

અરેરે, દુઃખદાયક!

શ્રમના સ્વેદબિંદુથી શીતળ, મંદાકિનીની મંદ મંદ વાતી લહેરીઓથી ફરફરતી લટોથી
ઢંકાયેલું, ચંદ્ર સમાન તેજસ્વી લાલટવાળું, કુંકુમથી લેપાયેલ ન હોવાથી ઉચ્છ્વળ
ગાલવાળું, આભૂષણ વિનાના સુંદર કર્ણથી શોભતું મનોહર મુખ જાણે સામે જ દેખાય
છે. (37)

(થંભી ગયા હોય તેમ ઊભા રહીને, કરુણ રીતે)

અહો, અરેરે!

લાંબા સમય સુધી ધ્યાન ધરીને જાણે નિર્માણ કરીને સામે રાખેલ પ્રિયજનની મૂર્તિ
પ્રવાસમાં પણ આશ્વાસન ન આપે એવું નથી. પણ વિકલ્પો શમી જતાં જગત જીર્ણ
અરણ્ય સમાન બને છે અને પછી હૃદય જાણે કે સળગતા કુશકાના ઢગલામાં રંધાય છે.
(38)

(નેપથ્યમાં)

મનથી ઉતાવળા થયા હોવા છતાં થાકથી જડ થયેલા, બાળકોના યુદ્ધની વાત
સાંભળીને ડરેલા વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, દશરથની રાણીઓ અને જનક અરુન્ધતીની સાથે
જ વૃદ્ધાવસ્થાથી જકડાયેલાં અંગોને કારણે અને આશ્રમ દૂર હોવાથી ધીમે ધીમે આવે
છે. (39)

રામ - શું ભગવતી અરુન્ધતી, માતાએ અને જનક અહીં જ છે! અરેરે, એમને શી
રીતે મળશે? (કરુણતાથી જોઈને) અરેરે, ભાગ્યવશ તાત જનક પણ અહીં
આવ્યા છે એટલે મંદભાગી એવા મારા ઉપર જાણે કે વજનો આઘાત થયો!

સંબંધ સ્પૃહણીય હોવાથી આનંદ પામેલા વસિષ્ઠ વગેરેએ જેમાં ભાગ લીધો હતો, તેવાં બાળકોના વિવાહના મંગલમય ઉત્સવમાં બન્ને પિતાઓનું તે મિલન જોયા, તેમના સખ્યને જાણ્યા પછી, આ મોટી ઘાતકી ઘટના બની ચૂક્યા પછી હું હજારો ટુકડાઓમાં કેમ ફાટી પડતો નથી? અથવા રામને માટે શું દુષ્કર છે? (40)

(નેપથ્યમાં)

અરેરે, દુઃખદાયક!

કેવળ પ્રભાવમાં જ રહેલી કાન્તિવાળા રઘુપતિને એકાએક જ આવા જોઈને પહેલાં મૂર્ચ્છા પામેલા જનકને શુદ્ધિમાં લાવીને દુઃખી એવી (રામ)માતાઓ મૂર્ચ્છા પામે છે. (41)

રામ - હા તાત, હા માતાઓ, હા જનક!

જનકો અને રઘુઓના કુળનું જે સંપૂર્ણ મંગલ હતું, તેના તરફ પણ નિર્દય અને પાપી એવા મારા પ્રત્યે તમારી કરુણા નકામી છે. (42)

તો હું એમને માન આપું. (ઊભા થાય છે.)

કુશ-લવ - તાત, આ બાજુ, આ બાજુ. (કરુણ રીતે અને વ્યાકુળતાથી ફરીને બધા જાય છે.)

॥ મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિરચિત 'ઉત્તરરામચરિતમ્'માં કુમારપ્રત્યભિજ્ઞાન નામને છઠ્ઠો અંક સમાપ્ત ॥

સસમોઙ્ક:

(તતઃ પ્રવિશતિ લક્ષ્મણઃ ।)

લક્ષ્મણઃ - ઓ ઓ અદ્ય ખલુ ભગવતા વાલ્મીકિના સબ્રહ્મક્ષત્રપૌરજનપદાઃ પ્રજાઃ
સહાસ્માભિરાહૂય કૃત્સ્ત્ર એવ સદેવાસુરતિર્યગુરગનાયકનિકાયઃ સચરાચરો
ભૂતગ્રામ સ્વપ્રભાવેણ સંનિધાપિતઃ । આદિષ્ટશ્ચાહમાર્યેણ 'વસ્ત લક્ષ્મણ, ભગવતા
વાલ્મીકિના સ્વકૃતિમપ્સરોભિઃ પ્રયુજ્યમાનાં દ્રષ્ટુમુપનિમન્વિતાઃ સ્મઃ । તદ્
ગઙ્ગાતીરમાતોઘસ્થાનમુપગમ્ય ક્રિયતાં સમાજસંનિવેશઃ' ઇતિ । કૃતશ્ચ
મર્ત્યામર્ત્યસ્ય ભૂતગ્રામસ્ય સમુચિતસ્થાનસંનિવેશો મયા। અયં તુ

રાજ્યાશ્રમનિવાસેઽપિ પ્રાપ્તકષ્ટમુનિવ્રતઃ ।

વાલ્મીકિગૌરવાદાર્ય ઇત એવાભિવર્તતે ॥૧॥

(તતઃ પ્રવિશતિ રામઃ ।)

રામઃ - વત્સ લક્ષ્મણ, અપિ સ્થિતા રઙ્ગપેક્ષકાઃ?

લક્ષ્મણઃ - અથ કિમ્ ।

रामः - इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चन्द्रकेतुसमां स्थानप्रतिपत्तिं लम्भयितव्यौ ।

लक्ष्मणः - प्रभुस्नेहप्रत्ययात्तथैव कृतम्। इदं चास्तीर्णं राजासनम् । तदुपविशत्वार्थः।

(रामः उपविशति ।)

लक्ष्मणः - प्रस्तूयतां भोः ।

(प्रविश्य)

सूत्रधारः - भो भो भगवान्भूतार्थवादी प्राचेतसः सस्थावरजङ्गमं जगदाज्ञापयति
यदिदमस्माभिरार्षेण चक्षुषा समुद्रीक्ष्य पावनं च करुणाद्बुद्धतरसं च
किञ्चिदुपनिबद्धम् । तत्र कार्यगौरवादवधातव्यमिति ।

रामः एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणो ऋषयः । तैषामृतंभराणि भगवतां परोरजांसि
प्रज्ञानानि न क्वचिद्व्याहन्त्यन्त इत्यनभिशाङ्कनीयानीति ।

(नेपथ्ये)

हा आर्यपुत्र, हा कुमार लक्ष्मण, एकाकिनीमशरणामरण्ये आसन्नप्रसववेदनां हताशां श्वापदा
मामभिलषन्ति । साहमिदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं निक्षेप्स्यामि ।

लक्ष्मणः - (आत्मगतम्) कष्टं बतान्यदेव किमपि ।

सूत्रधारः -

विश्वम्भरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्त महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥२॥

(इति निष्क्रान्ता ।)

रामः - (सावेगम्) देवि, देवि । लक्ष्मण अवेक्ष्य ।

लक्ष्मणः - आर्य, नाटकमिदम् ।

रामः - हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि, एष ते रामाद्वैवदुर्विपाकः ।

लक्ष्मणः - आर्य, दृश्यताम् तावत् प्रबन्धार्थः ।

रामः - एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

(ततः प्रविशति उत्सङ्गितकैकदारकाभ्यां पृथिवीगङ्गायामवलम्बिता प्रमुग्धा सीता।)

रामः - वत्स, अस्मिन्विज्ञातमनिबन्धमन्धतमसमिव प्रविशामि । धारय माम् ।

देवी -

समाश्वसिहि कल्याणि दिष्ट्या वैदेहि वर्धसे ।

अन्तर्जले प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥३॥

सीता: - (समाश्वस्य) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतास्मि । हा आर्यपुत्र । (मूर्च्छति)

लक्ष्मणः - (पादयोर्निपत्य) आर्य, दिष्ट्या वर्धामहौ कल्याणप्ररोहौ रघुवंशः। (विलोक्य) हा कथं क्षुभितबाष्पोत्पीडनिर्भरः प्रमुग्ध एवार्यः। (वीजयति)

पृथिवी - वत्से, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

सीता - (समाश्वस्य) भगवति, का त्वम्? त्वं च?

पृथिवी - इयं ते श्रसुरकुलदेवता भागीरथी।

सीता - नमस्ते भगवति ।

भागीरथी - चरित्रापचितां कल्याणसंपदमधिगच्छ ।

लक्ष्मणः - अनुगृहीताः स्मः ।

भागीरथी - इयं तु ते जननी भगवती विश्वम्भरा ।

सीता - हा अम्ब, ईदृश्यहं त्वया दृष्टा ।

पृथिवी - एहि वत्से एहि पुत्रि। (सीतामालिङ्ग्य मूर्च्छति ।)

लक्ष्मणः - (सहर्षम्) दिष्ट्या गङ्गापृथिवीभ्यामभ्युपपन्नार्या ।

रामः (अवलोक्य) दिष्ट्या खल्वेतत् । करुणोत्तरं तु वर्तते ।

भागीरथी - विश्वम्भराऽपि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन। यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मानसो मौहग्रन्थिश्चेतनावतामुपप्लवः संसारतन्तुः। समित्र भूतधात्रि, वत्से वैदेहि, समाश्वसिहि।

पृथिवी - (आश्वस्य) देवि, सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि ।

सोढश्चिरं राक्षसमध्यवास-

स्त्यागो द्वितीयस्तु सुदुःश्रवोऽस्याः ।

भागीरथी -

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु-

र्द्वाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥

पृथिवी - भगवति मागीरथी, युक्तेतत्सर्वं, न वो रामभद्रस्य ।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न संततिः ॥ ५ ॥

सीता - हा आर्यपुत्रं स्मारितास्मि ।

पृथिवी - आः, कस्त्वार्यपुत्रः?

सीता - (सलज्जाम्) यथा वाऽम्बा भणति ।

रामः - अम्ब पृथिवि, ईदृशोऽस्मि ।

भागीरथी - भगवति वसुन्धरे, शरीरमसि संसारस्य । तत्किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि ।

घोरं लोके विततमयशो या च वह्नौ विशुद्धि-

र्लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्धातु ।

इक्ष्वाकूणां कुलधनमिदं यत्समाराधनीयः

कृत्स्नो लोकस्तदिह विषये किं स वत्सः करोतु ॥६॥

लक्ष्मणः - अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवताः सत्त्वेषु ।

भागीरथी - तथाप्येष तेऽञ्जलिः ।

रामः - अम्ब, अनुवृत्तस्त्वया भागीरथकुले प्रसादः ।

पृथिवी - देवि, नित्यं प्रसन्नास्मि वः। कित्वापातदुःसहः स्नेहसंवेगेनैवं ब्रवीमि । न पुनर्न जानामि सीतास्नेहं रामभद्रस्य ।

दह्यमानेन मनसा दैवाद्वत्सां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥७॥

रामः - सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु ।

सीता - (रुदती कृताञ्जलिः) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्बा ।

रामः - किमन्यद् ब्रवीतु ।

भागीरथी - शान्तम् । अविलीना संवत्सरसहस्राणि भूयाः ।

पृथिवी - वत्से, अवेक्षणीयौ ते पुत्रकौ ।

सीता - अनाथास्मि । किमेताभ्याम् ।

रामः - हृदय, वज्रमसि ।

भागीरथी - कथं त्वं सनाथाप्यनाथा ।

सीता - कीदृशं मे अभाग्यायाः सनाथत्वम्

देव्यौ-

जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥८॥

लक्ष्मणः - आर्य, श्रूयताम् ।

रामः - शृणोतु लोकः ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

रामः - अद्भुततरं किमपि ।

सीता - किमित्याबद्धकलकलमन्तरिक्षं प्रज्वलति ।

देव्यौ - ज्ञातम् ।

कृशाश्वः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

प्रादुर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥९॥

(नेपथ्ये)

देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

आलेख्यदर्शने देवौ यथाह रघुनन्दनः ॥१०॥

सीता - दिष्ट्या अस्त्रदेवता एताः । हा आर्यपुत्र, अद्यापि ते प्रसादाः परिस्फुरन्ति।

लक्ष्मणः - उक्तमासीदार्येण सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्तीति ।

देवी -

नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्मो वः परिग्रहात् ।

अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥११॥

रामः -

क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम सांप्रतम् ।

विस्मयानन्दसंदर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥१२॥

देव्यौ - मोदस्व वत्से, मोदस्व । रामभद्रतुल्यौ ते पुत्रकाविदानीं संवृत्तौ ।

सीता - भगवत्यौ, क एतयोः क्षत्रियोचितविधिं कारयिष्यति ।

रामः -

एषा वसिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्धिनी ।

कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्तारं न विन्दति ॥१३॥

भागीरथी - पुत्रि, किं तवानया चिन्तया । एतौ हि वत्सौ स्तन्यत्यागात्परेण भगवतो

वाल्मीकेरर्पयिष्यामि स एतयोः क्षत्रकृत्यं करिष्यति ।

यथा वसिष्ठाङ्गिरसावृषिः प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघूणां च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥१४॥

रामः - सुविचिन्तितं भगवत्या ।

लक्ष्मणः - आर्य, सत्यं विज्ञापयामि तैस्तैरुपायैरिमौ वत्सौ कुशलवावुत्प्रेक्षे ।

एतौ हि जन्मासद्भास्त्रौ प्राप्तप्राचेतसावुभौ ।

आर्यतुल्याकृती वीरौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥१५॥

रामः - वत्स, इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रमुग्धोऽस्मि ।

पृथिवी - एहि वत्से, पवित्रीकुरु रसातलम् ।

सीता - नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्बा । न सहिष्ये ईदृशं जीवलोकस्य
परिवर्तमनुभवितुम् ।

रामः - किमुत्तरं स्यात् ।

पृथिवी - सन्नियोगतः स्तन्यत्यागं यावत्पुत्रयोरवेक्षस्व । परेण तु यथा रोचिष्यते तथा
करिष्यामि ।

भागीरथी - एवं तावत् ।

(इति निष्कान्ते देव्यौ सीता च ।)

रामः - कथं विलय एष वैदेह्याः सम्पन्नः । हा देवि, दण्डकारण्यवासप्रियसखि, हा
चारित्रदेवते, लोकान्तरं पर्यवस्थिताति । (इति मूर्च्छति ।)

लक्ष्मणः - भगवन्वाल्मीके, परित्रायस्व परित्रायस्व । एष ते काव्यार्थः ।

(नेपथ्ये)

अपनीयतामातोद्यकम् । भो भो सजङ्गमस्थावराः प्राणभूतो मर्त्यामर्त्याः, पश्यत्व्वेदानीं
वाल्मीकिनाभ्यनुज्ञातं पवित्रमाश्चर्यम् ।

लक्ष्मणः - (विलोक्य)

मन्यादिव क्षुभ्यति गाड्मम्भो

व्यासं च देवर्षिभिरन्तरिक्षम् ।

आश्चर्यमार्या सह देवताभ्यां

गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥१६॥

(नेपथ्ये)

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गङ्गापृथ्व्यौ जुषस्व नौ ।

अर्पितेयं तवावाभ्यां सीता पुण्यव्रता वधूः ॥१७॥

लक्ष्मणः - अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्य, पश्य पश्य । (विलोक्य) कष्टमद्यापि
नोच्छ्वसित्यार्यः ।

(ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च।)

अरुन्धती -

त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं सौम्य स्पर्शेन पाणिना ॥१८॥

सीता - (ससंभ्रममुपसृत्य रामं स्पृशन्ती) समाश्वसितु समाश्वसित्वार्यपुत्रः ।

रामः - (समाश्वस्य सानन्दम्) भोः, किमेतत् । (दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम्) कथं देवी
(सलज्जम्) अये, अम्बा मे अरुन्धती सर्वे च प्रदृष्यन्त
ऋष्यशृङ्गशान्तादयोऽस्मद्गुरवः ।

अरुन्धती - वत्स, एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा ।

(नेपथ्ये)

जगत्पते रामभद्र, स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां प्रत्यात्मवचनम् 'सा त्वमम्ब स्नुषायामरुन्धतीव
सीतायां शिवानुध्यानपरा भव' इति । तत्रानृणास्मि जाता ।

अरुन्धती - इयं ते श्वश्रूर्भगवती वसुन्धरा ।

(नेपथ्ये)

उक्तमासोदायुष्मता वत्सायाः परित्यागे- 'भगवति वसुन्धरे, श्लघ्यां दुहितरमवेक्ष्य
जानकीम्' इति । तदधुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति ।

रामः - कर्म कृतमहापराधोऽपि भगवतीभ्यामनुकम्पितो रामः । प्रणमामि वः ।

अरुन्धती - भो भोः पौरजानपदाः, इयमधुना जाह्नवीवसुन्धराभ्यामेवं प्रशस्यमाना
ममारुन्धत्या समर्पिता पूर्वं च भगवता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा सब्रकैश्च
देवैः संस्तुता सावित्रकुलवधूर्देवयजनसंभवा सीतादेवी परिगृह्यतामिति कथमिह
भवन्तो मन्यन्ते ।

लक्ष्मणः - आर्य, एवमम्बयारुन्धत्या च निर्भर्त्सिता पौरजानपदाः कृत्स्नश्च भूतग्राम आर्या
नमस्कुर्वन्ति । लोकपालाः सप्तर्षयश्च पुष्पवृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते ।

अरुन्धती - जगत्पते रामभद्र,

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥१९॥

सीता - (स्वगतम्) जानात्यार्यपुत्रः सीताया दुःखं परिमार्ष्टुम् ।

रामः - यथा भगवत्यादिशति ।

लक्ष्मणः - कृतार्थोऽस्मि ।

सीता - प्रत्युब्रवितास्मि ।

लक्ष्मणः - आर्य, एष निर्लज्जी लक्ष्मणः प्रणमति ।

सीता - वत्स, ईदृशस्त्वं चिरं जीव ।

अरुन्धती - भगवन्वाल्मीके, उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसम्भवौ रामभद्रस्य कुशलवौ

(इति निष्क्रान्ता ।)

रामलक्ष्मणौ - दिष्ट्या तथैवैतत् ।

सीता - (सबाष्पाकुला) कुत्र मे पुत्रकौ । (ततःप्रविशति वाल्मीकिः कुशलवौ च ।)

वाल्मीकिः - वत्सौ कुशलवौ, एष वो रघुपतिः पिता । एष लक्ष्मणः कनिष्ठतातः । एषा सीतादेवी जननी । एष राजर्षिर्जनको मातामहः ।

सीता - (सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य) कथं तातः ।

कुशलवौ - हा तात ! हा अम्ब, हा मातामह !

रामलक्ष्मणौ - (सहर्षमालिङ्ग्य) ननु वत्सौ, पुण्यैः प्राप्तौ स्थः ।

सीता - एहि जात कुश, एहि जात लव, चिरस्य मां परिष्वजेथा लोकान्तरगतां जननीम् ।

कुशलवौ - (तथा कृत्वा) धन्यौ स्वः ।

सीता - भगवन्, एषाहं प्रणमामि ।

वाल्मीकिः - वत्से, ईदृश्येव चिरं भूयाः ।

सीता - अहो तातः कुलगुरुरार्याजनः सभर्तृकार्या शान्तादेवी सलक्ष्मणाः सुप्रसन्ना आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवावपि दृश्यन्ते, तन्निर्भरास्म्यानन्देन ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

वाल्मीकिः - (उत्थायावलोक्य च) उत्खातलवणो मथुरेश्वरः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः - सानुषङ्गाणि कल्याणानि ।

रामः - सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि। यद्वा प्रकृतिरियमभ्युदयानाम् ।

વાલ્મીકિઃ - રામભદ્ર, ઉચ્ચતાં હિ તે ભૂયઃ પ્રિયમુપકરોમિ ?

રામઃ - અતઃ પરમપિ પ્રિયમસ્તિ ? તથાપીદમસ્તુ -

પાપ્મભ્યશ્ચ પુનાતિ વર્ધયતિ ચ શ્રેયાંસિ સેયં કથા

માઙ્ગલ્યા ચ મનોહરા ચ જગતો માતેવ ગઙ્ગેવ ચ ।

વાલ્મીકેઃ પરિભાવયન્ત્વભિનયૈર્વિન્યસ્તરૂપાં બુધાઃ

શબ્દબ્રહ્મવિદઃ કવેઃ પરિણતપ્રજ્ઞસ્ય વાણીમિમામ્ ॥૨૦॥

(નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વે ।)

ઇતિ મહાકવિશ્રીભવભૂતિવિરચિત ઉત્તરરામચરિતે સમ્મેલનં નામ સપ્તમોઽઙ્કઃ ।

ઇતિ મહાકવિશ્રીભવભૂતિવિરચિત ઉત્તરરામચરિતે સમ્મેલનં નામ સપ્તમોઽઙ્કઃ ।

ઇતિ મહાકવિશ્રીભવભૂતિવિરચિતં ઉત્તરરામચરિતં નામ નાટકં સમાપ્તમ્ ।

સપ્તમ અંક

(પછી લક્ષ્મણ પ્રવેશે છે.)

લક્ષ્મણ - અરે ઓ! આજે ભગવાન વાલ્મીકિએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય સહિતના નગરજનો અને જનપદવાસીઓને અમારી સાથે બોલાવીને, દેવો, અસુરો, પશુપક્ષીઓ અને નાગલોકના નાયકોના સમુદાય સહિત, સ્થાવર અને જંગમ એવા સમગ્ર ભૂતસમુદાયને પોતાના પ્રભાવથી એકત્રિત કર્યો છે અને મને આપે આજ્ઞા કરી છે કે વત્સ લક્ષ્મણ! અપ્સરાઓ વડે ભજવવામાં આવતી પોતાની કૃતિને જેવા માટે, ભગવાન વાલ્મીકિએ આપણને આમંત્રણ આપ્યું છે. તો ગંગાને તીરે રંગભૂમિ પર જઈ પ્રેક્ષકોની વ્યવસ્થા કર. મેં મર્ત્ય અને અમર્ત્ય ભૂતસમુદાયને યથાયોગ્ય સ્થાને બેસવા માટેની વ્યવસ્થા કરી છે. અને આ,

રાજ્યાશ્રમમાં રહેવા છતાં મુનિનું કષ્ટદાયક વ્રત પાળતા આર્ય, વાલ્મીકિ પ્રત્યેના આદરને કારણે, આ તરફ જ આવી રહ્યા છે. (1)

(પછી રામ પ્રવેશે છે)

રામ -ભાઈ લક્ષ્મણ, નાટકના પ્રેક્ષકો બેસી ગયા કે?

લક્ષ્મણ - હા.

રામ - પેલા વત્સ કુશ અને લવને, કુમાર ચન્દ્રકેતુ જેવા સ્થાને બેસાડવાના છે.

લક્ષ્મણ - મહારાજના (એમની પ્રત્યેના) સ્નેહની જાણ હોવાથી મેં તે પ્રમાણે જ કર્યું છે અને આ રાજ્યાસન બિદ્યાવ્યું છે. તો આર્ય, બેસો.

(રામ બેસે છે.)

લક્ષ્મણ - અરે ઓ! નાટક આરંભ કરો.

સૂત્રધાર - (પ્રવેશીને) અરેરે! સત્યવાદી ભગવાન પ્રાયેતસ સ્થાવર-જંગમ જગતને આજ્ઞા કરે છે કે આજે અમે આર્ષ દષ્ટિથી નિહાળીને, પાવનકારી કરુણ અને અદ્ભુત રસવાણું આ વચનામૃત રચ્યું છે. તે કાર્યનું ગૌરવ સમજીને ધ્યાન આપો.

રામ - (અર્થાત્ એ) એમ કહેવા માગે છે કે ઋષિઓએ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય છે. તે ભગવાનોનાં ઋતથી ભરેલાં, રજોગુણની પેલે પારનાં, જ્ઞાનદર્શનો ક્યાંય ખોટાં પડતાં નથી, તેથી તેમાના વિશે શંકા કરવી ન ઘટે.

(નેપથ્યમાં)

હા આર્યપુત્ર! હા કુમાર લક્ષ્મણ! એકાકિની, અશરણ અને નજીક આવેલી પ્રસવવેદનાવાળી વનમાં હતાશ બનેલી મને (ખાઈ જવા) હિંસક પશુઓ ટાંપી રહ્યાં છે. તો હવે મંદભાગિની હું મારી જાતને ભાગીરથીમાં ફેંકી દઉં.

લક્ષ્મણ - (સ્વગત) અરેરે! આ તો કંઈક અલગ જ છે!

સૂત્રધાર -રાજાએ મોટા વનમાં ત્યજેલી અને જેનો પ્રસાવકાળ આવી પહોંચ્યો છે તેવી પૃથ્વીની પુત્રી દેવી (સીતા), પોતાને ગંગાદેવીમાં ફેંકી રહી છે. (2)

રામ - (આવેગથી) દેવી! દેવી! લક્ષ્મણનું તો વિચાર.

લક્ષ્મણ - આર્ય! આ તો નાટક છે.

રામ - હા! દેવી, દંડકારણ્યનિવાસ સમયની પ્રિયસખી! રામને લીધે તારા ભાગ્યની આ દુર્દશા!

લક્ષ્મણ - આર્ય, નાટકનું કથાવસ્તુ તો જરા જુઓ.

રામ - વજ્રમય બનીને આ હું તૈયાર છું!

(પછી ખોળામાં એક-એક બાળક રાખેલ પૃથ્વી અને ભાગીરથીનો સહારો લીધેલી મૂર્ચ્છા પામેલી સીતા પ્રવેશે છે.)

રામ - વત્સ લક્ષ્મણ, જાણે અજાણ્યા, અકારણ અને દષ્ટિને અંધ બનાવતા ઘોર અંધકારમાં હું પ્રવેશ કરું છું. મને પકડી રાખ.

બંને દેવીઓ -

હે કલ્યાણી વૈદેહી, ધૈર્ય ધારણ કર. તને અભિનંદન! તેં રઘુવંશને ધારણ કરનારા બે પુત્રોને પાણીમાં જન્મ આપ્યા છે. (3)

સીતા - (શુદ્ધિમાં આવીને) સદ્ગાયે મેં બે બાળકોને જન્મ આપ્યા છે! હા આર્યપુત્ર!

લક્ષ્મણ - (પગે પડીને) આર્ય, આર્ય! આપણે સદ્ભાગી છીએ. રઘુવંશને કલ્યાણના અંકુરો ફૂટ્યા! (જોઈને) અરેરે! ઉછળતા અશ્વપ્રવાહના આવેગે શું આપે મૂર્છા પામ્યા? (પવન નાખે છે.)

પૃથિવી - દીકરી! શાન્ત થા.

સીતા - (શુદ્ધિમાં આવીને) ભગવતીઓ આપ કોણ છો? મને છોડો?

પૃથિવી - આ તારાં શ્વસુર કુળનાં કુળદેવતા ભાગીરથી.

સીતા - ભગવતી, તમને નમસ્કાર!

ભાગીરથી - ચારિત્ર્યને અનુરૂપ કલ્યાણસંપત્તિ પ્રાપ્ત કર.

લક્ષ્મણ - અમારા પર અનુગ્રહ થયો.

ભાગીરથી - આ તારી માતા પૃથિવી છે.

સીતા - ઓ માતા! આવી (અવસ્થામાં) તેં મને જોઈ!

પૃથિવી - આવ વત્સા! આવ દીકરી!

(સીતાને ભેટીને મૂર્છા પામે છે.)

લક્ષ્મણ - (હર્ષથી) સદ્ભાગ્યે ગંગા અને પૃથિવીએ આર્યા પર કૃપા કરી.

રામ - (જોઈને) સદ્ભાગ્યે ખરું. પણ આ વધારે કરુણ છે.

ભાગીરથી - ભગવતી વિશ્વંભરા પણ પીડા અનુભવે છે, એ અપત્યપ્રેમનો વિજય અથવા તો આ સંસારતંતુ એ ચેતનવંતા સર્વમાં સામાન્ય એવો, હલાવી નાખે તેવો, માનસિક મોહ છે. દેવી ભૂતધાત્રી, દીકરી વેદેહી, શાન્ત થાઓ, શાન્ત થાઓ,

પૃથિવી - હે દેવી! સીતાને જન્મ આપીને શાન્તિ કેવી રીતે પામું? એક તો રાક્ષસોની વચ્ચે લાંબા સમય સુધીનો નિવાસ તેણે સહન કર્યો; પણ આ બીજો ત્યાગ તો તેને માટે ખરેખર દુઃસહ છે.

ભાગીરથી - કર્મફળને અભિમુખ એવા પ્રાણી માટેનાં દૈવનાં દ્વાર બંધ કરવા કોણ સમર્થ છે? (4)

પૃથિવી - ભગવતી ભાગીરથી, આ બધું ખરું, પરંતુ તમારા રામભદ્ર બાબતે નહીં.

બાળક એવા તેણે ન બાળપણમાં પકડેલા (સીતાના) હાથને, ન મને, ન જનકને, ન અગ્નિને, ન તેની આજ્ઞાંકિતતાને કે ન સંતતિને પ્રમાણભૂત ગણ્યાં. (5)

સીતા - અરેરે! મને આર્યપુત્રનું સ્મરણ કરાવ્યું.

પૃથિવી - અરે, તારે વળી આર્યપુત્ર કોણ?

સીતા - (લજ્જા અને આંસુ સાથે) અથવા તો જેમ માતા કહે.

રામ - માતા પૃથિવી, હું આવો (જ) છું.

ભાગીરથી - ભગવતી વસુંધરા! તમે સંસારનું શરીર છે. તો પછી જાણે ન જાણતાં હો તેમ, જમાઈ પર શા માટે ક્રોધ કરો છો?

લોકમાં ઘોર અપકીર્તિ ફેલાઈ હતી, લંકાદ્વીપમાં જે અગ્નિશુદ્ધિ થઈ તેમાં અહીં રહેલા લોકો કેવી રીતે શ્રદ્ધા રાખે? બધા લોકોનું અનુરંજન કરવું, એ ઈક્વાકુઓનું કુલધન છે, તો આ વિષમ પરિસ્થિતિમાં તે દીકરો ય શું કરે? (6)

લક્ષ્મણ - દેવતાઓને પ્રાણીઓની બાબતમાં અબાધિત અંતદષ્ટિ હોય છે.

ભાગીરથી - છતાં પણ તમને આ હાથ જોડું છું.

રામ - માતા! ભગીરથના કુળ પર તારી કૃપા સતત ઊતરી છે.

પૃથિવી - દેવી, તમારા પર હું કાયમ પ્રસન્ન છું. પરંતુ સ્નેહના અણધાર્યા દુઃસહ આવેગના કારણે હું આમ બોલું છું. રામભદ્રનો સીતા પ્રત્યેનો સ્નેહ હું નથી જાણતી, એમ નથી.

નસીબનાં યોગે દીકરીને બળતા મનથી ત્યજીને, લોકોત્તર સત્વથી અને પ્રજાના પુણ્યથી જીવે છે. (7)

રામ - ખરેખર જ વડીલો બાળકો પ્રત્યે કરુણાવાળા હોય છે.

સીતા - (રડતાં, હાથ જોડીને) મા મને તારાં અંગોમાં સમાવી લે.

રામ - બીજું શું કહે?

ભાગીરથી - શાન્ત થા. સમાયા વિના જ હજારો વર્ષો સુધી જીવતી રહે.

પૃથિવી - દીકરી, તારા બે પુત્રોની પણ તારે સંભાળ લેવાની છે.

સીતા - હું અનાથ છું, એ આમનું હું શું કરું?

રામ - હે હૃદય! તું વજ્ર છે.

ભાગીરથી - તું સનાથ હોવા છતાં અનાથ કેમ?

સીતા - મારે અભાગણીને સનાથપણું કેવું?

બંને દેવીઓ -

જેના સંગથી અમારી પણ પવિત્રતા વધે છે એવી, જગત માટે મંગલરૂપ તારી જાતને, શા માટે અપમાનિત કરે છે? (8)

લક્ષ્મણ - આર્ય, સાંભળો.

રામ - લોકો સાંભળો.

(નેપથ્યમાં કોલાહલ)

રામ - કંઈક વિશેષ અદ્ભુત લાગે છે!

સીતા - કોલાહલવાણું અંતરિક્ષ, કેમ સળગી રહ્યું છે?

બંને દેવીઓ - જાણ્યું!

કૃશ્ણાથ, કૌશિક અને રામ; એવો જેમનો ગુરુપરંપરાનો ક્રમ છે તેવાં જૃમ્મકો સહિત એ અસ્રો પ્રગટ થાય છે? (9)

(નેપથ્યમાં)

દેવી સીતા, તમને નમસ્કાર! ચિત્રદર્શન સમયે રઘુપતિએ જેમને આપ્યાં હતાં તે તમારા પુત્રો અમારી ગતિ છે. (10)

સીતા - સદ્ભાગ્યે આ અસ્રદેવતાઓ છે. હા આર્યપુત્ર! હજુ પણ તમારી કૃપા પ્રગટી રહી છે!

લક્ષ્મણ - આર્ય બોલ્યા હતા કે, હવે સર્વ રીતે તેઓ તારી સંતતિની સેવામાં રહેશે.

બંને દેવીઓ -

પરમ અસ્રોને નમસ્કાર! તમને મેળવીને અમે ધન્ય થયાં છીએ. સમય આવે ધ્યાન ધરતાં પુત્રોની પાસે ઉપસ્થિત થાજો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. (11)

રામ - વિસ્મય, આનંદ અને કરુણાની ઊર્મિઓથી મિશ્ર અને જર્જર બનેલી મારી દશા અત્યારે મને કોઈ અવર્ણનીય સ્થિતિમાં મૂકે છે. (12)

બંને દેવીઓ - ખુશ થા દીકરી, ખુશ થા, તારા પુત્રો હવે રામભદ્રના સમાન થયા.

સીતા - ભગવતીઓ! આમને ક્ષત્રિયયોચિત સંસ્કાર કોણ કરાવશે?

રામ - અરેરે! વસિષ્ઠ દ્વારા રક્ષાયેલા રઘુઓના વંશને આનંદ આપનારી સીતાને પુત્રોને સંસ્કાર કરનાર કોઈ પ્રાપ્ત થતું નથી! (13)

ભાગીરથી - દીકરી, તારે એની ચિંતા કેવી? ધાવણ છોડાવ્યા પછી, આ બંને પુત્રોને હું ભગવાન વાલ્મીકિને સોંપીશ. તે એમના ક્ષત્રિયને ઉચિત સંસ્કાર કરશે.

જેમ વસિષ્ઠ અને અંગિરસ છે, તે રીતે ઋષિ પ્રાયેતસ જનક અને રઘુ એમ બંને વંશના ગુરુ છે. (14)

રામ - ભગવતીએ ઉચિત વિચાર કર્યો.

લક્ષ્મણ - આર્ય, સાચું કહું છું કે તે તે કારણોથી જોતાં, આ બંને બાળકો કુશ અને લવ છે, એમ હું માનું છું.

આ બંનેને જન્મથી જ અસ્રો સિદ્ધ છે, બંને પ્રાયેતસ પાસેથી આવ્યાં છે. બંને વીર આર્ય સમાન આકૃતિ ધરાવે છે અને ઉંમરમાં બાર વર્ષના છે. (15)

રામ - વત્સ, એ વિચારથી જ ઉછળતા હૃદયવાળો હું ભાન ભૂલી ગયો છું.

પૃથિવી - આવ દીકરી, રસાતલને પાવન કર.

રામ - હા પ્રિયા! તું બીજા લોકમાં ગઈ.

સીતા - માતા, મને તારાં અંગોમાં સમાવી લે. સંસારના આવા પરિવર્તનને હું સહન નહીં કરી શકું.

રામ - તેમનો ઉત્તર શો હશે?

પૃથિવી - મારી આજ્ઞાથી, ધાવણ છોડાવતાં સુધી દીકરાઓની સંભાળ લે, ત્યાર પછી તેને ગમશે તેમ કરીશ.

ભાગીરથી - ભલે, એમ.

(બંને દેવીઓ અને સીતા જાય છે.)

(ગર્ભનાટક સમાપ્ત)

રામ - શું વૈદેહીનો વિલય થયો? હા! દેવી, દંડકારણ્યનિવાસની પ્રિય સખી! અરેરે ચારિત્ર્ય દેવતા, તું બીજા લોકમાં ચાલી ગઈ? (મૂચ્છા પામે છે.)

લક્ષ્મણ - ભગવાન વાલ્મીકિ! બચાવો, બચાવો! આ તમારા કાવ્યનો અર્થ?

(નેપથ્યમાં)

વાઘોને ખસેડી લો. અરે ઓ સ્થાવર-જંગમ સહિત મર્ત્ય અને અમર્ત્ય પ્રાણીઓ! હવે ભગવાન વાલ્મીકિએ અનુમતિ આપેલ છે એવું આ પાવન આશ્ચર્ય જુઓ.

લક્ષ્મણ - (જોઈને)

ગંગાનું પાણી જાણે કે મંથનથી ક્ષુબ્ધતા પામ્યું હોય તેમ ખળભળી રહ્યું છે. દેવો અને ઋષિઓથી અંતરિક્ષ ભરાઈ ગયું છે. અરે, આશ્ચર્ય! ગંગા અને પૃથ્વી દેવીઓ સાથે આર્યા સીતા પાણીમાંથી બહાર આવી રહ્યા છે. (16)

(ફરીથી નેપથ્યમાં)

જગતવંદનીય અરુન્ધતી! અમ; ગંગા અને પૃથ્વી અમારા પર કૃપા કરો. આ પવિત્ર પ્રતવાળી વધૂ સીતાને, અમે બંને તમને સોંપીએ છીએ. (17)

લક્ષ્મણ - અહો, આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય! આર્ય, જુઓ, જુઓ. (જોઈને) અરેરે! આર્ય હજુય શ્વસતા નથી!

(પછી અરુન્ધતી અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

અરુન્ધતી - દીકરી વૈદેહી, ઉતાવળ કર. લજ્જાશીલતા છોડી દે. આવ, (અને) પ્રિયસ્પર્શવાળા હાથ વડે મારા વત્સને જીવાડ. (18)

સીતા - (ગભરાટથી સ્પર્શતી) આર્યપુત્ર, શાંત થાઓ, શાંત થાઓ.

રામ - (શુદ્ધિમાં આવી, આનંદપૂર્વક) અરે, આ શું? (જોઈને, હર્ષ અને આશ્ચર્ય સાથે) કોણ, દેવી? (લજ્જાપૂર્વક) અરે, માતા અરુન્ધતી અને ઋષ્યશૃંગ, શાન્તા આદિ સર્વે આનંદ પામતાં અમારાં વડીલ અહીં છે?

અરુન્ધતી - વત્સ, આ ભગીરથની ગૃહદેવતા અને (તમારા પર) અત્યંત પ્રસન્ન થયેલાં
ભગવતી ગંગા છે.

(નેપથ્યમાં)

જગત્પતિ રામચંદ્ર! ચિત્રદર્શન પ્રસંગે મારી પ્રત્યેનાં તમારાં વચનો; હે મા ! તું
અરુન્ધતીની જેમ, પુત્રવધૂ સીતાના કલ્યાણનું ધ્યાન રાખનારી બનજે, યાદ કરો. એ
બાબતમાં હવે હું ઋણમુક્ત બની છું.

અરુન્ધતી - આ તમારાં સાસુ, ભગવતી વસુંધરા.

(નેપથ્યમાં)

પૂર્વે દીકરીનો પરિત્યાગ કરતી વખતે આયુષ્માને કહ્યું હતું કે, ભગવતી વસુંધરા,
પ્રશંસાયોગ્ય તારી આ દુહિતા જાનકીની સંભાળ રાખજે. તો હવે રાજા એવા વત્સના
વચનોનું મેં પાલન કયું છે.

રામ - શું? મહાઅપરાધી એવા મારા પર બંને ભગવતીઓએ દયા બતાવી? તમને
બંનેને પ્રમાણ કરું છું.

અરુન્ધતી - અરે ઓ! પુરવાસીઓ અને જનપદવાસીઓ, હમણાં (જ) ભગવતી
વસુંધરા અને ગંગાએ મને અરુન્ધતીને આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરીને સોંપેલી,
અને પૂર્વે ભગવાન વૈશ્વાનરે જેના પુણ્યચરિત્રનો નિર્ણય કર્યો છે, જેની બ્રહ્મા
સહિતના દેવોએ સ્તુતિ કરેલી છે, તેવી સૂર્યવંશની કુલવધૂ, યજ્ઞભૂમિમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલી, સીતાદેવીનો સ્વીકાર કરવાની બાબતમાં તમે શું માનો છો?

લક્ષ્મણ - આર્ય, આમ આર્યા અરુન્ધતીનો ઠપકો પામેલા પુર અને જનપદવાસીઓ
અને આખોયે પ્રાણીસમુદાય આર્યાને નમસ્કાર કરે છે. લોકપાલો અને
સપ્તર્ષિઓ પુષ્પવૃષ્ટિથી સત્કાર કરે છે.

અરુન્ધતી - જગત્પતિ રામચંદ્ર,

સોનેરી પ્રતિમાની પુણ્યપ્રકૃતિ એવી ધર્મચારિણી પ્રિયાને ધર્મ અનુસાર યજ્ઞમાં જોડ. (19)

સીતા - (સ્વગત) આર્યપુત્ર સીતાનું દુઃખ દૂર કરવાનું જાણે છે.

રામ - જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

લક્ષ્મણ - હું કૃતાર્થ થયો.

સીતા - હું પુનઃ જીવિત થઈ.

લક્ષ્મણ - આર્યા, આ નિર્લક્ષ્ણ લક્ષ્મણ પ્રણામ કરે છે.

સીતા - વત્સ, આવા જ તમે દીર્ઘાયુ થાઓ.

અરુન્ધતી - ભગવાન વાલ્મીકિ, સીતાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા રામભદ્રના પુત્રો કુશ
અને લવને લાવો.

(જાય છે.)

રામ અને લક્ષ્મણ - સદ્ભાગ્યે એમ જ હતું.

સીતા - (આંસુથી વ્યાકુળ થઈને) મારા એ બે લાડકા પુત્રો ક્યાં છે?

(પછી વાલ્મીકિ અને કુશ તથા લવ પ્રવેશ કરે છે.)

વાલ્મીકિ - વત્સ કુશ-લવ! આ રઘુપતિ તમારા બંનેના પિતા, આ લક્ષ્મણ નાના તાત છે. આ સીતા તમારી જનની. આ રાજર્ષિ જનક માતામહ છે.

સીતા - (હર્ષ, કરુણા અને આશ્ચર્યથી નિહાળીને) શું, પિતાજી?

કુશ અને લવ - અહો, પિતાજી! અરે માતા! અરે, માતામહ!

રામ અને લક્ષ્મણ - (હર્ષપૂર્વક ભેટીને) અરે પુત્રો, ઘણાં પુણ્યે મળ્યા છો!

સીતા - આમ આવ પુત્ર કુશ, આમ આવ દીકરા લવ, અન્ય લોકમાં ગયેલી તમારી માતા એવી મને, લાંબા સમય સુધી આલિંગન આપો.

કુશ અને લવ - (એમ કરીને) અમે ધન્ય બન્યા.

સીતા - ભગવન, આ હું પ્રણામ કરું છું.

વાલ્મીકિ - દિકરી, ચિરકાળ તું આવી જ રહે.

સીતા - અહો! પિતાજી, કુલગુરુ, આર્યાઓ, પતિની સાથે આર્યા શાન્તાદેવી, લક્ષ્મણ સહિત સુપ્રસન્ન આર્યપુત્ર અને કુશ-લવ પણ દેખાય છે, તેથી મારો આનંદ સમાતો નથી.

વાલ્મીકિ:- (ઊઠીને, જોઈને) લવણને ઉખેડી નાખીને મથુરેશ્વર (ક્ષત્રુધ્ન) આવી પહોંચ્યો.

લક્ષ્મણ - કલ્યાણ ઉપરાણાપરી આવતાં હોય છે.

રામ - આ બધું અનુભવવા છતાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. અથવા તો અભ્યુદયોનો આ સ્વભાવ જ હશે.

વાલ્મીકિ - રામભદ્ર! કહો, તમારું અન્ય શું પ્રિય કરું?

રામ - આનાથી અધિક બીજું કાંઈ પ્રિય હોય ખરું? તો પણ આટલું થજો-

જગતની માતાની જેમ તથા મંગળની જેમ આ મંગળ અને મનોહર કથા, પાપોમાંથી પાવન કરે છે અને શ્રેયમાં વૃદ્ધિ કરે છે. શબ્દબ્રહ્મના જાણકાર એવા પ્રાણ કવિની પરિણત વાણીરૂપ, અભિનયમાં મૂકેલી આ કથાનું વિદ્વત્ જનો ભાવન કરે.

(બધાં જાય છે.)

મહાકવિશ્રી ભવભૂતિએ રચેલ ઉત્તરરામચરિતમ્ માં સંમેલન નામનો સાતમો અંક સમાપ્ત.

મહાકવિશ્રી ભવભૂતિએ રચેલ ઉત્તરરામચરિતમ્ નામનું નાટક સમાપ્ત.

15.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

1. કુમારપ્રત્યભિજ્ઞાન અંક વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

2. રામ અને લવ-કુશના મિલનનો પ્રસંગ સવિસ્તર વર્ણવો.

---

3. ગર્ભાંક નાટક વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

---

4. સંમેલન અંક વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

5. ઉત્તરરામચરિતમ્ સુખાંત નાટક છે, સવિસ્તર સમજાવો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ : 16 ઉત્તરરામચરિતમ્ માં વ્યક્ત સૌંદર્ય-વિભાવના

રૂપરેખા

16.0 ઉદ્દેશ

16.1 પ્રસ્તાવના

16.2 ઉત્તરરામચરિતમ્ માં વ્યક્ત સૌંદર્ય-વિભાવના

16.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

16.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

16.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

16.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સાહિત્યમાં સૌંદર્યના સ્થાન વિશે સમજ કેળવશે.
- ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતી સૌંદર્યવિચારણા સમજશે.
- પાશ્ચાત્ય સૌંદર્ય વિચારણા અને ભારતીય સૌંદર્ય વિચારણા; બંનેનું મૂલ્યાંકન કરતાં શીખશે.
- ઉત્તરરામચરિતમ્ માં ભવભૂતિ દ્વારા વ્યક્ત થયેલા સૌંદર્યનું મૂલ્યાંકન કરશે.

16.1 પ્રસ્તાવના

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં સૌંદર્યની વિભાવના 'Art for the sake of life', અને 'Art for the sake of art'; yu મ દ્વિવિધ પ્રકારે રજૂ થઈ છે. જ્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સૌંદર્યની વિભાવના કળાના પ્રત્યેક અંગમાં જોવામાં આવી છે. આ એકમમાં આપણે ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં વ્યક્ત થયેલી સૌંદર્યની વિભાવના સમજીશું.

16.2 ઉત્તરરામચરિતમ્ માં વ્યક્ત સૌંદર્ય-વિભાવના

સંસ્કૃત 'સૌંદર્ય' શબ્દ 'સુંદર' એવા નામ પરથી ભાવવાચક રૂપે તૈયાર થાય છે, જે સુંદરતા શબ્દનું સમાનાર્થી છે. વાયસ્પત્યમ્ અનુસાર 'સૌંદર્ય' એટલે સુંદરતાનો ભાવ કે જે પ્રત્યેક અંગ-પ્રત્યંગની સપ્રમાણતા સુંદરતા જન્માવે છે:

સુન્દરસ્ય ભાવઃ। ૧. ચારુતાયાં “અઙ્ગ- પ્રત્યઙ્ગકાનાં યઃ સન્નિવેશો યથોચિતમ્ । સુશિલ્ષ્ટઃ સન્ધિ- બન્ધઃ સ્યાત્ તત્સૌન્દર્યમુદાહતમ્ ઉજ્જ્વલમ્પ્યુક્તે ૨. અઙ્ગાદીનાં સન્નિવેશભેદે ।

અને શબ્દકલ્પદ્રુમમાં પણ આ જ વાત કાલિદાસ રચિત કુમારસમ્ભવનાં ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે:

સુન્દરત્વમ્ । સુન્દરસ્ય ભાવઃ । તસ્ય લક્ષણં યથા અઙ્ગપ્રત્યઙ્ગકાનાં યઃ સન્નિવેશો યથોચિતમ્ । સુશિલ્ષઃ સન્ધિબન્ધઃ સ્યાત્ તત્ સૌન્દર્યમુદાહતમ્ ॥ इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ (યથા કુમારે, ૧/૪૯ । સર્વોપમાદ્રવ્યસમુચ્ચયેન યથાપ્રદેશં વિનિવેશિતેના સા નિર્મિતા વિશ્વસૃજા પ્રયત્નાદ્ એકસ્થસૌન્દર્યદિદૃક્ષયેવા) અર્થાત્ વિધાતાએ (વિશ્વનું સર્જન કરનાર, બ્રહ્માજીએ) સર્વ (સમસ્ત વિશ્વના) સુંદર પદાર્થોને યથાવિધિ એકત્ર કરીને કે ગોઠવીને, વિશ્વના સંપૂર્ણ સૌંદર્યને એક સાથે જોવાની ઇચ્છાથી તેનું નિર્માણ કર્યું હતું.

આચાર્ય દંડી કહે છે કે, ‘કાવ્યશોભાકરાન્ ધર્માન્ અલંકારાન્ પ્રચક્ષતે 1’, કાવ્યને સૌંદર્ય પ્રદાન કરનાર ધર્મને અલંકાર કહેવામાં આવે છે. આચાર્ય વામન કાવ્યાલંકાર સૂત્રવૃત્તિમાં કહે છે કે, ‘સૌન્દર્યમલઙ્કારઃ’ એટલે કે અલંકાર સૌંદર્ય છે. સુંદરતા આનંદ આપે છે. પરંતુ કાવ્યનો આત્મા રીતિ છે: ‘રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય 1’ આનંદવર્ધનના મતે ધ્વનિ એ કાવ્યનો આત્મા છે; ‘કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિઃ’. જ્યારે કાવ્યના સૌંદર્યના સંદર્ભને સ્પષ્ટ કરતાં ભરત મુનિ નાટ્યશાસ્ત્રમાં પોતાના સિદ્ધાન્તનો પાયો નાખતાં કહે છે કે, ‘ન હિ રસાદૃતે કશ્ચિદર્થઃ પ્રવર્તતે 1 અર્થાત્, કાવ્યમાં રસ જ એ તત્ત્વ છે કે જે ભાવકને આનંદિત કરે છે. જેવી રીતે ભોજનમાં રસ જ ભોજન ગ્રહણ કરનારને આનંદિત કરે છે. અને ભરત મુનિ અનુસાર કાવ્યના ભાવકમાં; એ પઠનકર્તા છે કે દર્શકમાં આ રસનિષ્પત્તિ વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારીભાવના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. ‘વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્રસનિષ્પત્તિઃ 1’

આનંદવર્ધન કાવ્યના આત્માને એટલે કે કાવ્યના અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે,

કાવ્યસ્યાત્મા સ એવાર્થસ્તથા ચાદિકવેઃ પુરા ।

ક્રૌઞ્ચદ્વન્દ્વવિયોગોત્થઃ શોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ ॥

‘એ જ અર્થ કાવ્યનો આત્મા છે’ અને તેનું પ્રમાણ એ છે કે પ્રાચીન કાળમાં કૌંચ યુગલના પરસ્પરના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ આદિ કવિનો શોક જ શ્લોકમાં પરિણમ્યો.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ પરબ્રહ્મા તત્ત્વની વિચારણા કરતાં કહે છે કે, રસને અર્થ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ એ રસ છે, બ્રહ્મ અરસને પામીને આનંદી બને છે; ‘રસો વૈ સઃ 1’ અને ‘રસ હોવાયં લ્ઘ્વાનન્દી ભવતિ’ અને આમ, રસ આનંદ છે. સૌંદર્યાનુભૂતિ એ રસાનુભૂતિ છે, એ જ આનંદ છે. સુંદરતા આનંદ આપે છે.

હવે પ્રશ્ન થાય કે, આનંદ કોને કહેવાય? તો આનંદ-મીમાંસા નામના ગ્રંથમાં શ્રી ર. છો. પરીખ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ‘આનંદ જેટલો આકર્ષક છે એટલી આનંદની મીમાંસા આકર્ષક નથી. જેને અનુભવવામાં આનંદ છે અથવા જે અનુભવમાં આનંદ છે તેની મીમાંસા કરવા બેસવું એ કેટલેક અંશે ગુલાબની પાંદડીઓ છૂટી કરી તેના સ્પર્શ રંગ

અને સુગંધને છુટા કરવા જેવું થાય. અર્થાત્ ગુલાબની મીમાંસા કરવા જતાં જે ગુલાબ છે તેના અસ્તિત્વનો નાશ કરવા જેવું થાય.’

આનંદનું એક સ્થાન રસાસ્વાદ, રસાનુભવ કે સૌંદર્યદર્શન છે. શ્રી ૨. છો. પરીખ ઈજંરૌષજ —ને આનંદમીમાંસા શબ્દના અનુવાદ તરીકે જુએ છે અને સ્પષ્ટ કરે છે કે, ‘મેં આનંદમીમાંસા શબ્દ વધારે વ્યાપક ક્ષેત્ર માટે વાપર્યો છે, જેમાં રસાનન્દ કે સૌંદર્યાનન્દ એ એક પ્રકાર છે.’

સૌંદર્ય આપણા મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે એ આપણે અનુભવીએ છીએ. આનંદ એ કેવો અથવા શું પદાર્થ છે, એ જેવી રીતે આપણે માત્ર ગુલાબને દર્શાવીને કહી શકીએ છીએ, કે આ ગુલાબ છે, તેવી રીતે આનંદને કોઈ પણ રીતે દર્શાવી શકતા નથી. તે જ રીતે સૌંદર્યને પણ પકડીને બતાવી શકીશું નહીં, પરંતુ સૌંદર્ય એ માત્ર અને માત્ર અનુભૂતિનો વિષય છે.

સંસ્કૃત વિદ્વાન અભિનવગુપ્ત આ રસાનુભૂતિને દર્શાવવા માટે કહે છે કે એ અનુભૂતિ ‘ચર્વ્યમાણતૈકસારઃ’ છે. રસ એ મનને મળતો આનંદ છે. સહૃદય વ્યક્તિને કાવ્યરસનું આસ્વાદન થવાની પ્રક્રિયામાં, પ્રથમ પગથિયું એ હોય છે કે આસ્વાદકના મનમાં રહેલા ‘રતિ’ જેવા સ્થાયી ભાવો જાગૃત થાય. આ ભાવ ઉત્પન્ન થતાં જ બીજા તબક્કામાં પ્રવેશે - જેને ‘ચર્વણ’ અથવા ‘ચર્ષણ’ કહે છે. ‘ચર્વ’ ધાતુ પરથી બનેલું આ ભાવવાચક નામ છે, અને તેનો અર્થ થાય છે - ચાવવું, ચર્વણ કરવું.

સંસ્કૃત સાહિત્યવિદોએ આ શબ્દ શરીરશાસ્ત્રમાંથી લીધેલો છે, કારણ કે તેમને કાવ્યરસના આસ્વાદની તુલના ભોજનના રસાસ્વાદ સાથે કરવી હતી. જેમ ખોરાકના રસાસ્વાદ માટે ખોરાકનું ચર્વણ અનિવાર્ય હોય છે, ખોરાકને ચાવી, તેને રસના દ્વારા માણવો અને અંતે આસ્વાદ અનુભવવો જરૂરી હોય છે - તે જ પ્રમાણે, કાવ્યરસના આસ્વાદ માટે પણ આ પ્રક્રિયા જરૂરી બને છે. અને આ પ્રક્રિયા થાય તો અને ત્યારે જ સહૃદયના હૃદયમાં સ્થાયી રૂપે રહેલા ભાવોનો ભાવક એટલે કે આસ્વાદક સાચો આસ્વાદ લઈ શકે છે.

योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥

જે અર્થ હૃદય સાથે સંવાદ રાખનાર હોય તેની ભાવનાઓ રસ ચર્વણા - રસોદ્ભવ માટે હેતુરૂપ હોય છે. જેમ અગ્નિ દ્વારા શુષ્ક કાષ્ટ તેમ તેના દ્વારા સમગ્ર શરીરને ગ્રસી લેવામાં આવે છે.

અને આમ, જ્યારે કોઈ કાવ્ય, ગીત, નાટક કે રચના સાંભળતાં, વાંચતાં કે જોતાં હોઈએ ત્યારે એના ભાવોનું આપણે સતત ચર્વણ કરતાં હોઈએ અને જે સમગ્ર મનોજગત અને અસ્તિત્વમાં વ્યાપી વળે, અને તે દ્વારા જે નિષ્પન્ન થાય તે રસાનુભૂતિ કે સૌંદર્યાનુભૂતિ. આ અનુભૂતિને સાહિત્યદર્પણમાં વિશ્વનાથ ‘બ્રહ્માસ્વાદ સહોદર’

ગણાવે છે. મહાન કવિઓની કૃતિઓ આપણને આ અનુભૂતિ કરાવે છે. કારણ કે આનન્દવર્ધન કહે છે તેમ,

सरस्वती स्वादु तदथेवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्तिपरिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

આસ્વાદપરિપૂર્ણ અને એ જ અર્થને પ્રવાહિત કરનાર મહાકવિઓની વાણી ચોતરફ સ્ફુરિત થનાર પ્રતિભાની એવી વિશેષતાને અભિવ્યક્ત કર્યા કરે છે કે જેની સમાનતા લોકમાં મળતી નથી.

આ અર્થ એ છે કે સરસ્વતી (જેણે વિદ્યા, ભક્તિ અને કાવ્ય માટે પ્રસિદ્ધ છે) શ્રેષ્ઠ કવિઓના મનમાં પ્રવાહિત થાય છે અને પ્રકાશના સામાન્ય સ્વરૂપમાં પણ તે એક નવી જુદી અને વિશિષ્ટ તેજસ્વી પ્રતિભા પ્રગટાવે છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતક પ્લેટો માટે, સૌંદર્ય એ આદર્શ સ્વરૂપ (Form)માં હતું, જે વિશ્વમાં સંપૂર્ણ અને અનંત હતું. જ્યારે તેમના શિષ્ય એરોસ્ટોટલે આ મૂળ વૈશ્વિક પદાર્થોમાંથી કળાની નકલ દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સૌંદર્યનો વિચાર રજૂ કર્યો હતો, જેમાં કુશળતા અને મૌલિકતા હતી.

જર્મન દાર્શનિક હેગલનું મંતવ્ય હતું કે કલા એ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વની અને આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસની અભિવ્યક્તિ છે. હેગલની દૃષ્ટિએ, કલા એ માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસની ક્ષણ ભાગરૂપે સમજાતી હતી.

જ્યારે નિત્શે The Birth of Tragedy પુસ્તકમાં પોતાનો મત વ્યક્ત કરે છે કે, સૌંદર્ય એ તાર્કિક (એપોલોનિયન) અને અતાર્કિક (ડાયોનિસિયન) બળોના તણાવથી જન્મે છે. અને શોપેન હોઅર સૌંદર્યશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો દર્શાવતાં કહે છે કે, ‘સૌંદર્ય ઈચ્છાથી મુક્તિ છે અને તે એક શુદ્ધ, વિચારશીલ અનુભવ છે’.

પાશ્ચાત્ય મીમાંસકોમાં કાન્ટના મતે સૌંદર્યાનુભૂતિ એટલે: The Judgment of taste is Aesthaic. અર્થાત્ સ્વાદનો નિર્ણય સૌંદર્યલક્ષી છે. તે પોતાના ગ્રંથ Critique of Judgmentમાં દર્શાવે છે કે, જીવનમાં ત્રણ પ્રકારના સંતોષ છે, જેમાં સૌંદર્યનો સંતોષ જ નિષ્કામ કે નિર્મમ છે. વળી, આ સૌંદર્યનો સંતોષ ઉપયોગિતા કે પૂર્ણતા ધરાવતો ન હોવા છતાં હેતુપૂર્ણ છે. ‘...that beauty is equivalent neither or utility nor perfection, but is still purposive.’

આમ, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સૌંદર્ય વિશે વિવિધ મત દર્શાવે છે ત્યારે ભારતીય પરંપરા માટે સૌંદર્ય એ અભિલાઈ છે, જે ભાવક સમગ્રતા વિશે અનુભવે છે.

શિશુપાલવધમાં માધ કહે છે કે, ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ । અર્થાત્ જે પ્રત્યેક ક્ષણે નવીનતા ધારણ કરે છે એ જ રમણીયતા એટલે કે સૌંદર્ય છે. સૌંદર્ય એ જ છે જે એ જ પ્રાચીન કે પરિચિત વસ્તુને પ્રત્યેક સમયે આપણી સમક્ષ નૂતન રૂપે રજૂ કરે છે.

ભરત મુનિ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહે છે કે,

मृदुल्लितपदार्थं गूढशब्दार्थहीनं

बुधजनसुखभोग्यं युक्तिमृत्तयोग्यम् ।

बहुरसकृतमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं

भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम् ॥

જેમાં શબ્દો ઊંડા ગૂઢ અર્થો ન ધરાવતા હોય અર્થાત્ સરળ અર્થ ધરાવતા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેવી કોમળ અને લલિત પદાવલિથી યુક્ત હોય અને જે નૃત્તક્ષમ યુક્તિયુક્ત અને જ્ઞાની લોકોને આનંદ આપનારું હોય, વિવિધ રસનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય અને જેનું કથાવસ્તુ યોગ્ય સંધિ-સંધાન ધરાવતું હોય માત્ર તે જ નાટક પ્રેક્ષકો માટે આ જગતમાં જોવા યોગ્ય છે.

ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટક વિશે સૌંદર્ય-વિચારણા કરીએ તો,

આ નાટકનું કથાવસ્તુ પ્રખ્યાત આદિકાવ્ય રામાયણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. સર્વને પરિચિત એવા આ કથાવસ્તુમાં ભવભૂતિએ અનેક પરિવર્તનો કર્યા છે અને તેનો પ્રારંભ પ્રથમ અંકથી જ કરવામાં આવ્યો છે અને તે છેલ્લા, એટલે કે સાતમા અંક સુધી પરિવર્તનો કરવામાં આવ્યાં છે. આ તમામ પરિવર્તનો એટલાં તાર્કિક છે, કથાવસ્તુનું યોગ્ય રીતે વાહન કરવામાં એટલાં આવાશ્યક જણાઈ આવે છે કે, ભવભૂતિની જેમ આપણે પણ કહી ઊઠીએ છીએ કે, 'અહો સંવિધાનકમ્ 1' અતિખ્યાત અને સર્વવિદિત રામાયણમાં ન થયેલું રામ અને સીતાનું મિલન આ નાટકમાં સિદ્ધ થાય છે અને એ ઘટના અત્યંત સહજ જણાય છે. ચિત્રદર્શન, છાયાસીતા અને ગર્ભાંકની પ્રયુક્તિથી આ સહજતા ભવભૂતિ સિદ્ધ કરે છે અને રામ અને સીતાનું પુનર્મિલન જરા પણ નાટકીય જણાતું નથી. અહીં, લોકોએ સીતા પર લગાવેલ અપવાદ, પોતાના વિના વાંકે કરવામાં આવેલ ત્યાગના કારણે સીતાના મનમાં રામ પ્રત્યેનો ક્રોધ, રામની રાજકીય ફરજો; આ દરેક બાબતોને વિવિધ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા એવી રીતે સમાપન તરફ લઈ જવામાં આવી છે કે, સમગ્ર નાટકમાં સંગતિ જળવાઈ રહે છે અને પ્રસંગોની વચ્ચે તાલમેલ જળવાઈ રહે છે.

આ નાટકમાં આપણે મૂલ્યદૃષ્ટિ પણ પ્રમાણી શકીએ છીએ.

અહીં, વડીલો તરફથી રાજા માટે યશ એ જ પરમ ધન છે તો પ્રજાનુરંજન કરવાનો આદર્શ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે:

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धा-

स्त्वं बाल एवास नवं च राज्यम् ।

युक्तं प्रज्ञानामतुरञ्जने स्था-

स्तस्माद्यज्ञो यत्परमं धनं वः ॥

અને પ્રજાનું અનુરંજન કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ પણ ત્યાગ કરવા તૈયારી રાખવી જોઈએ એ મૂલ્યબોધ આપવામાં આવ્યો છે.

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

ઉત્તરરામચરિતમ્ દામ્પત્યની ધન્યતા દર્શાવે છે અને ઉત્તમ દામ્પત્યજીવનના આદર્શને રજૂ કરે છે. રામ પોતાના દામ્પત્ય માટે કહે છે કે,

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु य-

द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्સ્નેહસારે સ્થિતં

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥

પોતાનો અકારણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં રામને ઉપાલંબ આપતી વાસન્તી-

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ कथं बत मन्यसे ॥

ને સીતા મનોમન ટોકે છે:

सखि वासन्ति, त्वमेव दारुणा कठोरा च, यैवं आर्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि ।

કુશ દ્વારા દામ્પત્યપ્રેમ વિશે ભવભૂતિ કહાવે છે કે,

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ।

અહીં કથાવાસ્તુના પરિપાર્શમાં રાજનીતિના આદર્શો અને દામ્પત્ય પ્રેમના મૂલ્યોનું વહન કરવામાં આવ્યું છે.

આ નાટકનું કથાવસ્તુ આ મૂલ્યો અને આદર્શોનું વાહન કરતું હોવા છતાં અને આટ-આટલાં પરિવર્તનો કરવામાં આવ્યાં હોવા છતાં જરા પણ શિથીલ થતું નથી. છાયાસીતા જેવા અંકમાં પણ કથાવાસ્તુનો પ્રવાહ ભાવકને પકડી રાખે છે. કારણ કે સમગ્ર નાટકમાં પ્રસંગો, ઘટનાઓનો પ્રવાહ સતત અને અવિરતપણે, પરસ્પર સંગતિથી, રસપ્રચૂરતાથી વહે છે.

સાત અંકના આ નાટકમાં અનેક પ્રસંગો અને ઘટનાઓ આવેલા છે, ચિત્રદર્શનના પ્રસંગ દ્વારા રામના સમગ્ર પૂર્વ જીવનની ઘટનાઓ દર્શાવવામાં આવી છે, સીતાનો ત્યાગ કર્યા બાદ રામના જીવનની ઘટનાઓ નાટકમાં છ અંક સુધી વણાઈ છે અને સાતમા અંકમાં ગર્ભાંક નાટક દ્વારા રામે ત્યાગ કર્યા બાદના સીતાના જીવનની સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે; ત્યારે આ સમગ્ર કથાવસ્તુમાં અન્વિતિ જળવાઈ છે. કોઈ પણ પ્રસંગ દ્વારા કથાવસ્તુને ક્ષતિ થતી નથી અને રસક્ષતિ પણ ક્યાંય અનુભવાતી નથી.

ડૉ. હરદારીલાલ શર્મા કહે છે કે, 'કવિ કી સૃજનાત્મક પ્રતિભા એક સમ્પૂર્ણ લોક કા હી સૃજન કરતી હૈ, ફિર માનોં ઉસી લોક કી અખંડ પ્રતિભા મેં સે અનેક પ્રતિમાએં ઉદિત હોતી હૈ'।

રામાયણ અને તેનાં કથાવસ્તુ દ્વારા સર્જાયેલ ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટક માટે આ કથન યથાર્થ છે.

નાટકના સૌંદર્ય વિષયક વિચારમાં પાત્રનિરૂપણમાં પણ અગત્યની બાબત છે. કથાવસ્તુની સંગતિની જેમ જ પાત્રોની સંગતિ પણ આવશ્યક છે અને આપણે ઉત્તરરામચરિતમ્ માં સુરેખ પાત્રાલેખન માનીએ છીએ. ચિત્રદર્શનના પ્રસંગમાં જ;

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ કહી સીતાની પવિત્રતાને સ્વીકારતા રામ આપણને અંતિમ અંકમાં પણ;

जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥

लक्ष्मणः - आर्य, श्रूयताम् ।

રામઃ - શૃણોતુ લોકઃ । કહીને પોતે તો સીતાને પવિત્ર જાણે જ છે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે. રામનો સીતા માટેનો પ્રેમ આપણને અશ્વમેધ યજ્ઞની સહધર્મચારિણી સીતાની સુવર્ણ-પ્રતિકૃતિ છે- દ્વારા સમજાય છે.

સીતાનો રામ માટેનો પ્રેમ આપણે આદિથી અંત સુધી પ્રમાણીએ છીએ.

લવ-કુશનું ક્ષાત્રતેજ અને વનમાં ઉછરેલા હોવાથી તેમનું ભોળપણ આપણે તેમના પાત્રમાં સાદાંત જોઈએ છીએ. લવ રામને કહે છે;

अयं तु मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवीमुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः -

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टेऽयमायतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥

રામના વિશ્રંભજીવનની આ ક્ષણો આ બાળક સાવ સહજથી બોલી જાય છે. તો પ્રથમ વખત અશ્વને વિશે સાંભળી કૌતુક અનુભવાતો બાળક લવ અશ્વ પર લખાયેલ ઘોષણા;

योऽयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ - ને સહન કરી શકતો નથી અને આકોશ સાથે બોલી ઊઠે છે;

अहो संदीपनान्यक्षराणि । - સળગાવી મૂકે એવા આ શબ્દો છે! આ નાટકના પાત્રોનું મનોવૈજ્ઞાનિક રેખાંકન પણ અદ્ભુત રીતે કરવામાં આવ્યું છે. સીતાના વિયોગની

કલ્પનામાત્રથી વિચલિત થઈ જતા રામ, રામના વિયોગને વિચારી પણ ન શકતી સીતા, પરસ્પરનો પ્રેમ અને વિયોગ આપણે આ નાટકમાં જોઈએ છીએ. લોકો દ્વારા સીતાને આપવામાં આવેલા અપવાદથી પીડિત રામ, પવિત્ર, સગભાઈ, નિષ્પાપ પ્રિય પત્નીનો ત્યાગ કરવો જ પડશે એ નક્કી કર્યા પછી સીતાનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવતા રામ, બાર-બાર વર્ષથી સીતાનું નામ પણ સાંભળવા નથી મળ્યું અને છતાંય પોતે જીવે છે એ વાતથી આત્મનિર્ભર્ત્સના કરતા રામ, ભૂતકાળના સુખી દામ્પત્ય-જીવનના પ્રસંગોને યાદ કરી પોતે દશવિલી નિહુરતા માટે પોતાને કોસતા, વારંવાર મૂર્છા પામતા રામ - આ રામનું સુરેખ મનોવૈજ્ઞાનિક ચિત્રણ

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદુનિ કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો નુ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥-જાણે આ શ્લોક દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. રાજ્યધર્મનું પાલન કરવા સીતાનો ત્યાગ કરતા અને પછી સીતાની યાદમાં મૂર્છિત થતા, રડતા રામનો સીતા માટેનો પ્રેમ જ જાણે આ નાટકનું એકમાત્ર સત્ય છે.

અને આ જ પ્રકારે જેની દંતકળીઓ પણ પૂર્ણ વિકસિત નથી એવી લગ્ન કરીને આવેલી સીતા, જે માતાઓનો પ્રેમ પામે છે, રામના બાહુ જ જેનું ઓશીકું છે, રામની સાથે વાતો કરતાં રાતી વીતી જાય છે ને જેને અણસાર પણ રહેતો નથી, રામનો વિરહ સહન કરવા જે અશક્તિમાન છે, પોતાના વિરહમાં રડતા રામ જેની આંખમાં આંસુ આણે છે, રામની પીડામાં એ પોતાની પીડા વિસરી જાય છે, રામના દોષને એ ભૂલી જાય છે; એવું સીતાનું આ સુરેખ પાત્રાલેખન અને માતાઓ, અરુન્ધતી, લવ, કુશ, વાલ્મીકિ, ઈત્યાદિ પાત્રોનું ચિત્રણ નાટકને પૂર્ણ સૌંદર્ય આપવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

રસ એ સૌંદર્યનું સહુથી અગત્યનું પાસું છે. આ નાટકનો મુખ્ય રસ કરુણ છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. ભવભૂતિ પોતે જ કહે છે તેમ આ નાટકનો મુખ્ય રસ કરુણ છે:

एको रसः करुण एव निमित्तमेदाद्भिन्नः पृथकपृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तद्बहुदतरंगमयान्विकारानम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥

વળી, રામ સંદર્ભે કહ્યું છે કે,

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥

આ નાટકમાં રામ રડે છે - મૂર્છિત થાય છે, સીતા રડે છે - મૂર્છિત થાય છે, વાસન્તી રડે છે - દુઃખી થાય છે, રામની માતાઓ રડે છે, જનક રડે છે અને તેમને રડાવનાર, દુઃખ આપનાર કોઈ પ્રતિનાયક નથી. કર્તવ્ય-પાલન - અને એ તો કુલગુરુ વશિષ્ઠનો આદેશ છે, કુળની પરંપરા છે. અને સમગ્ર નાટક કરુણ રસે રસાયું છે. અન્ય રસોમાં અદ્ભુત, વીર, શૃંગાર રસ આવેલા છે.

ભારતીય સૌંદર્ય-વિચારણા અનુસાર આપણે આ નાટકમાં રસથી પ્રાપ્ત આનંદજન્ય સૌંદર્યનો અનુભવ કરીએ છીએ. અને સૌંદર્ય એ અખિલાઈ છે, જે આ નાટકમાં ભાવક સમગ્રતયા અનુભવે છે.

16.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

1. ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં વ્યક્ત સૌંદર્ય-વિભાવના વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

---

2. સૌંદર્ય વિશેના ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય ખ્યાલો વિશે નોંધ લખો.

---

3. ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં પાત્રાલેખનમાં વ્યક્ત થતી સૌંદર્ય-વિભાવના વિશે નોંધ લખો.

---

4. ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં કથાવસ્તુમાં વ્યક્ત થતી સૌંદર્ય-વિભાવના વિશે નોંધ લખો.

16.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

---

1. પરીખ, 2. છો. (1963) (પ્ર.આ.), આનન્દ-મીમાંસા, પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.
2. પટેલ, ગૌતમ, (1989), ઉત્તરરામચરિતમ્, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
3. પંડ્યા, વિજય (1989), ભવભૂતિ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
4. તર્કવાચસ્પતિ, તારાનાથ (૧૯૬૨) (કૂદ્ય.૬), વાચસ્પત્યમ્, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સિરિજ.ઓફિસ, વારાણસી

5. बाहादुर, राधाकान्तदेव (१९६८), शब्दकल्पद्रुम, चौखम्बा संस्कृत सिरिज. ओफिस, वाराणसी
6. त्रिपाठी, रामसागर (१९६३), ध्वन्यालोकः, श्री सुन्दरलाल जैन, वाराणसी
7. Kant, Immanuel (1951), Critique of Judgment, translated by J. H. Bernard, Hafner Press, Michigan.
8. शर्मा जगदीश (१९६८), काव्य-सिद्धांत और सौन्दर्यशास्त्र, भारतीय शोध संस्थान, गुलबपुरा

16.5 यावीरूप शब्दे

सौंदर्य, सौंदर्य-विभाषना, भारतीय सौंदर्यविचार, उत्तरराभ्यरितम् , लवभूति, आनंद वर्धन, रस, करुण, रम, Art, Aesthetics, Judgment of taste

---

लेखक : डॉ. स्वाति शाह, आसीस्टन्ट प्रोफेसर,
अल. आर. वणिया आर्ट्स अन्ड पी. आर. महेता कोमर्स कोलेज,
भावनगर.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ